

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Scientific Papers
Vol. 15.1.

KNOWLEDGE IN PRACTICE

<http://globalimpactfactor.com/knowledge-international-journal>
Global Impact and Quality Factor 1.023 (2015)

KNOWLEDGE

***INTERNATIONAL JOURNAL
SCIENTIFIC PAPERS
VOL 15.1***

16-18 December, 2016

Bansko, BULGARIA

KNOWLEDGE

International Journal Scientific papers Vol. 15.1

EDITORIAL BOARD

Vlado Kambovski PhD, Robert Dimitrovski PhD, Siniša Zarić PhD, Maria Kavdanska PhD, Venelin Terziev PhD, Mirjana Borota – Popovska PhD, Predrag Trajković PhD, Jove Kekenovski PhD, Svetlana Trajković PhD, Zivota Radosavljević PhD, Margarita Koleva PhD, Mile Matijević PhD, Nonka Mateva PhD, Rositsa Chobanova PhD, Aleksandar Nikolovski PhD, Marija Knezević PhD, Snežana Miličević PhD, Irina Singaveskaya PhD, Dzulijana Tomovska PhD, Oliver Dimitrijević PhD, Nedzat Koraljić PhD, Nebojsa Pavlović PhD, Nikolina Ognenska PhD, Dimitrija Popovski PhD, Lisen Bashkurti PhD, Tome Naumov PhD, Trajce Dojcinovski PhD, Jana Merdzanova PhD, Zoran Srzentić PhD, Nikolai Sashkov Cankov PhD

Preparing and correction: Liljana Pushova

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

For editor

Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE

International Journal Scientific Papers Vol. 15.1

ISSN 1857-92

SCIENTIFIC COMMITTEE

President: Academic, Prof. Vlado Kambovski PhD

- Prof. Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Zivota Radosavljevik PhD, Dean, Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Venelin Terziev PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Paul Sergius Koku PhD, Florida Atlantic University (USA)
- Prof. Cesar Birzea PhD, University of Bucharest (Romania)
- Prof. Rosica Cobanova PhD, Bulgarian Academy of Sciences (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Nikolovski PhD, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester University (USA)
- Prof. Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean, Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Anka Trajkovska-Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Predrag Trajkovic PhD, JMPNT, (Serbia)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Bistra Angelovska, Faculty of Medicine, University "Goce Delcev", Shtip (Macedonia)
- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Jove Kekenovski PhD, Faculty of Tourism, UKLO , Bitola (Macedonia)
- Prof. Sasho Korunoski, Dean, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Cvetko Andreevski, Vice rector, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Margarita Koleva PhD, Dean, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Donchev, MIT University, Faculty of Law, Skopje (Macedonia)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Mirjana Borota-Popovska, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Topuzovska-Latkovic, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka, (Bosnia and Herzegovina)
- Ljupco Naumovski PhD, Forum for Mobility and Research, Bitola (Macedonia)
- Prof. Oliver Iliev PhD , Faculty of Communication and IT, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Dimitrija Popovski PhD, Faculty of Sport, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Ilija Nasov PhD, Research and Development center PLASMA, Skopje (Macedonia)
- Prof. Sashko Plachkov PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Ivan Petkov PhD, Rector, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Prof. Vladimir Lazarov PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Tosko Krstev PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Antoanela Hristova PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Aleksandar Korablev, PhD, Dean, Faculty for economy and management, Saint Petersburg State Forest Technical University, Saint Petersburg (Russian Federation)
- Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Doc. Igor Stubelj, PhD, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Hristo Beloev PhD, Bulgarian Academy of Science, Rector of the University of Rouse (Bulgaria)
- Prof. Branko Sotirov PhD, University of Rouse (Bulgaria)
- Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
- Prof. Isa Spahiju PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technological Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
- Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational centre, Skopje (Macedonia)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law, Kragujevac (Serbia)
- Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Sasha Kicoshev PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics , University of Novi Sad , Subotica (Serbia)
- Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
- Prof. Zoja Katru PhD, Prorector, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof. Mustafa Kacar PhD, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD, UNWE -Sofia (Bulgaria)
- Prof. Nikolina Ognenska PhD, Faculty of Music, SEU - Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting
- Prof. Stojan Ivanov Ivanov PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Maja Lubenova Cholakova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Daniela Ivanova Popova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
- Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
- Prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolver Hampton, (United Kingdom)
- Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity , Sofia (Bulgaria)
- Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
- Prof. Baki Koleci PhD , University Hadzi Zeka , (Kosovo)
- Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law, (MNE)
- Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
- Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
- Prof. Nedjad Korajlic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina) - Prof. Alisabri Sabani PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law University of Kragujevac (Serbia)
- Doc. Tatyana Sobolieva PhD, State Higher Education Establishment Vadiym Getman Kiyev National Economic University, Kiyev (Ukraine)
- Prof. Svetlana Trajkovic PhD, High School of applied professional studies, Vranje (Serbia)
- Prof. Suzana Pavlovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Zorka Jugovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dragan Marinkovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dusan Ristic, PhD Emeritus – Faculty of Management, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Rumen Stefanov, PhD, Dean, Faculty of public health, Medical University of Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Stojna Ristevska PhD, Dean, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Snezana Stoilova, PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Lence Mircevska PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Dzulijana Tomovska, PhD, Dean, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Mitre Stojanovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Ljupce Kocovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Vasil Zecev PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Nikola Bozkov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Vasil Pehlivanov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Oliver Dimitrijevic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Erzika Antic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Jelena Stojanovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Prof. Miodrag Smelcerovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Doc. Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Doc. Marija Kostić PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Sandra Živanović PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Nebojsa Pavlovic PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Prof. Kamal Al-Nakib PhD, College of Business Administration Department, Kingdom University (Bahrain)
- Prof. Venus Del Rosario PhD, Arab Open University (Philippines)
- Prof. Nishad M. Navaz PhD, Kingdom University (India)

ORGANIZING COMMITTEE

- Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Venelin Terziev PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Evdokia Petkova, South West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Marios Miltiadou, PhD, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
- Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Isa Spahiu PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Suzana Samarxiu, PhD, University “Aleksandar Moisiu”, Durres (Albania)
- Violeta Dimova, PhD, University “Goce Delcev”, Stip (Macedonia)
- Mirjana Borota – Popovska, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Izet Zeqiri, PhD, South East European University, Tetovo (Skopje)
- Ekaterina Arabska, PhD, Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo (Bulgaria)
- Nebojsa Cvetanovski, PhD, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)

Contents

CONTEMPORARY KNOWLEDGE MANAGEMENT	19
Paul Sergius Koku, Ph.D	19
EMPLOYEES ATTITUDES AND EXPECTATION OF YOUNG PROFESSIONALS IN BULGARIA (AN EMPIRICAL SURVEY).....	23
Todor Krastevich, Ph.D	23
DEVELOPMENT OF SME'S FOR REDUCING UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	33
Robert Dimitrovski, PhD	33
Venelin Terziev, PhD.....	33
Laste Spasovski, PhD.....	33
Liljana Pushova, MSc	33
DISCUSSING ORGANIC PRODUCTION IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	41
Venelin Terziev,.....	41
INQUIRY-BASED SCIENCE EDUCATION (IBSE) - GOOD PRACTICES	47
Dragomir Marchev Ph.D.....	47
Nataliya Pavlova Dr.Sc	47
Svetlana Nedelcheva Ph.D.....	47
INTRODUCING A CREDIT SYSTEM IN VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING	53
Laste Spasovski, Ph.D.....	53
Robert Dimitrovski, PhD	53
Liljana Pushova, MSc	53
METHODOLOGY ROIT - ASSESSMENT TOOLS FOR PRACTICAL APPLICATION OF THE KNOWLEDGE AND SKILLS PARTICIPATION OF UNEMPLOYED PEOPLE IN VOCATIONAL TRAINING COURSES.....	61
Kamelia Petkova, PhD	61
KNOWLEDGE AS A FACTOR OF ENDOGENEOUS GROWTH.....	69
Slobodan Cvetanović, Ph.D	69
Danijela Despotović, Ph.D.....	69
PARAMETERS OF THE MANAGEMENT CULTURE AND COMPETENCES OF THE ADULT EDUCATION MANAGERS	75
Viara Gyurova, DrSc	75
KNOWLEDGE IN EU DEVELOPMENT STRATEGIES	83
Jovan Bazic, Ph.D	83
Mirjana Knezevic, Ph.D.....	83
THE IMPORTANCE OF MANAGEMENT IN THE DUAL SYSTEM EDUCATION	89
Semrija Smailović.....	89
Elma E Zukorlić.....	89
DECISION THEORIES AND THEIR IMPLICATIONS: UNDERSTANDING THE DYNAMICS OF DECISION-MAKING.....	95
Juliana Osmani, Ph.D.....	95
ON THE AMENDMENTS TO THE INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS RELATING TO THE FINANCIAL REPORTING OF FINANCIAL ASSETS	103
Radka Andasarova, PhD	103

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

GOVERNMENT EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL EVIDENCE FOR WESTERN BALKAN COUNTRIES	109
Luljeta Sadiku	109
Liza Alili Sulejmani	109
Snezana Bilic	109
SOURCES OF FINANCING MARKETING STRATEGIES OF LARGE BH EXPORTERS	115
Veldin Ovčina, PhD	115
Armina Hubana, PhD	115
THE CONNECTION OF CORPORATE GOVERNANCE AND FINANCIAL RESULTS ACHIEVED WITH THE STATED AUDIT OPINION ON THE FINANCIAL STATEMENTS	121
Janka Dimitrova	121
Krume Nikoloski	121
Emilija Miteva-Kacarski	121
MODERN TRENDS IN VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING IN THE WORLD AND US	129
Laste Spasovski, Ph.D.	129
Robert Dimitrovski, PhD	129
Liljana Pushova, MSc	129
DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP AND EDUCATION OF WOMEN ENTREPRENEURS	135
Maja Vrbanc	135
Ivana Stošić	135
Goca Jovanović	135
IMPLEMENTATION OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES EXPRESSED BY E-BUSINESS IN ENTREPRENEURSHIP IN REPUBLIC OF MACEDONIA	141
Mihajlovski Goran Ph.D	141
Dojcinovski Trajce Ph.D.	141
Bojkovska Katerina Ph.D.	141
Jankulovski Nikolce Ph.D.	141
INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION AS MOTIVATION MECHNISM	147
Evdokiya Petkova, PhD	147
SIGNIFICANCE AND ROLE OF QUALITY STANDARDS OF TEXTBOOK AS A FACTOR IN BUILDING KNOWLEDGE	153
Snežana Perišić	153
SYSTEMATIZATION OF STUDENTS' KNOWLEDGE ON THE AMBIENT WORLD THROUGH MIND MAPS	159
Snezhana Lazarova PhD	159
STUDENT'S DEVELOPMENT FOR PRACTICAL AND LABORATORY SKILLS DURING EXPERIMENTATION	163
Lorena Kelo	163
Esmeralda Guliqani	163
Sotiraq Marko	163
KNOWLEDGE IN PRACTICE - ESP IN SPORTS SCIENCES AND E-LEARNING	169
Danica Pirsl, PhD	169

OFFSHORING AND OUTSOURCING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES	175
Yordan Ivanov	175
CAUSES FOR THE OCCURRENCE OF REVOLUTIONS.....	183
Mitko Kotovcevski, PhD	183
Suzana Kotovcevska, PhD	183
MODERN CHALLENGES FOR THE MARITIME SECURITY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	191
Vyara Zhekova, PhD.....	191
Sabin Sabev, PhD.....	191
FUNCTIONALITY OF THE SYSTEM OF PROTECTION AND RESCUE IN FLOOD MANAGEMENT IN THE SKOPJE REGION IN 2016	199
Mende Solunchevski, Ph.D.....	199
Maja Timovska, Ph.D	199
PRIORITIZATION OF COMMUNICATION IN SITUATION OF CRISIS	207
Svetoslava Kovatcheva, Ph.D	207
THE IMPORTANCE OF ORGANIZATIONAL LEARNING AND KNOWLEDGE TRANSFER FOR EFFICIENT DEFENCE AND SECURITY SYSTEM.....	213
Gjorgji Veljovski, M.Sc.....	213
Metodija Dojchinovski, Ph.D.....	213
THE ROLE OF KNOWLEDGE IN DISASTER RISK REDUCTION	221
Maja Timovska, PhD	221
Metodija Dojcinovski, PhD	221
THE ROLE OF RELIGION IN EUROPEAN INTEGRATIONS – A CASE OF SERBIA ..	227
Mile Rakic.....	227
Hatidja Berisa.....	227
INFORMATION PROTECTION STANDARDS AND SECURITY RISKS IN INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS: EXPERIENCES FROM THE REPUBLIC OF SERBIA	233
Nemanja Deretić	233
Dejan Obučinski.....	233
COMPARATIVE-HISTORICAL ANALYSIS OF THE STUDY OF REVOLUTION	241
Suzana Kotovcevska PhD	241
Mitko Kotovcevski PhD	241
CAUSAL RELATIONS IN EDUCATION BETWEEN SOCIAL AND ACADEMIC CORRUPTION FROM THE ASPECT OF THE ROLE OF EDUCATION AS A KEY PRECONDITION FOR THE DEVELOPMENT AND PROGRESS OF SOCIETY	249
Mersad Mujević, PhD	249
Safet Hoxha, PhD.....	249
LAW REGULATIVE FOR INTERNATIONAL TRADE ARBITRATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA.....	257
Risto Rechkoski, Ph.D	257
Nikola Mickovski, Ph.D	257
ANALYSIS OF THE BULGARIAN CANNING ENTERPRISES’ REVENUES	265
Rositsa Ivanova, Ph.D.....	265
ANALITICAL REWIEW OF NATIONAL PUBLIC HEALTH SYSTEM IN USA	271
Igor Tanturovski PhD	271

DEVELOPMENT OF PROTOCOLS FOR DUTIES OF THE NURSE IN INTENSIVE CARE UNITS AND EVALUATION THE EFFECTIVENESS OF THEM	281
Valentina Lalova	281
Gergana Petrova.....	281
OFTALMOPATIA BILATERALIS AS UNUSUAL PRESENTATION OF A LONG TERM LOCALIZED HODGKIN’S LYMPHOMA	287
Irina Panovska-Stavridis	287
Liljana Hadzi-Pecova.....	287
Slavco Tosev.....	287
Marija Popova-Labacevska.....	287
EVALUATAION OF THE DIABETIC FOOT – WHY, WHEN AND HOW?	293
Slavcho Toshev.....	293
Lujza Grueva.....	293
Daniela Chaparovska	293
Irina Panovska.....	293
ON INTEGRATION - ACTUAL QUESTIONS, CHALLENGES AND TENDENCIES	299
Silvia Tzvetkova, Ph.D	299
Vihra Stoyanova.....	299
Petkana Hristova, Ph.D.....	299
Zoya Museva.....	299
ALGORITHM OF FUNCTIONAL RECOVERY AFTER ALOPLASTICA OF THE HIP JOINT	307
Hristo Georgiev Atanasov, PhD.....	307
COXARTHROSIS AS UNDERLYING DISEASE IN PATIENTS WITH PHYSIOTHERAPY AFTER ALLOPLASTICA OF THE HIP JOINT FRACTURE	311
Hristo Georgiev Atanasov, PhD.....	311
ASPECTS OF THE RESTORATION OF HARD DENTAL TEXTURE WITH VENEERS	315
Svetozar Yankov	315
Svetoslav Slavov	315
SERIOUS GAMES – INNOVATIVE APPROACH FOR SCREENING AND REHABILITATION OF COGNITIVE IMPAIRMENT	319
Antonia Yaneva	319
Nonka Mateva.....	319
PERSPECTIVES FOR APPLICATIONS OF NANOTECHNOLOGY AND NANOMATERIALS IN MEDICINE.....	323
Vaso Taleski.....	323
Milka Zdravkovska	323
Liljana Simjanovska.....	323
OPINION OF EMPLOYEES FROM MEDICAL UNIVERSITY OF PLOVDIV ON ASSURANCE OF OCCUPATIONAL SAFETY AND JOB SATISFACTION – PRELIMINARY RESULTS.....	327
Rositsa Dimova, PhD.....	327
Mariya Pavlova	327
THE ART OF COMMUNICATION IN RESOLVING CONFLICTS IN THE PROCESS OF EDUCATION AND TRAINING OF HEALTH CARE SPECIALISTS	331
Petya Kasnakova, PhD.....	331

GAMING ACTIVITY OF PUPILS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN ORDINARY EDUCATIONAL ENVIRONMENT	337
Rayna Stoycheva, PhD.....	337
RISK BEHAVIOUR FACTORS AMONG STUDENTS AT THE AGE OF 14 – 18 YEARS IN RUSSE REGION.....	343
Nikola Sabev, Ph. D.....	343
TRAINING IN CLINICAL IMMUNOLOGY AS A NECESSITY IN BACHELOR CURRICULUM OF MEDICAL LABORATORY ASSISTANT	349
Rumyana Lokova	349
Pavlina Teneva.....	349
Krasimira Halacheva.....	349
TRAINING IN PATHOLOGY IN MEDICAL UNIVERSITY – PLOVDIV THROUGH THE EYES OF THE STUDENTS – 30 YEARS OF EVOLUTION OR STAGNATION? ..	353
Iliya Bivolarski.....	353
Desislava Bozhkova.....	353
Vanina Mihaylova.....	353
THE EDUCATIONAL FUNCTION OF CULTURAL COMMUNITY CENTER.....	359
Dinko Gospodinov, PhD.....	359
CHOICE OF CONTENTS OF LITERATURE IN PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION EDUCATION – AN IMPORTANT ELEMENT AND PARADIGM IN THE EDUCATIONAL CURRICULUM.....	365
Violeta Dimova, Ph.D.....	365
Snezana Kirova M.A.....	365
Mahmut Celik, Ph.D	365
REAL, IDEAL AND OUGHT SELF-CONCEPTS IN RELATION TO MEANING IN LIFE, REALITY AND SELF-DETACHMENT	371
Margarita Bakracheva, Ph.D.....	371
Manol Manolov.....	371
“BABAM ÖĞRETMENDİ“THE STORY BY LÜTFÜ SEYFULLAH TELLS THE IMPORTANCE AND TEACHINGS OF THE GRANDFATHER IN THE FAMILY	379
Mahmut Celik, PhD	379
Alirami Ibraimi, M.Sc.....	379
Imer Yusufi, M.Sc.....	379
PHONETICAL CHARACTERISTICS OF OHRİD TURKİSH DIALECT	385
Aktan Ago, PhD.....	385
LYRICS ELEMENTS IN THE EDİRNE FOLK SONGS WHICH ARE LOCATED IN THE TRT REPERTOIRE	395
Yavuz Köktan, PhD	395
POEMS FROM THE YUGOSLAVIAN'S POET FETTAH RAUF THREE POETS IN TURKEY:MEHMED ÂKİF-YAHYA KEMÂL-NECİP FAZIL.....	403
Nazlı Rânâ Gürel Ph.D	403
Mahmut Çelik Ph.D	403
Zeki Gürel Ph.D	403
TURKISH EDUCATION AND TEACHING IN BALCAN COUNTRIES	413
Necati Demir Ph.D.....	413
OPTIMIZATION OF SYSTEMS FOR MONITORING AND DISCLOSURE OF POPULATION IN RADIOACTIVE POLLUTION OF THE ENVIRONMENT.....	423

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Nikolay Dolchinkov.....	423
ISOLATION OF OIL FROM WHITE MUSTARD (<i>SINAPIS ALBA L.</i>) SEEDS BY ULTRASOUND-ASSISTED EXTRACTION	431
Martin Stojchevski	431
Aleksandar Stavrov	431
Magdalena Petrovski.....	431
Radoslav Grujic	431
Stefan Kuvendziev	431
Mirko Marinkovski	431
Kiril Lisichkov	431
LEAD AND CADMIUM IN APRICOTS AND PEACHES FROM AREAS OF VELES ...	439
Gorica Pavlovska, Ph.D	439
Vezirka Jankuloska, Msc	439
Viktorija Stamatovska, Ph.D.....	439
MICROBIOLOGICAL ANALYSIS OF THE GUT CONTENT IN FISH FROM THE FISHPOND OF „LUKOVO“	445
Katerina Belichovska, Ph.D.....	445
Daniela Belichovska, Ph.D	445
Zlatko Pejkovski, Ph.D	445
Zora Uzunoska, Ph.D.....	445
Suzana Duraku, Ph.D.....	445
SELECTION ON NONIONIC SURFACTANTS IN THE DECONTAMINATION SOLUTION.....	451
Nikolai Padarev PhD.....	451
IMPACT OF GENETICALLY MODIFIED FOOD (GMOs) ON THE TOURIST ATTRACTIVENESS OF THE HOTELS - TERMS AND ACCESS TO THE GMO IN HOTELS WITH 4 STARS IN OHRID	457
Daniela Koteska Lozoska.....	457
HYDROPOWER PLANT AS FUTURE OF RENEWABLE SOURCE OF ENERGY	465
Ivana Stošić, M.Sc.	465
Jasmina Perišić, M.Sc.	465
Marina Milovanović, Ph.D.	465
Gorica Ljubenov, Ph.D.	465
Maja Vrbanac, M.Sc.	465
Miodrag Šmelcerović Ph.D.....	465
THE FUNCTION OF THE ECOLOGICAL EDUCATION IN THE PROTECTION AND IMPROVEMENT OF THE ENVIRONMENT	471
Lulzime Lutfiu Kadriu, Ph.D	471
THE ROLE OF TRANSBOUNDARY PROTECTED AREAS IN PROTECTION AND MANAGEMENT OF SHARED ECOSYSTEMS (OHRID -PRESPA CASE).....	477
Ardiana Mici	477
CONDITION OF THE DYNAMIC HOMEOSTASIS AT COWS RAISED IN TWO TYPES OF BUILDINGS	485
Hristo Hristev.....	485
Angel Angelov	485

CONTEMPORARY KNOWLEDGE MANAGEMENT

Paul Sergius Koku, Ph.D

Florida Atlantic University, Boca Raton, FL. U.S.A. koku@fau.edu

The word Contemporary, as I understand it, is a fusion of two words from Medieval Latin – *con* which means *with* and *tempus* which means *time*. Thus, contemporary literally means “with time”. “Contemporary” in current common usage denotes “in the present” or “happening in the present”, thus my discussion of “Contemporary Knowledge Management” should be about the field of Knowledge Management (KM) in “the present” or, “as it is now”.

I am sure many people will agree with me that to do justice to the topic really means I must address three topics in one. First, I must *visit* the past, that is, the past of KM. Second, I must examine the *present* state of KM, and third, I must engage in some form of *prognostication* given the current state. These, therefore will form the order of this discussion.

First, the past: While some scholars trace the beginning of KM to Peter Drucker in the late 1970s pointing to his observations and discussions on “knowledge society”, “knowledge economy” and the role of *information* and *knowledge* as invaluable resources to an organization (see Drucker, 1969), most scholars date the formal beginnings of Knowledge Management, as a well delineated field of study or practice, at the early 1990s (Nonaka, 1991; McInerney, 2002). Certainly, KM as a field of study is not without critics (see Essers and Schreinemakers, 1997; McAdam and McCreedy, 2000; Wilson 2002; Gourlay, 2006), however, *Knowledge Management* has grown to become an accepted and recognized academic discipline. This is evidenced in many ways, including but not limited to the growing number of research projects and publications in the area (see Bontis and Serenko, 2009; Peters et al., 2010; Jorna, 2007).

While interest in the field has grown significantly and interaction with and between increasing number of disciplines has enriched its intellectual base (Paraponaris and Sigal, 2015), the objective of KM at its founding in the 1990s remains essentially the same. It is “the process of capturing, distributing and effectively using knowledge” (Davenport, 1994). This definition, I think, captures the “soul” of the discipline. It touches on the key factors of the discipline - “people, process, and technology” (see Pee and Kankanhall, 2009) or in the views of some other scholars “culture, structure and technology” (see Zheng, Yang, McLean, 2010). Whichever view one subscribes to, the central theme of how knowledge is *created*, *transmitted* and *managed* is present.

The convergence of the different definitions is indicative of a consensus amongst scholars on what knowledge management is about, or what it should be about. However, what constitutes *knowledge*, the core of the discipline itself, is not a settled issue (Williams, 2008). Nevertheless, I will sidestep those discussions and leave them for those who are experts on epistemology.

I suppose three decades of existence not only proves wrong doubters that KM is a viable area of study, but three decades of anything, if one is not careful, could also be the onset of a maturity phase. Now, KM could boast of a number of dedicated journals such as the *Journal of Knowledge Management* and the [Journal of Information & Knowledge Management](#) as well as special issues of several other journals. However, we know something in marketing about the product life cycle. After all this is a field of several disciplines. What happens to a product in its maturity phase is that it is likely to stagnate, eventually decline, and perhaps even die, if nothing is done.

A product must be repositioned or modified, to stave off obsolescence or death. Let’s take a close look at our own employers - universities. Even a cursory look reveals profound changes. First, is the most obvious, of course, that is the extent to which technology has transformed the ways in which universities operate. Second, which may require more than a cursory look, is the way some departments or disciplines have gone the way of dinosaurs or have disappeared. I have looked closely and cannot find many universities that currently have departments of *classics* or even *home economics*. I understand these fields were popular at one time or the other. The question is where are these departments now and perhaps more importantly why? These questions are germane so that we do not allow ourselves also to fall victims of their fate.

Yes, an area of study too, like a product can stagnate, attract fewer students and experience decreasing levels of intellectual inquiry, if the field ceases to be exciting. One way to keep the excitement going is to ensure a continual infusion of new ideas. We must continue to challenge the orthodoxy, but we must also make fields of studies relevant to the times. Perhaps that explains why many schools do not just offer a program in *Library Sciences* or *Library Studies* any more, but rather programs in *Library and Information Sciences*. After all what do we do in libraries? One would argue that we search for and retrieve information, thus linking library studies to information science, in my view, is about the *past* connecting itself to the *present*.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

So, what about the present? The field of KM is as exciting as ever. KM speaks to the present by integrating technology which has become a key to not only retrieve information, but also to share information, increase productivity, and improve innovation. Some might even argue that it has impacted the very creation of information. When Bill Gates discussed “business @ the speed of thought” in 1999 and asserted that a combination of “digital infrastructure and information networks” could give someone a competitive advantage, most of us at that time could not envision MOOCs (Massive Open Online Courses), digital class rooms (Blackboard, Canvas, Moodle), blogs, wikis, skypes, gopro and myriads of other innovations that digital technology has made possible, and we certainly could not imagine its impact on us.

Take “our trade”, education for example. By leveraging technology we now have wonderful arrangements such as e-learning, distance education and MOOCs. The expertise of a single professor, teaching thousands of students synchronously, over widely dispersed geographic regions, for example, has become possible through MOOCs. An argument could even be made that e-learning and MOOCs have “democratized” education in which access to an expert educator is no longer limited to only a few rich people. But the very teaching and learning process which is integral to knowledge creation has also changed. Personally, I can now easily learn a foreign language, at a minimal or no cost on the Internet, so can one learn several other subjects and other things. A student once told me that he learned how to use SPSS Statistical package on “Youtube”. Similarly, my female colleague learned how to repair her pool-timer on “Youtube”. It is important to note two things here – the convenience of time and learning at one’s own pace. An economist might describe them as utilities conferred by time and place. But the singular lesson in all these examples is that many of the hurdles to knowledge transfer and learning have been either removed or drastically reduced.

Indeed, examples of technology’s impact on teaching and learning, in other words, knowledge sharing or knowledge transfer is limitless and perhaps limited by only a professor’s imagination. Some professors in such fields as journalism, sociology, art and business regularly use blogs or wikis to teach. Anecdotal reports indicate that these new ways are highly effective pedagogic tools (Wheeler and Wheeler, 2009).

A look at the current state of knowledge sharing in the industry is equally stunning. Intra company collaborative intellectual work, or knowledge sharing with colleagues even over different geographic locations has increased through the use of wikis (Wheeler and Wheeler, 2009; Payne, 2008; Wagner and Majchrzch, 2006), skype and the like. Telecommuting and even new fields such as telemedicine are now possible and are being increasingly used (Hu, et al. 1999; Paul, 2006). There is evidence to suggest that productivity has increased through the use of technology (Tapscott, 1996; Brynjolfsson and Hitt, 2000) and so has intellectual creativity as evidenced in the number of patents being produced (Granstrand et al. 1997).

In view of all these accounts, one could say that the state of contemporary of KM is particularly strong with the use of technology. But we cannot allow ourselves to be completely enamored by innovations and forget about their destructive aspects. Indeed, there have been a large number of articles on the so-called “dark side” of technology (Tarafdar et al., 2015; McLaren, 1993), “disruptive innovations” (Christensen et al, 2015) or “creative destruction” (Shumpeter, 1942).

Hacking, wikileaks, mergers and high employee turnover rates are also issues that we need to be concerned about. How can we protect intellectual property and encourage investment in innovations in times of “open wares”, “share wares” and open platforms are serious questions that require serious thoughts.

About a glimpse into the future; where do we go from here or where can we go from? From the current vantage point, the future looks bright. Advancement in technology will allow disciplines such as medicine and the fine arts to more explicitly use collaborative learning and knowledge transfer. One can easily see a more widespread of “one-to-many” types of knowledge transfer that eliminate middlepersons. I can see the line between intellectual property and public good becoming more blurred, but it may be for the better.

REFERENCES

- [1] Bontis, N. and Serenko, A. (2009), “A follow-up ranking of academic journals,” *Journal of Knowledge Management*, Vol. 13 No. 1, pp. 16-26.
- [2] Brynjolfsson, E. and Hitt, L. M (2000), “Beyond Computation: Information Technology, Organizational Transformation and Business Performance,” *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, (4), pp. 23-48.
- [3] Christensen, C. M., Raynor, M., and McDonald, R. (2015), “What Is Disruptive Innovation?” *Harvard Business Review* No. 93, (12), pp. 44–53.
- [4] Drucker, P.F. (1969) *The age of discontinuity: guidelines to our changing society*. New York, NY: Harper and Row.
- [5] Essers, J. and Schreinemakers, J. (1997). “Nonaka’s subjectivist conception of knowledge in corporate knowledge management,” *Knowledge Organization*, Vol. 24, (1), 24-32.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [6] Granstrand, O., Patel, P., Pavitt, K. (1997), "Multi-Technology Corporations: Why They Have "Distributed" Rather Than "Distinctive Core" Competencies," *California Management Review*, Vol. 39, (4), pp. 8-25.
- [7] Gourlay, S. (2006), "Conceptualizing knowledge creation: a critique of Nonaka's theory," *Journal of Management Studies*, Vol. 43 (7), 1415-1436.
- [8] Hu, P.J., Chan, P. Y. K., Sheng, O.R. L., Tam, K. Y. (1999), "Examining the technology acceptance model using physician acceptance of telemedicine technology," *Journal of Management Information Systems*, Vol. 16, (2), pp. 91-112
- [9] McAdam, A., and McCreedy, S. (2000), "A Critique of Knowledge management: using a social constructivist model," *New Technology, Work and Employment*, Vol. 15, (2), pp.155-168.
- McLaren, R. B. (1993), "The dark side of creativity", *Creativity Research Journal*, Vol 6, (1-2), pp 137-144.
- [10] Nonaka, I. (1991a). "The knowledge-creating company," *Harvard Business Review*, Vol. 69, (6), 96-104.
- [11] Paraponaris, C., and Sigal, M., (2015), "From knowledge to knowing, from boundaries to boundary construction," *Journal of Knowledge Management*, Vol. 19 (5), pp. 881 – 899.
- [12] Paul, D. L (2006), "Collaborative activities in virtual settings: A knowledge management perspective of telemedicine," *Journal of Management Information Systems*, Vol. 22, (4), pp.143-176.
- [13] Payne, D. (2008), Using wikis and blogs to improve collaboration and knowledge sharing," *Strategic HR Review*, Vol. 7, (3), pp.5-12
- [14] Pee, L. G. and Kankanhalli, A. (2009) "A Model of Organisational Knowledge Management Maturity Based on People, Process, and Technology," [Journal of Information & Knowledge Management](#), Vol. 8, (2), pp.79 –99.
- [15] Schumpeter, J. (1994, 1942), "Capitalism, Socialism and Democracy," London, Routledge.
- Tapscott, D. (1996), *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. New York, McGraw-Hill.
- [16] Tarafdar, M., D'Arcy, J., Turel, O., and Gupta, A. (2015), "The Dark side of Information Technology," *MIT Sloan Management Review*, Vol. 56 (2) pp. 61-70.
- [17] Wagner C., and Majchrzahn, A. (2006), "Enabling Customer-Centricity Using wikis and the wiki way," *Journal of Management Information Systems*, Vol. 23 (3), 17-43.
- [18] Wheeler, S., and Wheeler, D. (2009), "Using Wikis to promote quality learning in teacher training," *Learning, Media and Technology*, Vol. 34, (1), pp. 1-10.
- [19] Wilson, T. D. (2002). "The nonsense of 'knowledge management,'" *Information Research*, 8(1).at <http://www.informationr.net/ir/8-1/paper144.html> . Retrived on November 20, 2016.
- [20] Zheng, W. Young, B., McLean, G.N. (2010), "Linking organizational culture, structure, strategy, and organizational effectiveness: Mediating role of knowledge management", *Journal Business Research*, Vol. 63, (1), 673-771.

**EMPLOYEES ATTITUDES AND EXPECTATION OF YOUNG PROFESSIONALS
IN BULGARIA (AN EMPIRICAL SURVEY)**

Todor Krastevich, Ph.D

D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria, t.krastevich@uni-svishtov.bg

Abstract: This paper covers issues concerning discrepancies between the attitudes and requirements of employers and the attitudes and expectations of young professionals, who are about to enter the labor market and start their career. An analysis and summarized assessments of the discrepancies between the largest Bulgarian employers' organization members' demand for young professionals and preparatory vocational and higher education graduates in the country are made. The analysis is based on empirical data from two field research surveys. The first one explore employers' needs in regard to the structure, the specificity of the degree, competencies and location of students, who are entering the labor market. The second one explore opportunities and barriers for rapid and successful career start of young specialists with vocational and higher education degree, acquired in Bulgaria in 2015, who are at the beginning of their search for a suitable job position. The main objective of the analysis is to (1) identify the extent to which the demand for qualified employees without work experience, who are presently completing their vocational or university degree, matches the expectations and attitudes of young professionals graduating in 2015, and on this basis (2) to draw up a synopsis of the current state. The analysis is based on empirical data consolidated from two parallel surveys. The first one examines employers' demand for young professionals without experience. The second one examines the future supply of new staff and is conducted among last year undergraduate students and students from vocational educational training schools in the country. The data is analyzed and interpretations are made through the use of various analytical techniques that help detecting the problematic areas in both the confirmation of the young specialists' expectations and the satisfaction of employers' need for qualified stuff.

Keywords: youth labor market, labor market, employment, education and training of young professionals, employers, wages, motivation.

**НАГЛАСИ НА РАБОТОДАТЕЛИТЕ И ОЧАКВАНИЯ НА МЛАДИТЕ
СПЕЦИАЛИСТИ В БЪЛГАРИЯ (ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ)**

Доц. д-р Тодор Кръстевич

Стопанска академия "Д. А. Ценов" – Свищов, България, t.krastevich@uni-svishtov.bg

Резюме: Настоящият доклад засяга проблематиката, касаеща несъответствията между нагласите и изискванията на работодателите и нагласите и очакванията на младите специалисти, на които им предстои включване в трудовия пазар и старт в кариерата. Изнасят се обобщени оценки и анализ на съответствията (респ. несъответствията) между търсенето на млади специалисти от страна на членове на най-голямата работодателска организация в България и завършващите образователни институции в страната млади специалисти със средно и висше образование. Анализът се базира на емпирични данни от две паралелни проучвания: (1) Проучване на потребностите на работодатели, свързани със структурата, спецификата на специалности и компетенции и локацията на обучаемите, на които им е предстояло в непосредствен времеви хоризонт да се вляят в пазара на труда и (2) Проучване на възможностите и бариерите за бързо и успешно реализиране на завършващите млади специалисти с висше и средно професионално образование в страната през 2015 година, на които им предстои търсене на подходящо работно място. Основната цел на анализа е (1) да се идентифицират съответствията, респ. несъответствията между търсенето на квалифициран персонал без трудов опит, непосредствено след завършването на образователна и квалификационна степен или непосредствено след придобиването на професионална квалификация и очакванията и нагласите на завършващите през 2015 година млади специалисти и на тази база (2) да се състави синопсис на състоянието. Анализът има произведен характер и се базира на консолидирани емпиричните данни от две паралелни допитвания. Първото допитване обследва бъдещото търсене на млади специалисти без опит от страна на работодателите. Второто допитване обследва бъдещото предлагане на нови кадри и е проведено сред завършващи студенти от висши училища и ученици от професионални гимназии в страната. При изготвянето му са използвани различни аналитични техники за анализ и интерпретация на емпирични данни, подпомагащи

откриването на проблемните полета, възпрепятстващи покриването на нагласите и очакванията на бъдещите млади специалисти от една страна, и от друг – потребностите и очакванията на работодателите.

Ключови думи: пазар на труда, заетост, образование и квалификация на млади специалисти, работодатели, възнаграждения, мотивация.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Несъответствията между нагласите и изискванията на работодателите и нагласите и очакванията на младите специалисти е обект на обществена дискусия, по която обаче все още няма достатъчно на брой проучвания, идентифициращи пораждащите ги фактори и причини. В настоящият доклад се изнасят обобщени оценки и се прави опит за анализ на съответствията (респ. несъответствията) между търсенето на млади, току що завършили специалисти от страна на работодателите в страната и очакванията на самите млади хора. Анализът се базира на емпирични данни от две паралелни проучвания: (1) Проучване на потребностите на работодатели, свързани със структурата, спецификата на специалности и компетенции и локацията на обучаемите, на които им е предстояло в непосредствен времеви хоризонт да се вляят в пазара на труда и (2) Проучване на възможностите и барьерите за бързо и успешно реализиране на завършващите млади специалисти с висше и средно професионално образование в страната през 2015 година, на които им предстои търсене на подходящо работно място. Основната цел на анализа е (1) да се идентифицират съответствията, респ. несъответствията между търсенето на квалифициран персонал без трудов опит, непосредствено след завършването на образователна и квалификационна степен или непосредствено след придобиването на професионална квалификация и очакванията и нагласите на завършващите през 2015 година млади специалисти и на тази база (2) да се състави синопсис на състоянието. Анализът се базира на консолидирани емпиричните данни от две паралелни допитвания, осъществени през 2015 година. Първото допитване има за цел да обследва бъдещото търсене на млади специалисти без опит от страна на работодателите. Второто допитване проведено сред завършващи студенти от висши училища и ученици от професионални гимназии в страната непосредствено преди включването им в пазара на труда. При изготвянето му, с помощта на различни аналитични техники за анализ и интерпретация на емпирични данни са идентифицирани проблемните полета, възпрепятстващи покриването на нагласите и очакванията на бъдещите млади специалисти от една страна, и от друг – потребностите и очакванията на работодателите

2. АНАЛИТИЧНА РАМКА

Целта на настоящото изследване и установяване на причините и водещите фактори за разминаване в очакванията и нагласите на няколко съвкупности от заинтересовани лица. От една страна, работодателите, с техните изисквания и потребности от квалифициран персонал. От друга страна, младите хора, стремящи се към заетост и кариерно израстване и професионална реализация. За постигането на тази цел бяха осъществени няколко стъпки: (1) Измерване и количествено оценяване на нагласите и очакванията на работодателите, осъществено чрез анкетиране на 190 работодатели в страната, опериращи в различни браншове и (2) Измерване и количествена оценка на нагласите на завършващите студенти и ученици от професионални гимназии, осъществена чрез анкетиране на 3982 студенти, 8744 ученици, 615 училищни администратори от професионални гимназии и 180 представители на академични ръководства на висши училища в страната.

Изведените констатации и изводи се базират на статистически обобщения и оценка на първични данни, събрани по метода на допитването с помощта на структуриран въпросник, обработени при стриктното съблюдаване на принципите на анонимност, обективност и безпристрастност. Валидността на изводите се отнася единствено и само за обхванатите от изследването браншове, както и за наблюдаваните професионални и висши училища в страната. За тези области на средното професионално образование и респ. на висшето образование и професионалните направления в него, както и за браншове, за които няма достатъчен брой наблюдения (респонденти), резултатите могат да се интерпретират само индикативно.

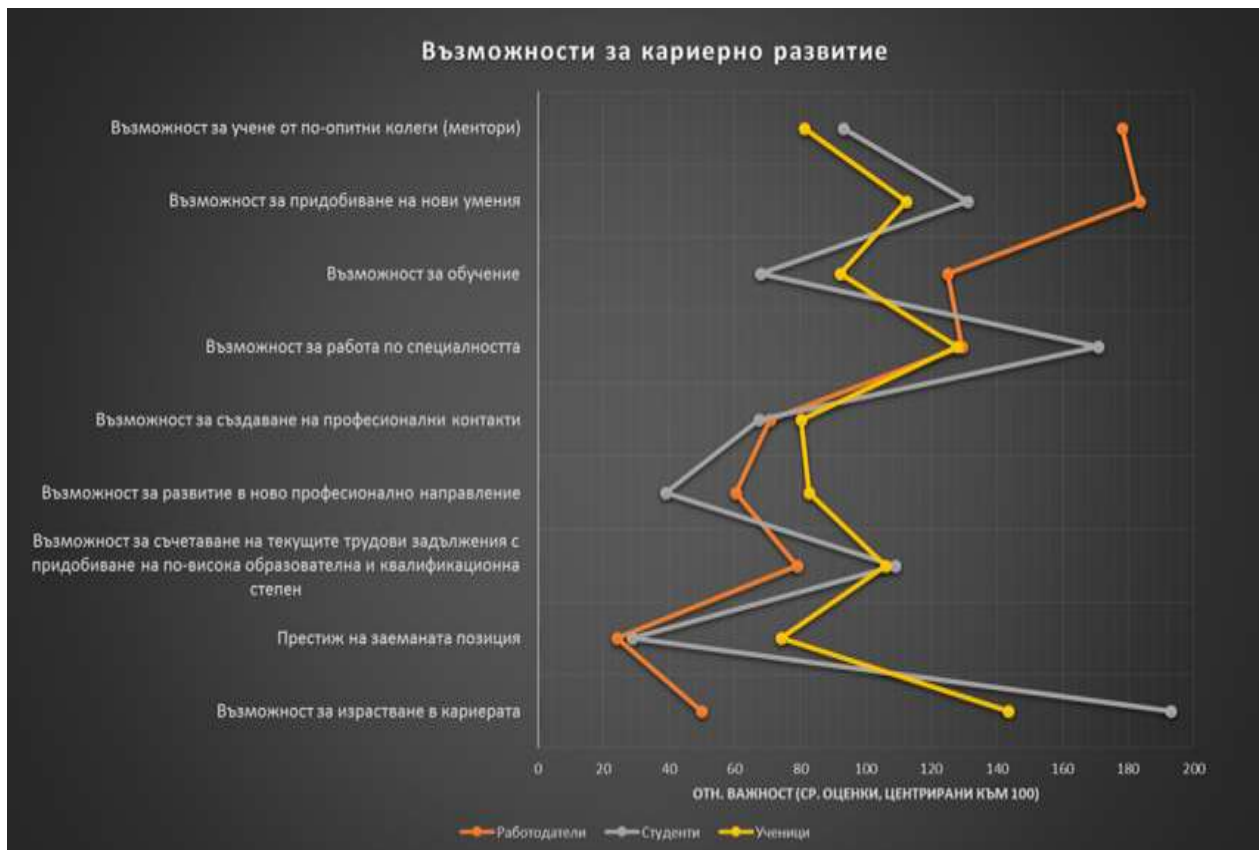
3. КЛЮЧОВИ КОНСТАТАЦИИ

Обекти на изследователски интерес в настоящото изследване са седем тематични направления, в това число: (1) възможности за кариерно развитие, (2) качества на кандидатите за първа работа, (3) социален климат и междуличностни отношения, (4) възможности и очаквания за трудово възнаграждение и придобивки, (5) знания, умения и компетенции на завършващите висше образование, (6) знания, умения

и компетенции на завършващите средно професионално образование и (7) бариери пред професионалната реализация. Следващото изложение съдържа кратък обзор и интерпретация на резултатите от проучванията на всяка от изследваните теми

Възможности за кариерно развитие

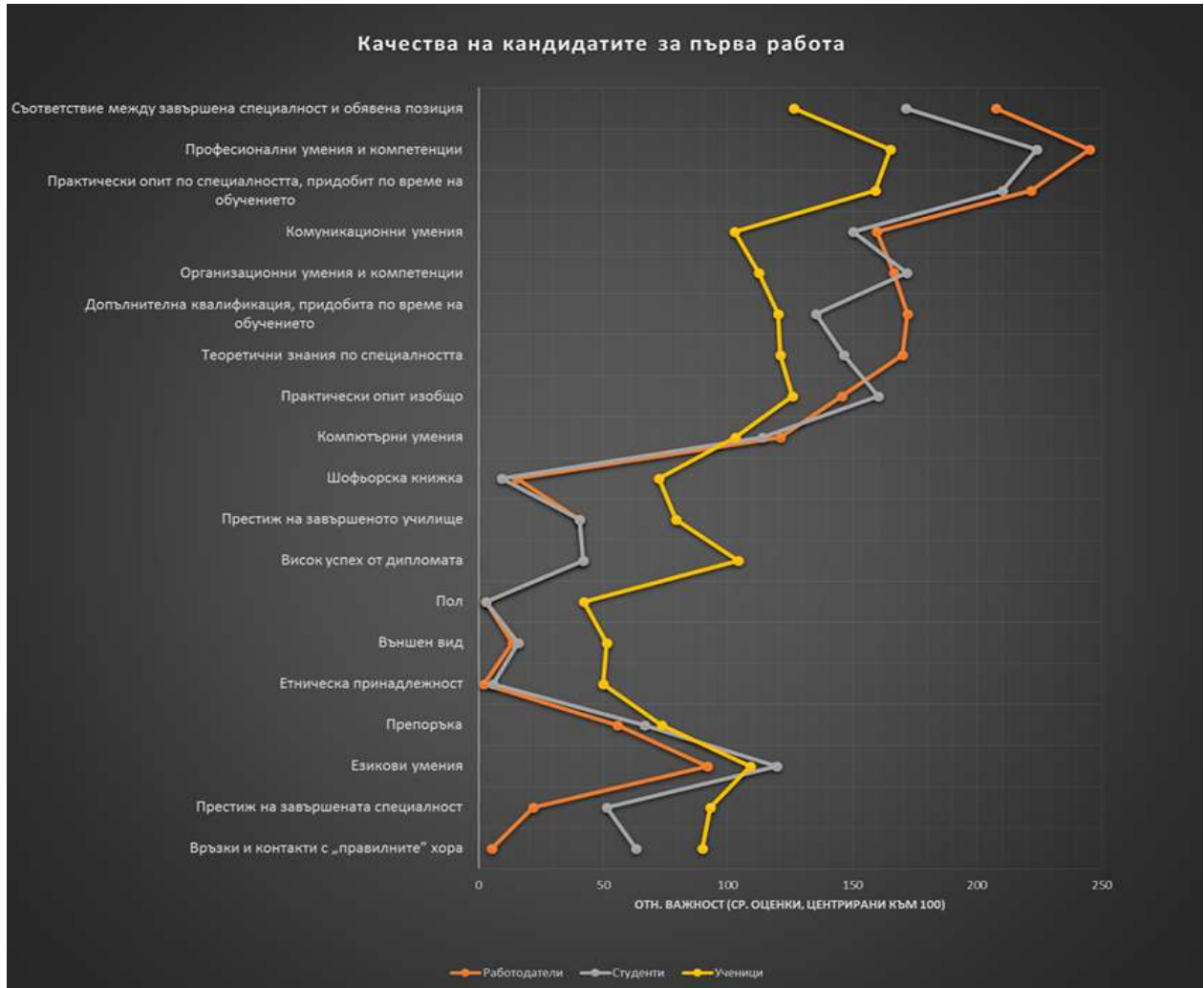
Като основа за анализ на нагласите на работодатели и млади специалисти по отношение на възможностите и очакванията за кариерно развитие са използвани обобщени и нормирани към 100 оценки за относителната важност на седем ключови индикатора (вж. фиг. 1). Данните са анализирани с помощта на метода на семантичния диференциал, като за основа са използвани оценки за относителна важност на възможностите за кариерно развитие, получените в резултат на бейсова регресия. Най-голямо размиване между нагласите на работодателите и очакванията на завършващите студенти и ученици се наблюдава във възможността за учене от по-опитни колеги и за израстване в кариерата. Така например работодателите отдават почти два пъти по-голяма относителна важност на менторството, отколкото току-що завършващите ученици и студенти. От друга страна, учениците и студентите, на които им предстои да се дипломират през тази учебна година, имат около три, четири пъти по-високи очаквания относно възможностите за израстване в кариерата, в сравнение с нагласите на работодателите. Работодателите и учениците имат най-сходни разбирания по отношение на възможностите за работа по специалността, а най-малък дисонанс между работодатели и студенти се наблюдава спрямо очакванията за заемане на престижна позиция. Възможността за създаване на професионални контакти е очакването, при което е налице най-малко размиване между трите групи респонденти – работодатели, ученици, студенти.

Фиг. 1. Дисонанси между нагласите на работодателите и очакванията на кандидатите за първа работа

Качества на кандидатите за първа работа

База за анализ на разминаванията между нагласите на работодателите и очакванията на завършващите ученици и студенти по отношение необходимите качества на кандидатите за първа работа служи фиг. 2. Най-голямо разминаване се наблюдава по отношение теоретичните знания по специалността, допълнителната квалификация, придобита по време на обучението, съответствие между завършена специалност и обявена позиция, професионалните умения и компетенции, връзките и контактите с правилните хора. При всички тези качества, с изключение на очакванията за наличие на връзки с правилните хора за наемане на работа, нагласите на работодателите са много по-високи от тези на студентите и учениците. Най-малък дисонанс между очаквания и нагласи е налице при изискването за компютърни умения, препоръка и езикови компетенции на кандидатите. Като цяло очакванията на студентите са много по-реалистични и близки до работодателските нагласи.

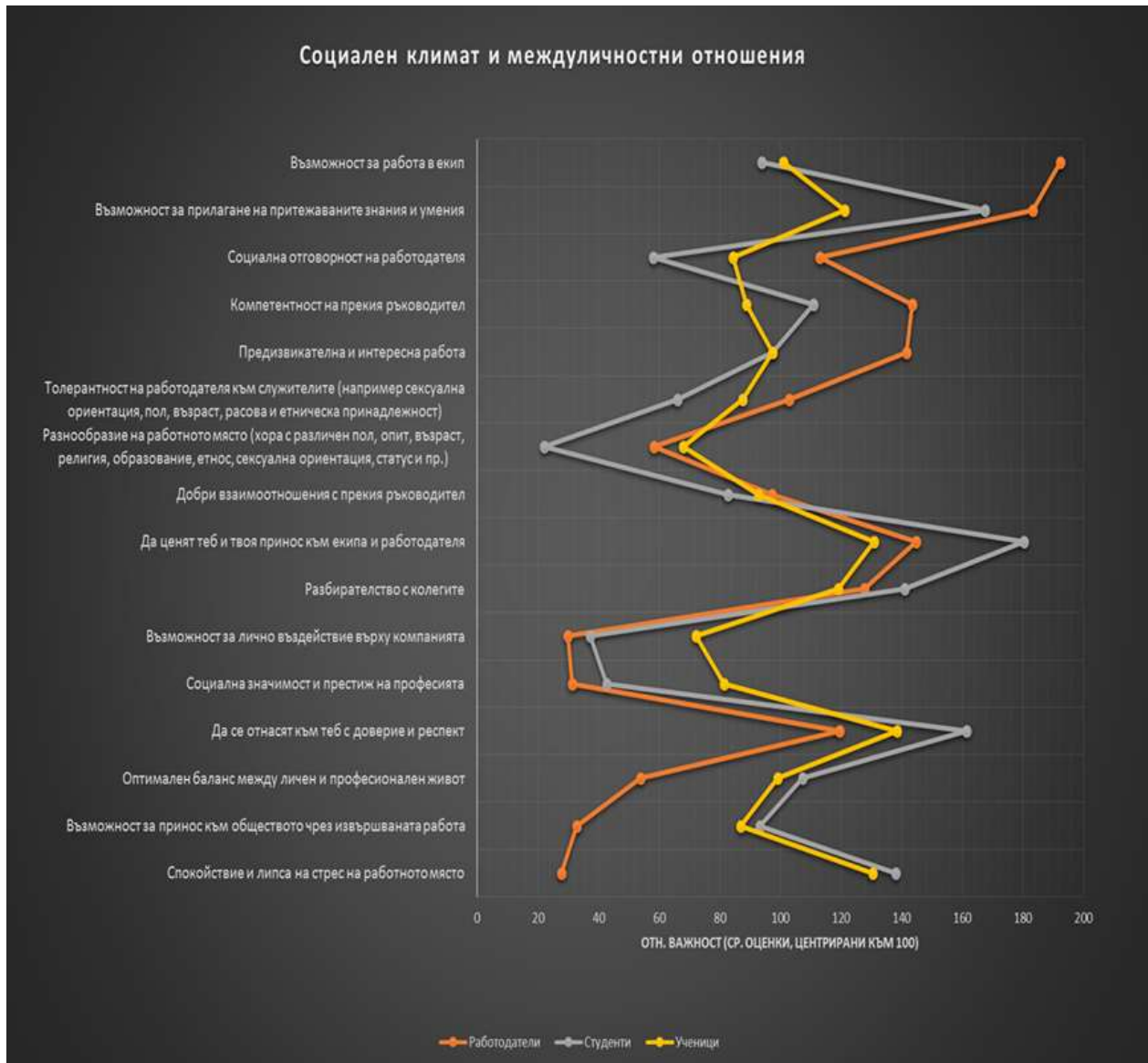

Фиг. 2. Дисонанси между очакванията на работодателите и качествата на кандидатите за първа работа

Социален климат и междуличностни отношения

Най-фрапиращо разминаване между нагласите на работодателите и очакванията на завършващите студенти и ученици се наблюдава (вж. фиг. 3) по отношение възможностите за прилагане на притежаваните знания и умения, компетентността на прекия ръководител, социалната отговорност на работодателя, наличието на спокойствие и липса на стрес на работното място, постигането на оптимален баланс между личен и професионален живот, възможността за допринасяне към обществото чрез извършваната работа, извършването на предизвикателна и интересна работа. Най-малък дисонанс между

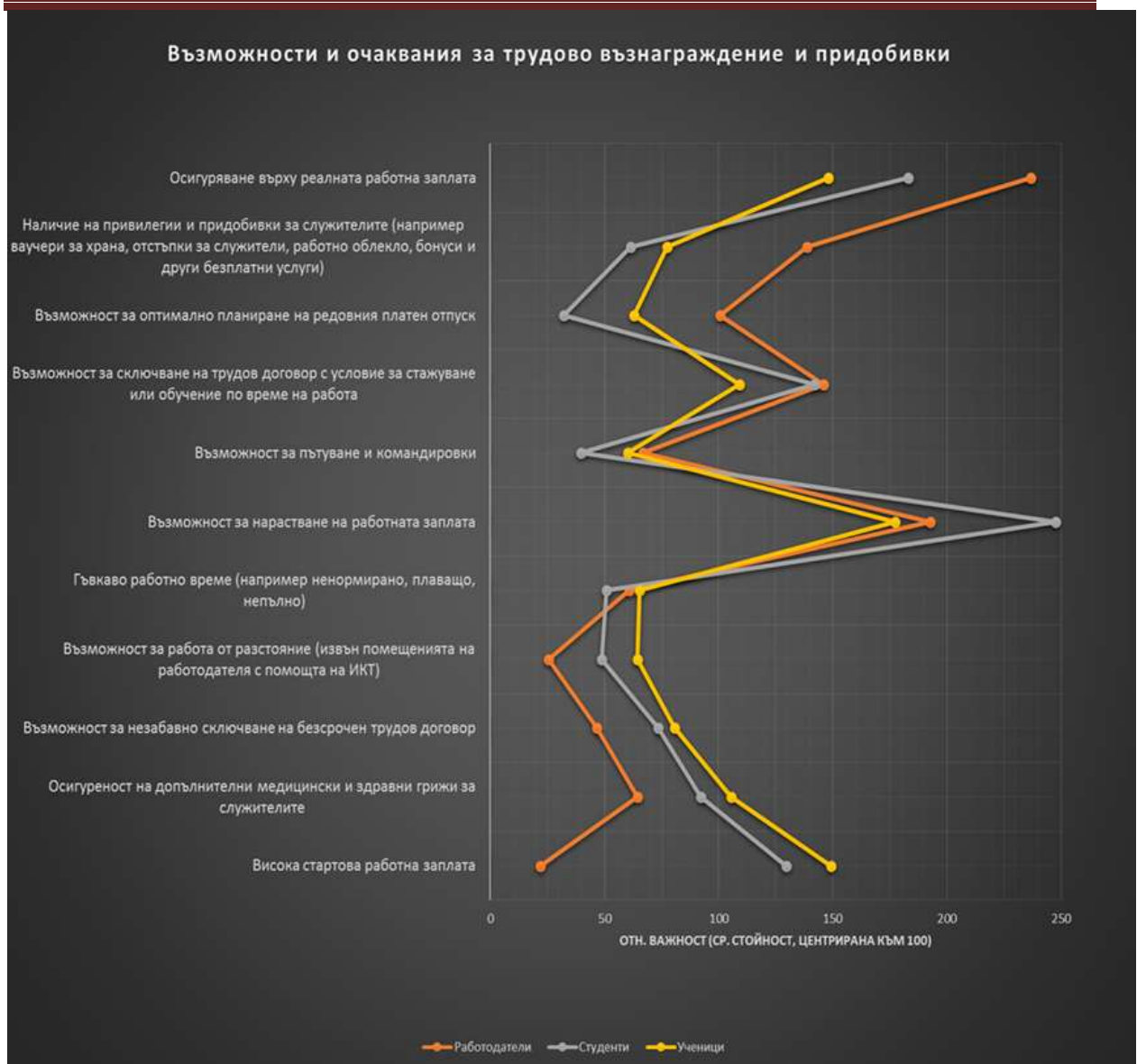
очаквания и нагласи е налице при разбирането с колегите и постигането на добри взаимоотношения с прекия ръководител.

Фиг. 3. Дисонанси между нагласите и очакванията на работодателите и кандидатите за първа работа по отношение на социалния климат и междуличностните отношения в бизнес организациите

Възможности и очаквания за трудово възнаграждение и придобивки

Безспорно, това е една от най-любопитните и оспорвани теми, дискутирани в обществото. Резултатите от емпиричния анализ показват, че най-голямо размираване между нагласите на работодателите и очакванията на завършващите студенти и ученици съществува по отношение осигуряването върху реалната работна заплата, гарантирането на висока стартова заплата, наличието на привилегии и придобивки за служителите и възможността за оптимално планиране на годишния отпуск. Най-голямо припокриване в очакванията е налице по отношение възможността за осигуряване на гъвкаво работно време и пътувания и командировки (вж. фиг. 4).

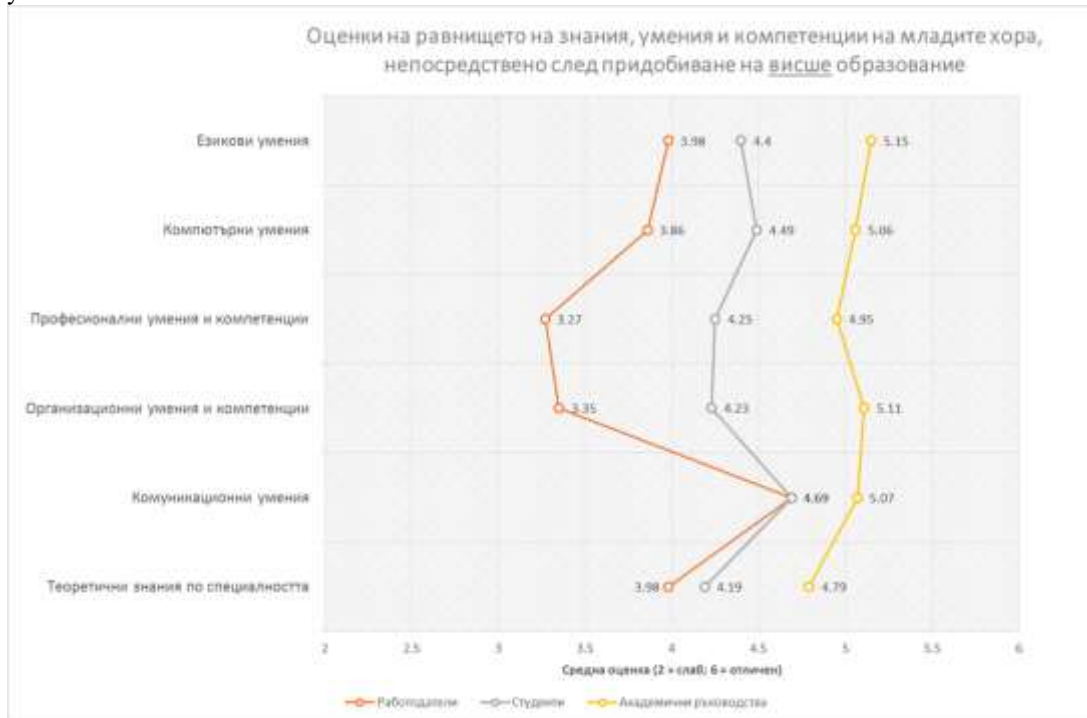

Фиг. 4. Дисонанси между нагласите и възможностите на работодателите и очакванията на кандидатите за първа работа по отношение на трудовото възнаграждение и придобивките

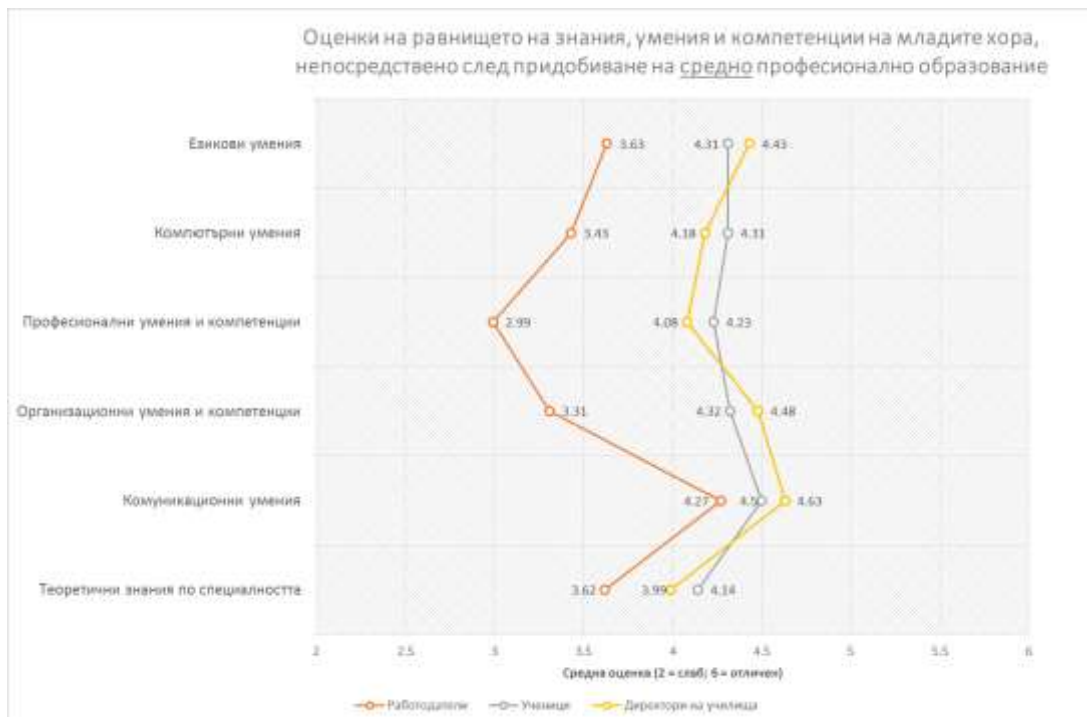
Знания, умения и компетенции на завършващите

Като цяло, най-високи оценки за равнището за знания, умения и компетенции на завършващите висше образование дават ректорските ръководства на висшите училища в страната, а най-ниски – работодателите (вж. фиг. 5). Самооценката на студентите за равнището на собствените им знания, умения и компетенции е по-висока от тази на работодателите. Единственото препокриване в оценките на работодатели и студенти е по отношение на техните комуникационни умения и донякъде в теоретичните им знания по специалността. Най-голямо разминаване между тези две групи е налице относно организационните и професионалните умения и компетенции на завършващите. Подобни резултати се наблюдават и при мненията относно завършващите средно професионално образование (вж. фиг. 6). Работодателите дават най-ниски оценки за равнището за знания, умения и компетенции за завършващите системата на средното образование млади специалисти. Училищните ръководства и учениците са по-благоклонни в оценките си и оценяват закономерно по-високо всяка от шестте ключови компетенции. Най-малки различия между оценките на работодателите и учениците се наблюдават по отношение на теоретичните знания по специалността и комуникационните умения на

завършващите, а най-големи – при професионалните, организационните, компютърните и езиковите умения.

Фиг. 5. Оценки на работодатели, студенти и академични ръководства относно знанията, уменията и компетенциите на завършващите висше образование в страната

Фиг. 6. Оценки на работодатели, студенти и академични ръководства относно знанията, уменията и компетенциите на завършващите средно професионално образование в страната

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Баристри пред професионалната реализация

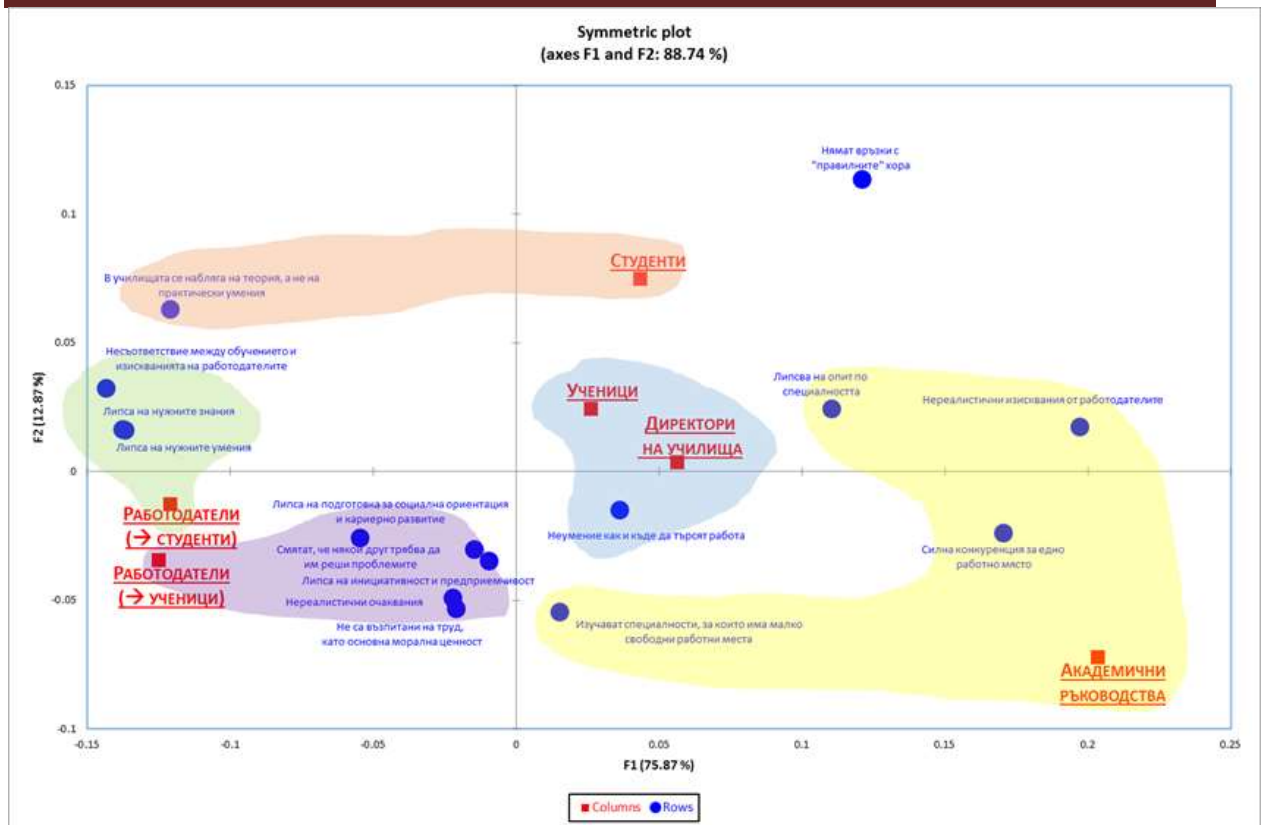
В този раздел са представени сходствата и различията във възприятията на работодатели, студенти, ученици, училищни и ректорски ръководства относно причините за младежката безработица и „барьерите“ за възпрепятстваната реализация на пазара на труда. Данните от петте проучвания са консолидирани и усреднени на ниво твърдение и целева група (вж. таблица 1).

Таблица 1. Изходни консолидирани данни за съставяне на карта на възприятията

	СТУДЕНТИ	УЧЕНИЦИ	РАБОТОДАТЕЛИ -> СТУДЕНТИТЕ	РАБОТОДАТЕЛИ -> УЧЕНИЦИТЕ	ДИРЕКТОРИ НА УЧИЛИЩА	АКАДЕМИЧНИ РЪКОВОДСТВА
ЛИПСВА НА ОПИТ ПО СПЕЦИАЛНОСТТА	5.95	4.62	4.95	4.78	5.05	4.36
ЛИПСВА НА НУЖНИТЕ ЗНАНИЯ	3.67	3.64	4.41	4.82	3.13	1.88
ЛИПСВА НА НУЖНИТЕ УМЕНИЯ	3.75	3.69	4.53	4.92	3.28	1.92
НЕРЕАЛИСТИЧНИ ОЧАКВАНИЯ	4.20	3.90	5.20	5.07	4.25	3.32
НЯМАТ ВРЪЗКИ С "ПРАВИЛНИТЕ" ХОРА	4.48	4.04	3.13	3.15	3.78	2.64
СИЛНА КОНКУРЕНЦИЯ ЗА ЕДНО РАБОТНО МЯСТО	4.97	4.25	4.14	4.03	4.27	4.52
НЕУМЕНИЕ КАК И КЪДЕ ДА ТЪРСЯТ РАБОТА	3.51	3.70	3.57	4.00	3.76	2.72
НЕРЕАЛИСТИЧНИ ИЗИСКВАНИЯ ОТ РАБОТОДАТЕЛИТЕ	4.67	4.09	3.35	3.46	4.18	3.92
НЕСЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ОБУЧЕНИЕТО И ИЗИСКВАНИЯТА НА РАБОТОДАТЕЛИТЕ	4.92	3.96	5.91	5.80	4.20	2.28
В УЧИЛИЩАТА СЕ НАБЛЯГА НА ТЕОРИЯ, А НЕ НА ПРАКТИЧЕСКИ УМЕНИЯ	5.15	4.15	5.82	5.23	3.55	2.36
ИЗУЧАВАТ СПЕЦИАЛНОСТИ, ЗА КОИТО ИМА МАЛКО СВОБОДНИ РАБОТНИ МЕСТА	3.85	3.74	4.46	4.32	3.12	3.32
ЛИПСВА НА ПОДГОТОВКА ЗА СОЦИАЛНА ОРИЕНТАЦИЯ И КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ	4.28	3.91	5.00	5.24	3.88	2.96
ЛИПСВА НА ИНИЦИАТИВНОСТ И ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ ПРИ КАНДИДАТИТЕ	3.78	3.69	4.18	4.66	3.85	2.88
НЕ СА ВЪЗПИТАНИ НА ТРУД, КАТО ОСНОВНА МОРАЛНА ЦЕННОСТ	3.48	3.71	4.26	4.58	3.72	2.84
СМЯТАТ, ЧЕ НИКОЙ ДРУГ ТРЯБВА ДА ИМ РЕШИ ПРОБЛЕМИТЕ	3.78	3.74	4.26	4.61	3.80	2.84

Скала: 7 = напълно съгласен; 1 = напълно несъгласен

Данните от таблица 1 са анализирани с помощта на кореспондентен анализ. За валидиране на асоциациите между редове и колони е използван йерархичен клъстерен анализ. Резултатите са представени на фиг. 7. От картата на фигурата ясно се различават няколко основни групи бариери, обхващащи системни (сравнително трудни за бързо преодоляване и изискващи сериозно преосмисляне на принципите на съществуващата образователна система в страната) бариери – вж. квадрант IV, бариери, свързани с ценностната ориентация на младите хора (квадрант III), структурни и/или ситуативни бариери (квадрант I и II). Видно е също така, че възприятията и нагласите на наблюдаваните в проучванията пет целеви групи кореспондират по много отчетлив и разграничим начин. Нагласите и възприятията на работодателите по отношение на „спирачките“ пред успешната професионална реализация на студентите и учениците почти не се различават (вж. квадрант III), но са почти диаметрално противоположни на възприятията и мненията на академичните и отчасти училищните ръководства. Интересен е фактът, че най-близки възприятия за пречките пред добрата професионална реализация имат учениците и директорите на професионалните гимназии (вж. квадрант I). При интерпретацията на картата е необходимо да се отчита, че не пространствената дистанция между обектите е индикатор за силна асоциация между тях, а ъгълът, който сключват въображаемите вектори, с начало пресечната точка на абсцисата и ординатата и посока (върх) – съответния обект. Така например, асоциацията между студенти и ученици е по-силна от тази между ученици и директори на училища (въпреки, че пространствената дистанция между ученици и директори на училища е по-къса).

Фиг. 7. Карта на възприятията на работодатели, студенти, ученици, училищни и академични ръководства

За подпомагане на интерпретацията на съставената карта, бе проведен йерархичен клъстерен анализ на наблюдаваните обекти (групи и бариери), с който бяха идентифицирани шест ясно разграничими вътрешно хомогенни групи и един отдалечен случай (твърдението „Нямат връзки с „правилните“ хора“). Очевидните асоциации са маркирани с цветни полета върху площта на картата. От обектите (точките) попадащи в наблюдавано цветно поле може да се направи извод за основните проблеми, възприемани от съответните наблюдавани целеви групи като „бариери“ пред успешната професионална реализация на младите хора, непосредствено след завършване на висше или средно професионално образование.

4. ИЗВОДИ

От проведените аналитични процедури и произтичащите от тях констатации е възможно да се направят следните изводи:

Първо. Между възприятията на студентите относно бариерите за тяхната професионална реализация и тези на академичните ръководства няма нищо общо. Същата констатация за липсата на асоциация може да се направи и по отношение на релацията „работодатели – академични ръководства“. В съответствие с очакванията, я е налице силна асоциация между възприятията на ученици и студенти и в известна степен забележима (частично) връзка може да се открие и между директорите на училища и учениците.

Второ. Очертават се три типа бариери пред успешната професионална реализация на младите специалисти. Първият тип бариери са свързани с личностните характеристики на кандидатите. В тази връзка е налице силна асоциация между нереалистичните очаквания на кандидатите, липсата на инициативност и предприемчивост, увереността им, че някой друг трябва да им решава проблемите, както и липсата на възпитание на труд като основна морална ценност. Вторият тип бариери включват независещи и външни за кандидатите причини. В това отношение силна асоциация се наблюдава между бариерите, произтичащи от нереалистичните изисквания на работодателите, силната конкуренция за едно работно място, липсата на опит по специалността. Третата група произтичат от несъвършенствата на образователната система. Тук по-конкретно се наблюдава силна асоциация между несъответствие

между обучението и изискванията на работодателите, липсата на нуждите знания и умения, прекомерния фокус върху усвояването на теоретични знания, а не на практически умения.

Трето. Академичните ръководства обясняват младежката безработица най-вече с външни е независещи от кандидатите причини, като: наличието на силна конкуренция за едно работно място, изучаването на специалности, за които има малко свободни работни позиции, нереалистичните изисквания на работодателите и липсата на опит по специалността. Учениците и училищните ръководства имат сходни възприятия и отдават възпрепятстваната реализация на младежите на пазара на труда на неумението и незнанието им как и къде да си търсят работа. Студентите отдават младежката безработица на несъвършенствата на образователната система и най-вече на прекомерния фокус върху усвояването на теоретични знания, а не толкова върху развиването на практически умения. Според работодателите основните причини за трудната реализация на студентите се коренят в липсата на нужните знания и умения, както и несъответствието между обучението и изискванията на бизнеса. Работодателите обясняват възпрепятстваната реализация на пазара на труда от страна на учениците с чисто личностни причини, като: липса на възпитание на труд, на инициативност и предприемчивост, подготовка за социална ориентация кариерно развитие, нереалистични очаквания и увереност, че някой друг е длъжен да им решава проблемите.

**DEVELOPMENT OF SME'S FOR REDUCING UNEMPLOYMENT IN THE
REPUBLIC OF MACEDONIA**

Robert Dimitrovski, PhD

Faculty of Management, MIT University, Skopje, Macedonia dimitrovski.r@gmail.com

Venelin Terziev, PhD

National Military Academy "Vasil Levski", Veliko Trnovo, Bulgaria terziev@skmat.bg

Laste Spasovski, PhD

Vocational Education and Training Centre, Skopje, Macedonia spalaste@yahoo.com

Liljana Pushova, MSc

Faculty of Management, MIT University, Skopje, Macedonia liljanapusova@yahoo.com

Abstract: The problem of unemployment and the labour market is one of the biggest problems and issues in global frames since the Great Depression in the USA in the 1930s. Republic of Macedonia, as a transitional economy which was transformed from one system into another (from planned to market economy), was faced with the problem of unemployment as one of the most serious social issues, which are to be solved in the future, on the road to EU integration of the Republic of Macedonia. Furthermore, the global economic crisis has caused significant and serious problems in the Macedonian economy, in general, with an influence on the level of unemployment in the country. One of the main prerequisites for a sustainable economic growth and development is reduction of the level of unemployment, which will eventually result in social equality and reduction of the poverty. Certain changes have been made – the level of unemployment in the second quarter of 2016 was 24%. The unemployment level has decreased in the period 2007- to date. However, more than half of the Macedonian citizens consider unemployment as the biggest social problem – bigger than corruption, poverty, ethnic relations etc.

Small and medium enterprises are very favourable for easing unemployment burden. SMEs are an important vital part of one national economy. According to the European statistics, SMEs are approximately 98% of the business in total and employ more than 90 million people. In Macedonia the government pursues SMEs development policy, but the amount of funds shall be bigger in order to pursue the wanted effect. In order to utilize the full potential of SMEs on decreasing unemployment the government has to strengthen the regional and local centres for support of entrepreneurship, expand the network of SME incubators, and support the functioning of the Euro-info centres. Among other matters this requires allocation of additional funds from the budget for support of SMEs. The importance of the SMEs for the national economies increases even more if we consider their characteristics, such as the simple organizational structure, the bigger centralisation in the process of decision-making, the bigger flexibility than the big corporations, more effective and efficient organisation of the work process etc. The SMEs have an impact on the development of the national economies in general, and the effects which arise can be noted in the economic development of the countries, the economic wellbeing of the population through increase of their economic power, increase of the innovations and decrease of the level of unemployment.

Keywords: unemployment, SMEs, development policy, social problems

**РАЗВОЈ НА МСП И НАМАЛУВАЊЕ НА НИВОТО НА НЕВРАБОТЕНОСТ ВО
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА**

Проф. д-р Роберт Димитровски

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет, Скопје, Македонија dimitrovski.r@gmail.com

Проф. д-р Венелин Терзиев

Национална воена академија „Васил Левски“, Велико Трново, Бугарија terziev@skmat.bg

д-р Ласте Спасовски

Центар за професионален развој, Скопје, Македонија spalaste@yahoo.com

м-р Лилјана Пушова

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет, Скопје, Македонија liljanapusova@yahoo.com

Резиме: Проблемот на невработеноста и проблемите на пазарот на труд се едни од најсериозните проблеми и прашања, кои се највидливи после Големата депресија во САД во 1930тите. Република

Македонија, како транзициона економија која се соочи со промена на еден во друг систем (од планска во пазарна економија), се соочи со проблемот на невработеноста, како еден од најзначајните социјални проблеми, кои треба да се решат во иднина на патот на Европска интеграција на Република Македонија. Дополнително, глобалната економска криза предизвика значајни и сериозни проблеми во македонската економија, генерално, со влијание на нивото на невработеност во земјата. Еден од главните предуслови за овозможување на одржлив економски раст и развој е намалување на нивото на невработеност, што во крајна инстанца ќе резултира со социјална еднаквост и намалување на сиромаштијата. Како и да е, во земјата се случиле одредени промени – нивото на невработеност во вториот квартал на 2016 година е 24%. Нивото на невработеност забележува стапка на пад во периодот од 2007 година до денес. Сепак, повеќе од половина од македонските граѓани велат дека невработеноста е еден од најголемите социјални проблеми – поголем од корупцијата, сиромаштијата, меѓуетничките односи и слично.

Малите и средните претпријатија се особено погодни за справување со проблемот на невработеноста. МСП се значаен и витален дел од националните економии. Според европските статистики, МСП претставуваат околу 98% од економиите и вработуваат повеќе од 90 милиони луѓе. Во Република Македонија може да се забележи дека се преземаат одредени чекори за развој на МСП, но фондовите треба да бидат поголеми се со цел да се постигне посакуваниот ефект. Со цел да се искористи максималниот потенцијал на МСП во функција на намалување на нивото на невработеност, треба да се зајакне улогата на регионалните и локалните центри за развој на претприемништвото, да се прошири мрежата на инкубатори за развој на МСП и да се поддржи функционирањето на Еуро-инфо центрите. Покрај се друго, ова значи и алокација на дополнителни фондови од буџетот за развој на МСП. Важноста на МСП за националните економии уште повеќе се зголемува ако се земат предвид нивните карактеристики, како на пример нивната организациска структура, поголемата централизација во процесот на донесување на одлуки, поголема флексибилност во споредба со големите корпорации, поефикасна организација на работните процеси и сл. Треба да се напомене дека МСП имаат влијание на развојот на националните економии генерално и ефектите кои произлегуваат од нивното работење и постоење може да се забележат во економскиот развој на земјата, подобрување на економската благосостојба на населението преку зголемување на нивната куповна моќ, зголемување на бројот на иновации и намалување на нивото на невработеност.

Клучни зборови: невработеност, МСП, развојна политика, социјални проблеми

1. ЗНАЧЕЊЕ НА МСП ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ ЕКОНОМИИ

Развојот, опстанокот и растот на секое општество нераскинливо се поврзани со извршување на некоја стопанска активност заради креирање на определени производи и/или услуги за задоволување на пазарните потреби. Носители на таа стопанска активност се посебните стопански субјекти, односно претпријатијата. Секое од овие претпријатија делува во рамките на неговото национално стопанство/економија, со цел остварување на добивка, односно максимизација на вредноста на сопствениците на капитал.

Последните децении на 20тиот век неминовно создадоа промена на производната филозофија во најразвиените земји и премин од големи корпорации кон мали и средни производни претпријатија. МСП го поттикнуваат и поддржуваат креативниот дух и индивидуализмот, иновативноста и инвентивноста, креативноста и креацијата наспроти стандардизацијата и глобализацијата, кои се поддржани од страна на големите корпорации. МСП стануваат доминантна категорија и доминантен сектор во развиените динамични економии, пред се поради нивните организациски карактеристики, кои овозможуваат голема флексибилност, адаптивност, проактивност и голема респонзивност на промените кои се случуваат во опкружувањето, за разлика од големите корпорации кои се инертни и понефлексибилни.

Во однос на диференцијацијата и класификацијата на претпријатијата во однос на нивната големина, законодавствата во државите нудат различни класификации. Според Администрацијата за мал бизнис на САД¹, малиот бизнис се дефинира како бизнис кој има независен сопственик и работи независно, организациски е насочен кон профит и не е доминантен бизнис во своето поле. Во зависност од дејноста, големината на бизнисот се согледува преку бројот на вработени во претпријатието за изминатите 12 месеци или според волуменот на продажбата во период од три години. Некои примери за дефинирање на мал бизнис според овие генерални стандарди се следните:

¹ www.sba.gov

- Во производствената индустрија, мал бизнис се дефинира како бизнис со 500 до 1500 вработени, во зависност од производите кои се произведуваат;
- Во продажбата на големо, мал бизнис е бизнис со 100 до 500 вработени, во зависност од производите кои се продаваат;
- При давањето на услуги, годишниот приход не треба да биде поголем од 2.5 милиони долари до 21.5 милиони долари, во зависност од услугите кои се даваат;
- Во малопродажбата, годишниот приход на претпријатието не треба да биде поголемо од 5.0 до 21 милиони долари, во зависност од производот кој се обезбедува;
- Во градежната индустрија, годишниот приход не треба да надминува 13.5 до 17 милиони долари, во зависност од типот на градбата; и,
- Во земјоделството, годишниот приход не треба да надминува 0.5 до 9 милиони долари, во зависност од земјоделскиот производ.

Во европската регулатива не е ништо толку поразлично во поглед на елементите по кои се дефинира дали еден бизнис е мал или среден. Како и во САД, и овде главни фактори кои дефинираат се бројот на вработени и годишниот приход на претпријатието. Според Европската комисија², за мал бизнис се смета претпријатие кое има помалку од 50 вработени и годишен промет помал од 10 милиони евра. И овде, како и во САД, претпријатијата кои ги исполнуваат овие услови се во можност да добијат поддршка од страна на програмите на ЕУ за поддршка на малите бизниси, или да добијат намалување на давачките и побарувањата за административни трошоци. Поддршката која ја добиваат малите бизниси се состои во финансирање на истражувања, компетитивност и иновативност, и слични национални програми за поддршка, кои инаку би им биле недостапни.

Во случајот на Р. Македонија, од 2004 година стапуваат на сила измените во Законот за трговски друштва, со кои Македонија ја прифаќа методологијата на Комисијата на ЕУ за класификација на претпријатијата според нивната големина. Според оваа методологија, врз основа на три критериуми, претпријатијата се класифицираат во микро, мали, средни и големи претпријатија.

Мал трговец е трговецот кој го задоволува првиот критериум и уште најмалку еден од последните два критериуми:

- просечниот број на вработените да е до 50 работници
- годишниот приход да е помал од 2.000.000 евра во денарска противвредност, вкупниот обрт да е помал од 2.000.000 евра во денарска противвредност
- просечната вредност на вкупните средства (во активата) да е помала од 2.000.000 евра во денарска противвредност.

Малите претпријатија најчесто се во индивидуална сопственост и се одликуваат со вложување голем личен напор на сопствениците.

За среден трговец се смета трговецот кој го задоволил првиот критериум и најмалку еден од вториот и третиот од следниве критериуми:

- просечниот број на вработените да е до 250 работници
- годишниот приход да е помал од 10.000.000 евра во денарска противвредност
- просечната вредност на вкупните средства (во активата) да е помала од 11.000.000 евра во денарска противвредност.

Во Р. Македонија, бројот на МСП особено се зголемил во периодот од 1990 до крајот на 1993 година, потоа се намалил, па повторно се зголемил по 1996 година. Во 2001 година, поради политичката нестабилност, во земјата речиси и да не се формирале нови МСП. На крајот на 2004 година во земјата имало регистрирани 172 297 мали и средни претпријатија. Меѓутоа, повеќето од нив биле неактивни претпријатија, односно не остварување приход, немале вработени работници и не извржувале плаќања. Активни биле само 49 123 мали и средни претпријатија³. На почетокот на 2012 година, од бројот на активни претпријатија (73 118), 99.7% односно 72 993 биле мали и средни претпријатија. Според ова, тие имале доминантно учество во БДП и во вкупната вработеност во бизнис секторот (над 75%).⁴

Во следната табела може да се забелеги трендот во промената на бројот на активни деловни субјекти од 2011 до 2015.

² <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/sme-definition/>

³ АППРМ, Опсерваторија за МСП во Република Македонија, *Извештај за 2004*, Скопје, октомври 2005.

⁴ ДЗС на Република Македонија, Соопштение бр. 6.1.12.13. од 24.2.2012

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Табела бр. 1 Активни деловни субјекти во Р. Македонија (2011-2015)⁵

2015	70 139
2014	70659
2013	71290
2012	74424
2011	73118

Извор: ДЗС, Р. Македонија

Според податоците кои се достапни од страна на Државниот завод за статистика во Р. Македонија, во 2015 година активни биле 70 139 деловни субјекти. Податоците за структурата на активните деловни субјекти според бројот на вработени покажуваат дека најголемо учество (80.2%) имаат субјектите со 1-9 вработени лица. После ова следат претпријатијата без вработени или претпријатијата со неутврден број на вработени (без податок за вработени) со 10.4%. Субјектите со 10-19 вработени се застапени во процент од 4.3%. Учеството на претпријатијата со 20-49 вработени изнесува 2,8%, а со 1,9% учествуваат претпријатијата со 50-249 вработени. Само 0.3% од деловните субјекти кои се активни имаат повеќе од 250 вработени.

Според ова, во 2015 година малите и средни претпријатија претставуваат 99.7% од вкупниот број на активни деловни субјекти, односно околу 69 930 претпријатија.

Според овие податоци, важноста на МСП е огромна. Тие се двигател на националната економија и вработуваат голем број од работоспособното население.

2. НЕВРАБОТЕНОСТА И МСП

Ако се земат предвид податоците од Државниот завод за статистика во Р. Македонија, може да се заклучи дека МСП, поради учеството од 99.7% во вкупниот број на активни деловни субјекти, вработува најголем дел од работоспособното население. во земјата.

Како и да е, ако го анализираме процентот на невработеност во земјата, ситуацијата во дадениот период на анализа (2011-2015) е следна.

Табела бр.2 Просечна годишна стапка на невработеност (2011-2015)⁶

2011	31.2%
2012	31 %
2013	29 %
2014	28.02 %
2015	26.05%

Извор: ДЗС, Р Македонија

Во 2016 година, во првиот и вториот квартал невработеноста изнесува 24.5, односно 24.0%, во просек 24.25 %. Во овој период е постигната најниската стапка на невработеност во испитуваниот период.

Како и да е, може да се направи компарација и да се увиди импактот на бројот на активни деловни субјекти врз стапката на невработеност.

⁵ <http://www.stat.gov.mk/IndikatorITS.aspx?id=22>

⁶ <http://www.stat.gov.mk/IndikatorITS.aspx?id=14>

Табела бр. 3 *Корелација меѓу број на активно деловни субјекти и стапка на невработеност (2011-2015)*

Година	Број на активни деловни субјекти	Стапка на невработеност
2011	73 118	31.2%
2012	74 424	31%
2013	71 290	29%
2014	70 659	28.02%
2015	70 139	26.05%

Извор: Сопствени пресметувања врз основа на достапните информации од ДЗС

Ако ја анализираме корелацијата помеѓу бројот на активни деловни субјекти и стапката на невработеност во периодот од 2011 до 2015 година може да се заклучи дека бројот на активни деловни субјекти не е единствениот фактор за намалување на стапката на невработеност во земјава; не постои конзистентност меѓу бројот на активни претпријатија и намалувањето на невработеноста. Од достапните податоци може да се забележи дека бројот на активни деловни субјекти е во пад и има надолна тенденција во периодот 2011-2015. Во тој период се забележува и надолна тенденција на стапката на невработеност, односно од 31.2% е намалена на 26.05%. Во случајот бројот на активни деловни субјекти ни се намалува, а исто и невработеноста. Доколку бројот на активни деловни субјекти беше најголем предуслов за намалување на невработеноста, би требало бројот на активни претпријатија да расте.

3. УЛОГА НА ЦЕНТРИТЕ ЗА РАЗВОЈ НА МСП И БИЗНИС - ИНКУБАТОРИТЕ

Паралелно со процесот на раст на бројот на МСП и нивниот развој, се наметнува и потребата од институционална поддршка за истите. Поради ова, во 1997 година со поддршка на програмата PHARE во Р. Македонија е формирана Националната агенција за поддршка на малите и средните претпријатија (НЕПА), која функционираше во рамки на Агенцијата за приватизација. Подоцна во 1998, НЕПА добива статус на посебно правно лице. Во 2002 година се укинува финансиската поддршка па така НЕПА се трансформира во Агенција за поддршка на претприемништвото во Р. Македонија. Функциите на Агенцијата за поддршка на претприемништвото се слични со функциите кои ги имала НЕПА. Дополнително, во Р. Македонија постојат и други форми на поддршка на МСП, како на пример Агенцијата за поддршка на претприемништвото во Пелагоднискиот регион, локални канцеларии за развој во склоп на локалните самоуправи, Македонскиот деловен центар, Македонската банка за поддршка на развојот и сл.

Покрај овие институционални центри за развој на малите и средните претпријатија, значајна за поддршка на развојот е и улогата на бизнис – инкубаторите, кои во Р. Македонија првпат започнале да се основаат во периодот 1993-1994, финансирани преку проекти од Светската Банка. Сепак, во денешните услови на делување, улогата на бизнис инкубаторите во Р. Македонија е минорна и воопшто не може да се зборува за нивната значајност, во споредба со развиените земји, каде тие имаат многу големо влијание. Во некои од развиените земји се формирани и посебни министерства за мали и средни претпријатија, чијашто основна цел е институционална поддршка на МСП.

Дополнително, еден од основните проблеми што се јавуваат кај МСП се и изворите на финансирање, бидејќи општо познато е дека МСП имаат отежнат пристап до капитал, пред се поради ризик факторите како постоење асиметрични информации, организациски проблеми и слаб менаџмент поради двојната улога на сопственикот на капитал, краткиот век на постоење и неможноста да се анализира финансиското работење во претходните години и сл.

4. ПРЕПОРАКИ

МСП може да дадат поголем придонес во процесот на намалување на невработеноста во Р. Македонија. Тие претставуваат најголем двигател на македонската економија и треба да им се обрне поголемо внимание. Во функција на тоа, треба да се зајакне институционалната поддршка на МСП преку:

- Креирање на политики за поддршка на МСП;
- Креирање на стратегии за поддршка на МСП;
- Развој на институции за поддршка на МСП;

Основната задача на институционалната поддршка е обезбедување на консалтинг услуги, едукација, споделување на информации и сл., за непречено функционирање, раст и развој на МСП. Самата институционална рамка сама по себе е далеку од доволна за развој на МСП, но надолполнета со економските политики, легислативата, опкружувањето и националните стратегии може да биде добра основа за тоа.

Во Р. Македонија веќе постои национална Агенција за поддршка на претприемништвото. Улогата на националната Агенција за поддршка на претприемништвото се состои во следново: имплементација на владините политики во секторот на МСП; давање конкретни предлози на владата, поврзани со развојот на секторот на МСП; анализа на ситуацијата во секторот на МСП и релевантното окружување; координација на националните партнери и програми за поддршка на малото стопанство и програми за поддршка на малото стопанство финансирани од донатори; изработка на годишен преглед за состојбата во секторот на МСП; обезбедување локални услуги за деловно советување на МСП; зголемување на конкурентноста на МСП секторот и сл.

Понатаму, значајни се и регионални агенции за развој на претприемништвото, организирани во форма на локални центри за развој (ЛЕР), кои имаат регионален карактер и нудат главно нефинансиски услуги. Во теорија, постојат и бизнис инкубатори, но нивната улога е маргинална и во иднина треба многу да се работи во оваа насока.

Треба да се обрне внимание и на еуро-инфо кореспондентски центри и еуро-инфо регионални регионални центри, кои за земја како Македонија која е на патот на интеграција во ЕУ се многу важни, пред се поради тоа што еуро-инфо центрите функционираат како медијатори меѓу ЕУ и субјектите во определен регион. Потребата од постоење на еуро-инфо центрите е особено нагласена и од самата ЕУ со цел да го поттикне економскиот развој и пазарната конкурентност на МСП.

Од големо значење за растот и развојот на МСП може да бидат и стопанските комори, образовните институции, претприемачките здруженија и други институции за поддршка на МСП, како невладини организации, консултантски мрежи, слободни зони итн. Значењето на образовните установи за развој на претприемништвото може да се согледа преку промоција на претприемништвото, поддршка и развој на претприемничката култура, развој на нови технологии, креирање на нови идеи и знаења и ресурсен центар за МСП, нудење на стручна и експертска помош и слично.

Во Република Македонија треба да се обезбеди конзистентно и хомогено делување на сите овие субјекти со цел да се поттикне развој на малите и средните претпријатија. Ова не мора да значи дека треба да се зголеми бројот на МСП, поради тоа што и во овој момент тие претставуваат огромен удел во бројот на активни деловни субјекти, туку дека треба да помогнат на секој можен начин да се подобри нивното работење.

МСП во една мала национална економија како нашата претставуваат и еден од најважните елементи на пазарот на труд и вработуваат голем процент од работоспособното население.

5. ЗАКЛУЧОК

Проблемот со невработеноста, како еден од најголемите социјални проблеми во модерните економии, се јавува како значаен проблем и во случајот на Р. Македонија. Постојат многу социјални програми и методи за справување со невработеноста на населението. Еден од нив е раст и развој на малите и средните претпријатија, како круцијални двигатели на економскиот раст и економската моќ на националните економии. Во Р. Македонија, според податоците на ДЗС, малите и средните претпријатија се застапени со 99.7% во вкупниот број на активно деловни субјекти. Според ова, тие се еден од најголемите производители на работни места во државата. Сепак, според податоците на ДЗС за периодот кој е предмет на анализа може да се забележи дека во периодот од 2011 до денес бројот на активни деловни субјекти бележи тренд на намалување, а во истиот период процентот на невработено население исто така се намалува, односно постои право пропорционална врска. Намалувањето на невработеноста во Република Македонија преку зајакнување на улогата на МСП може да се оствари преку промена на стратегијата и политиките за поддршка на МСП, институционална поддршка, еуро-инфо

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

кореспондентски центри, бизнис инкубатори, образовните институции, невладините организации, стопанските комори и слично. Тие треба да покажат конзистентност и хомогност во работењето, да го поддржат растот на МСП, а со тоа и да придонесат кон намалување на невработеноста во Македонија.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Arandarenko, M., & Bartlet, W. (2012). Labour Market and Skills in the Western Balkans. FREN-Foundation for the Advancement of Economics Belgrade, November, 2012., from <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/PDFs/Skills&thelabourmarket.pdf>
- [2] APPRM, Observatory for SMEs in Republic of Macedonia, *Report for 2004*, Skopje, October 2005
- [3] Employment Agency of the Republic of Macedonia, "Policies and measures for employment", : <http://www.avrm.gov.mk/>
- [4] State Statistical Office of the Republic of Macedonia: <http://www.stat.gov.mk/>
- [5] State Statistical Office of the Republic of Macedonia, Statement No.6.1.12.13 from 24.2.2012
- [6] <http://www.stat.gov.mk/IndikatorITS.aspx?id=14>, accessed on 25.11.2016
- [7] <http://www.stat.gov.mk/IndikatorITS.aspx?id=22>, accessed on 23.11.2016
- [8] <http://www.sba.gov>
- [9] <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/sme-definition/>, accessed on 20.11.2016

DISCUSSING ORGANIC PRODUCTION IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Venelin Terziev,

Professor, Ph.D., D.Sc. (National Security), D.Sc. (Ec.),
University of Rousse, Rousse, Bulgaria, National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: The paper presents a study provoked by the progressive development of organic sector in world scope facilitated by the increase in organic produce demand on one hand and favorable legislative prerequisites on the other. One of the main goals worldwide is the achievement of high levels of food quality and safety as part of economic, social and ecologic sustainability. Thus, the striving is after the creation of a market-oriented and competitive agricultural sector improving living conditions in rural areas and work opportunities and applying good environmental practices in water and soil preservation, natural habitats, biodiversity and landscape. In that relation organic farming is one of the most effective approaches of meeting legislative environmental requirements and human priority goals. The study presents the relationship of organic production to the concepts of green economy and corporate social responsibility underlining its potentials to contribute to sustainable development.

Keywords: organic farming, sustainable development, green economy, corporate social responsibility

1. INTRODUCTION

Sustainable development is a fundamental goal in the contemporary world. The main question is how to achieve it once the aims are set in a number of strategies on different levels, i.e. how to involve all the groups in society. On one side are consumers and demand, on the other – producers and supply. It is for sure that demand is for safety and health, but the answer of the question how to respond in the supply chain is not so easy [22]. Ecological problems as a whole, and in agrarian sector particularly, are going deeper in recent decades because of highly violated natural balances and negative cumulative effects on human health. As a sector in the very beginning of food chain, agriculture is one of the most important one for achieving sustainable development goals [1]. Economic effectiveness, social responsibility and ecological conformability are the three pillars when characterizing sustainable development and sustainable agriculture in particular [15-17]. Agricultural sector experiences a number of problems resulting in unfavorable economic outcomes, worsened social conditions and negative effect on environment. In sustainable development and in the agricultural sector in particular, especially sharp is the problem of economic effectiveness in the light of environmental protection – water, soil, biodiversity and landscape, and the need of increasing social status of the population. These three aspects are connected to each other and it is very difficult to be examined separately [5]. Recently, two more aspects are added – cultural and accountability (Fig. 1). One of the main questions in world and national economies in terms of ‘economic effectiveness or social justice’ is now acquiring new dimensions in the context of environmental protection challenges and rural development. Thus, the achievement of sustainable development goals embraces a system of mechanisms and tools with different scopes and directions.

The idea of sustainable development includes the equal and balanced interactions between the three sectors in national economies – public, private and non-profit. Sustainable development is one of the pillars of strategic management. Companies aim to survive and earn above the average as they compete with their rivals. Besides an ongoing cut-throat competition, companies start to give more importance to the future [9]. An entrepreneurial approach allows firms the flexibility to address the unique nature of natural environmental opportunities and the challenges posed by unique green markets [10]. Reaching high competitiveness is a key objective. Organic production and trade provide a sustainable competitive advantage. Above all, contemporary farmers should be good managers. Permanent changes in globalizing world impose new skills and approaches. Thus the increase in demand of organic product leads to increase in organic areas and number of organic farmers, processors and traders as a result of the search for entrepreneurial and innovative methods guaranteeing profit making and sustainability [2, 4].

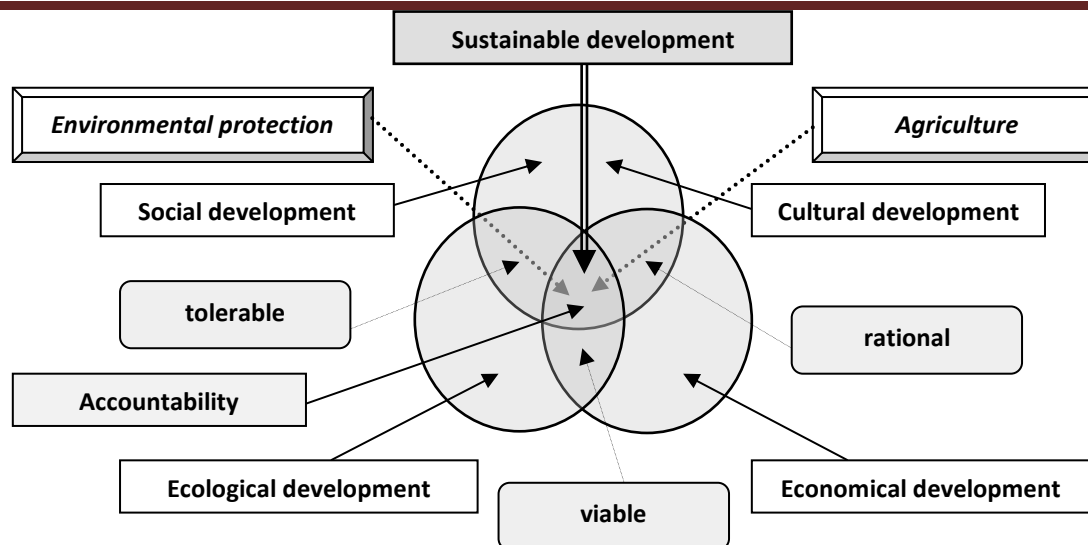

Figure 1. Sustainable development (in terms of the interacting dimensions – economic, social, ecological, cultural and accountability [6]) and the importance of agriculture and environmental protection [5, 8]

Organic production as a way of achieving sustainable growth could be determined in the three main aspects of sustainable development as follows:

- economic sustainability – increasing competitiveness, strong market orientation and increased incomes;
- social sustainability – bigger responsibility towards consumers’ demands, improving food quality and safety; regional development;
- ecologic sustainability – unified framework, effective implementation and control, standards of protection of environment and health,

and those are the basics of the presented study. Other aspects as shown in ‘Best Practice Guideline for Agriculture and Value Chains’ developed by Sustainable Organic Agriculture Action Network and approved for the global organic movement by IFOAM [6] – cultural dimension and accountability dimension are considered too in all proposed models and analyses.

Sustainable rural development is one of the priorities for future development [3]. The question how this can be achieved is one of the most pressing in the last few years bearing in mind the processes of globalization and urbanization which have great negative impacts and many challenges on rural areas development [23]. The hard competition on global markets for agricultural produce on one hand and the unattractiveness of rural areas for young people on the other impose the need of seeking for new ways, approaches, technologies, products, services, etc. to foster rural development [13-14]. The process is influenced by international, state and other policies and support and by people’s motivation too [18-21].

2. THE RELATIONSHIP TO GREEN ECONOMY

Discussing challenges of globalization processes and food and agricultural non-food products’ quality and safety, some questions in connection to safe production and international trade are raised taking into account greater risks along with bigger advantages. The competition on international markets is bigger than ever before, as well as requirements regarding environmental protection and human health which impose higher investments and greater concerns. The problems are not only in satisfaction of consumers’ demand but of assuring standard of living of producers in rural areas, protection of traditions and culture.

The concept of sustainable development gives a new way of thinking and management of the human impacts – creating more durable positive results for bigger benefits for human societies – common wellbeing / common capital (economic, human, social and ecological) do not decrease in time, i.e. availability and quality of resources in long term. The question of green economy is one of the most discussed now and in many cases put in priority goals in national economies or international documents bearing different implications.

“Green economy is an economic development based on the sustainable development model and knowledge of ecological economics. Its most distinguishing feature from prior economic regimes is direct

valuation of natural capital and nature's services as having economic value and a full cost accounting regime in which costs externalized onto society via ecosystems are reliably traced back to, and accounted for as liabilities of, the entity that does the harm or neglects an asset" [12].

"Green production or green manufacturing has become a requirement for sustainable development and a niche for competition for modern manufacturing enterprises. It applies the principles of environmental protection and energy conservation to production activities to reduce industrial waste, save energy and scarce resource, and minimize pollution to natural environment, while accomplishing desired production economy" [26].

Green business can be defined as business practices which are evaluated to be environmentally friendly. These practices might include the use of organic and natural products to build its facilities, tighter protections against emissions, environmentally responsible sourcing of supplies and designing organizations and processes in order to efficient and economical use of resources [9]. But investing in 'green' has its risks in production and of raising too much prices. That's why the selection of the green production strategy is a critical but difficult task due to the fact that it affects not only green benefits, but also production economy. The problem is essentially multi-objective and involves dynamic and uncertain conditions [26].

The 2012 United Nations Conference on Sustainable Development had as one of its two main themes a green economy in the context of sustainable development and poverty eradication [11]. All occupations will need 'greening' with a spectrum from those new jobs focused solely on the delivery of green goods or services to those that will require more limited changes to improve energy efficiency and reduce resource use. There will be demand not only for technological expertise but also communication skills to provide advice on new technologies to both businesses and consumers [12].

The shift towards greening the economy will require the second greatest economic transformation after the industrial revolution. Enough attention is not paid to the social dimension of sustainable development: its implications for employment, training and decent work. There are several links between education, training, employment and environment policies. Green sectors will require new jobs, but they will also need to redefine many existing job profiles. The demand for new related skills will also rise in most occupations [12].

There is a need of balancing 'green' measures with economic effectiveness. Organic production provides many opportunities for that but organic conversion should be preceded by preliminary profound analyses and go through some important steps: identification of activities, goals determination, cost-benefit analyses, etc., in order to be put on solid foundations and to have potentials for success.

But "the goal of sustainable development is not only to conserve the natural environment for successive generations. We have to learn that this will not be possible without the alleviation of mass poverty and impoverishment, without aspiring to social justice for the entire world's people, and without creating greater government and business accountability. It will not be enough that countries successfully make the tremendously difficult transition to "energy efficient" economies. Sustainable development also needs social systems that are based on justice and equity, and that are built upon democratically controlled political structures, which give people a voice and a stake in their own future" [12].

3. THE CONCEPT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ORGANIC PRODUCTION BUSINESS MODEL

Sustainable development pillars and their balancing are closely connected to the concept of corporate social responsibility (CSR). Over the past several decades, corporate social responsibility has grown from a narrow and often marginalized notion into a complex and multifaceted concept, one which is increasingly central to much of today's corporate decision making [7]. Defining and delimiting corporate social responsibility (CSR) and irresponsibility (CSI) are key interdependent tasks that can contribute to the development of multiple international policy regimes favoring CSR and disfavoring CSI [25].

Natural environmental orientation (NEO) is defined as comprising three components: entrepreneurship, corporate social responsibility, and commitment to the natural environment [10]. Social entrepreneurship is the process of applying the principles of business and entrepreneurship to social problems. Social enterprises are enterprises devoted to solving social problems. The reason for their existence is not to maximize return to shareholders, but to make a positive social impact [7].

Corporate social responsibility is a concept showing companies' long-term engagement in sustainable business, society and environment development. Social responsibility is an element of corporate culture in conditions when new corporate values are adopted in connection to social and ecological goals.

Corporate social responsibility, also called corporate conscience, citizenship, social performance, or sustainable responsible business, is a form of corporate self-regulation integrated into a business model. CSR

policy functions as a built-in, self-regulating mechanism whereby business monitors and ensures its active compliance with the spirit of the law, ethical standards, and international norms. The goal of CSR is to embrace responsibility for the company's actions and encourage a positive impact through its activities on the environment, consumers, employees, communities, stakeholders and all other members of the public sphere. Furthermore, CSR-focused businesses would proactively promote the public interest by encouraging community growth and development, and voluntarily eliminating practices that harm the public sphere, regardless of legality. CSR is the deliberate inclusion of public interest into corporate decision-making [12].

Usually corporate social responsibility is considered as voluntary concerns, actions and relations in contemporary business (responsible behavior) concerning employment, environment and consumers. Social responsibility is the responsibility of companies (decisions and activities, interactions) of their impacts on society and environment. Its implementation should be in conditions of transparency and ethics behavior concerning legislation and international values, society needs, etc. Corporate social responsibility is not only one activity, it is a sustainable process. The fields of CSR are: society, environment, human capital and labor conditions, knowledge and education, etc. It could be a successful business strategy of sustainable development resulting not only in economic and marketing advantages but also in making positive image. Social responsible programs should be planned, implemented and assessed in long-term scope. Social responsible behavior is behavior taking responsibilities of society and environment impacts using social responsible practices in response to global economic and environmental threats and based on the new business culture and the provision of information and analyses in relation to sustainable development.

The agrifood sector as a possible greening-oriented sector could, through careful environmental protection policies, the creation of new green professionals and by supplying goods and services to meet the responsible consumption, be socially responsible [24]. Discussing the concept in current study is in close connection to the main idea of organic production – ‘Good for nature, good for you’ and it is connected to the key stakeholders in the sector: state and local authorities, business / operators (producers, processors, traders), educational and scientific organizations, on one hand, and consumers, non-profit organizations, media, on the other. The relations between all of them are bilateral. In order to be applied by business, there should be ‘pressure’ by civil society and consumers. Organic production turns into a way of investment in a production process which protects environment, creates employment but also raises social consciousness of the principles of sustainable development. In that relation organic production answers the ideas of CSR and could be successfully developed according to new trends and policies.

4. CONCLUSION

Organic production is a specific production method preserving environment and providing healthy food of high quality having the following advantages: production of healthy food with high technological characteristics; increasing demand; new markets; higher prices; less intensive use of land; lower energy consumption; environmental protection; rural development, etc. Organic farming is an overall systematic approach based on a number of processes leading to sustainable development. Increasing employment and decreasing unemployment, reducing the risk of poverty, increasing the attractiveness of some regions or destinations as a result of improvement of ecological conditions of life, attracting direct foreign investments, increasing incomes and employment in rural regions.

Organic production examined by the traditional pillars of sustainable development provides: economic sustainability – competitiveness increase, strong market orientation and increase in incomes; social sustainability – bigger responsibility towards consumers’ needs, improving quality and safety of food, regional development; ecologic sustainability – a common frame, effective application, control, development of standards of environmental protection, health and welfare. Recently, the dimensions of culture and accountability are added too. The strategic goals of raising competitiveness, human resources development, employment, incomes and social integration along with strategic priorities as infrastructure, entrepreneurship encouragement, favorable business environment, balanced territorial development, etc. consider knowledge and transfer of innovations weaving environmental protection, rational use, conservation and sustainable management of natural resources.

REFERENCES

1. Arabska, E. 2012. Opportunities for organic food production and marketing in Bulgaria- economic, social and environmental aspects. 50 years FoodRDI International Scientific-Practical Conference „Food, Technologies & Health” Proceedings Book, 73-83.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

2. Arabska, E. 2013. Investigation of behaviour, wish and opportunities of operators and consumers for organic production development in Bulgaria, International conference (ICRAE 2013) „Research and education - challenges toward future”, University of Shkodra „Luigj Gurakuqi” in Shkodër; 24-25 May 2013, Albania.
3. Arabska, E. 2013. Sustainable rural development through organic production encouragement in state and local strategies in Bulgaria, 4th International Conference of Economic Sciences Quality of Life, Sustainability and Locality; 9-10 May 2013, Kaposvár University, Hungary, 518-527.
4. Arabska, E. 2014. Marketing Strategies in Organic Production in Bulgaria. Discourse Journal of Agriculture and Food Sciences, www.resjournals.org/JAFS, Vol.2 (2):76-84.
5. Arabska, E. 2014. Organic production: innovations and sustainability challenges in development framework and management. Lambert academic publishing.
6. Best Practice Guideline for Agriculture and Value Chains. 2013. Developed by Sustainable Organic Agriculture Action Network and approved for the global organic movement by IFOAM. http://www.ifoam.org/sites/default/files/best_practice_guideline_v1.0_ratified.pdf
7. Cochran, Ph. 2007. The evolution of corporate social responsibility. Executive digest. Business, Horizons, 50, 449–454.
8. Dimitrov D., Asenova, M., Kechev, M., Arabska, E., Mareva, N. 2012. Economic, social and ecological aspects of environmental protection in agriculture, Proceedings of the International Conference NewEnviro 2012 New approaches for assessment and improvement of environmental status in Balkan region: Interactions between organisms and environment, Educons University, Sremska Kamenica, Serbia, 56-62
9. Karagulle, A. 2012. Green business for sustainable development and competitiveness: an overview of Turkish logistics industry. International conference on leadership, technology and innovation management. Procedia – Social and Behavioral Sciences 41 (2012) 456-460.
10. Menguc B., Ozanne, L. 2005. Challenges of the “green imperative”: a natural resource-based approach to the environmental orientation–business performance relationship. Journal of Business Research 58, 430–438.
11. Morgera, E., Savaresi, A. 2013. A conceptual and legal perspective on the green economy. Review of European, Comparative and International Environmental Law, Volume 22, Issue 1, 14-28.
12. Pop, O., Dina, G. Ch., Martin, C. 2011. Promoting the corporate social responsibility for a green economy and innovative jobs. Procedia Social and Behavioral Sciences 15, 1020–1023.
13. Shopova, I., Arabska, E. 2013. Sustainable tourism development in rural areas, 4th International Conference of Economic Sciences; Quality of Life, Sustainability and Locality; 9-10 May 2013 – Kaposvár University - Kaposvár – Hungary, pp. 535-546.
14. Shopova, I., Arabska, E. 2014. Sustainable initiatives for integration of organic agriculture and regional tourist product through the example of Eastern Rhodopes mountains, Proceedings of Eleventh International Conference 2014 Smart specialization of Bulgaria, International Business School, Botevgrad traditional international conference, June 2014, 890-906.
15. Terziev, V., Arabska, E. 2014. Challenges to food safety in the Republic of Bulgaria: recognition of threats in agri-food sector and provision of relevant legislation. Proceedings of International scientific and applied conference “Theoretical and practical aspects of law relations”, 29 December, 2014, UFA-Aeterna, 3-14.
16. Terziev, V., Arabska, E. 2014. Innovations in organic agriculture for assuring food quality and safety and healthy living environment. Proceeding of International scientific and applied conference Role of economic sciences in society development. UFA, AETERNA 2014, 3-11.
17. Terziev, V., Arabska, E. 2014. Organic sector increase and impacts on sustainable development – a myth or a reality? Proceedings of International scientific and applied conference “Contemporary aspects in the globalization of economic processes”, 20 December, 2014, UFA-Aeterna, 218–223.
18. Terziev, V., Arabska, E. 2015. Challenges to organic production development in the Republic of Bulgaria. 5th International Conference of Economic Sciences, 5th CCEDEP of the ACEU, May 7-8, 2015, Kaposvar, Hungary, 411-423.
19. Terziev, V., Arabska, E. 2015. Enhancing competitiveness and sustainability of agri-food sector through market-oriented technology development in Agricultural Knowledge and Innovation System in Bulgaria. III International scientific and technical congress "Agricultural machinery" Varna, 22-25 June 2015, Proceedings Volume 3, 102-105.
20. Terziev, V., Arabska, E. 2015. Improvement of national strategic framework in organic production and management in the Republic of Bulgaria. 5th International Conference of Economic Sciences, 5th CCEDEP of the ACEU, May 7-8, 2015, Kaposvar, Hungary, 425-438.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

21. Terziev, V., Arabska, E. 2015. Organic production and management in the Republic of Bulgaria contributing to sustainable development and assurance of safe and healthy living environment. Collective monograph "Socio-economic and law aspects of economy development", UFA-Aeterna, 3-32.
22. Terziev, V., Arabska, E. Sustainable rural development through organic production and community-supported agriculture in Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural science (BJAS)* 22/4, 2016, 527-535.
23. Velikova, M., Arabska, E. 2015. Opportunities for sustainable rural development in Bulgaria. *International Scientific-Practical Conference "Food, Technologies & Health", 2015 Proceedings Book*, 169-174.
24. Viola, I. , Ruggeri, F., Rotondo, G. 2013. Corporate social responsibility and green economy in the agri-food business. *Quality - Access to Success*, Volume 14, Issue SUPPL. 1, 151-156.
25. Windsor, D. 2013. Corporate social responsibility and irresponsibility: A positive theory approach. *Journal of Business Research*, <http://dx.doi.org/j.jbusres.2013.02.016>.
26. Zhou, M., Pan, Y., Chen, Z., Yang, W. 2013. Optimizing green production strategies: An integrated approach. *Computers & Industrial Engineering* (2013), Volume 65, Issue 3, July 2013, 517–528.

INQUIRY-BASED SCIENCE EDUCATION (IBSE) - GOOD PRACTICES

Dragomir Marchev Ph.D

Konstantin Preslavsky University of Shumen – Shumen, Bulgaria d.marchev@shu.bg

Nataliya Pavlova Dr.Sc

Konstantin Preslavsky University of Shumen – Shumen, Bulgaria n.pavlova@shu.bg

Svetlana Nedelcheva Ph.D.

Konstantin Preslavsky University of Shumen – Shumen, Bulgaria svetyo@yahoo.com

Abstract: This study aims at presenting the development and implementation of the inquiry-based method (research) at Shumen University, created as a result of the work on four European educational projects within ten years. The reason for the development of new teaching methods, approaches and technologies is the serious decline in the interest in education of young people and the change in the values and interests of the new generation. A special downturn marks the interest in natural sciences and mathematics. Within the activities of COSMOS project, originally five methods were probated by all partners. The inquiry-based method of study was one of the most creative training methods. The reason is that in this method the students themselves reach relevant new knowledge under the mentoring role of the teacher. From a passive participant the learner becomes an active explorer of the new knowledge. The article examines the consistent approbation and implementation of this method initially only in the teaching of natural sciences, and later in other subjects.

One of the main products created as a result of the projects described is a set of various educational resources provided in the repository of an educational portal. The educational resources were created by the projects' teams, the participants in the projects' training seminars and other interested in the issues of methodology users of the respective portals. The target groups of the resources are mainly teachers and professors wishing to apply the inquiry-based approach in their work. The good practices in view are probated and evaluated by numerous trainers from different countries. The article gives account only of some of the best and most widely used educational resources. In chronological order the projects we have worked on are: COSMOS (2006), PATHWAY (2010), LD-Skills (2011) and GEOTHNK (2013). The development and globalization of WEB-based resources has led over the years to merging the initially-created databases into a larger one, as the ODS portal, for instance. A part of this database is the set of educational resources of the project GEOTHNK. In the first three projects creating training materials required generating a metadata file from software especially developed for this purpose and respectively the use of these resources also required specialized software such as Reload player. With the last project all educational resources are uploaded and used without requiring specialized software, which greatly facilitates their use. A major element in the use of these resources is the fact that all users are also authors enriching the existing database with new original resources and links to useful existing ones. This is a good challenge to the teachers on the way to their improvement.

Keywords: methodology, IBSE, good practices, projects.

1. INTRODUCTION

The focus of the present study are the development and implementation of the inquiry-based research method at Shumen University, promoted as an outcome on four European educational projects in the period of ten years. There is a particular reason for the development of new teaching methods, approaches and technologies. It is due to the serious downfall in young people's interest to education and the change in the values and concerns of the new generation. A special downturn marks the interest in natural sciences and mathematics. The activities included in the COSMOS project by all partners originally assessed five methods. Among them the inquiry-based method of study turned to be the most innovative training method. This ensued from the fact that with this method the students reach the relevant new knowledge themselves and the teacher serves only as a mentor. The learners are no longer passive participants. They turn into active explorers of the new knowledge. The article reveals in sequential order the approbation and implementation of this method firstly only in the teaching of natural sciences, and later on in other subjects.

In chronology the projects we have worked on are: COSMOS (2006), PATHWAY (2010), LD-Skills (2011) and GEOTHNK (2013). The same order will be kept in displaying the main outcomes of the inquiry-based method.

2. PROJECTS' DESCRIPTION AND OUTCOMES

The COSMOS project [1] is the first one which has the ambitious task to develop an integrated educational framework, which is used as a basis for designing teaching materials with the assistance of specialized software

(COSMOS Tool-Box) and puts the foundations of an electronic database freely accessible for all teachers. The second main task is building COSMOS infrastructure: the road map for the application of a common European educational service that will contain recommendations for European quality certification of scientific content in education.

The Web Portal developed (<http://www.ea.gr/ep/cosmos/>) (see Figure 1) provides an access to the database of educational resources and COSMOS infrastructure gives the opportunity to search for materials with key words in different languages, in accordance with the educational standards of different national curricula.

Figure 1 A screenshot of the webpage of the portal

The COSMOS portal is an experimental lab for high school students, university students and teachers, which aims at improving the teaching and learning of natural sciences by enriching the educational resources at schools and universities by using new methods of teaching natural sciences. The portal contains more than a thousand educational materials (lesson plans, students' projects, video materials, animations and high-quality images of unique astronomical objects). The Bulgarian contribution to the portal is presented in detail in [2]. Scenarios are designed in five common contemporary pedagogical models: • Guided Research model; • Project-based learning; • Inquiry-based teaching; • 5E Instructional model; • Learning cycle; • ICT Cross Culture Awareness Learning. They are dealt with elaborately in the published project manual [3]. The approbation of the designed materials aimed at outlining the most innovative of the abovementioned approaches. The survey carried out with more than 250 teachers from the eight European countries participating in the project pointed out that the most innovative and creative method is the Inquiry-based teaching method. This analysis was the foundation for continuing our work using this method in the next project – PATHWAY (<http://www.pathway-project.eu/>). The main goal of this project is improving the quality of teaching natural sciences and mathematics by wide-scale implementation of educational activities of the IBSE method (Inquiry Based Science Education) in 16 European countries in school environment, in science and research centres and in teacher-training centres. As a final outcome the project PATHWAY offers:

- a standardized approach to Inquiry-based teaching of natural sciences, outlining instructional models that can help teachers organize effectively their teaching;
- a series of models to motivate teachers to implement in their classrooms Inquiry-based activities and techniques;
- an access to a unique set of educational resources and teaching practices that have proven their effectiveness in Inquiry-based education and that go beyond the limits of teaching in the classroom;
- forming a group of experts of the IBSE (Inquiry Based Science Education) method who will share their best practices;
- distributing within the educational community a system of directions for further studying and researching the advantages of the IBSE method;
- systematic checkups of the suggested methods and activities for identifying their influence in the context of effectiveness and efficiency.

A separate tool is developed, namely PATHWAY ASK Learning Design Toolkit (PATHWAY ASK-LDT), which is based on IMS Learning Design (<http://www.imsglobal.org/learningdesign/>) (see Figure 2).

Figure 2 A screenshot of PATHWAY ASK-LDT

It is used for designing IBSE scenarios, built in accordance with a commonly-defined IBSE scenarios, and for generating packages in conformity with IMS Learning Design specifications. There is an instruction manual published for the users [4], which explains in full the way for designing and using the educational scenarios. More than 300 educational materials are uploaded on the project platform by the Bulgarian participants. 10 of our scenarios are published in the manual of the best practices [5]. Another good practice used by the team is applying the IBSE method when teaching bilingual children [6].

An important element in the educational process proved to be the possibility for the learners to have skills for didactic design. Developing these skills is a goal of the project "LD-skills: Development of learning design skills for enhancing students' key competencies"[7] (<http://www.ea.gr/ep/ld-skills/>). The project is carried out by a consortium of 6 institutions from Bulgaria, Greece, Belgium, Germany, Austria and Turkey and is a successor of the projects COSMOS and Learning@CERN. The aim of the project is to influence in a positive way the development of problem-solving skills in the students through enhancing the use of problem-based approach and inquiry-based approach. This can be achieved via a framework designed for training teachers [8] how to develop plans not only by providing exemplary solutions of problems emerging in everyday practice but planning the lessons effectively in relation to educational principles which can improve the problem-solving skills of the learners. We follow the recommendations in Rocard report [9] about teaching natural sciences in Europe using the problem-based learning approach and inquiry-based learning approach which are considered important for they help enhancing students' interest and motivation. The project contained teacher-training on how to change their present teaching practices having in mind the abovementioned strategies. More than 220 teachers took part in 20 seminars in Bulgaria. Developing learning skills is further enhanced in the next project - "Semantic pathways for building a spatially-thinking society" - GEOTHNK (<http://www.geothnk.eu/>) [10]. The main outcomes of the project are improving spatial thinking with the help of an approach based on innovative computer technologies and freely-accessed educational Internet environment. This methodological approach allows interdisciplinary organization and semantic links to knowledge. They are achieved through:

- Developing a pedagogical network which introduces the necessary strategies for developing an innovative educational approach for effective spatial thinking.
- Creating educational GEOTHNK pathways, based on the proposed network, which focus on the organization of core training components (concepts, tools of representation, thought processes and training activities) according to the specific needs and characteristics of each target group.
- A pilot presentation of the project's approach and tools to user groups.
- Ensuring the dissemination of GEOTHNK products, so as to reach a wider audience.
- Systematic assessment and validation of the proposed activities to estimate their influence and to analyze these approaches through pilot programs in real life in various learning situations, in terms of their effectiveness.

The project develops a methodological approach which helps learners apply spatial thinking and use purposefully spatial concepts in all subjects of the curricula and on all developmental levels. This approach helps them understand the interdisciplinary character of the fundamental spatial concepts. On the other hand, it conditions the curriculum coherence, reveals the interrelations of the subjects and adds fundamental reasoning to everyday life and develops problem-solving skills in the target groups. This approach especially urges the users to design, exchange and use repeatedly learning materials in the form of Educational scenarios. The Educational

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

scenarios are modular, they consist of constructional educational blocks (activities) in order to facilitate the model of repeated usage of the type “mix and choose”. The authoring tools of the educational scenarios help teachers, guides in museums and researchers in science centres prepare easily for the pre-visit phase, the visit itself and after the visit for the interaction of their students/ visitors with the GEOTHINK collection (the visit can be real or online). They can build a full educational scenario with ease or use repeatedly already existing components and share the results of their work with colleagues in whole Europe. Moreover, users contribute to the materials in the same digital repository where professionally developed materials are stored. So far subjects in the curriculum have looked as isolated islands with no connection inbetween and they are often taught as a catalogue of separate terms. The project changed this point of view to teaching as it allowed connecting the lessons of different subjects.

The various guidelines for development presented by GEOTHINK allow for cooperation in areas covering three European sectoral programs: Comenius, Erasmus and Grundtvig.

The target groups of GEOTHINK project are high-school students, teachers, trainers at science centres, university students, mentors and adult learners. GEOTHINK offers to the students the opportunity to take part in innovative educational activities of pedagogically-structured educational environments with extensions in the social and communication networks. For trainers at science centres GEOTHINK provides an easy opportunity to prepare educational pathways for their trainees, to construct a virtual version of their didactic materials and to share them with teachers and researchers in their field of study. To teachers, mentors and students GEOTHINK gives the chance for pedagogical “involvement, sharing and occupation” with the Internet-based platform and social network to disseminate the best practices and to find mutual support. The modular approach and innovative pathways that cross the borders between formal and informal education, cooperate in combining numerous freely-accessible educational resources in the classroom. To adult learners (for example, visitors of science centres) GEOTHINK suggests the possibility to participate in innovative educational activities, which build on the achievements of formal and informal education with an expansion in social and communication networks.

Фигура 3. Скриншот на страницата с ресурсите.

For the convenience of project resources' users there is a published manual for designing educational scenarios applying new technologies [11]. The educational scenarios created are approved and evaluated by over 250 teachers and more than 100 trainers and mentors from eight European countries. The best practices among which there are 11 Bulgarian scenarios are published in a special handbook [12]. So far the project repository has 434 resources and 712 registered participants (see Figure 3). We hope that this number will continue to increase.

3. CONCLUSION

The inquiry-based approach proves its usefulness not only in teaching natural sciences and mathematics but also in humanities. Good practices applicable to teachers' work are available as ready-to-use products <http://www.math.bas.bg/omi/Fibonacci/archive.htm> and methodological guidelines. We should point out that materials from Research approach in teaching mathematics [13], ideas from the forum "Research approaches in teaching Bulgarian language", the development and globalization of WEB-based resources has led over the years to merging and enlarging the original databases and building the ODS portal, for example. The group of project GEOTHNK is a part of this database (<http://portal.opendiscoveryspace.eu/community/geothink-community-400866>). In the first three projects designing training materials required creating a metadata file from software specially developed for the purpose and, therefore, the use of these resources also requires specialized software such as Reload player. Applying work with portals, Harizanov developed a special platform to describe the lessons to the needs of the Faculty of Mathematics and Informatics [14]. However, all educational resources in the last project are uploaded, downloaded and used without the help of specialized software, which greatly facilitates their use. A crucial element in the use of these resources is the fact that all users are authors as well, enriching the existing facilities with new original resources and links to useful existing ones. This is a good challenge for the teachers towards their improvement.

4. ACKNOWLEDGEMENTS

This study is partly carried out with the financial support of Project № 543451-LLP-1-2013-1-GR-KA3-KA3MP- GEOTHNK, "Semantic pathways for building a spatially-thinking society" and the Research fund of Shumen University, 2016.

REFERENCES

- [1] Марчев, Д., Борисов, Б., Кюркчиева, Д., Радева, В., "Европейският проект КОСМОС", Наука, 5, 69, 2010.
- [2] Marchev, D.; Kyurkchieva, D.; Borisov, B.; Radeva, V., "Bulgarian Activities in the Project COSMOS An Advanced Scientific Repository for Science Teaching and Learning", POBeo, 90, 213M, 2010.
- [3] Sampson D., Zervas P., Papanikou C., Fytros D., Sotiriou S., Clements K., Pawlowski J., Марчев Д., Кюркчиева Д., Борисов Б., „КОСМОС – създаване на съвременна база данни за обучение по природни науки: Ръководство за разработване на високотехнологични образователни сценарии", Шумен, Унив. изд. „Еп. К. Преславски", ISBN 978-954-577-530-7, 63p., 2009. (<http://shu.bg/sites/default/files/proekti/COSMOS%20manual.pdf>)
- [4] Sotiriou S., Xanthoudaki M., Calcagnini S., Zervas P., Sampson D. G., Bogner F. X., Pentheroudaki S., Borisov B., Marchev D., Ivanova V., Toncheva N., Radeva V., 2012, „Пътят към обучение чрез проучване - Ръководство за учители", Printed by: EPINOIA S.A., Pallini Attikis, Greece, ISBN: 978-960-473-325-5, 118p., 2012. (http://shu.bg/sites/default/files/proekti/D43_BG_Final_18_04_2012.pdf)
- [5] Marchev, D., Pavlova, N., Radeva, V., Borisov, B., Best Practices of Inquiry-Based Science (Methods and Activities), EPINOIA S A, Pallini Attikis, Greece, ISBN:978-960-473-324-8, 2013.
- [6] Pavlova N., Marchev D., Borisov B., Harizanov K., "Inquiry based learning in science education and mathematics for developing bilinguals", Journal of Education Culture and Society, No. 1, p. 65, 2015 (<http://www.jecs.pl/doi/10-15503-jecs20151-65-74/>)
- [7] Toncheva N., Marchev D., Borisov B., Radeva V., 2012, „Learning Design Skills", In Proceedings of the 2012 EDEN Annual Conference, „Open Learning Generations - Closing the Gap from Generation Y to the Mature Lifelong Learners", 6-9 June 2012, Porto, Portugal, Published by the European Distance and E-Learning Network (EDEN), ISBN 978-963-89559-0-6, 2012.
- [8] Pavlova, N., Marchev, D., Borisov, B., Kyurkchieva, D., Radeva, V., Neumann, S., "Needs Analysis Report. European State of the Art Report", Shumen University Press, ISBN: 978-954-577-658-8, 2013, (<http://shu.bg/tadmin/upload/storage/1237.rar>)
- [9] Rocard, M., „Science Education NOW: A renewed Pedagogy for the Future of Europe“, Brussels: European Commission, 2007.
- [10] Marchev D., Pavlova N., Radeva V., Nedelcheva S., Borisov B., Vladev D., Milev A., Harizanov K., „The project "GEOTHNK" – semantic pathways for building a spatially-thinking society", SocioBrains - INTERNATIONAL SCIENTIFIC ONLINE JOURNAL, ISSUE 8, APRIL 2015, p. 24 - 29, ISSN 2367-5721, 2015.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [11] Неделчева, С., Павлова, Н., Борисов, Б., Марчев, Д., Владев, Д., Радева, В., Харизанов, К., "Ръководство за изготвяне на образователни сценарии, прилагащи нови технологии", Университетско Издателство "Епископ Константин Преславски", ISBN 978-619-201-069-0, 2015.
(<http://shu.bg/sites/default/files/proekti/GEOTHNK%20manual%20%20in%20Bulgarian.pdf>)
- [12] Marchev D., Pavlova N., Radeva V., Nedelcheva S., Borisov B., Vladev D., Harizanov K., "GEOTHNK Guide of Good Practice", Editors: Eugenia Kyriotis, Dr. Angelos Lazoudis, Dr. Sofoklis Sotiriou Printed by EPINOIA S.A., Greece, ISBN: 978-960-473-682-9, 142p, 2016.
(http://shu.bg/sites/default/files/proekti/Guide_Of_Good_Practice.pdf)
- [13] Кендеров П., Сендова Ж., Изследователски подход в образованието по математика, Издателство „Регалия 6”, 2013, <http://www.math.bas.bg/omi/docs/FiboBook-Final-v4.pdf>
- [14] Harizanov K., Pavlova N., Web-platform role in training future teachers, Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (19), Issue: 38, 2015 www.seanewdim.com, page 64-67.

INTRODUCING A CREDIT SYSTEM IN VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING

Laste Spasovski, Ph.D

Vocational education and training centre – Skopje, Republic of Macedonia
spalaste@yahoo.com

Robert Dimitrovski, PhD

Faculty of Management, MIT University, Skopje, Macedonia dimitrovski.r@gmail.com

Liljana Pushova, MSc

Faculty of Management, MIT University, Skopje, Macedonia liljanapusova@yahoo.com

Abstract: The need for continuous learning and improvement of knowledge, skills and competencies of individuals is of crucial importance for competitiveness and social cohesion of the EU countries. The vocational education and training have special and important role in the process of achieving this need. Studies and analyzes made in many countries show that there are numerous reasons that limit the availability of education and training of individuals and the problems associated with the accumulation and assembly of learning outcomes achieved in various contexts of learning. The consequence is hampered mobility of individuals within the country, but also within the European education and labor market. As a result, in many strategies, declarations and recommendations of the European Union it's bigger the need for greater visibility of qualifications as a basis for establishing a closer connection between education systems to the needs of the labor market as a basis for raising the level and quality of employment. Within these documents is noted in particular the importance of the transfer of credit points in vocational education and training as one of the conditions required to ensure comparability, portability and recognition of qualifications (whole or partial) at various levels within the state but also between different countries. To be allowed more flexibility in vocational education and training, based on the approach of learning results, countries are encouraged to establish, utilize and promote common European instruments for transparency, such as: European credit system in vocational education and training (ECVET), European qualifications framework and Europass.

With the establishment of the credit system in vocational education and training will allow:

- Easier validation and recognition of knowledge, skills and competences acquired in different systems and different countries;
- Greater compatibility between different systems of vocational education and training;
- Greater employability and confidence of employers in qualifying.

The credit system in vocational education and training is based on the **learning results** as expressions of knowledge, skills and competencies that can be acquired in different contexts of learning, **units of learning outcomes** that can be assessed and confirmed in the **ECVET points** as well.

Keywords: credit system in vocational education and training, qualifications, results of learning, ECVET points, units of learning results.

ВОВЕДУВАЊЕ НА КРЕДИТ СИСТЕМ ВО СТРУЧНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУКА

Проф. д-р Ласте Спасовски

Центар за стручно образование и обука – Скопје, Република Македонија spalaste@yahoo.com

Проф. д-р Роберт Димитровски

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет. Скопје, Македонија

м-р Лилјана Пушова

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет. Скопје, Македонија

Резиме: Потребата за континуирано учење и унапредување на знаењата, вештините и компетенциите на поединците има пресудно значење за конкурентноста и социјалната кохезија на земјите од Европската унија. Во задоволувањето на оваа потреба, посебна и значајна улога има стручното образование и обука. Проучувањата и анализите направени во многу земји покажуваат дека постојат бројни причини кои ја ограничуваат достапноста на образованието и обуката на поединците и проблеми поврзани со акумулирањето и собирањето на резултатите од учењето постигнати во различни контексти на учење.

Последица на тоа е отежнатата мобилност на поединците внатре во земјата, но и во рамките на европско образование и пазар на труд. Како резултат на тоа, во многу стратегии, декларации и препораки на Европската унија, се истакнува потребата од поголема прегледност на квалификациите како основа за воспоставување на потесна врска помеѓу образовните системи со потребите на пазарот на трудот, како основа за подигање на нивото и квалитетот на вработувањето. Во рамките на овие документи, особено се истакнува важноста на пренесувањето на кредитните поени во стручното образование и обука како еден од условите потребни за овозможување на споредливост, преносливост и признавање на квалификациите (интегрални или парцијални) на различни нивоа внатре во државата, но и помеѓу различни држави. За да се овозможи поголема флексибилност на системите за стручно образование и обука, засновани на пристапот на резултати од учење, земјите се поттикнуваат да ги воспостават, користат и промовираат заедничките европски инструменти за транспарентност, како што се: Европски кредит систем во стручното образование и обука (ЕКВЕТ), Европска рамка за квалификации и Еуропас. Со воспоставувањето на кредит систем во стручното образование и обука ќе се овозможи:

- полесно вреднување и признавање на знаењата, вештините и компетенциите кои се стекнуваат во различни системи и различни земји;
- поголема компатибилност помеѓу различни системи на стручно образование и обука;
- поголема вработливост и доверба на работодавачите во квалификациите.

Кредит системот во стручното образование и обука се заснова на **резултати од учење** како искази за знаење, вештини и компетенции кои можат да се стекнат во различни контексти на учење, **единици на резултати од учење** кои можат да се оценуваат и потврдуваат и на **ЕКВЕТ поени**.

Клучни зборови: кредит систем во стручно образование и обука, квалификации, резултати од учење, ЕКВЕТ поени, единици на резултати од учење

Иницијативите за економска и социјална интеграција на земјите во Европа на преден план ја истакнаа потребата од зајакнување на мобилноста, трансферот на искуствата и транспарентноста на квалификациите. За таа цел, во 2006 година беше лансирана идејата за трансформација на стручното образование според методологијата на Европскиот кредит систем во стручното образование (ECVET – European Credit system for Vocational Education and Training)⁷. ЕКВЕТ претставува систем за пренос, акумулација и признавање на резултатите од учењето (Learning Outcomes) во стручното образование и обука во Европа. Неговата намена е да го олесни преносот, акумулацијата и признавањето на резултатите од учењето. Целта на ЕКВЕТ е да овозможи трансфер, признавање и акумулирање на оценети резултати од учењето кај поединци кои сакаат да стекнат квалификација. Тој треба да ја подобри општата разбирливост на резултатите од учењето, онака како што се постигнати од младите/возрасните, како и нивната транспарентност, транснационална мобилност и преносливост во и надвор од земјата. Воедно, се очекува да ја подобри мобилноста и преносливоста на квалификациите на национално ниво меѓу различните стопански сектори и во рамките на пазарот на труд, како и да придонесе за развивањето и проширувањето на европската соработка во образованието и обуката.⁸

ЕКВЕТ се базира на заедничките начела за осигурување квалитет утврдени во Заклучоците на Советот од 28 мај 2004 година за Осигурување квалитет во стручното образование и обука и во Препораката на Европскиот парламент и на Советот од 18 јуни 2009 година за Воспоставување на Европска референтна рамка за осигурување квалитет во стручното образование и обука⁹.

ЕКВЕТ се применува кај сите резултати од учењето кои во начело можат да се постигнат преку разновидни текови и начини на образование и учење ни сите нивоа на Европската рамка на квалификации во контекст на доживотното учење („ЕРК“), а потоа да се трансферираат и признаат. На тој начин, ЕКВЕТ придонесува кон поглобалните цели на унапредување на доживотното учење и зајакнување на вработливоста, отвореноста кон мобилност и социјалната инклузија на оние кои се во процес на труд и оние кои се во процес на учење. Тој особено го поттикнува развивањето на флексибилни и индивидуализирани патишта и признавањето на оние резултати од учењето кои се стекнати по пат на неформално и информално учење.

⁷ Commission of the European Communities (2006). European Credit system for Vocational Education and Training (ECVET). A system for the transfer, accumulation and recognition of learning outcomes in Europe. SEC(2006) 1431

⁸ Препорака на Европскиот Парламент и на Советот, од 18 јуни 2009 година, за воспоставување на Европски кредит трансфер систем за стручно образование и обука (ЕКВЕТ), Службен весник на Европската Унија, 8.7.2009

⁹ Службен весник на Европската Унија, 8.7.2009, p1.

Преку донесување на транспарентни начела за осигурување квалитет во стручното образование и обука, како и со размена на информации и развивање на партнерства меѓу институциите надлежни за квалификации, давателите на услуги за стручно образование и обука и другите релевантни засегнати страни, треба се придонесе за градење на взаемна доверба и имплементирањето на ЕКВЕТ.

ЕКВЕТ треба да обезбеди компатибилност, споредливост и комплементарност на кредит системот кој се применува во стручното образование и обука и Европскиот систем за трансфер и акумулирање кредити („ЕКТС“), кој се користи во високото образование, и со тоа да придонесе за поголема пропустливост меѓу различните нивоа на образование и обука, во согласност со релевантното законодавство и практики. Имплементацијата на ЕКВЕТ во стручното образование и обука треба да:

- ја олесни и поттикне мобилноста на учениците во и надвор од образовниот систем;
 - го олесни патот до пазарот на труд, преку вреднување и признавање на стекнатите компетенции;
 - овозможи акумулација на кредитни поени, потребни за завршување на образовната програма и пренос на кредитните поени од една на друга образовна програма;
 - го олесни повторното вклучување на лицата во образованието и доживотното учење;
 - го олесни признавањето на резултатите од учењето, стекнати во формалното, неформалното и информалното учење;
- поттикне планирање на различни видови на активности за учење на учениците со цел достигнување на целите на програмата (практична настава, проектна работа, семинарски работи, самонасочено учење, и сл.).

ЕКВЕТ се надоврзува на Препораката на Европскиот парламент и на Советот од 23 април 2008 година за воспоставување на Европска рамка на квалификации во контекст на доживотното учење¹⁰ која им препорачува на Земјите членки да ги подобруваат врските меѓу ЕРК и постојните или идните Европски системи за трансфер и акумулирање на кредити во високото образование и во стручното образование и обука. Додека главната цел на ЕРК е зајакнување на транспарентноста, споредливоста и преносливоста на стекнатите квалификации, ЕКВЕТ има за цел овозможување на трансфер, признавање и акумулирање на резултатите од учењето на поединците на нивниот пат кон стекнување на квалификација.

ЕКВЕТ ги зема предвид одлуката на Европскиот парламент и на Советот (од 15.12. 2004 година) за Единствена рамка за транспарентност на квалификации и компетенции (Еуропас)¹¹ и одлуката (од 18.12.2006 година) за транснационална мобилност во рамки на ЕУ за цели на образование и обука: Европска повелба на квалитет за мобилност¹².

ЕКВЕТ претставува техничка рамка за трансфер, признавање и, таму каде што тоа е соодветно, акумулирање на резултатите од учењето на поединците со цел стекнување на квалификација. Алатките и методологијата на ЕКВЕТ содржат опис на квалификациите во вид на единици резултати од учењето со соодветно утврдени поени, процес за трансфер и акумулирање и комплементарни документи како што се *договори за учење, преписи на документи и упатства за користење на ЕКВЕТ*.

ЕКВЕТ има за цел да овозможи признавање на резултатите од учењето во согласност со домашното законодавство, во една рамка на мобилност, со цел стекнување на квалификација. ЕКВЕТ не подразбира никакви новостекнати права на граѓаните автоматски да им се признаат резултати од учењето или поени. Неговата примена за определена квалификација се придржува до законодавството, правилата и регулативите кои важат во една земја и е заснована врз посебни начела и технички спецификации, како што се: единици на резултати од учењето, трансфер и акумулирање на резултати од учењето, договор за учење и индивидуален препис, ЕКВЕТ поени и сл.

ЕДИНИЦИ НА РЕЗУЛТАТИ ОД УЧЕЊЕТО

Единица на резултати од учењето претставува компонента на квалификација, која се состои од кохерентен сет на знаење, вештини и компетентност кој може да се оцени и валидира со одреден број на сразмерни ЕКВЕТ поени. Една квалификација во начело се состои од неколку единици на резултати од учењето, односно од цел сет единици. Така, еден ученик може да стекне квалификација преку акумулирање на потребните единици, постигнати во различни земји и различни контексти (формални и, каде што тоа е соодветно, неформални и информални), придржувајќи се до домашното законодавство кое се однесува на акумулирање на единици и признавање на резултатите од учењето.

Единиците на резултатите од учењето кои сочинуваат една квалификација треба да се:

¹⁰ OJ C 111, 6.5.2008, стр. 1.

¹¹ OJ L 390, 31.12.2004, стр. 6.

¹² OJ L 394, 30.12.2006, стр. 5.

- опишани на читлив и разбирлив начин и да ги посочат содржаните знаења, вештини и компетенции;
- конструирани и организирани на кохерентен начин во поглед на општата квалификација;
- конструирани на начин кој овозможува дискретно оценување и валидација на резултатите од учењето содржани во таа единица.

Единицата на резултатите од учењето може да биде специфична за една квалификација или заедничка за неколку квалификации. Очекуваните резултати од учењето кои ја дефинираат единицата можат да се постигнат без оглед на тоа каде или како се остварени.

Правилата и процедурите за дефинирање на карактеристиките на единиците на резултатите од учењето и за комбинирање и акумулирање на единици за определена квалификација се дефинираат од надлежни институции и партнери кои се вклучени во процесот на обука според домашни или регионални правила.

Спецификациите за една единица на резултати од учење треба да ги содржат:

- генеричкиот назив на единицата;
- генеричкиот назив на квалификацијата (или квалификациите) на кои се однесува единицата на резултатите од учење таму каде што ова е соодветно;
- референцата на квалификацијата според нивото од националната рамка на квалификации (НРК) и според нивото од ЕРК и, таму каде што ова е соодветно, заедно со ЕКВЕТ кредитните поени определени за квалификацијата;
- резултатите од учењето содржани во единицата;
- процедурите и критериумите за оценување на резултатите од учењето;
- ЕКВЕТ поените определени за единицата;
- временската валидност на единицата, доколку е релевантна.

Обемот на секоја единица на резултати од учењето во наставните планови за стручно образование и обука (модул, предмет, компетенција) која е започната и завршена во една учебна година не треба да биде со вредност помала од 4 ЕКВЕТ поени ниту поголема од 10 ЕКВЕТ поени. Пожелно е потесните стручни модули да носат ист број на ЕКВЕТ поени. Тоа овозможува со нивно комбинирање да се обезбеди разновидност на излезните квалификации, да се зголеми можноста за избор во рамките на наставниот план и стекнатите кредитни поени т.е. успешно завршените модули да можат да се пренесуваат меѓу различни наставни планови и програми. Истото ова важи и за изборните модули.

Во функција на поголема флексибилност на наставните планови во стручното образование и обука, потребно е, при дефинирањето на јадровниот наставен план (кор – курикулум) за сите нивоа на стручното образование и обука да се одреди обемот на теоријата и практичното образование само со вкупниот број на ЕКВЕТ поени (проценти или наставни часови), без распределба по поедини предмети или години на образование.

ТРАНСФЕР И АКУМУЛИРАЊЕ НА РЕЗУЛТАТИ ОД УЧЕЊЕТО, ЕКВЕТ ПАРТНЕРСТВА

Во ЕКВЕТ, единиците на резултатите од учењето постигнати во едно окружување се оценуваат и потоа, откако успешно ќе се оценат, се трансферираат во друго окружување. Во овој втор контекст, тие се валидираат и признаваат од надлежна институција како дел барањата на квалификацијата која лицето се стреми да ја стекне. Потоа, единиците на резултатите од учењето можат да се акумулираат кон заокружување на квалификацијата, во согласност со домашни или регионални правила. Процедурите и упатствата за оценување, валидација, акумулирање и признавање на единиците на резултати од учењето се дизајнираат од релевантни надлежни институции и партнери вклучени во образовниот процес.

Трансферот на кредити заснован на ЕКВЕТ кој се применува на резултати од учењето постигнати во формален образовен контекст треба да се овозможи преку формирање на партнерства и мрежи кои вклучуваат надлежни институции, овластени во сопственото окружување да доделуваат квалификации или единици или кредити за постигнати резултати од учењето заради трансфер и валидација.

Воспоставувањето на партнерства има за цел:

- да обезбеди општа рамка за соработка и вмрежување меѓу партнерите, утврдена во *Меморандум за разбирање* со кои се воспоставува клима на взаемна доверба;
- да им помогне на партнерите во дизајнирањето на специфична поставеност на трансферот на кредити за учениците.

Меморандумот треба да потврди дека партнерите:

- го прифаќаат статусот на другите партнери како надлежни институции;
- ги прифаќаат критериуми и процедурите на другите партнери за осигурување квалитет, оценување, валидација и признавање како задоволителни за целта на трансфер на кредити;
- се согласуваат со условите за функционирање на партнерството, како што се целите, времетраењето и решенијата за преглед на Меморандумот;
- се согласуваат со споредливоста на односните квалификации за целта на трансфер на кредити, применувајќи ги референтните нивоа утврдени во Европската рамка на квалификации;
- утврдуваат други учесници и надлежни институции кои можат да се вклучат во процесот и нивните функции.

За да може да се примени ЕКВЕТ на резултатите од учењето постигнати во неформален и информален контекст на учење или надвор од рамката на некој Меморандум, надлежната институција која е овластена да доделува квалификации или единици или кредити треба да утврди процедури и механизми за идентификација, валидација и признавање на овие резултати од учењето по пат на доделување на соодветни единици и со тоа поврзани ЕКВЕТ поени.

ДОГОВОР ЗА УЧЕЊЕ И ИНДИВИДУАЛЕН ПРЕПИС

При примена на трансфер на кредити кој вклучува два партнера и конкретен мобилен ученик, се склучува *Договор за учење* меѓу двете надлежни институции вклучени во процесот на обука и валидација и ученикот, во рамки на еден Меморандум. Договорот треба:

- да ја прецизира надлежната „институција испраќач“ и „институција примател“¹³,
- да ги конкретизира посебните услови за период на мобилност, како на пример идентитетот на ученикот, времетраењето на периодот на мобилност, резултатите од учењето кои се очекува да се постигнат и односните ЕКВЕТ поени.

Договорот за учење треба да утврди дека, ако ученикот ги постигне очекуваните резултати од учењето и тие позитивно се оценат од „институцијата примател“, „институцијата испраќач“ треба да ги валидира и признае како дел од барањата на квалификацијата, согласно правилата и процедурите утврдени од надлежната институција.

Трансферот меѓу партнери може да се однесува на резултати од учењето постигнати во формален и, таму каде што ова е соодветно, неформален и информален контекст. Така, трансферот на кредити за постигнати резултати од учењето се одвива во три фази:

- „институцијата примател“ ги оценува постигнатите резултати од учењето и на ученикот му доделува кредити; постигнатите резултати од учењето и соодветните ЕКВЕТ поени се забележуваат во „*индивидуалниот препис*“ на ученикот¹⁴;
- „институцијата испраќач“ ги валидира кредитите во вид на соодветен документ на постигањата на ученикот;
- „институцијата испраќач“ ги признава стекнатите резултати од учењето; ова признавање овозможува доделување на единиците на резултатите од учење и нивните соодветни ЕКВЕТ поени, во согласност со правилата на системот на „институцијата испраќач“.

Валидацијата и признавањето од страна на надлежната „институција испраќач“ зависи од оценувањето на резултатите од учењето како успешно од страна на надлежната „институција примател“, во согласност со договорените процедури и критериуми за осигурување квалитет.

ЕКВЕТ ПОЕНИ

ЕКВЕТ поените даваат комплементарни информации за квалификациите и единиците на резултатите од учењето во нумеричка форма. Тие немаат никаква вредност независно од стекнатите резултати од учењето за определена квалификација на кои се однесуваат, а воедно го одразуваат постигањето и

¹³ „Институција испраќач“ е онаа институција која ќе ги валидира и признае резултатите од учењето постигнати од ученикот. „Институција примател“ е онаа институција каде се одвива обуката за резултатите од учењето и која ги оценува постигнатите резултати од учењето.

¹⁴ Индивидуален препис претставува документ во кој се забележени деталните податоци за проценетите резултати од учењето на ученикот, единиците и доделените ЕКВЕТ поени.

акумулирањето на единици на резултати од учењето. За да се овозможи заеднички единствен пристап кон користењето на ЕКВЕТ поени, се применува конвенција според која се доделуваат 60 поени за резултати од учењето кои се очекува да се постигнат во тек на една година формално редовно стручно образование и обука.

Во ЕКВЕТ, поените обично се распределуваат во две фази: ЕКВЕТ поени се распределуваат прво за една квалификација како целина а потоа на нејзините единици (модули, предмети, активности). За определена квалификација, се зема како референтен еден формален контекст на учење и, врз база на конвенцијата се утврдува вкупниот број поени за таа квалификација. Од овој вкупен број, потоа се распределуваат ЕКВЕТ поени на секоја единица според нејзината релативна тежина во рамките на квалификацијата.

За квалификации кои немаат референтни формални патишта за учење, ЕКВЕТ кредит поените можат да се распределат со проценка преку споредување со друга квалификација која има референтен формален контекст. За да се утврди споредливоста на квалификациите, надлежната институција треба да се повика на соодветното ниво во Европската рамка на квалификации или по можност на нивото во Националната рамка на квалификации, или на сличноста меѓу резултатите од учењето во сродно стручно поле.

Релативната тежина на една единица на резултати од учењето, во однос на определена квалификација, се утврдува во согласност со следниве критериуми или нивна комбинација:

- релативната важност на резултатите од учењето кои сочинуваат единица за учество на пазарот на труд, за напредување кон други нивоа на квалификации или за социјална интеграција;
- комплексноста, опфатот и обемот на резултатите од учењето во единицата;
- оптовареност неопходна за ученикот да стекне знаење, вештини и компетентност кои се потребни за единицата.

Релативната тежина на било која единица на резултати од учењето која е заедничка за неколку квалификации, изразена во ЕКВЕТ поени, може да варира од една до друга квалификација.

Доделувањето на кредитните поени на секоја единица на резултати од учењето подразбира:

- број на наставни часови (контакт часови) меѓу ученикот и наставникот предвиден со единицата на резултатите од учење (модулот/предметот...);
- број на часови за индивидуална работа за одредена единица на резултати од учењето (модул/предмет...) т.е. домашни работи, проучување на литература, подготовка за настава, семинарски или проектни трудови, самостојна изработка на илустрации, модели и сл.;
- број на часови за практично образование/обука (на училиште или во фирма).

Распределувањето на ЕКВЕТ поени обично претставува дел од дизајнот на квалификациите и единиците на резултатите од учењето. Тие се дефинираат од страна на надлежна институција која е одговорна за дизајн на квалификацијата или е особено овластена за оваа задача.

Обемот на слободните активности треба да биде изразен преку кредитни поени, како и завршниот испит и матурскиот испит. Завршниот испит треба да се вреднува со вкупно 5 кредитни поени а матурскиот испит со вкупно 10 кредитни поени.

Успешното стекнување на квалификација или на единица на резултати од учењето повлекува доделување на соодветни ЕКВЕТ поени, независно од реалното време кое е потребно тие да се стекнат.

Трансферот на единица на резултати од учење вообичаено подразбира трансфер на соодветните ЕКВЕТ поени така што тие се вклучени кога ќе се признаат трансферирани резултати од учењето, во согласност со домашни или регионални правила.

Секоја квалификација стекната по пат на неформално или информално учење за која може да се утврдат формални патишта за учење, и нејзините соодветни единици на резултати од учењето, носат исти ЕКВЕТ поени како и референтната вредност, бидејќи се постигнати истите резултати од учењето.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Commission of the European Communities (2006). European Credit system for Vocational Education and Training (ECVET). A system for the transfer, accumulation and recognition of learning outcomes in Europe. SEC(2006) 1431

[2] Copenhagen Declaration Declaration of the European Ministers of Vocational Education and Training, and the European Commission, November 2002.

[3] Maastricht Communiqué on the Future Priorities of Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training (VET), Maastricht 2004.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [4] Препорака на Европскиот Парламент и на Советот, од 18 јуни 2009 година, за воспоставување на Европски кредит трансфер систем за стручно образование и обука (ЕКВЕТ), Службен весник на Европската Унија, 8.7.2009
- [5] Presidency Conclusions, Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000
- [6] Recommendation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a European Credit System for Vocational Education and Training (ECVET), (2009/C 155/02)
- [7] Службен весник на Европската Унија, 8.7.2009, p1.
- [8] The Bruges Communiqué on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011-2020, Bruges 2010.
- [9] The Helsinki Communiqué on Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training, Helsinki 2006.

**METHODOLOGY ROIT - ASSESSMENT TOOLS FOR PRACTICAL
APPLICATION OF THE KNOWLEDGE AND SKILLS PARTICIPATION OF
UNEMPLOYED PEOPLE IN VOCATIONAL TRAINING COURSES**

Kamelia Petkova, PhD

Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences
kamelia.petkova@gmail.com

Abstract: The report addresses the advantages of using ROIT methodology in assessing the relevance of what they have learned into practice due to the participation of unemployed persons in vocational training courses. Presented a specific methodology designed to measure quality and satisfaction of stakeholders across the learning process. The report argues for the need to obtain feedback from participants and measuring the degree of applicability of lessons learned during the training courses into practice, with a view to rapid and successful realization of the unemployed in the labor market.

Keywords: ROIT methodology, unemployed, vocational training courses

**МЕТОДИКАТА ROIT – ИНСТРУМЕНТ ЗА ОЦЕНКА НА ПРАКТИЧЕСКАТА
ПРИЛОЖИМОСТ НА ПОЛУЧЕНИТЕ ЗНАНИЯ И УМЕНИЯ ОТ УЧАСТИЕТО
НА БЕЗРАБОТНИ ЛИЦА В КУРСОВЕ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБУЧЕНИЕ**

д-р Камелия Петкова

Институт за изследване на обществата и знанието- БАН
kamelia.petkova@gmail.com

Abstract: Докладът разглежда въпроса за преимуществата при използването на методиката ROIT при оценката на приложимостта на наученото в практиката, вследствие участието на безработни лица в курсове за професионална квалификация. Представена е конкретна методика, чиято цел е да измери качеството и удовлетвореността на участниците от целия обучителен процес. Докладът защитава тезата за необходимостта от получаване на обратна връзка от участниците и измерване на степента на приложимост на наученото по време на обучителни курсове в практиката, с оглед по-бързата и успешна реализация на безработните лица на пазара на труда.

Ключови думи: методика ROIT, безработни лица, курсове за професионално обучение

В съвременното глобализиращо се общество на знанието, инвестирането в човешкия капитал и осигуряването на възможности за професионално обучение са важна предпоставка за повишаването на качеството на работната сила. В редица европейски и национални документи (*Лисабонска стратегия, Европейска стратегия по заетостта, Национална стратегия за учене през целия живот (2014-2020 г.)*, *Актуализирана стратегия по заетостта на Р България (2013-2020 г.)*), основен акцент се поставя върху важността, която има професионалното обучение „за постигането на по-висока пригодност за заетост, в съответствие с изискванията на пазара на труда”. Нормативната рамка, регламентира и осигурява правото на гражданите да повишават непрекъснато своето образование и професионална квалификация (*Закон за професионалното образование и обучение, Закон за народната просвета, Закон за насърчаване на заетостта, Закон за занаятите, Кодекс на труда, Конвенция за техническото и професионално образование*). Това, което е необходимо, с цел повишаване на конкурентоспособността на работната сила на съвременния трудов пазар е нуждата от систематично наблюдение и оценка на проведените курсове за професионално обучение. Придобиването на квалификация по професия или по част от професия, както и непрекъснатото осъвременяване на знания, умения неминуемо изисква измерване на качеството на провежданите професионални обучения, така, че да се гарантира адекватен отговор на нуждите на съвременния трудов пазар. Разбира се, оценката не бива да бъде самоцелна, а следва да бъде неразделна част от измерването на ефективността на всички етапи от процеса на обучение. Това предоставя възможност за идентифициране и отстраняване на проблеми, пропуски или недостатъци, регистрирани на различни етапи от обучителния процес. По-този начин се създават условия за усъвършенстване на продължаващото професионално обучение, правейки го иновативно,

адекватно отговарящо на нуждите на участниците в курса и на изискванията на бъдещи потенциални работодатели.

През последните години процесът по извършване на оценка на проведени обучения в различни области започва все повече да придобива популярност от гледна точка на получаване на изчерпателна информация за качеството на целия обучителен процес. В специализираната литература са налични множество предлагани методики, чиято цел е осъществяване на контрол и оценка на ефективността от провежданите квалификационни курсове. С навлизането в океана от разработки за това как и по какъв начин да бъде оценено дадено обучение възникват няколко важни изследователски въпроса: Първо, как да „изберем“ от множеството предлагани методики точно тази, която ни интересува и е адекватна на нашите нужди и потребности? Второ, доколко избраните социологически методи, техники и процедури за събиране на нужната информация са подходящи и релевантни за специфичната група, която ще бъде изследвана? Трето, в същата връзка, какви конкретни стъпки следва да извървим, за да получим отговор на въпросите, които ни интересуват като краен резултат. На практика, често пъти оценяването се извършва без обосноваване на методиките, които се използват, което впоследствие срива както достоверността, така и представителността на получената информация.

Дългогодишният ми опит в оценяването на обучения, организирани и проведени от Центъра за развитие на човешките ресурси и регионални инициативи към МТСП дава възможност да представя една световно известна методика „Възвръщаемост на направените инвестиции от обучения“ (ROIT), която от 2 години успешно се прилага от Центъра при оценката на курсове за професионално обучение на безработни лица. В основата на тази методика са изследванията и практиката на проф. Доналд Къркпатрик [1] и Джек Филипс [11]. Нейната основна функция е да осигури конкретното и прецизно събиране на данни, необходимо за оценка на качеството и ефективността на всички етапи от процеса на обучение.[12] Това предоставя възможност за идентифициране и отстраняване на проблеми, пропуски или недостатъци, регистрирани на различни етапи от обучителния процес. Сред основните й предимства, които я отличават от редица други могат да бъдат посочени :

- *Оценяване и отчитане на индивидуални количествени и качествени показатели [2];*
- *Дефиниране и измерване на конкретните ползи, които лицето получава като резултат от участието му в обучението [4].*
- *Измерване на удовлетвореността на участниците, степента на усвоени знания и умения, както и практическата приложимост на получените знания в работния процес[5];*
- *Сравнение между вложените средства в обучението и ползите от него, изразено във финансови и в не-финансови показатели [6].*

ПРИМЕР:

Измерени ползи, в следствие на участието на безработни лица в курсове за професионално обучение:

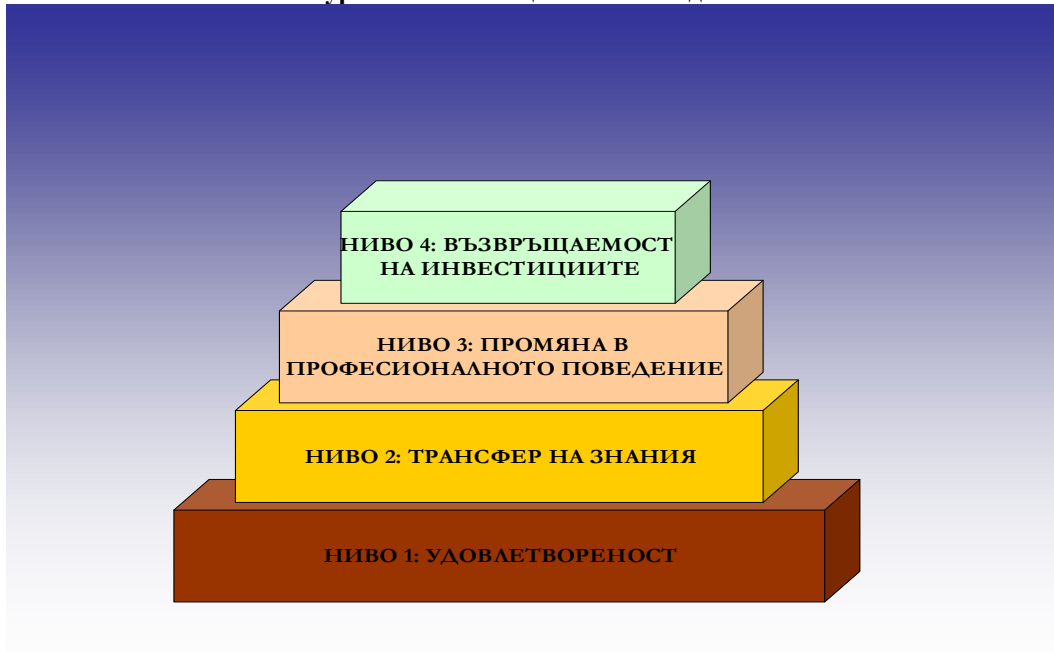
- *Повишени знания и/или умения по професия или по част от професия;*
- *Придобиване на квалификация за реализация на трудовия пазар;*
- *Подобри компетентности, повишаващи пригодността за заетост на безработните лица;*
- *Повишена мотивация за успешна професионална и личностна*

Прилагането на идентичен инструментариум за оценка, предоставя възможност за сравнимост на отделни курсове за професионално обучение, както по отношение на едни и същи показатели (удовлетвореност на участниците, степен на усвоени знания и умения по професията, отчитане на настъпилите промени във поведението и др.), така и от гледна точка на извършването на периодична

оценка – рейтинг на различни обучаващи лицензирани институции, провеждащи професионални обучения за безработни.

Методиката ROIТ позволява извършване на оценка на курсовете за професионално обучение на 5 нива [11]. Всяко едно от тях дава възможност за получаване на изчерпателна статистическа информация за определен аспект на обучителния курс. [7] В зависимост от спецификата на даденото професионално обучение, от времеви и финансов ресурс, с който разполага изследвателя е възможно метода да бъде прилаган, както в неговата цялост (чрез извършване на оценка на 5 нива), така и в рамките на определено ниво. [9]

Фигура 1. Нива на оценка по метода ROIТ

Източник: [7:5]

1. КАКВО ИЗМЕРВА ВСЯКО ЕДНО ОТ НИВАТА НА ОЦЕНКА ПО МЕТОДИКАТА ROIТ?

Ниво 1: Удовлетвореност – дава отговор на въпроса: Как се чувстват участниците в програмата по време на нейното провеждане? [1]

Ниво 2: Трансфер на знания – отговаря на въпроса: До каква степен участниците повишават своите знания, усъвършенстват уменията и компетентностите си? [2]

Ниво 3: Промяна в професионалното поведение – даващ отговор на въпроса: До колко проведеното обучение е променило поведението на обучаемите по отношение на пазара на труда и тяхното бъдеще? До колко е отчетена промяна в готовността и нагласата за започване на работа по професията? [1]

Ниво 4: Продуктивност – даващ отговор на въпроса: Какви крайни резултати са налице? [1]

Ниво 5: Възвръщаемост на инвестициите – Сравнение между вложените средства в обучението и ползите от него, изразени във финансови и в не-финансови показатели. [12]

Изяснявайки същността и значението на отделните нива на оценка, следва да се има предвид, че всяко едно от тях изисква разработването на специализиран инструментариум, позволяващ набирането на достоверна социологическа информация от количествен и качествен тип за изследваните единици. Тъй

като сам по себе си тази методика е един общ инструмент за оценяване, е необходимо той да бъде адаптиран към всяко конкретно обучение. Това от своя страна изисква определени образователни и квалификационни умения от страна на лицата, прилагащи ROIT, както и обективност при анализа на резултатите.

2. КАКЪВ Е ПОДХОДЯЩИЯ ИНСТРУМЕНТАРИУМ?

Една от най-отговорните дейности, от която в голяма степен се определя възможността след края на обучението да може да бъде оценено доколко то е ефективно, както за участника, така и за обучаващата организация е разработването на подходящ инструментариум. Под „подходящ” се има предвид такъв, заложените и структурирани въпроси, в който да бъдат подчинени на основните изследователски цели и задачи и да носят нужната за анализа информация. Особено важно е при разработването на различните видове въпросници, към всяко едно ниво да бъде осигурена своевременна информация за спецификите на обучението и на целевата група, участваща в курса.

В настоящата методика, при разработването на видовете въпросници, следва да бъдат отчетени характеристиките, които носи в себе си професионалното обучение за безработни лица. Неговите специфики, в голяма степен се определят в зависимост от това, каква е целта и задачите на този тип обучение. Според Закона за професионалното образование и обучение, този вид обучение има за задача, от една страна придобиването на професионална квалификация, правоспособност за професия, а от друга непрекъснато усъвършенстване и надграждане на нови знания/компетентности по професия или по част от професия¹⁵. Процесът на придобиване на квалификация се регламентира с рамкови програми¹⁶, утвърдени от МОН. Видът на рамковата програма дава допълнителна изходна информация на изследователя, както за някои социално-демографски характеристики на лицето, участващо в курса (възраст, входящо образователно и квалификационно равнище), така и за съдържанието и продължителността на професионалното обучение. В този смисъл, ако обект на оценка са програми за придобиване на първоначална квалификация по професия или по част от професия, във въпросниците към отделните нива, **не следва да бъдат включени показатели, измерващи промяната в актуалността на придобитите допълнителни знания, умения**. Ако обект на оценка са програми за непрекъснато професионално обучение за актуализиране или разширяване на придобитата професионална квалификация, тогава горе-посочените показатели следва да бъдат включени. Тяхната цел ще бъде да отчетат настъпилите промени по отношение на придобити допълнителни нови знания/умения по професията (запознаване с нови теории, овладяване на нови умения, компетентности). Друга характеристика на професионалното обучение е това, че то включва теоретично и практическо обучение, като броят на учебните часове за практическа е по-голям от тези за теоретична подготовка. Следователно, при разработването на въпросници, изследователят отново следва да се съобрази с тази специфика и да включи по-голям брой въпроси, целящи получаване на детайлна информация за оценка на степента на промяна по отношение на придобиването на практически умения, оценка на учебно-производствените бази, в които се организира практическото обучение като учебна практика. Професионалното обучение завършва с полагане на изпити за придобиване или повишаване на професионалната квалификация, което се удостоверява със свидетелство или удостоверение за част от професията. Следователно, при разработването на въпросници за самооценка на равнището на знания, умения и компетентности след обучението би могло да се включат и въпроси, идентифициращи готовността на лицето за полагането на такива изпити и нивото на придобити знания, които впоследствие ще бъдат оценени от Комисията за провеждане на изпитите.

¹⁵ Виж по-подробно Глава I и II от Закона за професионалното образование и обучение.

¹⁶ Според Закона за професионалното образование и обучение, рамковите програми са:

- А-начално проф. обучение и I степен на проф. квалификация;
- Б-начално проф. обучение и II степен на проф. квалификация;
- В-професионално образование с II или III ст. на проф. квалификация;
- Г-проф. обучение с IV степен на проф. квалификация;
- Д-начално проф. обучение с квалификация по част от проф.;
- Е-непрекъснато проф. обучение, актуализиране и I, II, III ст. на професионална квалификация.

ПРИМЕРНИ ВЪПРОСНИЦИ ЗА ОЦЕНКА НА КУРСОВЕ ЗА НАЧАЛНО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБУЧЕНИЕ НА БЕЗРАБОТНИ ЛИЦА ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА КВАЛИФИКАЦИЯ ПО ПРОФЕСИЯ ИЛИ ЧАСТ ОТ ПРОФЕСИЯ

С оглед приложимостта на методиката ROIT при оценката на курсове за професионално обучение могат да бъдат използвани различни инструментариуми, позволяващи информационно обезпечаване на отделните нива за оценка на курсове за професионално обучение на безработни лица [10]:

- Входящ тест за предварителна самооценка на знанията/уменията и компетентностите по професията, преди участието на курсиста в обучението. В този тест, желателно е и включването на въпроси, целящи получаване на информация за предварителните нагласи и мотивация на лицата по конкретната професия;
- Пряка анкета структурирана в отделни блокове въпроси, целящи получаването на информация за удовлетвореността на участника от обучението;
- Тест за самооценка на получените знания/умения и компетентности по професията, след проведеното обучение;
- Въпросник за оценка на промяната в поведението, след проведеното обучение;
- Въпросник за оценка на качеството и ефективността на курса за професионално обучение, с целева група лектори, преподаватели;
- Въпросник за оценка на резултатите и дългосрочния ефект от инвестициите в обучението, 3 месеца след приключване на курса.

3. ТЕСТВАНЕ НА ИНСТРУМЕНТАРИУМА ЗА ОЦЕНКА

Тестването на разработения инструментариум за оценка е задължителна процедура, която следва да бъде извършена непосредствено след разработването на въпросниците и преди стартирането на курсовете за професионално обучение. За съжаление често пъти съкратените срокове и липсата на достатъчно средства предопределят отказа от него [7]. В конкретния случай, когато пред изследователят стои предизвикателството да приложи на практика инструментариум за оценка на качеството на професионалното обучение за безработни лица (на база метода ROIT), **тестването има задължителен характер**. Тестването включва отговор на следните основни въпроси:

- Какво трябва да се тества? На тестване подлежат всички страни на въпросниците: съдържание, подредба на въпросите, разбираемост на употребяваните думи; удобство за работа с въпросника.
- Как трябва да бъде изпълнено тестването на въпросниците? То трябва да става в среда, във възможно най-голяма степен приличаща на онази, в която ще бъде проведена същинската оценка. В конкретния случай, най-подходящо би било провеждане на тест в идентично професионално обучение, което се организира непосредствено преди стартирането на останалите обучения, обект на оценка.
- Кой трябва да е изпълнител на тестването? За препоръчване е в тестването на въпросниците да участват неговите създатели.
- Кои да бъдат изследваните лица? Задължително е тестването да се извърши на основата на извадка, която във възможно най-голяма степен възпроизвежда качествените характеристики на същинското изследване за оценка на качеството на професионалното обучение - като професионален, икономически статус и пр.
- Колко голяма да бъде извадката? В случай, когато целевата ни съвкупност е силно хомогенна, както е в случая, една малка извадка от приблизително 15-20 души би довела до постигане на поставената цел. При силно хетерогенна съвкупност препоръчително е използването на по-голяма извадка.

4. ПРОЦЕДУРИ ЗА СЪБИРАНЕ НА НУЖНАТА ИНФОРМАЦИЯ.

Добрият инструментариум и добрият избор на метод за регистриране на информацията са необходими условия за доброто изследване и оценка на курсовете за професионално обучение. Те не могат да го „спасят“, обаче при грешна или слаба полева работа¹⁷. Редица изследователи практики смятат, че най-големите рискове идват от нея. Когато се извършва оценка на един или няколко обучителни курса е възможно процеса на събиране на данни да бъде извършен от лицата, занимаващи се с организирането

¹⁷ Под „полева работа“ се разбира самият процес на събиране на статистически данни за отделните обучения.

на обученията или от конкретния изследовател, участвал в разработването на инструментариумите. В случая важното е различните видове въпросници за измерване на отделните нива да бъдат раздадени на участниците в определен момент от курса и да бъдат технически оформени, съобразно предназначението на въпросника (например за оценка на ниво 2 въпросниците следва да бъдат оформени на една страница-лице и гръб).

При необходимост от оценка на множество различни обучителни курсове, препоръчително е полевата работа да бъде извършена от специализирани за тази работа лица (анкетори), които непосредствено преди стартирането на обучението следва да бъдат инструктирани за спецификите по отделните инструментариуми. В хода на работата на терен е необходимо да бъде осъществяван подробен и качествен контрол върху събирането на данните. Следва да бъде минимизирана възможността за липса на отговори, непопълнени или не събрани въпросници.

След приключването на работата на терен, задача пред изследователя е извършването на дейности, като първична проверка на получените данни, отстраняване на негодните за използване въпросници, кодиране на данните и съставяне на класификатори.

5. ПРИЛОЖЕНИЕ НА МЕТОДИКАТА

Така представената методика дава основните методически ориентири при оценката на курсове на професионално обучение за безработни лица. Успешното ѝ приложение в голяма степен се предопределя от познанията на изследователят за разработване на инструментариум, информационно обезпечаваш отделните нива на оценка. Посочените в методиката методи за регистриране на информация имат препоръчителен, но не и задължителен характер. Изследователят сам преценява от палитрата от методи, кой да избере, притегляйки ползите и недостатъците на всеки един от тях (анкета, интервю, тест, фокус групи, самооценка и т.н.). При извършването на анализа, препоръчително е изследователят, да се води по предназначението на отделните нива на оценка. При изготвянето му следва да бъде отчетена спецификата на курса и не на последно място възможността за извършване на сравнителни анализи при еднотипни курсове на обучение.

Изписахме всичко това, за да дадем един успешен пример за конкретното прилагане на една световно известна методика, адаптирана при оценката на курсове за професионално обучение на безработни лица. Предоставяйки възможност за цялостно диагностициране на обучителния процес, ROIT дава ясни сигнали за качеството и ефективността на провежданите курсове. Това, което следва да се има предвид, обаче е, че нейното успешно приложение, в голяма степен се предопределя от познанията на конкретния изследовател в областта на използването на социологическите методи, техники и процедури. Веднага следва да направим уточнението, че посочените в този материал методи за регистриране на информацията имат препоръчителен, но не и задължителен характер. Всеки сам преценява кой да избере, притегляйки ползите и недостатъците на всеки един от тях (анкета, дълбочинно интервю, включено наблюдение, тест за самооценка и т.н.). При използването на тази методика за собствени цели препоръчително е също така, лицето да се води от предназначението на отделните нива, отчитайки спецификата на обучението и на целевата група (професионално обучение; обучение в семинарна форма и т.н) и не на последно място възможността за извършване на сравнителни анализи при еднотипни курсове на обучение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] A little book of Evaluation, 2001. http://www.derby.ac.uk/files/icegs_a_little_book_of_evaluation2001.pdf
- [2] Bailey, A. 2005. The Kirkpatrick/Phillips Model for Evaluating Human Resource Development and Training. <http://www.busgurus.ca/media/pdf/the-kirkpatrick-phillips-evaluation-model-en.pdf>
- [3] Bloom, M., Fischer, J. & Orme, J. 1995. Evaluating Practice: Guidelines for the Accountable Professional (2nd edition). Needham Heights: Allyn & Bacon
- [4] Chase, E., Mutter, & D.A..Nichols, W.R. 1999. Program evaluation: getting started and doing it right. American School Board Journal, 186 (8) 26-28
- [5] Donald L. Kirkpatrick and James D. Kirkpatrick. 2005. *Transferring Learning To Behavior: Using The Four Levels To Improve Performance*. Berrett-Koehler Publishers
- [6] Donald L. Kirkpatrick and James D. Kirkpatrick. 2007. *Implementing the Four Levels: A Practical Guide for Effective Evaluation of Training Programs*. Library of Congress.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [7] Donald L. Kirkpatrick and James D. Kirkpatrick. 2010. *Evaluating Training Programs: The Four Levels*. Publishing Systems PTY
- [8] Everitt, A. & Hardiker, P. (1996). *Evaluating for Good Practice*. Basingstoke: Macmillan
- [9] Ford, G. 2000a. *Stepping Stones: Final Evaluation Report*. Stourbridge: Institute of Careers Guidance
- [10] Michael W. Moore. 1999. *Return on Investment for Correctional Education in Florida*. Florida Department of Corrections Bureau of Research and Data Analysis. www.dc.state.fl.us/pub/taxwatch/
- [11] Phillips, J. and R. Stone. 2002. *How to Measure Training Results: A Practical Guide to Tracking the Six Key Indicators*. Printed by Quebecor
- [12] Phillips, J. 2011. *Return on Investment in Training and Performance Improvement Programs (Improving Human Performance)*. ISBN-10:0750676019

KNOWLEDGE AS A FACTOR OF ENDOGENEOUS GROWTH

Slobodan Cvetanović, Ph.D

University in Niš, Faculty of Economy, Niš, Serbia slobodan.cvetanovic@eknfak.ni.ac.rs

Danijela Despotović, Ph.D

University in Kragujevac, Faculty of Economy, Kragujevac, Serbia ddespotovic@kg.ac.rs

Abstract: In the late nineteen-eighties and early nineteen-nineties, a number of development economists began to develop a new growth theory, the so-called endogenous theory of economic growth. In the most basic sense, it represents an attempt to modify and expand the neoclassical growth theory. It tries to come up with an answer why some countries develop quickly, while others are stagnating, and why, even in the neoclassical world of perfect markets, the state can play an important role in the initiation and maintenance of economic growth in the long term. Specifically, traditional neoclassical models of economic growth lost a significant portion of relevance in the late eighties and early nineties, because, at that time, the debt crisis of developing countries escalated. It became clear that the neoclassical economic thought was totally unable to explain the dramatic difference in the quality of macro-economic performance of individual countries. World Bank and International Monetary Fund imposed free market reforms on highly indebted countries, which, according to supporters of neoclassical economic thought, should have led to investment growth, increase in productivity, and improvement in people's living standards. However, a large number of developing countries failed to attract significant foreign investment, and could not stop the process of moving domestic capital beyond national borders. This fact was, in our opinion, the decisive cause of the emergence and affirmation of significantly altered approach to theoretical interpretation of the key drivers of economic growth, i.e. emergence of a new theory of economic growth. Although not yet fully formulated, endogenous growth theory has been a key component of macroeconomic literature in the last thirty years. Endogenous explanations are trying to discover the way market forces, decisions in the field of public policies, and different institutional arrangements influence the shaping of economic dynamics in different countries. This still not fully completed theoretical direction has developed a number of approaches, some of which seeing key generators of economic progress of individual national economies in commercialization of knowledge through innovation. The message of all endogenous theories of economic growth is that economic policymakers and behavior of individual economic agents affect long-term economic growth. According to supporters of the theory of endogenous growth, in other words, it is possible to largely influence long-term economic growth. In other words, economic growth rate can be made endogenous by supporting research and development activities, constructing appropriate national innovation system, and similar activities. Knowledge valorized through innovation has become a key treasure and the most important production resource in a post-industrial society.

Keywords: economic growth, endogenous growth theory, research and development, knowledge, innovation.

ZNANJE KAO FAKTOR ENDOGENOG RASTA

Slobodan Cvetanović, Ph.D

Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, Serbia slobodan.cvetanovic@eknfak.ni.ac.rs

Danijela Despotović, Ph.D

Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, Kragujevac, Serbia ddespotovic@kg.ac.rs

Apstrakt: U kasnim osamdesetim i ranim devedesetim godinama prošlog veka, jedan broj ekonomista razvojne vokacije počeo je da razvija novu teoriju rasta, tzv. endogenu teoriju privrednog rasta. U najelementarnijem smislu, ona predstavlja pokušaj modifikacije i proširenja neoklasične teorije rasta. Nastoji da dođe do odgovora zašto se neke zemlje brzo razvijaju, dok druge stagniraju i zašto, čak i u neoklasičnom svetu perfektnih tržišta, država može imati važnu ulogu u procesu pokretanja i održavanja privrednog rasta u dugom roku. Naime, tradicionalni neoklasični modeli privrednog rasta izgubili su, najčajnijim delom, na aktuelnosti tokom kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina, jer je u to vreme kriza dugova zemalja u razvoju eskalirala. Postalo je potpuno jasno da je neoklasična ekonomska misao bila potpuno nemoćna da objasni dramatične razlike u kvalitetu makroekonomskih performansi pojedinih zemalja. Svetska banka i Međunarodni monetarni fond nametnuli su visoko zaduženim zemljama reforme slobodnog tržišta, što je po mišljenju pristalica neoklasične ekonomske misli trebalo da dovede do rasta investicija, povećanja produktivnosti i poboljšanja životnog

standarda ljudi. Međutim, mnoge zemlje u razvoju nisu u značajnijem stepenu privukle strane investicije niti su zaustavile proces seljenja domaćeg kapitala van nacionalnih granica. Ta činjenica je, po našem mišljenju, bila odlučujući uzročnik nastanku i afirmaciji značajno izmenjenog pristupa u teorijskom tumačenju ključnih pokretača privrednog rasta, odnosno pojavi nove teorije privrednog rasta. Iako još ne sasvim uobličena, endogena teorija rasta predstavlja ključnu komponentu makroekonomske literature u poslednjih tridesetak godina. Endogena objašnjenja nastoje da otkriju način na koji tržišne sile, odluke u domenu javne politike i različita institucionalna rešenja utiču na oblikovanje ekonomske dinamike u različitim zemljama. Ovaj, još uvek ne u potpunosti zaokružen teorijski pravac, razvio je brojne pristupe od kojih neki ključne generatore ekonomskog napredovanja pojedinih nacionalnih ekonomija vide u komercijalizaciji znanja u inovacije. Poruka svih endogenih teorija privrednog rasta je da kreatori ekonomske politike i ponašanje pojedinih privrednih subjekata, deluju na dugoročnu stopu privrednog rasta. Po pristalicama endogenih teorija privrednog rasta, drugim rečima, moguće je u velikoj meri delovati na dugoročni privredni rast. Drugim rečima, stopu privrednog rasta moguće je učiniti endogenom podržavanjem aktivnosti istraživanja i razvoja, izgradnjom adekvatnog nacionalnog inovacionog sistema i sličnim aktivnostima. Znanje valorizovano u inovacije postala je ključno bogatstvo i najvažniji proizvodni resurs postindustrijskog društva.

Ključne reči: privredni rast, endogena teorija rasta, istraživanje i razvoj, znanje, inovacije.

1. UVOD

Teorija privrednog rasta, kao oblast ekonomske nauke, prevalentno izučava kvantitativne relacije između ulazaka (inputa) i proizvoda (outputa), dok teorija privrednog razvoja istražuje ciljeve, faktore, kriterijume, pokazatelje, strategije razvoja, itd. Teorija privrednog rasta kvantifikuje doprinos ključnih determinanti proizvodnog potencijala pojedinih nacionalnih ekonomija, koristeći pri tom najčešće pokazatelje rasta realnog bruto domaćeg proizvoda po stanovniku. U analitičkom smislu osnovne karakteristike teorije privrednog rasta su jednostavnost i preciznost. U tržišnim uslovima privređivanja bitna pretpostavka privrednog rasta je puno korišćenje proizvodnih faktora. Analogno tome, maksimalni proizvodni kapacitet neke privrede u datom vremenskom intervalu definiše veličina i kvalitet proizvodnih faktora kojima ona raspolaže. Zaključak je pri tom krajnje jednostavan i veoma logičan. Maksimalna stopa privrednog rasta se ostvaruje pod pretpostavkom realizacije najvećeg mogućeg povećanja upotrebljenih količina proizvodnih faktora i/ili njihovog maksimalno produktivnog korišćenja.

Kompetentna teorija razvoja treba da postavi čvrste temelje makroekonomskoj politici. Štaviše, teorija mora sugerisati osnovne pravce konkretizacije makroekonomske politike, i posebno, mora precizno definisati načine njenog ostvarivanja. Ovako shvaćen predmet teorije privrednog razvoja može se protumačiti i kao njeno nastojanje da utvrdi uslove koji pogoduju ostvarenju visoke stope privrednog rasta u dugom periodu. Zato teorija privrednog razvoja podrazumeva primenu daleko šireg analitičkog instrumentarijuma u svojoj operacionalizaciji u odnosu na teoriju privrednog rasta, koja se sa svoje strane prvenstveno interesuje za kvantitativne promene i njihovo što preciznije merenje.

Skromne mogućnosti neoklasične ekonomske teorije u otkrivanju izvora dugoročnog privrednog rasta dovele su do opšteg nezadovoljstva njome¹⁸. Neoklasična literatura, proces privrednog rasta vezuje za adekvatan koeficijent tehničke opremljenosti rada i proces uspostavljanja dugoročne ravnoteže. U odsustvu spoljašnjih "šokova" ili radikalnih tehnoloških promena, sve privrede će težiti nultom rastu. Stoga se povećanje bruto domaćeg proizvoda po stanovniku smatra privremenim fenomenom koji nastaje kao rezultat kategorije tehnoloških promena. Smatra se da ova teorija nije uspela da pruži zadovoljavajuće objašnjenje za konzistentan tempo privrednog rasta u najvećem broju danas ekonomski naprednih zemalja. Svako povećanje bruto domaćeg proizvoda po stanovniku koje ne može biti pripisano kratkoročnim prilagođavanjem u fondovima rada ili kapitala, pripisano je trećoj kategoriji, najčešće zvanoj rezidual. Ovaj rezidual je, uprkos svom imenu, odgovoran za, grubo rečeno, 50% istorijskog rasta u industrijalizovanim nacijama. Na ad-hoc način, neoklasična teorija pripisuje većinu privrednog rasta egzogenoj i potpuno nezavisnoj kategoriji tehnoloških promena. Iako logično moguće, ovaj pristup ima najmanje dva nepremostiva konceptualna nedostatka. Prvi, koristeći neoklasični okvir rada, nemoguće je analizirati determinante tehnoloških promena, zato što su one u njihovom

¹⁸ Dragutinović, D. Filipović, M. Cvetanović, S. Teorija privrednog rasta i razvoja, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014.

pristupu potpuno nezavisne od odluka ekonomskih aktera. Drugi, neoklasična teorija nije uspjela da objasni velike razlike u rezidualima zemalja sa sličnim tehnologijama¹⁹.

2. DOMETI I OGRANIČENJA ENDOGENE TEORIJE RASTA

Protagonisti endogenih objašnjenja rasta nastoje, da na kvalitetno drugačiji način u odnosu na dotadašnju ekonomsku misao objasne logiku delovanja mnogobrojnih faktora privrednog napredovanja tržišno vodećih zemalja u svetu, odnosno da objasne ključne uzroke privrednog zaostajanja niza nacionalnih ekonomija. Među njima čini se da kategorija znanja valorizovana u inovacije ima najznačajniju ulogu. Važnu polaznu osnovu većeg broja endogenih objašnjenja ekonomskog rasta pojedini ekonomski analitičari nalaze u fenomenu „učenja radom“ (*learning by doing*) koji je 1962. godine teorijski uobličio američki istraživač Kenet Erou (Keneth Arrow)²⁰.

Modeli endogenog rasta imaju neke strukturne sličnosti sa neoklasičnim pandanima, ali se bitno razlikuju u njihovim važnim pretpostavkama i datim zaključcima. Prvo, modeli endogenog rasta odbacuju neoklasičnu pretpostavku o smanjenju graničnih prinosa kapitala, polazeći od stava da je moguća situacija neopadajućih prinosa. Drugo, oni takođe apostrofiraju ulogu eksternalija u određivanju stope prinosa novih kapitalnih ulaganja. Pretpostavljajući da javne i privatne investicije u ljudski kapital generišu eksternalije i poboljšanje produktivnosti i da one nadoknađuju tendenciju opadajućih prinosa faktora, endogena teorija rasta traži način da objasni mogućnost neprekidnog rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku. Treće, u većini endogenih objašnjenja faktora privrednog rasta centralno mesto pripada kategoriji znanja ovaploćenom u inovacije.

Važan zaključak endogene teorije rasta je, da ona ostaje zavisna od brojnih neoklasičnih pretpostavki, koje su često neprimerene zemljama u razvoju. Privredni rast u zemljama u razvoju je naime, po pravilu, limitiran nerazvijenošću infrastrukture, neadekvatnošću institucionalnih aranžmana i nesavršenošću tržišta kapitala i tržišta roba i usluga. Zato što endogena teorija rasta ne uzima u obzir ove veoma uticajne faktore, njena primenljivost u teoriji privrednog rasta je ograničena, posebno kada se međusobno upoređuju dve zemlje. Na primer, postojeća teorija ne uspeva da objasni niske stope korišćenja proizvodnih kapaciteta u zemljama sa niskim bruto nacionalnim proizvodom po stanovniku, gde je kapital insuficijentan faktor proizvodnje. U stvari, nepodsticajne strukture mogu biti odgovorne za spor privredni rast, kao i niske stope štednje i neadekvatan odnos prema ljudskom kapitalu. Ovoj teoriji se stavlja zamerke i zbog toga, što je veliku pažnju posvetila determinantama dugoročnog rasta, dok kratkoročni i srednjoročni aspekt nije bio razmatran. Konačno, po nekim mišljenjima, empirijske studije endogenih teorija rasta danas imaju ograničenu teorijsku podršku. Međutim, iako još uvek u fazi formiranja, endogena teorija rasta doprinosi boljem teorijskom razumevanju različitih iskustava dugoročnog rasta razvijenih i zemalja u razvoju. Iako u svom pristupu, najčešće polazi od mnogih neoklasičnih teorijskih postulata, ovi novi modeli modifikuju i šire pretpostavke tradicionalne teorije rasta i u funkciji su produbljenog objašnjenja ključnih faktora rasta pojedinih zemalja.

Savremena svetska privreda se više temelji na znanju a manje na fizičkom kapitalu, to jest, sve više zavisi od upotrebe nematerijalnih u odnosu na korišćenje materijalnih faktora u stvaranju ekonomskih vrednosti. To zahteva drugačije institucionalno uređenje i drugačiji cenovni sistem prilikom sagledavanja uspešnosti preduzeća i šire zemalja i regiona, jer cene više zavise od vremena i rizika istraživačkih i razvojnih aktivnosti nego od samih materijalnih izdataka po jedinici proizvodnje²¹.

Veći deo prošlog veka menadžeri preduzeća su prvenstveno bili zainteresovani za materijalnu imovinu (zemljište, oprema i novac), kao i za nematerijalnu imovinu (brendovi, imidž i lojalnost kupca). Najviše truda su posvećivali efikasnoj alokaciji ljudskog rada i fizičkog kapitala, kao na dva standardna činioca proizvodnje. U poslednjoj trećini dvadesetog veka nastala je ogromna promena, koja je znatno ubrzana krajem prošlog i početkom novog milenijuma, koja u centrar stavlja znanje. Resurs znanja je postalo primarno oruđe u procesu stvaranja ekonomskog bogatstva.

¹⁹ Sredojević, D. Cvetanović, S. Bošković, G. Tehnološke promene u ekonomiji rasta: neoklasični, endogeni i evolutivno-institucionalni pristup, *Ekonomске teme*, 54(2) 1, 177-194.

²⁰ Arrow, K. (1962) *The Economic Implications of Learning by Doing*, *Review of Economic studies*, 29. str. 155-173.

²¹ Cvetanović, S. Mladenović, I. Politika rasta zasnovana na preporukama vašingtonskog dogovora kao jedan od uzročnika ekonomske krize, *Antikrizne politike i postkrizni procesi* (redaktori Arandelović, Z. Marinković, S. Niš) : Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, (2014). 81-97

U savremenim ekonomijama više od 50% BDP se zasniva na znanju, tj. na intelektualnoj imovini i stručnosti ljudi. Intelektualne aktivnosti kao što su istraživanje i razvoj, projektovanje procesa, kreiranje proizvoda, logistika, marketing ili tehnološka inovacija su najviše doprinele stvaranju dodate vrednosti, danas privredno vodećih zemalja u svetu. Intelektualni i informacioni procesi stvaraju najveći deo vrednosti za preduzeća koja rade u velikim uslužnim granama (npr. softver, zdravstvena zaštita, komunikacije i obrazovanje), a koja učestvuju sa oko osamdeset posto u stvaranju bruto domaćeg proizvoda zemalja²².

3. KLJUČNE RAZLIKE IZMEĐU TRADICIONALNIH I ENDOGENIH TEORIJA RAZVOJA

U Tabeli 1. prikazane su najznačajnije razlike između neoklasične i endogene teorije rasta

Polazne pretpostavke	Tradicionalna teorija rasta	Teorija endogenog rasta
Ekonomija obima	Konstantna	Rastuća
Zakon opadajućih prinosa	Važi	Ne važi
Tržišna konkurencija	Potpuna	Nepotpuna
Institucionalni faktori	Ne uzimaju se u obzir	Uzimaju se u obzir
Eksterni efekti	Ne uzimaju se u obzir	Uzimaju se u obzir
Tehnološke promene	Egzogenog karaktera	Endogenog karaktera

Tabela 1. Osnovne razlike između tradicionalnih i teorija endogenog rasta.

Izvor: Link, A.Siegel, D. (2003) *Technological Change and Economic Performance*, Routledge, p. 18

Tradicionalna teorija rasta polazi od konstantne ekonomije obima, ponašanja ekonomskih subjekata u skladu sa cenama formiranim na tržištu, egzistenciji zakona opadajućih prinosa. Ona ne uzima u obzira značaj institucionalnih činioca, a takođe se ne bavi mogućnostima ispoljavanja eksternih efekata. Tehnološke promene su egzogenog karaktera.

Endogena objašnjenja privrednog rasta podrazumevaju ispoljavanje rastuće ekonomije obima, neopadajućih prinosa faktora, nepotpune konkurencije, ispoljavanja eksternih efekata po osnovu efekata istraživanja i razvoja tehnologije. U jednom broju endogenih teorija rasta vrlo istaknuto mesto imaju ekonomske institucije.

Endogeni modeli rasta nalaze mogućnosti ispoljavanja efekata ekonomija obima i konstantnih ili, čak, rastućih marginalnih prinosa faktora. Oni ne podrazumevaju verovatnoću konvergencije, niti dostizanje dugoročnog ravnotežnog rasta već suprotno, ispoljavanje rastućih neravnoteža smatraju osnovnim obrascem ekonomskog napredovanja zemalja i regiona.

Umesto ambijenta perfektne konkurencije u kojem ekonomski subjekti maksimiziraju svoje ciljne funkcije, za teoretičare endogenog rasta stanje nepotpune konkurencije je realnost i ambijent od kojeg relevantna ekonomska analiza mora da krene. Njihova ključna poruka je da privrede ne moraju bezuslovno ostvariti stabilnu stopu ravnotežnog rasta kao što je to slučaj u neoklasičnom modelu. Rast po višim stopama od ravnotežne može biti održiv, budući da je u endogenim modelima rasta osporena jedna od ključnih teorijskih tvrdnji neoklasičara koja se odnosi na neminovnost ispoljavanja opadajućih prinosa faktora. Različite privrede, stoga, ne moraju bezuslovno konvergirati. Ispoljavanja neopadajućih prinosa faktora su povezana sa efektima „učenja radom“, „prelivanja znanja“, aktivnostima istraživanja i razvoja.

4. MESTO ZNANJA U ENDOGENIM MODELIMA RASTA

Prva grupa endogenih modela rasta, mogućnost neopadajućih prinosa kapitala vezuje za ispoljavanje efekata učenja radom i prelivanja znanja. Kenet Erou smatra, da su nove ideje prateći ishod upotrebe starih ideja, odnosno one nastaju tokom obavljanja proizvodnih aktivnosti²³. Pojedinci su tim bolji što više proizvedu, dok na nivou privredne grane proizvodni proces omogućava da svaki proizvođač uči i iz iskustva svih ostalih proizvođača.

Nadograđujući Erouovo učenje hipotezom o prelivanju znanja tokom osamdesetih godina dvadesetog veka Pol Romer je krajem devete decenije prošlog veka oživeo interesovanje makroekonomske teorije za esencijalne

²² Cvetanović, S. Despotović, D. Znanje kao komponenta ljudskog kapitala u modelima ekonomskog rasta, Škola biznisa. - br. 1 (2014). 1-17.

²³ Arrow, K. (1962) The economic implications of learning by doing, *Review of Economic Studies*, 29. pp. 157-173.

probleme privrednog rasta²⁴. Romer konstatuje, da i pored činjenice što proizvodna funkcija za svako pojedino preduzeće može imati standardnu neoklasičnu formu, na makro nivou ne mora doći do ispoljavanja zakona o opadajućim prinosima. To je, po njemu, moguće zahvaljujući činjenici da efikasnost faktora kapitala pojedinačnog preduzeća može da raste zbog uvećanja stokova fizičkog kapitala u drugim preduzećima. Ukratko, investicije u fizički kapital generišu ispoljavanje pozitivnih eksternih efekata, što znači da u privredi kao celini ne deluje tendencija opadajućih prinosa faktora. Od esencijalne važnosti u oblikovanju ovakvog stava je proces stvaranja novog znanja. Za razliku od fizičkog kapitala, koji se dobija iz ranije stvorenog proizvoda uz konstantne prinose u odnosu na veličinu, novo znanje je rezultat istraživanja koje ima opadajuće prinose u odnosu na veličinu. Ovakva objašnjenja generisanja privrednog rasta, pored efekata po osnovu učenja radom, apostrofiraju značaj interakcija među ljudima budući da one vode ispoljavanju efekata preliivanja znanja. Direktno interakcije među ljudima zahtevaju geografsku blizinu, što znači da su mogućnosti transfera znanja najveće na regionalnom nivou²⁵.

U svom radu o rastućim prinosima i dugoročnom rastu iz 1986. godine Romer eksplicira model rasta u kome ključnu ulogu ima kategorija znanja. Dekomponujući stvarni svet na fizičke objekte, koji obuhvataju fizičko okruženje (počev od velikih čeličana do atoma ugljenika i kiseonika), i ideje, odnosno znanje, autor analizira ispoljavanje zakona opadajućih prinosa fizičkog kapitala, s jedne, i ljudskog kapitala prezentovanog u znanju, s druge strane. Fizički kapital je oskudan faktor rasta i kao takav on je neminovno podložan ispoljavanju zakona opadajućih prinosa. Stoga, uvećanje fizičkog kapitala ne može biti garancija dugoročnog privrednog rasta. Suprotno, znanje ne podleže zakonu opadajućih prinosa. Ljudi, po rečima Romera, poseduju neograničene sposobnosti rekonfigurisanja fizičkog kapitala, stvarajući na taj način nove obrasce njegovog korišćenja, što doprinosi rastu produktivnosti i ubrzavanju privrednog rasta. Romerov zaključak je, da ako zemlje žele da podrže privredni rast, one moraju sveobuhvatnim merama subvencionirati proces uvećanja ljudskog kapitala. Pri tom važno je napomenuti stav ovog autora da ključni generator privrednog rasta nisu mere države, već međusobna konkurencija preduzeća. Preduzeća, se pak sa svoje strane nadmeću najrazličitijim inovacijama.

Inovacije moraju biti kreirane u preduzeću, kategoričan je Pol Romer. Ovo iz jednostavnog razloga, što inovacije dobijene iz okruženja predstavljaju javno dobro, a to znači da su one potencijalno dostupne svima, dakle i konkurenciji. Razumljivo, ako sva preduzeća u industrijskom sektoru mogu upotrebljavati inovacije, ni jedno ne može steći konkurentsku prednost.

Drugo područje analize endogenog rasta apostrofira značaj aktivnosti istraživanja i razvoja. Ideja se u suštini naslanja na Šumpeterov stav, po kome očekivana zarada pokreće pojedince da istražuju i inoviraju, dok komercijalna valorizacija istraživačko-razvojni rezultata, ispoljenih u različitim oblicima inovacija dominantno, profilise dinamiku privrednog rasta. Razlika u odnosu na prethodno objašnjenje suštine endogenog rasta je karakterističan stav svih neošumpeterijanskih razmišljanja, da postojanje monopolističkog ili oligopolističkog položaja primorava preduzeća da usmeravaju vlastita finansijska sredstva u visoko rizične aktivnosti istraživanja i razvoja, i da ono obezbeđuje stimulanse inovatorima da se bave stvaranjem primenjenog znanja koje je u funkciji kreiranja novih proizvoda i procesa.

Nekonkurentnost znanja kao dobra znači da proizvodnja i korišćenje istog ne mogu biti prepušteni isključivo snagama tržišta. Granični trošak korišćenja znanja od strane subjekta koji ga poseduje je nula, što znači da je cena rentiranja znanja na tržištu jednaka nuli. Usled toga, jasno je da nije moguće na temelju postojanja isključivo privatnih interesa objasniti nastanak novog znanja. Proizilazi, da se znanje mora prodavati po ceni koja je iznad graničnih troškova, ili se, pak, sticanje novih znanja mora podržati netržišnim merama. Ukratko, znanje je nekonkurentno dobro, ali ono istovremeno poseduje i osobine isključivosti, što znači da je moguće sprečiti druge da ga koriste.

Treće područje endogenih eksplicacija rasta predstavljaju tzv. AK modeli. Polazi se od oblika proizvodne funkcije koja ilustruje pretpostavku nepostojanja zakonitosti opadajućih prinosa kapitala oblika $Y=AK$, gde je A pozitivna konstanta koja odražava postojeći nivo tehnologije. Objektivno govoreći, premisa po kojoj je moguće

²⁴ Romer, P. (1986) Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94, October, pp. 1002–1037.; Romer, P. (1987) Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization, *American Economic Review*, 77, May, pp. 56–62.

²⁵ Cvetanović, S. Filipović, M. Nikolić, M. Belović, D. Endogenous Growth Theory and Regional Development Policy, *Spatium*. - Br. 34 (2015). 10-17.

eliminirati zakon opadajućih prinosa faktora kapitala je potpuno nerealna. Međutim, ideja postaje prihvatljivija, ukoliko se pođe od pretpostavke da K sadrži i ljudski kapital.

Ključna karakteristika AK modela je negiranje opadajućih prinosa kapitala u dugom roku. Ova proizvodna funkcija takođe implicira konstantnost prosečnog i graničnog proizvoda kapitala. Ukoliko egzistira stabilno stanje, onda je odgovarajuća stopa rasta koeficijenta tehničke opremljenosti rada konstantna po definiciji. Pozitivna ravnotežna vrednost znači da koeficijent tehničke opremljenosti rada može rasti bez ikakvih ograničenja.

Teorija ljudskog kapitala takođe može da posluži kao osnova za važne odluke u javnoj politici. Da li neka zemlja u razvoju treba da investira u kapital (bilo javni ili privatni) ili u obrazovanje? Najsiromašnijim zemljama u razvoju nedostaju mnoge stvari: dobri kanalizacioni sistemi, efikasni transportni sistemi, kao i kapitalne investicije u poljoprivredi i industriji. Međutim, najbolja primena investicionih fondova možda nije izgradnja mostova, kanalizacionih sistema i puteva, već ulaganje u obrazovanje. Studije pokazuju da je prinos od investicija u obrazovanje vrlo visok u zemljama u razvoju²⁶. Dobici od osnovnog i srednjeg obrazovanja često prevazilaze dobitke od konvencionalnih investicija. U zemljama u razvoju osoba koja ima jedan razred škole više često može da obezbedi platu koja je za 15-20% veća.

5. ZAKLJUČAK

Endogena teorija rasta predstavlja solidan konceptualni okvir za analizu privrednog rasta, determinisanog sistemom koji upravlja proizvodnim procesom. Ona posmatra privredni rast kao prirodnu posledicu dugoročne ravnoteže. Nastojanja endogene teorije rasta bila su da objasni različite stope privrednog rasta između pojedinih zemalja. Sažetije rečeno, teoretičari endogenog rasta traže način da objasne faktore koji određuju veličinu stope privrednog rasta, koja je ostala neobjašnjena i egzogeno određena u neoklasičnim modelima privrednog rasta.

LITERATURA

- [1]. Arrow, K. The Economic Implications of Learning by Doing, *Review of Economic studies*, (1962) 29. str. 155-173.
- [2]. Cvetanović, S. Filipović, M. M. Nikolić, M. Belović, D. Endogenous Growth Theory and Regional Development Policy, *Spatium*. - Br. 34 (2015). 10-17.
- [3]. Cvetanović, S. Despotović, D. Znanje kao komponenta ljudskog kapitala u modelima ekonomskog rasta, *Škola biznisa*. - br. 1 (2014). 1-17.
- [4]. Cvetanović, S. Mladenović, I. Politika rasta zasnovana na preporukama vašingtonskog dogovora kao jedan od uzročnika ekonomske krize, *Antikrizne politike i postkrizni procesi* (redaktori Arandelović, Z. Marinković, S. Niš): Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, (2014) 81-97.
- [5]. Cvetanović, S. Ilić, V. Despotović, D. Nedić, V. Knowledge Economy Readiness, Innovativeness and Competitiveness of the Western Balkan Countries, *Industrija*. Vol. 43, br. 3 (2015). 27-53.
- [6]. Dragutinović, D. Filipović, M. Cvetanović, S. Teorija privrednog rasta i razvoja, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, (2014).
- [7]. Link, A. Siegel, D. *Technological Change and Economic Performance*, Routledge. (2003)
- [8]. Romer, P. Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94, October, pp. 1002–1037. (1986)
- [9]. Romer, P. Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization, *American Economic Review*, (1987) 77, pp. 56–62.
- [10]. Rogers, E. *Diffusion of Innovations*. (4th ed.). New York, NY: The Free Press, (1995).
- [11]. Sredojević, D. Cvetanović, S. Bošković, G. Tehnološke promene u ekonomiji rasta: neoklasični, endogeni i evolutivno-institucionalni pristup, *Ekonomске teme*, (2016) 54(2) 1, 177-194.

26 Cvetanović, S. Ilić, V. Despotović, D. Nedić, V. Knowledge Economy Readiness, Innovativeness and Competitiveness of the Western Balkan Countries, *Industrija*. Vol. 43, br. 3 (2015). 27-53; Link, A. Siegel, D. *Technological Change and Economic Performance*, Routledge. (2003)

PARAMETERS OF THE MANAGEMENT CULTURE AND COMPETENCES OF THE ADULT EDUCATION MANAGERS

Viara Gyurova, DrSc

Sofia University St. Kliment Ohridski- Faculty of Education viaragyurova@abv.bg

Abstract: Adult education performs important functions related to the implementation of the modern philosophies of lifelong learning and life-wide learning. This requires establishing a particular type of educational management – the management of adult education and training of specific managers – those responsible, at different levels, for managing the sector, the institutions and the services for adult education – known collectively as "adult education managers." To perform successfully their functions related to the management of the system (sector) of adult education and of the institutions for formal and non-formal education, which offer educational services for adults and carry out the process of adult education, these managers need to acquire and develop a specific competency (or a set of competencies) and a specific managerial culture. The author presents arguments supporting the need for training such managers. The parameters of their managerial culture are outlined in terms of its content: managerial competence, managerial values, managerial beliefs and convictions as well as managerial behavior. A special emphasis is placed on the managerial competence of adult education managers regarded as the sum of competencies related to the management of the organization and educational activities in general ("production management"), human resource management, and operations management (the set of specific activities of all units and all people employed directly or providing and facilitating the process of adult learning and the functioning of the institutions offering it).

Keywords: management culture, management competency educational management adult education management, adult education manager.

ПАРАМЕТРИ НА УПРАВЛЕНСКАТА КУЛТУРА И КОМПЕТЕНТНОСТТА НА МЕНИДЖЪРИТЕ ПО ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИТЕ

Вяра Гюрова

СУ „Св. Климент Охридски”, Факултет по педагогика, viaragyurova@abv.bg

Резюме: Спецификата на работа на образователните мениджъри от системата и институциите за образование на възрастните изискват техните ръководители, в ролята им на мениджъри по образование на възрастните от различни управленски равнища, да имат определена управленска култура, основна част от която е тяхната управленска компетентност. В случая под управленска култура ще разбираме съвкупността от управленска компетентност, управленски ценности, управленски вярвания и убеждения (управленска философия), определящи поведението на ръководителя (изпълнението на управленски функции и роли). Под управленска компетентност разбираме съвкупността от знания, умения, нагласи (отношения) и опит в областта на институции (а за висшите мениджъри – и за управление на системата) за образование на възрастните, които помагат на ръководителите да управляват ефективно. С други думи, управленската компетентност е способността на мениджъра да управлява.

Ключови думи: управленска култура, управленска компетентност, образователен мениджмънт, мениджмънт на образованието на възрастните, мениджър по образование на възрастните

Образованието на възрастните²⁷ има изключително важна роля за реализирането на философиите за учене през целия живот (lifelong learning) и разпространяно върху живота учене (life-wide learning). Повишените социални очаквания към него, както и разрастването на пазара на образователни услуги и конкуренцията в предлагането изискват ръководните кадри на различните равнища, в ролята им на специфични образователни мениджъри – мениджъри по образованието на възрастните – да притежават съвременна управленска култура и компетентност, която да им позволи да предлагат образование и обучение (краткосрочни курсове) с високо качество и ефективност. В случая под „управленска култура” ще разбираме съвкупността от управленска компетентност (компетенции), управленски ценности, управленски вярвания и убеждения, определящи управленското поведение на мениджърите (изпълнението на

²⁷ Възрастни са всички хора, навършили пълнолетие – у нас това са хората на 18 и повече години.

управленските им функции и роли). Под „управленска компетентност“ ще разбираме съвкупност от знания, умения, нагласи (отношения) и опит в областта на управлението, които правят мениджъра от съответното равнище способен да взема управленски решения за изпълнение на конкретните си задачи.

Преди да коментираме въпроса за управленската култура на мениджърите по образование на възрастните е необходимо да изясним няколко основни моменти.

ПОТРЕБНОСТТА ОТ МЕНИДЖЪРИ ПО ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИТЕ

Тя възниква с появата на различните форми и институции (в т.ч. частни) за образование на възрастните²⁸ Но търсенето на компетентни мениджъри по образование на възрастните се разраства:

- когато секторът (подсистемата) за образование на възрастните се обособява като важна част от системата на образование, със своя структура и нива на управление;
- когато пазарът на образователни услуги за неформално образование на възрастни се разраства и те стават привлекателен „бизнес“ – нарастването на търсенето и предлагането на образователни услуги за възрастни в условията на конкуренция, а това води до осъзнаване на потребността от управленска култура на ръководителите и техните управленски екипи;
- когато нарастват изискванията и претенциите на „клиентите“ на образователни услуги за възрастни към качеството на предлаганите услуги;
- когато се разширяват възможностите за използване на средства по международни програми за образователни услуги за възрастни;
- когато под натиска на международни решения (и тенденции) се очертава потребност от разработване и прилагане на практика на национални стратегии и мерки за разширяване на възможностите на възрастните да учат.

ЗАЩО ОСТАНАЛИТЕ ВИДОВЕ МЕНИДЖЪРИ НЕ БИХА МОГЛИ ДА УПРАВЛЯВАТ ЕФЕКТИВНО СЕКТОРА НА ОБРАЗОВАНИЕТО НА ВЪЗРАСТНИТЕ?

Мениджърите от производствения сектор са подготвени да управляват своя бизнес, който се различава значително по своите цели, задачи, функции, принципи и методи на управление. Тяхната управленска култура (знания, умения, опит, нагласи, ценности и пр.) са насочени към печалбата и оборота. Но сам П. Дракър пише, че „не всеки мениджмънт може да се справи с всичко [...]. Всеки мениджмънт притежава специфични особености и ограничения. Когато той се опита да ги надхвърли, обикновено се проваля, независимо колко печеливши е дейността сама по себе си“²⁹. Например, един чудесен учител не винаги става добър мениджър на фирма за образователни услуги, дори собствена.

Полезен за сектора на образованието на възрастните би бил „общият“ образователен мениджър. Но като се има предвид, че у нас акцентът в подготовката на образователни мениджъри е върху управлението на училището, вероятно този мениджър ще има пропуски по отношението на образованието на възрастните като теория и практика.

Оттук могат да се направят няколко извода:

1) Механичното пренасяне на решения от друг бизнес (например от фирменото/производственото управление) в сектора на образованието, за което икономическата печалба или ефективност не е главното (макар че много собственици на частни фирми мислят точно за печалбата), може да се окаже безполезно, дори вредно.

2) Добри мениджъри и икономисти от производствения сектор вероятно няма да са толкова успешни мениджъри в сектора на образованието и в частност – в сектора на образованието на възрастните. Не случайно в първите години на прехода, когато частното образование в България прави първи стъпки, хора с опит и пари от друг бизнес, които откриват частни училища или школи за обучение на възрастни, не успяват дълго да се задържат на пазара на образователни услуги.

3) Като всеки друг вид, мениджмънтът на образованието на възрастните притежава особености и ограничения, които трябва да се познават от образователните мениджъри в този сектор.

4) Изпълняващите функции на мениджъри в системата и институциите за формално и неформално образование на възрастните имат нужда от формирането на една специфична управленска компетентност и култура, която би следвало да е резултат от целенасочена подготовка в системата за висше образование.

²⁸ За повече информация виж: Гюрова, В., Андрагогия., Габрова, Екс-прес, 2011.

²⁹ Дракър, П., Практиката на мениджмънта., С., Класика ип стил- ООД, с.52

КОМПОНЕНТИ НА УПРАВЛЕНСКАТА КУЛТУРА НА ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ МЕНИДЖЪРИ ОТ СИСТЕМАТА НА ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИТЕ

Подобно на други видове култури и управленската култура на мениджърите по образование на възрастни е съчетание от компетентност (или компетенции), ценности, вярвания, убеждения и поведение на хората, заемащи позиции и изпълняващи функциите на мениджъри на различни управленски равнища в системата и/или в институциите, предлагащи образование и образователни услуги (неформално образование) за възрастни. По-конкретно, всеки мениджър от този образователен сектор трябва да притежава:

- *управленска компетентност* - компетентност за управление на системата, институциите и процеса на образование на възрастните, която съчетава: мениджърски и андрагогически знания, умения опит (в областта на теорията и практиката на образованието и ученето на възрастните); познания относно съвременните тенденции в образованието на възрастните; познаване на нормативната база - закони, правилници, наредби, стратегии за развитие и мерки за осъществяване на образователната политика на всички управленски равнища); практически ориентирани знания, умения и опит в управлението на институции за формално или неформално образование, предлагаща конкретни образователни услуги за възрастни учаци; компетентност в организацията и управлението на учебния процес с възрастни учаци;

- *управленски ценности* – по-конкретно: ефективност и ефикасност на управлението; добрият имидж на организацията, управленският морал в условията на конкуренция на пазара на образователни услуги, високо качество на образователните услуги; възрастният учащ като ценност и като субект и обект на управление и др.;

- *управленски вярвания и убеждения* - ясна управленска философия по отношение на това кое е най-добро за организацията, за нейните работници и служители, за управленския екип и лично за ръководителя (в ролята му на образователен мениджър); вътрешна убеденост относно стратегията на управление;

- *управленско поведение* на образователните мениджъри от различните равнища на управление на образованието на възрастните - по-конкретно: свързано с изпълнението на управленските функции и роли; с изпълнението на мисията и визията за развитие на сектора образование на възрастните или институцията, предлагаща образователни услуги за възрастни; ефективно управление на учебния процес; пълноценна комуникация с фактори (институции и лица) от външната среда (бизнеса, общинската, регионалната и националната или държавната администрация и пр.

И ако ценностите, вярванията и убежденията, както и поведението са по-скоро лично дело, то управленската компетентност, като основен компонент на управленската култура на мениджъра, може да се формира във висшето училище и чрез допълнителни форми на квалификация, специализация и самообразование.

УПРАВЛЕНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ НА МЕНИДЖЪРА ПО ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИТЕ

Независимо от спецификата на дейност на една организация, нейните мениджъри се сблъскват с три задачи и съответно трябва да имат компетентности за:

1. Управление на дейностите и организацията;
2. Управление на хората;
3. Управление на производството и операциите.

И въпреки, че всяка една от тези дейности сама по себе си е важна, същността на мениджмънта е в тяхната комплексност – „работата на мениджъра е всичко това”. А „изучаването на професията „мениджър” означава да се усвояват знания и умения, които са адекватни и на трите задачи.”³⁰. Управленската компетентност на всеки мениджър, в т.ч. и на мениджъра по образование на възрастните, може да се определи като сбор от специфични компетентности, необходими за изпълнението на тези три задачи. Според Дж. Донъли, Дж. Л. Гибсън, Д. М. Иванчевич, това означава мениджърите – например, ръководството на един факултет, ръководителите на катедри, департаменти или други звена – да имат³¹ :

³⁰ Донъли, Дж., Дж. Л. Гибсън, Д. М. Иванчевич, Основи на мениджмънта. С., Отворено общество, 1997 с. 12

³¹ Донъли, Дж., Дж. Л. Гибсън, Д. М. Иванчевич, Основи на мениджмънта. С., Отворено общество, 1997 с. 12-15

- *компетентност в управлението на организацията* - да могат да вземат решения за организацията на факултета, броя на катедрите (и другите необходими структурни звена), длъжностите, възлагането на задачите и за ръководството на тяхното изпълнение, както и за необходимите промени в политиката на факултета, в зависимост от външните промени (фактори), които влияят върху неговата работата и ефективност като цяло;

- *компетентност в управлението на хората* - да могат да мотивират, да ръководят, да общуват с хората, да проучват междуличностните отношения в организацията и поведението на различните групи служители, което във факултета би рефлектирало в една спокойна творческа обстановка, балансирано натоварване на всички преподаватели и служители, справедливо и удовлетворяващо (в съответствие с възможностите и положените усилия) материално и нематериално стимулиране.

- *компетентност в управлението на дейността (работата)* - да могат да планират, организират, контролират и отчитат изпълнението на работата на преподавателите и служителите и успешността на организацията. Например, деканът (като мениджър на факултета) отговаря за цялата работа на факултета: за планиране на програмите, разпределянето на часовете и уведомяването на студентите, провеждането на лекциите, наемането на преподаватели, атестирането на преподавателите и служителите и пр., както и за периодичното изследване и отчитане на успешността на управлението на неговия екип.. Част от тази компетентност е *свързана с реализирането на „производствената функция“ на мениджмънта*. Управлението на „производствената дейност на факултета“ означава да се използват различни образователни технологии за планиране, организиране и реализиране на успешно (ефективно) обучение на студентите.

- *компетентности в управлението на операциите* означава ръководителите (в ролята им на мениджъри) да могат да реализират „операционен мениджмънт“ - т.е. да управляват успешно отделните операции, които водят към общия краен продукт. В избрания пример, това означава балансирано разпределение на задачите (задълженията) и отговорностите, контрол върху работата на комисиите по разработване на учебните планове, контрол върху преподаватели при подготовката и реализацията на учебните програми (провеждането на занятията), контрол върху служителите при записване и отписване на студентите, попълване на документацията, отразяваща статуса на студентите, провеждането на изпитите и т.н., до издаването на дипломите и тяхното връчване.

Американският професор по организационно поведение Ричард Боятзис³² *определя* прагови и висши компетентности на всеки мениджър³³. Според него „прагова компетентност е общото познание, мотив, отличителна черта, мнение за себе си, социална роля или умение, което се явява основно за упражняване на една професия, но не е причинно свързана с по-доброто (с превъзходното) професионално поведение“³⁴. Седемте прагови компетентности се явяват основни за упражняване на професията на мениджъра. Това са компетентностите за: прилагане на власт (властта на мениджъра да социализира); заточна самооценка; позитивно мислене (за хората и за другите); спонтанност (на изразяването и решенията); логическо мислене; използване на концепции, данни, структури и модели; управление на груповите процеси (и усъвършенстване на средата).

Боятзис определя и пет групи „висши компетентности“ на ръководителя-мениджър:

- *Първа група – компетентности, свързани с управлението на целите и дейностите*, които се проявяват в: ориентация към ефикасност; грижа за въздействието върху подчинените чрез властта; активност и отговорност за действията; диагностика и използване на различни концепции в практиката.

³² В книгата си „Компетентният мениджър. Модел за ефективно поведение“ (1982) Ричард Боятзис прилага емпиричен, „тотално системен“ подход за определяне на онези характеристики на мениджърите, които им дават възможност да се проявяват като ефективни мениджъри във всякакви мениджърски професии (позиции). Моделът е разработен въз основа на мащабно проучване на качествата на 2000 мениджъри от 41 различни мениджърски позиции в 12 организации.

³³ Boyatzis, R. E. Competencies in the 21st century –Journal of Management Development, Vol. 27, 1, pp.5-12, 2008; Boyatzis, R. E. The competent manager. New York: Wiley, 1982; Boyatzis' management competencies, 2013. - http://changingminds.org/disciplines/leadership/actions/boyatzis_competencies.htm

³⁴ Boyatzis' management competencies, 2013. -

http://changingminds.org/disciplines/leadership/actions/boyatzis_competencies.htm

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- *Втора група – компетентности, свързани с лидерството*, които се проявяват в: способност за концептуализиране (на модели и взаимовръзки); демонстриране на самоувереност; вербални презентационни умения; умения за логическо мислене.

- *Трета група – компетентности, свързани с управлението на човешките ресурси*, които се проявяват в: използване на властта за социализиране (включване на подчинените в мрежи и йерархични структури; решаване на конфликти и сближаване на хората); управление на груповите процеси (улесняване на съвместната и екипната работа за постигане на общи цели); точна самооценка; положително мислене.

- *Четвърта група – компетентности, свързани с вниманието към другите*, които се проявяват в: обективно възприемане на другите (без предрасъдъци и предубеждения), самоорганизация и самоконтрол, издръжливост и приспособимост.

- *Пета група – компетентности, свързани с управлението на подчинените*, които се проявяват в: грижа за усъвършенстване на подчинените, спонтанност и използване на личната власт.

Компетентностите, описани от Боятзис³⁵ биха били много полезни на ръководителя, като образователен мениджър на институции, предлагащи формално и неформално образование на възрастни. Те определят основните аспекти и характеристики на поведението на мениджъра, които са видимата част на неговата управленска култура:

- *Ориентация към ефикасност* - корелира с управленската нагласа и стремеж на мениджъра за изпълнение на предварително заложените цели, с възможно най-малките разходи на ресурси. Последното е важно за мениджърите от образователните институции предвид ограничените финансови средства (в това число за формално образование на възрастните, както и ограничените средства по образователните проекти проекти) и недостига на човешки ресурси – подготвени специалисти за сектора. Ориентацията към ефикасност изисква поставянето на целите, задачите, качеството на обучението и възможно най-високите постиженията на учащите в центъра на вниманието на образователните мениджъри от сферата на образованието на възрастните. От тях се очаква при това поставянето на „предизвикателни цели“ и адекватно планиране.

- *Загриженост за въздействието чрез властта* - корелира с уменията на мениджъра да използва всички видове власт в организацията за удовлетворяване на образователните потребности на възрастните учащи. За ръководителите на организациите, предлагащи образователни услуги за възрастни учащи, е много важно да управляват по такъв начин, че да отчитат и да поставят в центъра на своето „управленско“ внимание характеристиките на своите „клиенти“. Те биха постигнали високи успехи, само ако третираат хората (преподаватели, служители, учащи) като възрастни, ако се отнасят с тях като с партньори, които имат достойнство и заслужават уважение, ако ги третират като основен източник за по-високи резултати, като „най-важният актив“³⁶. И тази управленска философия следва да се отнася както за взаимоотношенията на ръководителя-мениджър с преподавателите и служителите, така и за взаимоотношенията между него и учащите в рамките на процеса на обучение. Нещо повече, ръководителят има властта да принуди преподавателите и служителите (ако е необходимо) да се отнасят със своите учащи като с партньори, като използва всичките си „власти“ – властта на възнагражденията и наказанията, властта на авторитета или на експертността, властта на примера или еталонната власт, властта на правото и закона (в това число на вътрешния правилник/правилници и кодекси), властта на информацията, която притежава и получава първи, властта на договореното и договарянето, властта на организационната култура и нейните лостове на въздействие – норми, ценности, традиции и пр.³⁷.

- *Използване на силата да социализира* - корелира с лидерската роля на мениджъра – с уменията му да използва харизмата и силата си да убеждава, със способността да създава приятелска атмосфера, в която всички да се чувстват добре и приобщени към общите цели. Тази компетентност му дава възможност да влиза в ролята на посредник и конфликт-мениджър и да обединява подчинените си, за да работят в сътрудничество. Всъщност, използването на силата да социализира прави ръководителя център на колегиалния модел на управление, който се отличава с демократичност и хуманност.

³⁵ Boyatzis' management competencies, 2013. -

http://changingminds.org/disciplines/leadership/actions/boyatzis_competencies.htm

³⁶ Христоматия по управление на човешките ресурси (Състав. П. Балкански, П. Карстание), София/Амстердам, INTERAULA, 2003, с. 5.

³⁷ Христоматия по управление на училището: теория и методи. (Състав. П. Балкански, П. Карстание), София/Амстердам, INTERAULA, 2003, с. 27-28.

- *Активност и инициативност* - корелира с естествената потребност на възрастните да се саморъководят (самоуправляват), сами да определят посоката на своето развитие и поведение и да проявяват самоконтрол. За тях е естествено да действат, без да очакват пълното одобрение на висшестоящите, което означава, че те (висшестоящите) трябва да имат повече доверие на своите възрастни учачи и да ги овластяват винаги, когато имат сигурността, че ще се справят сами. Защото активността при повечето възрастни върви ръка за ръка с отговорността за действията им.

- *Промяна на самочувствие* - корелира с увереността на мениджъра, че ще се справи и с вярата му в себе си, в собствените му ценности и идеи. Увереният ръководител умее да вдъхне самочувствие и увереност и у подчинените си, което е в съответствие с Аз-концепцията на самоуправляващия се възрастен учач и на преподавателя, който приема и подкрепя такова поведение на независимост.

- *Умения за устна (вербална) презентация* - корелира с необходимостта мениджърът да постига всичко чрез думите, което изисква да умее да говори, да убеждава, да използва и езика на тялото в подкрепа на това, което казва и за целите на обратната връзка, която дава на учителите и учачите. Ораторското умение предполага способност да се използват подходящи атрактивни примери и метафори, които, допълнени от визуална помощ (чрез съответните технически средства), засилват убедителността и внушаемостта на посланието. Това умение е характеристика на лидера и е важно както за ръководителя, така и за обучаващия възрастни учачи.

- *Умения да концептуализира* - корелира с ролята на мениджъра да бъде лицето на организацията в обществото, участник в дискусии и преговори, партньор и сътрудник в общи образователни проекти, да създава добър имидж на организацията, опирайки се на убедителни концепции, идеи и логически връзки. За преподавателя на възрастни, в ролята му на мениджър на учебния процес, това умение води до по-високия му авторитет и пред учачите (както и пред колегите и ръководството) и му помага да развива критическото мислене у своите учачи, а чрез него – и творческите (иновационните) им способности.

- *Използване на концепциите с прагматична (предварително диагностицирана) цел* - корелира с необходимостта мениджърът да трансформира полезни абстрактни идеи и модели в конкретни, практически ориентирани примери и възможности, превръщайки ги в прагматични средства (инструменти) за постигане на управленски решения, като въвлича в процеса и преподавателите.

- *Управление на груповите процеси* - корелира с ролята на мениджъра на „екипен играч“ и на ръководител на управленския екип. Това означава да може да издига значими за всички цели (свързани с мисията и визията на образователната организация), да разпределя (или насочва разпределянето) на ролите в групата (управленския екип и педагогическия колектив), да предлага полезни начини за съвместна работа и да улеснява екипната работа като цяло. Наличието на тези умения и качества като елементи на общата управленска компетентност и култура има следните *основни предимства* за мениджърите по образование на възрастните: 1) Дава им средствата за постигане на висока ефективност на управленската дейност, чийто резултат е удовлетвореността на „клиентите“ от това, което се случва в системата, в институцията, в учебната зала. 2) води до ефективно управление, което на свой ред води до повишаване на качеството на предлаганите образователни услуги. 3) Прави мениджъра по образование на възрастните равностоеен на другите мениджъри, което допринася за признаването на образованието на възрастните като равностойна подсистема на системата за училищно и извънучилищно образование в България и до признаване статуса на редицата институции, предлагащи образователни услуги за възрастни.

Подготовката на мениджъри за образованието на възрастните у нас прави първи, засега плахи стъпки в България. Първата за България българо-германска магистърска програма „Мениджмънт на образованието на възрастните“ стартира в НБУ 2002-2003 учебна година. За петте години на нейното съществуване през нея преминават близо 50 студенти, като повече от 2/3 работят в сектора за образование на възрастните (по-точно в неформалното образование) – в ЦПО, неправителствени организации, частни фирми, предлагащи курсове (обучения) за възрастни учачи и пр. Такава магистърска програма бе предлагана успешно няколко години и във Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“. Днес подготовката на мениджъри по образование на възрастните е част от целите и съдържанието на магистърската програмата по образователен мениджмънт, стартиралата в пет университета в България като българо-холандска³⁸. Но остава потребността от предлагане на програми за допълнителна квалификация или специализация в сферата на мениджмънта на образованието на възрастните. А истина е, че колкото повече квалифицирани

³⁸ Гюрова, В. Измерения на мениджмънта на образованието на възрастните, пар. 9. Габрово, Екс-Прес, 2013.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

мениджъри навлизат в различните равнища на управление на този образователен сектор, толкова по-бързо случайните интуитивни решения и методът на пробата и грешката ще отстъпят на научния подход за управление на образованието на възрастните – на национално ниво, на ниво институции за образование (образователни услуги) за възрастни и на ниво управление на учебния процес с възрастни учащи.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Гюрова, В. Андрагогията в шест въпроса. Габрово, Екс-Прес, 2011.
- [2]. Гюрова, В. Измерения на мениджмънта на образованието на възрастните. Габрово, Екс-Прес, 2013.
- [3]. Донъли, Дж., Дж. Гибсън, Д. Иванчевич Основи на мениджмънта. С., Отворено общество, 1997.
- [4]. Дракър, П. Практика на мениджмънта.. Прев. от ам. англ., С., Изд. „Класика и стил” ООД, 2001..
- [5]. Христоматия по управление на човешките ресурси (Състав. П. Балкански, П. Карстание), София/Амстердам, INTERAULA, 2003.
- [6]. Христоматия по управление на училището: теория и методи. (Състав. П. Балкански, П. Карстание), София/Амстердам, INTERAULA, 2003.
- [7]. Boyatzis, R. E. Competencies in the 21st century –Journal of Management Development, Vol. 27, 1, pp.5-12, 2008
- [8]. Boyatzis, R. E. The competent manager. New York: Wiley, 1982.
- [9]. Boyatzis' management competencies, 2013. -
http://changingminds.org/disciplines/leadership/actions/boyatzis_competencies.htm

KNOWLEDGE IN EU DEVELOPMENT STRATEGIES

Jovan Bazic, Ph.D

Teachers Training Faculty, University of Pristina-Kosovska Mitrovica, Serbia jovan.bazic@pr.ac.rs

Mirjana Knezevic, Ph.D

Faculty of Economics, University in Kragujevac, Serbia mknezevic@kg.ac.rs

Abstract: This paper presents the analysis of the role of knowledge in European Union (EU) development strategies pertaining to the period between 2000 and 2020. It focuses on two basic strategies. The first is the *Lisbon declaration on strategic EU objectives 2010*, and the second is *Europe 2020: Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. The European Council adopted in 2000 in Lisbon the strategy whose objective was for the EU to become the most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world by 2010. Later (in 2005), due to unsatisfactory results of its implementation, the objectives were redefined in such a way that three new priority directions were determined, most important of which was strong support for knowledge and innovations development. Such EU policy was maintained in the future so that structural reforms could be continually implemented.

For this reason, the new strategy Europe 2020 was launched. It focuses on three priorities: smart growth, sustainable growth and inclusive growth, accompanied by five mutually reinforcing objectives. Smart growth is defined as knowledge-based economic development. Knowledge and innovations are seen as drivers of future growth, while knowledge is additionally identified as the basic resource for progress and development. To obtain the required knowledge and innovation, it is necessary to have an efficient and coordinated educational system which will provide dynamic economy with skilled work force and life-long learning competences. Consequently, the strategy's objectives comprise an increase in GDP spending on research and development, a reduction of the early school leavers' rate, and a rise in the percentage of population with university diploma.

All the priorities and objectives have been disseminated through various initiatives, guidelines and instruments for Strategy implementation to EU member and candidate states to ensure common policy in reform processes. In this way the policy and direct activities leading to faster technological growth and increased competitiveness in the global market were united. The analysis of EU development strategies for the first and second decade of the 21st century reveals that they give knowledge an absolute priority linking it almost invariably to technological innovations and development. This means that the emphasis is placed on applied knowledge to which entire education is dedicated.

If these projections are seen in the context of technological changes happening in Europe since the beginning of the 21st century, it becomes obvious that knowledge and innovations have resulted in impressive changes termed as the *Fourth Industrial Revolution* or *Industry 4.0*.

Key words: knowledge, economic development, European Union.

ЗНАЊЕ У РАЗВОЈНИМ СТРАТЕГИЈАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Проф. др Јован Базић

Учитељски факултет Универзитета у Приштини-Косовска Митровица, Србија

jovan.bazic@pr.ac.rs

Проф. др Мирјана Кнежевић

Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Србија mknezevic@kg.ac.rs

Резиме: У овом раду је изложена анализа улоге знања у развојним стратегијама Европске уније (ЕУ) које се односе на период од 2000 до 2020. године. У центру пажње су две основне стратегије. Прва је *Лисабинска декларација о стратешким циљевима ЕУ до 2010*; и друга *Европа 2020: Стратегија за паметни, одрживи и инклузивни раст*. Европски савет је у Лисабону још 2000. године усвојио стратегију према којој је постављен циљ да Европа до 2010. године треба да постане најконкурентнија и најдинамичнија привреда на свету, која ће бити заснована на знању. Касније (2005), због незадовољавајућих резултата у реализацији ове стратегије, дошло је до редефинисања постављених циљева па су прецизирана и одређена три нова приоритетна правца деловања међу којима је на првом месту поново изражена снажна подршка развоју знања и иновација. Таква политика ЕУ настављена је и касније како би се у континуитету оствариле структурне реформе.

Зато је донета нова стратегија Европа 2020. У њој се истичу три приоритетне области: "паметан раст", "одржив раст" и "инклузивни раст", као и пет циљева који се међусобно допуњају. Паметним растом се дефинише развој економије засноване на знању и иновацијама. Овде се знање и иновације виде као покретачи будућег раста а знање се још одређује и као основни ресурс напретка и развоја. Да би се дошло до потребних знања и иновација неопходан је ефикасан и усклађен систем образовања који ће обезбеђивати неопходне стручне профиле динамичној привреди и компетенције за доживотно учење. Зато се међу циљевима, у овој стратегији, нарочито указује на: повећање процента БДП који се издваја за истраживање и развој, смањење стопе раног напуштања школе, као и на повећање процента становништва са дипломом високог образовања.

Ови приоритети и циљеви су, путем различитих иницијатива, смерница и инструмената за спровођење Стратегије, пренети земљама чланицама и земљама кандидатима за пријем у ЕУ, како би се обезбедила јединствена политика у реформским процесима. Тиме су обједињене политика и непосредне активности ка бржем технолошком развоју и већој привредној конкурентности на глобалном тржишту. Након анализе развојних стратегија Европске уније, за прву и другу деценију XXI века, може се запазити да знање у њима има апсолутни приоритет, да се оно готово увек доводи у контекст технолошких иновација и развојних пројекција. Дакле, у питању је нагласак на знање у пракси и њему је подређено целокупно образовање.

Уколико се ове пројекције доведу у контекст технолошких промена које су остварене у Европи од почетка XXI века, онда се може запазити да су знање и иновације довеле до импресивних промена које се означавају као *Четврта индустријска револуција* или *Индустрија 4.0*.

Кључне речи: знање, привредни развој, Европска унија.

1. INTRODUCTION

In the first two decades of the 21st century, the European Union (EU) development strategies have paid close attention to knowledge. Two relevant strategies will be discussed here. The first is the *Lisbon declaration on strategic EU objectives 2010*, and the second is *Europe 2020: Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Apart from these, there are other EU documents pertaining to the projection and role of knowledge in the economies of EU member countries and the Union as a whole.

1. In the European Council meeting held in Lisbon (on 23-24 March 2000) the development strategy known as *Lisbon declaration* or *Lisbon strategy*³⁹ was adopted. Its starting point was the assessment that EU economy is getting less competitive in the global market, with growing unemployed and elderly population demanding more welfare benefits. Additionally, the EU was about to be expanded through the accession of predominantly poor countries, which presented a major economic and social challenge. All this led to the enactment of Lisbon strategy in order to launch reforms and provide faster economic growth, higher employment and social cohesion. The Lisbon strategy proclaimed that the main goal for the EU is: 'to become the most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world'.⁴⁰ For this purpose other objectives were also set pertaining mostly to the improvement of knowledge and technological innovations, increased growth and employment rate and longer working life. It soon transpired that the set objectives were not met at the planned rate. This was attributed to economic difficulties, more intense competition with new economic powers and slow progress of the reforms in EU member countries. The primary goal to transform the EU into the most dynamic and competitive world economy was not attained. The other objectives, especially in the field of growth and employment⁴¹ were achieved either partially or not at all. However, the countries which made most progress in the reform proved to be most ready for the crisis.⁴²

2. After a lengthy preparation, the European Council agreed on the development strategy for the period from 2010 to 2020 and officially published the document *Europe 2020: Strategy for smart, sustainable and inclusive*

³⁹ Kronja, J. (Ed.) *Vodič kroz strategiju Evropa 2020*. Evropski pokret u Srbiji, Beograd 2011.

⁴⁰ European Council, *Presidency Conclusions*, Lisbon, 23-24 March, 2000, available at http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm, retrieved on October 28th 2016.

⁴¹ Butkovic, H., Samardžija, V. (Ed.). An Introduction, *From the Lisbon Strategy to Europe 2020*, Zagreb 2010, p. 5.

⁴² Tilford, S., Whyte, P. *The Lisbon Scorecard X: The Road to 2020*. Centre for European Reform 2010, available at https://www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/rp_967-251.pdf, retrieved on November 2nd 2016.

*growth*⁴³ on June 17th 2010. The main starting points of the strategy Europe 2020 are: the plan to move beyond the crisis and continually implement the Lisbon strategy, increased financial support, better coordination between EU institutions as well as EU member countries, new strategy implementation mechanisms, stronger instruments of economic management and better competitiveness at the European level. This strategy proclaimed three interlinked priorities: smart growth, sustainable growth and inclusive growth. For this purpose the main objectives of the strategy were defined as follows: 1) to increase employment rate and improve migrant integration, 2) to increase GDP spending on research and development, 3) to reduce greenhouse gases emission, increase the share of renewable energy sources and improve energy efficiency, 4) to reduce the early school leavers' rate, and increase the share of population with university diploma and 5) to reduce the share of population living below the poverty threshold. Special attention is dedicated to the monitoring instruments for strategy implementation as well as to the coordination of the EU, the member countries and the EU candidate countries to ensure common approach to global market. In this way, the strategy has been made relevant for candidate states to influence their development and harmonize the reforms.

3. Basic dimension of knowledge are present in both strategies, as they emphasize the role of knowledge, innovations and lifelong learning in economic development of European Union member countries. This is why special attention will be paid to these questions in the following sections.

2. KNOWLEDGE AND INNOVATIONS

1. The Lisbon declaration maintains that technological innovations generate jobs, entrepreneurial initiatives and innovative enterprises. This creates the need for better links between enterprises, scientific, research and education institutions. It also requires infrastructure to improve knowledge and to encourage creative individuals and financial incentives. The key component of the Lisbon strategy was knowledge development and improvement, which primarily implied increased investment in education and advanced training, scientific research and technological innovations. In that context, the objectives were set that by 2010 the average annual growth rate in the EU member states should be around 3 per cent, that spending on research and development should be around 3 per cent of the GDP and that 30 per cent of European population should have access to high speed internet. However, it soon became obvious that the implementation of the proclaimed goals was lagging behind, and so in March 2005 the European Council assigned priority to economic development and employment. Nevertheless, it was once again emphasized that knowledge, innovations and the optimisation of human capital are crucial for development. Three priority directions for action were defined, first of which was strong support for the development of knowledge and innovations.

Later (in 2007), the European Council proclaimed that increased investment in knowledge and growth should be one of the priorities for EU development, while the European Commission proposed that the unified European Research Area (ERA) should be established to unite research capacities and make research and development investments more attractive. These and similar strategic goals contributed to stronger support of research and development of innovation in EU member countries, but not as much as was expected. Research capacities remained fragmented, insufficiently connected to other sectors, and less attractive for investment, since 'at the EU level, national interests prevent the creation of a unified research space'.⁴⁴ Afterwards, when the Lisbon strategy was evaluated, the European Commission concluded that the increase of research and development investment was marginal, having grown on average from 1.82 per cent in 2000 to 1.9 per cent of GDP in 2008 at the EU level, although some countries like Sweden and Finland exceeded the 3 per cent rate or came very close, like Danmark, Austria and Germany.⁴⁵

2. In the strategy Europe 2020 knowledge and technological innovations are central and pervasive themes, which is a continuation of Lisbon strategy goals. *Smart growth* is listed at the very beginning of the strategy Europe 2020 as the first priority. It implies the economic development based on knowledge and technological innovations, whose integral part is scientific and technological research and development, innovation, education and digital society. When it comes to the identification of the main goals, knowledge and innovation are given special attention. Two out of five goals pertain to these. The first goal is to maintain the previous research and

⁴³ European Council, Brussels, 17 June 2010, *Conclusions*, available at http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/council_conclusion_17_june_en.pdf, retrieved on November 11th 2016

⁴⁴ Wyplosz, Ch. *The failure of the Lisbon strategy*, 2010, available at <http://voxeu.org/article/failure-lisbon-strategy>, retrieved on November 6th 2016

⁴⁵ European Commission, *Lisbon Strategy Evaluation Document*. SEC (2010) 114 final, Brussels. 2.2. 2010, available at http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/lisbon_strategy_evaluation_en.pdf, retrieved on November 3rd 2016

development spending at 3 per cent of the GDP. In other words, it should be increased from 1.9 to 3 per cent. Furthermore, it is pointed out that the economies which the EU measures itself against spend considerably more in this field: the USA 2.6 and Japan 3.4 per cent. The other goal is to decrease the early school leavers' rate below 10 per cent from the current 15 per cent, and to increase the share of population holding a university diploma from 31 to 40 per cent. Once more, the EU is compared with the USA and Japan. Approximately one in three people aged between 25 and 34 in the EU holds a university diploma, as opposed to 40 per cent in the USA and over 50 per cent in Japan.⁴⁶ A closer analysis of these goals shows that they are interconnected so that in order to achieve one of them all the others must be attained. However, the objective pertaining to improved conditions for research, development and innovation particularly stands out, being crucial for the development of knowledge-based economy.

When it comes to flagship initiatives, which work out the specific actions to take at the level of the EU and member countries, three out of seven directly pertain to knowledge and technological innovations. The first and most relevant is the Innovation Union, which unites an improved framework and accessibility of research and innovation funding in order to transform innovative ideas into products, processes and services which will create new jobs and encourage growth, at the same time improving the competitiveness of the European economy.⁴⁷ Science plays an important part in this, as it is expected to provide more productive results in the form of innovations across sectors. Such concept of science, as the strategy points out, requires organizational reconstruction of research systems and enlarged capacities within the EU, primarily in terms of stronger cooperation, networking and unification. In addition, the EU member countries are asked to provide the sufficient number of experts holding university diploma in natural sciences, mathematics and engineering, and to shape the national curricula in such a way to promote creativity, innovation and entrepreneurship.

The strategy's second flagship initiative that pertains to knowledge and innovation is *Youth on the Move*. It contains measures and activities to enhance the quality and international attractiveness of Europe's higher education institutions and to raise the performance of entire systems of education, to promote student and teacher mobility and improve the employment of young people. For this purpose it is particularly important to integrate and improve mobility programs, university and researcher's programmes and to link them up with national programmes and resources. In addition, at national levels it is necessary to provide efficient investment in education system at all levels, improve educational outcomes and reduce the number of early school leavers, as well as to improve openness of education systems by creating national qualification frameworks and by better adjusting learning outcomes towards labour market needs. The third initiative linked to knowledge and innovation is an *Agenda for New Skills and Jobs* which emphasizes acquisition of work force skills and knowledge, increased employment, better balance between labour supply and demand and improved conditions for mobility.

3. LIFELONG LEARNING

1. The Lisbon strategy proclaims that educational systems should be adjusted in order to build a knowledge-based society and to provide all social strata and all age groups with a chance to learn and get educated.⁴⁸ This strategy was the basis for the *Memorandum on Lifelong Learning*, whose purpose was to launch the process of building a comprehensive strategy to implement lifelong learning at individual and institutional level, as well as in all spheres of public and private life, in order to improve knowledge, skills and competences.⁴⁹ This memorandum was the starting point for harmonization of lifelong learning at European level and it encouraged numerous activities at national levels, including enactment of lifelong learning strategies. In order to enhance the social attitude towards lifelong learning, the European Parliament adopted (in 2005) the *Key competences for lifelong learning* which recommended that lifelong learning framework should be introduced as the first

⁴⁶ European Commission, *EUROPE 2020: A strategy for smart sustainable and inclusive growth*, COM (2010) 2020 final Brussels, 3.3.2010.

⁴⁷ Bazić, J., Ljubisavljević, M. Educational Challenges in the Fourth Industrial Revolution. *KNOWLEDGE - International Journal Scientific*. Vol. 14.2., 2016, 814-818., p. 815.

⁴⁸ European Council, *Presidency conclusions*, Lisbon, 23-24 March, 2000, available at http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm

⁴⁹ Commission of the European Communities, *A Memorandum on Lifelong Learning*, Brussels, 30.10.2000 SEC (2000) 1832.

comprehensive referent framework which should facilitate curriculum reform and enhance lifelong learning strategies at national levels.⁵⁰

This document stipulates that EU member countries should: a) improve the education system so that it enables young people to develop the key competences to a level that equips them for adult life and provides a solid basis for future work and learning, b) develop a support network for those without an equal chance for education, c) enable adults to develop their key competences, d) provide adequate infrastructure for education of adults, together with validation and evaluation procedures, e) establish a coherent relationship between employment, social, cultural and other policies, and support social partnership and cooperation between all stakeholders. The European frame of reference lists eight key lifelong learning competences that should be acquired through curricular and extracurricular activities.⁵¹ All these competences are regarded equally important. Generally speaking, there are three main application fields for these competences: education, employment and work of the young. The main criticism leveled at this document is that it neglects 'emotional competences and creativity and inadequately treats moral and esthetic upbringing'.⁵²

2. The strategy Europe 2020 also pays close attention to lifelong learning. The need for lifelong learning is part of its first priority – *smart growth*. This is supported by the arguments that one quarter of pupils have low reading skill and that one in seven young people leave school too early. Furthermore, approximately 50 per cent of young people acquire medium qualification level which is often inadequate for the labour market. For these reasons lifelong learning is seen as support for the strategic education and training framework which will encourage all stakeholders to improve the appeal of education through flexible ways of learning across sectors, education levels and training. It is also pointed out that the EU will make effort to ensure that the competences needed for future learning and for the labour market are acquired and recognized at all levels of education, adult education and especially through the European Skills/Competences, Qualifications and Occupations framework (ESCO). To achieve these goals, the EU member countries are obliged to: a) ensure that lifelong learning and labour market competences are acquired and recognized through the entire process of education and adult education, and b) to develop partnerships between the world of education, training and work, especially by involving social partners into education and training planning.

4. CONCLUSIONS

The European Union (EU) development strategies in the first two decades of the 21st century are underpinned by the questions pertaining to the role of knowledge, innovations and lifelong learning. These strategies perceive knowledge as the key factor of modern economic development. As early as in 2000, the Lisbon strategy sets the objective that Europe should become the most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world by 2010. This fundamental goal is contained in the strategy Europe 2020, so that both strategies emphasize knowledge in the context of technological innovations and development projections. This is why knowledge received lots of attention, which is reflected in the support and increased investment in education and advanced training, scientific research and technological innovations. The entire system of knowledge is thus reduced to pragmatic knowledge which takes shape of technological innovations and which is given absolute priority. Consequently, there is the need for better links between enterprises, scientific, research and education institutions, and for creating infrastructure to improve knowledge, creative individuals and financial incentives. Thus, the role of knowledge in these development strategies is to serve accelerated economic growth of the EU and EU member states, and their competitiveness in global economic markets.

As far as lifelong learning is concerned, the EU is committed to providing conditions for learning for all social strata and for all age groups at individual and institutional level and in all spheres of public and private life, in order to improve knowledge, skills and competences. So that social attitude toward lifelong learning would be enhanced, it is recommended that the concept of key lifelong learning competences should be introduced as a referent framework which should help curriculum reforms and lifelong learning strategies development at

⁵⁰ European Parliament. Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. *Official Journal of the European Union*, 2006/962/EC.

⁵¹ Curriculum should implement: 1) communication in mother tongue, 2) communication in foreign languages, 3) competences in mathematics, natural sciences and technology, and 4) digital competences. Extracurricular activities should include: 5) learning to learn, 6) social and civic competences, 7) initiative and entrepreneurial competences and 8) cultural awareness.

⁵² Suzić, N. Kompetencije za život u 21 stoljeću i školski ciljevi učenika. *Pedagoški istraživanja*. 11(1), 2014, 111-122, str. 113.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

national levels. It is also pointed out, especially in the strategy Europe 2020 that the EU will make effort to ensure that the competences needed for future learning and labour market are acquired and recognized at all levels of education and adult education.

Apart from the questions of knowledge, innovations and lifelong learning, in terms of better coordination and labour division between the EU institutions and members countries and mechanisms for implementation of strategic goals, these strategies show tendencies toward unification of national education systems in order to enable common approach and to increase skilled work force mobility and its competitiveness in the global market.

4. REFERENCES

- [1] Bazić, J., Ljubisavljević, M. Educational Challenges in the Fourth Industrial Revolution. *KNOWLEDGE - International Journal Scientific*. Vol. 14.2., 2016, 814-818.
- [2] Butkovic, H., Samardžija, V. (Ed.). An Introduction, *From the Lisbon Strategy to Europe 2020*. Institute for International Relations - IMO, Zagreb 2010.
- [3] Commission of the European Communities, *A Memorandum on Lifelong Learning*, Brussels, 30.10.2000 SEC (2000) 1832.
- [4] European Commission, *EUROPE 2020: A strategy for smart sustainable and inclusive growth*, COM (2010) 2020 final Brussels, 3.3.2010.
- [5] European Council, *Presidency conclusions*, Lisbon, 23-24 March, 2000, available at http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- [6] European Parliament. Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. *Official Journal of the European Union*, 2006/962/EC.
- [7] Kronja, J. (Ed.) *Vodič kroz strategiju Evropa 2020*. Evropski pokret u Srbiji, Beograd 2011.
- [8] Suzić, N. Kompetencije za život u 21 stoljeću i školski ciljevi učenika. *Pedagogijska istraživanja*. 11(1), 2014, 111-122.
- [9] Wyplosz, Ch., *The failure of the Lisbon strategy*, 2010, available at <http://voxeu.org/article/failure-lisbon-strategy>

THE IMPORTANCE OF MANAGEMENT IN THE DUAL SYSTEM EDUCATION

Semrija Smailović

International University of Novi Pazar semrija@hotmail.rs

Elma E Zukorlić

International University of Novi Pazar g.menadzer@uninp.edu.rs

Abstract: The concept of a dual system of education implies that pupils / students work in the enterprises and attend theoretical classes at the same time. There are strong arguments which point out that the dual system of vocational education has the potential to significantly improve the transition from compulsory schooling to the world of work.

In the theoretical part of this work has been processed the concept of dual education, significance, capabilities and needs in Serbia, presents issues for the establishment of the dual principles of the feasibility study of the dual education system in secondary schools in Serbia. The work includes a display of how does a dual education function in Austria and Germany. Within this, special attention is focused on the way how to achieve dual education and the progression through the system perspective of young people in the labor market. There were displayed examples of good practice application of the dual system of education in Serbia and the role of management in education has been described at the end of the theoretical part.

Among the key features of dual education, which has also considered the factors which attributed its success, the following stand out: the active role of the social partners in the conception and implementation of vocational education; intensive and high quality education / training; systemic connectivity of vocational schools and companies that provides trainings of compliance offers of education profile with labor market needs; a system as an incentive for companies providing professional training/schooling.

Keywords: dual system of education, vocational education, management

Apstrakt: Koncept dualnog sistema obrazovanja podrazumijeva da učenici/studenti istovremeno rade u preduzećima i pohađaju teorijsku nastavu. Postoje jaki argumenti koji ističu da dualni sistem srednjeg stručnog obrazovanja ima potencijal da znatno unapredi prelazak iz obaveznog školovanja u svet rada. U teorijskom delu ovog rada obrađen je pojam dualnog obrazovanja, značaj, mogućnosti i potrebe u Srbiji, prikazana pitanja za utemeljenje dualnog načela iz studije izvodljivosti dualnog obrazovanja u sistemu srednjih škola u Srbiji. Rad sadrži i prikaz načina funkcionisanja dualnog obrazovanja u Austriji i Nemačkoj. U okviru toga, posebna pažnja je usmerena na, način ostvarivanja dualnog obrazovanja, prohodnost kroz sistem perspektive mladih na tržištu rada. Na kraju teorijskog dijela prikazani su primeri dobre prakse primene dualnog sistema obrazovanja u Srbiji i okruženju i opisana uloga menadžmenta u obrazovanju. Među ključnim odlikama dualnog obrazovanja, koje se ujedno smatraju i faktorima kojima se pripisuje njegova uspešnost, izdvajaju se: aktivna uloga socijalnih partnera u koncipiranju i realizaciji stručnog obrazovanja; intenzivna i kvalitetna nastava/obuka; sistemski povezanost stručnih škola i preduzeća koja pružaju obuku; usklađenost ponude obrazovnih profila sa potrebama tržišta rada; sistem podsticaja preduzećima za pružanjem stručne obuke.

Ključne riječi: dualni sistem obrazovanja, srednje stručno obrazovanje, menadžment

UVOD

Intenzivne promjene društvenih i ekonomskih prilika na globalnom nivou uslovile su promjene u obrazovnim sistemima brojnih zemalja. U fokusu obrazovnih politika mnogih evropskih država tokom proteklih godina našlo se pitanje reforme i unapređivanja srednjeg obrazovanja, posebno modernizacije srednjeg stručnog obrazovanja. Stručno obrazovanje je prepoznato kao segment obrazovnog sistema koji može doprinijeti ostvarivanju veće zaposlenosti, ekonomskom razvoju i konkurentnosti, s obzirom na to da je njime obuhvaćen veliki broj mladih i da ono predstavlja neposrednu vezu s tržištem rada (CEDEFOP, 2014; prema Tomić, Spasenović, Hebib, 2015). Povećanjem broja osoba koje stiču više srednje obrazovanje i ulaganjem u usvajanje potrebnih kompetencija unutar promjenjivih uslova na tržištu rada jačaju se ljudski resursi u borbi protiv nezaposlenosti (OECD, 2013b; prema Tomić, Spasenović, Hebib, 2015). Pri tome, smatra se da nije presudna visina finansijskih sredstava koja se ulažu u obrazovanje, već strategije i načini ostvarivanja obrazovne politike u domenu stručnog obrazovanja.

Austrija je jedna od zemalja za koju se smatra da ima raznovrstan, fleksibilan i uspješan sistem srednjeg stručnog obrazovanja. Ono što je posebno karakteristično za srednje stručno obrazovanje u Austriji jeste razvijen dualni sistem obrazovanja.

Pokazatelji relevantnih privrednih, ekonomskih i obrazovnih performansi zemalja s dualnim modelom stručnog obrazovanja jednoznačno ukazuju na relativno nisku i stabilnu stopu nezaposlenosti mladih i relativno bezbolan prolazak kroz ekonomsku krizu tokom prethodnih godina (CEDEFOP, 2014; prema Tomić i sar., 2015).

U namjeri da se obrazovni sistem uskladi sa stanjem i potrebama privrede, u Srbiji je u okviru reforme srednjeg strukovnog obrazovanja odnedavno započet projekt razvoja dualnog sistema obrazovanja, uvođenjem manjeg broja novih obrazovnih profila, ali i sa tendencijom da se taj broj proširi (Ministarstvo prosvjete, nauke i tehnološkog razvoja 2014). Iskustva zemalja s višedecenijskim razrađenim sistemom dualnog obrazovanja mogu biti vrlo korisna u procesu razvoja i primjene ovog modela obrazovanja u našoj sredini.

POJAM DUALNOG OBRAZOVANJA, ZNAČAJ, MOGUĆNOSTI I POTREBE U SRBIJI

Inovativne metode poučavanja i učenja upućuju na dva ključna aspekta: obrazovanje i praksu. Zavisno od izbora navedenih aspekata, razvijena su dva sistema obrazovanja: „sekvencijalni“ i „dualni“. Sekvencijalni podrazumijeva klasično obrazovanje u obrazovnoj instituciji bez prakse, a nakon školovanja učenici/studenti traže zaposlenje gdje im poslodavac osigurava usko specijalizovani trening za uspješno obavljanje posla. Takav sistem se primjenjuje u Srbiji i drugim zemljama u tranziciji (Katavić, 2015).

Ključna odlika dualnog sistema ili dualnog modela srednjeg stručnog obrazovanja jest kroz obrazovanje i obuka odvijaju na dvije lokacije - u školi i u preduzeću (kompaniji, organizaciji), kao i da te dvije ustanove zajedno učestvuju u realizaciji stručnog obrazovanja (GIZ, MPNTR, PKS, 2015). Dakle, dualni sistem obrazovanja temelji se na praktičnom stručnom osposobljavanju prije nego je učenik/student stalno zaposlen u preduzeću (Katavić, 2015).

Dualnost može, na primer, da se odnosi na mesta učenja, ali takođe i na isprepletene pedagoške procese. U prvom slučaju, „dualnost“ se odnosi na naizmjenično učenje u preduzeću i u školi. U drugom slučaju, „dualni princip“ odnosi se na kombinaciju teorije i prakse (BMZ, 2015).

Koncept dualnog sistema obrazovanja podrazumijeva da učenici/studenti istovremeno rade u preduzećima i pohađaju teorijsku nastavu. Za vrijeme praktične nastave učenici/studenti imaju i manju finansijsku naknadu (Katavić, 2015).

U svakom slučaju, osim dominantne usmjerenosti na praktično orijentisan proces obrazovanja, važni su i drugi kriterijumi, tj. elementi na temelju kojih se strukovno obrazovanje određuje kao dualno: (a) ono spada u formalno obrazovanje kojim se stiče društveno priznata diploma / kvalifikacija; (B) podrazumijeva teorijsko obrazovanje u školi, a praktičnu obuku na radnom mjestu; (V) ugovorom je uređen odnos između učenika i preduzeća; (G) dobija se novčana naknada za rad; (D) nadležnost u koncipiranju i realizaciji programa obrazovanja i obuke imaju škole, poslodavci i socijalni partneri (Bliem, Schmid & Petanowitsch 2014; prema Tomić i sar., 2015).

Statistički podaci sa tržišta rada pokazuju da većinu nezaposlenih čine svršeni srednjoškolci (ETF, 2014, 4; prema GIZ, MPNTR, PKS, 2015). To daje povoda za razmišljanja o tome da li veza između tržišta rada i srednjeg obrazovanja, uključujući srednje stručno obrazovanje, može biti ojačana (Ministarstvo prosvete, 2012a, 101; prema GIZ, MPNTR, PKS, 2015). Srbija je ostvarila značajan napredak u defnisanju vizije, strateških ciljeva i zakonske regulative, ali sprovođenje mjera koje bi mogle da donesu promjenu u trenutnoj situaciji još uvijek predstavlja izazov. Postoji široko rasprostranjena pretpostavka da aktuelni sistem srednjeg stručnog obrazovanja ne pruža u dovoljnoj mjeri kvalifikacije neophodne za unapređenje privrede i podršku preduzećima u njihovoj borbi da zadovolje buduću tražnju na nacionalnom i globalnom tržištu.

Srbija je ušla u reformu sistema stručnog obrazovanja kao deo ukupne političke i ekonomske tranzicije. Reforma SSOV-a je probudila i veliko interesovanje donatora da podrže ove aktivnosti. Dok je pokrivenost učeničke populacije sistemom stručnog obrazovanja visoka, treba procijeniti značajan prostor za poboljšanje kvaliteta. Ubrzana reforma sistema stručnog obrazovanja pomogla bi da se poboljša efektivnost i usklađenost sa potrebama društva i privrede (GIZ, MPNTR, PKS, 2015).

PREDNOSTI I IZAZOVI DUALNOG OBRAZOVANJA

Kao jedan od značajnih faktora uspješne privrede i relativno niske i stabilne stope nezaposlenosti mladih u pojedinim zemljama (poput Austrija, Njemačka i Švicarska) navodi se upravo postojanje kvalitetnog stručnog obrazovanja, u okviru koga dualni model zauzima značajno mjesto (European Commission 2012). S druge strane, treba naglasiti da su zemlje koje imaju razvijen sistem dualnog obrazovanja upravo one zemlje koje imaju vrlo razvijenu privredu.

Fondacija Robert Bosch je naručila od Centra za evropska ekonomska istraživanja (ZEW), jednom od vodećih ekonomskih istraživačkih instituta u Njemačkoj, izradu studije o problemima nezaposlenosti mladih.

Studija koja je objavljena 2014.o strukturalnim uzrocima nezaposlenosti mladih u Evropi kaže sljedeće: „Prvi glavni uzrok nezaposlenosti mladih je deficit u sistemu obrazovanja i sistemu strukovnog obrazovanja. Stoga je od temeljne važnosti za uspješno suzbijanje nezaposlenosti mladih osigurati uslove da im obrazovni sistem prije početka karijere prenese minimalni nivo kvalifikacija i kompetencija. Osim toga važno je osigurati da prenesene vještine odgovaraju potražnji na tržištu rada kako bi se izbjegle kvalifikacijske neuravnoteženosti“. U nastavku autori pišu: „Strategije za borbu protiv nezaposlenosti mladih treba razvijati i provoditi na nacionalnom nivou. Međutim, postoje određeni elementi koji su relevantni za sve evropske zemlje u borbi s problemom nezaposlenosti mladih (Schuster, 2015).

U svrhu smanjenja nezaposlenosti mladih u Evropi nužne su dalekosežne reforme. Drugo, teškoće pri uključivanju na tržište rada koje imaju i nekvalificirani i kvalificirani mladi ljudi izraz su kvalifikacijskog neslaganja: za jedan dio ponuđenog ljudskog kapitala unutar mlađe generacije poslodavci naprosto nemaju potrebe. Rješavanje takvih nejednakosti zahtijeva modernizaciju obrazovnog sistema i sistema strukovnog osposobljavanja. Pri tome je vrlo bitno da kompanije povećaju svoje učestvovanje u procesima obrazovanja i strukovnog osposobljavanja.“ Analiziramo li razloge zašto je u regijama naročito južne Njemačke, Austrije i Švicarske najniža stopa nezaposlenosti mladih, možemo zaključiti da su posrijedi tri sadržaja, koji su međusobno povezani:

- * duga tradicija jake lokalne samouprave, a time i samoodgovornosti građana i lokalnih kompanija,
- * sistem socijalne tržišne privrede u kojem se kompanije angažiraju u strukovnom obrazovanju kao izraz partnerstva zajedničke odgovornosti na radnom mjestu i u društvu,
- * diferencijalni obrazovni programi koji su sistemski povezani s realnošću, pogotovo sa svijetom rada.

Prema tome, u obrazovnom je lancu potrebno razviti tijesne veze između obrazovanja i zapošljavanja:

- sistemom dualnog strukovnog obrazovanja u srednjem školstvu,
- dualnim studijskim programima u visokom obrazovanju,
- transferom znanja i tehnologija između nauke i privrede, istraživanja i razvoja (Schuster, 2015).

U većini europskih zemalja, pa tako i u Srbiji, završetak redovnog školskog obrazovanja omogućava mladima upis fakulteta. Stoga je potrebno usmjeriti težište na dualne studijske programe, koji su usko povezani sa kompanijama.

Internacionalni - Univerzitet u Novom Pazaru je relativno mlada visokoobrazovna institucija, ali dobar primer negovanja praktičnog znanja. Ova visokoobrazovna institucija je među prvima u našoj zemlji koncipirala sistem studija po modelu zapadnoevropskih zemalja. Ovakve intencije osnivača potvrđene su prije svega ostvarivanjem saradnje sa brojnim uglednim univerzitetima u zemlji i inostranstvu, uz mogućnost realizacije programa razmjene studenata sa ciljem pospešivanja znanja a prevashodno praktičnog znanja .

» American City University (ACU), čiji je jedini ovlašćeni predstavnik Institut „Gnosis“ iz Podgorice nudi ugovor koji predstavlja prvi korak ka mogućnosti da naši studenti deo školovanja obave u Sjedinjenim Američkim Državama; Univerzitet u Segedinu (Mađarska); Koledž u Dunaujvaroši (Mađarska); Univerzitet u Sarajevu; Univerzitet „Džemal Bijedić“ iz Mostara (BiH); Univerzitet u Bihaću (BiH); Državni univerzitet u Tetovu (MK); Univerzitet „Sveti Kliment Ohridski“ (MK).

Pored saradnje sa univerzitetima postoji saradnja sa malim i srednjim preduzećima u okruženju. Program saradnje sa radnim organizacijama odnosi se na projekte koji podrazumjevaju: dugoročnu saradnju u svim područjima od zajedničkog interesa; uzajamno povezivanje, angažovanje studenata kroz projekte Istručnu podršku u kvalitetnoj implementaciji savremenih principa i standard koji daju dobre rezultate. Internacionalni - Univerzitet u Novom Pazaru sa svojim departmanima, proklamovane ciljeve realizuje u duhu ideje da svaka istinski vrjedna misao i ideja mogu opstati samo u potpunoj slobodi intelektualnog prostora, uz misao o dragocenosti znanja i primeni stečenog u praksi.

Posmatrano iz perspektive učenika/studenata, moglo bi se reći da se interes za dualno obrazovanje zasniva na širokoj ponudi zanimanja, dobrim šansama na tržištu rada i, naravno, na mogućnost ostvarivanja zarade već tokom školovanja (Bliem, Schmid & Petanowitsch 2014; prema Tomić i sar., 2015).

STUDIJA IZVODLJIVOSTI DUALNOG OBRAZOVANJA U SISTEMU SREDNJIH ŠKOLA U SRBIJI

Iako usvajanje „dualnog sistema“ sličnog austrijskom, nemačkom ili švajcarskom sistemu srednjeg stručnog obrazovanja zavisi od postojanja čitavog niza kulturoloških, političkih i ekonomskih uslova, implementacija „dualnog principa“ od ključne je važnosti za promjenu sistema srednjeg stručnog obrazovanja u Srbiji (GIZ, MPNTR, PKS, 2015).

U Regionalnoj privrednoj komori Zrenjanin, 11.02.2016.godine, predstavljena je Studija izvodljivosti dualnog obrazovanja u sistemu srednjih škola u Srbiji. Studiju je na inicijativu Privredne komore Srbije uradila

nemačka organizacija za međunarodnu saradnju GIZ a realizovana je u okviru projekta " Reforma srednjeg stručnog obrazovanja ".

Dve bitne komponente modernog sistema srednjeg stručnog obrazovanja su "ugradnja dualnog principa u sistem srednjeg stručnog obrazovanja" i "privlačenje poslodavaca". U studiji izvodljivosti dualnog obrazovanja te komponente su objašnjene, ilustrovane primerima iz različitih zemalja i na kraju prevedene u usmeravajuća pitanja. Ispitivanje rezultira pitanjima za utemeljenje dualnog načela poput

- Kako je usklađeno smenjivanje teorije i prakse organizovano u programu (programima) srednjeg stručnog obrazovanja?

- Kako praktičan deo programa srednjeg stručnog obrazovanja može da obezbedi obrazovna iskustva koja su prava, autentična i koja pridonose učenju?

Što se tiče privlačenja poslodavaca, predstavljena su pitanja poput sledećih:

- Kako se preduzeća (naročito MSP) mogu privući da aktivno podrže unapređenje sistema srednjeg stručnog obrazovanja?

- Koji motivi i argumenti se mogu upotrebiti da bi se preduzeća privolela da učestvuju u programima dualnog srednjeg stručnog obrazovanja?

- Kako se može sprečiti „bespravan lov kadrova“?

- Kako preduzeća mogu da učestvuju u razvoju i funkcionisanju programa srednjeg stručnog obrazovanja? (BMZ, 2015)

DUALNI MODEL SREDNJEG STRUČNOG OBRAZOVANJA U AUSTRIJI I NEMAČKOJ

Regulativa koja se odnosi na organizaciju i funkcionisanje dualnog obrazovanja u Austriji obuhvata Zakon o dualnom strukovnom obrazovanju iz 1969. godine (Berufsausbildungsgesetz - BAG), Uredbu o poduzetništvu iz 1994. Godine (Gewerbeordnung), kao i uredbe o pojedinačnim zanimanjima (Ausbildungsordnung) (Bliem, Schmid & Petanowitsch 2014; prema Tomić i sar., 2015). Navedenim pravnim aktima regulišu se pitanja načina sprovođenja obrazovanja i obuke, ali i kriterijumi pod kojima preduzeća / organizacije mogu učestvovati u obrazovanju, kriterijumi za prijam učenika u učeničko-radni odnos, pravila o ugovoru između preduzeća i kandidata, kao i pitanja vezana za završni ispit. Za svako zanimanje Ministarstvo privrede propisuje posebnu uredbu (Ausbildungsverordnung) kojom se definišu zahtjevi inačine ostvarivanja obrazovanja i obuke za dato zanimanje (Bliem, Schmid & Petanowitsch, 2014; prema Tomić i sar., 2015).

Dualno obrazovanje sufinansiraju preduzetnici (koji snose veći dio troškova, ulaganjem u obuku učenika i osiguravanjem učeničke naknade) i država, koja financira stručne škole za učenike dualnog obrazovanja (Bliem, Schmid & Petanowitsch 2014). Visina naknade koju učenici dobijaju tokom trajanja obuke (Lehrlingsentschädigung) regulisana je kolektivnim ugovorima za pojedinačne skupine zanimanja i isplaćuje se tokom celokupnog trajanja učeničko-radnog odnosa (BMWFJ 2012; prema Tomić i sar., 2015).

U većim kompanijama instruktori se bave isključivo obukom učenika, a u manjim preduzećima su to zaposleni koji imaju i druga profesionalna zaduženja (Kugi, 2004; prema Tomić i sar., 2015). Da bi obavljali ovu ulogu, potrebno je imati položen ispit za instruktora, da su pohađali specijalni kurs ili da imaju položen majstorski ispit (Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft 2013).

Bivša Njemačka ministrica obrazovanja Anette Schavan smatra kako je dualni sistem obrazovanja razlog zašto je ta zemlja vodeći svjetski izvoznik (Horvatin, 2015).

Dualni sistem u Nemačkoj star je 200 godina i opravdano je upitati se da li je to najbolji sistem u vremenima kada su inovacije pokretač ekonomskog rasta. Sistemom upravlja konzorcijum koji čine predstavnici gotovo svih relevantnih faktora: savezne i regionalne vlade, privredne komore i sindikati. Obuhvaćeno je 350 zanata. Škole izvan sistema ne mogu pripremati učenike za tih 350 rezerviranih djelatnosti. (Horvatin, 2015).

PRIMERI DOBRE PRAKSE PRIMENE DUALNOG SISTEMA OBRAZOVANJA U SRBIJI I OKRUŽENJU

Trenutno učešće kompanija / poslodavaca u srpskom sistemu SSOV je na vrlo bazičnom nivou. Na lokalnom nivou, postoje neke dobre prakse, ali opšta uključenost u programe SSOV nije široko zastupljena.

Primjer dobre prakse u Sremu je saradnja nemačke kompanije Bosch i Tehničke škole "Milenko Verkić Neša" u Pećincima, koja je po modelu dualnog sistema obrazovanja školske 2014/2015. godine uvela novi trogodišnji obrazovni profil – industrijski mehaničar, za potrebe BOSCH-ove fabrike za proizvodnju sistema brisača za automobile u Šimanovcima.

Učenici tehničke škole u Pećincima tokom prve godine nastavu i praksu imaju u školi, u drugom razredu tri mjeseca, a tokom trećeg razreda šest meseci praktičnu nastavu obavljaju u kompaniji BOSCH (Katavić, 2015).

ULOGA MENADŽMENTA U OBRAZOVANJU

Školski menadžment može se posmatrati kao proces usklađivanja ljudskih, fizičkih i financijskih potencijala kako bi se ostvarili ciljevi vaspitanja i obrazovanja. (Staničić, 5; 20-42). Školski menadžment je u funkciji potreba stalnih promjena. Zadaci školskog menadžmenta uglavnom se posmatraju kroz poslove upravljanja, rukovođenja, vođenja i organizovanja vaspitno-obrazovnog procesa. Sastav tima menadžmenta uslovljava veličina ustanove i složenost poslova. Organizacija u vaspitno-obrazovnim ustanovama ogleda se kroz ulogu menadžmenta imenađžera u procesu izvođenja nastave, financiranja, administracije i primjene propisa (Čuljak, 2013).

U vaspitno-obrazovnim ustanovama danas upravljaju, rukovode i organizuju poslove: upravna vijeća ili upravni odobri i direktori, senati i rektori, dekani, i naučno-nastavna i umjetničko-nastavna vijeća. U vaspitanju i obrazovanju menadžment se pojavljuje pod različitim nazivima kao odgojni, obrazovni, pedagoški i školski menadžment. Osposobljeni menadžeri više razvijaju organizacijske strukture za poboljšanje nastave nego što troše vrijeme u učionicama ili kad prate samo nastavnike (Čuljak, 2013).

ZAKLJUČAK

Promene u društvu utiču na/i zahtijevaju promene i prilagođavanje u vaspitno-obrazovnim sistemima. Mnoge zemlje nisu zadovoljne svojim sistemom obrazovanja i pokušavaju da ga reformišu odgovarajućim inovacijama u cilju podizanja njegovog kvaliteta, efikasnosti i efektivnosti. U fokusu se naročito našlo pitanje reforme i unapređivanja srednjeg obrazovanja, posebno modernizacije srednjeg stručnog obrazovanja. Nema sumnje da je prevazilaženje tradicionalne statičnosti i uniformnosti obrazovnog sistema postalo neminovnost.

Stručno obrazovanje obuhvata veliki broj mladih i ono predstavlja neposrednu vezu s tržištem rada temože doprinijeti ostvarivanju veće zaposlenosti, ekonomskom razvoju i konkurentnosti. Međutim, aktuelni sistem srednjeg stručnog obrazovanja ne pruža u dovoljnoj mjeri kvalifikacije neophodne za unapređenje privrede.

U Srbiji je u okviru reforme srednjeg strukovnog obrazovanja odnedavno započet je projekt razvoja dualnog sistema obrazovanja, uvođenjem manjeg broja novih obrazovnih profila, ali i sa tendencijom da se taj broj proširi.

Postoje jaki argumenti koji ističu da dualni sistem srednjeg stručnog obrazovanja ima potencijal da znatno unapredi prelazak iz obaveznog školovanja u svet rada. Da bi se ostvario uticaj, dobrim namerama potrebna je dobra implementacija. A dobra implementacija zahteva prave pretpostavke da bi se krenulo u pravom smeru.

Ključne odlike dualnog obrazovanja su: aktivna uloga socijalnih partnera u koncipiranju i realizaciji stručnog obrazovanja, intenzivna i kvalitetna nastava/obuka, sistemska povezanost stručnih škola i preduzeća koja pružaju obuku, usklađenost ponude obrazovnih profila sa potrebama tržišta rada i sistem podsticaja preduzećima za pružanjem stručne obuke.

LITERATURA

1. Dualno srednje stručno obrazovanje u Srbiji – Studija izvodljivosti (2015), GIZ, MPNTR, PKS.
2. Čuljak, Č. (2013). Osposobljavanje i usavršavanje školskog menadžmenta, I.(2) 163-170.
3. European Commission (2012). Apprenticeship Supply in the Member States of the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
4. Horvatin, D. (2015). Spasonosni remont dualnog sustava obrazovanja. *Perspektive*, godina 5, broj 2.
5. Katavić, I. (2015). Može li dualni sistem u visokom obrazovanju smanjiti nezaposlenost mladih? *Perspektive*, godina 5, broj 2.
6. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (2014). Ministri Sertić i Verbić o dualnom sistemu obrazovanja. Retrieved December 10, 2014. from the World Wide Web <http://www.mpn.gov.rs/vesti/1508-ministri-sertic-i-verbic-o-dualnom-sistemu-obrazovanja>
7. Schuster, W. (2015). Poučnost njemačkog modela do prednosti i izazovi. *Perspektive*, godina 5, broj 2.
8. Staničić, S., (2006) Menadžment u obrazovanju, Vlastita naklada, Rijeka.
9. Spasenović, V. (2013). Školski sistemi iz komparativne perspektive. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
10. Tomić, M., Spasenović, V. Hebib, E. (2015). Dualni model srednjeg stručnog obrazovanja: primer Austrije. *Nastava i vaspitanje*, vol. 64, br. 1, str. 131-144.

**DECISION THEORIES AND THEIR IMPLICATIONS: UNDERSTANDING THE
DYNAMICS OF DECISION-MAKING**

Juliana Osmani, Ph.D

University "Aleksandër Moisiu" Durrës, Albania, juli_osmani@yahoo.it

Abstract: Decision-making is a central function of management. It is a complex process which requires a high cognitive commitment, because the decision-maker has to assess and choose between different courses of action. Moreover, the decision-making is considered a continuous and dynamic process which implies a choice and is oriented to the achievement of the organizational objectives. In the literature can be found various theories and models of decision-making. The higher attention towards the decision-making process is a consequence of the understanding of its importance in creating sustainable competitive advantages. In a dynamic and turbulent environment becomes much more difficult to achieve and maintain a good competitive position. The decision-making process is studied by a number of disciplines such as philosophy, mathematics, statistics, psychology, sociology, economics, management, political and social sciences. In the decision-making theory we can distinguish two main approaches: the normative theory and the descriptive theory. The normative theory, based on the concept of economic man, studies the way in which decisions should be made by rational decision-makers. The descriptive theory is strongly related to the concept of bounded rationality and tries to describe how real decision-makers behave when making decisions. The normative approach support an analytic decision-making, while the descriptive approach an intuitive one.

The main goal of the current research is to understand how the decision-making happens and its dynamics. Thus, we analyze and discuss about the various decision-making theories in order to know the behavior of the decision-maker in different situation. The intention is to identify variables and elements and to discover possible relationships between them, so as to be able to define some general reflections about the decision-making. Without doubt, from Barnard to Simon, from Kahneman and Tversky to Klein, the way of perception of the decision-maker and decision-making process has changed a lot. Each one of the theories reflects the changes of its period regarding the perception and the functioning of the organization. So, the criterion of choice may be different from organization to organization, from an individual to another. It varies between optimization, satisfaction, negotiation and agreement, casualness. What we can say is that there are important differences between the theories, but also many aspects in common. However, is impossible to define the best decision-making model. Each one of them is valid according to the characteristics of the problem and context.

Keywords: organization, decision-making process, decision-making theory, bounded rationality

1. INTRODUCTION

In the decision-making theory, we can distinguish two main approaches: the normative theory and the descriptive theory. The normative theory, whose development can be traced back to the late 40s, studies the way in which decisions should be made by rational decision-makers. Referring to the classical theory of absolute rationality, the normative approach is based on the existence of an economic person (*homo economicus*). The concept of the economic person refers to a rational individual which in the decision-making process is guided by the principles of the scientific school and always tries to optimize. This is possible given that this approach argues that the decision-maker has complete information, a system of precise preferences and is able to analyze all the possible alternatives. In addition, he can use scientific methods to identify the best alternative. Normative theories arise in the context of disciplines such as economics, mathematics and statistics. As a result, they include the development of mathematical models for making an optimal choice.

The descriptive theory is related to Kahneman and Tversky studies in the early 70s. Already Simon (1956), with the concept of bounded rationality, supports the need to revise the normative theory. The decision-maker does not choose the optimal option, but a satisfactory alternative, because among others he does not have complete information and his processing capacities are limited. Starting from the concept of bounded rationality, through empirical studies Kahneman and Tversky have tried to show that the axioms of the theory of expected utility are violated. Their contribution with the prospect theory and heuristics becomes important within the descriptive approach. Descriptive theories arise in the context of disciplines such as management, psychology, sociology, political science, anthropology and try to describe how real decision-makers behave when making decisions.

The decision-making process is studied by a plurality of disciplines which are differentiated for the approach to which they refer. In this paper is discussed about the main theories of the decision-making.

2. THE AIM OF THE STUDY AND RESEARCH QUESTIONS

The current paper tries to understand how the decision-makers behave when they have to make a choice. About the decision-making is discussed a lot. This is because some contextual factors have changed significantly. Increasingly organizations are operating in a dynamic and turbulent environment. In these conditions, they have to make decisions for new problems or situations. Most of decisions are therefore non-programmed and unstructured, accompanied by risk and uncertainty. The higher attention and efforts in understanding the various aspects of the decision-making is evidenced by numerous studies in this domain. Making good decisions and their effective implementation determine the organizational performance. Organizations have understood how much important is the decision-making process for creating competitive advantages, helping managers to identify and choose better courses of action and quickly than competitors.

The main goal of the current research is to understand how the decision-making happens and its dynamics. Thus, we analyze and discuss about the various decision-making theories in order to know the behavior of the decision-maker in different situation. The intention is to identify variables and elements and to discover possible relationships between them, so as to be able to define some general reflections about the decision-making.

To support the main purpose, the research questions are as follows:

1. How has changed over time the perception of the decision-maker and decision-making process?
2. Are there important differences between the theories of decision-making?
3. Can we say which decision-making model is the most valid?

3. RESEARCH METHODOLOGY

For this paper is adopted the literature based research methodology. So, the study starts bringing a general theoretical framework of some decision-making theories. It continues trying to elaborate some implications and final conclusions in order to understand the decision-maker behavior. This methodology assumes importance because analyzing and discussing the theoretical basis of decision-making theories we can:

- find new ideas for future researches;
- define different objects of investigation;
- elaborate appropriate research designs with the respective objectives and hypotheses to be tested.

4. DECISION-MAKING THEORIES

Referring to the bureaucracy model of Weber (1922), any personal initiative is considered a deviance to be repressed. The development of social sciences and organizational studies has put into question the effectiveness of such model. With the theory of cooperation and participation, Barnard (1938) argues that for understanding the way organizations work, is necessary to know the reasons that guide individuals and groups to the achievement of organizational objectives. Barnard distinguishes between organizational and individual goals and discusses how such goals may converge. In this regard, he refers to the concepts of effectiveness and efficiency, explaining the correlation between organizational objectives and effectiveness, and efficiency and individual objectives. The author focuses in particular on the effectiveness, as the organization's ability to achieve its goals, which is very important for the achievement of individual goals.

According to Barnard (1938), it is important the involvement and participation of employees in the decision-making process. He emphasizes the participation because often the organizational objectives overcome the personal abilities, and given that the organization is a cooperative system the consensus become important. Moreover, a participatory decision-making process makes easier the phase of choice. Only an effective cooperation between the organization and individuals increases the individual commitment. In this context, Barnard underlines that management must be able to establish and manage a system of incentives which makes employees to work much harder for the achievement of organizational objectives. Another very important aspect discussed is related to the executive functions. The author believes that the manager's task is precisely the management of the relationship between contributions and incentives, as the only way to orient the individual commitments toward organizational goals.

The theory of expected utility describes a decision-making model which is based on the normative theory of decision (Schwartz et al., 2002). It is not a managerial theory, but for a long time has helped the understanding of managers' behavior when faced with the need of making a choice. The theory of expected utility tries to define some universal principles in order to facilitate the evaluation phase. The first who spoke of expected utility was Bernoulli (1738). According to him, for a rational decision we must maximize the expected utility and not the total profit. Only with the contributes of Von Neumann and Morgenstern (1947) the expected utility maximization is transformed into a decision-making criterion. The theory is based on the use of mathematical models and on the assumption that the decision-maker is rational. To determine whether a result is better than

another, we cannot refer only to the monetary consequences, but we must also consider the expected utility function. The utility is a numerical value that represents the satisfaction of the decision-maker which derives from an alternative. We can distinguish between ordinal utility and cardinal utility. According to the ordinal utility, the alternatives are listed in order from the most to the least desired without specifying numerically how much, while the cardinal utility gives the alternatives a numerical value for understanding how much an option is preferable compared to another. It must be emphasized that the defining of the utility of an alternative is entirely a subjective process.

Von Neumann and Morgenstern (1947) have shown that if the behavior is based on certain axioms, the individual's choices lead to the maximization of expected utility. The axioms to which the authors refer are:

1. *the axiom of independence* states that if different alternatives lead to the same result, then the choice should not depend on that outcome;
2. *the axiom of transitivity* states that if an individual prefers X to Y and Y to Z, then he must prefer X to Z;
3. *the axiom of dominance* states that if X overcomes Y according to one criterion and is just as good according to other criteria, then X dominates Y;
4. *the axiom of invariance* states that the order of preference for the different options cannot be changed.

Before the theory of bounded rationality, the decision-making process was based on the concept of absolute rationality. Referring to such concept, the organization is perceived as a closed system which operates in a stable environment. Under these conditions, the decision-maker has complete information on the problem or situation, can list all the alternatives and all the consequences of an alternative and he chooses the optimal one (Hodgkinson and Starbuck, 2008). Contrary to the classical decision theory, the theory of bounded rationality perceives the organization as an open system, unable to operate isolated from the environment. Because of the complexity and dynamism of the environment, the situations for which managers must make a decision are not structured. The available information is incomplete. So, the decision-maker operates in a context he does not know, for which he does not have all the information. Consequently, for the decision-maker is impossible to identify all the possible alternatives, but only some of them. Moreover, it is impossible to evaluate all the consequences of each alternative. Due to the bounded rationality the decision-maker cannot establish an order for his preferences, which may vary over time. The incomplete information and uncertainty orient the decision-making towards intuition. Unlike the classic model which tries to elaborate rules that simplify the decision-making process, the bounded rationality model emphasizes the fact that there are no universal rules and principles (Schwartz et al., 2002). So, the decision-making process cannot be synoptic, but sequential. In this regard, Simon refers to the procedural rationality and principle of feedback. He uses the analogy between the chess player and the corporate decision-maker. The determination of the strategy is made a bit at a time, based on the strategies of adversary. Because of cognitive limitations, the impossibility of having all the information and knowing all the possible outcomes, the decision-maker does not have an absolute rationality, but a bounded rationality.

Cyert and March (1963) develop further the concepts proposed by Simon. The authors analyze the influence of the decision-making process on the organization's objectives, referring to the concept of the coalition. They argue that over time the coalition changes and with it the organization's goals. The theory of organizational behavior of Cyert and March (1963) is elaborated on the concept of bounded rationality and the organization is perceived as a coalition of subjects with different objectives. As a result, the interests of the organization and those of groups and individuals who are part of it are continuously negotiated. The authors emphasize the uncertainty of the environment and the importance of organizational learning.

Cyert, March and Simon are also noted for elaborating the Carnegie model, which states that organizational decision-making process involves several actors and is the expression of certain policies. So, according to Carnegie model decisions are not made by a single individual, but by a coalition. The power of the coalition is greater than the power of the individual, so it makes possible the achievement of objectives otherwise unattainable. Within a coalition are included also subjects that are not part of the organization, as union representatives or external advisors. The formation of coalition is the result of political action of its members.

Besides the greater power compared with the individual, coalitions arise for two main reasons:

1. Cognitive and time limits, so the decision-maker does not have all the necessary resources (information and professional skills) to structure the problem, possible alternatives and their consequences;
2. Objectives of the individuals involved in the decision-making process can be contradictory. By its very nature, a coalition operates on the basis of the negotiation, enabling the consensus.

Relying on negotiation processes and bounded rationality means that decisions made by the coalition are not optimal, but satisfy the coalition members. In situations characterized by high uncertainty and conflicts, optimal

decisions are impossible. The Carnegie model noted that the coalition formation is a long process that requires time and includes discussions and negotiations, vast resources in terms of time and individuals involved. Since consensus is difficult, the first satisfactory solution is accepted and when it is possible is formalized by policies and procedures which avoid the coalition reforming if a similar problem occurs. But when it comes to non-programmed decisions, the formation of the coalition becomes necessary.

The incremental theory describes another decision-making process. Lindblom (1959) perceives the organization as a place and result of negotiations. Organizational decision-making is a political process that involves many actors with different and conflicting objectives and interests. As a result, the negotiation becomes important. For Lindblom there are many rationalities, given that many decision-makers are involved and therefore the decision is the result of negotiation and compromise. The decision-makers are subjects of bounded rationality, but also of fragmentation processes. Thus, the decision-making process is divided into a sequence of activities influenced by different protagonists. March and Simon (1958) argue that the principle of incremental strategies is the minimum acceptable risk. In this way, the smaller are the deviations from a consolidated situation, the smaller will be the effects and therefore the risk of negative consequences. So, decision-making processes are not as described by absolute rationality, but proceed by trials and errors, through interactions and agreements, based on decisions made in the past (Mariani, 2009). It can be said that the contribution of such decision-making approach consists in preventing the concentration of power and in allowing in many circumstances to decide relying on a better level of information and greater rationality (Lindblom, 1959). So, we can say that the incremental theory describes a decision-making process that uses as a criterion of choice the imitation and the risk reduction, making unnecessary the problem structuring.

After Lindblom different authors studied the incrementalism. Focusing on strategic decisions, Quinn (1980) argues that the decision depends on the learning process of top management, which has to be able to link different decisions. In addition, the decision-making process is intuitive and therefore cannot be formalized. The implementation phase is a very important source of learning. On the other hand, Mintzberg (1985) emphasizes the dynamism of the decision-making process because of its duration and the changes of contextual factors. The final solution may be different from what is expected and may occur several decisional arrests that require turning back.

The theory of bounded rationality and the incrementalism help the understanding of the decision-maker behaviors and the final choice in situations of uncertainty, while the “garbage can” theory of Cohen, March and Olsen (1972) refers to a context characterized by ambiguity. The uncertainty may be faced searching for more information, while the ambiguity implies confusion and chaos. Consequently, the authors of the theory perceive the company as an organized anarchy. Organized anarchies are organizations characterized by problematic preferences, unclear technology, and fluid participation (Cohen, March and Olsen, 1972, p.1). The decision-making process described by the authors is not rational, because the participants cannot define objectives and preferences before the process, but only during the process. Such model has a political nature, is very complex and unpredictable (Cabantous, Gond and Johnson-Cramer, 2008). Moreover, the preferences of the decision-makers are unstable and inconsistent. Another condition that increases the ambiguity is the transitory participation in the decision-making process (Hodgkinson and Starbuck, 2008). The “garbage can” theory refers to four elements:

1. *Problems*, the gap between desired results and obtained results;
2. *Solutions*, ideas and options that can be adopted regardless of problems;
3. *Participants*, individuals acting within or outside the organization;
4. *Choice opportunities*, are opportunities from which the organization expects to make a decision.

The decision depends on the random encounter of problems and solutions. These variables may encounter each other helped by time and contingent factors. From this point of view, an organization is a collection of choices looking for problems, issues and feelings looking for decision situations in which they might be aired, solutions looking for issues to which they might be the answer, and decision-makers looking for work (Cohen, March e Olsen, 1972, p.2). So, we may say that the decision-making is not at all rational. Decisions are taken randomly, because everything depends on the encounter between the elements discussed above and in these circumstances the goals may be different from those established.

The prospect theory of Kahneman and Tversky (1979) describes the real behavior of the decision-maker. According to the authors of the theory for making a choice are used the available information and heuristics. Recalling the classical decision-making theory, a rational individual tries to maximize his own welfare. He knows very well the personal preferences and is able to arrange them in ordinal sequence. The prospect theory argues that the decision-making process is based on a reference point. Consequently, this process can be very

subjective. The theory assigns a great importance to the way the situation is interpreted, given that the empirical researches show that for the same problems, but described in different ways, the decisions are different.

The classical theories do not take into account many factors that influence the decision-making in a natural context. When taking a decision, we have to consider the time pressure, uncertainty, dynamic environment, if the objectives are not defined or tasks are ill-structured, the presence of other decision-makers, organizational goals and norms (Rosen, Salas, Lyons and Flower, 2008). Klein (1989) proposed a decision-making model, known as “recognition-primed decision”, with the intention to describe how an experienced individual takes decisions in a very short time. The author is based on some observations in an operational context. The naturalistic theory focuses on how the decision-maker uses his expertise to make decisions quickly without the need of analysis as in the normative model. This theory emphasizes that when faced with a problem or situation, the decision-maker tries to find in his memory problems or similar situations and tends to decide in the same way or to adapt a choice of the past. According to the naturalistic theory, the decision-making process consists of three main steps (Klein, 2008):

1. The perception and the recognition of the problem;
2. The assessment of the actions that can be adopted to solve the problem;
3. The simulation of the results that can be obtained by adopting a certain course of action.

5. IMPLICATIONS OF DECISION-MAKING THEORIES

In the late 40s, the contribution of Barnard on the study of organizations emphasizes the importance of the transition from a centralized individual decision-making process to the participatory decision-making. He introduces the concept of the organization as a cooperative system and of the cooperator member. Barnard recognizes the personal limitations of an individual and believes that group working is the only way to overcome these limitations and achieve individual goals. Taylor, relying on the scientific management and deterministic principles, perceives the man as a machine and as a result the task assigned to him must be defined and limited. The individual behavior should conform to determined rules and norms, without taking individual actions or initiatives. According to the scientific management the decision-making power is concentrated on managerial positions. Instead Barnard talks about the decision-making process as a consensual process. To ensure the collaboration Barnard focuses in particular on the non-material incentives. But can we be sure that such incentives orient members of the organization towards a high level of commitment compared to material incentives? However, this theory introduced in a period of important changes, can be considered very valid for the contemporary management. The Human Relations School has beginning to influence the management of the organizations, which are perceived as social systems. In addition, Barnard emphasizes the importance of the distinction between ownership and management. Even if managers are required to identify themselves with the organization, they remain a category of employees and personal interests often prevail over the corporate ones. Orders acceptance and decision-making process are not always based on consensus, as Barnard believes. In addition, the author emphasizes the non-material incentives. This leaves open the possibility of resorting to manipulation mechanisms in order to obtain the cooperation of employees. In this case, the decision-making process and the execution of the orders are not the result of a process of participation and cooperation.

The theory of expected utility studies the decision-making under risk, that is when individuals or groups must conclude by knowing the possible events and their probability. The evaluation of alternatives based on their expected monetary value is not always acceptable by managers. Even when the expected monetary value may be equal, the alternatives may not have the same attraction for the decision-maker. To understand this we must refer to the concept of utility. The theory of expected utility is normative, is based on mathematical models and assumes in a fundamental way that rationality is the basis of the behavior of individuals and groups. This theory simplifies too much the decision-making process. One of the main reasons for criticism is the gap between the ideal behavior of the normative model and the real behavior of the decision-maker. Moreover, the theory does not take into account the complexity of the decision, the emotional evaluation of alternatives and the individual's cognitive limits.

The theory elaborated by Simon concerns the cognitive limits of the decision-maker and is based on the observation of the behavior of a real decision-maker. The organization is perceived as a complex cooperative system, where its activities affect the bounded rationality of individuals and vice versa (March and Simon, 1958). Since the 50s, relying on the contribute of Barnard, Simon starts from the attempt to describe how the real decision-makers make decisions. The authors in their works refer to the cooperative system, but with an important distinction. Barnard insists on the physical limitations that orient the individual to cooperate, instead Simon focuses on cognitive limitations. Because of the complexity of the problems and the fact that decisions must be taken quickly, the decision-maker is not able to properly evaluate the problem and to identify any

possible alternative. To this we can add the cognitive limits of the decision-maker, which often are compensated through the use of heuristics, procedures or strategies that does not require high cognitive efforts. In fact, the limited rationality perspective is often associated with intuitive decision-making processes, based on experience and personal judgment rather than on logic or reasoning. Human behavior is intentional and should be studied within the organization. Simon not only considers the decision-making crucial for understanding the organizational behavior, but associates the organization theory to the behavioral sciences, especially to psychology (Hodgkinson and Starbuck, 2008).

The incremental model is based on the concept of bounded rationality, but it emphasizes the multiple rationality. The decision-making process cannot be individual, since in the process are involved multiple actors. The decision is made according to the policy of agreement. However, the incremental theory is not valid for any problem or situation, but requires some conditions as complexity, unstructured problem, inexperienced decision-makers, lack of clear objectives.

Some situations are not characterized by complexity and uncertainty, but by ambiguities. In this regard, has been developed the model of the “garbage can”, according to which the final decision depends on the encounter between problem and solution. The solutions can be filed even when the problems do not exist and the decisions do not always solve problems. If we make a comparison between the different decision-making processes, we can say that the classical model refers to the use of scientific methods, instead models based on the concept of bounded rationality consider necessary the use of intuition and heuristics. The theory of “garbage can” perceives the decision-making process as random. The decision is made only if the problem, its solution and the appropriate participants can meet at the same time. However, we must admit that such combination does not always happen and often the problems remain unresolved. Referring to this model, the question that arises is to understand whether this way of making decisions is reasonable, since it is decided randomly. In fact, even in reality often we have to decide under emergency conditions without evaluating all the alternatives and their consequences.

The final decision depends on how the problem or situation is framed, as suggested by the prospect theory. So, equivalent alternatives, but described in terms of gains or losses lead to different choices. According to this theory, the decision-makers tend to evaluate the results of the alternatives on the basis of a reference point or status quo, thus resorting to the framing effect. In this way, the decision-making process becomes too subjective. The naturalistic theory describes a new decision-making process, introducing the perception phase and the phase of recognition of the situation. This approach is favored by the development of some concepts of cognitive psychology as scenarios, schemas and mental models, that distinguish the expert’s behavior from that of a novice. The decision-making model elaborated by Klein describes how we can decide without the need to compare the alternatives. The question that arises is how we can arrive to the final choice without comparisons. All this is possible through the use of mental simulations of how a solution can operate in a specific context. The model is a mix of intuition and analysis. The recognition and understanding of the links between past and future problems is the intuitive part, while the mental simulation is the analytical part of the process. However, Lipshitz and Shaul (1997) believe that the model of Klein simplifies too much the decision-making process.

6. CONCLUSIONS

The decision-making theories have as their object of study the decision-making process. Some of these theories describe how the decision-maker should behave for arriving at the final decision, other theories describe how the decision-maker behaves in reality. From the discussion above we can now answer the research questions. Without doubt, from Barnard to Klein, the way of perception of the decision-maker and decision-making process has changed a lot. Each one of the theories reflects the changes of its period regarding the perception and the functioning of the organization. The differences between these theories can be better understood if they are grouped according to two approaches: normative and descriptive. However, even within descriptive approach there are differences between the theories. Absolutely, we cannot define the best decision-making theory. Each one of them is valid according to the characteristics of the problem and context. The table below is a summary of the characteristics of the different theories, in order to facilitate the understanding of the different aspects and those in common.

Table 1: Characteristics of decision-making theories

Decision-making model	The comparison criterion					
	Decision-maker	Conditions of choice	of	Generation of alternatives	Way of choice	Criterion of choice

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Normative	One individual	Certainty	Full analysis	Calculations	Optimization
Bounded rationality	One individual	Risk, Uncertainty	Sequential analysis	Comparisons with expectations	Satisfaction
Incrementalism	Multiple individuals	Risk, Uncertainty	Little successive comparisons	Adaption to changes	Negotiation and agreement
Garbage can	Varied individuals	Ambiguity	None	The encounter between problems and solutions	Casualness
Prospect theory	One individual	Risk, Uncertainty	By the problem framing	Comparison with the reference point	Satisfaction
Naturalistic model	One individual	Risk, Uncertainty	Based on experience	Adaptions of past solutions	Satisfaction

REFERENCES

- [1] Barnard C.I. (1938), *The functions of the executive*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- [2] Bernoulli D. (1738), *Specimen theoriae novae de mensura sortis*. In Bernoulli D. (1954), *Exposition of a new theory on the measurement of risk*, *Econometrica*, Vol. 22, No. 1, p. 23-36
- [3] Cohen M.D., March J.G., Olsen J.P. (1972), *A garbage can model of organizational choice*, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 17, No. 1, p. 1-25
- [4] Cyert R., March J. (1963), *A behavioral theory of the firm*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Hodgkinson G.P., Starbuck W.H. (2008), *The Oxford handbook of organizational decision making*, Oxford: Oxford University Press
- [5] Kahneman D., Tversky A. (1979), *Prospect theory: An analysis of decision under risk*, *Econometrica*, Vol. 47, No. 2, p. 263-291
- [6] Klein G. (1989), *Recognition-primed decisions*. In Klein G. (1989), *Strategies of decision making*, *Military Review*, May, p. 56-64
- [7] Klein G. (2008), *Naturalistic decision making*, *Human Factors*, Vol. 50, No. 3, p. 456-460 Lindblom C.E. (1959), *The science of muddling through*, *Public Administration Review*, Vol. 19, No. 2, p. 79-88
- [8] Lipshitz, R., Shaul, O.B. (1997), *Schemata and mental models in recognition-primed decision making*. In Zsombok C.E., Klein G. (Eds.) (1997), *Naturalistic decision making*, p. 60-72, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- [9] March J.G., Simon H.A. (1958), *Organizations*, New York: John Wiley and Sons
- [10] Mariani M. (2009), *Decidere e negoziare*, Il Sole 24 ORE, Milano
- [11] Mintzberg H. (1973), *The nature of managerial work*, New York: Harper & Row
- [12] Quinn J.B. (1980), *The incremental approach to strategic change*, *The McKinsey Quarterly*, Winter Issue, p. 34-52
- [13] Rosen P.A., Salas E., Lyons R., Fiore S.M. (2008), *Expertise and naturalistic decision making in organizational decision making: Mechanisms of effective decision making*. In Hodgkinson G., Starbuck, W. (2008), op. cit.
- [14] Schwartz B., Ward A., Monterosso J., Lyubomirsky S., White K., Lehman D.R. (2002), *Maximizing versus satisficing: Happiness is a matter of choice*, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 83, No. 5, p. 1178-1197
- [15] Simon H.A. (1956), *Rational choice and the structure of the environment*, *Psychological Review*, Vol. 63, No. 2, p. 129-138
- [16] Von Neumann J., Morgenstern O. (1947), *Theory of games and economic behavior*, New York: Princeton University Press
- [17] Weber M. (1922), *Economy and society*. In Jones G.R., George J.M. (2008), *Contemporary management*, Boston: McGraw-Hill/Irwin, 5th Edition

ON THE AMENDMENTS TO THE INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS RELATING TO THE FINANCIAL REPORTING OF FINANCIAL ASSETS

Radka Andasarova, PhD

University of National and World Economy – Sofia, Republic of Bulgaria radka_bl@abv.bg

Abstract: The dynamic development and diversity of financial assets launches great challenges against the accounting theory and practice. The accounting standards concerning the accounting treatment of financial assets are some of the most dynamically and quickly changing accounting standards. The present research addresses the different accounting standards regulating the accounting treatment of financial assets by focusing on the specific new developments in their classification and measurement. The amendments are associated with the adoption of a new international accounting standard – IFRS 9 Financial Instruments. The application of a new impairment model – *the approach of expected losses (The Expected Loss Model-EL)*, grounded in IFRS 9 *Financial instruments* is a fundamental change in the rules on reporting and recognition of financial instruments impairment. The specific requirements of the accounting standards adopted and approved by the European Commission, which are applicable to the studied issues, have been explored and analyzed in detail.

Keywords: financial assets, accounting standards, classification, measurement

ЗА ПРОМЕНИТЕ В МЕЖДУНАРОДНИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ФИНАНСОВО ОТЧИТАНЕ, СВЪРЗАНИ СЪС СЧЕТОВОДНОТО ОТЧИТАНЕ НА ФИНАНСОВИТЕ АКТИВИ

Ас. д-р Радка Андасарова

Университет за национално и световно стопанство - София, Република България radka_bl@abv.bg

Резюме: Динамичното развитие и разнообразие от финансови активи поставя големи предизвикателства пред счетоводната теория и практика. Счетоводните стандарти, засягащи счетоводното отчитане на финансовите активи, са едни от най-динамичните и бързо променящи се счетоводни стандарти. Настоящата разработка разглежда различните счетоводни стандарти, регламентиращи счетоводното отчитане на финансовите активи, акцентирайки върху специфичните нововъведения в тяхното класифициране и оценяване. Промените са свързани с приемането на нов международен счетоводен стандарт – МСФО 9 Финансови инструменти. Прилагането на нов модел на обезценка – *подходът на очакваната загуба (The Expected Loss Model-EL)*, заложен в МСФО 9 *Финансови инструменти*, е фундаментална промяна в правилата за отчитане и признаване на обезценка на финансови инструменти. Конкретните изисквания на приложимите към разглежданата проблематика счетоводни стандарти, приети и одобрени от Европейската комисия, са детайлно разгледани и анализирани.

Ключови думи: финансови активи, счетоводни стандарти, класификация, оценяване

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Счетоводните стандарти, третиращи въпросите, свързани с признаване, оценка и оповестяване на финансови активи, които към настоящия момент са одобрени от Европейската комисия, и са в сила за всички предприятия, прилагащи международните счетоводни стандарти (МСС, респ. МСФО), са МСС 32 *Финансови инструменти: представяне*, МСС 39 *Финансови инструменти: признаване и оценяване* и МСФО 7 *Финансови инструменти: оповестяване*.

МСС 32 подобрява принципите за представяне на финансовите инструменти като финансови активи, финансови пасиви и инструменти на собствения капитал. Стандартът се прилага към договорите за покупка или продажба на нефинансова позиция, която може да бъде уредена с парични средства или с друг финансов инструмент, или чрез размяна на финансови инструменти. Счетоводният стандарт, третиращ въпросите за признаване и оценка на финансови активи, който към настоящия момент е одобрен от Европейската комисия и е в сила за предприятията, прилагащи МСС, е МСФО 39. МСФО 7, регламентираща изискванията за оповестяване на финансови инструменти, с оглед да се даде възможност на потребителите на финансови отчети да оценят въздействието и значимостта на финансовите

инструменти за резултатите и финансовото състояние на предприятието. Принципите в МСФО 7 допълват принципите за признаване, оценяване и представяне на финансови активи и финансови пасиви в МСС 32 *Финансови инструменти: представяне* и МСС 39 *Финансови инструменти: признаване и оценяване*.

2. СЧЕТОВОДНО ТРЕТИРАНЕ НА ФИНАНСОВИТЕ АКТИВИ В КОНТЕКСТА НА СЧЕТОВОДНИТЕ СТАНДАРТИ, ПРИЕТИ И ОБОРЕНИ ОТ ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ

През април 2001 г. Съветът за международни счетоводни стандарти (СМСС) прие МСС 32 *Финансови инструменти: оповестяване и представяне*, който беше публикуван от Комитета по международни счетоводни стандарти през 2000 г. Първоначалната версия на МСС 32 *Финансови инструменти: оповестяване и представяне* бе публикувана през юни 1995 г., а впоследствие бяха предприети и последващи изменения през 1998 г. и 2000 г. През декември 2005 г. СМСС измени МСС 32, като прехвърли всички оповестявания, свързани с финансовите инструменти, в друг стандарт - МСФО 7 *Финансови инструменти: оповестяване*, в следствие на което бе променено и наименованието на Стандарта, а именно - МСС 32 *Финансови инструменти: представяне*. Последващи изменения в МСС 32 са публикувани през 2008 г., отнасящи се до определени финансови инструменти, подлежащи на връщане, и задължения, възникващи при ликвидация, и през 2011 – относно включване на информация, свързана с критериите за компенсиране на финансови активи и финансови пасиви.

Същността на финансовите активи, като счетоводна категория, се изяснява в МСС 32 *Финансови инструменти: представяне*⁵³. Изясняването на същността на финансовите активи налага те да бъдат съпоставени с реалните активи, с оглед разкриване на техните специфични особености, а именно:

- основната характеристика на финансовите активи е техният договорен характер⁵⁴. Самият договор, в най-общ смисъл, представлява волеизявление на две или повече страни, които уреждат своите взаимоотношения и не е задължително да бъдат в писмен вид. В МСС 32 договорът се разглежда като споразумение между две или повече страни, което е с ясни икономически последици, които страните имат малка, ако имат изобщо някаква възможност да избегнат, тъй като обикновено споразумението подлежи на юридическо изпълнение⁵⁵. Финансовите активи намират приложение в счетоводния баланс на предприятието само когато те са страна по договорните разпоредби на инструмента.

- базисна характеристика на финансовите активи е, че те водят до създаването на директен входящ паричен поток⁵⁶. Реалните активи също се експлоатират с цел генериране на парични потоци, но това не винаги е свързано с директен паричен поток. От друга страна, сумата на паричните потоци от конкретен финансов актив обикновено не зависи от това, кой го контролира, за разлика от реален актив, при който генерираните икономически изгоди и получени парични потоци от този актив се влияят пряко от контролиращия субект.

- в състава на финансовите активи не се включват договорите, пораждащи права или задължения за размяна на нефинансови активи като: бартерни сделки; фючърсни или форуърдни договори, уредени чрез прехвърляне на физически активи и др.

Въпросите за класифицирането на финансовите активи към определени категории има пряк ефект върху цялостното им счетоводно отчитане⁵⁷, а именно:

- по каква стойност активите да бъдат включени в счетоводния баланс, за целите на първоначалното оценяване (първоначалната оценка на финансовите активи се формира от два

⁵³ МСС 32 *Финансови инструменти: представяне*, параграф 11, (2012).

⁵⁴ Башева, Сн. и колектив. *Международни стандарти за финансови отчети*. София, УННС: Център за дистанционно обучение (2016).

⁵⁵ МСС 32 *Финансови инструменти*, параграф 13, (2012).

⁵⁶ Бойчева, Е. *Счетоводно информационно осигуряване управлението на риска на застрахователите*. – В: Дисертация за присъждане на образователната и научна степен “доктор”, София, (2011).

⁵⁷ Съгласно разпоредбите на действащия МСС 39 (параграф 9), всички новопридобити финансови активи се класифицират и отнасят към една от следните четири категории:

- Кредити и вземания;
- Инвестиции, държани до падеж;
- Финансови активи, отчитани по справедлива стойност в печалбата или загубата;
- Финансови активи на разположение за продажба.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

компонента: справедлива стойност плюс/минус преките разходи по сделката);

- по каква стойност активите ще бъдат включени в счетоводния баланс, за целите на последващото оценяване (финансови активи, оценявани по амортизирана стойност, и финансови активи, оценявани по справедлива стойност);

- дали печалбите и загубите от промяна в стойността на актива да бъдат включени директно в отчета за доходите, или да бъдат признати в друг всеобхватен доход и рекласифицирани в отчета за доходите на по-късен етап.

3. ПРЕДСТОЯЩИ ПРОМЕНИ В СЧЕТОВОДНОТО ТРЕТИРАНЕ НА ФИНАНСОВИТЕ АКТИВИ

През ноември 2009 г. СМСС издаде нов стандарт, като първа стъпка от процеса на замяната на МСС 39 *Финансови инструменти: признаване и оценяване*, с която бяха въведени нови изисквания само за класификацията и оценката на финансовите активи. На 18 октомври 2010 г. СМСС преиздаде МСФО 9 (втора версия), като вече в него са включени и изискванията за класификацията и оценяването на финансовите пасиви⁵⁸. Намерението на Съвета е МСФО 9 окончателно да замени МСС 39 в неговата цялост. На 24 юли 2014 г. СМСС публикува окончателната версия на МСФО 9 *Финансови инструменти*, съдържаща изисквания за оценяване, признаване, обезценка, отписване и счетоводно отчитане на хеджирането, като задължителната дата за неговото прилагане е в сила за периоди, започващи на или след 1 януари 2018 г., като по-ранното му прилагане също е позволено. Понастоящем МСФО 9 не е приет от Европейската комисия, и следователно, за европейските компании не е налице изборът за прилагане на МСФО 9 или МСС 39. За тях, до приемането на МСФО 9 от Европейската комисия, като задължителен за прилагане остава МСС 39.

Таблица 1. Хронограма на проектопредложенията по разработването на МСФО 9

Ноември 2009г. Оценка и класификация на финансовите активи		Януари 2011г. Допълнение към проекта: Обезценка	Ноември 2012 г. Проект за обсъждане: Изменения към МСФО 9	Ноември 2013 г. Счетоводно отчитане на хеджирането					Януари 2018 г. Задължителна дата за прилагане на МСФО 9
2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
Ноември 2009г. Проект за обсъждане: Обезценка	Октомври 2010 г. Финансови пасиви Отписване на финансови инструменти			Март 2013 г. Проект за обсъждане: Финансови инструменти: очаквани кредитни загуби	Юли 2014 г. Окончателно публикуване на МСФО 9				

Очакваните промени в счетоводното отчитане на финансовите инструменти представляват преразглеждане на въпросите, свързани със счетоводното им третиране в контекста на МСС 39 *Финансови инструменти: признаване и оценяване*, МСС 32 *Финансови инструменти: представяне* и МСФО 7 *Финансови инструменти: оповестяване*.

МСФО 9 ще промени значително счетоводното отчитане на финансовите активи, в сравнение с изискванията на МСС 39, регламентирайки нови категории финансови активи, за целите на

⁵⁸ Съветът реши да запази повечето от изискванията в МСС 39: *Финансови инструменти: признаване и оценяване* за класифициране и оценяване на финансовите пасиви.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

последващото оценяване⁵⁹, както и въвеждане на нов модел за признаване на обезценки за кредитни загуби – подходът „претърпяна загуба“.

Класификацията и оценяването на финансовите активи, в контекста на МСФО 9, следва да се извършва по преценка въз основа на два фактора:

- *бизнес моделът на предприятието за управление на финансовите активи* – фактор, въздействащ върху класификацията на финансовите активи. Тестът изисква предприятието да определи дали целта на притежаването на финансов актив е да се събират договорни парични потоци от него, или да се реализират изгоди от промяна в справедливата му стойност при продажба преди падежа, т.е. как предприятието управлява актива (Таблица 2).

- *характеристиките на договорните парични потоци от финансовия актив* – фактор, влияещ върху оценяването на финансовия актив (Таблица 3).

Таблица 2

Бизнес модел	Класификация
Активът се държи с цел получаване на договорните парични потоци	<i>Финансови активи, оценявани по амортизирана стойност</i>
Активът се държи с цел получаване на договорните парични потоци, както и финансови активи за продажба	<i>Финансови активи, оценявани по справедлива стойност в друг всеобхватен доход</i>
Финансови активи, които не могат да се отнесат към нито една посочените категории	<i>Финансови активи, оценявани по справедлива стойност в печалбата или загубата</i>

Таблица 3

Характеристика на договорните парични потоци	Оценяване
Получаване на парични потоци, представляващи единствено плащане по главница и лихва	<i>Финансови активи, оценявани по амортизирана стойност, или Финансови активи, оценявани по справедлива стойност в друг всеобхватен доход</i>
Друго	<i>Финансови активи, оценявани по справедлива стойност в печалбата или загубата</i>

Новост в МСФО 9 е прилагането на нов модел на обезценка – *подходът на очакваната загуба (The Expected Loss Model-EL)*. Това е фундаментална промяна в правилата за отчитане и признаване на обезценка на финансови инструменти, респ. финансови активи. За пръв път признаването на обезценки няма да зависи от наличието на идентифицирани (претърпени загуби), вместо това, предприятията ще прилагат нов подход, т.е. те ще признават „очаквани кредитни загуби“ от финансови инструменти. Стандартът дава възможност за провизиране на потенциални (бъдещи) загуби, изразяващо се в това, че притежателите на финансови активи, отчитани по амортизируема стойност вече имат ангажимент не само към редовния мониторинг на историческа информация, но също така и към всяка друга потвърдена информация, която дава обективна основа за очаквано влошаване на качеството на финансовия актив.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съвременната икономическа обстановка, характеризираща се с продължаваща финансова криза и все по-сложна ситуация, в която се намират финансовите пазари, е от важно значение подобряване счетоводното третиране на финансовите активи и управлението на рисковете, свързани с тях. Процесът на хармонизиране и усъвършенстване на счетоводните стандарти за финансови инструменти, който тече

⁵⁹ Концептуалната промяна в МСФО 9 Финансови инструменти, в сравнение с МСС 39 Финансови инструменти: признаване и оценяване е, че финансовите активи се класифицират в две основни категории:

- финансови активи, оценявани по амортизирана стойност; и
- финансови активи, оценявани по справедлива стойност.

По този начин съществуващите в МСС 39 Финансови инструменти: признаване и оценяване категории „финансови активи, на разположение за продажба“ и „инвестиции, държани до падеж“, не са възприети в МСФО 9

в момента, означава, че се налагат значителни промени в съвременните разбирания за системата на счетоводно отчитане като основен източник на информация за управление на финансовите активи и рисковете, свързани с тях. С нарастване на сложността на естеството и комплексността на финансовите инструменти се увеличава и сложността по отношение на тълкуването на счетоводните стандарти както от съставителите, така и от ползвателите на финансови отчети. Приемането на МСФО 9 Финансови инструменти най-общо представлява опит за разрешаване на дългогодишно трупаните критики по отношение на съществуващите сложни счетоводни методи и подходи за представяне на финансовите инструменти, заложен в действащия към настоящия момент и одобрен от Европейската комисия счетоводен стандарт - МСС 39 *Финансови инструменти: признаване и оценяване*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Башева, Сн. и колектив. Международни стандарти за финансови отчети. София, УННС: Център за дистанционно обучение, с.322, 2016.
- [2] Бойчева, Е. Счетоводно информационно осигуряване управлението на риска на застрахователите. – В: Дисертация за присъждане на образователната и научна степен “доктор”, София, с.49, 2011.
- [3] Международни стандарти за финансово отчитане. ИДЕС, 2012.
- [4] Закон за счетоводството, обн. ДВ, бр.95 от 08.12.2015 г., в сила от 01.01.2016 г.

**GOVERNMENT EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL
EVIDENCE FOR WESTERN BALKAN COUNTRIES**

Luljeta Sadiku

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Macedonia
luljeta.sadiku@yahoo.com

Liza Alili Sulejmani

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Macedonia
liza.a.sulejmani@gmail.com

Snezana Bilic

International Balkan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Macedonia
sbilicsotiroska@yahoo.com

Abstract: Government expenditures are substantial component that influence economic development in market economies. However, there is an intense debate among scholars and fiscal policymakers whether growth of government expenditures boosts economic growth. Evidence regarding the impact of public expenditures on economic growth, as an attractive subject concerning studies of different scholars, demonstrate contradictory results of this nexus where according to conventional wisdom high government expenditures are source of economic instability or stagnation. On the contrary, empirical findings do not conclusively support such statement, where several studies claim positive and significant relationship between government expenditures and economic growth, while few others find a significant negative or no relationship between government expenditures and economic growth.

Controversial empirical evidence of such impact in developing countries makes us aware of its importance and therefore this paper addresses the significant relationship between public expenditures and economic growth in Western Balkans for time period 2004-2014, where indeed addresses this results as further recommendation for eventually government changes in the near future. Moreover, the paper represents a further contribution on the existing literature regarding the impact of government expenditures on economic growth, rather than solving the debate of the controversial results of this relationship.

Regarding the empirical analysis of the relationship of government expenditures and economic growth, this paper also investigates the fixed effects and individual heterogeneity across countries and years. Based on the panel regression techniques and Least Square Dummy Variable (LSDV) regression method, government expenditures positively affect the economic growth in the sample countries in various model specifications. This implies that policymakers in these countries should enhance capital government expenditures and productive economic activities in order to spur economic development.

Keywords: Government expenditures, Economic growth, LSDV, Western Balkan countries

INTRODUCTION

There is no doubt about the predominant objective of public expenditure policy for achievement of sustained and equitable economic growth. Therefore most of the governments' public policies worldwide are aimed for promoting this sustained and equitable economic growth. Furthermore, public expenditures also play an important role in the human capital formation as well on the physical capital. Moreover, through appropriate destination of public expenditures economic growth can be boosted even in the short run.

Yet, beside the important role of the fiscal policy, the debate regarding the effects of public expenditures on economic growth has been a subject to a large body of empirical studies claiming evidence for occasionally conflicting results regarding the relationship between public expenditures and economic growth. In addition, existing literature displays conclusions regarding the effects of public expenditures at developed countries or using large samples as a mixture of developed and developing countries and there is scanty of empirical analysis of such nexus in Western Balkans. Economic growth can be enhanced through many ways such as infrastructural facilities, improvement of education and health service, encouragement of foreign local investments, while when dealing with such issues great amount of spending is faced by the government which clearly leads to high government expenditures. De facto, public expenditure size and structure determine the pattern and form of economic growth.

The relationship between public expenditure and economic growth is especially important for developing countries, most of which have experienced increasing level of public expenditure over time. (Fasanya & Egbetunde, 2013, Lindauer & Valenchik, 1992).

Considering public expenditures as substantial component of economic growth in market economies and the intense debate among scholars and policymakers, main objective of this paper reveals the impact of government expenditures on economic growth in Western Balkan countries during the time period 2004-2014, through investigating also the fixed effects and individual heterogeneity across countries and years.

Following this section, section two configures literature review analysis, followed by the methodological framework of the pursued study while the empirical results are discussed in section four from which results we have presented conclusions and recommendations in the last section.

LITERATURE REVIEW

So far there exist many studies estimating the effects of public expenditure on economic growth. Moreover, empirical studies have achieved conflicting results: some support hypothesis of public expenditures associated with a decline in economic growth (Landau, 1986; Scully, 1989); others that public expenditure is associated positively with economic growth (Ram, 1986); rest of the studies found no significant relationship among these variables (Diamond, 1989). Moreover, results also claim that public expenditures have no impact on growth in developed countries, but they show positive impact in developing countries (Sattar (1993). However, studies regarding the relationship between government expenditures and economic growth have not shown robust results, claimed by small changes in model specification.

Effects of certain public expenditure components on economic growth have been subject of a numerous studies suggesting that public sector consumption does not promote economic growth (Diamond, 1989; Barro, 1991 and Easterly and Rebelo, 1993). Besides, many studies found positive correlation between economic growth and various education indicators or expenditures: primary and secondary levels of educational attainment (Barro, 1991), the share of expenditures on education in total expenditure (Otani & Villanueva, 1990). However, existing studies also suggest indirect correlation of education and economic growth, through education expenditures and private investment (Clements and Levy, 1994).

So far, existng consensus is found regarding the claiming that relatively tiny part of government expenditures, respectivly unemployment benefits, is a pure cyclical phenomenon, where changes in the level of output are important only to the affected extent of cyclical slack in economy. (Noord, 2000; Bouthevillan et. al., 2001). The relationship between public expenditures and economic growth has been analyzed through many corners, where a part of literature investigates determinants of size of government across countries, focusing on per-capita income (Peltzman, 1980; Borcharding, 1985), other part investigated the relative price of public goods and services (Baumol, 1967), also the demographic structures has been an analyzed issue (Heller and Diamond, 1990), degree of openness of economy (Rodrik, 1998).

Moreover, nexus between public expenditure and economic growth depends from the size of government which is important in the performance of economy and gives recommendation for an increase in the spending on infrastructure, social and economic activities as well as encouraging and supporting the private sector to accelerate economic growth (Abdullah, 2000). By pointing out endogenous growth models, fiscal policy is very crucial in predicting future economic growth (Atul & Khalkhali, 2002)

Positive evidence effects regarding the relationship between public expenditures and economic growth does not hold for all expenditures, but de facto can hold up to certain threshold, until when by increasing the expenditure level may cause inverse effects in the economic growth. Thus, public expenditure stimulate economic growth, but only to certain point and eventually the costs associated with public expenditure may begin to outweigh their benefits (Nizalov & Loveridge, 2005).

Many researchers have attempted to examine the effect of government expenditure on economic growth. Authors Ranjan and Sharma (2008) analyzed the impact of public development expenditure on economic growth during the period 1950-2007 by discovering a significant positive impact on economic growth as well as the existence of co-integration among these variables.

Other existing literatures disentangled public expenditures by using multivariate co-integration analysis to investigate effect of each sector on the economic growth where in the long run, public expenditures on education showed positive effect on economic growth, where as public expenditures designated on defense and health experienced negative effects on economic growth, stating the importance of the allocation of government resources for enhancing economic growth.

Moreover, causal relationship between economic growth and government expenditure for the US was enhanced by Liu et al., (2008), by using data for time period 1947-2002, where causality revealed that total public expenditure raises the US economic growth.

Analyzing nature and direction of causality in Pakistan between public expenditure and national income together with various selected components of public expenditure by applying Toda-Yamamoto causality test to Pakistan for the period of 1971 - 2006, Rehman et al., (2010) shown positive impact of such nexus.

Moreover, authors Olugbenga and Owoye (2007) have investigated the relationship between public expenditure and economic growth for a group of 30 OECD countries for the time period 1970-2005. Thus, there is an existence of a long-run relationship between government expenditure and economic growth (Olugbenga & Owoye, 2007). In addition, authors also predicted unidirectional causality from public expenditure to economic growth for 16 countries.

Furthermore, in G7 countries, public expenditure is generally co-integrated with income, where long-run income elasticity of public expenditure is above unity at all countries compared with public consumption and transfers, while in short-run elasticity differ across countries showing an average around 0.5 (Kolluri et al., 2000).

In their study, Komain and Brahmasrene (2007) examined relationship between public expenditures and economic growth in Thailand, through employment of Granger causality test, by indicating a unidirectional relationship, where causality is running from public expenditures to economic growth. Such results claim significant effect of public spending on economic growth.

As a result of the existing findings regarding the empirical relationship between government expenditures and economic growth, crystal distinguishing of such nexus varies upon models, data and countries of analysis, causing the debate of impact of government expenditures on economic growth to continue and left open for further investigation.

METHODOLOGY AND DATA

In order to examine the impact of government expenditures on economic growth of the Western Balkan countries, a general standard model is used in the following form:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{it} + \beta_2 Z_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Where Y represents the real output for country *i* and time *t*, X is a vector of control variables that includes, in our case, the lagged GDP per capita, government expenditures, FDI stock, and exports. Whereas Z_i is an unobserved variable that varies from one country to the next but does not change over time. We want to estimate β_1 , the effect on Y of X holding constant the unobserved country characteristics Z. Because Z_i varies from one country to the next but is constant over time the real output regression model can be interpreted as having *n* intercepts, one for each country and ε_{it} is the stochastic term.

To estimate the above panel regression model, three alternative methods are used. First, the Pooled Least Squares (OLS) model, which fundamentally depends on minimizing the sum of squared residuals, is based on the assumption that both intercept and coefficient are constant over time and cross section, and statistical noise captures disturbances over time and cross section. Second, the Fixed Effects model (FEM), also referred to as the “Least-Squares Dummy Variable (LSDV) model”, estimates the intercept as coefficient of dummy variables. This model allows intercept to vary for each cross-section and thus account for the individual effect. Third, the Random Effects model (REM), treats the intercepts as random variables rather than fixed constants. The intercepts are assumed to be independent from the error term and also mutually independent. This study also provides Hausman test to decide between Fixed Effect model and Random Effect model. The null hypothesis underlying this test is that the FEM and REM estimators do not differ substantially. If the null hypothesis is rejected, REM is not appropriate and it is may be better to use FEM, in which case statistical inferences will be conditional on the ε_{it} in the sample. Specifically, if it is assumed that ε_{it} and the X 's (explanatory variables) are uncorrelated, REM may be appropriate, whereas if ε_{it} and the X 's are correlated, FEM may be appropriate (Gujarati, 2003).

Explicitly, let $\alpha_i = \beta_0 + \beta_2 Z_i$ then the equation (1) becomes:

$$Y_{it} = \beta_1 X_{it} + \alpha_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

This equation represents the fixed effects regression model by which we estimate the fixed effects on real output, where α_i (*i*=1....*n*) is the unknown intercept for each country.

While the random effects model has the form:

$$Y_{it} = X_{it}\beta + \alpha_i + u_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Where u_{it} is the between-entity (country) error; ε_{it} is the within-entity (country) error.

The data

This study is an empirical study using secondary data. The annual data from 2004 to 2014 of six Western Balkan countries namely Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Macedonia, Serbia and Montenegro, were collected from World Development Indicator (WDI) provided by the World Bank. All data are transformed into logarithmic in order to measure the relative impact and the elasticity of government expenditures on economic growth in Western Balkan countries. A descriptive statistics of the used data in the empirical analysis is provided in (Table 1) below:

Table 1. Summary statistics

Variable	Mean	Std. Dev.	Min	Max	Observations
GDPC	4425.385	2600.175	1743.098	11515.96	66
FDI	9.78E+08	1.11E+09	4.12E+07	5.81E+09	66
EXP	32.92835	8.483087	9.85324	49.37222	66
GOVEX	3.58E+09	3.56E+09	2.16E+08	1.30E+10	66

Source: Authors' calculations

EMPERICAL RESULTS

In this section are presented estimates of econometric models, ie "pooled OLS," "Fixed Effects", "Random Effects". As dependent variable we take GDP per capita as a representative variable of economic growth, while as independent variables in addition to the variable of government expenditures (GOVEX), we consider GDP per capita with a time lag (lag GDPC) in order to control the convergence 'steady-state' predicted by neoclassical growth models (see Solow 1956; Mankiw et al. 1992), as well as we experiment with other control variables such as foreign direct investment stock (FDI), and exports (EXP). Summarized results are shown in Table 2 below. As a result of individual unobservable heterogeneity, linear regression method, respectively pooled OLS estimates show bias and cannot be regarded as consistent, so therefore the results of this approach should be taken with caution. Consequently, we have estimated the FEM and REM models, where through the Hausman⁶⁰ test we determined that the FEM model is more proper than REM for this case.

Table 2. Regression results

	Pooled OLS	Fixed Effects	Random Effects
ln_gdpc	0.0001512	0.000534	0.000146
L1.	(0.000110)***	(0.000154)***	(0.000125)***
ln_govexp	0.05855	0.192197	0.016510
	(0.01245)	(0.03259)***	(0.016758)
ln_fdi	0.004288	0.012750	0.03214
	(0.010426)***	(0.009556)*	(0.01103)***
ln_exp	0.19817	0.179600	0.2170
	(0.03155)***	(0.03824)***	(0.03616)***

⁶⁰ To decide between fixed or random effects we can run a Hausman test where the null hypothesis is that the preferred model is random effects vs. the alternative hypothesis the fixed effects (see Green, 2008, chapter 9). It tests whether the errors (u_i) are correlated with the regressors, the null hypothesis suggests that they are not correlated.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

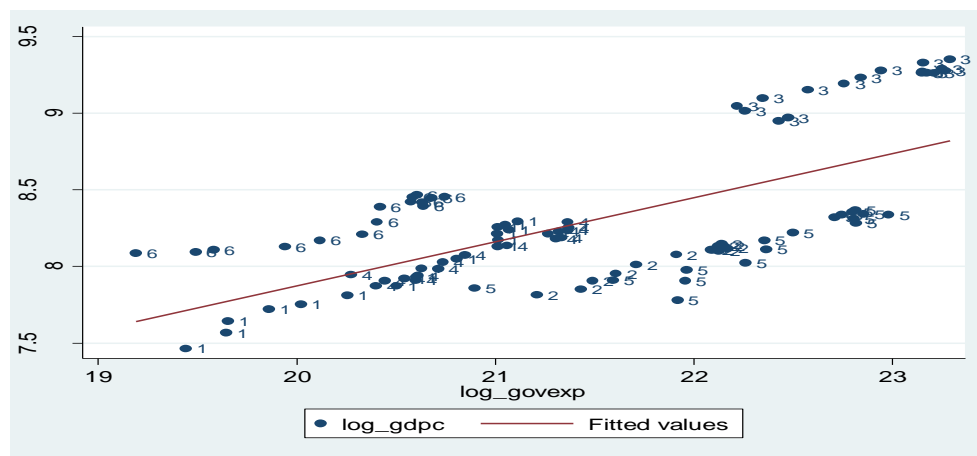
Constant	5.593520 (0.24794)	3.0744 (0.54905)	5.9002 (0.30155)
Observations	66	66	66
R-squared	0.972	0.833	0.971
F	119.23	15.58	Chi2(4)=163.8

Note: The values in parentheses represent standard errors of coefficients, and notations ***, **, * indicate statistical significance of the regression coefficients of 1%, 5%, 10%, respectively

Source: Authors' calculations

Basically, the regression results of FEM indicate that there is a positive and statistically significant relationship between economic growth and government expenditure (see also Figure 1 below). Moreover, the relationship is positive and statistically significant with the other independent variables considered in the model. The intuition behind the positive coefficient of lagged GDP per capita of countries included in the study, is that all countries are transition countries and growth rates have been relatively high mainly as a result of public property privatization and the increased investments. It can also be assumed that the 'steady state' of these countries can be considered to be at a higher level than the average. Specifically, the coefficients of lagged GDP per capita, government expenditures and the ratio of exports are statistically significant at 1% level of significance, while the FDI stock at 10% level of significance. So, under other conditions unchanged, for every 1% increase of government expenditures, GDP per capita will increase by 0.192%, and for every 1% increase of exports, GDP per capita will be increased by 0.179%. FDI is also considered as a determinant of growth of GDP, although researchers have obtained different results for different countries. In fact, in some countries there is a positive impact, while in others the link is unclear. In the case of the Western Balkan countries according to these results the relationship is positive.

Fig. 1. The relationship between Economic growth and government expenditures in WB countries

Source: Authors' calculations

CONCLUSIONS

The main purpose of this study was to analyze empirically the impact of government expenditures on economic growth of the Western Balkan countries (Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Macedonia, Serbia and Montenegro). To accomplish this goal we performed regression models based on panel data (from 2004-2014), such as pooled OLS, fixed effects model and random effects model. Based on the results of Hausman test the most appropriate model for this analysis was determined the fixed effects model. Empirical results of this model show that there is a positive and statistically significant relationship between GDP per capita and government expenditures in the sample countries. For every 1% increase of government expenditures, GDP per capita will increase by 0.192% over time.

REFERENCES

1. Abdullah, H. A., (2000), "The Relationship between Government Expenditure and Economic growth in Saudi Arabia" *Journal of Administrative science* vol. 12(2):173-191.
2. Abu, N. and Abdullah, U. (2010), "Government Expenditure and Economic Growth in Nigeria, 1970–2008: A Disaggregated Analysis". *Business and Economic Journal*, Vol. 4. Retrieved on 11/6/2010 from <http://astonjournals.com/bej>
3. Barro, R. J., and Sala-i-Martin, X, (1992), "Public Finance in Models of Economic Growth", *Review of Economic Studies*, vol. 59: 645-661.
4. Dar Atul AmirKhalkhali (2002). "Government size, factor accumulation, and economic growth: Evidence from OECD countries". *Journal of Policy Modeling*, Elsevier
5. Devarajan, S., Swaroop, V. and Zou, H. (1996). 'The Composition of Public Expenditure and Economic Growth', *Journal of Monetary Economics*, Vol. 37: 313–344.
6. Green H.W.(2008), *Econometric Analysis*. 6th ed., Upple Saddle River, N. J. :Prentice Hall,
7. Holmes, J.M. and Hutton, P.A. (1990). "On the causal relationship between government expenditures and national income". *The Review of Economics and Statistics*, JSTOR
8. Islam, A., "Foreign Aid and Economic Growth: An Empirical Study of Bangladesh", *Applied Economics*, Vol.24, May: 541-544
9. Kolluri, B.R., Panik M. J., Wahab, M.S. (2000), "Government expenditure and economic growth: evidence from G7 countries", *Applied Economics*, 32: 1059-1068.
10. Komain, J. and Brahmaasrene, T. (2007). "The relationship between government expenditures and economic growth in Thailand". *Journal of Economics and Economic Education Research*, Vol. 8(1) : 93-104
11. Liu Chin, H.L., Hsu, C. and Younis, M. (2008). "The association between government expenditure and economic growth: The granger causality test of the US Data, 1974-2002". *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*.
12. Mankiw, G., Romer, P., & Weil, D. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107(2): 407-437
13. Nizalov, D., & Loveridge, S. (2005). Regional policies and economic growth: One size does not fit all. *Review of Regional Studies*, 35 (3), 266-290.
14. Olugbenga, A.O., Owoye, O. (2007). "Public expenditure and economic growth: New evidence from OECD countries". *Business and Economic Journal*, Vol. 4(17).
15. Ranjan, K.D. and Sharma, C. (2008). "Government expenditure and economic growth: Evidence from India". *The ICFA/University Journal of Public Finance*, Vol. 6(3): 60-69.
16. Saunders, P. (1985). "Public Expenditure and Economic Performance in OECD Countries," *Journal of Public Policy*, February 1985: 1-21.
17. Solow, R.M. (1956). "A contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 70(1): 65-94.

SOURCES OF FINANCING MARKETING STRATEGIES OF LARGE BH EXPORTERS

Veldin Ovčina, PhD

„Džemal Bijedić“ University of Mostar, Faculty of Economics, B&H veldin.ovcina@unmo.ba

Armina Hubana, PhD

„Džemal Bijedić“ University of Mostar, Faculty of Economics, B&H armina.memc@unmo.ba

Abstract: In today's uncertain times, being different is not just a matter of choice, but a necessity, the basis for survival. For this reason, domestic companies penetrate the international markets, if they want to maintain or increase a certain market share, to maintain current and have new consumers / customers, if they want to be perceived by them as a high-quality, socially responsible and innovative company, must constantly invest in marketing in order to achieve this purpose. Adequate created plan and program of international performances, with the previously profiled and realized market research is key to business success in international markets. On the other hand, the issue of financing of strategic performance in international markets is very sensitive. In fact, in an effort to necessary financial resources for international performances provide from favorable sources, companies are faced with the following dilemma: whether investment and business development fund from their own or borrowed sources. Limited access to finance, at the money market and capital market, particularly in terms of price and conditions of use, is one of the crucial decisions, and the biggest problem of export enterprises in the international market. The aim of this paper is to analyze the theoretical and applied aspects of the concept of designing and funding (budgeting) marketing strategy largest exporters of Bosnia and Herzegovina, whose successful business in international markets generated significant economic growth of the country. Their experiences, presented in marketing models and figures, will facilitate the job each new BH company while appearing in the international market.

Keywords: financing, marketing strategy, international markets, BH exporters.

IZVORI FINANSIRANJA MARKETING STRATEGIJA VELIKIH BH IZVOZNIKA

Dr. sc. Veldin Ovčina, docent

Univerzitet „Džemal Bijedić“, Ekonomski fakultet, Mostar, BiH

veldin.ovcina@unmo.ba

Dr. sc. Armina Hubana, docent

Univerzitet „Džemal Bijedić“, Ekonomski fakultet, Mostar, BiH

armina.memc@unmo.ba

Rezime: U današnjem, neizvjesnom vremenu, biti drugačiji nije samo stvar izbora, nego potreba, osnova za preživljavanje. Iz tog razloga, domaće kompanije koje penetriraju na međunarodnim tržištima, ukoliko žele da održe ili povećaju određeni tržišni udio, da zadrže trenutne i imaju nove potrošače/klijente, ukoliko žele da budu od strane istih percipirane kao visoko kvalitetne, društveno odgovorne i inovativne kompanije, moraju stalno da ulažu u marketing, kako bi ostvarili tu namjeru. Adekvatno kreiranje plana i programa međunarodnog nastupa, uz prethodno profilirano i realizirano istraživanje tržišta, ključ je poslovnog uspjeha na inostranim tržištima. Sa druge strane, pitanje finansiranja strategijskih nastupa na međunarodnim tržištima je jako osjetljivo. Naime, u nastojanju da se potrebna finansijska sredstva za međunarodne nastupe obezbijede iz najpovoljnijih izvora, preduzeća se suočavaju sa sljedećim dilemama: da li investicije i razvoj poslovanja finansirati iz vlastitih ili pozajmljenih izvora. Ograničen pristup izvorima finansiranja i na tržištu novca i na tržištu kapitala, naročito u pogledu cijene i uslova korištenja, predstavlja jednu od krucijalnih odluka, a ujedno i najveći problem preduzeća izvoznika na međunarodna tržišta. Cilj rada je analizirati teorijske i aplikativne aspekte koncepta dizajniranja i finansiranja (budžetiranja) marketing strategija najvećih izvoznika BiH, čije uspješno poslovanje na međunarodnim tržištima generiše značajan privredni rast zemlje. Njihova iskustva, predočena u marketing modele i brojke, olakšat će posao svakoj novoj bh kompaniji prilikom nastupa na ino tržište.

Ključne riječi: finansiranje, marketing strategije, međunarodna tržišta, bh izvoznici.

1. UVOD

Sve uspješne i profitabilne kompanije današnjice, koje su ujedno i međunarodno orijentisane, vlastitu svrhu poslovanja baziraju na lojalnim i zadovoljnim kupcima, te funkcionalno odlično dizajniranom i profiliranom sektoru marketinga. Ohrabruje činjenica da i u Bosni i Hercegovini postoje kompanije koje izvoze, koje nižu

uspjehe i koje su prepoznale marketing kao jednu od ključnih djelatnosti u preduzećima. Takvih kompanija nema mnogo, ali svakako njihov pojedinačni doprinos za bh privredu je nemjerljiv, te iste mogu i trebaju biti signal za sve druge kompanije koje nisu realizovale ambicije penetracije na međunarodna tržišta kako to da urade, te još važnije signal da uspjeh na međunarodnom, regionalnom, ili pak globalnom planu nije neostvariva kategorija. Privredna štampa d.o.o. Sarajevo u saradnji sa Vanjskotrgovinskom komorom BiH u izdanju Poslovnih novina (juni-juli 2015.) precizirala je 100 najvećih izvoznika BiH po više kriterija. Prilikom definisanja uzorka istraživanja uzeta su u razmatranje dva kriterija: kriterij velikih preduzeća i kriterij geografska odrednica (regija Hercegovina). Shodno prethodno navedenom autori su koncipirali anketni upitnik i fokus istraživanja usmjerili na 11 izvozno orijentisanih kompanija⁶¹. U nastavku, korištenjem alata deskriptivne statistike, prikazat ćemo rezultate istraživanja.

2. STRATEGIJE NASTUPA NA MEĐUNARODNA TRŽIŠTA

Strategije nastupa na strana tržišta domicilnih kompanija vezuju se dominantno na način usklađivanja i realizacije međunarodnih aktivnosti u okviru određene tržišne strukture. Uspješnom kreiranju i realizaciji aktivnosti penetracije na susjedna, regionalna, policentrična i globalna tržišta podređeno je istraživanje tržišta i traženje najpovoljnijih organizacijskih formi poslovanja. Shodno tome, možemo konstatovati da skoro i nema razlika između strategija nastupa i poslovanja na domaćem i međunarodnom tržištu. Svako preduzeće može ući na inostrano tržište kroz sljedeće poslovne aktivnosti:⁶²

- a. Izvoz proizvoda i usluga (direktni i indirektni) – ako tržište ima značajan potencijal ide se na otvaranje predstavništva i dolazi do čvršćeg povezivanja s trgovačkim preduzećima zemlje uvoznice. Preduzeća prvo počinju istraživati uvjete za izvoz proizvoda i usluga.
- b. Izvoz sistema (investicijski proizvodi, uređaji, objekti, systems – selling) – Prodaja sistema znači da prodavač omogućava inozemnom kupcu putem kombinacije proizvoda i usluga da potpunije podmiri širi broj potreba nego što bi to bio slučaj s kupovinom proizvoda.
- c. Izvoz znanja i tehnologije – Obavlja se neposrednim i posrednim putem. Misli se na izvoz opreme ili materijala (mašine, uređaji, gotovi proizvodi), transfer know-how (licence, patenti, dokumentacije) i znanje (za istraživanje inovacije obrazovanja).
- d. Zajednička ulaganja (joint venture) – Uključuju partnerstvo u kapitalu koji se ulaže u cilju proizvodne ili marketinške aktivnosti. Zajednička ulaganja su način nastupa na međunarodnom tržištu koja predstavljaju suvlasništvo preduzeća u projektima koje preuzima s inozemnim partnerima.
- e. Poslovno – tehnička saradnja sa inostranstvom – je oblik privredne saradnje između privrednih subjekata u domaćem i međunarodnom prometu roba i usluga radi uvođenja novosti i znanja u organizaciji i procesu proizvodnje i prometa.
- f. Licencna proizvodnja u inostranstvu – licenca je pogodna varijanta internacionalizacije poslovanja, posebno u onim slučajevima kada se nailazi na barijere u direktnom investiranju.
- g. Dugoročna proizvodna kooperacija – je produžetak već uspostavljenih poslovnih oblika saradnje, koji se tako produbljuju i usmjeravaju na korištenje međusobnim prednostima kako bi se postizali veći ekonomski učinci.
- h. Montažna proizvodnja u inostranstvu – je takav oblik saradnje gdje preduzeće u matičnoj zemlji proizvodi najveći broj dijelova ili sastojaka proizvoda i isporučuje ih inozemnom kooperantu koji ih montira u gotov proizvod.
- i. Ugovorna proizvodnja u inostranstvu – Proizvodi se mogu realizirati samo u zemlji sa čijim je preduzećem zaključen ugovor o proizvodnji ali često i u trećim zemljama.

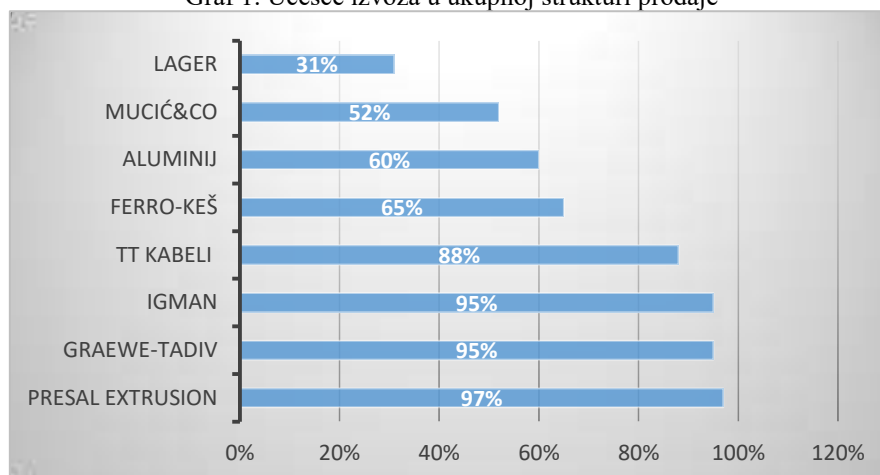
Kompanije koje su predmet istraživanja sopstvene strategije nastupa na inostrana tržišta dominantno baziraju na direktnom (55%) i indirektnom (27%) izvozu. Preostalih 18% penetraciju na međunarodna tržišta zasnivaju kroz formu zajedničkih ulaganja i partnerstava sa kompanijama iz zemalja recipijenata ulaganja. Interesantno je naglasiti da preostale (savremenije) strategije nastupa na međunarodna tržišta nisu zastupljene u potpunosti. Kvantitativni podaci učešća izvoza u ukupnoj strukturi prodaje analiziranih kompanija⁶³ predstavljeni su na grafičkom prikazu 1.

⁶¹ ALUMINIJ d.d. Mostar, FEAL d.o.o. Široki Brijeg, FERRO-KEŠ d.o.o. Mostar, GRAEVE TADIV d.o.o. Konjic, GRAFOTISAK d.o.o. Grude, IGMAN d.d. Konjic, LAGER d.o.o. Posušje, MUCIĆ&CO d.o.o. Ljubuški, PRESAL EXTRUSION d.o.o. Ljubuški, TT KABELI d.o.o. Široki Brijeg, VIOLETA d.o.o. Tomislavgrad.

⁶² Marković M., Međunarodni marketing, Logos d.o.o., Split, 1994., str. 71.

⁶³ Tokom procesa prikupljanja podataka tri kompanije nisu precizirale strukturu izvoza u ukupnoj prodaji.

Graf 1. Učešće izvoza u ukupnoj strukturi prodaje

Izvor: Statistička obrada autora

Konkretnijom analizom dolazimo do zaključka da se izvoz u BiH prvenstveno sastoji od roba niske dodatne vrijednosti i uglavnom oko 70% dolazi iz metalnog sektora. Pošto BiH posjeduje velike resurse u drvnom, metalnom, građevinskom, poljoprivredno-prehrambenom i sektoru turizma, bilo bi od ključne važnosti da se još kompanija osposobi da postanu izvoznici.⁶⁴

3. DIZAJNIRANJE I PROFILIRANJE POSLOVNIH VS. MARKETING STRATEGIJA

Sve kompanije međunarodne orijentacije nakon izbora strategije nastupa na inostrana tržišta, kao imperativ u vlastitom poslovanju postavljaju jasno dizajniranje i profiliranje poslovne (generičke) strategije. Analizom prikupljenih informacija dobijenim anketnim istraživanjem evidentno je da sve kompanije imaju jasno definisanu i motivirajuću viziju poslovanja, te uspješno profiliran jezički izraz iste, tj. misiju poslovanja. Provedbom interne i eksterne analize, te preciziranjem unutrašnjih snaga i slabosti, te vanjskih šansi i opasnosti (kroz SWOT matricu kao strategijski alat), ostvareni su svi preduslovi za optimalno koncipiranje strategijskog nastupa i poslovne strategije, sa ciljem ostvarenja iznad prosječnih ekonomskih performansi u odnosu na rastuću konkurenciju. Kompanije, koje su u fokusu ovog rada, dominantno koncipiraju i realizuju strategiju diferencijacije (73%), pri čemu su kao ključni blokovi konkurentnosti navedeni kvalitet i reaktivnost na zahtjeve kupaca. Strategiju troškovnog vodstva, dimenzioniranu kroz ekonomiju obima i organizacijsku krivu učenja realizuje 18% kompanija, dok svega njih 9% kao optimalnu strategiju nastupa vidi strategiju fokusa.

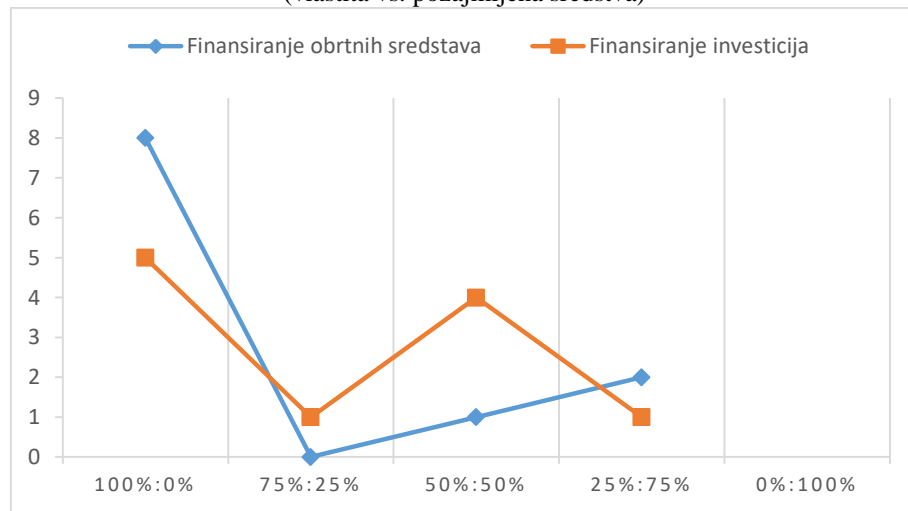
Marketing strategije nastupa analiziranih kompanija proizilaze iz prethodno koncipiranih poslovnih strategija. Rezultati istraživanja pokazuju da sve kompanije imaju vlastiti marketinški odjel, koji je ujedno i centralizovan, te da se putem istog efikasno upravlja cjelokupnim sistemom integrisanih marketing komunikacija (istraživanje tržišta, upravljanje proizvodnom, upravljanje distribucijom, upravljanje cijenom, upravljanje promocijom, benchmarking i sl.). Menadžeri su stava da adekvatno upravljanje marketinškim nastupom doprinosi povećanju tržišnog udjela i prodaje vlastitih organizacionih jedinica, te u marketingu vide jednu od ključnih konkurentskih oštrica današnjice, budući da je proces globalizacije i liberalizacije iznjedrilo ogromnu konkurenciju, te vrlo česte tržišne oscilacije i promjene ponašanja potrošača.

4. UPRAVLJANJE IZVORIMA FINANSIRANJA

Upravljanje alatima marketing miksa, te marketing strategijama nastupa na međunarodna tržišta nezamislivo je bez prethodnog dijagnosticiranja i preciziranja marketing budžeta i optimalnog upravljanja finansijama. Koncept upravljanja izvorima finansiranja analiziranih kompanija predstavljen je na sljedećem grafičkom prikazu.

⁶⁴ Od suštinske važnosti je da dođe do rasta b-h. izvoza, jer da bi privredna kretanja u BiH bilježila tendenciju rasta, stvarala se radna mjesta i povećavala ekonomska dobrobit stanovnika, BiH se mora usredotočiti na međunarodnu trgovinu, a naročito na povećanje obima i vrijednosti vlastitog izvoza.

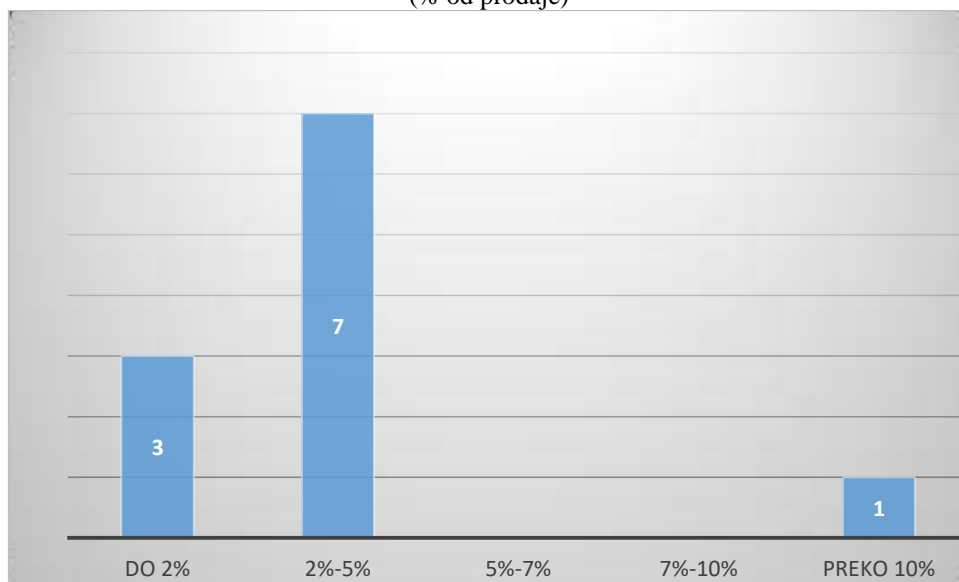
Graf 2. Izvori finansiranja obrtnih sredstava vs. investicija
 (vlastita vs. pozajmljena sredstva)

Izvor: Statistička obrada autora

Možemo zaključiti da finansiranje obrtnih sredstava kompanije realizuju većim dijelom iz vlastitih sredstava, dok kod finansiranja investicija ozbiljnije se angažuju tuđa sredstva uz također evidentan značajan udio vlastitih sredstava. U strukturi eksternih izvora dominiraju bankarski krediti (8 analiziranih kompanija), te nešto manje izraženi ostali izvori finansiranja (3 kompanije) i lizing (1 kompanija). Ovdje je važno apostrofirati da svih 11 kompanija marketing aktivnosti nastupa na međunarodna tržišta finansiraju u potpunosti iz vlastitih izvora finansiranja. Kao polaznu tačku, odnosno finansijsku osnovu planiranja budžeta za aktivnosti marketinga menadžeri navode realizovanu prodaju. Ulaganja u marketing analiziranih kompanija, bazirana na metodi procenta od prodaje, predstavljena su na sljedećem grafičkom prikazu.

Graf 3. Ulaganja u marketing
 (% od prodaje)

Izvor: Statistička obrada autora

Najveći broj kompanija (njih 7) u marketing ulaže od 2% - 5% sredstava od realizovane prodaje, što nije zanemariv procenat. Nešto manji procenat, preciznije do 2%, za marketing izdvajaju 3 analizirane kompanije, dok samo jedna kompanija izdvaja više od 10%. Rezultati istraživanja potvrđuju da je tržišni udio analiziranih kompanija (sa navedenim procentima) rastao u protekle tri godine, te da se može zaključiti da su ove kompanije

u proteklom periodu sigurno dosta pažnje posvetile upravo marketingu i marketinškom nastupu na tržištima zemalja recipijenata njihovih ulaganja.

5. ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina, geografski mala zemlja, te zemlja u tranziciji, koja iz godine u godinu bilježi vanjskotrgovinski deficit, ne može se pohvaliti velikim brojem kompanija koje izvoze. Međutim, one kompanije koje penetriraju na međunarodna tržišta, veoma su svjesne da bez marketinga ne mogu, jer u eri globalizacije i potrošačkom društvu marketing postaje potreba, osnova za preživljavanje. Optimalnim upravljanjem poslovnim i marketing strategijama, te adekvatnim profiliranjem marketing budžeta i upravljanjem izvorima finansiranja izvozno orijentisane kompanije značajno unapređuju sopstvenu prodaju i tržišne udjele, te time svakako doprinose unapređenju makroekonomskih pokazatelja zemlje.

LITERATURA

- [1] Albaum G., Standskov J., Duerr E., International marketing and export management, Harlow, 1998.
- [2] Domazet A., Jović M., Raketa B., Sinanagić M., Međunarodni marketing, Roll comerce, Ekonomski fakultet Sarajevo, 2002.
- [3] Marković M., Međunarodni marketing, Logos d.o.o., Split, 1994.
- [4] Privredna štampa d.o.o. Sarajevo, Poslovne novine, juni-juli 2015.
- [5] Sinanović M., Međunarodni marketinški menadžment, Logos d.o.o., Split, 2000.
- [6] Van Horne J. C.; Washowich J. M., Osnove finansijskog menadžmenta, MATE d.o.o. Zagreb. 2002.

THE CONNECTION OF CORPORATE GOVERNANCE AND FINANCIAL RESULTS ACHIEVED WITH THE STATED AUDIT OPINION ON THE FINANCIAL STATEMENTS

Janka Dimitrova

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia janka.dimitrova@ugd.edu.mk

Krume Nikoloski

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia krume.nikoloski@ugd.edu.mk

Emilija Miteva-Kacarski

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia emilija.miteva@ugd.edu.mk

Abstract: Corporate governance, in the broadest sense, refers to the way of establishing an interest’s balance that exists between different persons and entities. It marks the system by defining and achieving objectives, assesses the risks and selected ways to achieve good performance through the standardization process, which is based on the principles of accountability, transparency and control in decision making and daily operations and reporting conditions in the company. The company condition expressed in figures and indicators presented in the financial statements which are an integral part accounting policies and explanatory notes. Reliability and transparency of the information contained in the financial statements are the basis for decisions by all stakeholders related to the company. With the audit, raises the credibility of the financial statements and based on the expressed audit opinions build the confidence of stakeholders in the company.

Good corporate governance contributes to sustainable economic development by enhancing the performance of companies and their access to external sources of capital. It increases the profitability of companies and enables faster growth. Therefore, the paper presented research the connection between corporate governance and the financial results expressed audit opinions on the financial statements in the Republic of Macedonia, by analyzing the actual financial results (profit / loss) presented in the financial statements and expressed audit opinion in the audit reports, 100 companies listed on the Macedonian stock exchange. This paper is a continuation of the paper entitled "Corporate governance and financial reporting in the country in light of the reports of the independent auditors," published in the Journal of Economic Development No.3 / 2016, Institute of Economics - Skopje, prepared within the project "The impact of quality financial reporting and corporate governance on the efficiency of investment and capital market in the Republic of Macedonia ", supported by the University Goce Delchev Stip.

Keywords: company, corporate governance, financial results, audit opinion

ПОВРЗАНОСТА НА КОРПОРАТИВНОТО УПРАВУВАЊЕ И ОСТВАРЕНИТЕ ФИНАНСИСКИ РЕЗУЛТАТИ СО ИЗРАЗЕНИТЕ РЕВИЗОРСКИ МИСЛЕЊА ЗА ФИНАНСИСКИТЕ ИЗВЕШТАИ

Јанка Димитрова

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија janka.dimitrova@ugd.edu.mk

Круме Николоски

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија krume.nikoloski@ugd.edu.mk

Емилија Митева-Кацарски

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија emilija.miteva@ugd.edu.mk

Резиме: Корпоративното управување, во најширока смисла, се однесува на начинот на кој се воспоставува рамнотежа на интересите што постојат помеѓу различни лица и ентитети. Со него се означува системот преку кој се дефинираат и постигнуват целите, се проценуваат ризиците и се одбираат начини за остварување на добри перформанси преку стандардизација на процесите, која се заснова врз принципите на одговорност, транспарентност и контрола во одлучувањето, секојдневното работење и известувањето за состојбите во компанијата. Состојбата на компанијата изразена низ бројки и показатели, се презентира во финансиските извештаи во чиј составен дел се применетите сметководствени политики и објаснувачките белешки. Веродостојноста и транспарентноста на информациите содржани во финансиските извештаи се основа за донесување на одлуките од страна на

сите стеикхолдери во врска со компанијата. Со ревизијата, се подига кредибилитетот на финансиските извештаи и врз основа на изразеното мислење на ревизорот се гради довербата на стеикхолдерите за компанијата.

Доброто корпоративно управување придонесува за одржлив економски развој преку подобрување на перформансите на компаниите и на нивниот пристап кон надворешни извори на капитал. Тоа ја зголемува профитабилноста на компаниите и овозможува побрз раст. Токму затоа, во трудот е презентирано истражување за поврзаноста на корпоративното управување и остварените финансиски резултати со изразените ревизорски мислења за финансиските извештаи во Република Македонија. Заклучоците на трудот ќе бидат изведени преку анализа на остварените финансиски резултати (добивка/загуба) презентирани во финансиските извештаи и изразеното ревизорско мислење во ревизорските извештаи, на 100 компании котирали на Македонската берза. Трудот претставува продолжување на трудот со наслов “Корпоративното управување и финансиското известување во Република Македонија низ призмата на извештаите на независните ревизори”, објавен во списанието Economic Development No.3/2016, на Економски Институт Скопје, изработен во рамките на проектот “Влијанието на квалитетното финансиско известување и корпоративно управување врз ефикасноста на инвестициите и пазарот на капитал во РМ”, поддржан од Универзитет Гоце Делчев Штип.

Клучни зборови: компанија, корпоративно управување, финансиски резултат, ревизорско мислење,

1. ВОВЕД

Доброто корпоративно управување, денес се смета за основен предуслов за создавање на атрактивна инвестициска клима, којашто се карактеризира со конкурентски ориентирани компании и ефикасни финансиски пазари. Практиките за добро корпоративно управување се основа на здрав, конкурентен бизнис што натаму води кон одржлив економски развој и отворање на работни места.

Корпоративното управување може да претставува битна детерминанта во дистрибуцијата на економската моќ поради својата улога во реформите што ги наметнуваат одделните политички елити. Имено, во некои програми се заштитуваат интересите на акционерите, додека во други заштитата на интересите на вработените и на пошироката општествена заедница, а трети соодветно значење им даваат на двата аспекти. Овие гледања се формираат зависно од историскиот развој, социјалниот момент или припадност на одреден правен систем.

Доброто корпоративно управување се заснова на принципите на транспарентност, пристрасност, ефикасност, навременост, целосност и точност на информациите на сите нивоа. Високото ниво на транспарентност во компаниите им обезбедува на инвеститорите увид во деловните операции и финансиските податоци, согласно со Законот за трговски друштва и Законот за хартии од вредност. Во современото менаџмент опкружување, корпоративното управување станува најзначаен критериум при донесување на инвестициски одлуки од страна на инвеститорите и одржување на конкурентска предност на пазарот.

Почитување и добра примена на правилата на корпоративно управување, може да предизвика позитивни ефекти врз профитабилноста на компанијата, зголемување и забрзување на нејзиниот раст и развој, а исто така може да влијае и во подобрувањето на нејзиниот пристап до финансиски средства на домашниот и маеѓународниот пазар на капитал. Со воведување и почитување на добро корпоративно управување се доаѓа до минимизирање на постоечките конфликти помеѓу целите и интересите на различни засегнати страни. Мошне значајна карактеристика која и се пропишува на една компанија со добро корпоративно управување е посветеноста да одржува висок степен на транспарентност или пак со други зборови обелоденување на податоци за компаниите. Значењето кое му се посветува за успешно корпоративно управување, произлегува пред се од значајната улога која компаниите ја остваруваат во финансискиот и целокупен економски систем на една земја.

Примената на принципите на корпоративно управување, подразбира компанијата да има: јасна организациска структура со дефинирани права и одговорности на членовите на органите на надзор и управување и другите вработени, контрола на ризиците, транспарентна управувачка структура како и ефективен систем на надзор и внатрешна контрола. Во склад со принципите, рамката на корпоративното управување треба да се промовира со транспарентно и ефикасно стопанство, да биде во кореспонденција со сопственичките права и да кореспондира во поделба на одговорностите помеѓу различни надзорни и регулаторни органи како и органи за спроведување на законот.

Со воспоставување на успешен систем на поставување на цели како и нивно остварување, донесувањето на одлуки и нивно соодветно следење при извршувањето, се гради добра структура на односи и процеси,

а со самото тоа и добра структура на корпоративно управување. Бројни се факторите кои и во пракса влијаат на постигнатиот квалитет на управување во една компанија. Истовремено околностите кои влијаат на тие фактори постојано се менуваат и развиваат, се јавува потреба од нови. Компаниите кои се стремат и го одржуваат високиот степен за добро корпоративно управување, ги почитуваат поставените принципи, создаваат дополнителни вредности а во исто време создаваат и систем на одговорност и контрола коишто се соодветни на преземениот ризик. Она кон кое што се стремат компаниите во тој процес е постојаното унапредување и надградување на постоечкиот механизам на управување и зајакнување на степенот на заштита со која се гарантира остварување на принципи на корпоративно управување во пракса.

2. ВЛИЈАНИЕТО НА КВАЛИТЕТНОТО ФИНАНСИСКО ИЗВЕСТУВАЊЕ И КОРПОРАТИВНОТО УПРАВУВАЊЕ ВРЗ ЕФИКАСНОСТА НА ИНВЕСТИЦИИТЕ И ПАЗАРОТ НА КАПИТАЛ

Тргувајќи од фактот дека информациите во финансиските извештаи се основа за инвестиционите одлуки на сите стејкхолдери, истите треба да бидат навремени, објективни и точно обелоденети. Токму ваквите информации, преку кои во периодот на транзиција се настојуваше да се презентира една многу оптимистичка слика за работењето на компаниите во однос на нивната реална финансиска состојба и успешност, претставуваа и се уште претставуваат сериозна пречка во градењето на довербата на инвеститорите во финансиското известување на компаниите, а како логична последица и една од поважните причини за ниското ниво на развиеност на пазарот на капитал во Република Македонија.

Финансиското известување ја остварува својата цел - креирање на веродостојни, транспарентни, објективни и споредливи финансиски извештаи, кои содржат информации релевантни за донесување на ефикасни инвестициски одлуки, само во услови на добро балансиран, функционален систем на корпоративно управување. Всушност, корпоративното управување претставува процес на водење, администрирање и насочување на работењето на компанијата, преку ефикасно искористување на расположивите ресурси за остварување на дефинираните цели и максимално можни позитивни финансиски резултати.

Дали информациите презентирани во финансиските извештаи не содржат материјално значајни пропусти и грешки, се потврдува со извештајот на независниот ревизор, со што се подига кредибилитетот и довербата во финансиските извештаи. Остварените финансиски резултати презентирани во финансиските извештаи, мислењето на ревизорот за веродостојноста на информациите презентирани во финансиските извештаи, како и транспарентното објавување на сите ценовно чувствителни информации за работењето на компанијата се основа за донесување на инвестициски одлуки. Развојот на пазарот на капитал во една земја и неговото ефикасно функционирање е детерминиран од довербата на инвеститорите во квалитетот на финансиското известување и корпоративното управување.

3. ПОВРЗАНОСТА НА КОРПОРАТИВНОТО УПРАВУВАЊЕ И ОСТВАРЕНИТЕ ФИНАНСИСКИ РЕЗУЛТАТИ СО ИЗРАЗЕНИТЕ РЕВИЗОРСКИ МИСЛЕЊА ЗА ФИНАНСИСКИТЕ ИЗВЕШТАИ

Основна цел на оваа истражување е да се утврди поврзаноста на корпоративното управување и остварените финансиски резултати со изразените ревизорски мислења за финансиските извештаи во Република Македонија. Главната претпоставка е дека компаниите кои преферираат односно воспоставуваат стил на добро корпоративно управување кое се заснова на принципите на транспарентност, пристрасност, ефикасност, навременост, целосност и точност на информациите на сите нивоа, може да придонесе позитивни ефекти врз профитабилноста на компанијата, зголемување и забрзување на нејзиниот раст и развој, и потврдување на доброто корпоративно управување со позитивно односно мислење без резерва во извештајот на независниот ревизор за презентираниите информации во финансиските извештаи.

За таа цел направена е анализа на остварените финансиски резултати (добивка/загуба) презентирани во финансиските извештаи и изразеното ревизорско мислење во ревизорските извештаи, на 100 компании котирали на Македонската берза, за 2013 и 2014 година.

Од анализирани 100 компании, 93 се од стопанскиот и 7 од банкарскиот сектор.

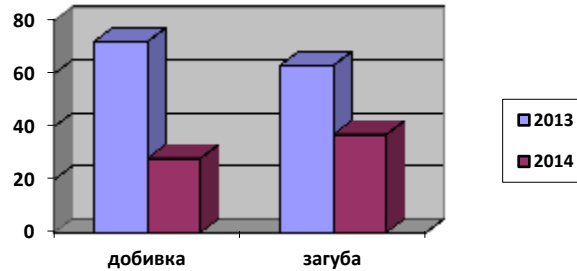
Во текот на 2013 и 2014 година, анализираниите 100 компании оствариле финансиски резултати како што е прикажано во наредната табела:

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Табела 1. Остварени финансиски резултати во текот на 2013 и 2014 година

Опис	2013	2014	% на промена 2014/2013
добивка	72	63	87,5
загуба	28	37	137
Вкупно	100	100	

Графикон 1. Остварени финансиски резултати во текот на 2013 и 2014 година

Од анализираниите 100 компании, во текот на 2013 година 72% оствариле позитивни финансиски резултати (добивка) а 28% негативни финансиски резултати, додека во 2014 година добивка искажале 63% а загуба 37% од анализираниите компании. Карактеристично е да се напомене дека и во двете години, финансиските резултати кај сите 7 банки се позитивни, што наведува на заклучок дека финансискиот сектор во Република Македонија е добро етаблиран и кадровски екипиран за да имплементира добро корпоративно управување.

Од аспект на анализираниите извештаи на независниот ревизор, во деловните 2013 и 2014 година, идентификувани се следните видови мислења:

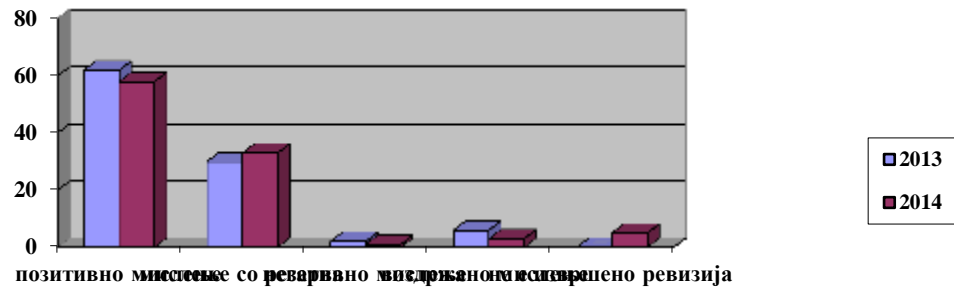
- позитивно мислење (мислење без резерва)
- мислење со резерва
- негативно мислење
- воздржување од давање мислење
- не е извршена ревизија

Изразените мислења се анализирани по сектори и по основите за изразување на квалификувано мислење.

Табела 2. Видови мислења

видови мислења	2013	2014	% на промена 2014/2013
позитивно мислење	62	58	93,5
мислење со резерва	30	33	110
негативно мислење	2	1	50
воздржување од давање мислење	6	3	50
не се објавени ревизорски извештаи	0	5	
Вкупно	100	100	

Графикон 2. Видови мислења

Од вкупно анализираните 100 компании, мислењата за финансиските извештаи се како што следува:

- позитивни мислења на 62 компании во 2013 година и 58 компании во 2014 година, при што е забележлив пад од 6,45%
- мислење со резерва на 30 компании во 2013 година и 33 компании во 2014 година, при што е забележливо зголемување за 10%
- негативно мислење на 2 компании во 2013 година и 1 компанија во 2014 година, при што е забележлив пад од 50%
- воздржување од давање мислење на 6 компании во 2013 година и 3 компании во 2014 година, при што е забележлив пад од 50%
- не е извршена ревизија на 5 компании во 2014 година.

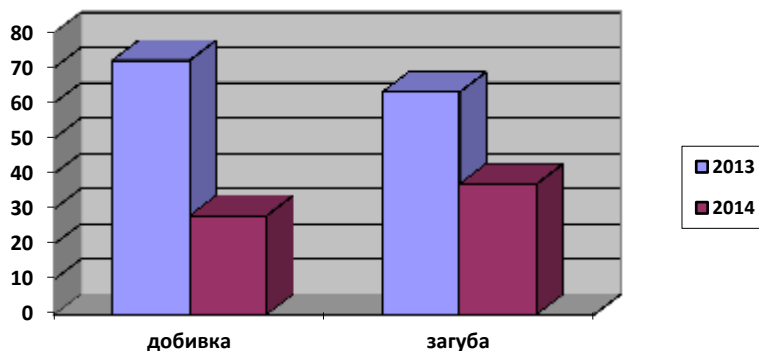
Значајно е да се нагласи дека кај банкарскиот сектор сите ревизорски мислења се позитивни.

Главната цел на оваа истражување е да се идентификува поврзаноста на квалитетното корпоративно управување и остварените финансиски резултати со изразените ревизорски мислења за финансиските извештаи во Република Македонија, преку анализа на остварените финансиски резултати (добивка/загуба) презентирани во финансиските извештаи и изразеното ревизорско мислење во ревизорските извештаи. Во Табела 3, се презентирани изразените ревизорски мислења и прикажаните финансиски резултати во финансиските извештаи.

Табела 3. Остварени финансиски резултати и изразени ревизорски мислења

видови мислења	2013			2014		
	вкупно	Добивка	загуба	вкупно	добивка	загуба
позитивно мислење	62	54	8	58	46	12
мислење со резерва	30	17	13	33	16	17
негативно мислење	2	0	2	1	0	1
воздржување од давање мислење	6	1	5	3	1	2
не е извршено ревизија	-	-	-	5	0	5
ВКУПНО	100	63	37	100	63	37

Графикон 3. Остварени финансиски резултати и изразени ревизорски мислења

Од презентираниите податоци и графички приказ, видливо е дека:

- најголем број компании кои добиле позитивно ревизорско мислење искажале добивка од работењето и во 2013 и во 2014 година. Процентот на искажана добивка е 87% во 2013 година односно 79% во 2014 година.

- мислење со резерва добила 30% односно 33% од компаниите и процентот на искажана добивка е 57% во 2013 година односно 48% во 2014 година.

- негативно мислење добиле 2 односно 1 компанија и истите искажале загуба од работењето и во 2013 година и во 2014 година.

- воздржано мислење добиле 6 односно 3 компании, добивка искажале само по 1 компанија и во 2013 година и во 2014 година.

- во 2014 година, 5 компании не извршиле ревизија на финансиските извештаи и истите искажале загуба од работењето и имаат поведено стечајна постапка.

4. ЗАКЛУЧОК

Почитување и добра примена на правилата на корпоративно управување, придонесува за позитивни ефекти врз профитабилноста на компанијата, зголемување и забрзување на нејзиниот раст и развој, а може да влијае и во подобрувањето на нејзиниот пристап до финансиски средства на домашниот и меѓународниот пазар на капитал. Практиките за добро корпоративно управување се основа за здрав, конкурентен бизнис што натаму води кон одржлив економски развој и отворање на работни места.

Состојбата на корпоративно управување во Република Македонија, генерално, е подвижна цел и на неа треба да се работи континуирано во насока на квалитетно финансиско известување и остварување позитивни финансиски резултати од работењето во компаниите. Кај финансискиот сектор (банките), постоењето значаен квалитет и присутност на добри практики од областа на корпоративното управување се потврдува со позитивно изразените мислења на независниот ревизор за објективно презентираниите информации во финансиските извештаи и остварените позитивни финансиски резултати.

Во стопанскиот сектор во Република Македонија, се уште се чувствува потребата од подобрување на организационата структура на компаниите и воведување на квалитетни контролни системи кои ќе придонесат кон квалитетно корпоративно управување, објективно и точно финансиско известување како и подобрување на резултатите од работењето.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Alfateh Dr. Al -Amin A/ Rahim El- Fakki, The Role of the Audit Committee in Improving the Audit Report impartiality Using Analysis of the statement of Cash Flow-Analysis Study, 2013

[2] Andrei Shleifer, Robert W. Vishny во *Survey of Corporate Governance*, The Journal of Finance, Juni 1997

[3] James D. Wolfensohn за *Financial Times*, 21 јуни 1999

[4] Јанка Димитрова, Придонесот на ревизијата и ревизорските извештаи кон подигање на квалитетот на финансиското известување и кон зголемување на меѓународното движење на капитал, "Managing the development of economic and regional systems: an Eurasian perspective", Organizers: "Higher Business School" OmSPU (Omsk, Russia) "Goce Delcev" University (Stip, Macedonia), 30-31.05. 2016

[5] Janka Dimitrova, Olivera Gjorgieva – Trajkovska, Blagica Koleva, Aleksandra Nackova, Eftimija Dimitrova, "Corporate governance and financial reporting in the country in light of the reports of the independent auditors," Journal of Economic Development No.3, Institute of Economics – Skopje, 2016

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [6] Јанка Димитрова, Ревизија (теоретски и практични аспекти), Универзитет Гоце Делчев Штип, 2013
- [7] Margaret Blair, *Ownership and Control: Rethinking Corporate Governance for the Twenty-First Century*, Brookings, 1995
- [8] Nemit Shroff, Real Effects of Financial Reporting Quality and Credibility: Evidence from the PCAOB Regulatory Regime, Massachusetts Institute of Technology, 2015
- [9] Николче Рунчев*, Борис Крстев**, Мирјана Голомеова “Корпоративно управување наспроти корпоративен менаџмент”, Универзитет Гоце Делчев Штип, 2010
- [10] Прирачник за корпоративно управување во РМ, второ издание, 2011
- [11] Sir Adrian Cudbary, *Global Corporate Governance Forum*, World Bank, 2000
- [12] <http://www.corpgov.net/library/definitions.html>, IFC-priracnik-1-11-final:new-moment-Anglisko7.qxd, 7.12.2011

**MODERN TRENDS IN VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING IN THE
WORLD AND US**

Laste Spasovski, Ph.D

Vocational education and training centre – Skopje, Republic of Macedonia
spalaste@yahoo.com

Robert Dimitrovski, PhD

Faculty of Management, MIT University, Skopje dimitrovski.r@gmail.com

Liljana Pushova, MSc

Faculty of Management, MIT University, Skopje liljanapusova@yahoo.com

Abstract: Globalization and technological development continuing apace to determine the economic development and life in general in the countries in the world. Strong dynamics of change patterns of economic development, the nature of jobs and occupations and the types and nature of the skills required. All this resulted in new opportunities, but also with unemployment, increasing inequality, and increasing challenges in creating a new architecture of economic development and education.

Vocational education and training is a system that is under severe pressure of global transformation processes over the last decades. Technological innovations cause rapid changes in the types of jobs and content of work in national economies. The demand for qualifications and skills is constantly changing. The open market causes the expansion of the possibility of working placement of the individual as a national and international level and the complexity of the demand for new skills in the labor market dramatically is changing the structure, organization and content of vocational education and training.

A large number of young people in all countries attend secondary education and study in vocational schools. Vocational education generate the largest number of future workforce and future university students. Therefore, the social and economic importance of vocational education and training is consistently focus of political and experts of all countries in the world. This is confirmed by numerous studies and analyzes of vocational education and training in which are noted the key areas of interventions in vocational education and training and the orientation for "systematic reform" including issues such as: the National Framework of Vocational Qualifications (NFVQ), institutional development, accreditation, certification, market analysis, needs analysis, standards, etc. In these documents and in numerous declarations and recommendations, current topics and important issues that need to be addressed in the upcoming period specifies:

- attractiveness of technical education;
- relevance of curricula in vocational education and training and their compatibility with the needs of the labor market and continuing education;
- teaching and evaluation of students' achievements;
- links and cooperation of the vocational education and training and the business sector;
- quality assurance in vocational education and training;
- decentralization in the management and financing of vocational education and training;
- monitoring (process and outputs) and evaluation in vocational education and training;
- the legislative environment, etc ..

Addressing these issues should result in the building of educational architecture based on values appropriate to the main development directions characteristic of modern vocational education and training and powerful enough to contribute to meeting the important and urgent needs of individuals and society, without marginalizing obligation the preservation of national culture and tradition.

Keywords: vocational education and training, qualifications, quality, labor market.

**СОВРЕМЕНИ ТЕНДЕНЦИИ ВО СТРУЧНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУКА ВО
СВЕТОТ И КАЈ НАС**

Проф. д-р Ласте Спасовски

Центар за стручно образование и обука – Скопје, Република Македонија spalaste@yahoo.com

Проф. д-р Роберт Димитровски

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет, Скопје, Македонија

М-р Лилјана Пушова

Факултет за менаџмент, МИТ Универзитет, Скопје, Македонија

Резиме: Глобализацијата и технолошки развој продолжуваат со брзо темпо да го детерминираат економскиот развој и животот генерално на земјите во светот. Силна е динамиката на промени на моделите на економскиот развој, на природата на работните места и занимањата и на видовите и карактерот на вештините кои се бараат. Сето тоа резултира со нови можности, но, исто така, и со невработеност, со зголемување на нееднаквоста, и со зголемување на предизвиците во креирањето на новата архитектура на економскиот развој и образованието.

Стручното образование и обука е систем кој е под силен притисок на глобалните трансформациони процеси во текот на последните децении. Технолошките иновации предизвикуваат брзи промени во видот на работни места и содржината на работата во националните економии. Побарувачката за квалификации и нови вештини континуирано се менува. Отворениот пазар предизвикува проширување на можноста за работен пласман на поединецот како на национално така и на меѓународно ниво, а комплексноста на побарувачката за нови вештини на пазарот на труд драматично ја менува структурата, организацијата и содржината на стручното образование и обука.

Голем број на млади во сите земји посетуваат средно образование и учат во средни стручни училишта. Од стручното образование се генерира најголемата бројка на идната работна сила и на идните универзитетски студенти. Затоа, социјалното и економското значење на стручното образование и обука е постојано во фокусот на интересот на политичката и експертската јавност на сите земји во светот. Тоа го потврдуваат и бројните студии и анализи на стручното образование и обука во кои се нотирани клучните подрачја на интервенции во стручното образование и обука и ориентацијата кон "систематски реформи" вклучувајќи ги и прашањата како што се: Национална рамка на стручни квалификации (NFVQ), институционален развој, акредитација, сертификација, пазарна анализа, анализа на потребите, стандардите, и сл. Во овие документи, коко и во бројните декларации и препораки, како актуелни теми и значајни прашања кои треба да се решат во наредниот период се наведуваат:

- атрактивноста на техничкото образование;
- релевантноста на наставните планови и програми во стручното образование и обука и нивната компатибилност со потребите на пазарот на трудот и продолжувањето на образованието;
- наставата и вреднувањето на постигнувањата на учениците;
- поврзаноста и соработката на стручното образование и обука со бизнис секторот;
- осигурувањето на квалитетот во стручното образование и обука;
- децентрализацијата во управувањето и финансирањето на стручното образование и обука;
- следењето (процесот и излезите) и евалуацијата во стручното образование и обука;
- легислативното окружување и др..

Решавањето на овие прашања треба да резултира со градење на образовна архитектура базирана на вредности соодветни на главните развојни правци карактеристични за современото стручно образование и обука и доволно моќна да придонесе за задоволување на важните и ургентните потреби на поединците и општеството, без притоа да се маргинализира обврската за зачувување на националната култура и традиција.

Клучни зборови: стручно образование и обука, квалификации, квалитет, пазар на труд

Новите времиња бараат нови вештини. Новите времиња бараат нова поставеност и на стручното образование и обука, јаки капацитети и способност на ефикасен начин да се креираат нови и вистински вредности во животот на луѓето и во економијата и општеството во кое што живеат. Тоа е клучната димензија на развојот на стручното образование и обука во идниот период.

Светското движење „Образование за сите“, започнато во Џомтиен (Jomtien) во 1990 година, кое се потврди во Дакар во 2000 година, своја вистинска валоризација и редизајн доби на светската конференција во Инчеон (Incheon) во 2015 година. На конференцијата, претставниците на владите од земјите во светот се сложија дека движењето треба да оди во следниов правец⁶⁵:

- да се обезбеди сеопфатно, правично и квалитетно образование и промовирање на можностите за доживотно учење за сите;

⁶⁵ Incheon Declaration, Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all, World Education Forum, Republic of Korea, 2015

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- заложба за обезбедување на 12 – годишно, бесплатно, јавно финансирано, правично и квалитетно основно и средно образование, од кои најмалку девет години се задолжителни, со што би се оствариле релевантни резултатите од учењето;
- поттикнување и обезбедување на најмалку една година на задолжително, бесплатно и квалитетно предучилишно образование и осигурување дека сите деца ќе имаат пристап до квалитетен ран детски развој, заштита и образование;
- создавање на услови за опфат на децата кои се надвор од училиште;
- вклучување и еднаквост во и преку образование;
- запазување на важноста на родовата еднаквост во остварувањето на правото на образование за сите;
- квалитетно образование и подобрување на резултатите од учењето, преку зајакнување на влезот, процесите и евалуацијата на резултатите и преку механизми за мерење на напредокот;
- соодветно регрутирани, добро обучени, професионално квалификувани, мотивирани и поддржани со добри ресурси наставници, во рамките на ефикасно и ефективно управувани системи;
- промовирање на квалитетот на можностите за доживотно учење за сите, во сите средини и на сите нивоа на образование. Ова вклучува правичност и зголемување на пристапот до квалитетно стручно образование и обука и високо образование и истражување, со должно внимание на обезбедувањето на квалитетот;
- обезбедувањето на флексибилни патеки на учење, како и признавање, валидација и акредитација на знаењата, вештините и компетенциите стекнати во рамките на формалното и неформалното образование;
- сите млади и возрасни, особено девојките и жените, да постигнат релевантни и признати функционални нивоа на писменост, математички вештини и стекнати животни вештини, обезбедени со можности за учење на возрасни, образование и обука;
- зајакнување на науката, технологијата и иновациите. Информациските и комуникациските технологии (ИКТ) мора да се искористат за зајакнување на системите за образование, ширење на знаењата, пристапот до информациите, квалитетно и ефективно учење, како и поефикасно извршување на услугите.

На оваа конференција, претставниците на земјите во светот се сложија дека основната одговорност за успешно спроведување на оваа агенда лежи во владите на земјите. Поради тоа, потребно е да се воспостават политички и правни рамки кои ги промовираат одговорноста и транспарентноста, како и партиципативното владеење и координираните партнерства на сите нивоа и во сите сектори, со почитување и придржување на правото на учество на сите засегнати страни.

Во тој контекст, донесена е заложба за зголемување на јавната потрошувачка за образование, во согласност со контекстот на земјите, на најмалку 4 - 6% од бруто домашниот производ и / или најмалку 15 - 20% од вкупните јавни трошоци за образование..

Во 2015 година УНЕСКО ја постави агендата за трансформација на стручното образование и обука во идниот период. Во „Ослободување на потенцијалот - Трансформирање на стручното образование и обука“⁶⁶, а водејќи се од Шангајскиот концензус од 2012 година, со право се поставени следниве прашања: Кој е агенсот на промените? Како треба стручното образование и обука да одговори? Како може да се зајакнат капацитетите на стручното образование и обука? Како стручното образование и обука може да се трансформира за да биде во можност да го ослободи својот полн потенцијал? Тоа значи, дека, трансформацијата на стручното образование и обука треба да биде остварена со промена на старите парадигми и со примена на нови алатки. Новото стручно образование и обука треба да се трансформира во атрактивен систем со подобрен углед, позиција и вредност, а во согласност со својата мисија и својот потенцијал.

Стручното образование и обука треба да го подобри пристапот на младите и возрасните до можности за работа, да им овозможи прогресија на пазарот на труд и да ги зголеми нивните можности за egzистенција. Тоа треба да ја намали ексклузијата од светот на работата и општеството во целост, да биде двигател на економијата преку поголема продуктивност, иновации и континуирано задоволување

⁶⁶ P.T.M. Marope, B. Chakroun and K.P. Holmes (2015): Unleashing the Potential - Transforming Technical and Vocational Education and Training, Unesco, 2015

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

на променливите потреби на пазарот на труд и животот генерално, преку намалување на сиромаштијата и социјалните разлики, и преку поддршка на идејата за одржлива и мирна иднина.

Во последно време, во контекст на развојот на работната сила, во развиените земји во светот, како Канада, Австралија, Германија, Сингапур и Јапонија, се применуваат повеќе клучни стратегии кои во фокусот го имаат стручното образование и обука⁶⁷:

- промоција и маркетинг на стручното образование и обука како реално остварлива алтернатива на потрадиционалните модели на напредување и образование. Ова се остварува преку интеграција на компетенции-базирана обука со академските институции на секундарно и терцијарно ниво;
- усвојување на Национална рамка на квалификации со вклучување на сите нивоа на образование и обука;
- воспоставување на Национална работна сертификација / Програма за лиценцирање;
- развој на индустриски предводени стандарди и тела во сите сектори;
- воспоставување на независна Опсерваторија за пазарот на труд;
- обезбедување на извештаите за пазарот на трудот на континуирана основа - и од страната на побарувачката и од страната на понудата;
- развој на речник на занимања во согласност со меѓународните модели;
- создавање механизми за дефинирање, класифицирање, обука и сертифицирање на луѓето во неформалниот сектор;
- обезбедување на можности за обука во претприемништво и иновации;
- зголемување на можностите за вработување и учество на ранливите групи - младите работници, различно-попречените, постарите раселени работници и „затворените“ групи на население;
- воспоставување на Националниот фонд за обука, со придонес од Владата и приватниот сектор;
- усвојување на законодавство за финансирање, акредитација, поставување на стандарди и обезбедување на квалитет во националниот систем за обука;
- развој на современи програми за практична настава и практична обука;
- поттикнување на доживотното образование преку системите на училиште – работа и работа – училиште моделите;
- обезбедување на информации за кариери и соодветно кариерно водење.

Воглавно, напорите се фокусирани во неколку клучни подрачја на стручното образование и обука:

1. Подобрување на релевантноста на стручното образование и обука
2. Проширување на пристапот и подобрување на квалитетот и еднаквоста
3. Прилагодување на квалификациите и развој на различни патишта за учење
4. Подобрување на базата на докази
5. Зајакнување на управувањето и проширување на партнерствата
6. Зголемување на инвестициите во стручното образование и обука и пронаоѓање на различни начини/патишта на финансирање
7. Залагање / лобирање за стручно образование и обука.

Развојот на новата стратегија на УНЕСКО за стручното образование и обука⁶⁸ претставува можност да се реализира потенцијалот на стручното образование и обука за одржлив развој.

Додека решенијата за развој на стручното образование и обука во нашата земја, вградени во Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, се фокусираа на градење на капацитетите за преглед на политиките, олеснувањето на концептуалните придонеси за размена на информации и глобалната дебата за стручно образование и обука, новата Стратегија несомнено дава поинаков економски и еколошки пејзаж. Придонесот на стручното образование и обука за области како што се вработувањето на младите, одржливиот развој и е-учењето веќе се признати и стануваат се повеќе релевантни. Останува прашањето сепак како да се трансформира секторот на стручното образование и обука за да го зголеми својот потенцијал.⁶⁹

⁶⁷ UNESCO-UNEVOC (International Centre for Technical and Vocational Education and Training): Revisiting global trends in TVET: Reflections on theory and practice, Bonn, 2013

⁶⁸ UNESCO-UNEVOC, Unesco TVET Strategy 2016 – 2021, Bonn, 2016

⁶⁹ UNESCO-UNEVOC, Unesco TVET Strategy 2016 – 2021, Bonn, 2016

Како клучни елементи на Стратегијата се посочени:

Прво, прашањето за тоа како да се добијат подобри „резултати“. Беше заклучено дека:

- резултатите треба да бидат барем делумно мерливи со резултатите на учењето на ученикот. Треба да се произведуваат квалитетни резултати кои ќе бидат почитувани од страна на индустријата;
- потребно е да се вклучи мерење на резултатите, пред вработувањето / работното место, со вклучување на натамошното образование / обука, како позитивен исход.

Второ, развивање на поефикасни патеки за учење на учениците меѓу нивоата и видовите на образование / обука.

Стратегијата се фокусира на поголем број на области, како:

1. **Пристап до стручното образование и обука:** Пристапот треба да се сфати како потреба за зголемување на бројот на ученици кои учествуваат во стручното образование и обука. Стручното образование и обука треба да биде поефикасно, со повеќе ученици кои ќе ги завршуваат програмите и ќе стекнуваат соодветни квалификации или резултати од учењето. Учеството треба да биде врз основа на пристап до доживотното учење, каде што учеството на младите, возрасните, оние што работат и оние кои се невработени, подеднакво ќе се охрабрува и ќе се вреднува.
2. **Осигурување на квалитет во стручното образование и обука:** Квалитетот на програмите треба да се подобри преку соодветни механизми за осигурување на квалитет. Поставување на стандарди, испитување и инспекција, вработување и развој на вработените, управување и лидерство се, исто така, важни во осигурување на квалитетот. Квалитетот на програмите, исто така, може да биде зголемен со решавање на релевантноста на стручното образование и обука во контекст на менување на условите за работа и потребите на пазарот на трудот. Наставната програма, квалификацијата, моделите на учење, опремата и оценувањето треба да го одразат светот на работата, условите за работа и времето потребно ефикасно да се стекнат вештините. Оваа одредба е холистичка по природа и упатува на потребата за: а) општо образование, основни или основни потреби од вештини (писменост, математика и дигитални вештини); б) живот и граѓански вештини (вклучувајќи свест за животната средина); и в) клучни трансверзални вештини, како и орална и писмена комуникација, од клучно значење за работа и за учество во животот на граѓаните.
3. **Управување со стручното образование и обука:** Системот на стручното образование и обука треба да оствари подобра рамнотежа меѓу вештините и работните места, т.е. меѓу образовната понуда и образовната побарувачка. Без баланс меѓу двете, постои ризик на меѓусебна неусогласеност и недостиг од квалификувана работна сила и структурна невработеност. Преку подобри врски меѓу понудата и побарувачката ќе се зголеми можноста за вработување, подобрување на резултатите за учениците и работодавачите. Поради тоа, потребно е да се обезбедат тековни информации за нивоата и трендовите во снабдувањето со вештини и побарувачката на вештини. Со ова се обезбедува донесување на подобри одлуки за политиките во образованието, за програмите, за приоритетите и распределбата на ресурсите. Затоа, треба да се посвети поголемо внимание на меѓуминистерска координација, особено меѓу образованието, трудот и министерството за економски развој;
4. **Вклучување на приватниот сектор:** Подигањето на статусот, профилот и угледот на стручното образование и обука делумно се остварува во дел преку поголема вклученост на бизнис секторот и работната сила во развојот и имплементацијата на политиките на стручното образование и обука. Бизнисите треба да се соочат со предизвикот да се бават посериозно со обуката и развојот и да сфатат дека инвестирањето во луѓето е клучен предуслов за подобрување на бизнис перформансите и растот на пазарот. Стимулирање на побарувачката за вештини е од суштинско значење, особено онаму каде што таа е релативно ниска. Стручното образование и обука треба да соработува со работодавачите и релевантните клучни засегнати страни.
5. **Институции за стручно образование и обука:** Институциите за стручно образование и обука треба да бидат поттикнати да обезбедуваат подобри резултати за учениците и да ги задоволуваат потребите на пазарот на трудот преку измени на финансирање.
6. **Финансирање:** Треба да се посвети поголемо внимание на диверзификација на финансирањето надвор од јавниот сектор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Combs, P.H. (1968): The World Crisis in Education. New York: Oxford University Press.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

2. Burbules, C.N. (2000): Globalization and Education, New York: Routledge
3. Dave, R.H. (ed.) (1976): Foundation of Lifelong Education. New York: Pergamon Press
4. Incheon Declaration, Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all, World Education Forum, Republic of Korea, 2015
5. P.T.M. Marope, B. Chakroun and K.P. Holmes (2015): Unleashing the Potential - Transforming Technical and Vocational Education and Training, Unesco, 2015
6. UNESCO-UNEVOC (International Centre for Technical and Vocational Education and Training): Revisiting global trends in TVET: Reflections on theory and practice, Bonn, 2013
7. UNESCO-UNEVOC, Unesco TVET Strategy 2016 – 2021, Bonn, 2016
8. UNESCO-UNEVOC, Unesco TVET Strategy 2016 – 2021, Bonn, 2016

DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP AND EDUCATION OF WOMEN ENTREPRENEURS

Maja Vrbanac

Faculty of Entrepreneurial Business of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Ivana Stošić

Faculty of Civil Construction Management of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade,
Serbia

Goca Jovanović

JP "Directorate for Construction and Development of Pancevo"

Abstract: The emergence of women entrepreneurs in the past twenty years in the developed world are closely linked to the democratization of society, namely, the equalization of men's and women's rights, particularly the right to education and access to economic and financial resources. Women's entrepreneurship is based on equal rights and inherent human dignity of women and men. Reducing the high unemployment rate of young women in the world and in Serbia can be achieved only by creating favorable conditions for the development of entrepreneurship. This will be achieved by improving the microeconomic business environment and ensuring the start-up capital. Primarily, it should create the conditions that would allow a safe and long-term development of their own business. Another important aspect of our study is women's education in formal and informal educational systems. Specific target skills and competencies precondition are necessary for any business enterprise, so it is important to arrange non-formal and continuing education directed to population of adult women. In practice, women are often excluded from decision-making. Decides in small, informal, and as a rule, men's groups, which excludes women from institutional policy or diminishes their political power even when they are represented.

In adult education, women are identified as a specific target group, which should be a vocation to become a significant holder of entrepreneurial activity. So whether women themselves may give rise to men's frivolous understand the business? Often, they themselves are the victims of prejudice that could be "subject to" discrimination by males, women often do not have enough confidence to say, there is no authority to impose their views, and they fear that the reason for the loss of value in the eyes of men. Aggravating factors affecting the low motivation of women to participate in adult learning and education are inadequate emancipated, unfavorable educational structure, challenging the family role of women-mothers, the difficult situation caused by belonging to rural areas and underdeveloped regions. However, noticeably increasing women's participation in projects for the acquisition of knowledge and skills that contribute to the development, promotion and encouragement of women's entrepreneurial initiatives. Training for entrepreneurship and self-employment in particular, systematically deals with projects aimed at increasing employability and solving the problem of unemployment among women. Reduce the high unemployment rate of young women in the world and in Serbia can only be achieved by creating favorable conditions for the development of entrepreneurship. This will be achieved primarily improving the microeconomic business environment and ensuring the start-up capital. Primarily, it should create the conditions that would allow a safe and long-term development of their own business.

Keywords: education of women, entrepreneurship, motivation wife, entrepreneurship development.

1. INTRODUCTION

Affirmation of women entrepreneurship as a relevant objective of development of modern society, is supported by a number of international documents. The Beijing Declaration adopted in 1995 is the key document in which the integrated objectives and principles set out in the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights, in particular the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and, inter alia, the Declaration on the Right to Development. Women's entrepreneurship is recognized as an important mechanism for achieving equality, democratization and development of society, the preservation of peace and poverty reduction Duflo, 2012).

The phenomenon of female entrepreneurship includes all aspects, above all, that women want and need to reconcile family and professional obligations, bringing their personality and values into the business, and that their engagement in entrepreneurship is highly personalized (Rey-Marti, Tur Porcar, & Mas-Tur, 2015).

Although there are more women in the population, employment of women is lower than male employment, women are the most present workforce at one of the lowest-paid sectors - services (Mitchellmore & Rowley, 2013), and there are very few women in leadership and management positions. Also, the average earnings achieved by women in relation to men are lower in almost all activities. From different studies we can find out that women who have entered the private business are generally well educated, their professional composition varies, most are married, with children, areas where they founded the private business mainly belong to traditional female occupations, they rarely have their own start-up capital, and they form micro or small enterprises (Alam, Senik, & Jani, 2012)(Kalyani & Kumar, 2011). The reasons for starting a new business are the most common means of ensuring the existence of family and children and the desire to prove their own abilities (Gidakou, 2015). The biggest obstacle they are facing are so called "Work on three fronts" (the household, the children/family care and work) (Vossenbergh, 2013) and gender discrimination.

In practice, women are often excluded from decision-making (Pines, Lerner, & Schwartz, 2010). Decision is reserved for small, informal, and as a rule, men's groups, which excludes women from institutional policy or diminishes their political power even when they are represented. Exclusion of women from institutional politics can slow down the democratic process generally and in the countries of ex-Yugoslavia. A particular problem to be solved is participation in public and political life of the multiple discrimination of women. There is more woman than men in the world, but in the economy, according to official information and indicators, they are minorities all over the world.

2. THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP

Women's entrepreneurship, as a phenomenon of our time, bought very little attention until recently. The first important scientific paper on this subject appeared in 1976 (Schwartz, 1976) which drew attention to the upward trend of this kind of entrepreneurship. For example, according to statistics from 1972, about 4.6% of all US businesses are led by women. After investigations of the UN in 1995 two changes that have occurred in the last ten years have led to the establishment of a positive climate for the development of women's entrepreneurship

- Establishing legal and legislative equality for women;
- Ensuring equal access to vocational education and training for women.

Male resistance to women is stronger in Europe than in America. Polls in Italy and the UK have shown that nearly half of men reject the idea that women can perform manager tasks. Statistical analysis of the population of managers in the US and Western Europe has shown that women make up only 3% of CEOs of major companies and occupy about 12% of middle and lower management positions, even though they were in the labor force for more than 45%. In the literature, this phenomenon is explained by the existence of strong or impenetrable barrier, which is the result of a combination of all stereotypes (Huang, Mas-Tur, & Yu, 2012). In the world there are three countries where women make up more than half of the employees (Ahl & Nelson, 2015).. This is Sweden (60% of employees are women), Canada and the US (52% of employees are women). The other extreme are countries of the Middle East in which the proportion of women in the labor force between 35% (Israel) and 4% (Iraq, Saudi Arabia). Unfortunately, one of the still strong reasons of meager representation of women in the management is their personal acceptance of "female roles" and from it emerged they are not interested in leading or managerial career.

In most cultures there is a strong division between male and female roles (Duflo, 2012). According to such cultural stereotypes that dominate, especially Arab countries, Latin America and the less developed regions of the world, managers can be only men. Women are expected to be subservient and dependent, not to stand out and to serve men. Even in developed democratic societies, where women enjoy formal equality, these cultural stereotypes are not completely eradicated. Different legal constraints that women are placed in a second-class status only recently removed from the legislation of most developed countries, and in underdeveloped are still very much present (for example, Switzerland's did not have the right to vote until 1971, France had no regulation to protect women from harassment at work, and in the US women for the same job often receive lower wages than men).

However, things started to change in the 21st century. Between one quarter and one third of all businesses in the world today run by women with a growth rate up to two times, compared to the national average in the USA. Women are owners of approximately 30% of all businesses in the world. Entrepreneurs in developing countries now represent a vital driving force in all sectors of the economy, whether measured by the number of new jobs, the number of employees or the volume of realizing profits as shown in the following tables (Vukmirović, 2005).

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Table 1: Women-owned businesses in the world (in %)

Country	Year	women-owned (%) enterprises
Netherlands	1992	8
Mexico	1990	9
Japan	1991	13
Germany	1993	15
Canada	1995	17
Australia	1994	18
US	1996	20

Table 2: New jobs launched or owned by women, from 2000 to 2010

Country	Started businesses owned by women (%)
Japan	23
Russia	64
China	25
Germany	34
Hungary	40
Poland	38
Mexico	32
US	38
United Kingdom	25
EU	33

When it comes to female entrepreneurship, there are countries in the world where the number of women entrepreneurs is lagging behind compared to the number of men, but there are also countries where women entrepreneurs grow:

- In the United States the rate of growth of women's enterprises, 2010. was twice the national average, and nearly half of the company is majority owned by women.
- In the UK, where the situation of women's entrepreneurship, according to the majority of analysts is pretty bad, 6.5% of all women of working age were employed in their own businesses. The share of women entrepreneurs is 26%, and this is a figure which has not been changed since 1990.
- In the countries of the European Union women lead 70% entrepreneurs of micro and small businesses with five or fewer employees.
- In the transition countries of Central and Eastern Europe economic position of women is largely deteriorated due to the reduction of the public sector, increased unemployment, greater job insecurity and the poor state of social welfare systems.

Most countries in transition do not pay attention to women's entrepreneurship. Most often it is represented in the less developed countries, where culture does not allow for the development of entrepreneurship. In these countries, there is still gender discrimination. In transition countries in financial crisis situations is the most hit by the female population (Pines et al., 2010), because they were the ones who would most often become out of work.

The difficult situation of women in the labor market in the countries of Central and Eastern Europe as well as in countries in transition is affected by various factors. Employers prefer to hire men and women are viewed as a labor force that does not guarantee stability in the business due to the fact that women are traditionally burdened with family and household chores. In addition, average unemployed women have a higher level of education than unemployed men. Most of them have secondary education, which means that they are not specialized to any particular area or skill. Overall opinion which prevails in countries in transition is that in terms of unemployment, men have more right to a job than women. Research shows that such thinking has: 55% of respondents in the Czech Republic and Poland, 42% in Hungary, 40% in Russia and 29% in Slovenia. This opinion is shared by 8% of respondents in Sweden, 11% in Denmark, 15% in Finland, 16% in Norway, 24% in the USA.

3. EDUCATION OF WOMEN ENTREPRENEURS

Entrepreneurs are mostly microentrepreneurs, that is located at the head of companies employ fewer than 10 people. They are most common and individual owners that have business activities in some form of action, in the service sector.

Most often they have created a company and not a family business. Most entrepreneurs (68%) started their own business primarily because they could not in any other way to solve the problem of unemployment, or low-quality employment with other employers, while a minority did so because they recognized the best business opportunities or business ideas. (Vossenber, 2013)

The share of entrepreneurs who started in their own business because they recognized the business opportunities is much lower in Serbia than in EU countries. Although comparisons should be treated with caution due to the application of different methodologies, the difference is beyond doubt: in the EU 27 "entrepreneurs opportunities for" an average of 66.5%, while "women entrepreneurs out of necessity" has 33.5%, which is almost the reverse proportion in relation to Serbia (EC, 2009b).

Higher education seriously increases the chances to enter into entrepreneurship for business opportunities and ideas, and not out of economic necessity. Thus, the motive economic necessity in the category of the most educated entrepreneurs present in 54% of cases, but in terms of primary and secondary education between 71% and 73%. This finding is not unexpected, and the work can be explained by the fact that employment conditions for women with higher education better, and their economic necessity less pressure to find a stand-alone solution. On the type of motivation for entry into entrepreneurship and entrepreneurial influence family tradition. Among young entrepreneurs (19-30), more than half (51.5%) had at least one parent entrepreneurs, while those among middle-aged women entrepreneurs 21.2% and 10.6% among the elderly. This finding is significant because it indicates that the investment in the current generation of entrepreneurs and at the same time investing in the future. According to the author it significantly increases the chances that children also present young entrepreneurs are entrepreneurs due to the identified business opportunities and ideas.

Serbia is the largest national organization of women entrepreneurs. ABW has a leading role in the organization of business women and providing superior support and promotion of Serbian entrepreneurs. The Association is actively engaged in advocacy to improve the business climate and encourage networking at the local, regional and international levels. Special emphasis is placed on the Association of professional development of its members, improving the knowledge and skills of women: training, seminars, lectures, presentations, additional training, retaining only an educated and informed woman can be a good manager and creator of his work. This is shown in Fig 1. (Source: Statistical Office of the Republic of Serbia).

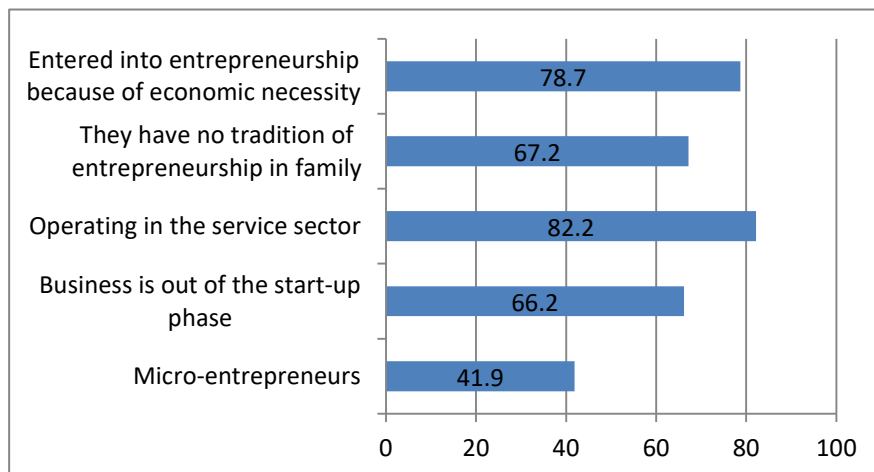

Figure 1. Entrepreneurial profile in women
Baseline Study on Women's Entrepreneurship, 2011.

4. CONCLUSION

Female entrepreneurship is a reality and one of the main factors contributing to economic development in many countries. Political and economic changes in the past have created the possibility for women to set up companies and manage them. One possibility that is increasingly used today in countries with developed market economy, women control more than 25% of the total number of companies. Women represent more than one third of the total involved in entrepreneurial activity, while their participation in the informal sector of the economy is much larger. Generations of women in the world diverse heritage and education contribute to their environment and express very encouraging signs of entrepreneurial spirit. Women entrepreneurs have complex and keen sense of their management skills. They are better than men in giving new ideas, better in negotiating and convincing the interlocutor. Women are creative and responsible, self-confident, aggressive, goal-oriented, eager to be the first and only.

Women's entrepreneurship is becoming a reality and one of the main factors contributing to economic development in many countries. Political and economic changes in the past have created the possibility for women to set up companies and manage them. One possibility that is increasingly used today in countries with developed market economy, women control more than 25% of the total number of companies. Women's entrepreneurship is rapidly expanding around the world. Women represent more than one third of the total involved in entrepreneurial activity, while their participation in the informal sector of the economy is much larger. Generations of women in the world diverse heritage and education contribute to their environment and express very encouraging signs of entrepreneurial spirit.

The potential of women's entrepreneurship is manifested through a greater diversification between different economic sectors, younger entrepreneurs, at the aggregate level, which means a greater number of business activities focused on the knowledge economy and production, a lower concentration in the store. When entering the most important potential of women entrepreneurship are: determined not to give up easily, after the first attempt; The main disadvantages are a frequent entry into entrepreneurship because of the mere pressure of economic necessity and without sufficiently developed business ideas, while the obstacles are unfavorable resources to start, especially the lack of financial capital.

REFERENCES

- Ahl, H., Nelson, T., How policy positions women entrepreneurs: A comparative analysis of state discourse in Sweden and the United States, *Journal of Business Venturing*, Vol. 30, No. 2, pp.273-291, 2015.
- Alam, S. S., Senik, Z. C., & Jani, F. M. (2012). An Exploratory Study of Women Entrepreneurs in Malaysia: Motivation and Problems. *Journal of Management Research*, 4(4), 282-297. <http://doi.org/10.5296/jmr.v4i4.2377>
- Duflo, E., Women, Empowerment, and Economic Development. *Journal of Economic Literature*, Vol. 50, No. 4, pp.1051-1079, 2012.
- Gidakou, I. (2015). Women's Entrepreneurship in Rural Greece. *International Journal of Business and Management*, 10(10), 129-142. <http://doi.org/10.5539/ijbm.v10n10p129>
- Huang, K.-H., Mas-Tur, A., & Yu, T. H.-K. (2012). Factors affecting the success of women entrepreneurs. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 8, 487-497. <http://doi.org/10.1007/s11365-012-0233-4>
- Kalyani, B., & Kumar, D. (2011). Motivational factors , entrepreneurship and education : Study with reference to women in SMEs. *Far East Journal of Psychology and Business*, Vol, 3 (3), 14-35.
- Mitchelmore, S., Rowley, J, Entrepreneurial competencies of women entrepreneurs pursuing business growth, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 20, No.1, pp.125-142, 2013.
- Pines, A. M., Lerner, M., & Schwartz, D. (2010). Gender differences in entrepreneurship. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 29, 186-198. <http://doi.org/http://dx.doi.org/10.1108/02610151011024493>
- Rey-Martí, A., Tur Porcar, A., & Mas-Tur, A. (2015). Linking female entrepreneurs' motivation to business survival. *Journal of Business Research*, 68(4), 810-814. <http://doi.org/10.1016/j.jbusres.2014.11.033>
- Schwartz, E. B. (1976). Entrepreneurship-New female frontier. *Journal of Contemporary Business*, 5(1), 47-76.
- Vossenbergh, S. (2013). Women Entrepreneurship Promotion in Developing Countries : What explains the gender gap in entrepreneurship and how to close it ? *Maastricht School of Management*, 1-27.
- Vukmirović, N. (2005). Models to support women entrepreneurship. *Industry*, 33(4), 1-18

**IMPLEMENTATION OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES EXPRESSED BY
E-BUSINESS IN ENTREPRENEURSHIP IN REPUBLIC OF MACEDONIA**

Mihajlovski Goran Ph.D

Faculty of biotechnical sciences - Bitola, goran.mihajlovski@gmail.com

Dojcinovski Trajce Ph.D

Faculty of biotechnical sciences - Bitola, tdojcinovski@gmail.com

Bojkovska Katerina Ph.D

Faculty of biotechnical sciences - Bitola, katerina.bojkovska@uklo.edu.mk

Jankulovski Nikolce Ph.D

Faculty of biotechnical sciences - Bitola, nikolcejankulovski@yahoo.com

Abstract: Many years ago the use of the Internet as a tool for business development was not used in the process of implementation of business ideas, but today is a primary tool for connecting to the world of business communications, need that in itself is a pen which everyone should use in business communication regardless of the business activity comes from the business world. Communication technologies in today's world of entrepreneurial business represent a large area of boundless commerce, space boundless exchange of business ideas, goods and services.

In Macedonia, as a country in transition, the use of information technologies in entrepreneurial business still bravely claim its place in the media scene, and its advantages and benefits as opposed to before when it had limited use, but nowadays many entrepreneurs businessmen achieved the realization of their business idea or placing their product or service in the world of trade by using different communication technologies. Based on that the majority of electronic trade known as e- business is executed using internet, which can be implemented through private networks such as VAN's (value-added networks) and LAN's (local area networks). Otherwise the basic structure of electronic commerce is essentially consisted of applications of so-called direct marketing, which include an electronic procurements, auctions, consumer services, logistics web services that support consumer, business policy, marketing and advertising, business partnerships and etc.

So we can say that electronic business, electronic trade in this country is becoming more prevalent as a form and also as a tool for achievement and development for small and large businesses. We can still say that the small market exchange of goods and services in our country is a limiting factor for the implementation of business solutions expressed by the format of e-business, where the application of communication technologies enabling the opposite respectively facilitate the access of Macedonian business entrepreneurs to the developed world's economic markets such as the US and European Union for realization, placing and trading of its business products and services to those markets.

Key words: communications, business, internet, entrepreneurship, trade.

**ПРИМЕНАТА НА КОМУНИКАЦИСКИТЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗРАЗЕНИ
ПРЕКУ Е-БИЗНИСОТ ВО ПРЕТПРИЕМНИШТВОТО ВО
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА**

Проф. д-р Михајловски Горан,

Факултет за биотехнички науки – Битола, goran.mihajlovski@gmail.com

Проф. д-р Дојчиновски Трајче,

Факултет за биотехнички науки – Битола, tdojcinovski@gmail.com,

Проф. д-р Бојковска Катерина,

Факултет за биотехнички науки – Битола, katerina.bojkovska@uklo.edu.mk

Проф. д-р Јанкуловски Николче

Факултет за биотехнички науки – Битола, nikolcejankulovski@yahoo.com

Резиме: Примената на широко појасниот интернет кој пред многу години во минатиот век претставуваше поглед со одреден ризик за реализација на сопствените бизнис идеи денес претставува основно средство за поврзување во светот на деловните комуникации потреба која сама по себе претставува пенкало кој секој треба да го користи во деловната комуникација без разлика од која дејност доаѓа од светот на

бизнисот. Имено комуникациските-информатички технологии денес во светот на претприемачкиот бизнис претставуваат еден голем простор на безгранична трговија, простор на безгранична размена на бизнис идеи, стоки и услуги. Во Република Македонија користењето на информатичките технологии во претприемничкиот бизнис како земја во транзиција сеуште храбро го бара своето место на медиумската сцена, а неговите предности и придобивки за разлика од порано кога се користеле ограничено денес на многу претприемачи бизнисмени им се оствариле сонштата за реализација на својата бизнис идеја или за пласирање на својот производ или услуга во светот на трговијата. Врз основа на тоа најголемиот дел од електронската трговија познат уште како и е-бизнис се извршува преку интернет кој може да се спроведе и преку приватни мрежи како што се VAN's (value-added networks) и LAN's (local area networks). Инаку основната структура на електронската трговија во суштина ја сочинуваат апликации на т.н. директен маркетинг кои опфаќаат електронски набавки, аукции, сервиси за потрошувачите, логистички интернет сервиси кои се за поддршка на потрошувачите, бизнис политиката, маркетингот и рекламирањето, бизнис партнерствата итн. Од тука може да се каже дека електронскиот бизнис, електронската трговија во Република Македонија станува се поприсутна како облик, како алатка за остварување и развивање на сопствените бизниси.

Но сепак можеби малиот пазар на размена на стоки и услуги во нашата држава претставува ограничувачки фактор за имплементација на бизнис решенијата изразени преку форматот на е-бизнис, каде пак од друга страна примената на комуникациските-информатички технологии го овозможуваат спротивното т.е го олеснуваат пристапот на Македонските бизнис претприемачи до развиените светски економски пазари како што се САД и Европската унија за реализација, пласирање и трговија на своите бизнис производи и услуги на тие пазари.

Клучни зборови: комуникациски-информатички технологии, бизнис, интернет, претприемништво, трговија.

1. ВОВЕД

Електронската трговија претставува процес на купување, продавање, пренос или размена на производи, услуги или информации преку компјутерски мрежи, вклучувајќи го и интернетот. Е-бизнисот е поширока дефиниција од електронската трговија, која опфаќа не само купување или продавање на добра и услуги, туку исто така и услужување на купувачите, соработка со бизнис партнерите итн.

Инаку електронската трговија има три форми, зависно до степенот на дигиталност: производот, процесот и добавувачкиот застапник. Сите три форми можат да бидат физички или дигитални. Зависно од тоа, постои т.н. чиста односно делумна електронска трговија.

Физичките организации што го изведуваат нивниот бизнис off-line, продаваат физички производи преку физички застапници (brick and mortar).

Организациите кои ги извршуваат нивните активности исклучително online уште с епозанти и како виртуелни организации (pure-play). Исто така има организации кои извршуваат некои активности од електронската трговија но нивните прирамни активности ги извршуваат во физичкиот свет (click and brick).

Во контекст на претходно изнесеното во овој труд се прави краток осврт на состојбите поврзани со е-бизнис работењето во Република Македонија и во насочувањето кон изработката на профитно ориентирани веб портали кои треба да се послужат за понатаможен развој на оваа област во Република Македонија

2. СОСТОЈБИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА Е-БИЗНИСОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Долг период Република Македонија во поглед на другите земји во светот и од регионот засотануваше во користењето на интернетот. Малиот пазар, потоа неможноста да се изврши електронско плаќање, високите цени за користењето на интернетот, долго време беа но може да се каже дека и сеуште се фактори кои го оспоруваат развојот на оваа дејност во нашата земја. Но со донесувањето на првите правни акти од областа на е-бизнисот, потоа можноста за on-line наплата, бавно но сигурно може да се каже дека се отстрануваат овие препреки и се отвораат вратите за развојот на е-бизнисот во

нашата држава. Со намалување на цените на интернет услугите се овозможи рапидно да се зголеми бројот на интернет корисниците како во делто на физичките лица така и во делот на правните лице т.е деловните субјекти.

⁷⁰ Според податоците на Државниот завод за статистика, од јануари 2016 година, широкопојасен пристап на интернет (преку фиксна или мобилна конекција) имале 93.8% од деловните субјекти со десет или повеќе вработени. Пристап на интернет преку пренослив уред, употребувајќи мобилна телефонска мрежа (3G/4G) имале 69.3% од деловните субјекти. Ваков тип на мобилна поврзаност на интернет (преку преносливи уреди: notebook, laptop, smartphone, PDA phone итн.), за деловна намена, користеле 14% од вработените во деловните субјекти. 52.5% од деловните субјекти користеле социјални медиуми (пр: Facebook, LinkedIn, Twitter, Present.ly, YouTube, Flickr, Picassa, Wiki-алатки итн.), односно имале кориснички профил, сметка или лиценца за користење на одреден социјален медиум.

Околу 53% од деловните субјекти имале веб-страница или почетна страница, од нив, 83% на веб-страницата имале обезбедено опис на производите/услугите, ценовници, 59% имале наведено линкови/референци до нивните профили на социјалните медиуми, а 20% обезбедиле онлајн начрчување, резервирање. Компјутерски услуги во облак (Cloud computing services), употребени преку интернет, купиле 6.9% од деловните субјекти.

Во 2015 година, 23.5% од деловните субјекти испратиле или примиле електронски фактури во формат соодветен за нивна автоматска обработка. Во текот на 2015 година, 11.4% од деловните субјекти со 10 или повеќе вработени, имале е-трговија, односно купувале или продавале стоки или услуги преку компјутерски мрежи (преку веб или EDI), е-продажба реализирале 7.4%, а е-купувања имале 5.6% од деловните субјекти.

3. КОРИСТЕЊЕТО НА КОМУНИКАЦИСКИТЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ДЕЛОВНИТЕ СУБЈЕКТИ ВО ВОДЕЊЕТО НА БИЗНИСОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

На табела број 1 прикажана е стапката на деловните субјекти според бројот на вработени во Република Македонија кои го користеле интернетот во своето деловно комуницирање.

Табела 1 Приказ на деловните субјекти кои користеле интернет во бизнис комуникацијата според бројот на вработени во Република Македонија⁷¹

Деловни субјекти	Деловни субјекти според бројот на вработени во Република Македонија			
	до 10	од 10 до 49	од 50 до 249	над 249
Деловни субјекти со пристап до интернет	93.8	92.5	98.9	99.3
Деловни субјекти со компјутери	95.4	94.4	99.4	99.3
Деловни субјекти поврзани на интернет преку фиксна или мобилна мрежа	93.8	92.5	98.9	99.3
На вработените им обезбедиле преносливи				

⁷⁰ <http://www.stat.gov.mk/pdf/2016/8.1.16.29.pdf>

⁷¹ <http://www.stat.gov.mk/pdf/2016/8.1.16.29>

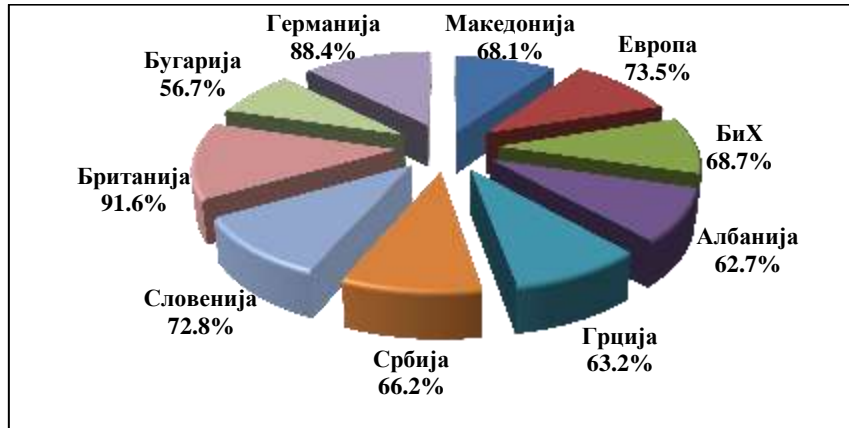
Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

уреди за конекција на интернет наменет за деловна комуникација	55.6	54.1	60.0	69.5
На вработените им обезбедиле интернет конекција за деловна комуникација наменета за употреба на софтверски апликации	47.9	46.6	50.2	67.3
Деловните субјекти имаат своја веб страна или почетна страница	52.9	49.6	62.7	83.5
Деловни субјекти кои употребуваат социјален медиум или имаат кориснички профил	52.5	51.6	54.2	66.4
Активно користење на социјалните мрежи (Facebook, Linkendin) итн. од страна на деловните субјекти	50.6	50.0	51.1	62.6
Деловни субјекти кои имаат блог на интернет (Twitter, Present) итн. за деловна комуникација	7.6	7.2	8.5	14.4
Деловни субјекти кои имаат свои веб страни за споделување на мултимедијална содржина (Youtube, Picassa, Flickr) итн.	13.5	12.3	16.0	29.8
Испратиле или примиле е-фактури соодветни за автоматска обработка во 2015	23.5	23.0	26.4	20.0

Врз основа на претходно изнесеното се гледа од табеларниот приказ дека интернет пенетрацијата во Република Македонија особено во делот на деловната комуникација покажува тенденција на доближување до европскиот просек, односно до земјите со највисок степен на интернет

пенетрација во светот, тоа процентуално доближување како податок за месец Ноември 2015 година ни е прикажано на следниот график број.1

График број 1 - Интернет пенетрацијата за месец Ноември 2015 година во Република Македонија во однос на соседните земји и земјите од Европа⁷²

Од графичкиот приказ се гледа големото процентуално приближување на Република Македонија кон Европските земји во однос на користење на комуникациските технологии т.е интернетот во деловната комуникација или поточно реализацијата на е-бизнисот. Така да разлиакта во пенетрацијата на интернетот меѓу Република Македонија и Европските земји е цели 5.4% , т.е 68.1% во Република Македонија а 73.5% во Европските земји.

Всушност претходно изнесеното е резултат на тоа штоа во периодот пред транзицијата беше донесена програма за развој на информативниот систем во Република Македонија. Ресурсите беа од локален карактер и непристапни за меѓународните мрежи. Имено во транзициониот период се постигна недоволен но евидентен напредок врз информатичкио-комуникациски технологии и покрај отсуството на вистински мерки со влијание врз истите.

Така да, таквата зголемена примена на комуникациските технологии во водење на бизнисот подоцна изразена преку моделот на е-бизнис, се евидентира не само во државните компании туку и во малите и средни претпријатија во Република Македонија. Врз основа на тоа користењето на комуникациските технологии од страна на деловните субјекти во водењето на бизнисот со евидентен пораст и тоа во периодот од 2011 до 2015 година ни е прикажан на следниот графикон број 2.

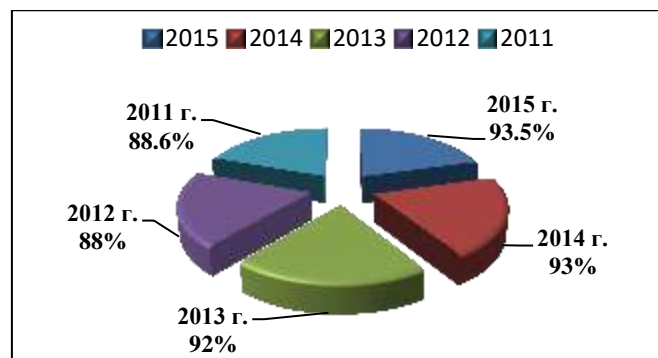

График број 2- Деловни субјекти кои користат интернет во бизнисот во период од 2011 до 2015 година во Република Македонија⁷³

⁷² <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe>

⁷³ <http://www.stat.gov.mk/IndikatorIT.aspx?id=27>

Имено како што се гледа од претходниот графички приказ број 2 може да се види дека користењето на интернетот во водењето на бизнисот од страна на деловните субјекти во периодот од 2011 до 2015 година има значителен напредок во нагорна линија, да од 2011 година со 88.6 % да достигне значаен проаост во 2015 година со висок процент од 93.5% користење на интернетот во деловното работење.

Така да, како што расте бројот на интернет корисниците така расте и бројот на веб страни со македонска содржина кои се наменети за македонските интернет корисници. Во Македонија доминираат страни со забавно-колажен карактер и содржина но покрај нив се почесто се појавуваат и комерцијални веб страни со кои се нудат можности за on-line нарачка или трговија за најразвиените компании.

Инаку проблем кој би можел да настане во развојот на е-трговијата или е-бизнисот е непостоењето на специјализиран дистрибутер за поединечни on-line нарачки, тоа е така бидејќи македонскиот пазар е многу мал, што во иднина би претставувало доминатна пречка за развојот на е-бизнисот и е-трговијата.

4.3 АКЛУЧОК

Во Македонија комуникациските технологии во користењето на бизнисот сеуште го бара своето место на медиумската сцена, а неговите предности се користат ограничено. Поради тоа кампањите не ги носат посакуваните резултати, а огласувачот често ја губи желбата за вложување во овој медиум.

Со појавата на on-line олеснувањата, соништата и аспирациите на многу луѓе станале реалност. Компаниите, а и поединците бизнисмени кои што имале мал обем на производи за продавање, а не остварувале високи добивки поради бавните процеси, почувствувале извесно олеснување со појавата на on-line продажбата.

Во Македонија веќе постојат модели на електронска трговија кои се применуваат во мал обем без доволно дефинирани услови за безбедност кај корисниците, но и покрај тоа перспективата на е-бизнисот кај нас сепак е голема.

Така да, експанзијата несомнено предстои, а компаниите за да ги материјализираат посетите од страна на потенцијалните купувачи треба да имаат квалитетна понуда, но сепак претходно е потребна умешност во самиот е-бизнис да се привлечат посетителите да ја посетат веб страницата на компанијата како би се реализирала одредена бизнис дејност.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

[1] Ferry Richard, "The ETF Book - Exchange Trade Funds: All you need to know about exchange trading funds", New Jersey, 2008.

[2] Gralla Preston, "How the internet works", sixth edition, USA, 2002.

[3] Поповска Златка "Политика на технолошки развој", Економски факултет, Скопје, 2000 год.

Интернет литература:

[4] <http://www.internetworldstats.com/>

[5] <http://www.stat.gov.mk/>

[6] [http://www.e-biznisi.net./](http://www.e-biznisi.net/)

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION AS MOTIVATION MECHANISM

Evdokiya Petkova, PhD

South - West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria, e.p.petkova@swu.bg

Abstract: The preparation of specialists capable of adapting to life in society with changing socio-economic conditions is one of the important problems of the education of students in higher education institutions. A major problem of modern education is the lack of interest in students to learn and acquire knowledge. After entering the university they wish to receive certain volume of knowledge necessary for their future life or to meet their own need of knowledge, but over time with some of them the motivation to the learning process disappears, while with others - for various reasons decreases with time. For this reason, the problem of student motivation for learning becomes relevant in the modern university.

Keywords: motivation for learning, the innovative methods and technologies

ИНОВАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИЕТО КАТО МОТИВАЦИОНЕН МЕХАНИЗЪМ

инж. д-р Евдокия Петкова,

ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград, България, e.p.petkova@swu.bg

Резюме: Подготовката на специалисти, способни да се адаптират към живот в общество с променящи се социално-икономически условия е един от важните проблеми на обучението на студенти във висшите учебни заведения. Проблем на съвременната педагогика е и липсата на интерес в студентите да учат и да получават знания. Постъпвайки във висшето учебно заведение те искат да получат определен обем от знания необходими за бъдещия им живот или да удовлетворят собствените си потребности от знания, но с течение на времето на някои от тях мотивацията към учебния процес изчезва, а при други - по различни причини намалява във времето. Поради тази причина проблемът с мотивацията на студентите за учене става актуален в съвременния университет.

Ключови думи: мотивация за учене, иновативни методи и технологии

1. ВЪВЕДЕНИЕ

За решаването на този проблем е необходимо да се открие механизма за формиране на мотивацията на студентите за да може целенасочено да и се повлияе, при което преподавателите ще могат да управляват ефективно процеса на обучение, повишавайки интереса на студентите да изучават предмети в избраната от тях професия. С използването на педагогически и психологически механизми за мотивация, университетските преподаватели ще бъдат в състояние да подобрят качеството на образователния процес и резултатите от него. При хармонизирана система на отношения преподавател – студент, обучаваните ще се отнасят съзнателно към своите потребности и ще правят планове за бъдещето, базирани на реални мотиви.

В областта на технологиите и предприемачеството целите на обучението са свързани преди всичко с професионалното изграждане на обучаемите, формирането на качества, умения и познания, които ще им помогнат да намерят своето място в един динамично развиващ се, високо конкурентен свят на нови технологии, възможности и предизвикателства.

Една от най-важните задачи на висшето професионално образование е обучението на бъдещите учители по технология и предприемачество, способни за иновационни дейности. В съвременният етап на развитие на системата на висшето професионално образование се смята, че е важно завършилите да бъдат носители на технологична култура и съвременни иновативни технологии, за да постигнат прогнозираните цели. Процесът на модернизация на професионалното образование определя необходимостта от качествени промени в системата на професионалната подготовка на завършилите висше училище.

2. МОТИВАЦИЯ ЗА УЧЕНЕ

Мотивацията се явява едно от главните условия за осъществяване на дейностите за достигане до определената цел. И тъй като в основата на мотивацията са потребностите и интересите на личността, то

е логично да се направи заключението, че за да постигне добри резултати студентът е необходимо да се направи така, че обучението да стане желан процес. В този контекст мотивът се разглежда като насоченост на студента към отделните страни на учебната работа, свързана с вътрешното му отношение към нея.

Подбудител на учебната дейност е системата от мотиви, която включва: познавателни потребности, цели, интереси, стремежи и идеали. Това са мотивационните елементи, които и придават активен и целенасочен характер. Мотивацията за учене може да бъде определена като система от подбуди, предизвикващи учебна активност. При формирането на мотивация за учене особено важно е да се познава реалното ниво на развитие на мотивите, да бъде определена зоната на близко развитие, както и далечната перспектива за развитие. Основен източник на формирането на всички видове учебно-познавателна активност на студентите е активизирането на учебната им дейност. Това може да се осъществява в различните форми на учебна работа, с най-разнообразни методи и средства.

Както всеки друг вид мотивация и учебната мотивация се определя от множество фактори, специфични за тази дейност. Съвсем условно и не по степен на важност, те могат да се представят така:

- На първо място, тя се определя от самата образователна система и образователната институция, където се осъществява учебната дейност.
- На второ място е самата организация на учебния процес.
- На трето място са субективните особености на студента (пол, интелектуално развитие, способности, принадлежност, самооценка, взаимодействие с колеги и др.).
- На четвърто място са субективните особености на педагога и преди всичко на отношението му към студента и към работата.
- На пето място е спецификата на самия учебен предмет.

Всички тези фактори, взети заедно определят степента на формиране в студента на познавателна мотивация. Освен това не бива да се пренебрегва факта, че всеки студент има свои особености и съответно – мотивационна сфера.

Мотивирането на студентите е един от най-ефективните начини за подобряване на процеса на обучение в университета. Мотивите са движещите сили на процеса на учене и усвояване на материала. Мотивацията за учене е доста сложен и нееднозначен процес на промяна на отношението на личността, както към отделна изучавана дисциплина, така и към целия учебен процес. Особено важно е решаването на проблема с мотивацията за обучение на студентите от специалност „Технологии и предприемачество“, тъй като в бъдещата си професия самите те е необходимо да мотивират своите ученици.

За повишаване на мотивацията на студентите са необходими нови методи и средства за обучение отговарящи на съвременните изисквания. Препоръчително е във висшето образование да се предлага широк обхват от нови методи на преподаване, които се основават на активното или експериментално обучение, като по този начин целите са насочени към нарастване на ангажираността на студентите в учебния процес и подобряване на резултатите. Необходимо е прилаганите методи да позволяват осъществяването на учебно - познавателната дейност чрез използване на техники, които стимулират мотивацията в съчетание с методи на контрол и самоконтрол.

Ефективността на всяко обучение зависи от следните компонента:

- ефективно взаимодействие между преподавател и студент;
- използваните в обучението технологии;
- ефективността на разработените методически материали, начина на представянето им и начина на употреба;
- ефективност на обратна връзка.

Следователно, успехът и качеството на образованието зависи от ефективната организация на учебния процес и качеството на използваните материали, педагогическите лидерски умения на преподавателите, участващи в този процес.

3. ИНОВАЦИОННИ МЕТОДИ И ТЕХНОЛОГИИ

Иновационните методи и технологии в процеса на обучение имат за цел да формират и развиват познавателните способности на обучаемите. В сравнение с традиционните форми иновационните методи превръщат обучаемият в активен участник в учебния процес и го поставят в центъра на образователното взаимодействие (Голенкова 2012, р. 251)

Обучението може да се разглежда като диалектически процес и следователно системата от методи на обучение трябва да бъде динамична, отчитаща промените, които настъпват в практиката на използването им. Доброто познаване на предимствата и недостатъците на традиционните методи на обучение е предпоставка за ефективно обучение, а разработването и прилагането на нови, ще доведе до обогатяване на процесуалната страна на технологията на обучението.

Методите на обучение са един от най-съществените компоненти на технологията на обучение с изключително сложна структура. Чрез тях се реализират основните стратегически направления на процеса на обучение, постигат се неговите цели и задачи. Според Чурукова. (2000, р.103) "от избраните и използвани методи на преподаване и учене зависи дали живо, с увлечение и с интерес обучаваните ще овладяват учебния материал, ще отговорят на непрекъснато възникващите предизвикателства като на вълнуващи интелектуални перспективи в дейността им, или ще гледат на нея като на нещо, което не оставя трайни следи в съзнанието им, не е съпроводено с творчество, радост и удовлетворение, с духовно обогатяване". За да функционира оптимално обучението е необходимо използваните методи да са адекватни на поставените образователни, възпитателни и развиващи цели.

Технологиите в обучението са всякакъв вид технически инструменти и средства, които могат да се използват като среда за трансфер на знания и информацията: компютър, аудиовизуални средства, интернет базирани ИКТ (Информационни и комуникационни технологии) (Information and communications technology - ICT), системи и др. Техническото оборудване – хардуерът трябва да се „оживи“ чрез подходящ софтуер за предоставяне на учебни материали, изработени според съвременните педагогически теории. Технологиите на обучението са основани на „интелигентен“ подход към разбирането и прилагането на ИКТ в обучението. Той се характеризира с комбиниране на идеи, методи и изследователски решения от научните области на психологията, педагогиката, методиката и др. с техническите достижения в областта на ИКТ. При това интегриране на техническите средства и методи от една страна и хуманитарните науки от друга, се създават условия за постигане на оптимална учебна среда, в която да се осъществява ефективен учебен процес. От съществено значение е начинът за реализиране на класическите методи на преподаване и затвърждаване на знанията чрез прилагане на новите технологии в обучението.

Развитието на информационните технологии допринася значително не само за усъвършенстване на методиката на общотехническите науки, но и за цялостното преосмисляне на подходите за преподаване.

Новите електронни средства предоставят възможност, чрез използване на специализиран софтуер и хардуер да се извършват дейности, които трудно биха били осъществими с класическите средства за обучение

Използването на иновационни методи в графичната подготовка на студентите, съвместно с традиционните методи на обучение, повишава ефективността на обучението, води до по-високи резултати от знания, умения и компетенции.

Използването на компютърните технологии в обучението по инженерна графика е една от основните иновации.

Основните разновидности на прилаганите компютърни технологии в образованието са:

- „Проникваща“ технология (използването на компютърно-базирано обучение: по избрани теми, раздели, за отделни дидактически задачи).
- „Монотехнология“ (когато цялото обучение, цялото управление на учебния процес, включително всички видове диагностика, мониторинг са основани на използването на компютър).

С помощта на компютърните технологии могат да се решат следните задачи:

- формиране на умения за работа с информация, развитие на комуникативни умения;
- стремеж за въвеждане на личността в „информационното общество“;
- да се даде на всеки толкова учебен материал, колкото той може да възприеме;
- да се създадат изследователски умения и способност за вземане на оптимални решения.

„Проникващата“ технология с използване на компютър не само помага да се осигури формиране на личността на обучаемия, но също така и да се развият способностите, да се формират умения и желание за учене, за да се създадат условия за усвояване на пълния обем от знания и умения.

Обучението чрез „Проникващата“ технология дава възможност за използване на мултимедийната презентация. Презентацията дава възможност за нагледност на метода на обучение, което е много важно при изготвянето урок по инженерна графика.

При използването на тази технология за известно време вниманието на обучавания се пренася върху компютъра и преподавателят е в състояние да наблюдава, улавя проявите в обучаваните, като осъзнаване на търсената цел, активното възприемане на досега получените познания и интереса към допълването на липсващите знания чрез нови източници и независимо търсене. Това позволява на преподавателя да управлява и постепенно да развива собствената си дейност на творчески подход към преподаването на студентите.

В рамките на реализацията на монотехнологиите се предлага на обучаваните да използват системи за автоматизирано проектиране при изпълнение на графичната работа. В този случай всеки студент контактува с компютъра.

Процесът на модернизация на професионалното образование определя необходимостта от качествени промени в системата на професионално-графична подготовка на завършилите висше училище.

С използването на съвременни компютърни технологии може да се правят редовно справки за контрола на образователната дейност (чрез компютърни тестови програми), което дава възможност за анализ на причините за грешките, давайки възможност на студентите за самоконтрол и корекция на учебно-познавателната дейност.

В качество на иновационни методи в преподаването по графични дисциплини на учителите по технологии и предприемачество са използването на новите информационни технологии, по-специално на провеждането на интерактивни лекции, които подпомагат обучението в теоретичните основи на графични дисциплини, в лабораторните упражнения, включени материали за самообучение, графичен софтуер насърчаващ познавателната активност, както и участие в разработването на различни видове творчески проекти, които разкриват техническите и творческите способности на студентите. При така проведеното обучение на студентите, в тях се формира творчески опит за приложение на графичните средства за получаване, обработка и използване на информация. Студентите придобиват опит не само да виждат проблемите, но също така да взимат оптимални решения за решаването им.

Иновационния подход към подготовката на бъдещия учител по технология и предприемачество включва нововъведения, предназначени да осигурят развитието и усъвършенстването на системата на професионално графичната подготовка. Той има за цел овладяването на професионални графични знания и умения чрез разработване на иновативни модели за организация на учебния процес. Решението на този проблем ще допринесе за целенасочена работа по формиране на професионални компетенции, осигуряване на високо качество на обучение на учители по технология и предприемачество.

Учителят по технологии и предприемачество, притежаващ професионална компетентност, трябва свободно да се ориентира в информационно - образователното пространство, да развива новаторски подход за организация на графичната и технологична подготовка на обучаваните се, гарантирайки ефективността на използването на съвременни образователни технологии в обучението. Неговия компетентностен профил трябва да съответства на тази квалификация с Европейската квалификационна рамка. Plachkov(2013, p.1)

Активното прилагане на иновационни подходи и на интерактивни методи в обучението допринася значително да се подобри мотивацията на студентите, за формирането у тях на умения за сътрудничество и работа в екип, за резултатността на техните знания в процеса на обучение.

Проучвания показват, че използването на ИКТ може да съдейства за повишаване мотивацията на студентите за учене като предлага на учащия по-голям контрол върху процеса на учене. Използването на ИКТ от студентите улеснява личностното и индивидуално обучение. Нещо повече, ако ИКТ се използват за подпомагане при усвояването на съдържанието на една учебна дисциплина, то несъмнено това ще се отрази положително върху цялостните постижения на студента.

Практиката в организацията на учебния процес на професионално-графичната подготовка на студентите показва, че обучението по инженерна графика има специфични форми и начини за формиране на тази дейност. Съвременните компютърни технологии предоставят напълно нови технологични възможности за обучение по инженерна графика. За преподавателя използването на съвременни технологии е средство за обучение, гарантиращо ефективността на учебния процес; инструмент на познанието разширяващ кръгозора, предоставящ нови възможности за подобряване на учебно-познавателните дейности; средство за мотивация и личностно развитие, спомагащ за адаптирането към новите достижения на научно-техническия прогрес.

Компютърните технологии предоставят нови и допълнителни източници на информация, нови видове нагледни материали - ярки и цветни, нов начин на обработка на информация, нови форми за проверка на знанията на обучаваните. Смятам, че информационните технологии трябва да се използват,

така че те да подпомогнат решаването на образователните цели в обучението по инженерна графика. Използването на компютъра в обучението по инженерна графика не само повишава интереса на студентите към предмета, но също така и развива мисленето, формирането на комуникативни умения и подготовката за самостоятелна изследователска дейност.

Днес не е необходимо да убеждаваме никого за необходимостта и целесъобразността от въвеждането на информационни и комуникационни технологии във всички области на учебния процес. Въпреки това, трябва да се обмислят начините и методите за използване на компютъра в обучението по инженерна графика.

Занятията по инженерна графика с използване на иновационни технологии помагат да се решат следните дидактически задачи:

- да се усвоят базовите знания по предмета;
- да се систематизират усвоените знания;
- да се формират навици за самоконтрол;
- да се формира мотивация за изучаване на инженерна графика.

С развитието на ИКТ технологиите се сблъскваме с различни концепции и технологии.като например: Cloud computing, която предоставя чрез облачните си технологии възможност за организиране на WEB базирано обучение В WEB – базираното обучение се използват и съответните WEB – базирани технологични платформи за обучение.Те са интегрирани софтуерни решения за електронно обучение, предоставят набор от инструменти за преподаване и усвояване на нови знания, умения и нагласи, чиято цел е да насърчат и направляват процеса на обучение посредством използването на компютър и връзка с Интернет.(Tosheva 2016,p.192).

В подкрепа на все по – широкото приложение на облачните технологии е стартирания план за реализация на Стратегията за ефективно внедряване на ИКТ в образованието и науката (2014-2020 г.). Фаза 1: е-обучение – 2015-2017 г.).

Такава е и концепцията за разширената реалност (Augmented Reality) и нейния маркер инструмент QR code. Изграждането на разширена реалност в технологичното обучение, създават предпоставката, върху която се формират и развиват съвременни знания, умения и компетенции. Добре организираната виртуална среда за учене, се основава на идеята - обучаемите да добият един нов, привлекателен и ефектен поглед върху преподаваното учебно съдържание, предпоставка за ефективност в обучението.

Изборът да се използват или да не се използват QR кодове в технологичното обучение се свежда до въпрос на предпочитание. Въпреки това, използването им може да помогне да се включат повече учащи се в учебния процес като бърз, надежден, и удобен метод за незабавен достъп до учебното съдържание. Те спестяват време и мотивират активното учене. Използването им в технологичното обучение освен, че е ефективно, разнообразява дейността на учащите и създава по-голям интерес към предмета.(Павлова, 2014)

4.ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение мога да кажа, че с цел подобряване на ефективността на учебния процес са потърсени промени и иновативни допълнения в методиката на преподаване, както и начини за повишаване на мотивацията на учащите. Компютърните технологии все повече навлизащи във формалното и неформално обучение, заедно с другите педагогически подходи, са ценен инструмент за реализиране на иновативни стратегии за обучение. ИКТ базираните методи на преподаване са допринасят за мотивиране и стимулиране на интереса и активността на учащите и съответно за по – добри резултати от обучението.

ИКТ в учебния процес позволяват не само да се разнообразят формите на поднасяне на учебното съдържание, но и да се осъществи ефективен контрол при усвояването му.

Приложението на съчетания от иновационни методи и технологии в обучението по инженерна графика в съответствие с избрания модел е мотивира студентите-педагози и е повишава учебните им постижения.

Обучението в интерактивен режим: значително увеличава активността на учащите се, осигурява непрекъснатата обратна връзка, повишаваща отговорността на всеки учащ се за резултатите от обучението, поощрява творческите решения, иновативното мислене, стимулира положителните чувства и емоции, намалява умората при ученето и повишава мотивацията към учебния процес.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Активното прилагане на иновационни подходи и на интерактивни методи в обучението допринася значително да се подобри мотивацията на студентите, за формирането у тях на умения за сътрудничество и работа в екип, за резултатността на техните знания в процеса на обучение.

ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Чурукова,Л., 2000. Дидактика, Благоевград, 2000.
- [2] Голенкова,О., et al.,2012. *Иновационные технологии и методы обучения в профессиональном образовании* Кн. 2., Научно-инновационный центр
- [3] Plachkov, S. , 2013. *Harmonizing the competency profile of the teacher in technology training with the European Qualifications Framework. Journal for information technology, education development and teaching methods of technical and natural sciences*, 3 (1)
- [4] Tosheva, E., 2016. *WEB BASED E-LEARNING PLATFORMS, International Conference on Information Technology and Development of Education – ITRO 2016. Zrenjanin, Republic of Serbia*
- [5] Павлова, В., 2014. *Управления на знанието и разширената реалност в технологичното обучение . I научна конференция „ Съвременни стратегии и иновации в управление на знанието“*, Уни БИТ,София

SIGNIFICANCE AND ROLE OF QUALITY STANDARDS OF TEXTBOOK AS A FACTOR IN BUILDING KNOWLEDGE

Snežana Perišić

Faculty of Teacher Education, Prizren – Leposavić snezanaperisicmr@gmail.com

Abstract: The textbook is the basic source of knowledge, the main and mandatory school book, the most important and the most massive learning tool. As an important factor in upbringing -educational process and learning tool, accessible and usable for the proclamation of certain values and knowledge, the textbook is a book that has the undisputed influence on the development of pupils. Quality of the textbook is a significant factor in the education and development of individuals, and quality standards are the way how textbooks could quickly reach the level of better textbooks. Quality standards of textbooks are the demands that should be fulfilled by textbooks which can be used in schools on the basis of a public procedure, and they are defined more closely as a requests that should be fulfilled by textbooks on the basis of public procedure and based on defined criteria can be used in schools in Serbia . For this purpose it is formulated forty two quality standards of textbooks grouped in several dimensions: A. quality standards of textbooks sets; B. textbooks quality standards- books for pupils; V. standards of lessons quality, G. standards of content quality of textbooks D. quality standards of didactical figuration of textbooks, Đ. language quality standards of textbooks; E. electronic editions standards of quality. They are related to the content, pedagogical and psychological, didactical and methodological, linguistic, ethical and educational demands, graphics, art and technical equipment of the textbooks. When this category of standards are determined with precision then, on the theoretical aspect, the textbook can be defined as a special genre of book. There are many factors that are important for the improvement of the quality standards of textbooks. Primarily it is the legal frame and competitiveness of the publisher. In addition to these factors it is important to help publishers to understand the concept of modern textbooks, building teams and their training to work on the creation of textbooks, the formation of the body for the accreditation and evaluation of textbooks. The paper shows the importance of the textbook as a publication that summarizes the scientific achievements and shaping them into knowledge adapted to the age for which the textbook is being designed with the application of these standards of quality who insist on a textbook that will represent a valid exponent of the knowledge.

Keywords: textbook, quality standards, pupil, learning.

ЗНАЧАЈ И УЛОГА СТАНДАРДА КВАЛИТЕТА УЏБЕНИКА КАО ФАКТОРА У ИЗГРАДЊИ ЗНАЊА

Снежана Перишић, МА

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, snezanaperisicmr@gmail.com

Апстракт: Уџбеник је основни извор знања, главна и обавезна школска књига, најважније и најмасовније средство учења. Као значајан чинилац васпитно- образовног процеса и наставно средство, доступан и употребљив за прокламовање одређених вредности знања, уџбеник је књига која има неприкосновен утицај на развој ученика. Квалитет уџбеника је значајан фактор образовања и развоја појединца, а стандарди квалитета уџбеника су пут којим би се могло брже стићи до бољих уџбеника. Стандарди квалитета уџбеника су захтеви које би требало да испуне уџбеници који се на основу јавне процедуре могу користити у школама а ближе се дефинишу као захтеви које би требало да испуне уџбеници који се на основу јавне процедуре и на основу дефинисаних мерила могу користити у школама у Србији. С тим циљем формулисано је четрдесет два стандарда квалитета уџбеника груписаних у неколико димензија: А. стандарди квалитета уџбеничког комплета; Б. стандарди квалитета уџбеника – књиге за ученика; В. стандарди квалитета лекције, Г. стандарди квалитета садржаја уџбеника, Д. стандарди квалитета дидактичког обликовања уџбеника, Ђ. стандарди квалитета језика уџбеника; Е. стандарди квалитета електронских издања. Они се односе на садржај, педагошко-психолошке, дидактичко-методичке, језичке, етичко-васпитне захтеве, графичку, ликовну и техничку опремљеност уџбеника. Када се ове категорије стандарда с прецизношћу одреде онда се на теоријском аспекту може доћи до дефинисања уџбеника као посебног жанра књиге. Постоји велики број чинилаца који су важни за унапређивање стандарда квалитета уџбеника. Пре свега то су законски оквир и конкурентност издавача. Осим ових чинилаца од значаја је помоћ издавачима у разумевању концепције модерних

уџбеника, креирање тимова и њихова обука за рад на стварању уџбеника, формирање тела за акредитацију и евалуацију уџбеника.

У раду се говори о значају уџбеника као публикације која резимира научна достигнућа и обликује их у знања прилагођена узрасту за који уџбеник бива намењен уз примену поменутих стандарда квалитета који инсистирају на уџбенику који ће представљати ваљани репрезент знања.

Кључне речи: уџбеник, стандарди квалитета, ученик, учење.

УВОД

Уџбеник престава публикацију у којој се на стручном нивоу саопштавају информације о степу развијености одређене науке и износе њени најважнији резултати и достигнућа, резимира се оно што је трајно и што је о неком питању или области сазнања постигнуто у одређеној науци. Излагање у уџбеницима подразумева систематичност научних сазнања јер се на њима граде нова сазнања и истраживања која упућују истраживаче и широку јавност на даља сазнавања у тој науци.

Многи аутори су се бавили дефинисањем појма уџбеника и његовим функцијама. Према наводима Кундачине и Банђура (2007) уџбеник престава основно средство у настави, у којима се наставни садржаји једног предмета обрађују у целисти и сачињавају се према плану и програму наставних предмета при чему се научни садржаји трансформишу у наставне у складу са психолошким, педагошким и дидактичко – методичким начелима. Према речима Ивановића (2002), уџбеници се сврставају у научно-стручна дела, јер садрже подједнаку количину елемената *научног дела* (који су мерљиви или проверљиви, употребом одговарајућег научно-методолошког инструментарија) и елементе *стручног дела* (описе, анализе и предлоге у вези с већ раније стеченим сазнањима). Међутим, оваква констатација може се односити само на универзитетске уџбенике. Коцић и Требјешанин (2001) наводе да је „уџбеник основна, главна, обавезна школска књига, што значи да он, бар потенцијално, има могућности да дуготрајно и систематски утиче на генерације деце“ (2001: 16). Брковић (1998) истиче да је уџбеник најважније и најмасовније средство учења, да је резултат научних сазнања, репрезент друштва, конкретизација одређене друштвене оријентације, сценариј за будући процес учења заснован на педагошким захтевима, циљевима образовања, способностима ученика и законитостима наставног процеса. Садржај уџбеника мора да је усклађен са наставним програмом и обавезујући је за ученике и за наставнике. Уџбеник, првенствено за основну школу, такође мора бити прилагођен психичким узрастним карактеристикама. Од тога колико ће научно и усклађено психичким особеностима узраста деце доступно конципирати градиво толико ће уџбеник бити у функцији укупног психичког развоја личности ученика.

Хавелка (2001: 50–57) говори о типовима уџбеника. Као најосновније, наводи: (1) *академски уџбеник* (систематизује и синтетизује знања акумулирана у одређеној области); (2) *акциони уџбеник* (организује сазнајне и практичне активности ученика); (3) *посреднички уџбеник* (представља, тумачи и интерпретира знање); (4) *интерактивни уџбеник* (аутономни технички модерише процес учења); (5) *референтни уџбеник* (приручник за разне животне ситуације) (6) *кумулативни уџбеник* (продукт ученичког ангажовања у настави).

Независно од теоријских дефиниција уџбеник се у пракси јављао у своје две функције. С једног аспекта, уџбеник је био „операционализовани школски програм“ (Ивић и сар., 2003:9). Овакво проматрање уџбеника подразумевало је императивни захтев при стварању уџбеника којим би уџбеник морао да садржи школски програм у целисти. С другог аспекта, уџбеник је за саме ученике као активне учеснике наставе уџбеник је био основно дидактичко средство, а често и једино средство за учење и то најчешће репродуктивног вида. Основна функција уџбеника била је *трансмисија (преношење)* информација, чињеница и знања које је предвиђено у школском програму за одређени предмет и разред. Позивајући се на бројне реализоване студије у оквиру пројекта *Квалитет школских уџбеника и механизми обезбеђивања тог квалитета* истраживачи (Ивић и сар., 2003; Ивић и сар., 2005; Пешикан и Антић, 1998; Пешикан и Антић, 2003; Пешикан и Антић, 2007) наводе да је уџбеник био и још увек је скоро дословно пресликавање фронталног наставног рада, јер је основни текст скоро преликана писана форма предавања, а такозвана дидактичка апаратура често је имитација активности ученика (репродуктивна питања, нестимулативни задаци, псеудопитања и сл.). Тако уџбеник својом структуром осликава и доминантни модел преношења знања, модел учења у датом поимању школе. За разлику од овог уског схватања уџбеника као преносиоца садржаја наставног програма, често у савременој литератури се појам уџбеника некада користи преобимно и непрецизно. На пример, уџбеником се сматра свака књига која се користи у учионици или свака фотокопија, материјал који направи сам наставник, радни лист преузет од других, делови непубликованих материјала и сл.

У другачијој концепцији школе за коју се залажу истраживачи Ивић, Пешикан и Антић централни поглед усмерен је као учењу и оном коме учи а нужна последица тога је и другачије посматрање уџбеника. Према наводима Пешикан, својим садржајем и *дидактичком апаратуром* уџбеник потпомаже *изградњу знања* оног који учи (Пешикан 2003, 3-33). У циљу активног учења тежи се ка конституисању уџбеника као основног оруђа за организацију процеса учења ученика и за „плодну педагошку интеракцију између ученика и уџбеника и између наставника и ученика“ (Ивић и сар., 2008:26).

ФУНКЦИЈЕ УЏБЕНИКА У ИЗГРАДЊИ ЗНАЊА

Основне карактеристике уџбеника произлазе из чињенице да су сви уџбеници *културно-потпорни системи*, односно носиоци читавог низа појединачних културно-потпорних средстава. Те карактеристике су: *формативност*, *систематичност* и *репрезентативност*. То су фундаменталне карактеристике које произлазе из функције уџбеника да спаја индивидуално и шире културно окружење. Њима треба додати још две особине, а то су *комплетност* и *трансмисивност* (Плут, 2003). Оне не произлазе директно из природе уџбеника, али одређују специфично значење израза *уџбеник* и *уџбенички* (комплетност је специјалан облик појављивања систематичности, а трансмисивност је специјалан облик појављивања репрезентативности) и зато их треба оставити на списку дефинишућих карактеристика уџбеника као посебног жанра књиге.

Уџбеник је књига која има претензије да на читаоца делује *формативно*: да мења, да утиче, да усмерава, да покреће, да формира итд. Уџбеник се не задовољава тиме да *преда* информације он хоће да те информације буду *примљене* у свим значењима. Уџбеници су конципирани тако да дају *комплетну* информацију о некој области. Без обзира на број и ниво информација, оне су довољне да се појава донекле разуме, оне су опис који не тражи додатне ресурсе да би био схваћен. Увек постоји нека идеја о целини и о секвенцирању градива у мање целине што се дефинише као *систематичност*. Књига која претендује да се зове уџбеник мора се заснивати на некој идеји о структури градива. Минимум структуре коју задовољава баш сваки уџбеник јесу истакнути наслови лекција и делови текста испод њих. Поред структуре, основу сваког уџбеника чини идеја о развоју приче и организација смислених блокова по одређеном принципу (хронолошки, логички, према сложености, према исцрпљивању свих аспеката проблема или на неки други начин). *Трансмисивност* означава приказивачки карактер уџбеника. Уџбеници нису истраживачки, оригинални текстови. У њима се приказује, препричава и, понекад, дају оригиналне синтезе или анализе. *Репрезентативност* означава специфично уџбенички тип селекције садржаја. Обавезно је да у уџбенику буду обухваћене све важеће теорије и парадигме из одређене области.

Жанр уџбеника се препознаје по следећим карактеристикама које га дефинишу: (1) редундантност (у истом медију и у различитим медијима); (2) структура излагања: опште – посебно; (3) постојање основног текста и дидактичке апаратуре; (4) прегледност, јасност потпуне информације; (5) услужност, метакогнитивно подржавање напредовања; (6) узрасна прилагођеност; (7) развијеност система за мотивисање; (8) намењеност директно детету за самостално коришћење; (9) доминантност смисленог вербалног рецептивног учења; (10) коректност језика и, уопште, склоност ка нормирању итд.

Уџбеник је врста жанра, којим се нешто може постићи, а нешто не може. Његова највећа жанровска снага је *систематичност* и *комплетност*. Уџбеници полако, поступно и промишљено граде своје системе, повезују садржаје, граде нове симболичке светове и повезују различите аспекте и функције развоја. Велика жанровска моћ уџбеника је његова *културно-потпорна улога* (Плут, 2003) у развоју детета. Они располажу многим средствима за обављање те улоге и делују на многе аспекте развоја. Њихово деловање је јавно, подложно анализама и критикама. Они су транспарентни, разумљиви и јасни, јефтини и доступни готово свима. Подложни су разним врстама провера, понављањима, допуњавањима и интервенцијама.

КВАЛИТЕТ ОБРАЗОВАЊА И КВАЛИТЕТ УЏБЕНИКА

Положај књиге се током прве деценије двадесет првог века убрзано мења, а промене трпи и уџбеник као дидактичко-методички детерминисана књига. Квалитет образовања, а у највећој мери наставе, повезан је са квалитетом уџбеника, што изискује посебно посвећивање овом сегменту. Квалитетан уџбеник испуњава основне захтеве предвиђене општом и посебном концепцијом његовог стварања, садржи и посебне дидактичко-методичке вредности значајне за учење и развој ученика. Уџбеник је књига са изузетно јаким васпитним утицајем на младе генерације, извор је знања и средство преношења знања, са научним садржајем пласираним на специфичан начин. Због свега наведеног

уџбеник има велику педагошку вредност. Уџбеник је „моћно средство утицаја. Што је бољи, то је моћнији” (Плуг, 2003: 19). Најкраће, уџбеник је основни извор знања, главна и обавезна школска књига, најважније и најмасовније средство учења. Као значајан чинилац васпитно- образовног процеса и наставно средство, доступан и употребљив за промовисање одређених вредности, уџбеник је књига која има неприкосновен утицај развој ученика. Квалитет уџбеника је значајан фактор образовања и развоја појединца, а стандарди квалитета уџбеника су пут којим би се могло брже стићи до бољих уџбеника.

Компоненте квалитета образовања тешко је мењати без промене општег статуса у друштву и без јасног одређења образовања као примарне потребе и националног приоритета. Ивић и сар. (2008) под свеукупним променама пре свега мисле на „квалитет амбијента за учење, као што је изградња богатог школског и учионачког простора у свим школама и уношење модерне опреме и технологије у такве школе [...] као и на значајно подизање плате наставника и улагање у њихово стално стручно усавршавање и професионални напредак...“ (2008:42). У оквиру оваквих мера које омогућавају значајно подизање нивоа квалитета образовања у целисти, квалитет уџбеника добија посебну посвећеност.

Квалитет образовања према Ивићу и сар., (2008) од кога зависи и његова ефикасност и функционалност *вишедимензионална* је особина. Она подразумева: (1) квалитет средине у којој се одвија процес учења; (2) квалитет садржаја који се изучавају; (3) квалитет наставника; (4) квалитет процеса наставе/учења; (5) квалитет дидактичких средстава, (6) квалитет школских постигнућа;

Основни елементи који могу да покрену постојеће предуслове за унапређење квалитета уџбеника и да створе нове јесу *образовна политика у целини и политика уџбеника*. То би означавало процес стварања, продукције и дистрибуције уџбеника, научног процењивања уџбеника, обучавање наставника за коришћење и непосредно процењивање уџбеника, систем акредитације издавача и уџбеника итд. Ако буде детерминисана таква образовна политика која ваља бити уређена законским оквирима предуслови могу дати брзе и ваљане резултате. Ако пак такве политике не буде било квалитет уџбеника ће се врло споро унапређивати или ће опадати, створиће се поље нездраве конкуренције издавача које ће бити праћено корупцијом. Србија у овом времену испуњава већи број услова за унапређивање квалитета својих школских уџбеника. У те предуслове Ивић и сар., (2008) подразумевају „дугу традицију у производњи уџбеника, довољне издавачке капацитете старих и нових издавача уџбеничке литературе, изванредан већ достигнути квалитет уџбеника у погледу неких компоненти квалитета, изванредан број већ опробаних аутора уџбеника, значајне резултате истраживања уџбеника“ (2008:42).

Постоји велики број чинилаца који су важни за унапређивање стандарда квалитета уџбеника. Према наводима Ивића и сар. (2008) пре свега то су законски оквир и конкурентност издавача. Аутори наводе да је осим ових чинилаца од значаја помоћ издавачима у разумевању концепције модерних уџбеника, креирање тимова и њихова обука за рад на стварању уџбеника, формирање тела за акредитацију и евалуацију уџбеника. Могло би се рећи да се сви проблеми подизања квалитета уџбеника тренутно базирају на **стандардима квалитета уџбеника**. Стандарди квалитета уџбеника су „захтеви (норме, нормативи, критеријуми) које би требало да испуне уџбеници који се на основу јавне процедуре и на основу дефинисаних мерила могу користити у школама у Србији“ (Ивић и сар., 2008:45). Према *Правилнику о стандардима квалитета уџбеника и упутству о њиховој употреби* стандарди квалитета уџбеника су „услови које треба да испуне уџбеници који се, на основу законски прописане процедуре, одобравају за коришћење у основним и средњим школама у Србији. Они се односе на садржај, педагошко-психолошке, дидактичко-методичке, језичке, етичко-васпитне захтеве, графичку, ликовну и техничку опремљеност уџбеника“ (2010: 2). Готово да не постоји општа сагласност стручњака широм света који се баве проблемом уџбеника да постоје следеће категорије стандарда квалитета уџбеника: (1) стандарди квалитета садржаја уџбеника; (2) стандарди квалитета дидактичког обликовања их садржаја; (3) стандарди квалитета језика и медијских карактеристика уџбеника (Према: Ивић и сар., 2008). Када се ове категорије стандарда с прецизношћу одреде онда се на теоријском аспекту може доћи до дефинисања уџбеника као посебног жанра књиге.

Жанровска карактеристика уџбеника је да се из њих учи. Уџбенике, углавном, карактерише смислено учење. Садржи градиво које треба усвојити и трајније задржати у свести. Наизглед једноставан процес (ученик чита и памти) у суштини је веома буран са великим бројем актера. Учење подразумева ангажовање великог броја способности. У зависности од природе текста, разумевање ће бити веће или мање, а тећи ће брже или спорије. Ако се осврнемо на бројност актера процеса учења, ученик „комуницирајући са текстом, ма колико једноставан био, ученик, комуницира са својим културним окружењем. Процес који се ту одвија добро исказује синтагма: рецепција и поновна репродукција

културног капитала” (Плут, 2003: 131). Када је реч о „разумевању уџбеничког жанра“ једна од најважнијих практичних умешаности свакако је допринос у „дефинисању жанровских особености уџбеника тј. карактеристика које мора да задовољи сваки рукопис да би се уопште могао сматрати уџбеником“ (Пешић, 2005:377). Пешић такође наводи да су минимални жанровски захтеви који се постављају пред уџбеник да „узорак знања из одређене области буде стуктуриран као *систем знања*, и да се дидактичком обрадом тог садржаја адекватно води и *усмерава* процес учења“ (Исто, стр.377-378).

Теоријска и емпиријска сазнања о уџбеницима развијена на Институту за психологију послужила су као полазиште за израду два документа образовне политике од националног значаја, *Квалитет школских уџбеника и механизми обезбеђења тог квалитета* и *Стандарди квалитета уџбеника*. Према Ивић и сар., (2008) основа намера пројекта је била да се развијени стандарди квалитета усвоје као национални стандарди и да се примењују при одобравању уџбеника у Републици Србији, али и при конструкцији, процењивању и примени уџбеника. Формулисано је четрдесет два стандарда квалитета уџбеника груписаних у неколико димензија: (1) А. стандарди квалитета уџбеничког комплета; (2) Б. стандарди квалитета уџбеника – књиге за ученика; (3) В. стандарди квалитета лекције, (4) Г. стандарди квалитета садржаја уџбеника, (5) Д. стандарди квалитета дидактичког обликовања уџбеника, (6) Ђ. стандарди квалитета језика уџбеника; (7) Е. стандарди квалитета електронских издања.

Сваку од наведених формулација стандарда прати стручно образложење тј. зашто је важна реализованост садржаја стандарда и какав је допринос стандарда учењу ученика као и постпак процене, и категорије стручњака које би требало да процењују испуњеност сваког стандарда у конкретном уџбенику.

ЗАКЉУЧАК

У дугој и плодној традицији издавања уџбеника у нашој земљи стечена су начајна и позамашна искуства о томе шта је уџбеник, каква треба бити његова структура, које су то специфичне особине уџбеника као жанра. Та сазнања стицана су у пракси производње уџбеника што је имало своје предности и недостатке. Недостаци су се огледали у непримењивању сазнања до којих се дошло у дугогодишњој издавачкој делатности. Тек је седамдесетих година прошлог века у Заводу за уџбенике и наставна средства као једином издавачу у том периоду започета израда концепције уџбеника за поједине предмете основне и средње школе. Те концепције, са данашњег становишта посматрања, представљају стандарде квалитета уџбеника. Овај подухват започео је међу првима и Ивић (1976а, 1976б) објавивши већ да тада радове који се везују за данашње конципирање стандарда квалитета уџбеника. Ови радови означили су почетак дугогодишњег плодног и мукоотрпног рада. Концепција уџбеника као посебне категорије дошла је до изражаја у каснијим радовима и истраживањима бројних аутора (Пешић – Аврамовић, 1996; Пешић, 1998; Плут, 2003; Пешић, 2005). Овакав дуготрајан рад дошао је до свог врха у елаборату *Стандарди квалитета уџбеника* (Ивић и сар., 2004) у коме су искоришћена вишедеценијска искуства и истраживања поменутих аутора. Након тога Ивић и сар. у више издања (2008; 2009) објављују *Водич за добар уџбеник – општи стандарди квалитета уџбеника* који сумира резултате и даје каталог стандарда квалитета уџбеника са стручним образложењима и инструкцијама за примену.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandur, V. i Kundačina, M. (2007): *Anademsko pisanje*, Užice: Učiteljski fakultet.
- Гашић-Павшић, С. (2001): *Ликовно-графичка опрема уџбеника*. У: Требјешанин, Б., Лазаревић, Д., прир: Савремени основношколски уџбеник. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 171 – 185.
- Ивић, И., Пешић, А. и Антић, С. (2003): *Активно учење 2*, Београд: Институт за психологију.
- Ивић и сар., (2004): *Образовни стандарди квалитета школских уџбеника*, Београд: Образовни форум.
- Ивић, И., Пешић, А. и Антић, С. (2008): *Водич за добар уџбеник – општи стандарди квалитета уџбеника*, Нови Сад: Платонеум.
- Ивић, И., Пешић, А. и Антић, С. (2009): *Водич за добар уџбеник – општи стандарди квалитета уџбеника*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Коцић, Љ, Требјешанин, Б. (2001): *Основношколски уџбеник као предмет разматрања*. У: Требјешанин, Б., Лазаревић, Д., прир: Савремени основношколски уџбеник. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр.15–18.
- Пешић, А. (2003): *Настава и развој друштвених појмова код деце*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешић, Ј. (2005): Социокултурни приступ уџбенику, *Психологија*, вол. 38(4), стр. 369 – 381.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Плут, Д. (2003): *Уџбеник као културно – потпорни систем*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хавелка, Н. (2001): *Уџбеник и различите концепције образовања*. У: Требјешанин, Б., Лазаревић, Д., прир: Савремени основношколски уџбеник. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 31– 58.

Шефер, Ј., Лазаревић, Е., и Стевановић, Ј. (2008): Језик уџбеника: подстицај или препрека, *Зборник института за педагошка истраживања*, вол. 40(2), стр. 347 – 368.

<http://www.zuov.gov.rs/dokumenta/propis-206-Pravilnik-standardi-kvaliteta-udzbenika.pdf>, 15.10.2015.године

SYSTEMATIZATION OF STUDENTS' KNOWLEDGE ON THE AMBIENT WORLD THROUGH MIND MAPS

Snezhana Lazarova PhD

Shumen University "Bishop Konstantin Preslavsky" - Shumen, Bulgaria, sn_lazarova@abv.bg, Sofia

Lyudmila Zafirova

University "St. Kl. Ohridski" – Sofia, Bulgaria, l.zafirova@fppse.uni-sofia.bg

Abstract: In this paper we present the mind maps as an innovative tool for getting acquainted with the natural and social environment in teaching The World Around. They enable the information on studied topic to be presented graphically as a set of words, images, symbols. Mind maps support the organization of information, solving a specific problem or decision-making and presenting them using a scheme. Using different colours and fonts increases the possibility of permanently memorizing the content and enrich the pupil's ideas about the studied objects, topics, phenomena. Thus facilitating absorption of concepts, revealing the connections between them and the target material can be presented as a coherent whole. Building a mind map is a long and continuous process that should follow specific steps: in the centre of the map, a basic concept is placed; then establishing the branches stemming from the central concept/picture, which may be of different thicknesses depending on their importance; finally "in the branches" specific denominations are recorded surrounding the concept. Using mind maps in the learning process of The World Around contribute both to the formation of various cognitive and practical skills such as comparison, grouping by certain sign, using various sources of information, etc., and to the development of intellectual abilities of students - logical thinking, showing creativity and taking decisions necessary for rapidly changing high-tech society.

Keywords: mind maps, teaching, the natural and social environment, The World Around

1. INTRODUCTION

In modern society the flow of information is constantly growing. This causes various difficulties in its perception. People need to learn to separate the main from the secondary, detect connections and patterns between different objects, processes and phenomena, summarize and systematize information. This requires, yet in early age, children to acquire these skills to prepare them for life. It becomes necessary to use new methods and approaches to teaching curricula, by which students become active participants in the learning process. Mind maps are such innovative method in recent years.

2. EXPOSE

The term "mind map" is introduced by the British psychologist Tony Buzan and appears at the end of 60s of XX century. Originally it is a way to faster learning. Over time the mind map becomes a tool for planning, organization, presentation, problem solving and method for remembering information.

Mind maps (in English: Mind Map – "mental maps", "knowledge maps") are a convenient way to display the process of overall systematic thinking with a scheme through which certain information is visually presented.

The development of mind maps is based on the findings of research on the brain, that the centres of the human brain right hemisphere are responsible for imagination, colour, rhythm, space and the left hemisphere for numbers, words, logic, sequence analysis. The human brain responds to sounds, language (words, numbers, symbols), colours, images, orientation in space, rhythm, logic (time, associations)⁷⁴.

The full possibilities of the mind map occur when, as central concept, we do not use words but images, and in general wherever possible, in the card, we use drawings instead of words⁷⁵. This gives us grounds to assume that the most effective in teaching ambient world (in first and second grade) are mind maps, which include only images or a combination of images and words since then information is acquired through both hemispheres. Made in this way, they can serve as a universal tool for improving learning and thinking of younger students.

According to Tony Buzan, the method of mind maps has four main features⁷⁶:

- Object (or idea), for which card is drawn, is placed in the centre;
- The main reasoning come from the central concept as branches;

⁷⁴ Sperry, R.W. (1968). 'Hemispheric de-connection and unity in conscious awareness.' Scientific American 21, p. 723-733

⁷⁵ Buzan, T. Your mind can do anything: Mind Maps. SoftPres, 2010, p. 85.

⁷⁶ Buzan, T. Your mind can do anything: Mind Maps. SoftPres, 2010, p. 59.

- The branches comprise a key image or key word printed on a line connected with the central concept. Minor issues also appear as spurs on the branches of a higher level;
- The branches are connected in mesh structure, the terms of the main branches are directly related to the central concept, and from them branch out other branches with other concepts.

Mind maps can be enriched with colours, images, symbols and volume that make them more interesting and more beautiful, give them personality. All this facilitates creative thinking, remembering and access to information. Through it, the information is visualized, allowing better uptake and understanding by creating associations between words, shapes, colours, spatiality, etc. Built in this way, the mind map allows knowledge on specific topic be connected in a comprehensive picture.

When designing mind maps, it is necessary to observe the following guidelines:

- Use white paper, A4 at least, horizontally (landscape).
- At its centre the image of concept / object / central idea shall be located.
- From the centre thick branches shall come out with written on them associations with the central idea (certain words, images, symbols).
- The main branches shall have sub-branches related to the keywords. They can be of thinner lines and a smaller size of the keywords.
- The length of the line shall correspond to the length of words.
- Use lines, reminding tree branches, which reduce monotony and facilitate memorization.
- Use a different colour for each branch, leaving enough space between them.
- If possible, insert a diverse visual decoration – shapes, colours, size, font, arrows, and images.
- Use as many images as possible.

Several studies show that the use of mind maps in the learning process increases its effectiveness by comparison with traditional methods and tools. That is why they are used in primary school.

In view of the aforesaid we believe that mental maps can successfully be used in teaching ambient world in familiarizing students with the natural and social environment. Cards can be drawn from students both individually and in a group. Through them children acquire faster and easier new and abstract concepts. Thus they acquire a more complete picture of the basic concepts nature included in the curriculum, reveal causal relationships, formulate conclusions. Simultaneously students form cognitive and communication skills: for classification and systematization of knowledge, hearing the views of the rest of the group, working with various information sources and more.

In the following, ideas will be presented that can be realized in the mastering of some new concepts in classes on the ambient world, which are more difficult to learn and require further clarification and visualization.

Theme “Transport – different and necessary” (figure 1)

The aim of the lesson is to clarify the concept vehicles to perform the types of vehicles and to explain their purpose.

In mapping out students follow the following sequence:

- Place concept *vehicles* at the centre of the mind map.
- Determine the main branches of the card (e.g. by the medium where vehicles are moving – air, water, land; from land there shall be new branches to road and rail).
- Define the sub-branches of each branch (for example, by their purpose – for passenger and freight transport).
- Place specific representatives of each group of vehicle on the thinnest branches in the card.

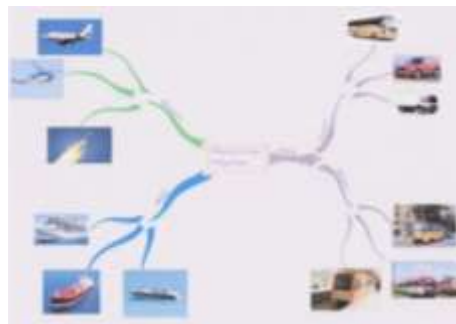

Figure 1. Mind map “Vehicles”

Theme “The diverse world of plants” (figure 2)

The aim is to present the diversity of plants according to their parts.

In mapping out students follow the following sequence:

- Place the concept *plant* in the centre of the mind map.
- Determine the main branches of the map (for example, plant organs).
- Define sub-branches of the main branch: root branch (e.g. bulb); trunk branch (e.g. trees, shrubs, herbaceous plants); leaves branch (such as conifers, deciduous); flower branch (e.g. chamomile, white lilac, yarrow); fruit branch (e.g. with pits, with seeds) and others.
- Place specific representatives of each group of plants on the thinnest branches in the card.

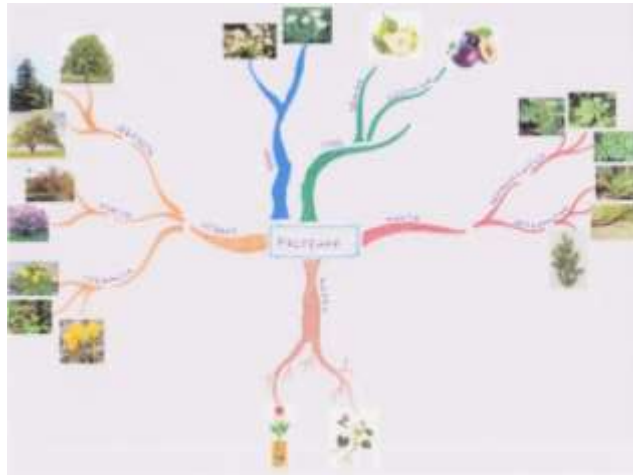

Figure 2. Mind map “Plant”

3. CONCLUSION

We believe that the proposed ideas could help students in acquiring new and abstract concepts related to the natural and social environment in teaching ambient world. Using mind maps in learning new concepts on a subject contribute to their clarification and systematization, enhance the improvement of some cognitive and practical skills of students and the stimulation of their initiative and creativity.

4. LITERATURE

Buzan, T. (2010). *Your mind can do anything: Mind Maps*. SoftPres

Sperry, R.W. (1968). 'Hemispheric de-connection and unity in conscious awareness.' *Scientific American* 21, p. 723-733

**STUDENT'S DEVELOPMENT FOR PRACTICAL AND LABORATORY SKILLS
DURING EXPERIMENTATION**

Lorena Kelo

Department of Mathematics-Informatics and Physics, Faculty of Natural Science and Humanities
University of Korça, Korçë, Albania. lorena.kelo@yahoo.com

Esmeralda Guliqani

Department of Mathematics-Informatics and Physics, Faculty of Natural Science and Humanities
University of Korça, Korçë, Albania. esmeraldaguliqani@yahoo.com

Sotiraq Marko

Department of Mathematics-Informatics and Physics, Faculty of Natural Science and Humanities
University of Korça, Korçë, Albania. sotiraqmarko@gmail.com

Abstract: During the teaching process of physics, the teaching materials serve as a theoretical foundation for the students so they gain practical theoretical skills while learning. On the other hand, while teaching physics, one should put to good use the skills and the knowledge that the students gain from various sources of information. Solving each problem in physics, whether in theory or in practice, is a scientific research process in miniature, a modest act of creation. Knowledge on physics should be treated on the basis of observation and concrete analyses of phenomena both in nature and in classrooms being supported by the study and the reproduction of physical phenomena via physical experimentation. The experiment should be broadly used, and should be considered as an important source of new teaching information to experimentally prove the raised hypothesis and/or ideas and theoretical conclusions drawn earlier, during control and estimation of the knowledge of students, during repetition, as well as during systemization and completion of the students' knowledge, etc. Through experimentation, it is possible to observe and study the physical phenomena. Also, it is possible to understand the measurements equipment and the measuring physical units, as well as how they're built and their working principles. Adding to that, understanding technical mechanisms, discovery and physical control of the laws, as well as the specification of the physical constants and the physical characteristics of each material, are all part of this experimentation. It is important that during each experiment's development, the teacher should assure the active participation of all students. This is achieved through allowing each student to present its own hypothesis for verification. Afterwards, the students need to run specific steps of the experiment, in order to observe and identify the core elements of the phenomena under study. Finally, a full report should be completed by each of the students regarding the conclusions and results, derived from each experiment. There are different forms of experimentation in physics. The most relevant ones are: "The demonstration" form, "The frontal" form, practical laboratory work. Through these main three forms, it is possible to achieve a broad knowledge regarding the phenomena, the units, and the laws of physics. This way, each student improves its independent laboratory working skills using the scientific methods learned during the process. During experimentation, each student gets to learn work ethics, discipline, time management and proper use of laboratory equipment, in real – time situations. During their development, the students improve in their unit's measurement, as well as establishing the borderlines of the real value of a measured unit (especially in transversal measuring). Also, they get a better handling of identifying and evaluating measurement errors independently, etc.

Keywords: knowledge, observation, hypothesis, measurement, experiment.

The subject of Physics in schools, as well as the science of Physics itself, is experimental. All knowledge is treated on the basis of observation and concrete analysis of physical phenomena in nature and in classrooms, especially supported by reproduction and the study of physical phenomena through experimentation. Consequently, the physical experimentation is one of the main and most important methods in conveying and absorbing the subject of Physics.

1. DEMONSTRATIVE EXPERIMENTATION

Among physical experiments, the demonstrative experiment⁷⁷ is one of the most important. It is widely used as an important information source for new study material. Also, it helps in theoretical evaluation and hypothesis proof for each experimentation. Finally, this type of experiment improves a student's real time learning, results and evaluation. The environment for this experiment can be either a classroom or outdoor locations, where all the students get involved. For it to be successful, the environment should guarantee healthy working conditions. Also, students must have a clear view of each process for better understanding.

The demonstrative experiment develops in three stages:

Stage number one introduces the students with the equipment necessary for the experiment.

Stage number two it's about process. Through this phase, student's get all the instructions needed for each step of the experiment.

Stage three it's about conclusions. After the experiment, the teacher must focus in deriving logical conclusions from the process.

2. FRONTAL EXPERIMENTATION

This type of experimentation is needed for verifying, acquiring and improving a student's thorough knowledge during his class time. Through this process, studying different physical phenomena is made possible. Also, it provides an important understanding about physical measures and the principles of using proper equipment needed to derive these measures. Finally, the equipment will also help defining physical constants, physical characteristics of each material and quantitative control regarding the laws of physics.

Resistors in series⁷⁸

At the start of class time, the teacher, throughout a system of theoretical and experimental questions, recalls the knowledge and skills achieved by the students about measuring stream intensity, voltage, resistors, etc. In each table, a student is provided with a battery accumulator, 2 ammeters, a voltage meter, one rheostat, one key, two resistors and connection cables. The task in hand for each student consists in demonstrating how many ways the two resistors can be connected in an electric circuit. After analyzing each result, both teacher and student will draw a map of an electric circuit, composed by a constant power source, a key, a rheostat, two resistors R_1 and R_2 connected in succession.

The teacher asks: Do we have the same intensity of the electric current that passes through the resistance R_1 and R_2 ?

How about the other parts of the circuit?

Student A: After measuring, it results that the intensity of the electric current is the same in the first resistance, in the second resistance, as well as in all the other parts of the circuit ($I_1 = I_2 = I$).

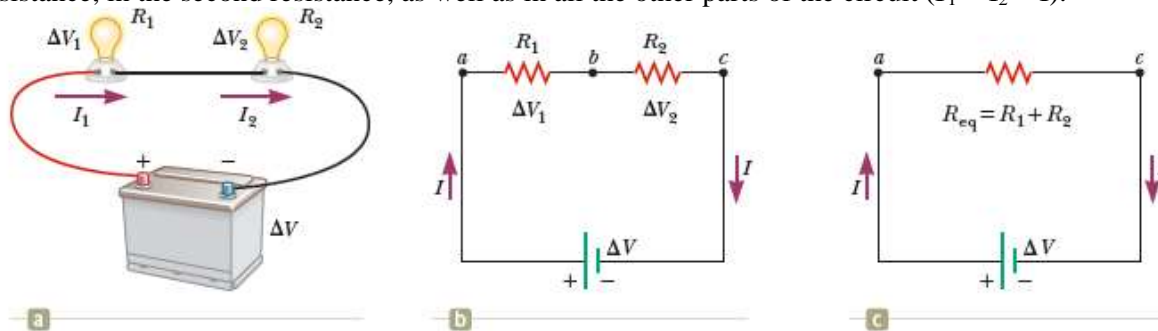

Figure 1 Two lightbulbs with resistances R_1 and R_2 connected in series. All three diagrams are equivalent.

The teacher: Using a rheostat put the current in the circuit 1A and by the help of a voltmeter measure the reduction of the tension: at points A, B (at resistance R_1), at points B, C (at resistance R_2) and at

⁷⁷ Metodika e Fizikës, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Të Natyrës, Shtypshkronja e Dispencave Tiranë, 1982.

⁷⁸ Serway & Jewett – Physics for Scientists and Engineers with Modern Physics, (9th ed) pp. 836-837, 2014.

points A, C (at the ends of both terminals of the resistances that are connected in series). Repeat the measuring for current 2 A in the circuit. Which are the results obtained after measurements?

With the help of the rheostat, the students put the current in the circuit 1 A and with the help of the voltmeter, connected in parallel, they measure the tension $U_{AB} = U_1 = 2V$, $U_{BC} = U_2 = 4V$, $U_{AC} = U = 6V$. Repeat the measuring after putting current in the circuit 2A.

Student B: The measurements show that the reduction of tension in both terminals of both conductors connected in series U_{AC} is equal with the amount of both reductions of tension in the first and the second resistances.

Student C: I think that this result is correct. We can also reach to such conclusion bearing in mind the fact that the tension for a part of the circuit is measured by the work that is done for the displacement of the unit of the charge in this part. The work that is done for the displacement of the unit of charge from point A to C ($A_{AC} = U_{AC} = U$) is equal with the work that is done for the displacement of this charge from point A to B ($A_{AB} = U_{AB} = U_1$), plus the work that is done for the displacement of this charge from point B to C ($A_{BC} = U_{BC} = U_2$). Thus, $U_{AC} = U_{AB} + U_{BC}$ or $U = U_1 + U_2$. After these discussions, the teacher writes on the blackboard the results drawn by the students generalizing it for n resistances connected in series.

The teacher: As students, what do you think? How much is the total resistance that is proportional to the resistance of two resistances connected in series?

Student D: I think that during the current passing through two conductors will face a greater resistance. I think that it will be equal with the amount of two resistances: $R = R_1 + R_2$

The teacher: The correctness of this reason, we can prove by defining the values of resistances R_1 and R_2 , as well as the total resistance R of both resistances connected in series. How could we do such a thing?

Student E: Here we are; I think that we can do it by measuring the reduction of the tension in each resistance and the total resistance, as well as the intensity of current in the circuit. Then by applying Ohm's Law for a part of the circuit $R = U/I$ we calculate the respective resistances R_1 and R_2 .

The teacher: Well done.

Student F: eliminating a repetition of measuring, I think that we can use the measurements of the current in the circuit; we have made previously 1A and 2A.

After approving his opinion, the students start making the calculation of resistances.

After analyzing the results of the resistances, the students come to the result that $R = R_1 + R_2$.

One student generalizes all this for a number n of resistances connected in series and writes on the blackboard: $R = R_1 + R_2 + \dots + R_n$. Then, together with the students, the teacher proves that in this connection the reduction of tension in the conductors is indirectly proportional with their resistances.

3. PRACTICAL LAB WORK

Practical lab work is characterized from a larger scale of independent student work. It helps a student improve its lab skills, using improved scientific calculation methods. Also, it improves studying physical phenomena from different aspects. During their development process, the students improve their ability to: identify the limits of the real value of a phenomenon, process complicated measurements and evaluate independently measurement errors. Compared to the frontal experiments, which are supervised by a teacher, practical lab work consists in a broader independent working time for a student.

Projectile motion⁷⁹

This lab work is processed after proper amount of study material is collected by each student, along with necessary information about measuring methods, equipment use and error calculations. All necessary to undergo independently a physical experiment. The equipment used in this experiment will be: ballistic gun, plastic meter or rule divided in centimeters, lab rack, metallic tipped ring, white paper sized 20 by 30 and carbon paper.

⁷⁹ Fizika 1, Për shkollën e mesme të përgjithshme, Punë Laboratori, Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, fq 59-62, 1986.

Principle of work. The shell launched at a certain angle with the horizon at an initial speed of v_0 moves in a curved trajectory, which is called parabola. Studying this movement, we know that distance l of launching the shell in horizontal direction and the highest altitude h_m of ascension, is given by the formulae

$$l = -2 \frac{v_{0x} \cdot v_{0y}}{g} \quad \text{and} \quad h_m = -\frac{v_{0y}^2}{2g} \quad \text{where } g < 0.$$

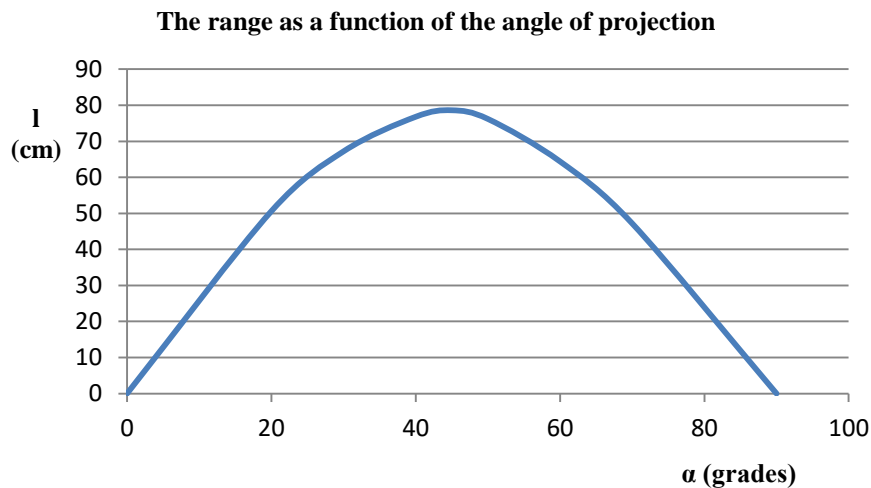
Process of work.

We study the dependence of the distance of launching a shell from the angle of projection. The pistol is fixed on one edge of the desk, directing the launching of the shell at an angle of 45° with the horizon. We make several shoots, to adjust the right squeezing of the pistol spring, so that the shell lands on the other end of the desk. In other experiments we do not have to adjust the squeezing or the pistol spring. We make sure that on one edge of the desk we adjust the pistol so that the shell is launched at an angle of 20° , 30° , 40° , 50° , 60° , and 70° , measuring two or three times for each angle. At the place where the shell lands, we put a white sheet of paper fixed on the desk. Beside the points of landing we write down the angle of launching, using a pencil. For every angle we measure the average distance of launching and we write down the results on a table.

Table 1

Angle of projection (in grades)	20°	30°	40°	45°	50°	60°	70°
Distance, Average range (in cm)	50.6	67.2	76.8	78.6	76.2	64.4	47.2

Graph⁸⁰

⁸⁰ Jerry D. Wilson Cecilia A. Hernández-Hall, Physics Laboratory Experiments, (8th ed) pp. 129-142, 2014.

Define the initial speed v_0 of launching the shell. Using the formulae $l = -2 \frac{v_{0x} \cdot v_{0y}}{g}$ and the fact

that the angle of launching $\theta=45^\circ$, $v_{0x} = v_{0y} = v_0 \frac{\sqrt{2}}{2}$, we express the distance of launching l_m for the angle of 45° . To calculate the initial speed v_0 , l_m we take from the above table and $g = -9.8m/s^2$.

Table 2

$v_0 = \sqrt{-gl_m}$ (m/s)	$\frac{\Delta v_0}{v_0} = \frac{1}{2} \cdot \frac{\Delta l}{l_m}$	$\Delta v_0 = v_0 \frac{1}{2} \frac{\Delta l}{l_m}$ (m/s)	$v_0 \pm \Delta v_0$
2.743	0.0006	0.001	2.743 ± 0.001

To define the highest altitude of ascension for the angle 45° . Using the formulae $h_m = -\frac{v_{0y}^2}{2g}$, we

express the h_m for the angle of 45° . In this case $v_{0y} = v_0 \frac{\sqrt{2}}{2}$.

The maximal altitude of the ascension of the shell for the angle of 45° is $h_m = -\frac{v_{0y}^2}{2g} = 0.1919m$

Questions/Answers

Which throwing angle results in the farthest flying distance of a sphere?

From the results, it is clear that the farthest flying distance of a sphere is achieved in a 45° angle.

Which throwing angle results in equal flying distances of a sphere?

The flying distance lengths of a sphere are approximately equal for angle pairs of $20^\circ-70^\circ$, $30^\circ-60^\circ$ and $40^\circ-50^\circ$ degrees.

The above results are achieved under air pressure.

Find the cumulative value of these angle pairs. What's the total?

The total amounts to 90 degrees.

For the total amount of disputed work, a special report will be submitted.

A short theoretical intro will be presented by each student, alongside a short description about the phenomena and its related calculation formulas. The next step will constitute in detailed description of each experiment, along with the results achieved and the calculated errors during the process. In the end, conclusions will be provided along with proper argumentation.

LITERATURE:

[1] Metodika e Fizikës, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Të Natyrës, Shtypshkronja e Dispençave Tiranë, 1982.

REFERENCES:

[2] Serway & Jewett – Physics for Scientists and Engineers with Modern Physics, (9th ed), pp. 836-837, 2014.

[3] Fizika 1, Për shkollën e mesme të përgjithshme, Punë Laboratori, Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, fq. 59-62, 1986.

[4] Jerry D. Wilson Cecilia A. Hernández-Hall, Physics Laboratory Experiments, (8th ed), pp. 129-142, 2014.

KNOWLEDGE IN PRACTICE - ESP IN SPORTS SCIENCES AND E-LEARNING

Danica Pirsl, PhD

University of Nis, Faculty of sport, Nis, Serbia, danicapirsl@gmail.com

Abstract: Challenges of modeling domain-specific cognitive competencies within the area of generic skills acquisition have to deal with the modeling of domain specific competence development over the life span. Students acquiring specific domain knowledge are confronted with at least two major challenges: (a) the stipulation of benchmarks for the judgment of competence development over the life span (for different requirements and standards across the life span) and (b) a coherent modeling of competence development over different educational stages allowing the description of cumulative developmental progress over time (scale anchoring). As for e-learning, especially in sports sciences, it is not yet fully developed, at least not in the local scene. Main reason for not having a wider acceptance of this form of study programs curricula implementation can be contributed not only to the technical but to cultural factors as well. Globalized spreading and popularity of sports sciences call for wider students' audience and participation. This also means digitally literate teaching staff completely competent to administer distance learning mode of teaching and assessing the outcomes of the administered study program. This is actually knowledge put into practice. The more competent input, the more sophisticated and educated students body we will get. The competitive university has to appeal to a large number of the international students. Eastern Europe students want to obtain their education in sports for the knowledge sake but also for the license to work as coaches. This is the ultimate end of their schooling. So they want to put their knowledge into real practice of being able to assume the role of the instructor, coach, teacher, personal trainer, etc. Consequently, we as their teachers do not just teach them their expertise subjects, but we also teach them how to put this vast body of knowledge into practice. They become skillful, reliable, team-work oriented, thus assuming not just core but also soft skills and emotional intelligence as well. To that purpose, University of Nis and National Sports Academy in Sofia, as the leading sports educational institutions in their respective countries, Serbia and Bulgaria, strive to establish distance learning centers for sports sciences students, thus promoting e-learning and as practical aspect of it all, and a development of a possible higher level diploma attainment as the ultimate goal. This paper presents attempts to establish, through IPA cross border cooperation project, joint distance learning centers in Nis, Serbia and Sofia, Bulgaria for sport sciences curricula implementation and sports sciences knowledge dissemination, having both countries students' benefits as primary challenges and goals.

Keywords: knowledge in practice, generic skills; ESP specific-domain knowledge; sports sciences; e-learning

1. INTRODUCTION

Distance education or distance learning is a field of education that focuses on teaching methods and use of cutting-edge technology with the aim to, mostly on the individual basis, transfer knowledge to students who are not physically present in the vicinity of teachers, or are not able to attend the traditional educational institutions such as schools or classrooms, on a regular basis. It is described as a process that enables access to learning when the source of information and student are separated in space, time, or in one or the other. Courses delivered at a distance requiring any physical attendance in a teaching process (such as the final test), are called hybrid, blended or combined courses. Pertaining to these aspects, a possibility of introducing distance learning mode teaching in sports sciences proved to be intriguing, and at the same time promising, due to a pronounced vision of the Faculty of sport in Nis, Serbia to attract and recruit students audience both nationally and internationally.

Distance learning has relatively long history. It was created to overcome physical distance for the sake of imparting knowledge. Learning at the beginning of its development was used primarily through the postal system by providing educational opportunities to people who were unable to attend classes in regular schools. It was used by women due to the exclusion from the institutional education program that was then intended only for men, for employed people who were in the workplace during teaching, and those who lived too far away from educational centers.

Since the mid-twenty century until today, the process of social development has been greatly influenced by the information technology. In the last 30 years the level of development of hardware and software, has enabled the application of information technology, to a greater or lesser extent in almost all areas of human activity. One of them is, of course, the field of education, too. For a long time the computer has been used only for education studying IT disciplines, or as an aid in the preparation of teaching. Over recent years, information technology

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

has been used in the teaching process, but it has not resulted in some key changes in the teaching process implementation. In most cases, traditional methods of education that put students into the same dimension with the teacher in time and space, were not abandoned. To add to the existing situation, we could say that unwilling acceptance of any change in teaching practices may be the cause of a slow introduction of distance learning elements into the teaching curriculum, especially in the Eastern Europe countries.

The course of the development of modern society continually necessitates changing the model of education. In parallel with these systematic changes, one finds also individual initiatives in a trial to connect the education system to the real needs and possibilities of the environment. One of these initiatives, supported by a strong impulse of the rapid development of information and communication technologies, and the advent of the Internet has led to the emergence of the modern forms of distance learning. Communication that previously took place mainly in the direction of the teacher-student now has become much more diverse, in its highest quality in the audiovisual form. Today, the internet offers us the opportunity to follow lectures via video camera, to access learning materials, scripts, multimedia presentations and other educational resources, with electronic communication with professors and other trainees. Knowledge thus become accessible to the masses and cannot afford to lag behind because it will mean loss of money, loss of time and loss of prospective opportunities to advance your career.

Low standard has many young people forced to get a job immediately after graduating from high school. Unable to attend school regularly, they would probably be happy to accept distance learning as the best form of their future education. Development of the internet technology has enabled the temporal and spatial separation of learning and teaching, and the development of multimedia technologies has enabled the administration of teaching materials with interactive elements. We can point out some of the advantages offered by distance learning:

- Classes may be held via streaming, transfer of multimedia content that are always available to students.
- Classes may be available in the form of printed materials that are stored as files on the server of the educational workers.
- Students can communicate among themselves and with the teacher through internet forums, email and chat.
- Course materials are always available and easy to update.

Of course, it goes without saying that you need to equip your intended audience, that means, your students with sufficient knowledge of IT technologies so that they can really benefit from a blended of completely distance delivered mode of teaching. With our partners from the NSA (National Sports Academy) in Sofia, Bulgaria we first of all had to organize a set of lectures on the role and implementation of high quality IT teaching methods meant both for prospective students and the teaching staff willing to later on, take part and implement modules of joint curriculum sports sciences courses. It took whole two weeks of instruction with the possibility to ask questions, to try some techniques and to try some teaching bits via videoconferencing streamline with our colleagues in Sofia. It helped a lot because that is how one can do a little bit of a market research of what courses students are most interested in and find most useful for their current and future levels of studying.

Learning through video represents one of the solutions that makes e-learning unique and attractive. Using multimedia technology (synthesis of audio and visual communication) allows the presentation of an educational content in a dynamic and explicit manner. Attending lectures through interactive use of these media allows participants to keep focused on events associated with e-learning constantly, although dislocated. Within the e-learning lectures are organized in the form of web conferencing. To be present it is enough for the participants to have administrative authorized access to, and at the appointed time to be in the virtual classroom. These technologies enable participation in discussions, and interactive work in real time. We used this opportunity to agree with colleagues from NSA in Sofia, that there should be some core courses such as biomechanics, research design in sports, etc., but that we should also include some elective courses on selected sports of interest to students, on for example, tennis, athletics and interestingly a suggestion from NSA students, on golf.

Distance learning can improve learning in several ways. It brings students, their families and teachers the experience of working on the internet, and familiarizing with it during the process of education. Distance learning gives students the chance to gain new skills and qualifications and to develop in new directions. In the case of sports sciences related studies, it proved beneficial for lots of sports coaches, sports instructors, sports animators who are working worldwide, and yet they want to complete some study cycle to obtain their diploma.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

The need for remote learning emerged with the advent of seminars. Students who attend the seminars are usually employed and cannot attend classes. Implementation of distance learning via video camera is easier way to study for many students, and distance learning is cheaper which would be reflected in the budget of students. Project of distance learning through video lectures should allow students the following:

1. Regular lecture attending by direct streaming.
2. The possibility of delayed viewing of videos of lectures.
3. Access to remote users who are unable to attend classes, which can result in significant savings in time and money.
4. Preparation of standard ways to train a large number of employees in a short period of time.
5. A quick and quality access to learning materials: scripts, multimedia presentations and other educational resources on the Internet.
6. The current dispersion of new knowledge in the infinite space conditions (remote sites).
7. The dynamic interaction between teachers and students, qualitatively and actively participating in class.

Video lectures also would allow a lot more people to get educated and lifelong upgrading their education. Through this method of learning one would enable the people who for health reasons are not able to go to school to obtain a university degree and to realize some of their dreams. Also, this project would allow meeting people who live in different places, who have different interests, and that they want to share with other people.

E-learning can be defined as the process of transferring knowledge and skills in electronic form using appropriate computer applications, ie. targeted programs, and environments in the learning process. These applications and processes include learning via the web, a computer, in digital classrooms, and the contents are transmitted over the Internet, intra-net/extranet, audio and videotape, satellite television. The transition to e-learning does not mean rejection of the existing content for teaching/ training, but only improving the existing education materials and its modernization. Transferable content types that are used in e-learning are:

Word documents, Adobe Acrobat files, and any other files; Web content (HTML, Shockwave, Java, etc..), Continuous or streaming media (Real Video, MP3 audio, No Show); Authorised teaching facilities in the form of so-called Executive Courseware.

To make e-learning possible, one first needs to make educational content available over the Internet or intranet. This is achieved by making website with the appropriate training materials, which the user can take. Furthermore, a complex system of electronic teaching requires a series of components which include: The registration process - creating a unique password (identification number) for each participant in the process of e-learning, allowing its access to the system; Control of activities - giving users opportunities to access those features and functions that match their roles in the learning process, which ensures that all activities in the system are recorded and monitored; Environment that supports learning - enabling users to communicate with each other, participate in class and put questions to their teachers/ instructors; Testing and evaluation - measuring success in mastering the knowledge and skills; Monitoring of the teaching and development of a database for managing and administering with the possibility of making various reports - recording all activities related to learning, which will then be used for various reports. Since in our project we opted for Moodle web based learning platform we are giving some additional explanations on its origin and application modalities.

"Moodle" is a software package designed for creating Web sites and courses on the Internet. It is a global development project designed to support teaching through the Internet. "Moodle" is open source software also known as a Virtual Learning Environment - VLE. This program is freely available and used under the GNU public license. This means that the "Moodle" is copyright, but its users have the freedom to copy, use and modify it if they agree to certain terms of use. These conditions are: providing programs for other users; original license and copyright must not be altered or removed; the same license must be applied to other projects stemming from "Moodle ". It has become very popular among educators around the world as a tool for creating dynamic websites for their students. The word "moodle" is actually an acronym for modular object oriented dynamic learning environment. In order to function, "Moodle" must be installed on a web server that supports php and sql. It can work under "Windows", "Mac" and Linux operating systems. "Moodle" project has been always focused on providing the best tools for the educators, so that they can better make and manage internet courses. There are many ways "Moodle" can be used. It can be used for hundreds of thousands of students, but it can also be used in the primary school. Many institutions use it as a platform for the implementation of internet courses, and some use it purely as a substitute for direct contact of students and professors. There are three classes of "Moodle" users: administrators, teachers and students.

2. PROJECT "ELFS"

A project entitled "Establishment of E-learning centers on the basis of IT infrastructure for joint program implementation at the Faculty of sport and physical education in Nis and National sports academy in Sofia" with the acronym "ELFS", lasted for 12 months with total approved budget of 266.948,97 Euros. Leading partner was a Faculty of sport and physical education in Nis and the project partner was National sports academy in Sofia. General aims were: Strengthening cross-border cooperation in the field of sport sciences through the formation of the centers for distance learning in the context of both partner institutions (Nis and Sofia). This goal will be achieved by implementing the following specific objectives:

1. The introduction of the European dimension into the university education by developing general digital literacy of students, teachers and administrative staff of the cross-border regions
2. Preparation of students through distance learning for the lifelong learning process
3. Preparation of high-quality study programs at the bachelor, master and doctoral level study cycles via distance learning
4. Improvement of the social dimensions of the cross-border regions by creating new opportunities for students and teachers from both partner institutions for the academic exchange
5. Providing better access to both partner institutions in the cross-border regions to academic resources and information in the field of sport and sport sciences
6. Creation of conditions for the reception of foreign students from the European Union and other countries to ensure joint action in Europe and in the global labor market.

To achieve the objectives of the project it was necessary to perform the following tasks:

1. The management and administration of the project
2. Organization and implementation of the joint action plan for the purchase of equipment and the creation of two parallel IT centers in Nis and Sofia
3. Preparation of the appropriate platform for the introduction of distance learning at the University of Nis
4. Preparation of the appropriate platform for the introduction of distance learning at NSA Sofia
5. Training of teaching, administrative and support staff for the implementation of distance learning using modern IT infrastructure
6. Preparing a pilot study program in basic and applied sciences in the field of sport to measure the degree of preparedness of students and teaching staff for the implementation and the use of new IT infrastructure
7. Organization of promotional and information campaigns for students, teachers, administrative staff and other users
8. Control of project implementation
9. Dissemination of information on the findings of the project at the level of the European Union, at the country level, but also at the level of cross-border regions.

The expected results to be achieved with this project are:

1. Established and formed center for distance learning which combines both partner institutions (Nis and Sofia, NSA)
2. Formed relevant IT infrastructure for the implementation of joint Bachelor, Master and Doctoral studies and developing the concept of lifelong learning
3. Prepared highly-qualified teaching, administrative and support staff to develop IT infrastructure in higher education, created joint study programs as well as increased mobility of teachers and students
4. Developed study programs in basic and applied sciences in the field of sport as a basis for the pilot implementation of a new IT infrastructure
5. Organized promotional and information campaigns to attract students and teachers to use new IT infrastructure
6. Proven quality of the project in order to be in compliance with the basic guidelines of the IPA Program and aims promoted by this program, as well as verification of the sustainability of the project.
7. Realized campaign for adequate dissemination of information on the findings of the project at the EU level, the state level and at the level of cross-border regions

3. E-LEARNING RATIONALE AS A CONCLUSION

The E-learning project was envisaged to last one year, gave rise to serious activities taken to enable distance learning mode introduction into the conventional modes of teaching. What are the real life facts showing? 80% of the PE students in Nis, Serbia are not home town dwellers. They come from nearby towns or even from remote places; therefore they present a grabbing audience for E-learning. The students' body in Sofia, Bulgaria is even more varied and would benefit from E-learning as well. In terms of facilities, Faculty of Sport in Nis does not have a platform or modes for distance learning and all study cycles curricula are conventionally implemented. Students in Sofia have already started implementation of distance learning through the "Introducing a new educational system of quality distance learning in sports and sports-related programs " project of EU in the frame of human resources development". As for the equipment Faculty of sport in Nis does not have any equipment or distance learning platform.

Bulgarian students have found most benefits of distance learning mode through exams taking. The lecturers claim that they are highly motivated to embrace this mode of learning and exam taking because they can learn at their own pace, can consult the lecturers and can take progress tests showing them their aptitude and readiness to sit for an exam. But there is always a catch indicating that something is missing or grasped wrong. Lecturers in Sofia complain that sometimes they did not gain what they asked for, that students could be more comprehensive and studious, that learning platform was not giving them freedom to communicate fully with students, that teaching materials could be more sophisticated, etc. Referring to the teaching staff in Nis the potential weaknesses could be that teachers are not yet familiar with distance learning platforms, that they are not so prone to changes, that they cling to convenient methods, that sport is sport and cannot be practiced at a distance. On the other hand, students would gladly accept the new teaching mode but they need to be trained for such a challenge and lastly, they need certain skills and competences.

As a conclusion we could claim that all our target groups for this project such as teaching staff at both partner universities, students of both partners' universities, prospective students from the region and beyond and students from the European Community as well as from other countries around the world, would benefit from such an endeavor to promote digital literacy within the Balkan frame of cooperation and worldwide as well.

REFERENCES

- Drucker Peter, *The Coming of the New Organization*. Knowledge Management, USA: Harvard Business School Press, 1998.
- Nonaka Ikujiro. *The Knowledge-Creating Organization*. Knowledge Management, USA: Harvard School Press, 1998.
- Mayer Committee. *Putting general education to work: The key competencies report*. AEC/MOVEET, Melbourne, 1992.
- Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills. *What Work Requires of Schools*. Washington, DC: US Department of Labor; (ED 332 054), 1991.
- Moy Janelle. *The Impact of Generic Competencies on Workplace Performance*. (Australia: NCVER), 1999.
- Kearns Peter. *Generic Skills for the New Economy*. Australia: NCVER, 2001.
- Majumdar Shyamal. *On-line Collaborative Learning*. Proceedings of the Career and Technical Education Annual Convention & IVETA at New Orleans, USA, 2001.13-16.
- Pirsl Danica. *English in Physical Education and Sport*. University of Nis, Nis, Serbia. 2010.
- Pirsl Danica, "Rhetorical and metadiscoursal patterns in the scientific discourse in the register of sport" (PhD diss., International University of Novi Pazar, Serbia, 2011).
- Weinert Sabine. "Sprachentwicklung", in (Eds.), *Kognitive Entwicklung*, ed. W. Schneider & B. Sodian (Enzyklopädie der Psychologie C/V/2, Göttingen: Hogrefe, 2006), 609–719.
- Weinert Sabine. "Kompetenzentwicklung und Kompetenzstruktur im Vorschulalter", in *Kompetenzdiagnostik. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, Sonderheft 8* ed. M. Prenzel, I. Gogolin, & H.-H. Krüger (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007a), 89–106.
- Weinert Sabine et al., *Expertise zur Erfassung von psychologischen Personmerkmalen bei Kindern im Alter von fünf Jahren im Rahmen des SOEP* (Data Documentation 20). Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW), 2007.
- Wertsch, James. *Die gesellschaftliche Bildung des Bewußtseins*. Marburg: Bdwi. 1996.
- Wirth James and Klieme, E. *Computer literacy im Vergleich zwischen Nationen, Schulformen und Geschlechtern*. 2002), 136–157.

**OFFSHORING AND OUTSOURCING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE:
OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES**

Yordan Ivanov

University of Economics – Varna, Republic of Bulgaria yordan.ivanov@my.ue-varna.bg

Abstract: In the rapidly changing global economy, offshoring and outsourcing have become popular business strategies for reducing the costs of companies. A high number of regions and countries have profited and become popular offshoring and outsourcing destinations over the past 25 years – Central and South America; Central and Eastern Europe; Southeast Asia, China and India etc. Although, countries like China, India and Ireland are traditionally perceived as main countries which receive offshoring and outsourcing business processes, the region of Central and Eastern Europe also rises its popularity as such destination during the last ten years. Several core advantages contribute Central and Eastern European (CEE) region to become a top offshoring and outsourcing destination and be competitive to the traditional offshoring and outsourcing countries like India and China: lower salaries than these in Western Europe and other developed countries (comparable to the salaries in India and China), a relatively low risk profile region for key factors such as highly educated labor force and reliable infrastructure, relatively low inflation pace of the employees' salaries in the region, labor with strong language skills, stable business and political environment, and geographical and cultural proximity to the countries in Western Europe. The paper is developed based on secondary data and investigated the theoretical aspect of the terms offshoring and outsourcing and their versions. The CEE is determined based on different sources which have their contradictions in defining the borders of the region. The author perceived the World Bank understanding that the CEE region covers EU countries - Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia. The current paper aims to make an analysis of the opportunities and perspectives of CEE region as offshoring and outsourcing destination. The first purpose of the author is to investigate the current position of CEE region as offshoring and outsourcing destination. The paper also examines the reasons for the advent of the region to become a receiver area. The second purpose is to analyze the foreign direct investment (FDI) net inflows in CEE for the period 2004-2015 and compare the results of the different economies. The time period is chosen because most of the investigated countries joined EU in 2004. The analysis is based on World Bank data. The current manuscript could be used as a base for a future studies in the investigated area. Future researches could investigate the potential of Central and Eastern European region and also the potential each country to develop as attractive offshoring and outsourcing destination. Furthermore, the scholars could outline the future development trends and forecast the FDI net inflows during the following years.

Keywords: offshoring, outsourcing, Central Europe, Eastern Europe

INTRODUCTION

Offshoring and outsourcing have a great impact on the business processes over the past 25 years. A lot of regions and countries have profited and become attractive offshoring and outsourcing destinations - Central and South America, Central and Eastern Europe, Southeast Asia, China and India⁸¹. Although, all these states are popular as offshoring and outsourcing destinations, several existing differences determine the specialization of each region or country. For instance, China is the most preferred manufacturing destination while India has developed favorable business conditions for IT outsourcing, back-office activities and call center services. CEE attracts a huge amount of companies which are situated in Western Europe and North America since 1990s⁸². The first foreign investments are in manufacturing sector especially in the area of high-tech engineering, automobiles and automobile parts manufacturing and electronics made by international corporations like Volkswagen, Toyota, Peugeot-Citroen, Audi and others. The service sector significantly increases the amount of foreign direct investments (FDI) at the beginning of 21 century. Business activities like IT services and software development, back-office and call center services begin to burgeon in that part of Europe. Crucial for the considerable growth is the European Union enlargement in 2004 for the first –wave joined Baltic countries (Estonia, Latvia, Lithuania), Visegrad Group (Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary) and Slovenia and the

⁸¹ Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.

⁸² Sass, M. & Fifekova, M. (2011) Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1593–1609.

second-wave joined Balkan countries Romania and Bulgaria in 2007. CEE region is attractive for foreign investment and provides favorable market conditions for new market expanding and access to more affordable labor and production resources.

OFFSHORING AND OUTSOURCING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CONCEPTS AND DEFINITIONS

The Central and Eastern Europe (CEE) region

The CEE region primarily includes all the countries which were part of former Eastern bloc. According to Global Water Partnership⁸³ the Central and Eastern region includes countries mainly located on the Black Sea, Baltic Sea and Danube basins. The region is geographically situated between the German speaking countries in Europe and Russia. The coverage of Central and Eastern region varies depending on the source that examined the research topic and the aim of the study. Different business and non-profit organizations have their own interpretations considering CEE region and which countries should be included in it depending on the investigations and search they conduct and the purposes of the analysis. Table 1 summarizes the different understandings of various specialists and organizations which present their point of view which countries should be included the CEE region.

Table 1 Determination of Central and Eastern Europe region

The Central and Eastern Europe (CEE)	Source
EU countries - Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia	Weastra.com, 2010
EU countries - Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia	World Bank, 2016 For Europe organization, 2008 Bouzanis, 2016 Rozmahel et al., 2013
EU countries - Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia Other countries - Serbia, Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Kosovo, Montenegro and Albania	Organization for Economic Cooperation and Development, 2016
EU countries - Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia Other countries - Serbia, Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Kosovo, Montenegro, Albania, Russia, Ukraine, Moldova, Belarus and Turkey	UNESCO, 2008

CEE region consists of European Union (EU) countries which were part of the former Eastern bloc - Visegrad group - Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovakia and the two Balkan countries – Bulgaria and Romania⁸⁴. In addition to that, World bank⁸⁵ and For Europe organization⁸⁶ append to that group the three Baltic countries Estonia, Latvia and Lithuania which did not join the Commonwealth of Independent States (CIS) after the breakup of USSR and became part of the EU in 2004 and the Balkan countries - Slovenia and Croatia which are also part of EU. In other studies and reports CEE group of countries is even larger. The

⁸³ Gwp.org (2012) *Central and Eastern Europe* [online]. Available from: <http://www.gwp.org/gwp-in-action/Central-and-Eastern-Europe/>.

⁸⁴ Weastra.com (2010) *Why to invest in Central Eastern Europe?* [online]. Available from: <http://www.weastra.com/cee-countries/>.

⁸⁵ Rozmahel, P. et al. (2013) *Integration of Central and Eastern European Countries: Increasing EU Heterogeneity?* WorldBank (2016) *Foreign direct investment, net inflows* [online]. Available from: http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2015&locations=B8&name_desc=false&start=1990&view=chart.

⁸⁶ Alam, A. et al. (2008) *Productivity Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Bouzanis, A. (2016) *Economic Snapshot for Central & Eastern Europe* [online]. Available from: <http://www.focus-economics.com/regions/central-and-eastern-europe>.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Organization for Economic Cooperation and Development⁸⁷ broadens the list of countries including former Yugoslavia union countries (Serbia, Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Kosovo and Montenegro) and Albania. Furthermore, for the purposes of some analysis the group non-EU countries sometimes is increased with the former USSR countries – Russia, Ukraine, Moldova and Belarus which are part of CIS nowadays and Turkey which are also considered as part of CEE⁸⁸.

Offshoring and outsourcing core

Offshoring and outsourcing are similar terms but they are not synonyms⁸⁹. Offshoring represents a process which aim is to relocate some of the business activities beyond the borders of the country. The offshoring process can be accomplished in two ways. Firstly, the business processes can remain inside the company with the establishment of subsidiary or branch company. The process is more well-known with the term – “captive offshoring”⁹⁰. Secondly, some of the business processes could be outsourced to another foreign company. The third-party company begins conducting the business activities after signing a contract. The process is more familiar as “offshore outsourcing”. Outsourcing has two variations, the already mentioned “offshore outsourcing” which is implemented in a foreign country and “domestic outsourcing” which is realized in the same country where the company is located. Table 2 summarizes the findings and presents the different offshoring and outsourcing terms.

Table 2 Offshoring and outsourcing versions

Location of production/service	Inside the company	Third-party company
Domestic country	Internal process	Domestic outsourcing
Foreign Country	Captive offshoring	Offshore outsourcing

Source: Based on Sass, M. & Fifekova, M. (2011)

Captive offshoring and offshore outsourcing are typical processes for a company which “exports” some of its business activities beyond the national borders to another country. These activities could remain inside the company if they are implemented in another affiliate owned by the parent company or be provided by a third-party company located in a foreign country. Why companies decide to offshore or outsource? The main reason to proceed to these business activities is the willingness of the companies to focus their efforts on their core competences which can increase their competitiveness at domestic and international markets⁹¹. Another reason for keeping some of the business activities inside the company is that they could not generate much savings. Most of the auxiliary business activities like accounting, software development, and customer service centers are usually outsource to other companies that are specialized in current area. Usually, a higher share of the services are outsourced in the same domestic country but last 10-15 years CEE region became an attractive area for such business activities especially for companies that are situated in Western Europe and North America (offshore outsourcing). For the term offshore outsourcing, the authors sometimes define as “arm’s length trade”⁹², but that term is not so commonly used. Comparing to offshore outsourcing, captive offshoring is typical for R&D departments because of the sensitive information that should be kept inside the company structure. The choice between captive offshoring and offshore outsourcing is also influenced by the presence or lack of specialized companies which could accept the business process and maintain a high level of implementation. Furthermore, captive offshoring and offshore outsourcing are not mutually exclusive business decisions. Some international companies apply both strategies in one and the same foreign country or in different ones.

⁸⁷ OECD (2016) *Members and partners* [online]. Available from: <https://www.oecd.org/>.

⁸⁸ UNESCO (2008) *Regional overview: Central and Eastern Europe and Central Asia*.

⁸⁹ Sass, M. & Fifekova, M. (2011) Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1593–1609.

⁹⁰ UN (2004) *World Investment Report*.

⁹¹ Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.

⁹² Burnete, S. (2014) Industries in Central and Eastern Europe are Making Strides towards Servitization. *Studies in Business & Economics*. 9 (1), 35–42.

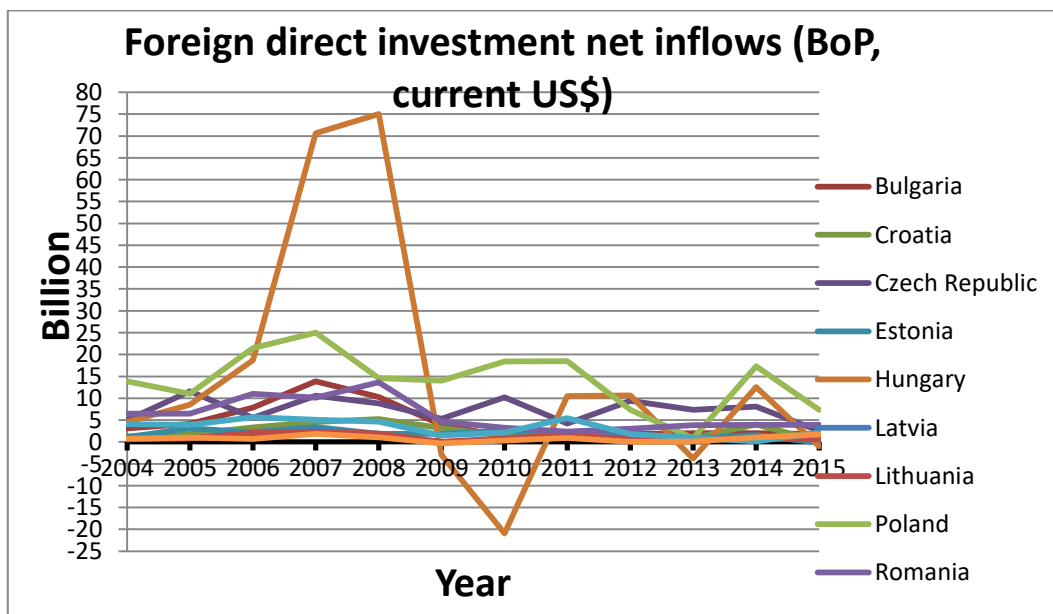
METHODOLOGY OF THE RESEARCH

For the purposes of the paper, the author chooses that the CEE region covers the territory of Eastern bloc countries that have joined the EU in 2004 – the Baltic countries (Estonia, Latvia, Lithuania), Visegrad Group (Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary) and Slovenia and the second and third-wave accession Balkan countries Romania and Bulgaria and Croatia which joined EU in 2007 and 2013 accordingly. The author introduces the abbreviation EU-CEE which includes the above mentioned states. That abbreviation would be used for the purposes of the analysis. One of the most commonly used indicators when offshoring and outsourcing are investigated is foreign direct investment⁹³. Foreign direct investment (FDI) refers to international investments of a current company which has control or significant influence on other company situated in a foreign country⁹⁴. FDI contains equity capital, reinvestments and other capital. In addition, it should be specified that FDI concerns to investment equity flows in the investigated country. Although, FDI is one of the most used indicators, it has also its limitations. The FDI indicator cannot fully describe the international investments in the current country. The FDI do not include nonequity cross-border transactions. Furthermore, the data provided by FDI balance of payments omit capital flows which are attracted locally. Due to the limitations of the current paper, FDI will be the only examined indicator.

RESULTS AND DISSCUSION

Analysis of the Foreign Direct Investment net inflows

Based on the FDI indicator described in the methodology, the current study provides data about foreign direct investment net inflows in the EU-CEE countries - Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Slovenia. The investigated figures are gained from the World Bank website data base. The investigated period is from 2004 to 2015. The period is chosen because it includes the first, second and third-wave accession CEE countries in the EU in 2004, 2007 and 2013 accordingly. The examined data is exposed in US dollars.

⁹³ Hardy, J. et al. (2011) Upgrading Local Economies in Central and Eastern Europe? The Role of Business Service Foreign Direct Investment in the Knowledge Economy. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1581–1591. Marin, D. (2006) A New International Division of Labor in Europe: Outsourcing and Offshoring To Eastern Europe. *Journal of the European Economic Association*. [Online] 4 (2–3), 612–622.

⁹⁴ WorldBank (2016) *Foreign direct investment, net inflows* [online]. Available from: http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2015&locations=B8&name_desc=false&start=1990&view=chart.

Figure 1 Foreign direct investment net inflows

Source: Based on World Bank (2016) [online] Available from:

http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2015&locations=B8&name_desc=false&start=1990&view=chart last accessed on 22.11.2016

The data shows that the highest FDI for the whole period has Hungary, Poland and Czech Republic which are part of the first-wave countries that joined EU in 2004. Hungary is the country that raises the highest amount of capital during the period – over 182 billion \$. The country reaches its peak in 2008 after a considerable growth compared to the beginning of the period. The significant fluctuation of the amount of foreign direct investment flows during the years is typical for the country. Compared to all other countries, Hungary reaches the top position in 2008 with over 75 billion \$ and the bottom position in 2010 with nearly -21 billion \$. Poland holds the second top position with around 170 billion \$ raised capital during the whole investigated period. Poland also reaches its peak of 25 billion \$ a couple of years since it became part of the EU, in 2007. Typical for the country is the stable amount of investments that attracts every year and they fluctuate between 11 and 25 billion \$. Poland is in top three countries which raise the highest FDI net flows each year except in 2013. Czech Republic figures remained stable during the whole investigated period. The country attracts between 5 and 11 billion \$ investments every year except the last one. The fourth country which is part of the Visegrad group raises capital of over 37 billion \$ during the period. The other economies that become part of the EU in 2004 – Slovenia and the Baltic countries – Estonia, Latvia and Lithuania are not very attractive for foreign investors during the investigated period and they are the four countries which attract the lowest amount of capital. The second-wave accession countries Romania and Bulgaria hold the fourth and fifth position accordingly with around 73 and 54 billion \$ raised capital during the whole investigated period. Bulgaria reaches its peak in 2007, the year of its accession whereas Romania attracts the highest amount of investments during next year. The level of raised capital is nearly 14 billion \$ for both countries during their peaks. At the beginning of 2009 the FDI net inflows decrease considerably. Croatia which is the last CEE country that joined EU raises nearly 29 billion during the examined period. It is interesting that the country attracts the highest amount of investments during the period 2006-2009 which is before the date of their accession.

What are the trends? The first trend is that almost all the countries present their highest figures in the period 2006-2008 and for some of them that period continues to 2009. That is the period before the financial crisis hits the Europe and more precisely the countries situated in Western Europe which are the main investors in EU-CEE countries. The second trend is that most of the countries the Visegrad group - Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary and the Balkan countries- Romania and Bulgaria show a significant increase of the FDI inflows during the first couple of years after their become part of EU.

Reasons for investing in EU-CEE

Several facts sustain the theory that EU-CEE region is very attractive for investors located in Western Europe and North America. The author outlines the most essential motives for business relocation.

Labor force. The EU-CEE region is famous for the quality of its labor force⁹⁵. People are highly educated⁹⁶, the percentage of people with university degree is very high and it is slightly lower than the percentage in the developed countries in Western Europe and North America. Also, most of the people in these countries possess strong language skills and speak at least one foreign language. The highly educated labor force is one of the most important preconditions for the attraction of foreign companies who choose CEE region for investments in offshoring and outsourcing activities.⁹⁷

Cost reduction. The labor cost in EU-CEE countries is lower compared to Western Europe and other developed countries. The salaries in the region are also comparable to these in biggest outsourcing and offshoring

⁹⁵ Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.

⁹⁶ Hardy, J. et al. (2011) Upgrading Local Economies in Central and Eastern Europe? The Role of Business Service Foreign Direct Investment in the Knowledge Economy. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1581–1591.

⁹⁷ Sass, M. & Fifeikova, M. (2011) Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1593–1609.

destinations like India and China. The inflation pace of the employees' salaries in the region is a little higher compared to the countries in Western Europe but remains relatively low⁹⁸.

Location and culture. The region is situated between Western Europe, Middle East Asia and former USSR countries – Russia, Ukraine, Moldova and Belarus. The geographical and cultural proximity of CEE region to the countries in Western Europe is a precondition for the raise of capitals from Western European investors⁹⁹. As advantages of the region could be outline the easy communication because most of the countries are situated in the same time zone like Western European countries and the travelling between countries and cities which are linked with the abundance of well-developed auto, railway and low-cost airline connections

Political and business environment. The stable political environment is decisive for international investors. As a part of EU and NATO, the investigated EU-CEE region provides favorable conditions for development of offshoring and outsourcing activities. High quality business environment is also crucial for the investors²⁰. The favorable conditions such the absence of restrictions for attraction of foreign investments, especially companies situated in another EU country, fast speed internet connection, high quality of telecommunication and power networks attract a lot of international investors since the beginning of 21st century. The access to domestic markets allows the investors not only to gain from the labor force and cost reduction but also to serve the local society, offer their products and services and make profits.

CONCLUSIONS AND RECOMENDATIONS

The EU-CEE region is emerging as favorable offshoring and outsourcing destination since the beginning of 21st century. Not only the favorable business conditions and stable political environment but also highly educated labor force, the opportunities for cost reduction and geographical and cultural proximity to Western Europe are crucial preconditions for the attraction of many investors primarily located in the developed countries in Western Europe and North America. CEE raises their highest FDI inflows during the period 2006-2009 when most of the countries present significant increase of the investments since the first years of their accession to EU. Due to the limitations of the current study, future researches could investigate the potential of CEE region to develop as attractive offshoring and outsourcing destination, outline the future development trends and forecast the FDI net inflows during the following years.

REFERENCES

- Alam, A. et al. (2008) Productivity Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union.
- Bouzanis, A. (2016) Economic Snapshot for Central & Eastern Europe [online]. Available from: <http://www.focus-economics.com/regions/central-and-eastern-europe> .
- Burnete, S. (2014) Industries in Central and Eastern Europe are Making Strides towards Servitization. *Studies in Business & Economics*. 9 (1), 35–42.
- Gwp.org (2012) Central and Eastern Europe [online]. Available from: <http://www.gwp.org/gwp-in-action/Central-and-Eastern-Europe/> .
- Hardy, J. et al. (2011) Upgrading Local Economies in Central and Eastern Europe? The Role of Business Service Foreign Direct Investment in the Knowledge Economy. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1581–1591.
- Marin, D. (2006) A New International Division of Labor in Europe: Outsourcing and Offshoring To Eastern Europe. *Journal of the European Economic Association*. [Online] 4 (2–3), 612–622.
- OECD (2016) Members and partners [online]. Available from: <https://www.oecd.org/> .
- Rozmahel, P. et al. (2013) Integration of Central and Eastern European Countries: Increasing EU Heterogeneity?
- Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.
- Sass, M. & Fifekova, M. (2011) Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1593–1609.
- Stefanova, B. M. (2006) The political economy of outsourcing in the European Union and the East-European enlargement. *Business and Politics*. [Online] 8 (2) .

⁹⁸ Sass, M. & Fifekova, M. (2011) Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations. *European Planning Studies*. [Online] 19 (9), 1593–1609.

Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.

^{99,20} Safar, L. (2006) Globalization offshoring in Central and Eastern Europe. *Multilingual*. 17 (6), 33–37.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

UN (2004) World Investment Report.

UNESCO (2008) Regional overview: Central and Eastern Europe and Central Asia.

Weastra.com (2010) Why to invest in Central Eastern Europe? [online]. Available from:
<http://www.weastra.com/cee-countries/>.

WorldBank (2016) Foreign direct investment, net inflows [online]. Available from:
http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2015&locations=B8&name_desc=false&start=1990&view=chart.

CAUSES FOR THE OCCURRENCE OF REVOLUTIONS

Mitko Kotovcevski, PhD

Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, Faculty of Philosophy – Skopje, Republic of Macedonia
kotovcevski@gmail.com

Suzana Kotovcevska, PhD

Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, Faculty of Pedagogy „St. Kliment Ohridski“ – Skopje,
Republic of Macedonia suzana_kot@yahoo.com

Abstract: The widespread occurrence of revolutions that dashed against the countries after World War II, encouraged the scientists to conduct more intensive search and to study the causes of their occurrence.

According to Durkheim, the answer could be located in the variations in regard to how modernization led to extensive disorientation and discontent. Durkheim claimed that as the modern society is becoming more complex, the individuals become more isolated; deprived of traditional guidelines, they are more susceptible to unpredictable and violent behavior.

Davies, Gurr and Feierabend debated that the modernization, with the extensive education and communications supported expectations faster than the material progress and in this manner it created frustrations and aggression.

Taking as a point of departure the fact that the revolution is primarily a social occurrence, rather than an individual one (the advocates include representatives of both variants of the individualistic theories – psychological and economic one), in the modern social science, the occurrence of revolutions is researched within the social system. In this regard, the dominant variables during their study are the ones that are related to the social changes and the social system, excluding the motivation factors of revolutions.

Keywords: causes, revolutions.

1. NEW PERSPECTIVES OF THE CAUSES OF REVOLUTIONS

From the several recent studies, we will try to present something new about the causes of revolution. The final objectives of these studies were to discover the conditions that cause an economic crisis, political polarization and psychological stress, which sometimes cause revolution or less dramatic manifestations of social tension. In general, the theories also explain the phenomenon of the increased occurrence of the study of specific revolutions. Although they do not offer an understandable explanation of the causes of revolution, they help to enlighten the roots of at least several revolutions.*

2. REVOLUTION: WHEN AND WHERE?

In every society there is a not a risk for the occurrence of revolution, specific types of stressful condition may cause greater risk for revolution than others. Mostly the agrarian-bureaucratic condition is defined as a “condition in which there is more or less centralized bureaucracy, which with the assistance of the local powerful landowners, stands on the edge of the supreme agrarian economy.” This type of societies has a tendency in a specific historical context to suffer from the central structure or from the weakness of the institutions. The governmental elite and the land owners can exceed the division of the agrarian remains. The villagers could collide with both groups if their land had been taken away. Finally, the basic resource of national treasure – agriculture – could not have been easily increased during war or in a situation of a domestic rebellion and when it was particularly dependent on natural occurrences. The potential economic and political problems could become a cause of a revolution under real circumstances.

3. THE IMPORTANCE OF THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS

In order to identify the specific type of agrarian society, which is most prone to revolution, the researchers exposed the social, economic and political structures of such societies to systematic research. Usually the evidence was inconvincible and the conclusions were contradictive. For example, would the homeless villagers or villagers with modest holdings join the revolutionary movements? Similarly, is the model of land ownership most important, or the extent and the type of organization of the villagers? In regard to these issues, the researchers almost absolutely didn't manage to reconcile their conflicting views.

* See more details: Magstadt, T.M., Schotten, P.M. (1988). Understanding Politics, Ideals, Institutions and Issues. (second edition). New York: St. Martin's Press. p. 394-419.

If we put aside these discords, the recent researches provide numerous insights of the structural causes of revolution. For example, it was disputed that while the governmental bureaucracy includes social persons from the rich land-owning layer, the interests for a country may often conduct blockage of the reforms created to enable serious and potential revolutionary domestic crisis. By indicating a specific type of structures (such as the limited bureaucracy with strong connections with the land-owning elite, the interests for land can often perform blockage of the reforms created to enable serious and potential domestic crisis. By indicating a specific type of structures (such as the limited bureaucracy with strong connections with the land-owning elite) in terms of a specific type of a society (agrarian-bureaucratic), this type of analysis helps to explain why in periods of social, economic or political crises, some nations fall under the temptation of the revolution, while others don't.

4. FOREIGN IMPACT

The research also shows that the nations that suffer from internal turmoil are quite prone to revolution, if they are simultaneously under the impact of specific important external impacts. These impacts may be categorized in the following manner.

War. The nations included in great wars, particularly the ones that end up as losers, are prone to outbursts of the revolutionary activities. Historically observed, many revolutions were preceded by military events and setbacks. The list includes the Puritan Revolution in England in the XVII century, the Paris Commune from 1870, the two Russian revolutions (1905 and 1917), the fascist movement in Italy after World War I, the National social (fascist) revolution in Germany and the Chinese revolution from the early twentieth century. The researchers counted not less than 19 revolutions which were the consequence of military defeats in Europe only in the period between 1204 and 1919.

The nations that suffered heavy wars that cost them a lot, are exposed to a greater risk for a revolution due to two main causes. In a material sense, a country is usually in a much more difficult condition after a long war. As the experts indicate, "The general crisis caused by war, the material losses and the human victims create conditions that lead to radical changes." Also "a great part of the population was armed: the human life has much less value than in peacetime. From psychological point of view, the military defeats often opened the road to revolution. The acquisition of power by Gamal Abdel Nasser in Egypt in the early fifties, for example, was enabled through the national opinion that the internal leadership led to a defeat of the country in the war with Israel between 1948 and 1949. Also the acquisition of power by Adolf Hitler in Germany in the early thirties was partially aided by the widespread feeling that Germany was surrendered by internal enemies during World War I.

5. FOREIGN ECONOMIC PENETRATION

The economic challenges may also lead to great instability, particularly in nations with a fairly low level of industrial development. The rush of foreign capital in such countries may cause changes in the national and land-owning behavior that may lead to a national rebellion. For example, the land owners may decide to mechanize the agricultural production, or the country may adopt laws encouraging the use of the proceeds from import, rather than for local consumption, in order to achieve trade with foreigners which will lead to industrialization. In any case, the villagers that do not have land or have very little land may be forced to move from their traditional rural homes to unknown city environments in order to look for a job. The social crises and the stock market, the inappropriately thought-out urbanization often results into great waves of migrations. The adequate household, the sanitations, the medical, educational and other assets often lack in the cities. In many undeveloped nations, today this process is quite obvious in the dirt of poor parts of the city suburbs, a condition which is typical for many great and important cities. An example of this is Mexico City, a city where the population according to the projections, may reach 32 million residents until 2000. It is not difficult to understand how the enormous dissatisfaction may culminate and reach dangerous scales under such conditions.

6. THE INSTABILITY IN THE NEIGHBORING COUNTRIES

Sometimes revolutions expand from one society into another. Hence, the French revolution caused instability in Germany, Belgium and Ireland. The revolutionary unrests that occurred in Paris in 1830 instigated rebellion activity in Poland, Belgium, Italy, Switzerland, Germany, Spain and Portugal. The years 1848, 1918 and 1919 were marked by the widespread European political unrests. The most spectacular example of this phenomenon happened after World War II when the wave of anti-colonial movements spread throughout Africa and Asia. Two large and important explanations were drawn from this phenomenon. The first one, when the revolution begins, the national expectations and the past promises are constantly at the head of the social awareness and such expectations and promises often exceed the national borders. The visions of the national independence, the

economic security or the great freedom may excite everyone's hearts and hopes. The danger of an economic and a social crisis may seem less frightening for the usual citizens than the revolutions which happened politically and geographically closer to their homes.

7. THE WEAKNESS OF THE GOVERNMENT

The signs that showed dissatisfaction of people – the abandoning of the rich class, crises between the intellectuals or a twist in the army - caused fear and insecurity among the rulers. "The surrounded government" had to act in order to prevent the internal strife in different manners. Sometimes, it was suffocating, and sometimes it was facilitating. What is characteristic is the following step, which is the most dangerous one, because it provides an image of the weakness of the government.

In his article about the French Revolution, Alexis de Tocqueville noted that the French undertook measures against the government exactly when the government started to facilitate its own crisis. He concluded that "generally speaking, the most dangerous moment for a bad government is the one when it is trying to fix it." Tocqueville believed that the succumbing to this paradox (as well as the fact that the reform, rather than the repression is the biggest accomplice of the revolution) is the psychological truth when "it was patiently believed that through any compensation, the regret becomes unbearable when people would be reminded of the possibility that they can eliminate it... An obvious fact is that by reducing specific misuses, the attention of the others is attracted, which are more bitter, fiercer, people maybe suffer less, however their feelings are devastated." As a conclusion, the tyrants were not able to create the reforms because this would imply that they recognize the old injustices and that "they recognize the desire for revenge and greed of the people".

The new studies support the studies of Alexis de Tocqueville. In most analyses of the role of the armed forces in the revolutionary episodes, some authors conclude that the revolution is most successful where the armed forces remain loyal to the government and they are permanently employed. There is a good chance for things to get worse when the measures for internal security have not been timely undertaken, when they are accidental or when they are the last resort in a situation of crises. Actually, the government which avoids the use of physical force during revolution undertakes the greatest risk to be rejected.

8. MODERN UNDERSTANDINGS OF REVOLUTION

8.1. THE STUDY OF CHALMERS JOHNSON ABOUT REVOLUTIONS

The clearest approach to revolution was made by Chalmers Johnson, relying on Parson's type of functional analysis and system analysis of the social and political life. In his analysis, Johnson starts from the assumption that the society is an open system in a condition of balance, whereby this very system has a feedback on its environment in a manner that enables to maintain its stability. The normal operation of the system requires the fulfillment of specific functional prerequisites, essential variables and needs. As long as a specific extent of compliance and harmony exists, that is, as long as the values of these essential variables are within the limits required for the functioning of the system, the system is in a condition of a balance. The production of specific changes in the more extensive environment changes the system, with the basic goal to please the functional prerequisites. When the conditions in the system surrounding will change to an extent that the system will not be in position to change any more, that is, to adjust (when the value of the essential variables will fall below the required values), the social system is no longer in balance. "The new" condition of imbalance of the social system causes the required prerequisite for a revolution.

The imbalance in the social system arises from the diachrony between the social values and the social division of labor, which constitutes one of the elements of the environment of the social system. The system which is in a condition of imbalance may be maintained by using force (establishment of a police state) or structural changes inevitably happen within it.

In this type of "wobbly" societies which have been displaced from their balance, two forms of changes are possible: conservative change which is supported and conducted by the governing elite, or a revolutionary change which is the work of the social groups outside the government.

The revolution may be avoided with such a conservative change (an example of such a model of policy is Roosevelt's policy of a "new deal").

The successfulness of the conservative changes depends on the fact to what extent the governing elite knows the social conditions (particularly the critical stages, conditions and tendencies) and how capable and ready it is to determine the values which are necessary for the conducting of the continuity in the functioning of a society and a culture. The trust in everyone who is not a direct opponent of the governing elite, may only be maintained only with a successful conducting of the conservative changes. Johnson considers that in this manner there is a

specific possibility to avoid (or to prolong) the revolution, that is, its beginning may be avoided if a favorable social ambience may be created where the creative potentials of the existing political organization of the society could be realized.

In addition, Johnson and Smelser claimed that not only the expectations of the individuals, but also the coordination of the social institutions-political, economic, educational and cultural, are thrown into disarray through the tendency for specific sectors to become modernized faster than the others. According to the functionalism, the society is positioned in a condition of a constant, self-regulative equilibrium, and it considers the revolutions as deeply anti-social, what Johnson calls “non-functional” in his work (Revolutionary change) – events that have to be avoided.

Hence, according to Johnson’s study, there are two deeper causes for the commencement of the revolution. The first cause is the imbalance of the social system, and their particularly important characteristic is the weakening of the authority, that is, the power of the current government. The second cause is weakening, that is, accelerated erosion of the authority of the power holders caused by the unpreparedness of the power holders to perform the necessary conservative change or the failure of this projected change.

In addition to these two necessary, essential deep causes for a revolution, Johnson indicates another final or immediate cause of a revolution – a cause that inevitably accelerates the outbreak of the revolution, that is, it leads to its commencement. Due to this role, the final reason is called an accelerator by Johnson, underlining that its action is mostly indicated by some case of a flame that will finally ignite the “revolutionary fire”. The accelerators take away from the elite its main support on the system of coercion (for example, the outbreak of a rebellion in the army) or within the revolutionaries develop the feeling of security, self-confidence or their belief that they dispose of means which will disable the control of the governing elite on its means of coercion.

Considering its complexity and scientific approach, Johnson’s theory of revolution is an important moment in the theoretical research of revolution as a social occurrence. Johnson puts the emphasis of its research on the causes that cause imbalance and collapse of social systems. Its theory symbolizes the first widest attempt to change the theory of the social system in the study of revolution. Despite the determined weaknesses and inconsistencies (he didn’t determine valid measures of the imbalance and balance, that is, he didn’t specify the important variables of the social system that determined their critical limits), his theory is worth studying, because in his study he leaves very little space for what is personal and unique. The most important thing is that its manifestation caused a new wave of modern studies of the revolution and the causes of its manifestation from several aspects and scientific standpoints.

8.2. SMELSER’S STUDY OF REVOLUTIONS

Neil Smelser made the first attempt to develop Parson’s ideas in the field of study of revolutions. Starting from Parson’s understanding of the social system and the general theory of action developed by Parsons and Shields, Smelser built the theory of collective behavior.

While Johnson tried to build the theory of revolution, Smelser developed the theory of collective behavior, and the revolution in his opinion, is one of the forms of collective behavior.

According to Smelser,¹⁰⁰ the collective behavior is a non-institutionalized form of mobilization for action which should mitigate one or several types of social tensions on the basis of specific socially accepted beliefs. In order to elaborate these claims, Smelser has defined five basic types of collective behavior: panic, fad craziness (crazy), outbursts of violence, normative oriented movements (movements of social reforms), value oriented movements (political and religious revolutions, creation of sects, nationalist movements etc.).

The revolution does not comprise only of one of the forms of the value oriented behavior, but it may also be a form of normative oriented behavior (in a situation of a social ambience when it is based on the dissatisfaction with the determined policy, laws and customs), or it may have a form of an outburst of hostilities (coups d’état).

The six basic determinants of the collective behavior, but also the forms of the revolutionary behavior are the following: the structural conveniences (the social system has to have characteristics that enable specific forms of collective behavior): structural tension, that is, the situations that cause different forms of collective behavior (the real or the expected economic deprivation leads to an outburst of hospitality, the occurrence of reformist movements, outburst of revolutions); development and dissemination of the social beliefs; factors that accelerate and directly support the collective behavior (precipitating factors) – it is a matter of the factors that accelerate the different forms of collective behavior similar to the accelerators emphasized by Johnson; mobilization of the participants for action and social control (that may limit the structural conveniences of the collective behavior, and when a situation occurs for the collective behavior to impede its forms).

¹⁰⁰ See more details: Smelser, N. (1963) Theory of Sollektive Behaviour. New York:Free Pres. p.1-22.

Out of Smelser's study, one can differentiate the following starting points that determine the conditions required for the outburst of three different forms of revolution. The three forms of revolutions "inevitably" correspond to Smelser's three forms of collective behavior:

revolutionary coup d'état may be performed in a social ambience when a weak government "exists" in the country, which is faced with opponents that strive only to change the governing persons;

reformist revolution – probably it may happen in societies where a strong reformist movements acts, faced with a weak, however unyielding government;

radical government – the probability of its occurrence is larger if there are same conditions as for the reformist revolution or in an ambience when the reformist movement succumbed to the implacable, relentless and strong government, later on turning into a value-oriented, radical movement that opposes the government whose power inevitably starts to weaken and erode.¹⁰¹

Due to specific weaknesses, Smelser's theory also came across specific criticism by the scientific community as a theory full of tautology and trivia, without the possibility to enlighten the real empirical revolutions – a theory that offers a modest limited assistance in the understanding of the specific revolutions.

8.3.HUNTINGTON'S STUDY OF REVOLUTIONS

Samuel Huntington is the main representative of the political explanation of the revolution between the modern representatives. In his book "Political Order in Changing Societies"¹⁰², Huntington presents his attitude according to which the revolution is an occurrence of political nature.

Being understood as a purely political occurrence, Huntington closely observes the revolution as a sudden, vigorous and violent internal change in the prevailing values and motives in the society, in his political institutions, the social structure, the leadership and the activities of the governmental policy.

Anytime when he strives to consider (make a difference) between uprisings, rebellions, coup d'état, the wars for independence etc., Huntington relies his initial standpoints on great revolutions. Revolutions understood in this context are quite rare and they are rarely found in the modern age and in modern societies. If the revolution is an aspect of modernization of the traditional society, then it is not a universal category.

According to Huntington, revolutions do not occur in the ultimately traditional societies that are characterized by a low extent of social and economic complexity, same as revolutions do not occur in entirely modern societies. The revolution primarily erupts in societies that have reached a specific level of social and economic development, however also where the processes of political modernization and political development lag behind the processes of the social and the economic changes. In his opinion, the essence of the revolution is in the abrupt spreading of the political awareness and the mobilization of new groups which the existing institutions are not able to absorb. The revolution from this point of view, represents the final case of explosion of the political participation. In the second stage of the revolution, it will be necessary to begin the process of institutionalization of the new social order which will be in position to assimilate the explosion of the political participation.

The revolution, according to Huntington, implies a quick and violent destruction of the existing political institutions, political mobilization of the new groups and creation of new (stable and authoritative) political institutions. The order and the relationship between these three stages differ in the actual revolutions: Taking into consideration the relations between these three stages, we can differentiate two forms of revolution. The following order of stages is typical for the so called western model of revolutions (French, Russian, Mexican and Chinese revolution in their initial period):

disintegration of the political institutions of the old regime

political mobilization of new groups and

creation of new political institutions.

The eastern model (that is, the subsequent stages of the Chinese revolution, the Vietnamese revolution, the anti-colonial revolutions), starts with a political mobilization of new groups and creation of new political institutions, and ends with violent eviction of the political institutions that belong to the old political order.

The order of the previously emphasized stages in the "western model" of revolutions according to Huntington is clearly distinguishable, while in the "eastern model" of revolutions, the stages occur less and less simultaneously, without a clearer delimitation. The key difference comprises of the fact that is in the "western model", the political mobilization is a consequence of the collapse of the old regime, while in the "eastern model" of revolutions, the political mobilization is the cause for the overthrow of this regime.

¹⁰¹ See more details: Freeman. review Article: Theories of Revolution. pp. 343-344.

¹⁰² Huntington, S. (1968). Political Order in Changing Societies, New Haven, Yale University Press.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

For a revolution to happen, it is necessary to have more than one revolutionary group (each social class which is not included in the political system is potentially revolutionary), that is, essentially the revolution implies alienation of several social groups from the existing order. The revolution is a product of the multilateral dysfunction in the society, whereby the very connection of the groups may produce a revolution.

According to Huntington, the revolution in the country which is being modernized depends on the extent of the alienation of the urban middle layers (the intellectuals, the craftsmen, the bourgeoisie) and the peasantry from the existing order and the extent of their unification in the fight for the same goals against the common enemy.

The opposition of part of the intelligence of the existing order, according to Huntington, has been caused by psychological insecurity, personal estrangement, feeling of guilt and prevailing need of a more secure feeling of the identity.¹⁰³

The second important issue initiated by Huntington is the dilemma whether a revolution is possible in the highly developed, industrialized societies. In his opinion, in completely developed, modern societies, there are no prospects for the eruption of a revolution. A revolution is possible in the societies where the processes of political modernization and political development lag behind the processes of social and economic changes, while in highly developed capitalist societies, which reached a certain level of political modernization and political development and which are in position to absorb the new social groups in their institutional network, there are no prospects for a revolution (however this doesn't mean that in some radically modified social ambience – these societies will remain immune to the new revolutionary challenges – author's note).

All revolutions do not create a new political order, while the basic criterion – measure of the “revolutionarity” of a revolution is the speed and the extent of expansion of the political participation. In addition, a measure of the successfulness of a revolution is the authority and the stability of the institutions that it created.

Huntington's theory of revolution also has its inconsistencies and weaknesses (the revolution cannot be performed exceptionally from the political factors), so Edward Malecki metaphorically called his theory a form of Neo-Hegelianism,¹⁰⁴ because according to this logic, when the society will reach a stage of complete development of modernization, the development ends, political ideas are exhausted, the ideological crisis ends, followed by an end of the revolution. Essentially, it is a matter of an attitude which is quite close to the famous ideas of Bell and Lipset about the end of the ideology, or translated with the vocabulary of the Neo-Hegelians, and of Huntington as well, the machinery of the revolution becomes unnecessary because there is nothing more to do (the conflicts in the industrial societies can easily be resolved by using the bureaucratic political institutions, that is, according to these authors, the problems are defined only as techniques). Finally, according to this model of Huntington, the revolutions are, that is, will be a “privilege” of the developing countries.

9. CONCLUSION

Today, in the modern developed capitalist societies, the increasingly more present different forms of unrest, demonstrations, dissatisfaction and violence increasingly call into question the theories and the Neo-Hegelian models of development of the societies in the modern political science.

The theories of this type were quite influential, however some corrections of the same emerged soon. Hence, for example Tilly noted that “the individuals who are unorganized and powerless, regardless of their dissatisfaction, will not initiate a revolt. Pointing out the competition for power that is a mark of the revolution, Tilly claimed that a revolution is possible only when opposed aspirants for power emerge and when they have the resources to effectively insist on their demands. Modernization may evoke a revolution, however with the redistribution of the resources and the growth of the new groups that want to come into power, rather than with the diffuse dissatisfaction of the individuals.”¹⁰⁵

LITERATURE

[1] Magstadt, T.M., Schotten, P.M. (1988). *Understanding Politics, Ideals, Institutions and Issues*. (second edition). New York: St. Martin's Press.

[2] Smelser, N. (1963) *Theory of Sollestitute Behaviour*. New York:Free.

[3] Freeman. review Article: *Theories of Revolution*.

¹⁰³ See more details: Huntington, S. (1968). *Political Order in Changine Societes*. New Haven: Yale University Press. p. 371.

¹⁰⁴ Malecki.E.(1973).„Theories of Revolution and Industrialized Societies“, *journal of politics* 4, rr.948-985.

¹⁰⁵ Miller, D.(2002). *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Skopje: MI-AH, p. 373.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [4] Huntington, S. (1968). Political Order in Changing Societies, New Haven, Yale University Press.
[5] Malecki.E.(1973).„Theories of Revolution and Industrialized Societies“, Journal of politics 4.
[6] Miller, D.(2002). The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought. Skopje: MI-AH.

**MODERN CHALLENGES FOR THE MARITIME SECURITY OF THE REPUBLIC
OF BULGARIA**

Vyara Zhekova, PhD

G.S. Rakovski National Defence College, Bulgaria viarajekova@yahoo.com

Sabin Sabev, PhD

Vasil Levski National Military University - Veliko Turnovo Province, Bulgaria sisabev@nvu.bg

Abstract: In the contemporary reality the separate national countries are indeed facing many challenges. The safety issue is now especially important and topical, compared to the preceding decades: the safety of the state, of the institutions, of the individual citizens, the alliance safety, the safety of the whole world are all at stake in the modern global world. Safety has many dimensions today, one of which is the safety of the sea and seaside territories. This issue is especially topical also for Bulgaria, considering its Black sea coast and adjacent aquatory. The present article will be dealing namely with this aspect of safety.

Considering that Republic Bulgaria to the Black sea countries community again put in front of her the issues of safety at sea, search and rescue of people and vessels, protection of the state seaside infrastructure. Beside the usual dangers, stalking our seaside territories, now we have to be ready to respond also to the contemporary challenges.

Governments must fulfill their obligations and carry the responsibilities set forth in international regulations, procedures and practices contained in the documents of International Maritime Organization (IMO) and other relevant binding documents, participants who represented them, and also to take whatever measures may be necessary to ensure their observance. The state maritime politics should be the regulating connection with the public, as for the internal and external attitudes appearing upon carrying out the maritime activity. The state maritime politics should be the leading and main factor for realization of the national interests of Bulgaria in this area, as well as to ensure a high level of national security and defense of the country. The state politics for protection of human life at sea, the ecology of the sea and the protection of the critical sea-shore infrastructure including the cultural and material valuables upon disasters, are organizing connected and are very important priority, originated from the constitutional obligation of the country, to guarantee safety of people and fulfilling its international engagements.

The seas are Europe's lifblood. Europe's maritime spaces and its coasts are central to its well-being and prosperity. Shipping is vital for state's and Europe's international and domestic trade and remains the backbone of the maritime cluster. However, this industry will only continue to prosper if the Union keeps working to establish a high level of maritime safety and security This will be helpful to safeguard human lives and the environment while promoting such co-ordination between the parties on an international level playing field. The basic task of a seaside country is to ensure the safety of navigation. This brings to normal maritime business conditions and guarantees the human rights, regarding life and health at sea. Being a party per the International Search and Rescue Convention, 1979, Republic Bulgaria has a number of engagements, regarding the establishment, maintenance and administration of an adequate system for search and rescue of people in distress at sea. We are trying to regulate everything in our world with the help of normative acts, sticking to the dictum of placing law above everything, but when comes to search and rescue at sea activities, I believe human life should be treasured above all!

Keywords: national security, economic security, maritime security, national priorities, search and rescue at sea.

**СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД МОРСКАТА СИГУРНОСТ
НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ**

д-р Вяра Жекова

Военна академия „Г. С. Раковски” – София, Република България viarajekova@yahoo.com

д-р Събин Събев

Национален военен университет „Васил Левски” – Велико Търново, Република България
sisabev@nvu.bg

Резюме: В съвременните реалности предизвикателствата пред отделните национални държави са наистина много. Днес, още повече от предходните десетилетия, на дневен ред с особено голяма тежест стои въпросът за сигурността: сигурността на държавата, на институциите, на отделните граждани, съюзната сигурност, сигурността на света. Всички те са поставени на карта в съвременния глобален свят. Сигурността днес има много измерения. Едно от тях е сигурността на море и на крайморските територии. Този въпрос е особено актуален и за България, предвид нейното черноморско крайбрежие и прилежащата ѝ акватория. Именно този аспект на сигурността ще бъде разгледан в настоящата статия.

Принадлежността на Република България към общността на черноморските държави отново поставя пред нея въпроса за сигурността на море, търсенето и спасяването на хора и съдове, опазването на крайморската инфраструктура. Освен обичайните опасности, които дебнат крайморските ни територии, сега трябва да сме готови да отговорим и на съвременните предизвикателства.

Правителствата трябва да изпълняват задълженията си и да носят отговорностите, посочени в международните правила, процедури и практики, които се съдържат в документите на Международната морска организация (ММО) и други съответни задължителни документи. Участниците, които ги представляват, също трябва да вземат всички необходими мерки, за да гарантират спазването им. Морската политика на страната трябва да бъде регулиращата връзка с обществеността, за вътрешните и външните нагласи на обществото, появяващи се при реализиране на морската дейност. Държавната морска политика следва да бъде водещият и основен фактор за реализиране на националните интереси на България в тази област, както и по отношение на гарантиране на високо ниво на националната сигурност и отбрана на страната. Политиката на страната по отношение защитата на човешкия живот на море, на екологията на морското пространство, защитата на критичната брегова морска инфраструктура, включително културните и материалните ценности при бедствия, е много важен приоритет за държавата. Той е закрепен конституционно като задължение за страната, за да се гарантира безопасността на хората и изпълнението от страна на държавата на международните ѝ ангажменти.

Моретата са жизненоважни за Европа. Морските пространства на Европа и нейните брегови зони са в центъра на нейното благополучие и просперитет. Морските доставки са от жизненоважно значение за международната и вътрешна търговия на страната и на Европа и остават гръбнакът на морския отрасъл. Въпреки това, тази индустрия ще продължи да просперира само, ако Европейският съюз продължи да работи, за да се установи високо ниво на морска сигурност. Това би допринесло за запазването на човешкия живот и околната среда, насърчавайки подобно сътрудничество между страните на равнопоставена основа в международен план. Основна задача на една морска държава е осигуряването на безопасността на корабоплаването. По този начин се създават нормални условия за морския бизнес и се гарантират правата на човека по отношение на неговия живот и здраве на море. Като страна по Международната конвенция за търсене и спасяване от 1979 г., Република България има редица ангажменти по отношение на изграждане, поддържане и администриране на адекватна система на търсене и спасяване на хора, търпящи бедствие на море. В нашия свят се опитваме да регламентираме всичко посредством нормативните актове, като се придържаме към максимата да поставим правото над всичко, но когато става въпрос за дейности по търсене и спасяване на море, според мен е необходимо да поставим човешкия живот над всичко!

Ключови думи: национална сигурност, икономическа сигурност, морска сигурност, национални интереси, търсене и спасяване на море.

I. МОРСКА СИГУРНОСТ. НАЦИОНАЛНИ И МЕЖДУНАРОДНИ ПРИОРИТЕТИ

Дейността по търсене и спасяване услуга (ТИС/SAR), е изпълнението на мониторинг на бедствията, комуникация, координация, функциите по търсене и спасяване на море, включително предоставяне на медицинска помощ, първа помощ, или медицинска евакуация, чрез използване на публични и частни ресурси, включително сътруднически самолети, кораби, и други превозни средства и съоръжения. Правителствата трябва да изпълняват задълженията си и да носят отговорностите, посочени в международни правила, процедури и практики, които се съдържат в документите на Международната морска организация (ИМО) и други съответни задължителни документи, участниците които ги представляват, както и да се вземат всички необходими мерки, за да се гарантира спазването на море. Преди всичко Националният координатор за SAR следва да се определя по способности и специфична компетентност. Изпълнението на тези изисквания ще допринесе за повишаване на ефективността на SAR и ще реализира превенция на възможността то възникне на конфликт на интереси. Компетентните органи на всяка страна, в която законът се прилага по Споразумението за сътрудничество относно

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

морското търсене и спасяване в акваторията на Черно море (крайбрежни държави (споразумение Анкара) 27 ноември, 1998), са посочени в Приложение 1 / Член 1.

Таблица 1

България:	Министерство на транспорта
Грузия:	Морска администрация към Министерство на транспорта; (Промяна през 2007 г. - Министерство на икономиката и развитието)
Румъния:	Министерство на транспорта
Русия:	Морска администрация към Министерство на транспорта на Руската федерация
Турция:	Под секретариат за морско дело на министър-председателя
Украйна:	Министерство на транспорта (Промяна през 2011 г.)

Споразумение за сътрудничество относно търсене и спасяване в района на Черно море, Приложение 1

Според научните изследвания, вероятността от смъртни случаи на хора, попаднали в беда при масови инциденти в района на Черно море, е около 300 души всяка година. Предвид навлизането на големи пътнически кораби след 2005 г., разширяването на пътническите терминали в района на Черно море, тази вероятност няма да бъде реална и трябва да се разглежда като минимална. Минимумът, върху който трябва да бъде направена оценка на необходимите ресурси за българската национална система SAR, е готовност за незабавно търсене и спасяване, като 1/3 от хората в беда трябва да бъдат приети на борда, а за другите 2/3 от тях да е осигурена алтернатива, да има готовност за аварийна помощ, която следва да бъде предоставена от кораби, преминаващи от сцената на събитието или в отговорния район SAR на страната. От друга страна, следва да се обърне по-сериозно внимание на Международната конвенция за безопасността на човешкия живот на море, изискванията (SOLAS) планирани за SAR, между морската рисков координационен център (MRCC) и пътническите агенции, чиито кораби влизат или преминават през Българският отговорен район SAR (BMSRR) (SOLAS 74, регулиране V / 7.3.).

1.1. МОРСКА ПОЛИТИКА, ПРИНЦИПИ И ПОСТУЛАТИ

Държавната морска политика трябва да бъде регулиращата връзка с обществеността, на вътрешните и външни нагласи, появяващи се при извършване на морската дейност. Държавната морска политика следва да бъде водещият и основен фактор за реализиране на националните интереси на България в тази област, както и на националните приоритети в областта на сигурността и отбраната. Държавната морска политика следва да допринесе за утвърждаването на страната като морска държава, да се създадат благоприятни условия за постигане на целите и задачите при разработването на морските дейности. Държавната морска политика трябва да бъде контролиращият елемент по прилагане на принципите на сигурността на морския транспорт (MTS).

1.2. ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА ПО ПРИОРИТЕТ МОРСКА СИГУРНОСТ

Държавната политика за защита на човешкия живот на море, на екологията на морското пространство и защита на критичната брегова и морска инфраструктура, включително културните и материалните ценности при бедствия, са организирани и свързани дейности, много важен приоритет, конституционно задължение за гарантиране на сигурност на хората и изпълнението на международните ангажименти на страната. Най-важните цели на държавната политика за защита на човешкия живот, екологията и опазването на критичната инфраструктура на море и в крайморските райони са:

- изграждане на обединена спасителна система при бедствия, аварии, инциденти и кризи;
- класифициране на отговорностите според предпазните мерки;
- предотвратяване на развиващи се рискови фактори при появата на заплахи;
- използване по най-ефективен начин на формални и доброволни спасителни организации;
- гарантиране на националните програми за възстановяване.

1.3. СИГУРНОСТ НА МОРСКИЯ ТРАНСПОРТ

Функциите по сигурност на морския транспорт са свързани с осигуряване на безопасността на корабоплаването: хора, кораби и техния товар, безопасност на морския път и защита на околната среда. Тези функции се отнасят до процеса на движение на корабите от едно пристанище до друго и в момента на възникване на морски инцидент. Това изисква да се създадат и поддържат морски специализирани сили и средства, за предотвратяване на бедствия и отстраняване на техните последствия. Това изискване определя като особено важно мястото и ролята на дейностите по търсене и аварийно-спасителна дейност

в системата за сигурност на морския транспорт. Не би било ефективно да се създаде система за защита при бедствия, ако дейността по „търсене и спасяване“ не съществува.

1.3.1 Обществени приоритети за България са балансът на интересите между личността, обществото и държавата.

1.3.2. Основните характеристики на морската сигурност са:

- сигурността на море - търсене и спасяване;
- защита на морската среда от намесата на човешката дейност;
- компетентен надзор на правителството с цел ефективно прилагане на целите на тези дейности;
- взаимодействие между органите от морския транспорт, инфраструктурата и държавната власт (местно самоуправление), регионални специализирани граждански организации и други, свързани с международни и национални административни и морални ангажименти по отношение на възможността за упражняване на граждански контрол.

1.3. ИНТЕГРИРАНА МОРСКА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Моретата са жизненоважни за Европа. Морските пространства на Европа и нейните брегове са основа на нейното благополучие и просперитет - те са търговските пътища на Европа, регулатор на климата, източник на храна, енергия и ресурси, и предпочитано място за пребиваване и отпочиване за нейните граждани.

Нарастващата конкуренция за морското пространство и кумулативното въздействие от човешките дейности върху морските екосистеми доведе до фрагментиране и неадекватност на взетите решения в областта на морското дело. За решаването на настоящото положение, което застрашава в сериозна степен сигурността на Съюза, се налага по-голямо сътрудничество и интегриран подход между отделните държави.

Морският транспорт е от жизненоважно значение за международната и вътрешна търговия на Европа, и остава гръбнакът на морския отрасъл. Въпреки това, тази индустрия ще продължи да просперира само, ако Съюзът продължи да работи, за да се установи високо ниво на морска сигурност, което би допринесло за запазване на човешкия живот и околната среда, както и насърчаването на равнопоставеността между отделните държави на международно равнище.

1.3. ОТГОВОРНОСТИ И ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТТА НА БЕДСТВИЯТА, ТЪРСЕНЕТО И СПАСЯВАНЕ НА МОРЕ

Според Закона за защита при бедствия Министерският съвет формулира държавната политика в областта на защитата при бедствия. Министерският съвет трябва да:

1. Осигури цялостното управление на защита при бедствия.
2. Приемне програма за Национална защита при бедствия и годишните планове за нейното изпълнение.
3. Приемне Национален план за защита при бедствия и Национален план за извършване на спасителни и неотложни аварийно-ремонтни и възстановителни дейности.

В рамките на обхвата на техните компетенции, министрите и органите по член 19 (4) от Закона за администрацията, трябва: 1. Да анализират възможните източници на рискове и възможността за прилагане на превантивни дейности, за да се премахне или ограничи въздействието на рисковите фактори, които биха могли да причинят настъпване на бедствие. 2. Да участват в разработването на планове за защита при бедствия, на планове за изпълнение на спасителни, аварийно-ремонтни и възстановителни дейности, както и на външни аварийни планове; 3. Да поддържат подготвени сили и средства и да осигурят участието на структурите, които им докладват, като съставни части на интегрираната спасителна система, в съответствие с плановете за изпълнение на спасителни и аварийни ремонтни, на възстановителни дейности. Законът третира въпроса за отговорностите и политиката по отношение за всички национални системи за сигурност (по суша, море и въздух).

В нашия свят се опитваме да регламентираме всичко посредством нормативните актове, като се придържаме към максимата да поставим правото над всичко, но когато става въпрос за дейности по търсене и спасяване на море, е необходимо да поставим човешкия живот над всичко!

II. НАЦИОНАЛНИ СИСТЕМА ЗА МОРСКА СИГУРНОСТ

Основна задача на една морска държава е обезпечаването на сигурността на корабоплаването. По този начин се създават нормални условия за морския бизнес и се гарантират правата на човека по отношение на неговия живот и здраве на море. Необходимостта от сигурна система за навигация, както и изискванията към системата, се регулират от множество международни и национални правни актове.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Във връзка с това Република България е ратифицирала през десетилетията различни международни спогодби и актове, освен действащите в страната Конституция и други актове в националното законодателство, които имат отношение по тази тема. Всички те следва да не влизат в противоречие едни с други.

Като страна по Международната конвенция за търсене и спасяване от 1979 г., Република България има редица ангажменти по отношение на изграждане, поддържане и администриране на адекватна система по търсене и спасяване на хора, търпящи бедствие на море. Търсенето и спасяването (ТиС) тогава, когато се отнася за застрашен човешки живот, е задължение на всяка държава - страна по гореспомената конвенция, а освен това и дълг на всеки, който в една или друга степен е обвързал живота или работата си с морето. Ето защо тази дейност следва да бъде сред основните приоритети на държавната политика в областта на морския транспорт. Системата по търсене и спасяване включва комплекс от служби, средства и мероприятия, посредством които се осигурява своєвременна и ефективна реакция от страна на държавата в случай на бедствие на море. Разбира се, една такава система трябва да отговаря на специфичните особености на конкретната държава и по-специално на нейния отговорен район за търсене и спасяване. Фактори, като размер и конфигурация на района, интензивност на корабоплаването в него и в близост до него, особености на бреговата ивица, капацитет на спасителните служби на съседни държави и др., са определящи за това как ще бъде изградена системата за търсене и спасяване на Република България.

На територията на Република България Изпълнителна агенция „Морска администрация“ (ИАМА) е натоварена с функциите и отговорностите по обезпечаване на сигурността на корабоплаването, както и с дейностите по търсене и спасяване на море. Тя е юридическо лице на бюджетна издръжка към Министерство на транспорта на Република България. Статутът на ИАМА е регламентиран в Кодекса на търговското корабоплаване - чл. 360, ал. 1. Дейността, структурата, организацията и съставът на агенцията се определят с Устройствен правилник, приет от Министерския съвет.

В Морския спасително-координационен център (МСКЦ) се носи 24-часово непрекъснато дежурство на смени. През 2015 година са получени и обработени общо 96 сигнала за бедствие, от които действителни са 45 сигнала, което представлява 47% от общия брой. Проведени са 22 операции, при които са спасени 59 души. Тенденцията за получените сигнали се запазва постоянна, като в сравнение с 2014 г. броят на сигналите с малко е занижен (100 сигнала за 2014 г.). От получените и обработени действителни сигнали за инциденти се налага извода, че за своєременно реагиране със спасителни катери, същите трябва да са развърнати в критичните райони за инциденти (Калиакра, Златни пясъци, Бяла-Обзор, Емине и южно от Созопол). В северния район през 2015 г. средства за търсене и спасяване бяха разположени единствено във Варна и Каварна, като в края на лятото катер беше позициониран и в Бяла, а в южния район дежурни съдове имаше в Бургас, Приморско и Св.Влас. Налага се разполагането и на катер северно от нос Калиакра, поради факта че там района е специфичен в метео- и хидрообстановка, и броя на инцидентите в този район се запазва, а няма близко разположени средства за реакция. МСКЦ участва в международен проект за контрол на корабоплаването и в дейности по линия на международни организации и европейски структури в областта на ТиС по море, както и в международни форуми като проведената през месец октомври в Истанбул Единадесетата конференция по ТИС на черноморските държави.

Таблица 2
Получени сигнали за бедствие в МСКЦ - Варна през 2015 г.

Месец	сигнали	От тях Д / Н / Ф	В БМОРТС ДА / НЕ
Януари	5	1 / 1 / 3	2 / 3
Февруари	5	0 / 0 / 5	1 / 4
Март	8	4 / 0 / 4	6 / 2
Април	2	0 / 0 / 2	1 / 1
Май	5	2 / 0 / 3	2 / 3
Юни	3	1 / 0 / 2	1 / 2
Юли	20	10 / 0 / 10	16 / 4
Август	20	11 / 0 / 9	16 / 4
Септември	14	10 / 0 / 4	14 / 0

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Октомври	4	2 / 0 / 2	4 / 0
Ноември	6	2 / 0 / 4	3 / 3
Декември	4	2 / 0 / 2	3 / 1
Всичко:	96	45 / 1 / 50	69/27

Годишен отчет ТиС 2015, ИАМА

Освен Изпълнителна агенция „Морска администрация“ в България действа и сдружението с идеална цел Булсар, създадено през 1996 година, за координация, търсене и спасяване на бедстващи хора, оцелели след катастрофи в българския морски отговорен район. Името е съчетание от букви, подсказващи националния признак и от началните букви на английския израз “Search and Rescue” (търсене и спасяване). Сдружението е учредено на 20.04.1996 г. във Варна. Пререгистрирано по Закона за юридическите лица с нестопанска цел, като “сдружение с нестопанска цел в обществена полза”, Булсар е вписано в централния регистър на юридическите лица с нестопанска цел към Министерството на правосъдието.

В края на 2015 година правителството на Република България одобри промени в Наредбата за системите за движение, докладване и управление на трафика и информационно обслужване на корабоплаването в морските пространства на Република България, поради въвеждането на европейските изисквания за създаване на система на Общността за контрол на движението на корабите и за информация, разписани в Директива 2014/100/ЕС. Всичко това предполага да се улесни обменът и споделянето на информация, както и използването на Системата за морска информация и обмен (SafeSeaNet), на интегрираната информационна система и на платформата за осигуряване на сближаването и оперативната съвместимост на морските системи и приложения. Системата SafeSeaNet е създадена с цел повишаване на морската безопасност, пристанищната и морската сигурност, опазването на околната среда и готовността за предприемане на действия в случай на замърсяване, дава възможност за обмен на допълнителна информация за улесняване на ефикасно движение и транспорт по море.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да започне процес по коригиране и/или изменение на сегашната система и организация на ТиС и изготвяне на Стратегия или Концепция за бъдещата дейност по ТиС в Република България задължително трябва да се извърши: цялостна оценка, включително и на риска на дейността до сега, анализ на морската аварийност в българския отговорен район и в целия черноморски регион, оценка на корабоплаването и тенденции в неговото развитие в близките 10 години и не на последно място оценка, анализ и перспективи за развитие на досегашните участници в ТиС: ИАМА, ВМС, ГрПолиция и други.

Разработването на национална стратегия за морско търсене и спасяване трябва да бъде насочена към решаването на основния въпрос – каква система трябва да създаде и поддържа България за да бъде адекватна на сегашните и бъдещите опасности от инциденти на море и конкретно за българския отговорен район, който ще носи отговорността по организацията, функционирането и развитието на системата за ТиС на море.

По света има различни модели на организация : военен, смесен и граждански. Всеки един от тях си има предимства и недостатъци. За България е особено важно не да измисляме нов – български модел, а да се обединим около този модел, който е оптимален като организация, действие, функциониране, ефективност и финансиране. Не на последно място следва да се извърши цялостен преглед на националното законодателство и международните актове, касаещи търсенето и спасяването на море, с цел изглаждането на противоречията и в крайна сметка тяхната хармонизация.

ИЗТОЧНИЦИ

[1] Белев, Б., Търсене и спасяване на море, Издател Е-литера.

[2] Годишен отчет ТиС 2015, ИАМА.

[3] Конституция на Република България, Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991г., (изм. и доп., бр.85 от 26.09.2003г., изм. и доп., ДВ. бр.18 от 25.02.2005 г., бр. 27 от 31.03.2006 г., бр.78 от 26.09.2006 г. - Решение № 7 на Конституционния съд от 2006 г., бр. 12 от 6.02.2007 г., изм. и доп. ДВ. бр.100 от 18 Декември 2015г.).

[4] Международна конвенция за търсене и спасяване по море, 1979, Ратифицирана със закон, приет от 38-о Народно събрание на 12.05.1999 г. - ДВ, бр. 47 от 21.05.1999 г. Издадена от Министерството на

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

транспорта, обн., ДВ, бр. 75 от 24.08.1999 г., в сила от 7.08.1999 г., изм., бр. 61 от 26.07.2005 г., в сила от 1.01.2000 г.

[5] Наредба за системите за движение, докладване и управление на трафика и информационното обслужване на корабоплаването в морските пространства на Република България (загл. Изм., ДВ, БР. 97 от 2010 г., в сила от 10.12.2010 г.) ДВ. бр. 93 от 01.12.2015.

[6] Agreement On Cooperation Regarding Maritime Search And Rescue Services Among Black Sea, (Ankara Agreement) 27 November 1998.

[7] Agreement for co-operation among the Parties in respect of services within the Black Sea, 11 November 2002.

[8] AREA SEARCH AND RESCUE PLANS, Notification of an Agreement on Search and Rescue Regions and co-ordination of search and rescue services in accordance with paragraph 2.1.4 of the Annex to the International Convention on Maritime Search and Rescue, 1979, as amended, INTERNATIONAL MARITIME ORGANIZATION LONDON, Ref. T2-OSS/2.6, SAR.6/Circ.24, 25 April 2005.

[9] Disaster Protection Act, Promulgated, State Gazette, No. 102/19.12.2006, amended, SG No. 41/22.05.2007, amended and supplemented, SG No. 113/28.12.2007, effective 1.01.2008, amended, SG No. 69/5.08.2008, SG No. 102/28.11.2008, amended and supplemented, SG No. 35/12.05.2009, effective 12.05.2009, amended and supplemented, SG No. 74/15.09.2009, effective 15.09.2009, amended and supplemented, SG No. 93/24.11.2009, effective 25.12.2009, supplemented, SG No. 61/6.08.2010, amended and supplemented SG No. 88/9.11.2010, effective 1.01.2011, amended, SG No. 98/14.12.2010, effective 1.01.2011, SG No. 8/25.01.2011, effective 25.01.2011, supplemented, SG No. 39/20.05.2011

[11] International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS).

[12] Overview of activity – 2012, BULSAR, 2012.

[13] Recommendations to master in case of sinking or grounding, N. Gerchev.

[14] <http://bulsar.org>

[15] <http://www.imo.org>

[16] <http://www.marad.bg>

Авторите на статията изказват своята искрена и голяма признателност, и благодарност на Пламен Бонев, Началник отдел МСКЦ, Главна дирекция „Аварийно-спасителна дейност“, Изпълнителна агенция „Морска администрация“, капитан Никифор Герчев, Кирил Пенчев и к-н Ир Мирослав Койчев, благодарение на които получиха както материалите, така информацията и пълното съдействие за тази статия.

FUNCTIONALITY OF THE SYSTEM OF PROTECTION AND RESCUE IN FLOOD MANAGEMENT IN THE SKOPJE REGION IN 2016

Mende Solunchevski, Ph.D

Ministry of Defence, Military Academy, Republic of Macedonia, mendesolun@yahoo.com

Maja Timovska, Ph.D

Directorate for Protection and Rescue, Military Academy, Republic of Macedonia,
timovskam@yahoo.com

Abstract: Protection and Rescue System are organized for detection and prevention of occurrence and elimination of consequences caused by natural disasters and other accidents that endanger people's lives and property. The functionality of the system for protection and rescue is accomplished through the basic functions of management: planning, organizing, managing, controlling and so on. Stated functions implemented by state authorities, state government, local government, public enterprises, public institutions and services, companies, NGOs, citizens and forces for protection and rescue.

Southeast Region of Skopje in the evening of August 6, 2016 is affected by storm with heavy rainfall and strong winds that caused floods predominantly in the municipality of Gazi Baba. Most affected areas were Stajkovci, Cento, Sindelic, Strachinci, Bulachani, Viniche, Creshevo, Kamnik, Rashtanski time and others. Flooded region were involved subjects of the Protection and Rescue System. However floods killed 22 people over 50 were injured and taken huge material damage.

The subject of this paper is to review the functioning of the Protection and Rescue System in dealing with this natural disaster, which are its positive and negative characteristics of its functioning and that the lessons learned for the future.

Keywords: functions, flood, protection, rescue, damages.

ФУНКЦИОНАЛНОСТА НА СИСТЕМОТ ЗА ЗАШТИТА И СПАСУВАЊЕ ВО СПРАВУВАЊЕ СО ПОПЛАВИТЕ ВО СКОПСКИОТ РЕГИОН ВО 2016 ГОДИНА

Вонр.проф. д-р Менде Солунчевски,

Министерство за одбрана-Воена академија, Република Македонија, mendesolun@yahoo.com

Д-р Маја Тимовска,

Дирекција за заштита и спасување, Воена академија, Република Македонија,
timovskam@yahoo.com

Резиме: Системот за заштита и спасување се организира за откривање и спречување на настанување и отстранување на последиците настанати од природни непогоди и други несреќи, со кои се загрозуваат животите на луѓето и материјалните добра. Функционалноста на системот за заштита и спасување се остварува преку основните функции на менаџментот: планирање, организирање, раководење, контрола итн. Наведените функции ги спроведуваат државните органи, органите на државната управа, единиците на локалната самоуправа, јавните претпријатија, јавните установи и служби, трговски друштва, здруженија на граѓани, граѓаните и силите за заштита и спасување.

Југоисточниот регион на Скопје во вечерните часови на 6 август 2016 е погоден од невреме проследено со обилни врнежи од дожд и со силен ветер кои предизвикаа поплави доминантно на територијата на општина Гази Баба. Најзагрозени подрачја беа Стајковци, Ченто, Сингелик, Страчинци, Булачани, Виниче, Прешево, Камник, Раштански пат и други. Во поплавениот регион беа ангажирани субјектите на системот за заштита и спасување. Сепак во поплавите загинаа 22 лица повеќе од 50 се повредени и се направени огромни материјални штети.

Предмет на овој труд е приказ на функционирањето на системот за заштита и спасување во справувањето со оваа природна непогода, кои се негови позитивни и негативни карактеристики од неговото функционирање и кои се научените лекции за во иднина.

Клучни зборови: функции, поплава, заштита, спасување, штети.

ВОВЕД

Основна цел на Системот за заштита и спасување (СЗС) е заштита и спасување приоритетно на населението, а потоа и материјалните добра од природни непогоди и другио несреќи. За остварување на оваа цел презема низа превентивни, оперативни и асанациски мерки и задачи.

Со негово ефективно и ефикасно функционирање ги постигнува поставените цели и ги остварува зацртаните задачи во мир, кризна, вонредна и воена состојба. Функционирањето на СЗС се остварува преку менаџерските функции: планирање, организирање, раководење и контролирање. Тие се меѓусебно поврзани и испреплетени со одредени специфики за секоја новонастаната состојба.

Во овој труд е даден краток приказ на ефективностa и ефикасноста на менаџерските функции врз основа на обемно истражување на човечките ресурси кои се дел од овој систем. Теоретскиот преглед и истражувачките резултати за функционирањето на СЗС се тестирали во поплавите во Скопскиот регион во 2016 година.

МЕНАЏМЕНТ ФУНКЦИИТЕ ВО СИСТЕМОТ ЗА ЗАШТИТА И СПАСУВАЊЕ

Планирање

Планирањето претставува мисловна активност насочена кон проектирање на организациските цели.¹⁰⁶ Значаен дел од планирањето е стратeгиското планирање, кое претставува процес на дефинирање на визија, мисија и стратегија со фокусирање на начините и ресурсите за нејзина успешна реализација.¹⁰⁷

Планирањето во заштитата и спасувањето се состои од воспоставување: визија, мисија, цели, проценка на загрозеност, стратегија и план за ЗС. Визијата е воспоставување на ефикасен СЗС во Република Македонија (РМ) во согласност со потребите на современото општество. Мисијата е континуирана заштита и спасување на населението и материјалните добра од природни непогоди и други несреќи.¹⁰⁸ Основна цел на СЗС е заштита и спасување на населението и материјалните добра од природни непогоди и други несреќи (ПНДН). Од оваа основна цел произлегуваат повеќе цели. Целите може да се разгледуваат организираност на самозаштитата; дневник на активности во заштита и спасување; работна карта за следење на состојбата и др.¹⁰⁹

Организирање

Организирањето е процес на создавање на организациска структура и дизајн. Организациската структура и дизајн вклучуваат: специјализација, департаментација, воспоставување врски за поднесување извештај, дистрибуција на авторитет и координација¹¹⁰.

Организацијата на СЗС во РМ ќе ја претставиме според два критериуми. *Прво*, организацијата на СЗС преку видот на субјектите кои се партиципенти и нивните основни надлежности во областа на заштита и спасување. *Второ*, организацијата на СЗС преку основните елементи.

Според првиот критериум во СЗС учествуваат: Собранието на РМ, Владата на РМ, органите на државна управа, Армијата на РМ (АРМ), единиците на локална самоуправа (ЕЛС), трговските друштва, јавни установи и служби, невладини организации, граѓаните и силите за заштита и спасување¹¹¹. Во рамките на СЗС одговорни субјекти се: Дирекцијата за заштита и спасување (ДЗС) и единиците на локална самоуправа (ЕЛС).

ДЗС е самостоен орган на државната управа формиран заради извршување на работите на заштита и спасување од ПНДН. За извршување на своите надлежности ДЗС е организирана во седум сектори со 22 одделенија, 2 независни одделенија и 35 подрачни одделенија за ЗС на територијата на РМ.

ЕЛС е заедница на жители на одредено подрачје утврдено со закон која преку своите органи и преку администрацијата и организираниите јавни служби овозможува вршење на надлежности

¹⁰⁶ Димитровски, Р., Менаџмент, ИМЗ, Скопје, 2008, стр.157.

¹⁰⁷ Стафановска, Л., Солунчевски, М., Стратегиски менаџмент, БАС, Скопје-Битола, 2015, стр.18.

¹⁰⁸ www.dzs.gov.mk<http://www.dzs.gov.mk/node.aspx?id=78> (пристапено 14 февруари, 2015)

¹⁰⁹ <http://www.psm.mk/nov/images/stories/dokumenti> (пристапено 13 февруари, 2016)

¹¹⁰ Грифин, Р., Principles of management, Основи на менаџмент (превод) Генекс, Кочани, 2010, стр. 140.

¹¹¹ Закон за заштита и спасување, Службен весник на РМ, број 36/2004

пропишани со закон.¹¹² Од аспект на заштита и спасување во ЕЛС се систематизирани работни места во администрацијата и територијалните противпожарни единици (ТППЕ)¹¹³.

Според вториот критериум СЗС е организиран од следните елементи: самозаштита, мерки за заштита и спасување и сили за заштита и спасување.¹¹⁴

Раководење

Раководењето во ЗС ќе го разгледаме од два аспекти: *прво*, раководење во СЗС во поширока смисла која го одразува целокупниот процес на работење на вработените во ДЗС и ЕЛС и *второ*, раководење и командување со акциите за заштита и спасување од ПНДН.

Според првиот критериум во СЗС раководи Владата на РМ преку ДЗС. Со ДЗС раководи директор именуван од Владата на РМ. Во негово одсуство раководи заменик директор, исто така именуван од Владата на РМ¹¹⁵. Останатите раководни структури во ДЗС се административни службеници. Во ДЗС раководат раководители на сектори и заменици раководители на сектори. Во секторите функционираат повеќе одделенија со кои раководат раководители на одделенија.

Со ЕЛС раководи градоначалник избран на непосредни избори од граѓаните и совет составен од различен број на советници во зависност од бројот на населението во ЕЛС, исто така избрани на непосредни избори од страна на граѓаните. Со заштитата и спасувањето раководат советници-административни службеници, во рамките на некој од секторите или одделенија во ЕЛС каде нема сектори. Со територијалните противпожарни единици (ТППЕ) и од аспект на периодот на дејствување, пред, за време или после ПНДН. Во таа смисла основни цели се: превенција од природни непогоди и други несреќи; одговор во случај на настанување на природни непогоди и други несреќи; отстранување на последиците од природни непогоди и други несреќи.¹¹⁶

РМ има изработено Проценка на загроеност од ПНДН, Стратегија за заштита и спасување и План за заштита и спасување од ПНДН. Во Планот за заштита и спасување разработуваат документи за: подготвеност на силите за заштита и спасување, материјално-технички средства (МТС) и опрема; мобилизација на силите за заштита и спасување, МТС и опрема и ангажирање на силите за заштита и спасување, МТС и опрема.¹¹⁷

Планот за заштита и спасување содржи: Проценка на загроеност од ПНДН; План за заштита и спасување по мерките за заштита и спасување; План за употреба на силите за заштита и спасување; План за врски и Посебни документи. Како посебни документи во Планот за заштита и спасување влегуваат: преглед на силите за заштита и спасување; преглед на материјално техничката опременост на силите за заштита и спасување; преглед на трговски друштва (ТД), јавни претпријатија (ЈП), јавни установи и служби (ЈУС) кои се ангажираат на задачи за заштита и спасување и нивна материјална и кадровска опременост; преглед на здруженија на граѓани, хуманитарни и невладини организации кои се ангажираат на задачи за заштита и спасување и нивна материјална и кадровска опременост; преглед на состојбата на

раководат командирите на ТППЕ. За раководење со заштитата и спасувањето е многу значајно: Запознавање на работата и вработените; Развој на ефективна и ефикасна комуникација во организацијата; Поттикнување и развој на тимска работа итн.¹¹⁸

Според вториот критериум во раководење и командување со акциите за заштита и спасување од ПНДН хиерархиската одговорност од горе надолу следува според следниот редослед: Командантот на Главниот штаб за заштита и спасување (ГШЗС) за својата работа е одговорен пред Владата, а командантите на подрачните штабови за заштита и спасување (ПШЗС) се одговорни пред директорот на ДЗС. Командирите на единиците и раководителите на тимовите пред командантот на ПШЗС. Командантите на просторните штабови за заштита и спасување се одговорни пред органот што ги формира, а командирите на единиците пред командантот на просторниот штаб за заштита и спасување. Со единиците на теренот командуваат командирите и командите на соодветните единици на

¹¹² Закон за локална самоуправа, Службен весник на РМ, бр.5/2002

¹¹³ Закон за пожарникарство, Службен весник на РМ, бр.67/2004

¹¹⁴ Закон за заштита и спасување, (пречистен текст) Службен весник на РМ, бр93/2012,

¹¹⁵ Закон за заштита и спасување, Службен весник на РМ (пречистен текст) број 93/2012, член 19.

¹¹⁶ Закон за заштита и спасување, Службен весник на РМ, 36/2004, <http://www.dzs.gov.mk/node.aspx?id=1>

¹¹⁷ Уредба за начинот на ракување и употреба на планот за ЗС од ПНДН на РМ и за содржината ракувањето и употреба на плановите за ЗС на ЕЛС, ТД, ЈП, ЈУС, службен весник на РМ, број 76/2006.

¹¹⁸ Солунчевски М., Тимовска М., Современ менаџмент на СЗС, (работен текст), 2016, стр.205

територијата на која се ангажирани во акциите за заштита и спасување на населението и материјалните добра од ПНДН¹¹⁹. Во акциите за заштита и спасување од ПНДН се ангажираат сили на АРМ одкако ќе се исцрпат останатите можности. Со силите на АРМ кои се ангажираат во акциите за заштита и спасување од ПНДН раководи Претседателот на РМ (врховен командант на АРМ) преку овластени раководители. За обезбедување на акциите за заштита и спасување од ПНДН се ангажираат сили на Министерството за внатрешни работи (МВР). Со силите на МВР кои се ангажираат во акциите за заштита и спасување од ПНДН раководи министерот за внатрешни работи преку овластени раководители.

Контролирање

Контролирањето е процес со помош на кој менаџерите набљудуваат и регулираат колку ефикасно и ефективно организацијата и нејзините членови ги извршуваат активностите неопходни да се остварат поставените цели.¹²⁰

Контролирањето во заштита и спасување регулира колку ефикасно и ефективно СЗС ги извршува своите функции и ги остварува поставените цели. За успешно спроведување на контролата во наведените области најпрво се поставуваат стандарди на контрола. Сите плански решенија кои се однесуваат на мерките за заштита и спасување и на силите за заштита и спасување претставуваат стандарди за контрола. Покрај нив постојат и бројни други стандарди на контрола кои се регулирани со позитивната норматива во заштита и спасување. Спроведување на стандардите се врши преку инспекциски надзор. Инспекциски надзор во СЗС спроведуваат генералниот инспектор, инспекторите на ДЗС и инспектори на други органи на државна управа. Генералниот инспектор, инспекторите на ДЗС и инспекторите на Директоратот за инспекција за утврдените недоследности составуваат записник. Во записникот предлагаат мерки за постигнување на стандардите. Мерките можат да бидат превентивни со определување на временски период за отстранување на недоследностите или казнени со изрекување на прекршочна, кривична или материјална одговорност. Доколку инспекторот за заштита и спасување при спроведување на контролниот надзор утврди дека не се отстранети утврдените неправилности, поднесува барање за поведување постапка пред надлежната комисија¹²¹

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Истражувањето е вршено во 2016 година на вработените во ДЗС и ЕЛС кои работат на проблематиката од областа на заштитата и спасувањето (администрација и ТППЕ) и врз силите за заштита и спасување. Истражувањето е вршено на целата територија на РМ. Примерокот го сочинуваат 480 испитаници. Исказите се движат од 1-не се согласувам до 5-целосно се согласувам. Со 0 се означени учесниците кои не дале никаков одговор на исказот. Во продолжение следува збирен преглед на резултатите кои се однесуваат на менаџерските функции во СЗС.

Табела 1 Планирање во Системот за заштита и спасување

	И С К А З	1	2	3	4	5	0	СЕ
1	Планот за ЗС за мојата територија е реален	41	63	162	145	41	28	480
2	Планските решенија за мерките за ЗС од ПНДН на мојата територија се реални	22	78	202	98	43	37	480
3	Планските решенија за силите за ЗС од ПНДН во мојата ОЕ/ЕЛС се реални	42	61	205	108	41	23	480
	Планирање/ Вкупно	105	202	569	351	125	88	1440

Од табелата се гледа дека испитаниците доминантно или 41,4% се согласуваат и 24,3% значително се согласуваат со планот за заштита и спасување и планските решенија според мерките и силите за заштита и спасување. Но, исто така не е мал бројот од 7,3% кои не се согласуваат или 14,0% делумно се согласуваат со актуелните плански решенија, како и 6,1% испитаници кои не дале одговор. Ваквата констатација остава простор за подобрување на планирањето во СЗС.

¹¹⁹ Уредба за начинот на раководење и командување со силите за ЗС, Службен весник на РМ, бр18/2006.

¹²⁰ Garet, J., Jennifer, G., Contemporary management, Современ менаџмент (превод), 2010, Скопје, 431.

¹²¹

Табела 2 Организирање на Системот за заштита и спасување

	И С К А З	1	2	3	4	5	0	СЕ
1	Мојата ОЕ има соодветна систематизација согласно надлежностите што ги има во СЗС	80	100	185	60	0	55	480
2	Во мојата организација има преклопување на надлежности во ЗС со други субјекти	40	60	163	40	20	157	480
3	Мојот/а штаб / единица има соодвен личен состав	23	36	60	40	20	301	480
	Организирање /Вкупно	143	196	408	140	40	513	1440

Доминантен број од вработените во организациските единици (ОЕ) на ДЗС, ЕЛС и ТППЕ 51% се согласуваат со систематизацијата на нивната ОЕ. Сепак голем процент 46,4% сметаат дека истата има преклопување на надлежности со други субјекти во областа на заштита и спасување. Дискутабилен е бројот на испитаници кои не дале одговор во делот на соодветноста на личниот состав на штабот/единицата во која се распоредени 62,7%. Тоа остава простор дека огромен број од припадниците на силите во изминатите години немаат учествувано во активности со нивниот штаб/единица. Сепак збирно согледано преку трите искази само 40,8% од испитаниците имаат позитивно мислење за организирањето на СЗС, а 23,7% имаат негативно мислење и останатите 35,5% немаат свое мислење. Ваквиот резултат остава пртостор за размислување од промена во организациската структура и дизајн на СЗС.

Од оние кои не се согласуваат или делумно се согласуваат со систематизацијата на ОЕ, сметаат дека треба да се редифинира бројот на работни места, а во поглед на силите за заштита и спасување, да се намали бројот на единиците.

Табела 3 Раководење во Системот за заштита и спасување

	И С К А З	1	2	3	4	5	0	СЕ
1	Раководење со СЗС	20	103	107	145	60	45	480
2	Раководење и командување со акциите за ЗС	35	49	50	45	0	301	480
	Раководење/Вкупно	55	152	157	190	60	346	960

Доминантниот број 65% од испитаниците имаат позитивно мислење за секојдневното раководење со СЗС, но не е мал процентот 25,6% кои не се согласуваат или делумно се согласуваат. Што се однесува до раководењето и командувањето со акциите за заштита и спасување поделени се ставовите на учесниците кои не се согласуваат или делумно се согласуваат 8,7% наспроти кои се согласуваат или значително се согласуваат 9,9%. Големата бројка на испитаници 36% кои не дале одговор упатува на немање искуство на голем број на испитаниците особено на припадниците во силите за заштита и спасување во акциите за заштита и спасување од ПНДН.

Како најголеми забелешки на испитаниците во акциите за заштита и спасување се истакнуваат непознавањето на задачите од страна на учесниците и нередоследно ангажирање на силите во акциите за заштита и спасување на населението и МД од настанатите ПНДН.

Табела 4 Контролирање во Системот за заштита и спасување

	И С К А З	1	2	3	4	5	0	СЕ
1	Стандардите и нормите според кои се врши контролата се реални	78	42	144	104	60	52	480
2	Одговорните лица спроведуваат ефективна и ефикасна контрола	85	100	140	70	25	60	480
	Контролирање / Вкупно	163	142	284	174	85	112	960

Најголемиот број од испитаниците 51,6% се согласуваат и значително се согласуваат со стандардите кои се користат за надзор и контрола врз субјектите и вработените во СЗС. Сепак не е за

занемарување и бројот на испитаници 25% кои не се согласуваат или делумно се согласуваат со воспоставените стандарди преку позитивната норматива. Скоро половина од испитаниците 48,9% сметаат дека одговорните лица-инспекторите и раководните структури спроведуваат ефективна и ефикасна контрола. Сепак не е за занемарување и бројот на испитаници 38.5% кои не се согласуваат или делумно се согласуваат со пристапот во спроведување на контролата во субјектите во СЗС. Збирниот преглед кои го сочинуваат стандардите за контрола и спроведување на истата укажува дека контролирањето придонесува за ефективно и ефикасно функционирање на СЗС, но има забелешки во поглед на видот на контролата.

Испитаниците сметаат дека доминантно функционира систем на контрола врз вработените наспроти воспоставување на систем на контрола врз планирани и остварени резултати. Скоро сите испитаници се согласни дека казнените одрдеби во СЗС преку Законот за заштита и спасување и Законот за пожарникарство не се спроведуваат.

ФУНКЦИОНИРАЊЕТО НА СИСТЕМОТ ЗА ЗАШТИТА И СПАСУВАЊЕ ВО ПОПЛАВИТЕ ВО СКОПСКИОТ РЕГИОН ВО АВГУСТ 2016 ГОДИНА

Југоисточниот регион на Скопје во вечерните часови на 6 август 2016 е погоден од невреме проследено со обилни врнежи од дожд и со силен ветер кои предизвикаа поплави доминантно на територијата на општина Гази Баба. Како функционираше СЗС? Извадокот е од Студија на случај „Поплавите во скопскиот регион во 2016 година“¹²² Студијата на случај ги потврдува истражувањата во однос на функциите на СЗС. Во таа смисла Поплавата ги изнесе овие констатации дека постојат во одговорните субјекти добри плански решенија, но одсуство на добра првична организација на силите вклучени во акциите за заштита и спасување од поплавите. Раководењето со акциите за заштита и спасување покажа бројни аномалии во поглед на редоследот на ангажирање на силите за заштита и спасување и меѓусебна комуникација и координација на субјектите. Контролирањето покажа преку непочитувањето на стандардите во поглед на урбанистичките проекции и неисполнувањето на стандардите во поглед на градење на инфраструктурата и објектите во погодениот регион слабости или неспроведување на ефективна и ефикасна контрола од страна на одговорните лица. Како резултат на овие слабости загинаа 24 лица и се повредени повеќе од 60 лица. Овие констатации беа потврдени и на тркалезната маса организирана од страна на Факултетот за безбедност при УКЛЮ-Битола, на ден 03.10.2016 година во Скопје.¹²³

ЗАКЛУЧОК

Планирањето во СЗС е релативно добро, но се забележуваат одредени недостатоци, во поглед на ефективност на планските решенија и нивно ажурирање. Во организациската структура на одговорните субјекти во СЗС се забележуваат преклопување на надлежности. Заради тоа се наметнува потреба од редифинирање на работните места во одговорните субјекти и намалување на бројот на силите за заштита и спасување. Секојдневното раководење со СЗС е добро, но се забележуваат слабости во раководењето и командувањето со акциите за заштита и спасување пред се во делот на редоследно ангажирање на силите и делот на извршување на задачите на учесниците. СЗС во своите плански решенија и позитивната норматива ги исполнува пропишаните стандарди во меѓународни димензии, но нивното спроведување не е на завидно ниво.

Аномалиите на функционирањето на СЗС во РМ преку неговите основни менаџерски функции дојдоја до израз во поплавите во 2016 година каде за релативно краток временски период се случија 24 жртви и стотина повредени, но и голема материјална штета.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Димитровски, Р., Менаџмент, ИМЗ, Скопје, 2008.

[2] Грифин, Р., Principles of management, Основи на менаџмент (превод) Генекс, Кочани, 2010.

¹²² За потребите на книгата Современ менаџмент на Системот за заштита и спасување, авторите изработија „Студија на случај-Поплавите во Скопскиот регион во 2016 година“, врз база на достапните податоци преку медиумите, каде е тестирано функционирањето на Системот за заштита и спасување во реална ситуација, август, 2016.

¹²³ Авторот беше учесник на оваа тркалезна маса и даде свој приодомнес и говореше на тема: Функционалноста на СЗС во кризна ситуација со акцент на поплавите во скопскиот регион во август 2016 година, со презентација на Студијата на случај. (03.10.2016, Скопје, 16,00 час.)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [3] Garet, J., Jennifer, G., Contemporary management, Современ менаџмент (превод), 2010, Скопје,
- [4] Стафановска, Л., Солунчевски, М., Стратегиски менаџмент, БАС, Скопје-Битола, 2015,
- [5] Солунчевски М., Тимовска М., Современ менаџмент на Системот за заштита и спасување, (работен текст), 2016,
- [6] Солунчевски, М., Тимовска М., Студија на случај-Поплавите во Скопскиот регион во 2016 година, август, 2016.
- [7] Закон за локална самоуправа, Службен весник на РМ, бр.5/2002
- [8] Закон за заштита и спасување, Службен весник на РМ, 36/2004
- [9] Закон за пожарникарство, Службен весник на РМ, бр.67/2004
- [10] Уредба за начинот на ракување и употреба на планот за ЗС од ПНДН на РМ и за содржината ракувањето и употреба на плановите за ЗС на ЕЛС, ТД,ЈП,ЈУС, службен весник на РМ, број 76/2006.
- [11] Уредба за начинот на раководење и командување со силите за ЗС, Службен весник на РМ, бр18/2006.
- [12] <http://www.dzs.gov.mk><http://www.dzs.gov.mk/node.aspx?id=78> (пристапено 14 февруари, 2015)
- [13] <http://www.psm.mk/nov/images/stories/dokumenti> (пристапено 13 февруари, 2016)

PRIORITIZATION OF COMMUNICATION IN SITUATION OF CRISIS

Svetoslava Kovatcheva, Ph.D

SU “St. Kl. Ohridski” – Sofia, Bulgaria kovatcheva.svetoslava@yahoo.com

Abstract: A key point to prevent the growth of a crisis situations for the organization is the right approach to communicating the circumstances in which situations have arisen, developed and mastered simultaneously. Organizations in crisis very often orient the communication process mainly to external audiences without considering the fundamental role of internal audiences to restore the sustainable status quo. Even in a conventional situation the principles of work in Public Relations suggest priority handling the internal audiences of the organization. This rule applies with even greater force for any periods of instability for the organization for various reasons. Often organizations in crisis receive increased attention from the media, especially when critical occurring circumstances within the organization and the market in which it operates, reflect on its real and potential customers, partners, associates. Therefore in a crisis situation it is necessary not only prioritizing communication to its target internal and external audiences, but also synchronize the information supplied in the communicative process. Synchronization in the communication process implies not only sending a clear unambiguous message as to the internal audience and to the outside, but also requires a robust and appropriate periodicity in informing the public about the development of the critical situation. The admission of any information vacuum in terms of public awareness of developments in tackling the crisis at any one time can cause guesswork false interpretations, emergence of rumors that could designed in the media and public reality the crisis much greater than its current size. For its part, the notifications for sudden crises by authentic official source suggests maintaining the credibility of the organization in a much greater degree than if the information comes from peripheral indirect sources. This report aims to explore the prioritization of communication process in a crisis for the organization to internal and external audiences, including the media, and the relationship between communication approach intensity of public awareness and tackle the crisis in the public domain. The main thesis, which puts that underestimating the prioritization of communication to internal and external audiences, as well as the imposition of full synchronization of information reaching both to internal and external audiences is an essential condition for easier management of critical, negative messages and attitudes in the public domain which could result in a crisis situation for the organization. The work also aims to provide a relevant model for communication in times of crisis and to clarify the milestones regarding communication events management organization in unconventional, unstable situation.

Keywords: communication, crisis, prioritization, media, internal and external audiences

ПРИОРИТИЗИРАНЕ НА КОМУНИКАЦИЯТА В СИТУАЦИЯ НА КРИЗА

Светослава Ковачева

СУ “Св. Кл. Охридски” - София, България kovatcheva.svetoslava@yahoo.com

Резюме: Ключов момент за предотвратяването на разрастването на кризисните за организацията ситуации е правилният подход към комуникирането на обстоятелствата, при които ситуацията са възникнали, развиват се и се овладяват едновременно. Много често в кризисни ситуации организациите ориентират комуникацията основно към външните публики, без да отчитат основополагащата роля на вътрешните публики за възстановяване на устойчивото статукво на организацията. Принципите на работа в Public Relations предполагат и в конвенционална ситуация, приоритетна работа с вътрешните публики на организацията. Това правило е валидно с още по-голяма сила за настъпили периоди на нестабилност на организацията по различни причини. Често организациите в състояние на криза са обект на повишено внимание от страна средствата за масова информация, особено в случаите, когато критичните настъпили обстоятелства вътре в организацията и на пазара, на който тя оперира, рефлектират и върху нейните реални и потенциални потребители, партньори, сътрудници. Ето защо, в ситуация на криза, е необходимо не само приоритизиране на комуникацията спрямо нейните цели вътрешни и външни публики, но и синхронизиране на подаваната информацията в комуникативния процес. Синхронизацията в комуникационния процес, от своя страна, предполага не само изпращането на категорични еднозначни послания както към вътрешната аудитория, така и към външната, но и изисква установяването на строга и целесъобразна периодичност при информирането на публиките за развитието на критичната ситуация. Допускането на информационен вакуум по отношение на

информираността на публиките за развитието на процесите по овладяването на кризата във всеки един момент, може да предизвика догадки, неправдивы интерпретации, възникване на слухове, които биха проектирали в медийната и обществена реалност кризата в многократно по-големи от настоящите ѝ размери. От своя страна, подаването на информация за внезапно възникнали кризисни ситуации от страна на автентичен, официален източник предполага запазването на доверието към организацията в много по-голяма степен, отколкото ако информацията излиза от периферни, непреки източници. Настоящият доклад има за цел да изследва приоритизирането на комуникационния процес в условия на криза за организацията спрямо вътрешните, външните публики, в това число и медиите, както и взаимовръзката комуникационен подход, интензитет на информираност на публиките и овладяване на кризата в публичното пространство. Основната теза, която се поставя е, че подценяването на приоритизирането на комуникацията спрямо вътрешни и външни публики, както и налагането на пълна синхронизацията на информацията, достигаща едновременно до вътрешните и до външните публики, е изключително важно условие за по-лесното овладяване на критичните, негативни послания и нагласи в публичното пространство, които биха възникнали в ситуация на криза за организацията. Разработката, също така, има за цел да предостави релевантен модел за комуникация при криза.

Ключови думи: комуникация, криза, приоритизация, медии, външни и вътрешни публики

1. УВОД

Различните типологии на кризите предлагат определението им по различни характеристики като причини за възникване, мащаб, закономерност, предвидимост или непредвидимост, продължителност или краткосрочност, повърхностност или задълбоченост, обективност или субективност. Често се случва организация, която е изпаднала в криза да ориентира концентрирани послания основно към външните публики чрез средствата за масова информация (СМИ), разчитайки, че палиативните послания, които може да отправи по този начин към широката общественост са достатъчно условие, за временното успокояване на нагласите сред всичките ѝ целеви публики. В условия на криза за организацията, ролята на СМИ в никакъв случай не бива да бъде подценявана. При кризисни ситуации информацията, която се разпространява чрез медиите за настъпилата за организацията ситуация, може да има и временно чисто негативен ефект. При предходна коректно ориентирана и устойчива във времето комуникация със СМИ от страна на организацията обаче, практически медиите могат да се окажат и съюзник, партньор на организацията при управлението ѝ за излизане от кризисната ситуация. Често обаче, в условия на криза за организацията, се подценява ролята на вътрешните публики, от чиято ангажираност, добросъвестност и стремеж да помогнат на организацията, в която работят, зависи и преодоляването на критичната ситуация. Активността им и целенасочените усилия на вътрешните публики за по-бързото преодоляване на периода на нестабилност на организацията/компанията зависят от това доколко правилна, коректна и интензивна ще бъде с тях комуникацията от страна на ръководството, акционерите, мениджърите на отделите и различните структурни звена.

2. ПРИОБЩАВАНЕТО НА ВЪТРЕШНИТЕ ПУБЛИКИ КЪМ КУЛТУРАТА И ЦЕННОСТИТЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА И КОНКУРЕНТНИТЕ ПРЕДИМСТВА ОТ ТОВА, КАТО СТРАТЕГИЧЕСКИ ИНВЕСТИЦИОНЕН РЕСУРС ПРИ КРИЗА.

Тезата, че най-ценният актив на организацията са хората, работещи в нея защитават много теоретици, но практическата ѝ реализация в интеграционната и комуникационна политика на организацията често е поставена под съмнение. Когато първостепенното условие за приоритетно приобщаване на вътрешните публики към културата и ценностите на една организация не е изпълнено, то при настъпил икритични обстоятелства, трудно може да се разчита на целенасочено съдействие от тяхна страна за излизане от кризата. Специалистите по комуникация са наясно, че ресурсът вътрешни публики е определящ за изграждането на репутацията ѝ сред нейните външни публики. Репутацията на организацията е свързана с изграждането на доверие сред всички възможни публики. Първото ниво на доверие се счита, че е свързано с приобщаването на вътрешните публики към културата, целите и мисията на организацията. Затова и този ресурс се приема за определящ при функционирането на организацията в публичното и пазарно пространство. Ценността на ресурса на вътрешните публики нараства в пъти повече извън конвенционална пазарна ситуация, тогава, когато организацията по една или друга причина се оказва нестабилна, губи клиенти, приходи, съответно и печалби. В изследването си „Диагностика и промяна на организационната култура. Съобразно рамката на конкуриращи се ценности“, авторите Камерън и Куин открояват някои ярко изразени черти на организациите, допринасящи за тяхната рентабилност и наднормени печалби. Изредени са азбучни за просперитета на организациите условия като: наличието на

бариири пред други желеащи организации да навлязат в същата стопанска ниша; отсъствие на алтернативен продукт; наличието на голям дял от пазара, избор на доставчици; разнопосочна конкуренция, нефокусираща конкретната организация. Но, Камерън и Куин цитират опровергаваща тези условия статистика, според която най-успешните компании на американския пазар за конкретен период от време се оказват такива, които не са се облагодетелствали от нито една от изброените по-горе „предпоставки за успех“.¹²⁴ Оказва се, че компании, работещи във високо рискови пазарни сфери, са именно най-успешните, в сравнение с такива, имащи възможност да се възползват от всички изброени по-горе условия за процъфтяваща пазарна реализация. Според Камерън и Куин, най-важно конкурентно преимущество, най-основният фактор, сочен от доказали се пазарно през десетилетията организации като Southwest Airlines, Wal-Mart, Tyson Foods, Coca-Cola, Apple, Disney, Intel и други, сърцевината на успеха, е организационната култура. Камерън и Куин утвърждават още, че устойчивият успех на тези фирми има по-малко отношение към пазарните сили, отколкото към фирмените ценности, по-слаба връзка с конкурентното позициониране, отколкото с личните убеждения, и по-малка зависимост от ресурсни преимущества, отколкото от новаторска прозорливост. Според тях всяка посочена от множеството фирми, малка или голяма, е развила характерна организационна култура, с която категорично се идентифицират нейните служители.² Същите автори утвърждават, че организационната култура обяснява „как вървят нещата“, отразява преобладаващата идеология, която крият хората в главите си и внушава усещане за принадлежност у персонала, предоставя неписани и често пъти неспоменавани на глас правила за поведение в рамките на общността, способства за укрепване на стабилността при социалната система.³ Когато вътрешните публики са веднъж приобщени към културата и ценностите на организацията, когато са спечелени за каузите – пазарни или социални, икономически или политически, независимо какви, преодоляването на настъпила криза за организацията и период на нестабилност на нейните репутационни и финансови константи, може да бъде значително улеснено. Ето защо комуникацията с вътрешните публики е приоритетна по презумция за организациите, още повече в стагнационен период. В условия на криза, корпоративната култура се превръща в основен инструмент за влияние върху умовете и настроените на работниците, счита организационният психолог Елена Рябохват.⁴

3. ВЪТРЕШНИТЕ ПУБЛИКИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА КАТО ПЪРВОСТЕПЕНЕН ИЗТОЧНИК ЗА ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА КРИЗА. МОТИВАЦИЯ НА СЪТРУДНИЦИТЕ В УСЛОВИЯ НА КРИЗА.

На основата на етимологичните познания за думичката „криза“ и на популярния факт, че думата криза на китайски се състои от два йероглифа, като първият означава „опасност“, а вторият „възможност“, много ръководители, едва по време на криза откриват първостепенното значение на вътрешните публики за излизането от нея. Част от кризите са преодолими и предполагат ново начало за организациите, но някои от тях могат да имат унищожителен ефект. Пренебрегването на интеграцията на вътрешните публики в конвенционални условия, може да доведе до втория нежелан изход. Редица експерти в областта на антикризисния мениджмънт са на мнение, че „топ мениджмънтът е носител на основните идеи, но хората, които са в състояние да разпознаят пораждащите кризи ситуации, се намират в по-долните нива на организацията. Служителите от тези нива редовно се срещат, за да изготвят планове и бюджети, да иценяват конкурентната среда и позициите на собствената им фирма, да посочат възможности за подобряване на работата. Откриването на риска трябва да бъде тяхна задача“.⁵ Такова е мнението на двама американски изследователи в областта на кризите – Лари Бартън и Ричард Люки, което споделят в колективната си монография, посветена на управлението на кризи. Според тях е необходим системен подход при определянето на кризи, който да се основава на воденето на периодични дискусии със сътрудниците в организацията от всички звена и на всички нива.⁶ При положение, че предходните две посочени условия за интеграцията на вътрешните публики към

¹²⁴ Камерън, К., Куин, Р. Диагностика и промяна на организационната култура. Съобразно рамката на конкуриращи се ценности, София: Класика и стил, 2012 г., с. 17-18

² Пак там, с. 19

³ Пак там, с. 32

⁴ <http://www.c-culture.ru/read/article/41725>, Корпоративная культура, Как поднять боевой дух сотрудников в условиях кризиса, /последен достъп – 19.11. 2017 г./

⁵ Рюки, Р., Управление на кризи. Прогнозиране и преодоляване, София: Класика и стил, 2007, с. 25

⁶ Пак там, с. 26

корпоративната култура и ценности и за въвлечането им при идентификацията на източниците на криза са изпълнени, то вероятността за настъпването на такава е по-малко вероятно. Кризи обаче настъпват и при перфектно изпълнени и функциониращи системи на комуникация и мотивация в организацията. Затова в период на нестабилност, се счита, че интензитетът на общуване с вътрешните публики е от ключово значение за по-бързото му преодоляване. Според И.Х. Багирова регулярното информиране на колектива за това, че антикризисните мерки и съвместната работа носят резултати, мотивират хората да преодолеят сложностите.⁷¹²⁵ Според същия автор именно в условията на криза, когато финансовите ресурси на организацията са сериозно намалени, удържането на ключивите ѝ сътрудници е един от най-сложните моменти и в същото време основна задача на висшия мениджмънт.⁸ Именно в условията на криза, засегнала голяма и многолетна компания, Багирова препоръчва да се използва комуникативния подход, касаещ т.нар. „героично минало“. Според нея мотивиращ ефект спрямо по-младите сътрудници на организацията, могат да имат разказите за преодолените трудности в миналото ѝ на по-старите и предани мениджъри. Багирова утвърждава още, че въпреки редуцираните финансови средства, с които организацията оперира по време на криза, в никакъв случай не трябва да се отменят традиционните поводи за комуникация със сътрудниците, изразяващи се в обучения, корпоративни конкурси, отбелязването подобаващо на празници и др.⁹

4. ПЪРВОСТЕПЕННАТА ИНФОРМИРАНОСТ НА ВЪТРЕШНИТЕ ПУБЛИКИ, КАТО ГАРАНЦИЯ ЗА ОГРАНИЧАВАНЕТО НА КРИЗАТА В ПУБЛИЧНОТО И МЕДИЙНОТО ПРОСТРАНСТВО.

За кризата, в която организацията се е озовала и за нейната ескалация, развитие и перспективи за изход следва отново да бъдат на първо място информирани вътрешните публики. В практиката често се случва висшият мениджмънт на организацията да вземе решение за антикризисни мерки, които ще се предприемат и първо ги оповестява на външните публики посредством СМИ, считайки че по този начин се информират всички. Посланията, които предаваме чрез медиите по своята форма са различни от тези, които следва да бъдат предадени на вътрешните публики. По смисъл и съдържание те могат да съвпадат, но вътрешните публики са тези, които следва да получат най-подробните, попълнени с добавена стойност послания, съдържащи и мотивационни, насърчаващи апели. Още повече, че синтезираните послания, които се отправят към медиите, и за които вътрешните публики не бъдат предварително информирани, могат именно от сътрудниците да се интерпретират погрешно. Вътрешните публики са тези, които разполагат почти с еквивалентната информация за организацията спрямо тази на ръководството ѝ. Пренебрегването на предварителното информиране на вътрешните публики за това какви послания организацията ще отправи в публичното пространство за развитието на кризата, може не само да демотивира сътрудниците, но и да предизвика възникването на неоправдани и неверни слухове сред тях, които те волно или неволно биха предали сред друга външна среда – тази на партньорите, доставчиците, дистрибуторите, с които те пряко работят и съответно общуват. В условията на криза, сътрудниците на организацията са най-близките ни съюзници за излизане от нея, затова и в никакъв случай не следва да се пренебрегва тяхната информираност по отношение на всички взети решения и по отношение на строго формулираните послания, които ще бъдат отправени към медиите. Инструментарият и на PR и на HR технологиите разполага с достъчно техники, които се използват за работа с вътрешните публики в конвенционални условия за организацията или в условията на просперитет за нея. Същите тези техники могат да бъдат използвани за комуникация със сътрудниците при увеличен интензитет. Постоянната информираност за развитието на ситуацията важи с пълна сила спрямо вътрешните публики, така както и за медиите. Знае се, че изключително важно условие за избягването на неверни интерпретации по отношение на развитието на кризата е централизирането на източника на информацията за нея. Това предотвратява търсенето от страна на медиите и на вътрешните публики на алтернативни източници на информацията. Когато източникът на информацията е един за вътрешните и за външните публики, то вероятността да възникнат слухове и да се появят неавтентични източници, или опасно скалируем развой на интерпретациите, е сведена до минимум.

⁷ Багирова, И. Х., Мотивация персонала в условията на кризиса, Вестник Томского государственного университета, №4 (16), с. 88, 2011 г.

⁸ Пак там, с. 83

⁹ Пак там, с. 86

5. ВЪНШНИТЕ ПУБЛИКИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА И ТЯХНОТО ИНФОРМИРАНЕ ПРИ КРИЗА

Често в практиката ръководството на организации, изпаднали в криза, приема за необходимо да изпраща периодична информация само към една част от външните публики – медиите, игнорирайки по този начин съществена група от реални реципиенти, които заслужават индивидуална информираност и внимание по отношение на това какво точно се случва с компанията. Поради естеството на каналите за разпространение, с които медиите разполагат, информацията подадена чрез тях може да достигне до широката общественост. Информацията, предавана чрез медиите може да постигне интензивност, но не и необходимата многопластовост и детайлност, в какъвто си вид тя е необходима за отделните групи целеви външни публики. Външни целеви групи за всяка една организация са не само средствата за масова информация, но и всички останали партньори, с които тя е работила и практически би следвало да продължава да работи и в условия на криза с цел преодоляване на кризата. Тези външни целеви групи обхващат производители, доставчици, дистрибутори, местни власти, държавни институции, браншови организации, клиенти, дори конкуренти. Когато една организация е засегната от стагнация, то страда не само тя, но и нейните партньори и клиенти. Планирането на комуникацията с всяка една от целевите външни публики, кооперирането на общи усилия, може да спомогне за по-навременното преодоляване на стагнацията. Ръководствата на компаниите приемат, че прессъобщението или регулярните брифинги с медиите са най-бързият начин за своевременното оповестяване на информацията. Това е факт. Но по този начин информацията е опосредствана и неперсонализирана спрямо адресата. Това не отменя необходимостта от провеждането на регулярни брифинги и информиране на медиите чрез прессъобщения. Просто налага и необходимостта от провеждане на допълнителни срещи с всички, които по един или друг начин са засегнати от затрудненията на организацията към даден момент. Така, например PR специалистът Х.Д. Баркери Кабрери утвърждава, че в условията на криза, следва да бъде подготвена диференцирана информация, предназначена за няколко ключови целеви групи:

- обществото, като цяло;
- акционерите и инвеститорите на компанията;
- агентите, работещите с ценните книжа на компанията, а също и дистрибуторите на стоките и услугите;
- финансовите аналитици;
- сътрудниците на компанията;
- държавната администрация.¹⁰¹²⁶

Може да се добави, че в условия на криза е необходим не само диференциран подход на комуникация с целевите публики, но също и координация на комуникационния процес към тях и от тях.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комуникацията в условия на криза изисква внимателното ѝ приоритизиране спрямо всички целеви групи на организацията. От първостепенно значение за излизането от стагнационния период се явява навременната, интензивна и постоянна комуникация с вътрешните публики на организацията, които са едновременно съюзници в усилията за излизането от кризата. Съпричастни към организацията в труден за нея момент, те могат да бъдат само, когато комуникационните процеси, касаещи приобщаването им към ценностите, културата на организацията и нейните мисия и цели, са били коректно провеждани в конвенционална среда. Важна и неотменима остава комуникацията към СМИ, предшествана от комуникирането на кризата във вътрешна среда. Диференцирани послания, касаещи развитието на обстоятелствата, следва да бъдат отправяни и към други външни целеви публики, засегнати от стагнационните процеси в организацията. Коректната комуникация спрямо всички целеви публики на организацията може да бъде само в полза при разрешаването на критичните обстоятелства.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Камерън, К., Куин, Р. Диагностика и промяна на организационната култура. Съобразно рамката на конкуриращи се ценности, София: Класика и стил, с. 17-18, 2012 г.
- [2] Рюки, Р., Управление на кризи. Прогнозиране и преодоляване, София: Класика и стил, 2007, с. 25
- [3] Бахирова, И. Х., Мотивация персонала в условия на кризиса, Вестник Томского государственного университета, №4 (16), с. 88, 2011 г.

¹⁰ Чумиков, А.Н., Связи с общественостью, Москва: Дело, 2000 г., с. 123

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

[4] Чумиков, А.Н., Связи с общественностью, Москва: Дело, 2000 г., с. 123

[5] <http://www.c-culture.ru/read/article/41725> , Корпоративная культура, Как поднять боевой дух сотрудников в условиях кризиса, /последен достъп – 19.11. 2017 г./

**THE IMPORTANCE OF ORGANIZATIONAL LEARNING AND KNOWLEDGE
TRANSFER FOR EFFICIENT DEFENCE AND SECURITY SYSTEM**

Gjorgji Veljovski, M.Sc.

Military Academy 'General Mihailo Apostolski' - Skopje, Republic of Macedonia
gveljovski@yahoo.com

Metodija Dojchinovski, Ph.D

Military Academy 'General Mihailo Apostolski' - Skopje, Republic of Macedonia
m_dojcinovski@yahoo.com

Abstract: The vast sociopolitical and cultural changes that swept Europe in the eighteenth century revolutionized the way knowledge was perceived in many fields of society. The new scientific discoveries found such practical use in creating new tools for war that significantly reshaped the western understanding and appreciation of knowledge as essential for the power of the state. Since the early nineteenth century most practitioners of war have realized that the war is not a game of chance, but involve a good deal of knowledge, learning and practice. The security system of any country must be observed as a living organism that needs constant adaptation to the ever changing operational environment. The practice shows that countries that tend to develop inert defence without capacities to adapt to rapid changes in the environment, one day may fail to survive such changes. Necessary for survival of a country is that its security and defence system continuously learn and develop. The existence of an organizational learning and studying of the past conflicts and understanding the operational environment through analysing subjective, not just objective patterns, is crucial for producing practical solutions in the area of defence which is vital to the state. The modern warfare and contemporary asymmetric threats made the planning, preparing and execution of security operations on all levels one of the most complex and most difficult human activities. It takes a lot of learning, obtaining and processing of information to be able to cope with the challenges of contemporary security threats. Although the security and defence system of a country usually learns best from its own mistakes, it is better to rely on learning from other's mistakes. The power of obtaining knowledge in certain organization is heavily influenced from its organizational culture, and in the context of organizational learning in the defence, the words of Sir Basil Liddell Hart were not far from the truth: "The only thing harder than getting a new idea into the military mind is to get an old one out."¹²⁷ Thus, knowledge can be particularly useful if the practitioners develop a critical mindset as a base for thinking, through applying the multidisciplinary approach in learning and understanding the causality of actions and events in the international politics. It is obvious that the strongest defence systems of some countries in the world are successful because they pay far more attention to study the past experiences, wars and campaigns. Without a critical analysis of the knowledge of the past, one cannot make a reliable and realistic assessment for future threats and conflicts in order to make necessary preparations to build up the defence capabilities. The military forces of any country have the biggest potential to provide security. Those militaries that practice war more often are better at it. Dealing with any threat more often contributes to achieving a better understanding and improves the readiness for the next move. Therefore, the country security and defence elements not just learn continually, but also do not create generational gaps of knowledge. Only in real crisis the personnel, equipment and doctrine are put to a test. As a result of such practical application of knowledge, their quality is confirmed, adjusted or changed.

Keywords: knowledge, learning, defence, security system.

**ВАЖНОСТА НА ОРГАНИЗАЦИСКОТО УЧЕЊЕ И ТРАНСФЕРОТ НА ЗНАЕЊЕ
ЗА ЕФИКАСНОСТА НА ОДБРАНБЕНО БЕЗБЕДНОСНИОТ СИСТЕМ**

Ѓорѓи Вељовски, м-р

Методија Дојчиновски, д-р

Воена Академија „Генерал Михаило Апостолски“ – Скопје gveljovski@yahoo.com
m_dojcinovski@yahoo.com

¹²⁷ Evans, D. *War: A Matter of Principles*. London: Macmillan Press LTD, 1997, p.93.

Резиме: Големите социо-политички и културни промени што ја зафатија Европа во XVIII век револуционерно го променија начинот на гледање на знаењето во многу области на општеството. Новите научни откритија кои најдоа практична употреба во создавање на нови алатки за војување значително го обликуваа западното сфаќање и вреднување на знаењето како од суштинско значење за моќта на државата. Уште од почетокот на XIX век повеќето практичари на војната сфатија дека војната не е само игра на среќа, туку вклучува и добар дел на знаење, учење и пракса. Безбедносниот систем на една држава мора да се набљудува како жив организам кој треба константно да се прилагодува на оперативното опкружување. Практиката покажала дека држава кој развива инертна одбрана, без капацитет за прилагодување на брзите промени во опкружувањето, не успева секогаш да ги преживее промените. Неопходно за опстанок на секоја земја е нејзиниот безбедносен систем постојано да учи и да се развива. Постојењето на организациско учење и институционално проучување на изминатите кризи и конфликти, сфаќање на оперативното опкружување и субјективноста, не само објективноста, дополнително придонесуваат за нудење на реални решенија за прашања од витално значење за државата. Модерното војување и современите асиметрични закани го направија планирањето, подготовката и спроведувањето на безбедносните операции на сите нивоа една од најсложените и најтешки човековите активности. Потребно е многу учење, стекнување и процесирање на информации за да се справиме со комплексноста на современите безбедносни закани. Иако обично безбедносниот систем и одбраната на една држава најдобро учи од своите грешки, секогаш е подобро да се учи од туѓите грешки. Моќта на стекнување на знаење во одредена институција е под силно влијание на нејзината организациска култура, а во контекст на институционално учење во областа на одбраната, зборовите на Басил Лидел Харт не се далеку од вистината: "Единствено потешко од ставање на нова идеја во војничкиот ум е прво да се извади старата."¹²⁸ Така, знаењето може да биде особено корисно ако практичарите развијат критичен ментален склоп како основа за размислување, преку примена на мултидисциплинарен пристап во процесот на учење и разбирање на каузалноста на дејствијата и настаните во меѓународната политика. Очигледно е дека најсилните одбранбени системи на некои земји во светот се успешни затоа што посветуваат повеќе внимание на изучување на минатите искуства, војни и кампањи. Без критичка анализа на минатото, не може да се направи сигурна и реална проценка за идните закани и конфликти, а со цел да се направат потребните подготовки за градење на соодветни капацитети за одбрана. Вооружените сили на секоја држава имаат најголем потенцијал за да овозможат безбедност. Оние војски кои ја практикуваат војната почесто, се подобри во тоа. Справување со различни закани често придонесува за подобро разбирање и подобрување на подготвеноста за следниот потег. На тој начин, одбранбено безбедносните елементи на државата не само што постојано учат, туку немаат генерациски јаз на знаење. Само во вистинска криза персоналот, опремата и доктрината може да се стават на тест. Како резултат на таквата практична примена на знаењата, нивниот квалитет може да се потврди, прилагоди или промени.

Клучни зборови: Знаење, учење, одбрана, безбедносен систем.

1. INTRODUCTION

The contemporary security trend of a mixture of all possible threats defined as hybridity is complicating already complex problem of providing security and stability in a given society. Solving problems and making decisions to confront dynamic adversaries such as terrorist organizations became a priority in the security studies across the globe. In such an unpredictable environment and unlimited flow of information, it is important more than ever to have a knowledge advantage over the potential adversary.¹²⁹ The application of knowledge is particularly important in the military organization because the quality of the national security depends on its effectiveness.¹³⁰ While the goal of the modern technology is to reduce unpredictability and facilitate the functioning of the defence and security system, it imposed a requirement for more educated personnel and greater knowledge management. This pattern started earlier with the era of thermodynamic warfare and

¹²⁸ Evans. *War: A Matter of Principles*. p.93.

¹²⁹ McIntyre S.G., Gauvin M. & Waruszynski B. *Knowledge Management in the Military Context*. Canadian Military Journal, (Spring 2003), p.35.

¹³⁰ Watson, C. A. *Military Education: A Reference Handbook*. Connecticut. Westport: Praeger Security International, (2007), p.xii.

proceeded today, even more in the era of network-centric warfare.¹³¹ To cope with the asymmetric threats from both state and non-state actors, all organizations that provide defence and security must become organizations that learn, obtain and transfer knowledge.

Evidence that one organization is learning and growing is if it makes groundbreaking paradigm shifts from time to time.¹³² Making doctrinal breakthroughs is healthy for any organization and necessary for adaptation to the environment. The knowledge management, including the transfer of knowledge must occasionally receive new inputs through the educational process to allow organisational growth. Otherwise, knowledge may become obsolete and the organization that functions based on it may become less relevant to respond to contemporary requirements. There are many examples of obsolete armies and defence systems that are not prepared to counter the new threats because they are inert toward knowledge management. When damage is done, usually the response of the politicians is that the threat was “asymmetrical”, thus unpredictable. Whenever a defence system fails, the blame goes to hybrid and asymmetric nature of the threat as an excuse for unpredictability. This is why the speed that the knowledge should be processed and transferred in a defence and security organizations like the military is essential for achieving agility and adaptability.¹³³ While some organizations in a society does not necessarily race to broaden their capabilities to a maximum, all defence and security organizations tend to learn and apply knowledge faster and better.

2. THE IMPORTANCE OF KNOWLEDGE FOR NATIONAL SECURITY

Everybody understands that knowledge is power. However, certain knowledge can become obsolete if does not find its practical application in time and place when it is still relevant. This is particularly true in the field of defence and security studies, because the threats in the contemporary operational environments constantly change, mutate and grow. The responses and solutions in the area of the security and defence are most of the time an action-reaction relation. Knowledge is usually applied after something or someone threatens the state's security policies. This is due to the fact that providing security and defence is one of the most expensive activities that drain the states' budget and in most cases, politicians are reluctant to spend extra money for defence based on intelligence assumptions however they are realistic.

Because such pattern is repeated in many countries, especially the military organizations all over the world tend to develop their own system of collecting, processing and transferring knowledge. All organizations that deal with defence and security matters have a tradition of studying their past actions to learn lessons and prevent making the same mistakes in future.¹³⁴ They are the most typical knowledge - dependent organizations that must constantly grow to survive, even in peace. In his studies (on war), Carl von Clausewitz established the premier paradigm of the importance of knowledge in the military organization. He suggested that in the war matters, it is more important how to think than what to think and claimed that military leaders must have an ‘intellectual instinct’¹³⁵ to absorb the objective knowledge that is useful for understanding the phenomenon of war.¹³⁶ Since Clausewitz, all modern military thinkers accepted that military professionals must learn and obtain knowledge to be able to make the right decisions. To explain the uncertainty and chance in the complex system as war, Clausewitz often used the metaphor of the ‘fog of war’,¹³⁷ where only through learning, knowledge and experience one could reduce it. In today's security environment of asymmetric and hybrid threats, this metaphor is more relevant than ever. Knowledge is crucial for victory.

¹³¹ Bousquet, A. J. *The Scientific Way of Warfare: Order and Chaos on the Battlefields of Modernity*. Columbia University Press, (2011).

¹³² For more on the concept of paradigm shift, see: Kuhn, T. S. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, (1996).

¹³³ Dalton, R.A. *Knowledge Transfer for the Military Leader*. (2010), p.4.

¹³⁴ Watson. *Military Education: A Reference Handbook*. p.xii.

¹³⁵ Clausewitz, C. V. *On War*. Translation by J.J. Graham, revised by F.N.Maude, abridged by Louise Willmot, Wordsworth Editions Limited, (1997), p.99.

¹³⁶ Echevarria II, A. J. *Clausewitz and Contemporary War*. New York: Oxford University Press, (2007), p.12.

¹³⁷ Angstrom, J. & Widen, J.J. *Contemporary Military Theory: The dynamics of war*. New York: Routledge, (2015), p.107.

Every defence and security system in the world, as no other organization, constantly updates its knowledge capacities, develops and publishes new doctrines, manuals and educational materials. It represents an ultimate learning organization where from the first day in boots is providing education and mentoring for its personnel. Beside this explicit, written knowledge, a typical military organization has also a tacit knowledge that is important for stimulating innovation and competitiveness.¹³⁸ The method how this tacit knowledge is maintained and transferred to the next generation as explicit knowledge are different for each organization, and mostly depends on its culture.¹³⁹

3. KNOWLEDGE MANAGEMENT IN A MILITARY ORGANIZATION

The defence and security system of a country is an organisation that responds to threats in the operational environment. It needs constant knowledge management to quickly adapt and counter the new threats. The knowledge management in a military organization is the “strategic approach to achieving defence objectives by leveraging the value of collective knowledge through the processes of creating, gathering, organizing, sharing and transferring knowledge into action.”¹⁴⁰ The knowledge management in every organization is necessary for advantage against the competition,¹⁴¹ and in the military organization it means urge to perform better than the adversary.

The concept of knowledge management in the military organization is different from state to state. It is heavily influenced by the overall culture in the particular state. Some societies are more open and less authoritarian than others that have embedded traditional understanding for norms and values and more hierarchical structures. In the military organization, after knowledge is obtained or created it needs to be transferred in direct communication with the recipient. The key for successful knowledge management is the tactical level leadership because the personal communication has an important role in transferring knowledge through coaching and mentoring.¹⁴² The organization grows if the employees are managed properly through leadership and there are no better leaders in a society than the military experienced and trained leaders.¹⁴³ The experience is a vital resource that can be best transferred through socialization.

The culture of the nation is the first aspect that shapes the way how one nation is organizing its defence. Tradition and experiences learned from the past wars embedded in the collective memory of the nation determines how it will prepare for future threats. There are many examples when due to the poor interpretation of past events or selective and biased learning, the defence and security system produces false conclusions, resulting in inadequate strategies and policies. The Military organization has its own mindset, and traditionally tends to develop an educational culture because it needs continuous development and adjustment to changes. Organizational learning is more than a sum of individual learning, because it is a system that constantly accumulates knowledge, even if the contributors are no longer in the organization.¹⁴⁴ This is particularly true for a military organization that traditionally learns and grows from myths and past experiences of former members.

The organizational knowledge in the military generates innovation through the process of transferring the tacit knowledge into an explicit knowledge.¹⁴⁵ Although the large organizations like the militaries depend on the physical sources to transfer knowledge, the real knowledge is always primarily transferred through sharing

¹³⁸ Şensoy S.E., Keskin A. & Orhan M. E. *Knowledge Management in Military Organizations: Applications of Knowledge Creation and Knowledge Transfer*. Turkish Army War College, (2015), p.21.

¹³⁹ Şensoy et al. *Knowledge Management in Military Organizations*. p.21.

¹⁴⁰ McIntyre et al. *Knowledge Management in the Military Context*. p.38.

¹⁴¹ Goh, S. G. *Managing Effective Knowledge Transfer: An Integrative Framework and*

Some Practice Applications. Journal of Knowledge Management, (2002), 6(1), p.23-30.

¹⁴² Şensoy et al. *Knowledge Management in Military Organizations*. p.22.

¹⁴³ Özlen, M.K. *Successful Skill Transfer: Military Service Experience and Company Performance*. European Researcher, (2014), Vol.(79), No 7-2, p.1359.

¹⁴⁴ Weitlaner, T. *Organizational learning processes in international strategic alliances*. Diploma Thesis, (1997), p.53.

¹⁴⁵ McIntyre et al. *Knowledge Management in the Military Context*. p.36.

experiences as an important part of the learning organizational culture.¹⁴⁶ In a military organization applying knowledge transfer is also necessary for avoiding knowledge gaps between generations by losing experience, but also necessary for keeping pace with the internal and external changes. This refers especially for transferring the tacit knowledge which is not written, thus needed to be transferred in daily communication, during face to face interactions among personnel.¹⁴⁷

The most common transfer of knowledge is through organizing combat readiness tests and joint exercises.¹⁴⁸ Although it is a simulated environment, practical application of knowledge and skills are best tested when the organization is brought outside the comfort zone. It is well proven fact that the defence and security organizations that exercise more are better at identifying gaps in the system. Koskinen says that the presence of an organizational learning is a proof for adaptive organization, one which "is able to sense changes in signals from its environment (both internal and external) and adapt accordingly."¹⁴⁹

Every military develops its unique doctrine, which translate knowledge into practice. The doctrine also provides a framework for organizational development. To be efficient, it must be suitable and feasible in a given context. Richard Betts says that "old knowledge is as important as new", and even if it is rejected due to organizational changes, its importance should be understood why it worked in a certain historical context.¹⁵⁰ This kind of understanding why things were done as they did is especially inherent in the military organizations.

4. INTEROPERABILITY WITH THE COLLECTIVE SECURITY

The organisational learning and knowledge management in any organization is not an isolated process. It is driven and profoundly influenced by the overall educational system of the state. Ultimately all members of the military are a product of the national educational process. The approaches toward knowledge are projected to all levels throughout society, including the military organization as the core of the defence system.

However, the threats in the contemporary operational environment imposed development of collective security organizations like NATO. This is an additional challenge to the knowledge management in the national defence system. In this paradigm, the military organization of a country becomes part of a much larger organization that although is made of many different nations, it tends to establish its own educational system. For example, there are many NATO schools and centres of excellence that although dispersed in many countries, conduct knowledge management using formal joint doctrine.

If the strategic end state is a long term partnership or membership in the collective security system, the knowledge management of the national defence system must become tuned with that systems' educational processes. While tactical leadership is important for internal knowledge transfer, the strategic leadership is important for synchronization and consistency with the collective security system in the field of education.

As part of the collective security system, the military organization exchange knowledge through participation in schools and centres, conducting joint exercises, and deployments in coalition operations. While the first one is obtaining of theoretical knowledge, the second and the third are application of knowledge in practice. Especially conducting real operations is the ultimate test for the quality of the organisational learning and knowledge transfer, but also a test for achieving interoperability with the partners. In order to demonstrate its relevance, a military organization must grow and develop following the trends of the larger international organization.

¹⁴⁶ Davenport T. H. & Prusak, L. *Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know*. Harvard College, (1998), p.96.

¹⁴⁷ Hasnain, S. S. *A Few Good Knowledge Transfer Mechanisms: Keys to Successful Military Operations*. Archives of Business Research, (2016), 3(4), p.2.

¹⁴⁸ Hasnain. *A Few Good Knowledge Transfer Mechanisms*. p.3.

¹⁴⁹ Koskinen, K. U. *Knowledge Production in Organizations: A Processual Autopoietic View*. Springer, (2013), p.101.

¹⁵⁰ Betts, R. K. *Enemies of Intelligence: Knowledge and Power in American National Security*. New York: Columbia University Press, (2007), p.17.

6. CONCLUSION

The future will be filled with complex and unpredictable regional and global changes that will lean toward disorder. Factors that inevitably intersect and complement like population growth, urbanization, reallocation of resources, sovereignty of states, nationalism, ethnic conflicts, globalization and technology will have destabilizing effects in the field of defence and security. In such operational environment full of unpredictable and interacting threats, countries must create defence and security system that have a holistic approach in solving the asymmetric security challenges. Or in order to solve complex problems, it is necessary to create complex organizations.

Additionally to this challenge, the hybrid and asymmetrical threats combined with the technological developments meant to facilitate problem solving will impose the necessity for more knowledge that is vast, complicated, expensive, and yet time relevant. In today's society, knowledge is not unique and secret anymore. The computer technology and the Internet made the flow of information not just fast, but available to anyone. Security and defence systems have always been in a constant race with the threats they are preparing for. Today the adversaries have also access to the information which might give them an advantage.

The exponential progress of technology and science influenced the human society in many ways, especially providing the most destructive forms of violence. Globalization triggered reshaping of the international relations causing sudden and unpredicted paradigms. As a result, the overall society today goes more often through periodical transformations. The knowledge management in the organizations that provide states' defence and security will be influenced by the cultural aspects, states' educational system, and collective defence knowledge management. The only way to stay relevant is to obtain, analyse, upgrade, share and apply knowledge. The one who does not make progress will lose ground.¹⁵¹

REFERENCES

- A. J. Bousquet, *The Scientific Way of Warfare: Order and Chaos on the Battlefields of Modernity*, Columbia University Press, 2011.
- A. J. Echevarria II, *Clausewitz and Contemporary War*, New York: Oxford University Press, p.12, 2007.
- C. A. Watson, *Military Education: A Reference Handbook*, Connecticut, Westport: Praeger Security International, p.xii, 2007.
- C. V. Clausewitz, *On War*, Translation by J.J. Graham, revised by F. N. Maude, abridged by L. Willmot, Wordsworth Editions Limited, p.99, 1997.
- D. Evans, *War: A Matter of Principles*, London: Macmillan Press LTD, p.93, 1997.
- J. Angstrom & J.J. Widen, *Contemporary Military Theory: The dynamics of war*, New York: Routledge, p.107, 2015.
- J. R. Stone, *The Routledge Dictionary of Latin Quotations*, New York: Routledge, 2005.
- K. U. Koskinen, *Knowledge Production in Organizations: A Processual Autopoietic View*, Springer, p.101, 2013.
- M. K. Özlen, *Successful Skill Transfer: Military Service Experience and Company Performance*, European Researcher, Vol.(79), No 7-2, p.1359, 2014.
- R. A. Dalton, *Knowledge Transfer for the Military Leader*, p.4, 2010.
- R. K. Betts, *Enemies of Intelligence: Knowledge and Power in American National Security*, New York: Columbia University Press, p.17, 2007.
- S. E. Şensoy, A. Keskin & M. E. Orhan, *Knowledge Management in Military Organizations: Applications of Knowledge Creation and Knowledge Transfer*, Turkish Army War College, p.21, 2015.
- S. G. Goh, *Managing Effective Knowledge Transfer: An Integrative Framework and Some Practice Applications*, *Journal of Knowledge Management*, 6(1), p.23-30, 2002.
- S. G. McIntyre, M. Gauvin & B. Waruszynski, *Knowledge Management in the Military Context*, *Canadian Military Journal*, p.35, Spring 2003.
- S. S. Hasnain, *A Few Good Knowledge Transfer Mechanisms: Keys to Successful Military Operations*, *Archives of Business Research*, 3(4), p.2, 2016.

¹⁵¹ Stone, J. R. *The Routledge Dictionary of Latin Quotations*. New York: Routledge, (2005), p.97.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- T. H. Davenport & L. Prusak, Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know, Harvard College, p.96, 1998.
- T. S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press, 1996.
- T. Weitlaner, Organizational learning processes in international strategic alliances, Diploma Thesis, p.53, 1997.

THE ROLE OF KNOWLEDGE IN DISASTER RISK REDUCTION

Maja Timovska, PhD

Protection and Rescue Directorate, Skopje, Republic of Macedonia, timovskam@yahoo.com

Metodija Dojcinovski, PhD

Military Academy “General Mihailo Apostolski” – Skopje, Republic of Macedonia

Abstract: Scientific research results and operational knowledge gained from lessons learnt, exercises, training, peer reviews and other assessment tools need to be better exploited in the Disaster risk management cycle to mitigate risks and vulnerabilities and to improve response in case of disaster.

Disaster risk reduction policy and practice require knowledge for informed decision making and coordinated action. Although the knowledge production and implementation processes are critical for disaster risk reduction, these issues are seldom systematically addressed in-depth in disaster studies and policy programs.

While efforts and improvements have been made with regard to data and information, only limited resources are committed to improving knowledge management structures and integrating knowledge systems at different spatial levels. The recently adopted Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030 addresses *knowledge-related issues* and provides the opportunity to highlight the *critical role of knowledge in disaster risk reduction*.

This paper presents insights into potential conceptualizations of knowledge that would advance disaster research and policy. We use recently cases from disaster in Skopje to illustrate challenges of and pathways to disaster risk reduction. We suggest furthering strengthening efforts that improve our understanding of the connections between disaster risk, knowledge, and learning. A better integration of multiple scales, different societal actors, various knowledge sources, and diverse disciplines into disaster risk research will increase its relevance for decision-makers in policy and practice. Well-targeted incentives and political backing will improve the coherence, coordination, and sharing of knowledge among various actors.

In this paper authors points to the importance of promoting *the collection, analysis, management, and use of relevant data and practical information at national and local levels*, as well as to ensure its dissemination, taking into account the needs of different categories of users. This is reasonable since many countries systematically collect disaster-related facts, data and information. Depending on the agency or institution, the collection ranges from hazard type to risk exposure and disaster damage. Thus, knowledge is scattered among various actors with limited coherence, coordination and sharing. That’s way developing countries suffer major losses due to disasters. Reducing disaster losses is a fundamental goal for most governments.

However, lack of disaster knowledge, awareness and involvement indicates a failure of the system. There is a need to incorporate Disaster Risk Reduction into government and temporary learning space curricula. Through preparedness activity learning how to save lives and investing for tomorrow. Capability building among institution who is dealing with disasters is utmost necessary.

Keywords: knowledge, risk, disaster

1. INTRODUCTION

The aftermath of several disasters across the Macedonia demonstrates the need among citizens to be better informed in emergency planning and preparation techniques. Recently happened natural disasters approve that more of the residents did not know the importance of preparedness activities. In the flash flood in August 2016 large part of the community was completely unprepared for emergencies; we can say that also the population was “not prepared at all”.

It is true that we will never know when a disaster will strike or how large it will be. Protection and Rescue Directorate has undertaken several large research studies focused on barriers to personal preparedness, yet the outcome of that research is not evident in these public service announcements. The examination of specific publics communication needs is required to successfully employ tactics to create personal preparedness. Also according with article 35 of Protection and Rescue Low, Mayor of the local government unit has precisely stated competencies, so in the activity of protection and rescue in the area of local government, the mayor proposes plan for protection and rescue and to monitor the situation regarding the implementation of decisions taken by the Council of the unit of local government to prevent the appearance and elimination of consequences of natural disasters..

According to Article 39 of the Law on Protection and Rescue, in order to protect and rescue of people and material goods from natural disasters, the obligation of each municipality to prepare a *Plan for*

protection and rescue and *Risk Assessment*. Purpose of risk assessment is a qualitative and quantitative analysis of data on the potential dangers of the occurrence of natural disasters, forecasting the possible future course and consequences that may be caused by the same, with proposed preventive and other measures for protection and rescue.

2. THE INTEGRATION OF KNOWLEDGE IN DISASTER

Developing countries suffer major losses due to disasters. Reducing disaster losses is a fundamental goal for most governments.

The Sendai Framework’s implementation is guided by several principles, and Paragraph 19 directly refers to knowledge: “Disaster risk reduction requires a multi-hazard approach and inclusive risk-informed decision-making based on the open exchange and dissemination of disaggregated data, including by sex, age and disability, as well as on the easily accessible, up-to-date, comprehensible, science-based, non-sensitive risk information, complemented by traditional knowledge” (UNISDR 2015b, p. 9).

These two disciplines of communication and emergency management are undeniably integrated yet the relationship hides in the shadows rather than becoming a centerpiece for media creation. Broadly broken down into two lines of thought (rhetoric and social science), “Communication studies examine the symbolic transmission of meaning in a variety of contexts” (Richardson & Byers, 2007, p.2).

The integration of knowledge and involvement is not a new concept. Peattie and Peattie (2003) concluded that better education and involvement (along with interaction and understanding) are required for the development of effective campaigns.

According to Senge (1990, p. 19), learning organizations are “organizations in which people continually expand their capacity to create the results they truly desire, where new and expansive patterns of thinking are nurtured, where collective aspiration is set free, and where people are continually learning to see the whole together”. The basic rationale for such organizations is that in situations of rapid change only those organizations that are flexible, adaptive, and productive will excel. For this to happen, Senge argues, organizations need to discover how to tap people’s commitment and capacity to learn at all levels. Top-down activities that lack incentives and possibilities for integrating diverse societal actors will inevitably disregard valuable experience and expertise.

However, an evaluated and reflected understanding based on a lessons-identified approach is critical to further improving Disaster Risk Reduction towards applied knowledge. Organizations in the Disaster Risk Reduction domain must increase their efforts to identify lessons learned and move from single-loop to double- and triple-loop learning (Argyris and Schön 1978).

Hallahan’s Issues Processes model provides the basis for measuring the relationship between knowledge, involvement, and emergency preparedness. According to the Issues Processes Model, the study of issue dynamics must “extend beyond abstract models of effective interaction between organizations and publics” to useable information that can be strategically applied to actual communication campaigns (Hallahan, 2001, p.33).

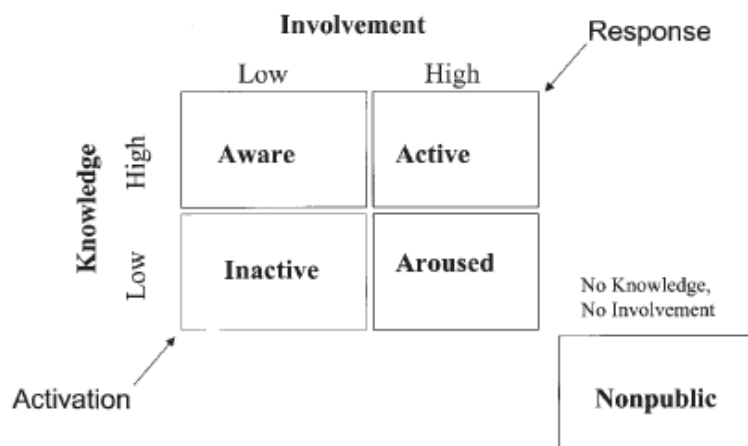

FIGURE 1. Five publics model (Hallahan, 2001).

Research applies competitive intelligence based on past and current practices to develop clearer principles and strategies for practical application by the organizations and stakeholders. “The theoretical knowledge that forms the basis of emergency management lies not in these technical skills but in social science research and a deeper understanding of the nature of disaster and the reaction of people and organizations to crisis” (Canton, 2007, p.38).

3. KNOWLEDGE AND EMERGENCY PREPAREDNESS

Knowledge was measured in the construct of self-perception. This proved to be a very important finding. Self-perception of knowledge may not equate to actual knowledge and may have the opposite effect of false confidence in abilities. This was demonstrated by the contrary findings of perception and actual preparedness. The research of those participants who self-reported knowledge of emergencies had surprising and important implications. The relationship between knowledge of emergencies and having an active emergency plan was negatively correlated. Those with low on knowledge were more likely to have an active emergency plan.

If we have in mind our legislation where some of the competences are delegated in the National Strategy for Protection and Rescue in this Strategy the main elements are: planning and preparation activities for implementation of measures for protection and rescue; establishing strategic medium-term goals for protection and rescue; research and legal and development projects, organizing events, activities and procedures of preventive and operational nature that are implemented by the country, local government, trade associations, enterprises, institutions and agencies and civil society organizations.

And also under article 9 of the Law on Protection and Rescue, the Government, the Municipal Council and the City Council adopted an annual program for protection and rescue, including general procedures for implementing the National Strategy for Protection and Rescue.¹⁵² Then there is an obligation for preparedness for disaster on local level.

The term planning of protection and rescue means conscious mental analytical human activity, aimed at designing, programming, budgeting, scheduling and process the measures, activities and standard operating procedures, which are performed various forecasts according to the usual methodological procedures, analytical assessments, science research, layout of forces and materiel and other activities with the primary goal to ensure production quality and realistic plans. To achieve this goal, it is necessary to perform many activities of all competent / relevant stakeholders in order to provide the most optimal solutions in terms of creating real conditions for conducting timely preparations for the successful implementation of protection and rescue.

While this statement seems straightforward at first glance, the problem of who should collect, disaggregate, and disseminate the data is less so. Additionally, there are some details on the “how” that requires further explanation and discussion, a process that (Glantz, 2015) accurately referred to as “lessons learned about lessons learned”.

Basically, planning governing specific tasks to the participants in the implementation of protection and rescue, where the entire process is based on realistic assumptions about the possible threat and realistic estimates of their options for dealing with the consequences is carried out promptly and in an ongoing / continuous process who monitor the development and current developments in the environment for which it applies, thus providing practical applicability of anticipated developments and solutions

Learning includes the processes of generating, acquiring, and sharing knowledge, as well as incorporating the newly acquired knowledge into future activities. Especially after disaster occurrence, it would be appropriate to reconsider existing data, information, and knowledge, preferably within larger spatial and temporal scales to capture feedback loops (López-Peláez and Pigeon, 2011).

For instance, United Nation International Strategy for Disaster Risk advises to “promote and improve dialogue and cooperation among scientific and technological communities, other relevant stakeholders and policymakers in order to facilitate a science-policy interface for effective decision-making in disaster risk management” (UNISDR 2015b, p.11). An effective implementation of this advice, however, requires a certain understanding of knowledge production processes, of the existence of different types of knowledge, and of the causes hindering the transfer and use of information. Therefore, it would be useful to present potential means and provide actual opportunities for bridging gaps between bottom-up and top-down actions, between local and scientific knowledge, and between issue domains such as DRR and climate change adaptation. Research in this direction exists and propositions have been made (Kasperson and Berberian 2011; Gaillard and Mercer 2013; Kelman et al.2015).

¹⁵² Protection and Rescue Law , „Official Gazette, No 93/12”

When it comes to the threat of Macedonia from disasters, it is important to efforts to prevent them. Because Republic of Macedonia is in a continuous effort to consolidate national legislation with international law in order to obtain a more effective and efficient protection of the population in the country Seeking to some special extras or conditions by which you can examine the planning and implementation of measures and activities for protection and rescue, with emphasis on the professional development of staff, our interest is directed primarily towards knowledge for emergency preparedness at the local level for planning successfully dealing with disasters.

Many of us assume that knowledge management is about capturing best practices and experiences people have and store it in a database with a hope that it will be useful later. In fact this is not true and many of us spend more than ten percent of our time in searching for a piece of information we know resides somewhere. Knowledge management is all about getting the right knowledge, in the right place, at the right time.

4. CONCLUSION

The value of science and knowledge-based approaches to emergency management is priceless. The final principles require an incorporation of the public is determining best fit practices. The four phases of emergency management all require this consideration and yet rarely do actually incorporate the public. This is potentially because little is known about the specific public each emergency manager must plan for.

Why is so important to use Science in Disaster Risk Management? According with Disaster Risk Management Knowledge there is three 3 types of needs: Networks are fragmented: Overlapping initiatives, than *Science needs testing to allow further developments and transfer* and the third one *Knowledge is fragmented: Research results are not exploited. Science doesn't reach policy and operation.*

We can highlights that legislation, risk assessment, planning processes and institutional and technical capacities that focus on disaster risk reduction without addressing social vulnerability and resilience are incomplete and insufficient.

The role of knowledge and practices can help implementing organisations to improve disaster preparedness activities has grown; notwithstanding this evidence, the marginalisation of local knowledge and practices by mainstream literature and institutions involved with disaster management.

Disaster risk reduction knowledge system is composed of different knowledge types, practices and beliefs, values, and worldviews. Such systems change constantly under the influence of power relations and cross-scale linkages both within and outside the community. As such, knowledge and practices need to be understood as adaptive responses to internal and external changes which result in disaster preparedness at local level. In order to identify knowledge on disaster preparedness, one should focus on four key aspects: people's ability to observe their surroundings, people's anticipation of environmental indicators, people's adaptation strategies, and people's ability to communicate about natural hazards within the community and between generations. Overall, the ability a community has to prepare itself for disaster preparedness, needs to be understood within the broader context of livelihood security and sustainability and building up community resilience in the long term.

ЛИТЕРАТУРА

- Argyris, C., and D. Schoön.(1978) *Organizational learning: A theory of action perspective*. Reading: Addison Wesley.
- Besker, M.(1989), *Edukacija za odbranu i zastitu*, Zagreb:Fakultet promjetnih znanosti
- Canton, L. (2007). *Emergency management: Concepts and strategies for effective programs*. Hoboken: John Wiley and Sons, Inc.
- Dekens, J. (2007) *Local Knowledge for Disaster Preparedness: A Literature Review*: International Centre for Integrated Mountain Development, G.P.O. Box 3226
- Gaillard, J.C., and J. Mercer. (2013) *From knowledge to action: Bridging gaps in disaster risk reduction*. *Progress in Human Geography* 37(1): 93–114.
- Glantz, M.H. (2015) *Shades of chaos: Lessons learned about lessons learned about forecasting El Niño and its impacts*. *International Journal of Disaster Risk Science* 6(1): 94–103.
- Hallahan, K. (2001). *The dynamics of issues activation and response: An issues processes model*. *Journal of Public Relations Research*. 13(1), 27–59.
- Kasperson, R.E., and M. Berberian (eds.). (2011) *Integrating science and policy: Vulnerability and resilience in global environmental change*. London: Earthscan.
- Kelman, I., J.C. Gaillard, and J. Mercer. (2015) *Climate change's role in disaster risk reduction's future: Beyond vulnerability and resilience*. *International Journal of Disaster Risk Science* 6(1):21–27

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Lo'pez-Pela'ez, J., and P. Pigeon(2011) Co-evolution between structural mitigation measures and urbanization in France and Colombia: A comparative analysis of disaster risk management policies based on disaster database. *Habitat International* 35(4):573–581.
- Peattie, S. & Peattie, K. (2003). Ready to fly solo? Reducing social marketing's dependence on commercial marketing theory. *Marketing Theory*, 3.3, 365-385
- Richardson, B.K. & Byers, L. (2007). Communication studies and emergency management: Common ground, contributions, and future research opportunities for two emerging disciplines. In McEntire, D.A. (ed.) *Disciplines, Disasters, and Emergency Management: The Convergence of Concepts, Issues, and Trends from the Research Literature*. 272-283. IL: Charles C. Thomas.
- Senge, P.M. (1990) *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. London: Random House. Google Scholar
- UNISDR (United Nations International Strategy for Disaster Reduction). 2015b. Sendai framework for disaster risk reduction 2015–2030.
- Protection and Rescue Law , „Official Gazette, No 93/12”
- National Strategy for Protection and Rescue for the period 2014-2018, “ Official Gazette, No 6 /14”

THE ROLE OF RELIGION IN EUROPEAN INTEGRATIONS – A CASE OF SERBIA

Mile Rakic

Institute for Political Studies, Belgrade rakicmile@hotmail.com

Hatidja Berisa

Ministry of Defense of the Republic of Serbia, Belgrade berisa.hatidza@gmail.com

Abstract: The starting point of this paper is an analysis of democratic social system, religion and state which are a basic postulate for the integration and formation of political will and culture for placing the Republic of Serbia into the European Union family. The fact that the European Union (EU) was formed in a Roman-Catholic and Protestant establishment could be its determinative characteristic, in particular taking into consideration Max Weber's stances proclaimed in his work *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. However, taking into consideration as the starting point also the fact that Serbia has neither tradition of the capitalist system, nor the spirit of Protestantism as its source for that matter, such arguments do belong to a discourse of historical and geopolitical analysis. Therefore, the objective of this paper is to analyse the role of religion in the European integrations in case of the Republic of Serbia.

Keywords: religion, political will, political culture, Republic of Serbia, integrations

УЛОГА РЕЛИГИЈЕ У ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА-СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Др Миле Ракић

Институт за политичке студије, Београд

Др Хатиџа Бериша

Министарство одбране Републике Србије, Београд

Апстракт. У раду аутори полазе од демократског друштвеног уређења, религије и државе, који представљају основне постулате интеграције и политичке воље и културе да се Република Србија нађе у породици Европске заједнице. Чињеница да је Европска унија (ЕУ) никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде „*differentia specifica*“, нарочито у веберовом погледу постулираном у „Протестантска етика и дух капитализма“. Полазећи од чињенице да Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истог, ти аргументи сада припадају дискурсу историјских и геополитичких анализа. Дакле, циљ рада је да се сагледа која је улога религије у европским интеграцијама, када је у питању Република Србија.

Кључне речи: религија, политичка воља, политичке култура, Републике Србија, интеграције

1 УВОД

Тема улоге религије у европским интеграцијама могла би да се заврши пре него је уопште и почела, оставши само у самом наслову. Разлози за такву немогућност покретања су опште познате основе на којима се градила прво Заједница челика и угља, потом Европска заједница, и незавршен ентитет који данас познајемо као Европску унију, а које немају никакве споне са религијом, ни упоришта у њој. Зато и није чудно што у обимној литератури о облицима повезивања држава чланица у Европску унију, нема ни слова о некадашњој или евентуалној улози религије.¹⁵³ Ова чињеница је нарочито данас индикативна обзиром на прилив огромног броја избеглица тј. миграције становништва различите културолошке прошлости, верске и религијске припадности у ЕУ, што у одређеној мери свакако оставља траг на становништво Европске уније, па тако и на Републику Србију која је углавном транзитна земља за мигранте. Слична немогућност покретања је и у другом делу теме овог рада који би требао да се односи на случај Србије. Та немогућност огледа се у чињеници да случај Србије није никакав посебан случај, нарочито када је реч о религији, јер су већ и Румунија и Бугарска као већински православне земље недавно примљене у ЕУ. Потребно је и овде нагласити да је тај процес остварен без улоге, или бар без

¹⁵³ Јелена Ћеранић, *Облици повезивања држава чланица у Европској унији*, Службени гласник: Институт за упоредно право, Београд, 2011.

значајне и евидентирани улоге конфесије, као и у случају Грчке, што одузима сваки аргумент чак и онима који су узвикавали да где почиње православље престаје Европа.¹⁵⁴ Прошло је пола века од оснивања и развоја Европске уније, а питање приступа Републике Србије ЕУ поставља се тек сада. Неспорна је и једносмерност утицаја у том процесу, који је увек од ЕУ ка Републици Србији, али не и обрнуто. Овакво кашњење у генерацијској трансмисији могло би изгледати парадоксално, јер би историчари, али и правници, већ познатим чињеницама сигурно доказали државност Србије вековима у назад, а у вези чега су написани томови различитих аутора домаћих и иностраних. Оно што разрешава тај парадокс је да је Република Србија у позицији самосталног преговарача тек од 03.06.2006. када је Црна Гора као други и једини члан државне заједнице са Србијом, референдумом напустила ту заједницу која је била последњи остатак од бивше СФРЈ формиране након Другог светског рата, а разрушене грађанским ратом деведесетих година прошлог века. Иако је званична политика Владе Србије здушно у послу испуњења услова и отварања поглавља за приступ ЕУ, иако су прваци српске политичке елите проглашавани за Најевропљанине године, не треба посебно дубоко истраживати да би се пронашле делом и контрадикторне изјаве европских званичника које говоре у прилог да се Србија посматра само као део Балкана и да је само у тој и таквој целини добродошла у ЕУ, или да проширења уопште неће ни бити, барем у скорбије време.¹⁵⁵ Такође, „у разматрању безбедности Р.Србије неопходно је узети у обзир нарочито и утицај међунационалног састава свих субјеката безбедности...“¹⁵⁶ Сада, ако смо донекле указали на значење синатгме немогућност покретања теме, одакле онда потреба за њену презентацију и још важније у чему је и колики њен значај? Извор интересантности могао би да буде актуелни тренутак који збраја „покајничке“ изјаве неких од оснивача ЕУ, пораст антиевропеизма европејаца¹⁵⁷, нарушена компактност најјачих држава чланица енормни пораст имиграције¹⁵⁸ који је за већину непознаница у оваквом облику (па самим тим рађа и велики страх поистовећен са исламским фундаментализмом), криза у Украјини, неки би рекли општа криза у ЕУ, и општа криза ЕУ. Вратимо се на моменат на СФРЈ, у којој је Србија била једна од Република, државу са неколико нација, и националних мањина у којој се говорило на неколико језика, са различитим вероисповестима, са високим стандардом и као четврта војна сила у Европи. Катастрофалан распад у рату од 1990. садржи свој верски чинилац који није довољно евидентиран, али колоквијално није превише ни дискутабилно да је тај чинилац био злоупотребљен.

2 ВЕРА (НИЈЕ) ИЗВОР ПРОБЛЕМА ИНТЕГРАЦИЈА У ЕВРОПСКУ УНИЈУ

Чињеница је да су верски објекти били посебна мета, да су верска обележја била присутна и у медијима и у нелегалним војним формацијама, као што је и чињеница да је јасно исказан и јавно оглашен став Српске православне цркве био позив на мир¹⁵⁹. Дакле, Србија има, на жалост на тежи начин стечено, врло свеже искуство вишенационалног, мултиконфесионалног, мултилингвалног суживота са високим стандардом и као незанемарљива војна сила. У оваквом опису неко би могао препознати у ЕУ, као сличан концепт. Иако, могли би се сложити да је модерна балканска држава за разлику од модерне европске просветитељском идејом задојено државе, није на основи грађанске слободе већ на снази националне идеје која се примила у региону¹⁶⁰. Такође, хришћанска традиција на коју се позивају и сами европски званичници као на заједнички именоватељ Европљана, вековна је и српска традиција. Ако је у случају Европе та хришћанска традиција само израз Окцидента, наспрам Оријента са кога уместо 1001 ноћи стиже „милион и један емигрант“, онда Србија нуди петстогодишње непосредно искуство са исламским светом, историјски утемељено и признато од јеловника до менталитета. У једној глобално мањој, и у слици света тешко видљивој мери, на микро нивоу, из Србије се може много научити уколико

¹⁵⁴ Семјуел Хантингтон, „Сукоб цивилизација и преобликовање свјетског поретка, Подгорица: Цид, Романов, Бања Лука, 2000

¹⁵⁵ Јоханес Хан; Vesti online _ Vesti _ Srbija _ Nan _ Želimo ceo Balkan u EU! od 06.05.2015.

¹⁵⁶ Миле Ракић, Драган Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.

¹⁵⁷ Пол Тејлор, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма, Албатрос плус: Београд, Службени гласник, Београд, Драслар партнер, Београд, 2010

¹⁵⁸ Наведено према: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/582899/EU-Dogadja-se-najgora-izbeglicka-kriza-u-svetu-od-II-svetskog-rata> od 14.08.2015.

¹⁵⁹ Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе, Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација НВО Цивис, Београд, 2008

¹⁶⁰ Илија Вујачић, Политичка теорија: студије, портрети, расправе; Чигоја штампа, Београд ФПН, Београд, 2002.

се правилно усмери фокус и уколико се онај једносмерни однос раније поменут, претвори у двосмерни. Може се учинити преоштрим, али тврдња да је ЕУ пионирски подухват једноставно није тачна, у најмању руку, концепт је већ виђен, у малом. Подједнако велико питање, а посебно за тему овог рада, јесте да ли је та хришћанска традиција на коју се проевропљани позивају суштински још увек иманентна Европи, или је само заједнички именован у опредељењу према оном другом, према оном увек другом, према Оријенту, као социјални конструкт на начин на који то показује Едвард Саид¹⁶¹? Прошлост уме да буде оптерећење, а још већи су проблем наслеђене матрице које се трасирају испред себе генерацијама које не могу, не умеју или неће да прекину код. То не мора да се тумачи као доследност и стаменост моћи. То може да буде и очај због немогућности успостављања нечег новог и свефункционалног, али и изазов да се то пронађе и оствари. На почетку 21. века погрешно је мислити да су европске вредности сигурне и прихваћене у целој Европи¹⁶². Са друге стране ко довољно не памти ризике да изнова проживљава. С обзиром на искуство два светска рата, сама крилатица изазива већ велики негативни психолошки ефекат напуштања концепта европских вредности прокламованих од помирења Немачке и Француске као две најјаче европске силе, на овамо. Немогућност јасне дефиниције евроинтеграција, и опадања популарности бављења тим изазовима, могло би се показати само као тренутним замором у једном процесу који је још увек незавршен. Док једни мисле да Европа има перспективу само ако се „умоделује“ у империју¹⁶³. Јер, насупрот структуралног конзерватизма који карактерише поредак држава, само су империје у стању да покрену поцесе великих промена, европска политичка елита доживела је изненађење схвативши да нема политичке равноправности држава чланица од момента када су увидели да међу собом већ имају империјалног актера – САД, којем можда мора да се одупре ради сопственог идентитета, а са друге стране не сме ни да постане периферија САД него субцентар њене моћи. Други већ сумњају да је ту позиција заузела Велика Британија, нарочито после 2006. и догађаја у Ираку¹⁶⁴. Далеко од дезинтеграције, али и ранији догађаји 1999. односно ставови и улога Европске уније у бомбардовању Србије, у најмању руку су подложни анализи која у свом исходу не би морала да резултира јединственим ставом држава чланица ЕУ. Европска унија је деловала као заједница, али није деловала јединствено, него разједињено као и у случају Ирака. Хришћанство је, чини се, искључено и из интеграција, али и из наизглед немогућих дезинтеграција. Хришћанска држава је парадокс. и суштински је немогућа¹⁶⁵. Иако Савет Европе узима у фактор религију¹⁶⁶, није нам потпуно јасно како. Наравно, у делу правних докумената који регулишу Европску унију, нарочито у делу о људским правима лако се самопроналазе улоге цркава. Упоредо са развојем европске Уније развијане су и међународне црквене европске конференције, правно посматрано на нивоу невладиних организација. Али, ниједан хришћанин нема право да се противи својој влади било да она ради праведно или неправедно¹⁶⁷ говорио би Мартин Лутер. Апостол Павле, само другим речима учинио је да је свака власт од Бога¹⁶⁸. Пре свих њих сам Исус Христ говори „Цару цареве, Богу божије“¹⁶⁹. Римокатоличка црква је акцентирала друштвену, а не црквену улогу када је „дозволила“

¹⁶¹ Едвард Саид, *Оријентализам*, 2. издање, Библиотека XX век, Књижара круг, Београд, 2008

¹⁶² Пол Тејлор, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма; Албатрос плус, Службени гласник, Драслар партнер, Београд, 2010.

¹⁶³ Херфрид Минклер, Империје, логика владања светом, од Старог Рима до САД, Албатрос плус, Службени гласник, Београд, 2009.

¹⁶⁴ Пол Тејлор, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд; Драслар партнер, Београд 2010

¹⁶⁵ Николај Берђајев, у: Владета Јеротић; Вера и нација, Арс Либри: Београд, Невен: Земун; 2005

¹⁶⁶ Елизабета Китановић, Улога Цркава у процесу европских интеграција: учешће конференције европских цркава у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.

¹⁶⁷ Војислав Становчић, Политичке идеје и религија, Књига И, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.

¹⁶⁸ Црква у плуралистичком друштву: Зборник радова; Хришћански културни центар: Фондација Конрад Аденауер, Београд 2009

¹⁶⁹ Нови Завет; Свето писмо; Библија: Стари и Нови Завет/превео Лујо Бакотић-Нови Сад; Добра вест; 1994.

спасење и ван цркве¹⁷⁰. На случају Србије, јасно је показано да Српска православна црква “не кочи” евроинтеграције¹⁷¹. Чињеница да је ЕУ никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде диферентна специфика, нарочито у веберском погледу постулираном у „Протестантска етика и дух капитализма”. Јер, Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истог. Али, ти аргументи сада припадају дискурсу историјских и геополитичких анализа. Поред свих ових наведених токова који се не додирују, заједно са током историје и током есхатона, европске интеграције, а нарочито глобализација иманентна је самој структури православне цркве¹⁷². Кроз историју се, наравно, могу пронаћи примери у којима је вера прерасла у пресудан политички чинилац, можда најбоље на примеру Мухамеда. Законска регулатива (Мојсије), “обожење” владара којем је власт дата од Бога, различити облици и односи цркве и државе који су углавном били антагонистички, све то сад, чини се, можемо да сагледавамо само у прошлости, у академском дискурсу. Тачне су тврдње да људи кад су катастрофе хрле у цркве¹⁷³. Тачне су и тврдње да је институција која је изрђала 2000 г. није ни платонска академија ни монархија, него бискупија, епархија¹⁷⁴. И сам писац ових редова сведок је велике експанзије Српске православне цркве након рата деведесетих година и распада СФРЈ које је пратило омасовљење (са ове дистанце могло би се рећи тренутно омасовљење) и нова законска регулатива која је правним напредком регулисала институције Цркве. Али, Тојнбијева предвиђана експлозије религије у XXI веку не видим као хришћанску, нити исламску, нити било коју монотеистичку или другу. Видим их као наговештај нове онтологије, која из ове перспективе савременог света може да се предвиђа - есенцијално другачије. Фуко је говорио да је човек скорашњи изум¹⁷⁵. О том човеку је овде реч. Ми уједињујемо људе а не државе¹⁷⁶. Али тај “млади” Фукоов ентитет је премали да понесе кумулативну катастрофу историје пре њега. Он је изгубљен у постмодеренистичким комбинацијама родних идентитета, на блици занимљивих социјалних конструката управо избачених из скандал машине медијске пажње, или је одушевљен у законској потврди истих како би релаксираније могао да их конзумира све више и више до крајњих могућности, када се на све комбинације навикне и када се јави конзументска потреба за новим. Демократско уређење, друштвено уређење, религија, државе, концепти су који су превазиђени и могу бити део само дискурса, а не део нове стварности. Због тога Дона Харавеј између Богиње и Киборга бира Киборга¹⁷⁷. Он је почетак без извора, слобода без одговорности, ужитак без ограничења, напредак без труда, знање без учења, савршенство које не подлеже кочницама историје или морала, које је већ вечно без смрти и без обавеза да било ста заслужи, и који има будућност само ону коју он креира, прецизније, изабере од небројених понуда виртуелног света. Такав ентитет раније незамислив у току историје, или есхатолошкој перспективи, коначно спаја ова два неспојива тока без граница, али и без најмање сигурности и знања о последицима. У немогућности коначне хармоније многобројних фактора већ предуго времена свет на измаку снага мења парадигму и пренебрегава читаву историју била она светска или догађај спаса, у смислу како је то постулирао Карл Левит. Грађанин Европе, грађанин света, није грађанин географског појма, него грађанин светова док му од овог устаљеног традиционалног треба можда само извор напајања, утикач, соларни, или неоткривени. Питање шта је Европа и ко су њени субјекти, питање је идентитета. Хришћанска традиција и антички корени

¹⁷⁰ Елизабета Китановић, Улога Црква у процесу европских интеграција: учешће конференције европских цркава у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.

¹⁷¹ Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција; Хришћански културни центар: Центар за европске студије: Фондација Конрад Аденауер; Београд 2011.

¹⁷² Ибид.

¹⁷³ Грејс Дејви, према: Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008

¹⁷⁴ Хришћанство и европске интеграције, Фондација Конрад Аденауер: Београд, Екопрес: Зрењанин, 2010

¹⁷⁵ Војислав Становчић, Политичке идеје и религија, Књига ИИИ, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003

¹⁷⁶ Речи Жан Монет, према: Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008

¹⁷⁷ Дона Харавеј, Манифест за киборге, он-лине извор

делују као превазиђен концепт, не због избројаног времена, него зато што, понављамо, постали су део дискурса, али не и политичке стварности. Случај Републике Србије нема посебне специфичности, него приступа под руком непредвидиве и превртљиве судбине и под обележјима случаја, у Шпенглеровском смислу. Његова тврдња да нема прецизно осмишљеног и прихваћеног устројства које би се након теоријског уобличавања пресликале и примениле такође иде у прилог таквој констатацији. Избор је, ако га има, чекати да се деси, или реаговати, ако се сматра важним и могућим.

3 ЗАКЉУЧАК

У делу правних докумената који регулишу ЕУ, нарочито у делу о људским правима лако се самопроналазе улоге цркава. Упоредо са развојем ЕУ развијане су и међународне црквене европске конференције, правно посматрано на нивоу невладиних организација. Прошло је пола века од оснивања и развоја ЕУ, а питање приступа Републике Србије ЕУ поставља се тек сада. Србија има, на жалост, на тежи начин стечен искуство вишенационалног, мултиконфесионалног, мултилингвалног суживота са високим стандардом. Чињеница да је ЕУ никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде „*differentia specifica*“ јер, Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истога. Чињеница је да је званична политика Владе Србије здушно у послу испуњења услова и отварања поглавља за приступ Европској Унији, иако су прваци српске политичке елите проглашавани за најевропљанине године, наилази се и на ставове европских званичника да се Србија посматра само као део Балкана и да је само у тој и таквој целини добродошла у ЕУ, или да проширења уопште неће ни бити. Ипак, хришћанска традиција на коју се позивају и сами европски званичници као на заједнички именоватељ Европљана, вековна је и српска традиција. Ако је у случају Европе та хришћанска традиција само израз Окцидента, наспрам Оријента са кога уместо 1001 ноћи стиже „милион и један емигрант“, онда Србија нуди петстогодишње непосредно искуство са исламским светом, историјски утемељено и признато од јеловника до менталитета. Дакле, погрешно је мислити да су европске вредности сигурне и прихваћене у целој Европи. Демократско уређење, друштвено уређење, религија, државе, концепти су који су превазиђени и могу бити део само дискурса, а не део нове стварности. Грађанин Европе, грађанин света, није грађанин географског појма, него грађанин светова. Питање шта је Европа и ко су њени субјекти, питање је идентитета, а чињеница је да Српска православна црква „не кочи“ евроинеграције нити треба да буде кочничар на том путу. Дакле и вера као и „демократија у свим својим аспектима, концептуалном, моралном и емпиријском морају бити компромис“¹⁷⁸. Данас се „човекова слобода, самореализација, проудуховљење и обожење ставља у апсолутну зависност од раста техничко-технолошке моћи која својом неконтролисаношћу и доминацијом може уништити основу људског опстанка“¹⁷⁹. У том смислу и вера као и нпр. демократија, слободе, равноправност посредоване су разликама у друштвеном положају, схватањима њиховог садржаја и начина да се оне остваре“¹⁸⁰.

ЛИТЕРАТУРА

- К. Левит, Свијетска повијест и догађање спаса; Аугуст Цесарец: Загреб; Свијетлост: Сарајево; загреб 1990.
- S. Huntington: The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order; Подгорица: Цид, Романов; Бања Лука, 2000.
- В. Јеротић; Вера и нација, Арс Либри: Београд, Невен: Земун; 2005.
- В. Становчић, Политичке идеје и религија, књига И, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.
- В. Становчић, Политичке идеје и религија, књига ИИ, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.
- Д. Харавуау: А Цуборг Манифесто, on-line
- Д. Цалто, Рес Публика: изабране студије и есеји; Епархија Браничевска, Пожаревац, Одбор за просвету и културу; Богословско друштво Отачник, Крагујевац, 2013.

¹⁷⁸ Миле Ракић, Драган Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009

¹⁷⁹ Миле Ракић Душко Вејновић, Изградња капацитета безбедности демократске државе, ЕДЦ, Бања Лука, 2013, стр.93.

¹⁸⁰ Живојин Ђурић, Драган Јовашевић Миле Ракић, Корупција изазов демократије, ИПС, Београд, 2007. стр.62

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Е. Китановић, Улога Црква у процесу европских интеграција: учешће конференције европских црква у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.
- Е. Саид, Orientalism; 2nd Edition; Библиотека XX век: Књижара Круг, Београд, 2008
- Ж. Ђурић, Д. Јовашевић, М. Ракић, Корупција изазов демократије, ИПС, Београд, 2007. стр.62
- З. Крстић, Православље и модерност: теме практичне теологије Службени гласник; Београд 2012.
- И. Вујачић, Политичка теорија: студије, портрети, расправе; Чигоја штампа: Београд; Факултет политичких наука: Београд, 2002.
- Ј. Теранић, Облици повезивана држава чланица у Европској унији; Службени гласник: Институт за упоредно право; Београд, 2011.
- Људска права у хришћанској традицији, Хришћански културни центар: Београд, Службени гласник: Београд, 2009.
- М. Вебер, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
- М. Вебер; The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism; Translated and adapted from German: Tamara Božić, (based on Nikola Milicevic translation); Mediterran publishing, Novi Sad, 2011.
- М. Ракић, Д. Вејновић, Изградња капацитета безбедности демократске државе, ЕДЦ, Бања Лука, 2013, стр.93
- М. Ракић, Д. Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.
- М. Ракић, Д. Јовашевић; Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.
- М. Фуше, Европска унија пола века касније: стање и сценарији обнове, Службени гласник, Београд 2009.
- Münkler Herfried Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the US; Albatros plus, Службени гласник, Београд 2009.
- О. Spentler, The Decline of the West; 2nd Edition; Translated by Владимир Вујић; Утопија, Ужице; 2010.
- Округли сто: Допринос црква и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008.
- П. Тулор, Тхе Енд оф Еуропеан Интеграцион: Анти-Еуропеанизм Ехаминед; ; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд; Драслар партнер, Београд 2010.
- Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција; Хришћански културни центар: Центар за европске студије: Фондација Конрад Аденауер; Београд 2011.
- Свето писмо; Библија: Стари и Нови Завет/превео Лујо Бакотић-Нови Сад; Добра вест; 1994.
- Т. Ricse and М. Maner Leonhard Europeanization Collective Identity and Public Discourses; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд, 2009.
- Хришћанство и европске интеграције, Фондација Конрад Аденауер: Београд, Екопрес: Зрењанин, 2010.
- Црква у плуралистичком друштву: зборник радова; Хришћански културни центар: Фондација Конрад Аденауер, Београд 2009.

**INFORMATION PROTECTION STANDARDS AND SECURITY RISKS IN
INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS: EXPERIENCES FROM
THE REPUBLIC OF SERBIA**

Nemanja Deretić

Belgrade business school, Higher education institution for applied studies – Belgrade, Republic of Serbia nemanja.deretic@bbs.edu.rs

Dejan Obučinski

Belgrade business school, Higher education institution for applied studies – Belgrade, Republic of Serbia dejan.obucinski@bbs.edu.rs

Abstract: In an area of development and implementation of computer systems, a growing problem is security and protection of information. Networked computer systems increase the vulnerability of business information systems. The consequences of unauthorized access to protected information may be financial, immaterial and combined. In the latest years, more and more business subjects apply information security management system as a part of its risk management strategy. Information security management system is composed of policies, procedures, guidelines and related resources and activities. With this system, the organization wants to protect its information property. In addition, this approach helps in establishment, implementation, execution, monitoring, reviewing, maintaining and improving information security organizations to achieve its business goals. The whole system of information security management is based on the evaluation of risks and levels of the risk acceptance by the organization. The aim of the design is effective treatment and risk management. This paper is aimed at managers and employees in the field of information technologies in companies' organizational units. In addition to that, this paper may be of interest to everyone involved in the process of programming and the design of data protection systems, and the implementation of data protection standards. The paper offers an overview of basic information about the legal regulations on data protection systems in the Republic of Serbia, the standards of electronic data interchange, and the basics of cyber crime. In addition, a section of the paper is concerned with the identification of risks and the definition of the need for information protection. At the end, a review has been given of the information security management system in organizations and of security techniques.

Keywords: data security, standards, information interchange, data management

**STANDARDI ZAŠTITE PODATAKA I BEZBEDNOSNI RIZICI U
INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIM SISTEMIMA: ISKUSTVA IZ
REPUBLIKE SRBIJE**

Nemanja Deretić, M.Sc

Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija – Beograd, Republika Srbija
nemanja.deretic@bbs.edu.rs

Dejan Obučinski, M.Sc

Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija – Beograd, Republika Srbija
dejan.obucinski@bbs.edu.rs

Rezime: U razvoju i primeni računarskih sistema, sve veći problem postaje bezbednost i zaštita informacija. Umrežavanjem računarskih sistema povećava se ranjivost poslovnih informacionih sistema. Posledice neovlašćenog pristupa zaštićenim informacija mogu biti finansijske, nematerijalne i kombinovane. U zadnjih par godina, sve više poslovnih subjekata primenjuje sistem menadžmenta bezbednošću informacija kao deo svoje strategije upravljanja rizikom. Sistem menadžmenta bezbednošću informacija sastoji se od politika, procedura, smernica i sa njima povezanih resursa i aktivnosti. Pomoću ovog sistema, organizacija upravlja kako bi zaštitila svoju informacionu imovinu. Pored toga, navedeni pristup pomaže u uspostavljanju, primeni, izvođenju, praćenju, preispitivanju, održavanju i poboljšavanju bezbednosti informacija organizacije radi postizanja ciljeva poslovanja. Ceo sistem menadžmenta bezbednošću informacija je zasnovan na ocenjivanju rizika i nivoima prihvatanja rizika od strane organizacije. Cilj projektovanja je efektivno postupanje i upravljanje rizicima. Rad je namenjen rukovodiocima i zaposlenima iz oblasti informacionih tehnologija u organizacionim jedinicama

preduzeća. Pored toga, ovaj rad može biti interesantan i svima koji učestvuju u procesu programiranja i projektovanja sistema zaštite podataka i implementacije standarda u oblasti zaštite podataka. U radu je dat pregled osnovnih informacija o zakonskoj regulativi o sistemima zaštite podataka u Republici Srbiji, standardima elektronske razmene podataka i osnovama visokotehnološkog kriminala. Pored toga, poseban deo rada je posvećen identifikaciji rizika i definisanju potrebe zaštite informacija. Na kraju, dat je osvrt na sistem upravljanja bezbednošću informacija u organizacijama i tehnike bezbednosti.

Ključne reči: bezbednost podataka, standardi, razmena informacija, menadžment podataka

1. UVOD

U najširem smislu i najopštijem značenju, pod pojmom tajna se podrazumeva sve ono što je nepoznato. Prema dosadašnjem izučavanjima pojma tajna, moguće je razmatrati dve osnovne vrste tajni: apsolutnu (opštu) tajnu, koja je nepoznata svima i relativnu tajnu, koja predstavlja nepoznanicu samo za nekoga. Pojam tajne se može razmatrati sa sociološkog, filozofskog i krivično-pravnog aspekta.¹⁸¹ U radu se razmatra pojam tajne sa aspekta zaštite informacija. Ovaj aspekt podrazumeva one podatke o činjenicama, sredstvima i postupcima za čije odavanje je predviđena krivična sankcija protiv učinioca takvog dela.

U današnjem društvu, postaje sve važnije razvijanje svesti o zaštiti informacija. Funkcionisanje državne uprave i raznih korporacija u velikoj meri zavisi od stepena razvijenosti računarske i komunikacione infrastrukture. Pored toga što zainteresovane strane razmenjuju različite informacije, sa druge strane izlažu svoje računarske sisteme raznovrsnim pretnjama. Postoje različite vrste mera, koje se odnose na zaštitu informacija. Prva vrsta su tehničke mere, u koje se mogu ubrojati korisnička imena, šifre pristupa, pravo pristupa, enkripcija, itd. U drugu vrstu spadaju administrativne mere: razni pravilnici, bezbednosne procedure, bezbednosne politike i slično. Treća vrsta je predstavljena sa fizičkim merama: fizička kontrola pristupa, zaštitne mere, radnici obezbeđenja, video nadzor, itd. Da bi računarski sistem bio zaštićen na odgovarajući način potrebno je primenivati sve tri vrste mera.

Po pravilu, fizička i pravna lica vrše određenu privrednu, vanprivrednu ili stručnu delatnost. Njihov značaj je u tome što zadovoljavaju određene egzistencijalne i druge svakodnevne potrebe stanovništva. Pored toga što se preduzeća staraju o bezbednosti svoje imovine i svojih radnika, potrebno je da se staraju i o zaštiti tajnih podataka.

Bezbednosna kultura u primeni visokih tehnologija pre svega podrazumeva svest o tome da navedene tehnologije mogu imati i negativan uticaj na bezbednost društva, pojedinca, njegove imovine i životne sredine. Iz ovih razloga, neophodno je vršiti stalnu obuku i stručno usavršavanje radnika i predviđati krivičnu odgovornost za nestručan i nesavestan rad.¹⁸²

Internet je jedan od najprovokativnijih socioloških i psiholoških fenomena. Slobodno druženje i pretraživanje po online prostoru sa sobom vuče i ostavljanje tragova. Svaki korisnik daje podatke o sebi, a to najčešće radi svesno i nesvesno. Prvi način se dešava kada mu se postavlja uslov da bi mogao da pristupi traženim aplikacijama, kada svesno na to pristaje. Drugi način se dešava kada razmenjuje podatke sa drugim učesnicima mreže, nesvesno da mreža sve podatke skladišti, a da podaci ostaju deponovani čak i u slučaju kada uklone svoj profil.¹⁸³

U domenu poslovanja preduzeća, pored materijalnih resursa i informacije se mogu smatrati vidom imovine, koje je potrebno zaštititi na odgovarajući način. Informacije moraju biti zaštićene od neovlašćenog pristupa, bez obzira na način kojim se čuvaju ili skladište. U pogledu zaštite informacija, postoje brojne pretnje sa kojima se susreću preduzeća. Pored kvarova na instalacijama usled požara, poplava ili vandalizma, sve veći udeo uzimaju i različite vrste špijunaže, sabotaže i računarskih prevara.

2. ZAKONSKA REGULATIVA U REPUBLICI SRBIJI

U procesu pridruživanja Evropskoj Uniji, od posebnog interesa je usklađivanje nacionalnog zakonodavstva sa pravnim tekovinama Evropske unije. Pored oblasti unapređenja ljudskih prava i jačanja pravne države, podrazumeva se i uređenje oblasti nacionalne bezbednosti i uspostavljanje jasno definisanih instrumenata zaštite nacionalnih interesa. Na taj način, neophodna reforma sektora bezbednosti podrazumeva i uspostavljanje i primenu jasnih mehanizama zaštite tajnih podataka od nacionalnog i kolektivnog značaja. Ova

¹⁸¹Stajić, Lj. (2005). Osnovi bezbednosti. Fakultet civilne odbrane. Izdavačka kuća "Draganić", p.320.

¹⁸²Stajić, Lj., Mijaljković, S., Stanarević, S. (2005). Bezbednosna kultura, drugo izdanje. Izdavačka kuća "Draganić", p.133.

¹⁸³Baltezarević, V., Baltezarević, R. (2015). Sloboda na internetu i njene posledice. Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije: komunikacije, mediji, kultura, p.257.

oblast u Republici Srbiji zanemarena je duže od dve decenije.¹⁸⁴ Zakonska regulativa, koja se bavi sistemima zaštite podataka u Republici Srbiji, određena je sledećim zakonima: zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, zakonom o zaštiti podataka o ličnosti i zakonom o tajnosti podataka. Kod domaćih ili stranih fizičkih i pravnih lica, zakonom o zaštiti poslovne tajne uređuje se pravna zaštita poslovne tajne od svih radnji neloyalne konkurencije.

Za potrebe ovog rada, posebno je značajan zakon o informacionoj bezbednosti, kojim se uređuju mere zaštite od bezbednosnih rizika u informaciono-komunikacionim sistemima, odgovornosti pravnih lica prilikom upravljanja i korišćenja informaciono-komunikacionih sistema i određuju se nadležni organi za sprovođenje mera zaštite, koordinaciju između činilaca zaštite i praćenje pravilne primene propisanih mera zaštite.

Rukovanje tajnim podacima u Republici Srbiji predviđeno je u uređenom sistemu. Sistem treba da bude realizovan u skladu sa pravnom regulativom i standardima iz oblasti zaštite tajnih podataka. Tako uređen i sertifikovan sistem, od strane akreditovanog organa, predstavlja registarski sistem i može da bude koncipiran u zavisnosti od potreba određenog organa. Registarski sistem može da bude koncipiran kao centralizovan (jedan Centralni registar, podregistri i tačke za obradu podataka) ili decentralizovan (više centralnih registara i podregistara i slično).¹⁸⁵ Nacionalni organ nadležan za zaštitu tajnih podataka, u Republici Srbiji, je Kancelarija Saveta za nacionalnu bezbednost, koja je osnovana je 16. novembra 2009. godine. Od 1. januara 2010. godine Zakonom o tajnosti podataka promenjen je naziv u Kancelarija Saveta za nacionalnu bezbednost i zaštitu tajnih podataka.¹⁸⁶

3. KORIŠĆENJE INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U REPUBLICI SRBIJI

Prema metodologiji Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije (u daljem tekstu RZSRS), statistički podaci o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija dobijaju se na osnovu rezultata istraživanja o upotrebi:

1. informaciono-komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i pojedinačno i
2. informaciono-komunikacionih tehnologija u privrednim društvima i finansijskim institucijama.

Kod prikupljanja podataka o domaćinstvima i pojedinačnim licima, istraživanje se sprovodi jednom u godini dana, a obavlja se putem telefona. Veličina uzorka u oba slučaja iznosi 2400, odnosno 2400 domaćinstava i 2400 pojedinaca. U izveštajima RZSRS, posebno su prikazani podaci za region Beograda, Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije. Jedino nisu prikazani podaci za region Kosovo i Metohija. Kod prikupljanja podataka o privrednim društvima, prethodno je uzorak podeljen po kriterijumima veličina i delatnost. Veličina uzorka iznosi 1400 privrednih subjekata, a istraživanje se takođe sprovodi telefonskim putem.

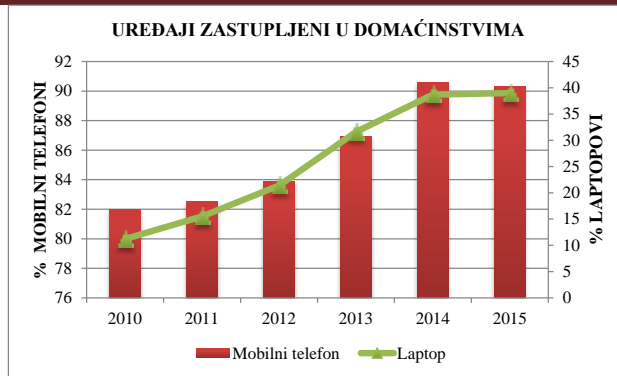
Kod istraživanja domaćinstava, pojedinačnih lica i privrednih društava, korišćena je metodologija Eurostat¹⁸⁷. Prema ovoj metodologiji, istražuju se domaćinstva sa najmanje jednim članom koji ima između 16 i 74 godine života, a takođe isti standard važi i za pojedinačna lica. Kod privrednih društava, istražuju se ona koja imaju 10 i više zaposlenih lica iz narednih delatnosti: prerađivačka industrija; građevinarstvo; trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila; hoteli, kampovi i drugi smeštaj za kraći boravak; saobraćaj, skladištenje i veze; poslovi u vezi s nekretninama, iznajmljivanje i poslovne aktivnosti; kinematografske i video aktivnosti, radio i TV aktivnosti. Procenat zastupljenosti uređaja (Slika 1a) i pristupa internetu (Slika 1b) u domaćinstvima Republike Srbije su dati u narednom delu.

¹⁸⁴Terzić, K., Župac, G. (2015). Značaj normiranja industrijske bezbednosti u Republici Srbiji u postupku usklađivanja sa Odlukom saveta 2013/488/EU. Vojno delo, 67(3), p.178.

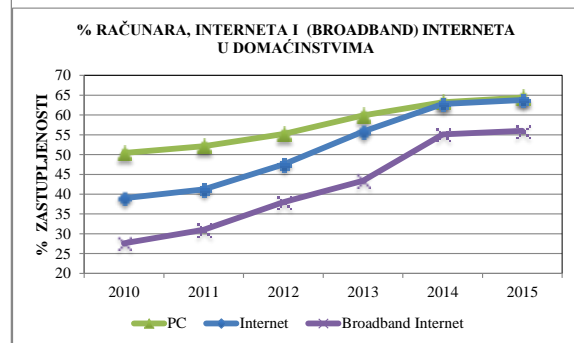
¹⁸⁵ Kovačević, N., (2012). Zaštita tajnih podataka, p.3.

¹⁸⁶ Stamenković, B. (2015). Sertifikacija pravnih lica za rad sa tajnim podacima, zakonski okvir, p.4.

¹⁸⁷ <http://ec.europa.eu/eurostat>

Slika 1a. % zastupljenosti mobilnih telefona i laptopova u domaćinstvima

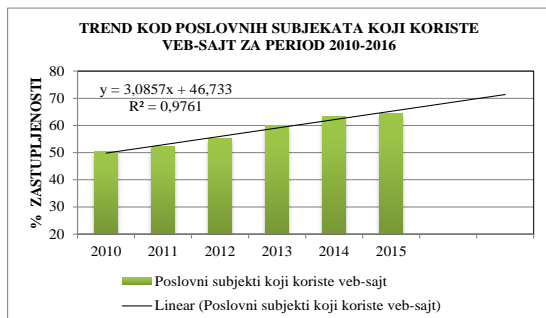

Slika 1b. % korišćenja računara, interneta i širokopoljnog (broadband) interneta u domaćinstvima

Izvor podataka: RZSRS, Statistički godišnjak Republike Srbije – Informacione tehnologije, 2016, pp. 5-6.

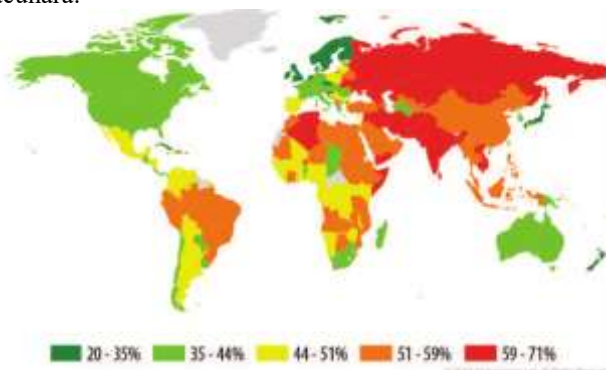
Povećanje procenta korišćenja laptopova prati porast korišćenja mobilnih telefona. U istraživanom periodu raste i korišćenje interneta i širokopoljnog interneta. U periodu od 2010. do 2016. godine prisutan je visok udeo korišćenja računara i interneta u poslovanju poslovnih subjekata, koji su imali internet priključak. Na nivou statističke greške se mogu naći poslovni subjekti koji ne koriste računar ili internet, a imaju internet priključak. Na slici 2 je dat trend u korišćenju veb-sajta za poslovne subjekte za analizirani period od 2010-2016 godine. U posmatranom periodu, korišćenje veb-sajta od strane poslovnih subjekata se povećavalo prosečno za 3,0857 % na godišnjem nivou, a koeficijent determinacije iznosi 97,61%.

Prema izveštaju Kaspersky security bulletin, države iz celog sveta su svrstane u tri kategorije: 1. države sa maksimalnim rizikom (iznad 60%, 22 države), 2. države sa visokim rizikom (41-60%, 98 država) i 3. države sa srednjim rizikom (21-40,99%, 45 država). Republika Srbija je svrstana u drugu grupu zemalja, sa izračunatim nivoom rizika od 50,1% po korisnike personalnih računara.

Slika 2. Trend kod poslovnih subjekata koji koriste veb-sajt za period 2010-2016

Izvor podataka: RZSRS, Statistički godišnjak Republike Srbije – Informacione tehnologije, 2016, p. 8.

Slika 3. Nivo rizika sa kojim se susreću korisnici personalnih računara po državama

Izvor: Kaspersky security bulletin, #KLReport, 2015, p. 69.

4. STANDARDI ELEKTRONSKE RAZMENE DOKUMENATA

Međunarodni standard za razmenu poslovnih dokumenata u digitalnom obliku je EDI¹⁸⁸ (Electronic Data Interchange) i odnosi se na standard za komunikaciju između informacionih sistema. Primenom ovog standarda, uklanja se potreba za ponovnim prekućavanjem dokumenta, slanjem poštom ili putem faksa. Samim tim, eliminišu se problemi i smanjuju se troškovi. Jedan od primera poboljšanja poslovanja je kada jedan poslovni subjekat napravi porudžbinu za drugog poslovnog subjekta, onda se ista porudžbina pojavljuje i u sistemu drugog poslovnog subjekta. Naravno, neophodan preduslov je da poseduju EDI standard. Kompajler (Compiler) za EDI standard koji se najviše koristi je EDIFACT. EDIFACT podržava različite dokumente koji se razmenjuju

¹⁸⁸ <http://www.edibasics.com/what-is-edi/>

u poslovnoj komunikaciji (porudžbine, otpremnice, cenovnike, izveštaje, itd.) Prema kompaniji Eightbit¹⁸⁹ postoji pet osnovnih prednosti upotrebe EDI standarda u razmeni dokumenata:

1. Maksimalna tačnost između poslatih i primljenih podataka, što isključuje faktor ljudske greške pri prekucavanju;
2. Brzina slanja i prihvata podataka je drastično ubrzana u odnosu na manuelni unos podataka;
3. Uštede u poslovanju (vreme, radna snaga, potrošni materijal);
4. Povećana produktivnost;
5. Unapređeno upravljanje logistikom.

5. SISTEM UPRAVLJANJA BEZBEDNOŠĆU INFORMACIJA U ORGANIZACIJAMA

Svesni činjenica i odlika sadašnjice da se u najvećoj meri koriste informacione tehnologije koje su, prepune rizika po bezbednost informacija, zaključena je i definisana potreba njihove zaštite. Proširenje poslovne politike po tom pitanju oslanja se na sistem organizacionog menadžmenta. Naime, rizik po bezbednost informacija je izražen u toj meri da je ugrožena kako lična, tako i poslovna bezbednost, što znači da nije samo ugrožena konkurentnost preduzeća, već i sama egzistencija. Odgovor na prethodno navedenu pretnju predstavlja prevashodno prihvatanje postojanja rizika, zatim, identifikacija rizika, definisanje potrebe zaštite informacija i na kraju menadžment rizicima. Ova lista aktivnosti čini većinu procesa implementacije zaštite informacija. Rezultat navedenih činjenica je bilo definisanje sistema menadžmenta bezbednošću informacija ISMS (Information Security Management System). Međunarodna organizacija za standardizaciju ISO¹⁹⁰ (International Organization for Standardization) je taj, može se reći, primarni problem održivog poslovanja preduzeća, rasta i razvoja, uzela u obzir definišući standarde. Navedene standarde čini sledeća serija:

- ISO/IEC 27000 (Information technology - Security techniques - Information security management systems - Overview and Vocabulary) predstavlja pregled i rečnik pojmova;
- ISO/IEC 27001 (Information security management – Requirements) predstavlja definisane zahteve standarda;
- ISO/IEC 27002 (Code of practice for information security controls) predstavlja pravila prakse za kontrolu bezbednosti informacija;
- ISO/IEC 27003 (Information security management – guidance) predstavlja smernice za implementaciju;
- ISO/IEC 27004 (Information security management– Monitoring, measurement, analysis and evaluation) odnosi se na merenja;
- ISO/IEC 27005 (Information technology - Security techniques - Information security risk management) odnosi se na upravljanje rizikom;
- ISO/IEC 27006 (Information technology - Security techniques - Requirements for bodies providing audit and certification of information security management systems) obuhvata zahteve za tela koja obavljaju proveru i sertifikaciju;
- ISO/IEC 27007 (Information technology - Security techniques - Guidelines for information security management systems auditing) predstavlja uputstvo za interne i eksterne provere.

Pored navedenih, postoje i sledeći standardi od kojih je jedan povučen.

- ISO/IEC 27011 (Information technology - Security techniques - Code of practice for Information security controls based on ISO/IEC 27002 for telecommunications organizations) predstavlja zahteve za sektor telekomunikacija.
- ISO/IEC 27012, standard koji je bio predložen, ali kasnije i povučen zbog nedostatka interesa.
- ISO/IEC 27013 (Information technology - Security techniques - Guidance on the integrated implementation of ISO/IEC 27001 and ISO/IEC 20000-1).
- ISO/IEC 27014 (Information technology - Security techniques - Governance of information security).
- ISO/IEC TR 27016 (Information technology - Security techniques - Information security management - Organizational economics).
- ISO/IEC TR 27019:2013 (Information technology - Security techniques - Information security management guidelines based on ISO/IEC 27002 for process control systems specific to the energy utility industry).
- ISO 27799 (Health informatics - Information security management in health using ISO/IEC 27002).

Sa druge strane, da je shvaćena ozbiljnost ovakve tematike, govori činjenica preuzimanja i objavljivanja dela standarda od strane Republike Srbije, konkretno Instituta za standardizaciju¹⁹¹ koji je u međuvremenu

¹⁸⁹ <http://www.8bit.rs/edi>

¹⁹⁰ <http://www.iso.org/iso/home.html>

¹⁹¹ <http://www.iss.rs/>

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

postao punopravni član evropskih organizacija za standardizaciju CEN¹⁹² (European Committee for Standardization) i CENELEC¹⁹³ (European Committee for Electrotechnical Standardization). Preuzeti standardi su dati u tabeli 1.

ISO 27001 je takođe kompatibilan sa standardom ISO 22301:2012 (u Srbiji zvanično SRPS ISO 22301:2014 - Društvena bezbednost - Sistemi menadžmenta kontinuitetom poslovanja - Zahtevi). Ovaj standard se odnosi na identifikaciju potencijalnih pretnji po sistem i koji kroz uspostavljen sistem upravljanja kontinuitetom poslovanja ima za cilj zaštitu preduzeća od potencijalnih pretnji, smanji verovatnoću prekida poslovanja, pripremi za adekvatno reagovanje ukoliko do toga dođe i obezbedi odgovarajuće planove oporavka. Incidenti koji su obuhvaćeni mogu biti u rangu od iznenadnog prekida IT (Information technology) sistema do prirodnih katastrofa i terorističkih napada.¹⁹⁴

Tabela 1. Spisak preuzetih standarda Instituta za standardizaciju Republike Srbije

R.br.	Standardi serije SRPS ISO/IEC 27000	Naslov: Informacione tehnologije
1.	SRPS ISO IEC 27000:2014	Tehnike bezbednosti - Sistemi menadžmenta bezbednošću informacija - Pregled i rečnik
2.	SRPS ISO IEC 27001:2014	Tehnike bezbednosti - Sistemi menadžmenta bezbednošću informacija - Zahtevi
3.	SRPS ISO IEC 27005:2013	Tehnike bezbednosti - Menadžment rizicima po bezbednost informacija
4.	SRPS ISO IEC 27013:2015	Tehnike bezbednosti - Smernice za integrisanu primenu ISO/IEC 27001 i ISO/IEC 20000-1
5.	SRPS ISO IEC 27014:2015	Tehnike bezbednosti - Upravljanje bezbednošću informacija
6.	SRPS ISO IEC 27032:2015	Tehnike bezbednosti - Smernice za sajber bezbednost

Da je moguća povreda privatnosti, odnosno da je javno i eksplicitno pokazan rizik narušavanja bezbednosti informacija, kao i ličnosti na nivou nacije, govori podatak iz 2014. godine, kada se zaključilo da je na sajtu Agencije za privatizaciju Republike Srbije dugi period bio dostupan dokument koji je sadržao lične podatke o 5.190.396 građana Srbije. U tom dokumentu nalazila su se imena i prezimena građana i što je najgore njihov jedinstveni matični broj (JMBG). Ipak nije potvrđeno da su ti podaci nedozvoljeno obrađivani, ali je međutim evidentno da su bile i da još uvek jesu moguće pravne i ostale zloupotrebe.

6. ZAKLJUČAK

Poverljivost, raspoloživost i integritet predstavljaju tri najvažnija pojma u oblasti bezbednosti informacija. Upravljanje merama bezbednosti na osnovu definisanih standarda osigurava održivost poslovnog uspeha i svodi moguće incidente na najmanju meru. Bezbednost informacija se postiže putem primenljivog skupa kontrola, koje su izabrane kroz proces menadžmenta odabranim rizikom i kojima se upravlja korišćenjem ISMS-a.

Da bi se na pravi način zaštitio informaciono-komunikacioni sistem potrebno je definisati potrebne politike, procese, procedure, organizacione strukture i na odgovarajući način koristiti softver i hardver. Ove kontrole treba definisati, primeniti, pratiti, preispitivati i poboljšavati onda kada je to neophodno da bi se organizaciji osiguralo ispunjavanje specifičnosti bezbednosti informacija i poslovnih ciljeva. Očekuje se da relevantne kontrole bezbednosti informacija budu potpuno integrisane u poslovne procese organizacije.

LITERATURA

Stajić, Lj., Osnovi bezbednosti, Fakultet civilne odbrane, Izdavačka kuća "Draganić", 2005.

Stajić, Lj., Mijaljković, S., Stanarević, S., Bezbednosna kultura, drugo izdanje, Izdavačka kuća "Draganić", 2005.

Baltezarević, V., Baltezarević, R., Sloboda na internetu i njene posledice, Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije: komunikacije, mediji, kultura, vol. 7, pp. 257-272, 2015.

¹⁹² <https://www.cen.eu/Pages/default.aspx>

¹⁹³ <https://www.cenelec.eu/>

¹⁹⁴ <http://www.kvalitet.org.rs/standardi/iso-27001-i-iso-22301>

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Terzić, K., Župac, G., Značaj normiranja industrijske bezbednosti u Republici Srbiji u postupku usklađivanja sa Odlukom saveta 2013/488/EU, Vojno delo, vol. 67(3), pp. 178-191, 2015.
- Zakon o tajnosti podataka. Službeni glasnik Republike Srbije broj 104/2009.
- Zakon o zaštiti poslovne tajne. Službeni glasnik Republike Srbije broj 72/2011.
- Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja. Službeni glasnik Republike Srbije broj 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. Službeni glasnik Republike Srbije broj 97/2008, 104/2009 - dr. zakon, 68/2012 - odluka US i 107/2012.
- Zakon o informacionoj bezbednosti. Službeni glasnik Republike Srbije broj 6/2016.
- Kovačević, N., Zaštita tajnih podataka, Sedmi stručni skup "ARHIV INFO 2012", Primena informacionih tehnologija u oblasti e-poslovanja, arhiviranja i upravljanja dokumentima i podacima, aktuelni trendovi, 2012. Dostupno na: <http://www.arhivinfo.org.rs/radovi-2012/radovi/Zastita%20tajnih%20podataka.pdf> [05.11.2016]
- Stamenković, B. Sertifikacija pravnih lica za rad sa tajnim podacima -zakonski okvir-, 2015. Dostupno na: http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Centar%20za%20edukaciju/1_%20ZAKONSKI%20OKVIR%20PKS%20-%20%20privreda.pdf. [05.11.2016]
- Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak Republike Srbije – Informacione tehnologije, 2016. Dostupno na: webzhs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/29/10/17_Informacione_tehnologije.pdf [15.11.2016]
- Republički zavod za statistiku, Upotreba informaciono- komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2016. - knjiga. Dostupno na: webzhs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/25/89/ICT2016s.pdf [15.11.2016]
- Kaspersky security bulletin, #KLReport, 2015. Dostupno na: https://securelist.com/files/2015/12/Kaspersky-Security-Bulletin-2015_FINAL_EN.pdf. [10.11.2016]
- SAGA New frontier group, EDI – Elektronska razmena podataka u vašoj firmi. http://www.saga.rs/fileadmin/Content/saga.rs/ECOD_EDI_Elektronska_razmena_podataka_u_firmi_srp.pdf [10.11.2016]
- SRPS ISO IEC 27000:2014, Informacione tehnologije - Tehnike bezbednosti - Sistemi menadžmenta bezbednošću informacija - Pregled i rečnik.

COMPARATIVE-HISTORICAL ANALYSIS OF THE STUDY OF REVOLUTION

Suzana Kotovcevska PhD

Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, Faculty of Pedagogy „St. Kliment Ohridski“ – Skopje, Republic of Macedonia suzana_kot@yahoo.com

Mitko Kotovcevski PhD

Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, Faculty of Philosophy – Skopje, Republic of Macedonia
kotovcevski@gmail.com

Abstract: These theories, despite of their weaknesses, were quite influential, however very soon some corrections of their basic standpoints emerged, simultaneously creating the conditions to launch new studies of the revolutions. This was inevitable, because the first sociological studies of the revolution by Edwards, Petty and Brinton were an attempt to make a generalization of the process of revolution on the basis of the study of the several cases of revolution.

Rejecting their approach as too historical, that is, non-sociological, the researchers of the revolutions in the subsequent period will strive to base their researches on the study of an increased number of cases in order to achieve increased scientific and methodological relation and application of the statistical analyses. In this regard, the revolution can only be studied as a separate form of the more extensive social occurrences. This idea of the manner of study of the revolutions was presented and developed for the first time by Sorokin, in the period between the two world wars. His research was based on the study of numerous cases of internal unrests in long-term time periods.

The same idea was also implemented in the modern studies of internal wars. In the book “Internal war” 195, Harry Eckstein points out that the internal war is not the same as some other terms that are being widely used (revolution, civil war, rebellion, insurrection, guerilla war, jacquerie, coup d’état, terrorism etc.) According to this author, the internal war is a genus, and the other indicated occurrences are its species, whereby the internal wars would be observed as an entirety, while the comparative categories (the indicators for determination of the differences) are implemented once they become necessary, whereby a possibility for a development of general theories is created. At the same, the probability increases that the determined differences will be valid and precise, scientifically founded and also to enable the introduction of a description in the specific cases.

Several studies are published in this period, and with a profound study of the material about specific revolutions or most of them, they strive to present some general conclusions, however not presenting them in a form of rigid models which would imply for all revolutions or all forms of unrest and rebellions in the human society. This model of profound study of the history of revolution, or history-in-depth approach, is known as a comparative history of the revolution. This methodological approach in the study of the revolution we will elaborate by elaborating the most important studies that quite successfully and in a representative manner reflect the presented approach.

Keywords: analysis, study, revolution.

INTRODUCTION

In the light of these studies, in the very beginning we will present the opinions of Barrington Moore presented in his study “Social Origins of Dictatorship and Democracy”.¹⁹⁶

According to his analyses, there are three forms of transition from a traditional society, according to the analyses of the experiences from several countries in the East and the West.

The first form leads through the bourgeois revolution to capitalism and democracy of western type (England, France and USA), whose civil war according to Moore was a revolution cause with the political incompatibility of the slavery and the capitalist democratic order.

The second form in which the bourgeois revolution experienced failure, leads to capitalism with weak democratic features (Germany and Japan) that pass through the period of fascism.

The third form leads through great peasant revolutions to the communist regimes where forceful modernization of the society is conducted (the Soviet Union and China).

¹⁹⁵ Ecksteih, H.(1964).Ed. Internal War. New York: Free Press. p. 10.

¹⁹⁶ Barrington, M, Jr. (1966). Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Pesant in the Making of the Modern World, Boston: Beacon Press.

In addition to these three basic forms, Moore points out another form where despite the established system of parliamentary democracy, the incentives towards modernization of the society are weak because neither bourgeois nor peasant revolution happened (India).

Moore considers that the eruption or the failure of the revolution, as well as its specific character, are vital for the appropriate types of social development – democratic capitalist regimes, authoritarian and fascist regimes, communist regimes etc.

The revolution essentially is the determining point in the historical process and it has important consequences on the specific societies.

2. SKOCPOL'S STUDY OF REVOLUTIONS

From the point of view of the application of the comparative-historical approach, an important study is the one by Theda Skocpol "States and Social Revolutions".¹⁹⁷

In this most important empirical study, Skocpol compares the revolutions in France (1788), China (1911) and Russia (1917). The author claims that in all three cases, the activities of the countries and the unfavorable positions that overtook them, played the key role in the eruption of revolutions. According to Skocpol, the revolution is a macro-historical occurrence which can be most validly researched with the application of the comparative-historical analysis. It tries to prove that in the three revolutions, there is an existence of similar causal forms, although they differ in many segments, that is, the analyzed countries led a policy that resulted in a reduction of their power, which inevitably led to a situation for a specific classes to "ruin" the state.

Although the class conflict was an important factor in all revolutions, we cannot understand any of the revolutions if we don't analyze the role of the country as an autonomous actor. All three countries were "imperial countries", which means differentiated, centrally coordinated, administrative and military hierarchies that functioned under the protection of the absolute monarchy." Although the circumstances that led to a revolution were different, Skocpol claims that in them "the revolutionary crisis started to develop when the old national regimes were no longer capable to respond to the challenges imposed by the international situation".¹⁹⁸ Skocpol concludes that "in three cases"... the final effect of opposition of the reforms that were conspired by the state was the fall of the monarchist autocracy and the disintegration of the centralized administrative and military organization of the country".¹⁹⁹ Each of these three regimes was toppled from power with a combination of external pressures of other countries and manner whereby the "agrarian relation of the production and the land-owning governing class impaired the stability of the state institutions".

"In all three countries, the revolutions led to a breakdown of the old regimes, however sooner or later they were replaced by regimes where the government was even more centralized and which had more autonomy than the old regimes: Napoleon's regime in France and the communist regimes in China and Russia. Skocpol speaks that it is a matter of clear examples of countries that concentrated power, and sometimes undertook steps to protect their own interests, rather than the interests of the different groups of the society."²⁰⁰

Skocpol's work is one of the most influential recent theories of the revolution, a work which to a great extent criticized the former models of reductionism, although the very author was caught in an identical trap by focusing only on two main causes for the analyzed "great revolutions": the political crisis and the peasant uprising.

Its "social-structural" theory is directed towards the impact of different political and social institutions on the ability of the countries to face the international conflicts. "Comparing the French, the Russian and the Chinese revolution, she notes that every revolution emerged when the country faced with some more advanced capitalist countries. Skocpol also notes that in each of these countries there is a combination of structural weaknesses that limit the country to respond to the international pressures and for this reason it creates a potential for a revolutionary crisis: undeveloped agriculture which cannot support a modern army (Russia); autonomous elites that may block the attempts to increase taxes or to fix the efficiency of the state administration (France and China); or autonomous villages that may be organized for attacks of the land owners in an event of weakening of the central government (France and Russia)".²⁰¹

¹⁹⁷ Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press. p.p.33-40.

¹⁹⁸ Ibid: pp. 33-40.

¹⁹⁹ Ibidem: pp. 33-40.

²⁰⁰ Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija, teme i perspective*. Zagreb: Golden Marketing, p. 624.

²⁰¹ Miller, D. (2002). *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Skopje: MI-AH, p. 374.

According to all basic premises that arise from the work, inevitably a conclusion imposes that “the combination of military pressure from the economically more developed countries, the structural obstacles for the state activities and the peasant autonomy that encouraged effective peasant uprisings, produced revolutions.”²⁰²

Its structural analyses focused on the decisive and autonomous role that the country may play in the mediation between the groups.

Goldstone claims that Skocpol’s theory should be combined with a significant attention in regard to the effects of the long-term economic and population policy. He notes that “although the international military pressures are almost a constant aspect of the European policy since 1500-1850 (nothing is different today as well – author’s note), the revolutions in this period occurred on two occasions, from 1550 to 1650 and from 1750 to 1850. Noting that both periods were a time of a quick population growth. Goldstone indicates that in the densely populated pre-industrial countries, the quick growth of the population may have an impact on the stability of prices, the governmental finance, the recruiting of the elite and the life standard of the population.”²⁰³ In this regard, Goldstone concludes that the result of the combination of these effects “may create obstacles for the state administration” and intensify the conflicts between the groups that fight for power and status, thereby increasing the risk that the routine wars or the domestic wars will lead to a revolutionary crisis.²⁰⁴

The comparative-historical analysis of the revolutions developed in the studies of Barrington Moor and Theda Skocpol represents one of the most fruitful and most acceptable approaches in the study of revolutions. This method in the field of social sciences and history implies a renewal of a new, synthetic approach in the study of revolutionary changes.

“The modern understanding of the revolution”, reasonably concluded Hannah Arendt, “is inextricably related to the idea that the course of history suddenly starts from the beginning, that the completely new history, so far unknown and untold, should start to take place all over”.²⁰⁵

3. “ABOUT THE REVOLUTION” AND HANNAH ARENDT

In the modern sociological theories of revolutions, Hannah Arendt is a known representative of the modern social philosophy, with its critical opposed attitude in regard to the dominant way of analysis of the revolutions present in the same. According to Arendt, revolutions are something more than successful uprisings and there is no justification to name every coup d’état or every rebellion, royal conspiracy or a civil war as revolution. The use of violence in all these occurrences and in the revolution, is not sufficient to equalize these occurrences.

“Violence is by no means more convenient (more acceptable) to describe the occurrence of revolutions from changes: only where the change happens in terms of a new beginning, where the violence is used in order to establish a completely different form of government, to cause the creation of a new political body, where the liberation from the submission (oppression) at least aims for a constitution of freedom, we can speak of revolution.”²⁰⁶

With this conclusion, Arendt initiates another essential question: If the occurrence of revolutions is inseparably related to the idea of freedom, then all great revolutions according to their social consequences are not revolutions in the real sense of the word.

Hannah Arendt, one of the most important and most influential modern political philosophers in his work “About revolution (1963)”, trying to answer the question of the essence of revolution, at the same time asks herself what is the thing that makes the revolutionary tradition, and how much that tradition in its initial, source form is still alive and influential. According to Arendt, the revolution was often based only on one of its sides, mostly on violence, which is no case is sufficient to penetrate into its essence. Analyzing the revolution in this manner, many modern researchers to a great extent actually neglect these important properties according to which it is significantly different than the other forms of social changes, collective actions, violence. In this research, a simple truth is excluded, that the revolution is a complete reorder of a social order, of its political structure and system of values.

This is exactly what Hannah Arendt emphasizes, the idea of the news – the novelty that comes i.e. the movement from the beginning, the main trait of revolution. According to Arendt, “the revolutions are the only political events that directly face us with the problem of commencement”.²⁰⁷ This phenomenon of

²⁰² Ibid: p. 374.

²⁰³ Ibid: p. 374.

²⁰⁴ Ibidem: p. 374.

²⁰⁵ Arendt, H. (1973). On revolution, Harmondsworth: Penguin Books, p. 146.

²⁰⁶ Ibid: p. 25.

²⁰⁷ Arendt, H.(1973). On revolution. Harmondsworth: Penguin Books, p. 21.

commencement is inevitably put in correlation with the idea of freedom. Actually, the first two great modern revolutions – the American and the French one, strived towards establishment of the order of freedom, that is, satisfaction of the endeavor of people for and towards freedom, their wish to participate in the creation of the public life. In addition, their strive and need to start all over in the rearrangement of the social and the political institutions is visible and expected – end of the old and beginning of the new one with a complete and free participation of all entities in the public life, in the creation of their future and the future of their new society.

The revolution once again represents the most shining example of the human power to freely and thoughtfully lay the foundations of a completely new political order. Hence, the revolution should be performed for an establishment of an order of freedom, rather than being performed in the name of freedom, and essentially to establish an order of a non-freedom. In this regard, according to the determination of Hannah Arendt, we can speak of two types of revolutions – revolutions that establish institutions of freedom (constitution *libertatis*) and revolutions that establish an order of non-freedom.

When he analyzes the American revolution, Arendt emphasizes the unusual and fruitful intersection of the two ideas – the idea of the freedom and the idea of conservativeness, ideas which will have nothing in common in the revolutions later on.

In the following period, these two ideas will turn into an antipode which will be fatal for their success, that is, it will represent one quite strongly expressed factor which will pave the way to their failure and total collapse. From the French revolution onward, both revolution and conservativeness stop to complement each other and they no longer have anything in common, which inevitably opens the process of the beginning of their “unpredictable”, however inglorious ending.

In addition, Hannah Arendt reminds of another paradox which is typical in the considerations of the revolution. Despite of the fact that the French revolution was unsuccessful, despite of the distortion of its basic political ideal of freedom, still it would have a decisive impact on the subsequent revolutions and the revolutionary tradition. However, according to Hannah Arendt, the French revolution ended in non-freedom and dictatorship and tyranny, (unlike the American revolution which was and remained political), because it was also a social revolution – a liberation of the people from the material misery and poverty. The violence and the tyranny in the French revolution, according to Hannah Arendt were “an inevitable consequence of the failure to resolve the social issue”.²⁰⁸

Criticizing the attitudes of the greatest theoretician of revolution – Moris in regard to freedom, and in this context, his opinion at the relation liberty-human-revolution, she will conclude that is not the liberty, rather the abundance that became an objective of the revolution. The transformation of the human rights into rights of *sans-culottes* represented a moment of a turning point not only in the French revolution, but also of all following revolutions. Its understanding of the revolution and the freedom was not only antipode towards the viewpoints of the French *sans-culottes* and the Russian Bolsheviks, but it was necessarily directed towards the usual liberal view of the justification of the institutions of the representative democracy and the fight of the political parties. What denotes the modern parties is “their autocratic and oligarchic structure, lack of internal democracy and freedom, preference of the right to infallibility²⁰⁹-something which is a current topic today as well, as a tendency in the Macedonian party ambience and a way to organize and act on the political parties – party political and life. Even the “fiercest” supporters of the doctrines of Marx and Lenin would agree wholeheartedly with her attitudes.

Despite of the numerous inconsistencies and getting into some utopian advices and opinions, the most significant thing is her criticism to the revolutions that ended in tyranny, as well as the criticism directed towards the theoreticians of these revolutions. Still, her book “About revolution” can hardly be read without associations and questions regarding the “democratic revolutions” that dashed against most of the European continent (up to Russia), which swept from the political map yesterday’s authoritarian communist regimes. The attempt for a “democratic revolution” in China ended on the square Tiananmen under the tanks of the Chinese army, however the “evolutionary development” of China experiences an enormous overall progress and an unseen economic boom in historical context.

4. THE NEW WAVE OF “REVOLUTIONARY THEORIES” – THEORIES OF REVOLUTIONS

The recent works on the theory of revolutions didn’t make any significant “revolutionary” jump in regard to the previously presented studies on revolutions. The new wave of “revolutionary theories” focuses on the research of typical problems through more narrowly determined historical and comparative studies. Hence, for example

²⁰⁸ Ibid: p. 59-114.

²⁰⁹ Ibid: p. 268.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Goldfrank uses the structural model of Skocpol to explain the origin of the Mexican revolution. Abrahamian uses an identical model to analyze the revolution in Iran which abounds with many specifics in regard to the previous revolutions.

Trimberger expanded the structural theory of the revolutions and performed its modification in order to include i.e. to elaborate the cases of “the evolutions from inside”. In this regard, as typical examples he points out the events according to which Japan in 1868 and Turkey in 1921 “lived through” the breakdown of the country and new institutional building. What is important for these “evolutions from the inside” is that the process of the breakdown of the country and the conflict of power lasted relatively shortly and they were major tectonic social quakes, because they were largely limited to the elites. According to her claims, this type of revolution of the elite is primarily due to the conditions in the more extensive surrounding of the country i.e. it is a result of the pressure performed by the more advanced countries on their “system in agony”.

In these cases, instead of the structural weakness emphasized by Skocpol, there is a highly-professional, seriously elaborated bureaucratic elite, seriously dedicated to serve the government, an elite that has capacities, however even more flexibility to restructure (modernize) the institution in order to successfully face and amortize all forms of the internal pressure – pressures.

In the new wave of studies and disputes on revolutions, there are inevitable debates of Wolf, Paige, Migdal, Scott and Popkin regarding the determination of the factors that manage the peasant participation in the revolutions. In regard to this important problematic, their attitudes are different to a great extent and they cover a wider spectrum of considerations. Hence, for example, Scott points out the role of the common peasant culture, Paige concentrates on the economic relations as cultivators with the land-owners. Migdal and Wolf emphasize the penetration of the capitalist enterprises and the growth of the population in the villages, while Popkin points out the efforts of the peasants to gain an advantage to the detriment of their fellow peasants – very important factors with relative importance in different situations. In the entire set of analyzed factors, one thing (segment) still remains unclear, that is, insufficiently explained: “the attractiveness of the communist movement for the peasants does not lie in the internal attraction of the communist ideology”; instead, the communist parties were more open for the village ideals and more flexible and more persistent in the organization of the peasants than before the pre-communist governments”.²¹⁰

For his theoretical explications, Rude studied the police files of the revolutionary masses and concluded that they were not irrational crowds as Le Bon claimed, rather primarily they comprised of prominent workers and craftsmen who had a vision and a clear goal to protect their economic interests.

The further analyses and knowledge of the workers’ movement launched by Traugott, Calhoun and Aminzade show the manner how the revolutionary movements obtain force from the defense of the traditional rights of the workers.

In order to complete the image of “the revolutions on the inside”, Rejai and Philips examined the revolutionary leaders and determined that actually these leaders are not charismatic and do not create revolutions; “instead the revolutionary situations-state dissolutions and conflicts for state power-give space to the individuals that otherwise, probably would have traditional professions, to outgrow into revolutionary roles”.²¹¹

Unlike the claims of Arendt about revolutions, Skocpol, Eckstein, Walton and Tardanico, studying the long-term results of the revolutions identified many factors that have an impact on these results. They conclude that the socialist governments mostly emerge when the “economic resources are concentrated in several centers of capital, when their mobilization is large and when the external pressures from the capitalist countries are moderate; the capitalist governments are most probable otherwise”.²¹²

However, as both Kelly and Klein claim, “neither the socialist, nor the capitalist revolutions could not reduce the inequalities of the income or the impossibilities, except for a very short period.”²¹³ According to that, the tendencies for a hierarchy are obviously strong in all societies, even in the ones who experienced “the revolutionary zeal”.

At the end of the last decade of the twentieth century, Immanuel Wallerstein in his work “Utopistics” will try to prove that “so called revolutions”²¹⁴ were still an important element in the development of the history of the

²¹⁰ Miller, D.(2002). The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought. Skopje: MI-AH, p. 375.

²¹¹ Ibid: p. 375.

²¹² Ibid: p. 375.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Note: Wallerstein speaks of “so called revolutions” because according to his study, in the countries included in the modern world system there were no revolutions and actually they were not even possible, if revolution

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

contemporary world system because they applied important parameters in the manners how the world system developed as an entirety. When he speaks of the French Revolution, Wallerstein emphasizes that she opened Pandora's box and initiated the strives of the people, their expectations and hopes, which the established governments and the conservatives and liberals were not able to stop.

The world revolution from 1848 represents a story of the stable warming of the popular unrest in various types and in different places. The world revolution (1848) or a revolution of the world system represented an unexpectedly great shock for all ruling parties. "The nineteenth century was not only a century of the national demands for democratization and a century of the occurrence of the liberal ideology as the most efficient manner to prevent these requirements".²¹⁵ When he speaks of the Russian evolution, about its importance and impact at global lever, Wallerstein points out "that the Russian revolution had a deep impact on the geoculture, however not on a manner that is drastically different that the one pointed out by the Bolshevik theory."²¹⁶

"The message of the Russian revolution had a different impact on the world of powerful nations, the one which we can shortly call a Pan-European world, than in the non-European world. Retrospectively, there is no doubt that the danger of a more militant attitude of the working class in the powerful nations, the danger that symbolizes the world communist movement, galvanized the current response of the governing classes of these countries. The result was an important raise of the stake, which will be necessary in the liberal package to calm the working classes of the Pan-European countries. This particularly led to an expansion of the components that refer to a country with a social insurance for all citizens, particularly after 1945, when the soviet military and political force seemed much bigger. Without the Russian revolution, the world could hardly had experienced such type of Pan-European Keynesianism as we experienced".²¹⁷

"The lecture of the Russian revolution for all these movements (nationalist movements and rebellions in the imperial structures – Austria-Hungary, Russia, the Ottoman Empire, however also the similar movements in Asia-China, India, the Philippines, Africa and Latin America-Mexico-author's note) was that beyond the European countries (as it was define by Russia and by these movements) may achieve liberation from the European control, industrialization and military force (particularly clearly expressed after World War II). While the French revolution instilled hope and expectations and increased the strives of the dangerous classes in the Pan-European world, the Russian revolution instilled hope and expectations and elevated the strives of the dangerous classes and the non-European world".²¹⁸

Despite of the fact that the Russian revolution, as well as the French revolution was not entirely successful, regardless of the fact about the occurrence of the ghosts of the Stalinism, the members of the Gulag, Khrushchev and Gorbachev and in the end, the breakdown of the USSR and the communist party of the USSR in 1991, however their impact and contribution is enormous for the radical change during the history of humanity in the given historical epochs.

"The origin of the so called revolutionary upturns in the modern world is a difficult and a controversial issue, and I the first one to admit that these upturns generally do not represent spontaneous rebellions of the suppressed masses that are looking for a change of the world, rather an occasion – at least in the beginning – which was grabbed by separate groups in the moments of breakdown of the state order (for which they themselves sometimes contributed). No matter how these revolutions started, only the ones that attracted important popular support lasted".²¹⁹ The important national support, both moral and political, that is, the mobilization of the wide national-revolutionary masses represents one of the basic prerequisites for a successful realization of the revolutionary goals and continuation of their life.

"This doesn't mean that ordinary people supported the terror in the Gulag. Some did that, but many didn't. Some gave their support knowing of the terror. Some gave support to the revolutions against the terror. Many convinced themselves that they do not know of the terror. However, they indeed supported the revolution, at least within a longer period of time, because revolutions instilled hope in the situations that seemed hopeless to them, not only in the period before revolutions, but potentially hopeless also after some counter-revolution."²²⁰

implies changes that transform the fundamental social structure and the way of functioning of the country for which it is assumed that it experienced revolutions.

²¹⁵ Wallerstein, I. (2002). *Utopistics: Or Historical Choices of the Twenty-First Century*. Skopje: Templum, p.

24.

²¹⁶ Ibid: p. 29.

²¹⁷ Ibid: p. 29-30.

²¹⁸ Ibid: p. 31.

²¹⁹ Ibid: p. 10-11.

²²⁰ Ibid: p. 11-12.

5. CONCLUSION

The people in the eve of revolutions are really bitten with a sudden surge of hope (even of the great hope) which completely or partially can be transformed into a direction of a bigger equality between people (a hope that is important for them and their children) and in the direction of a greater freedom and democratization.

In this regard, it is also necessary to emphasize the effects of the world revolution from 1968 which led to a collapse of liberalism which was initiated by the world revolution in 1848, as a bracket of the theo-culture of the world system. And in 1968, everything flared quickly (of course much more globally than in 1948) and burned with almost the same speed. However, if observed on the long run, the effects were devastating for the system.

The world returned to the real trimodal ideological separation. The three decades after 1968 implied turning of the national support from the traditional anti-system movements (so called old left wings) in all parts of the world where they ruled, which actually represented a large part of the world in the 1970's.

The culmination of these omissions, the disappointment, betrayed expectations and lost hopes from the abandonment of their historical believe (and all this after one to two centuries of constant struggle, suffering and bleeding), was the spectacular (and literally with no drop of blood) destruction of communism in Eastern and Central Europe and in the former USSR.

“The new revolutions” for complete elimination of the remains from the former governing communist structures, further continue before the newly composed “Velvet revolutions”, “Bulldozer revolutions”, “orange” and other revolutions in different colors, that took place in the former communist countries.

LITERATURE

- [1] Magstadt, T.M., Schotten, P.M. (1988). Understanding Politics, Ideals, Institutions and Issues. (second edition). New York: St. Martin's Press.
- [2] Smelser, N. (1963) Theory of Sollestitute Behaviour. New York:Free.
- [3] Freeman. review Article: Theories of Revolution.
- [4] Huntington, S. (1968). Political Order in Changing Societies, New Havlen, Yale University Press.
- [5] Malecki.E.(1973).„Theories of Revolution and Industrialized Societies“, Journal of politics 4.
- [6] Miller, D.(2002). The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought. Skopje: MI-AH.

**CAUSAL RELATIONS IN EDUCATION BETWEEN SOCIAL AND ACADEMIC
CORRUPTION FROM THE ASPECT OF THE ROLE OF EDUCATION AS A KEY
PRECONDITION FOR THE DEVELOPMENT AND PROGRESS OF SOCIETY**

Mersad Mujević, PhD

Senior Lecturer, Public Procurement Administration of Montenegro, mersadm@t-com.me

Safet Hoxha, PhD

Regulatory Commission for Public Procurement of the Republic of Kosovo

Safet_Hoxha01@hotmail.com

Abstract: Education is one of the fundamental human rights and it is sometimes the only way for individuals to break out of poverty, while it is crucial for development and progress of a state. Also, education transmits values such as integrity, equality and justice, as well as a sense of shared responsibility, which is a key factor for social cohesion and good governance in society in general.

Of course, there are strong causal links between social and academic corruption. The universities are not isolated islands, but are part of a community and are subject to social norms, and corruption is part of the economic and social life in many countries, including, unfortunately, in the Western Balkans. Societies that do not have detailed and neatly prescribed meritocratic norms are especially vulnerable to corruption in higher education, and the idea that someone can be promoted or receive an academic title only because s/he belongs to a particular group, or has strong family ties, becomes acceptable in such circumstances.

Misconduct regarding academic degrees, in the most general sense, is any form of violation of prescribed rules and procedures defining the manner of obtaining academic degrees and titles. An academic fraud may, directly or indirectly, involve teachers, while this term is usually associated with student cheating, i.e. students attempting to circumvent prescribed rules and procedures in meeting their academic obligations. There are many forms of student frauds, such as copying in exams, plagiarizing term papers and other papers, using ideas of others without citing sources, forging signatures and documents, identity swap, etc.

Academic fraud is one of the forms of corrupt behavior. Namely, since corruption is any form of misuse of public office for personal gain, and students misuse their position by cheating in order to avoid their obligations - studying.

Academic fraud is a common form of corrupt behavior in education especially in higher education that can have many negative consequences. Students who participate in cheating could finish college with poor work habits, lack of knowledge, and following the problematic principles can continue with such behavior in the future professional life. These consequences have a negative effect on the society as a whole and it is necessary to act to suppress them by amending policies in the higher education system.

Keywords: Education, Integrity, Fraud, Development, Progress, Economy

1. INTRODUCTION

Quality higher education and scientific and research work is one of the most important resources of today, in the field of hi-tech and in all areas of human activity. It goes without saying that higher education in itself, acquired at universities is just a necessary initial step and the process of education continues throughout the entire working life through the so-called lifelong learning /1/.

When it comes to higher education where we come from, it usually refers only to acquiring of higher education diplomas, which is quite wrong. Higher education is an activity that in addition to the educational process includes scientific and research work. If teaching activities would be separated from the research, then the question arises as to how it would be possible to keep up with the needs of society, the state and the development of scientific knowledge, particularly in against the backdrop of rapid progress.

Experience around the world has confirmed that education and science are the basis of the progress of each country; they push forward and support its development. Experience has also shown that the ones who allocated more for science and education turned out to be more successful. Saving on higher education breeds a great damage in the long run. Investing in science is increasing gross national income as confirmed by numerous studies. Finally, either one invests in science to get modern technology and patents or one pays expensively for foreign expertise. Given the situation in the Western Balkans, we cannot be satisfied, nor with the educational process nor with scientific and research work. For many years, higher education in these countries is on the edge of existence while symbolic funding is provided for scientific and research work. It is obvious that the authorities in these countries are still not sufficiently aware of the importance of higher education and science

for the development of society and the state. These relations must be urgently changed because it will take us more and more time to find a way out of the crisis.

2. IMPORTANCE OF EDUCATION

At the beginning of the 21st century the world is faced with great challenges, which are becoming more prominent year after year. It is necessary to answer many questions, among which the most important are the lack of drinking water, food, energy, environmental threats, overpopulation, sustainable development, health, information technology etc.

Regardless of the fact that science has not answered many questions, we have witnessed a vertiginous development of science and technology as well as the fact that science is precisely what created the modern world.

It was not a long ago when we were communicating by letters, traveled slowly by ships and steam railways and today we cannot imagine life without airplanes, the Internet and mobile phone.

The answers to all the challenges can be provided, to a lesser or greater extent, only through education i.e. science and they will depend on its development. The modern world recognizes that the development of society largely depends on the application of scientific and technological achievements. There are no areas where the benefits of education, i.e. knowledge and science are not visible. Scientific discoveries have led the contemporary society to such a level of development, which could not have been imagined just a few decades ago. The use of scientific knowledge has long ago become a need on which the quality of life depends /2/.

The role of education and science in the future will be all the greater because its role is not only to better understand natural phenomena and the world around us, but it is also an important lever of economic development of each country. The economic power of a state at the present depends a lot on the mastery of new knowledge and technologies. In modern developed societies without connection of science and technology, i.e. without new scientific and technological discoveries there is no progress in the technology nor solving of problems in production and social processes. Unfortunately, there are scientific discoveries that bring more harm than good to mankind, which are fortunately not numerous, but regardless of that, we must accept the fact that without the development of science there is no further development of economy and society.

The decisions made while solving the problems of development, achieving production and other processes in the society must be knowledge-based. Thus, the societies which base their own development knowledge find their way out of the crisis in a faster and easier manner. Conversely, the way out of the crisis is takes place slowly with painful cuts, which affect the society and each individual. Any country that wants to develop normally and go forward must rely on education as the cornerstone of its development.

3. ACADEMIC FRAUD – HOW TO FIND A WAY OUT OF THIS SOCIAL PHENOMENON

3.1. Description of the problem of academic fraud

Academic fraud involves various forms of behaviour that constitute violations of the duty and the academic discipline by students. The most common of these forms are: plagiarising of papers and gray market of term papers, Bachelor, Master and Doctoral theses; the use of technical means; writing on the bench, use of cheat sheets; taking exam instead of another person.

The reasons for resorting to various forms of academic fraud are found in the desire for easier fulfilling of students' duties and the rapid acquisition of a diploma, as evidenced by students /3/.

However, other factors can influence the motivation for cheating. Survey on the perception of incidence of academic fraud, conducted on a representative sample of 972 students of the University of Montenegro in 2015 gave the following results regarding the factors that motivate students to cheat: the majority of students (57.6%) recognized that the situation when the deadlines for taking tests/exams are too close would influence their decision to resort to some form of cheating. Then, 52.7% of the students recognized that a small period of time for preparation for the tests/exams would have an impact on their decision to cheat. In 52.6% of students, their decision on cheating would be influenced by too difficult learning materials, and in 48.2% by a professor who unfairly grades students /3/.

The consequences of academic fraud problems are diverse and vary depending on its type. Plagiarism and gray market for academic papers lead to a series of other problems, such as recycling of obsolete data, many of the same papers, different assessments of the same work by different professors, etc. Due to lack of sanctions and the lack of measures, the older generations transfers the tradition of cheating on the exam to the younger ones, maintaining the eternal circle of academic fraud, and the quality of the acquired knowledge decreases.

Finally, taking the exam instead of another person, i.e. identity swap has identical effects as the previous actions.

3.2. Education in the Western Balkans - open space for corruption

Education is one of the fundamental human rights and it is sometimes the only way to break out of poverty for individuals, while it is crucial for development and progress of states.

Also, the education transmits values such as integrity, joint responsibility which is a key factor for social cohesion and good governance.

Corruption in education is not a topic that is often discussed in academic circles or even in the media where it is almost impossible to find headlines regarding this subject.

Academic institutions are considered to be somehow above such low impulses that are connected mainly to other segments of society. On the other hand, the society very often looks at universities as special institutions which should embody virtues and integrity.

According to the available results of surveys conducted in the countries and international organizations (Transparency International, UNDP and other organizations), it seems that the least amount of attention was paid to corruption in the education sector. Hence, the main subject-matter of this paper is precisely corruption in education, with a focus on the countries in the region.

Corruption in education means the systematic use of public educational services and public authorities in the education system for the personal benefit of individuals who have access to and impact on the quality of the educational process /4/. In the reference papers today there is a full consensus worldwide that corruption is the most harmful social phenomenon precisely in education . Corruption undermines the reputation of the education sector in many countries and represents a dangerous obstacle to further social and economic development of the countries in which it exists.

Global Corruption Barometer for 2015 encompassing 167 countries in which the level of corruption is measured presents the ranking of the Western Balkans countries in Table 1 /5/:

2015 ranking	state	2015 score
35	Slovenia	60
50	Croatia	51
66	Macedonia	42
61	Montenegro	44
76	Bosnia and Herzegovina	38
71	Serbia	40
103	Kosovo	33

Slovenia ranks 35th, with the corruption score 60; Croatia ranks 50th, with the corruption index 51; Bosnia and Herzegovina ranks 76th with the corruption index 38; Montenegro ranks 61 with the corruption index 44; Serbia ranks 71st, with the corruption index 40; Kosovo ranks 103rd with the corruption index 33; country with the best corruption index still remains Denmark as number 1 with the corruption score 91.

Alike in the past 15 years the Western Balkan countries except for Slovenia are classified as countries with very widespread corruption /6/.

Corruption in education is an extremely harmful social phenomenon that generates corruption in other sectors of society and opens the door to great social harm that inflicted on contemporary countries. Practically, there is corruption which is more dangerous than that in the education system because individuals who acquired a higher education qualification, thanks to corruption, usually, sooner or later, occupy an important place in the public authorities and then strive for a return on investment in all legal and illegal manners.

If the education system is not sound, then it is difficult to expect that the values deriving from it would be sound. In this way, the seeds of corruption are sown in an increasing extent in the public, government and private sector. People who were buying a diploma of higher, secondary and primary education and paying for grades during schooling, due to the labour pains brought about by the development of democracy, market economy and the rule of law in the Balkan countries, rather opt for work in the public sector, where more importance is attached to the form than to the substance, than in the private sector, where the employer is more interested in recruiting educated people who demonstrate enviable knowledge in the scope of work that the company is dealing with.

4. INCIDENCE OF THE PROBLEM OF ACADEMIC FRAUD

4.1. Institutional

In the education systems of Western Balkan countries, there are numerous forms of corruption that at different levels responsible for planning, programming, budgeting, organization and implementation of education.

The first and highest level of corruption in education in these countries takes place in the **ministries** of education and science and reflects primarily in /7/:

- taking bribe in the accreditation and granting licenses for operation of educational institutions, regardless of whether the conditions prescribed by the competent national authority have been met;
- favouring certain institutions when selecting and purchasing textbooks and other teaching aids to be used in the educational process;
- constant "cosmetic changes" in the curricula and textbooks which force students and students to buy new books;
- Inadequate enrollment policy and inflation of new occupations that do not exist in a standardized nomenclature and classification of occupations which leads to constant problems and misunderstandings in the labour market;
- soliciting and taking bribe in the process of licensing of university professors, teachers;
- soliciting and taking bribe for recognition of foreign diplomas;
- soliciting and taking bribe for granting research projects to educational institutions;
- soliciting and taking bribe in the categorization of scientific and technical journals;
- Pure commercialization in publishing scientific papers in scientific journals of international and national importance, important for the promotion of professors and lecturers to higher-level educational and scientific titles, etc.

Secondly, in educational institutions

- seeking and taking bribe on the occasion of employment in the educational institution;
- organizing and commercialization of educational activities (trips, excursions, sporting events for students, etc.);
- illegal enrolment of students and students beyond the approved quota at the expense of the state budget;
- prescribing certain standards for payment of services provided to students t all levels of schooling, in contravention with the applicable regulations;
- recruiting on the basis of parental, political, national, religious and friendly ties and soliciting money for a position in an educational institution;
- Presentation of "non-existent professors and teachers" resulting in impossibility of hiring younger teachers and professors, as well as the amount of misappropriated funds received from the budget based on the number of employees.

4.2. Personally

by professors, lecturers, teachers which is most commonly reflected in:

- selling exam questions, soliciting or receiving money, non-cash gifts or favours or seeking any other material and financial benefits from students/parents, to achieve better success in college or school;
- giving private tuitions to their students, while teaching the same subject in the regular teaching process;
- exploiting and abusing students (physical, sexual, mobbing and any form of abuse);
- taking unjustified absence from work in the educational institutions where they have full time employment in order to work in other institutions.
- etc.

by parents

- buying a place in an educational institution, or providing financial or non-financial services to ensure a place in an educational institution, without meeting the requirements of the competition for admission to college/faculty and secondary school;
- buying grades, diplomas or offering bribe to professors/teachers, and giving money, in-kind gift in order to provide better grades, safe passage in an educational institution, as well as illegal obtaining of a diploma;
- illegally employ and enrol at colleges, faculties and secondary schools on the basis of kinship, political, national, religious or friendly ties, without meeting the requirements of the competition for a job or admission to an educational institution.
- sexually harassing, offering sexual favours or hinting at sexual activities to professors, lecturers, teachers, assistant professors

- etc.

by students

Plagiarism and gray market of term papers, Bachelor, Master and Doctoral theses are two types of academic fraud that are fairly represented at faculties. The survey showed that only 27.9% of respondents think that plagiarism does not exist at all /8/. Plagiarism (lat. *plagere* = snatch away), means the act of appropriation or copying someone else's writing, artistic or other creative work into one's own, either in part or in whole, without specifying the original authorship /9/. When it comes to plagiarism, it is an illegal and unethical appropriation of another's work, which is displayed as one's own. This problem is directly related to the protection of copyright. So, plagiarism violates the rights of the author of the original text, and this is sanctioned by our applicable Law on Copyright and Related Rights /10/. This means that persons engaged in plagiarism can be subject to the court, and not just disciplinary proceedings. From discussions with students during one of the focus groups held, it can be concluded that the students know the exact price list of papers, ranging from three to five euros per page or thirty to forty euros per paper. Term papers cost up to seventy euros, while the master theses can be purchased at a price of five hundred to six hundred euros. Students refer to certain web-sites where term papers can be found, for example. www.seminarski.com. Advertisements for term papers and other papers are found in copy shops, in the newspaper advertisements and on social networks such as Facebook. Based on the data from the survey on academic fraud, 20.5% or every fifth student considers that purchasing of academic papers is common at universities, while 72.5% of students said that they had never resorted to this kind of plagiarism.

Copying, writing on a bench and using cheat sheets are the most common examples of academic fraud. Research has shown that, in the opinion of 32% of the respondents, this type of academic fraud occurs frequently, while 30.2% believe that it occurs sometimes. More than half of the students surveyed admitted that they had resorted to this kind of cheating at some point. Namely, the capacities of the faculties are insufficient for the large number of students who annually enroll at college, so this type of academic fraud is frequent, according to students /11/. Due to the volume of studying materials and the desire to reach the goal (passing the exam, diploma) in the easiest way possible students are more than willing to act in this way.

Identity swap is one of the forms of academic fraud. This corrupt act is usually resorted to by members of the classes with a large number of students, where there is no control of students' ID before taking tests or examinations, or where the students are not roll-called. In one focus group, students pointed out that there are cases where a student attends lectures under the name of another, and his student ID is not verified at the exam because the professor knows him from the lectures/12/. Students resort to such actions due to poor controls and poorly organized schedule of exams. This problem directly affects the motivation and behavior of other students who, as pointed out by certain students in the conversation, receive poorer grades in comparison to those using some form of academic fraud, so they resort to easier method of taking the exam /13/.

The use of technical means is another form of academic fraud. There are different technical means in use: bugs, telephones, special watches, etc., which range from twenty to thirty euros and can be ordered via advertisements in copy shops, newspaper advertisements, social networks. In the survey, 60.8% of students said they had never used technical equipment for copying, while 7.9% of them always or frequently used them for the purpose of copying. As for the use of mobile phone for communication with others during exams/tests, 61.4% have never used it. Students resort to the use of these means due to the lack of control by the teaching staff. From an interview with one of the students, we found that the practice of the use of those means is fairly widespread among students. According to the answer upon the request for access to information, eleven cases of the use of mobile phones during the exams were recorded at the Faculty of Economics in Podgorica, which were sanctioned by suspension for a period of one or two semesters. An additional problem in the fight against these forms of academic fraud is that students are not sufficiently familiar with the Rulebook on Disciplinary Accountability of students of the University of Montenegro. The survey showed that 50.4% of respondents did not know whether the Rulebook was posted on a website of their faculty, and 15.7% of them thought it was not posted. Students are aware of the existence of sanctions for cheating at the University, but an extremely small number of respondents believe that the sanctions are applied (for example, only 8.5% of respondents believe that sanctions are applied consistently when it comes to the suspension of the right to take exams/tests, while only 8.9% of respondents consider that the sanction of reducing the final grade is consistently applied, etc.). This kind of ignorance is the ally of the students in the exercise of academic fraud, in the sense that it does not produce preventive effect by

presenting sanctions as an imminent consequence of their cheating. Such perception of students is aided by the faculty and administration of university units that do not show enough readiness in combating the various forms of academic fraud.

5. PROPOSAL FOR MEASURES FOR SOLVING THE PROBLEM OF ACADEMIC MISCONDUCT I.E. CORRUPTION

The focus of social action in the fight against academic misconduct both in institutions and at a personal level (teachers, parents, students) i.e. corruption in education in the Western Balkan countries should be directed along the following tracks:

1. Adoption of high-quality laws by levels of education and their alignment with the relevant international conventions on corruption and academic misconduct;
2. Adoption and implementation of a common strategy to fight corruption and academic misconduct in education at the level of countries and internal documents at the level of educational institutions (including the special rulebooks) which will regulate in detail the corruption and academic misconduct i.e. measures for preventing and combating corruption and academic misconduct in education;
3. Introducing of a quality assurance system in education with developed procedures for the control of work and operation of educational institutions and a clear defining of the responsibilities of educational institutions and other entities involved in the process of prevention of corruption and academic misconduct in the educational system;
4. Introduction of ethical committees and commissions in the educational institutions and the adoption of codes of ethics that apply only to certain levels of education;
5. At the level of all educational institutions in the countries, it is important to establish a common efficient system for fighting corruption and academic misconduct, tightly linking academia and deepening cooperation with other entities (police, prosecution, courts, etc.);
6. Permanent education of all participants in the education system on corruption;
7. Encouraging students and administrative staff to report instances of corrupt behaviour and academic misconduct and providing protection for persons who report corruption, with the establishment of a hotline for reporting acts of corruption and academic misconduct;
8. Heavy sanctioning;
9. Conducting inspections of people who sell papers and sanctioning them;
10. Introducing video-surveillance for control purposes;
11. Strengthening the integrity of students through various forms of education for students, seminars, workshops, advertising material;
12. Etc.

6. CONCLUSIONS

Education is a fundamental human right and a key driver of development of modern society. It is the key to achieving a better future, both for individuals and society and the global community as a whole. At the same time, education is a subsystem of the global society that consumes significant resources sustaining a large number of beneficiaries at multiple levels. In this fact lies the greatest danger i.e. that public funds intended for education, passing through the hands of a series of irresponsible actors in the educational process, become the target of corruption of varying range and volume.

Precisely, this is the feature of many educational systems in the Balkan countries where spending on education in small amounts is distributed to a large number of remote and scattered locations with relatively poorly developed control system. Hence the risks of corruption in these countries are at all levels of the educational system and range from corruption in the construction and procurement of educational resources, nepotism in the recruitment of teaching and non-teaching staff, to distortion of the survey results in order to achieve personal gain /14/.

The results of scientific researches conducted in the last 10 years in the countries and international organizations have shown that the most important factor causing corruption in the Balkan countries is, in fact, a moral crisis. The following factors follow in the second, third, fourth and fifth positions: *historical, structural, economic and political* factors.

In politico-legal theory and practice, there is general agreement that corruption in education undermines the foundations of the education system and the whole process of education of future citizens in a society. The autonomous character of education in the Balkan countries often leads to various forms of corruption, from conventional forms characteristic of the system of higher education, nepotism in employment, misuse of

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

entrance exams and academic and educational standards, to the ensuring of benefits for the academic promotion of the staff in educational institutions. From the viewpoint of social development, this type of corruption is more harmful than corruption in other sectors of modern society, since it affects mainly young people in full educational maturity /14/.

These are sufficient reasons for educational institutions to build strong educational potentials and to play a key role in promoting the integrity of the educational institutions, and to continuously teach the students, professors, lecturers, teachers, assistants and other teaching staff to keep on openly and transparently combating corruption in education. From this point of view, education should be an important tool for strengthening the personal integrity of all stakeholders in the educational process in the fight against corruption, because in the long run, corruption in education has extremely negative implications for the quality of education and the development of modern society in general.

REFERENCE LIST

1. **Radenko Pejović**, „Značaj i uloga naučno-istraživačkog rada na obrazovni proces i razvoj društva“ Sociološka luča IV/1 2010 Građevinski fakultet Podgorica 2010;
2. **Transparency International** (2005) Stealing the future: „Corruption in the classroom experiences“ BiH 2005
3. **Ivana Bogojević, Ivana Došljak, Aldina Dešević, Dina Popović, Dubravka Popović**, „Akademska prevara: kako izaći iz začaranog kruga?“ projekt Studentske etičke inicijative - Asocijacija integriteta Podgorica 2013;
4. **Jacques Hallak & Muriel Poisson**, *Etika i korupcija u obrazovanju*, Seminar „Etika, transparentnost i anti-korupcijske mjere u obrazovanju“, Budva, 22-25. oktobar 2006. (http://195.66.163.162/download/jh_mp_cg1.pdf);
5. <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>;
6. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/korupcija-srbija-po-indeksu-percepcije-na-71-mestu-od-168-zemalja/3hwtht9>;
7. **Prof dr Danilović Nedo, Nogo Sreto**, „Corruption in higher education in transitional countries, The fifth session of the international forum on crime and criminal law in the global era“, in: Thread Proceedings of the Leading International Importance, Beijing, China, 2013.
8. Pravilnik o disciplinskom postupku i disciplinskoj odgovornosti, dostupno na: <http://www.ucg.ac.me/bilteni/pravilnik/disciplinskom/postupku.pdf>;
9. „Odzvonilo sistemu copy paste“, Café del Montenegro, 25. 1. 2013. godine, dostupno na: <http://www.cdm.me/drustvo/crna-gora/odzvonoilo-sistemu-copy-paste>;
10. Transkript fokus grupe studenata iz Podgorice, održane 25. oktobra 2012. godine u 12h;
11. Transkript fokus grupe studenata iz Podgorice, održane 25. oktobra 2012. godine u 12h;
12. Zahtjevi za slobodan pristup informacijama, upućeni svim fakultetima Univerziteta Crne Gore, od 238/12 20.12.2012. godine do 14/13, do 15.01.2013. godine;
13. Pravilnik o akademskoj čestitosti studenata Univerziteta u Beogradu Fakulteta političkih nauka, dostupno na: <http://www.fpn.bg.ac.rs/o-fakultetu/pravni-akti/>;
14. **Prof dr Nedo Danilović, Doc dr Srđan Blagojević**, „Korupcija u obrazovanju u balakanskim zemljama“, Fakulteta za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerziteta u Beogradu i Univerzitet odbrane Republike Srbije. 2013.

**LAW REGULATIVE FOR INTERNATIONAL TRADE ARBITRATION IN THE
REPUBLIC OF MACEDONIA**

Risto Rechkoski, Ph.D

University „Sv.Kliment Ohridski“ Bitola, Faculty of tourism and hospitality - Ohrid, Republic
of Macedonia, reckoice@t.mk

Nikola Mickovski, Ph.D

MIT University – Skopje, Republic of Macedonia, nmickovski@gmail.com

Abstract: Arbitration is a body of non-governmental character, made up of more arbitrators which is chosen from parties, and parties have agreed voluntary and by trust to pass meritory decision in the dispute, and according to the legal system that decision is equate to a valid court judgment. Discussing about the definition of arbitration according to classical understanding, then elements from above definition are included, but those definitions specifically insist on the term "private judgment" which refers to the nature of the arbitration court. The term "private judgment" may be used conditionally, because that court produces legal effects that have the same consequences as state court. When it is talk about historic arbitration judgment, it is known that the arbitration resolution of disputes has been used in history, long before written laws occurand long before formal courts were established. One of the main reasons that is guaranteed by arbitration is the confidentiality of the proceedings and adaptability of the arbitral proceedings to the rules which are managed by parties. Agreement on international commercial arbitration is agreement in which two or more parties agree that the dispute which has been or may arise between them, and has an international character, should be solved by one or more arbitrators. The existence of the arbitration resolution of disputes does possess many benefits that are provided especially for business subjects and companies which conduct commercial activities in the domestic economy, especially those entering into relations with a foreign element. In its functioning positive aspects are seen through: increased efficiency in resolving disputes, greater effectiveness, faster timelines for resolving disputes, faster and more simple procedure, increased professionalism and experience of arbitrators, very important element is the increased confidence by the parties to that "selected private judgment" and the arbitrators themselves who decide the dispute according to previously agreed principles, rules and choice of law by both sides of the dispute, also the choice of arbitrators gives a chance for more confidence in that authority, since each party elected arbitrator and odd in number arbitrator even it is third or fifth is selected jointly by the two parties together, it gives conditions for much greater confidence in the system of working, also in the decision of this "chosen private court" parties, in the finality of the decision, that means voluntary accession of its enforcement, with no extra and unnecessary costs. Using of these tools should be practiced more in the future. The existence of various and well known arbitrations, most of those in Europe and the world, and in the Republic of Macedonia within the Chamber of Commerce, giving wide opportunity to the parties to choose the forum before which may entrust the performance of their disputes. Such intention is provided by positive regulations in Macedonia, which in more regulations is encouraged the resolution of disputes on a voluntary basis through mediation, brokerage, and arbitration. On the one hand, with arbitration is made unburdening of courts of excessive load of cases and disputes that buried it and at the same time doing much more inefficient, but on the other hand the various biases that occur in the judicial determination of disputes, which leads to increased loss of confidence in the judicial system.

Keywords: arbitration, arbitrators, organization of arbitration, disputes, procedure.

**ПРАВНА РЕГУЛАТИВА ЗА МЕЃУНАРОДНА ТРГОВСКА АРБИТРАЖА ВО
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА**

Д-р Ристо Речкоски

Универзитет „Св.Климент Охридски“ – Битола, Факултет за туризам и угосителство –
Охрид, Репулбика Македонија, reckoice@t.mk

Д-р Никола Мицковски

МИТ Универзитет Скопје, Република Македонија, nmickovski@gmail.com

Резиме: Арбитражата е тело од недржавен карактер, составено од повеќе арбитри за чиј избор се договориле странките, на кое странките спогодбено и доброволно му го довериле донесувањето на мериторната одлука во спорот, а според правниот систем таа одлука се изедначува со правосилната судска пресуда. Кога се зборува за дефинирањето на арбитражата според постарите сфаќања, тогаш се воочливи елементите од погоре наведената дефиниција, но во тие дефиниции посебно се инсистира на терминот „приватен суд“ кој се однесува на природата на арбитражниот суд. Терминот „приватен суд“ може да се употребува условно, затоа што тој суд произведува правни ефекти кои имаат исти последици како што има и државниот суд. Кога се говори за историското арбитражно судење, познато е дека арбитражното решавање на споровите се користело во историјата, многу пред да настанат пишуваните закони или многу пред да се востановат формалните судови. Една од причините е и тоа што арбитражата ја гарантира тајноста на постапката и прилагодливоста на арбитражната постапка кон правилата кои ги одредуваат странките. Спогодбата за меѓународна трговска арбитража е спогодба во која две или повеќе странки се согласуваат дека спорот што настанал или може да настане меѓу нив, а има меѓународен карактер, да биде решен од еден или од повеќе арбитри. Постоенето на арбитражното решавање на споровите има во себе многу погодности кои им се даваат особено на деловните субјекти кои вршат трговска дејност како во домашната економија, а особено оние кои влегуваат во односи со странски елемент. Во нејзиното функционирање позитивностите се гледаат преку: зголемената ефикасност во решавањето на споровите, поголемата економичност, побрзите временски рамки за решавање на споровите, побрза и поедноставна процедура, зголемена професионалност и искуство на арбитрите, многу важен елемент е зголемената доверба од страна на странките кон тој „избран приватен суд“, како и самите арбитри кои го решаваат спорот според однапред договорени принципи, правила и избрано право од страна на двете страни на спорот, исто така самиот избор на арбитрите дава шанса за многу поголема доверба во тој орган, бидејќи секоја странка избира арбитар, а непарниот по број арбитар дали е тоа третиот или петтиот се избира заеднички од двете страни заедно, сето тоа дава услови за многу поголемата доверба во овој систем на решавање, исто така по донесувањето на одлуката од овој „избран приватен суд“ странките, во конечност на одлуката што значи доброволно пристапување кон нејзино извршување, без дополнителни и непотребни трошоци. Користењето на овие инструменти треба да се практикува многу повеќе и во иднина. Постоенето на различни и добро познати арбитражи, од оние најпознатите во Европа и светот, а и во Република Македонија во рамките на Стопанската Комора, даваат широка можност на странките за да го изберат формуот пред кој може да го доверат извршувањето на своите спорови. Впрочем таква интенција даваат и позитивните прописи во Република Македонија, кои во повеќе прописи го стимулираат разрешувањето на споровите на доброволна основа, преку медијација, посредување, арбитража. Од една страна со арбитражата се растоваруваат судовите од преголемиот товар на предмети и спорови кои го затрупуваат и во исто време го прават многу по неефикасен, но и од друга страна различните пристрасности кои се јавуваат кај судското разрешување на споровите доведуваат до зголемено губење на довербата во целокупниот судски систем.

Клучни зборови: арбитража, арбитри, организација на арбитражата, спорови, постапка.

1. МЕЃУНАРОДНА ТРГОВСКА АРБИТРАЖА

Етиолошкото значење на зборот арбитража се поврзува за латинскиот збор *per arbiter*, што во превод значи избран судија, односно за зборот *arbitrare*, кој означува пресудување во својство на избран судија. Арбитражата е механизам за донесување одлуки, кој се користи кога две или повеќе спротивставени страни не можат да постигнат договор. Страните учеснички се согласуваат да именуваат неутрално лице или лице кое ќе донесе одлука откако ќе ги сослуша ставовите на двете страни. Воопштено, во правото, арбитражата има за цел решавање на споровите помеѓу различни субјекти од страна на избраните судии, врз основа на почитувањето на правото.²²¹

Конститутивни елементи на арбитража се:

- а) арбитражата е избран суд;
- б) споровите кои се изнесуваат пред арбитражата се решаваат врз основа на меѓународното право;
- в) арбитражната пресуда е задолжителна за страните во спорот.²²²

²²¹ Чл. 37 од Хашката конвенција за мирно решавање на споровите од 1907 година.

²²² Nikola Jelić – *Arbitraža u međunarodnom pravu*; Institut za pravo i finansije; Beograd, 2010.

Спогодбата за меѓународна трговска арбитража е спогодба во која две или повеќе странки се согласуваат дека спорот што настанал или може да настане меѓу нив, а има меѓународен карактер, ќе биде решен од еден или од повеќе арбитри.²²³

Полноважната арбитражна спогодба претставува услов за востановувањето на надлежноста на меѓународната трговска арбитража и воедно услов за дерогација на надлежноста на државните судови за решавањето на дадениот спор. И, уште повеќе, арбитражната спогодба ја одредува правната судбина и на другите акти и фази низ кои поминува арбитражната постапка. Во оваа смисла, таа претставува услов за полноважност на арбитражната одлука што е донесена врз основа токму на арбитражната спогодба. Во правната наука со право се подвлекува дека, со оглед на тоа што арбитражата е можна само доколку странките се согласат со неа, од суштинско значење за секоја странка е да докаже дека спротивната странка била свесна и доброволно ја прифатила арбитража.²²⁴

Условите од кои зависи полноважноста на арбитражната спогодба можат да се поделат на субјективни и објективни.²²⁵ Субјективните се однесуваат на странките, додека објективните се однесуваат на спогодбата во форма и содржина.

Во современото меѓународно трговско арбитражно право, преовладувачко стојалиште е дека арбитражната спогодба, сеедно дали е во облик на арбитражен компромис или арбитражна клаузула, претставува формално правно дело. Со писмената форма се остварува заштитната функција на формата во поглед на договорните странки од избрзано одлучување, несериозност и другите недостатоци на волјата, односно се обезбедува дека странката која ја склучува арбитражната спогодба е свесна оти со неа се одрекува од надлежноста на редовното судство.²²⁶ Исто така, склучувањето на арбитражна спогодба може да се гледа и низ призмата на губење на правото на судска заштита на субјективните граѓански права, што е инаку уставно загарантирано во најголемиот број земји во светот.²²⁷ Пропишувањето на строги правила за формата на арбитражната спогодба е и во функција на заштита на јавниот интерес. Конечно, покрај заштитната функција, преку писмената форма на арбитражната спогодба се остварува и доказната функција, со тоа што се овозможува сигурен доказ како за постоењето на спогодбата, така и за содржината.²²⁸

2. РЕГУЛАТИВА ЗА МЕЃУНАРОДНА ТРГОВСКА АРБИТРАЖА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

На тој начин, „меѓународното трговско арбитражно право се повеќе се оформува како специфично право со национална и меѓународна компонента“.²²⁹ Изворите на меѓународното трговско арбитражно право опфаќаат норми со кои се регулираат повеќе прашања поврзани со меѓународната трговска арбитража, како што се: засновувањето, текот и ефектите на арбитражата. Основната задача на регулаторната рамка

²²³ Gaillard Emmanuel, Savage John, Fouchard, Gaillard - *Goldman on International Commercial Arbitration*; The Hague, 1999; стр. 193.

²²⁴ Alvarez Guillermo Aguilar - *Article II (2) of the New York Convention and the Courts*, објавено во: Van den Berg AlbertJan - *Improving the Efficiency of Arbitration Agreements and Awards: 40 Years of Application of the New York Convention*, ICCA Congress Series no. 9, 1999; стр. 68.

²²⁵ Goldštajn Aleksandar, Triva Siniša - *Međunarodna trgovačka arbitraža*; Zagred, 1987; стр. 325.

²²⁶ Perović Jelena - *Ugovor o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži*; Beograd, 1998; стр. 129-130.

²²⁷ Blackaby Nigel, Parastides Constantine, Redfern Alan, Hunter Martin - *Redfern and Hunter on International Arbitration, Fifth Edition*; Oxford, 2009; стр. 89.

²²⁸ Cukavac Mirjana - *Limiti ublažavanja zahteva forme arbitražnog sporazuma*; Pravni život, br. 12/2000; стр. 148.

²²⁹ Trajković Miodrag - *Međunarodno arbitražno pravo*; Beograd, 2000; стр. 116.

е да се овозможи полноважност на спогодбата за арбитража, да се одреди организацијата на арбитражната постапка и да се обезбедат конечност и извршливоста на арбитражната одлука.²³⁰

Правната рамка за регулирање на меѓународната трговска арбитража во Република Македонија ја сочинуваат: *Њујоршката конвенција за признавање и извршување на странските арбитражни одлуки од 1958 г.*, *Европската конвенција за меѓународната трговска арбитража од 1961 г.*, *Законот за меѓународната трговска арбитража на Република Македонија (ЗМТАРМ) од 2006*, преку кој е инкорпориран *Модел-законот на UNCITRAL за меѓународната трговска арбитража од 1985 година*²³¹, како и *Законот за стопанските комори од 2011* и *Правилникот на Постојаниот избран суд – Арбитража при Стопанската комора на Македонија од 2011 г.*

Во 2006 г., Република Македонија се вброи во кругот на земјите што го вградија Модел-закон на UNCITRAL за меѓународна трговска арбитража во своето законодавство, преку донесувањето на Законот за меѓународната трговска арбитража на Република Македонија.

Во чл. 7 од овој Закон целосно ја инкорпорира одредбата од чл. 7 ст. 2 од Модел-законот од 1985 г. (ст. 1 и 2), при што содржи и еден дополнителен став, што гласи: „Спогодбата за арбитража е полноважна и ако во коносманот изречно се повикува на арбитражна клаузула во бродарскиот договор“. Позитивните меѓународни и национални правни извори во Република Македонија го поставуваат барањето за писмена форма на спогодбата за меѓународна трговска арбитража.

Одредбите од Законот за меѓународната трговска арбитража на Република Македонија од 2006 г. за писмената форма на спогодбата за меѓународна трговска арбитража, во значителна мера се полагат во однос на одредбите од Њујоршката конвенција, па затоа треба да се применуваат како поповолни национални норми согласно клаузулата на најповолното право од чл. VII ст.1 на Конвенцијата, што е изречно наведено и во Препораката на UNCITRAL од 2006 г. за толкување на оваа одредба на Конвенцијата.

3. ДЕРОГИРАЊЕ НА НАДЛЕЖНОСТА НА ДРЖАВНИТЕ СУДОВИ И ДОГОВАРАЊЕ НА АРБИТРАЖАТА

Со договорот за изнесување на спорот пред арбитражниот суд, странките ја дерогираат надлежноста на државните судови. Арбитражното судење се развило како израз на незадоволството од бавното, скапо, круто и несигурно државно судење. На меѓународен план, се афирмира како израз на недоверба спрема правосудните тела и законодавството на државата противник.

Арбитражното судење има и негативни особини до кои се доаѓа при пронаоѓањето на соодветни арбитражи и конституирањето на арбитражниот суд, понекогаш заради опасноста од бавно постапување, недоволно познавање на меродавното право, недостигот на морална цврстина, независноста и непристрасноста на арбитражите, можностите трошоците непримерено да растат заради хонорарите кои ги бараат арбитражите за својата работа, заради опасноста судењето по праведноста да не прерасне во арбитражерност, опасноста која со себе ја носи антиципираното одрекување од правото на жалба, заради тоа што сите предности на арбитражата можат да бидат доведени во прашање ако незадоволната странка покрене спор пред државниот суд заради побивање на арбитражната одлука.²³²

4. АРБИТРАЖЕН СУД

Постојаниот избран суд – Арбитража е:

- Постојана арбитражна институција при Стопанска комора, националната асоцијација на стопанственици;
- Независна во однос на асоцијацијата при која е основан;
- Самостојна во својата работа и одлучување;
- Заснована врз основа на волјата на странките;

²³⁰ Lew Julian D.M., Loukas Mistelis A., Kroll Stefan M - *Comparative International Commercial Arbitration*; The Hague, London, New York, 2003; стр. 17.

²³¹ Тони Дескоски - *Форма на спогодбата за меѓународна трговска арбитража во правниот систем на Република Македонија*; Европско право број 1-2/2012.

²³² Danijela Premužić – *Ugovor o arbitraži*; Pravni fakultet u Zagrebu, Katedra za građansko procesno pravo; Zagreb, 2005; стр. 3 – 4.

- Надлежна за арбитражно решавање на споровите во стопанските и другите имотно – правни работи без странски елемент-внатрешна арбитража, но и со меѓународен елемент.

Според својата положба, Избраниот суд е самостоен и независен орган во однос на Комората и нејзините органи кои не можат да се мешаат во неговата стручната работа, односно арбитражите.

Арбитерот поединец и арбитражниот совет на судот одлучуваат слободно и професионално, објективно и непристрасно, врз основа на прописите, својата стручност и совест.

Арбитражата одлучува врз основа на законите, правилниците, договорите, правните правила, кодексите и обичаите, но може да донесе одлука и врз основа на правдата и праведноста (*ex aequo et bono, amiable composition*), доколку странките во спорот изрично се спогодиле за тоа.

„Арбитражен суд” при Арбитражата е арбитер поединец или арбитражен совет кој постапува и одлучува во еден конкретен спор.

Арбитражата има две листи на арбитри од кои се избираат арбитражите поединци, членовите и претседателите на арбитражните совети. Тоа се:

- листата на арбитри за споровите со меѓународен елемент и
- листата на арбитри за споровите без меѓународен елемент.

Листите на арбитри ги утврдува Управниот одбор на Комората, на предлог на Претседателството на Арбитражата. Доколку нема спогодба на странките за именувањето на арбитерот, тогаш се именуваат три арбитри. Кај арбитражата од три судии, секоја странка именува по еден, а тие двајца го именуваат третиот арбитер, кој ќе биде претседател на арбитражниот совет. Кога арбитражата ја спроведува арбитражата поединец, ако странките не се договорат за тоа, тогаш поединецот го именува овластеник за именување. Арбитражите мора да ја водат арбитражата со примерена брзина и имаат право на надоместок на трошоците. Арбитражите можат да бидат и изземени, а Законот предвидува именување и на заменик арбитер. Ако спорот го решаваат три арбитри, секоја странка именува еден арбитер во рок од 30 дена од денот кога другата страна ќе ја повика да го стори тоа.

4.1. НАДЛЕЖНОСТ НА АРБИТРАЖНИОТ СУД

Арбитражниот суд при Арбитражата е надлежен за решавање на одреден спор доколку странките тоа го договориле. Странките можат да договорат надлежност на Арбитражниот суд при Арбитражата за решавање на спорови за права со кои странките слободно располагаат и за кои со закон не е пропишана исклучителна надлежност на судовите на Република Македонија. Претседателството на арбитражата може да донесе одлука со која ќе го отфрли решавањето на одреден спор дури и ако е договорена надлежност на арбитражен суд при Арбитражата, доколку арбитражната спогодба се однесува на права со кои странките не можат слободно да располагаат. Пред арбитражниот суд на Арбитражата можат да се решаваат спорови со и без меѓународен елемент.

Спорот е со меѓународен елемент доколку:

- барем една од странките, во времето на склучувањето на арбитражната спогодба, е физичко лице со живеалиште или трајно престојувалиште надвор од територијата на Република Македонија, или е правно лице чие седиште не е на територијата на Република Македонија или
- местото каде треба да се изврши значителен дел од обврските на трговскиот однос или местото со кое предметот на спорот е во најтесна врска, не се наоѓа на територијата на Република Македонија.

Странките можат спогодбено да отстапат од примената на одредбите на Арбитражните правила, ако нивната спогодба не е во спротивност со присилните прописи на Република Македонија.

Доколку странките тоа го договориле, Арбитражата извршува само некои од активностите, а посебно:

- дејствува како овластен орган за именување на арбитражите кај т.н. “ad hoc” арбитражите и арбитражите кои ги спроведуваат другите арбитражни установи;
- дава административни и други услуги, организира рочишта и става на располагање простории и опрема за одржување на арбитражни постапки и мирее.

Ако во иста работа и меѓу исти странки е поведена парница пред суд на Република Македонија, арбитражниот суд може, ако најде дека за тоа постојат посебно важни причини, да одреди дека арбитражната постапка се прекинува додека не се заврши парничната постапка пред судот.

Постапката пред Арбитражата, по правило се води на македонски јазик. Странките можат да се спогодат постапката да се води на друг јазик. Доколку странките не се договориле поинаку, арбитерот-поединец односно, Арбитражниот совет веднаш по своето именување, го определува јазикот на којшто ќе се води постапката, при што особено ќе се земе предвид јазикот или јазиците на главниот

договор од кој произлегува Арбитражата. Тој договор или одлука, ако во нив не е поинаку одредено, ќе се применува на сите писмени изјави на странките, усната постапка и на сите одлуки, решенија или други соопштенија на Арбитражата. Секретарот на Арбитражата може да присуствува на сите рочишта и седници на Арбитражата со кои се заседава и се гласа за донесување одлуки.

Странките можат да именуваат застапник- полномошник или советник по свој избор. Имињата и адресите на тие лица странката мора писмено да ги достави непосредно до Арбитражата. Во соопштението странката е должна да означи дали именувањето се однесува на застапување или советување, а доколку нема таква ознака, ќе се смета дека именувањето се однесува на застапување.²³³

5. ПРЕДНОСТИ НА АРБИТРАЖНОТО РЕШАВАЊЕ НА СПОРОВИТЕ

Самото постоење на арбитражното решавање на споровите акцентира повеќе предности на тој начин на решавање.

- Искуство, професионалност и стручност на арбитражите;
- Ефикасност во решавањето на споровите;
- Брза, посовремена и поедноставна процедура;
- Доверливост и тајност на сите информации добиени во текот на постапката;
- Арбитражната одлука е конечна и извршна, без можност за поднесување жалба;
- Судските трошоци (такси и тарифи) се значително помали.

6. ЗАКЛУЧОК

Врз основа на се она што беше изнесено погоре во трудот може да се сумира дека:

1. Правната рамка за регулирање на меѓународната трговска арбитража во Република Македонија ја чинат: Њујоршката конвенција за признавање и извршување на странските арбитражни одлуки од 1958 г., Европската конвенција за меѓународната трговска арбитража од 1961 г., Законот за меѓународната трговска арбитража на Република Македонија (ЗМТАРМ) од 2006, преку кој е инкорпориран Модел-законот на UNCITRAL за меѓународната трговска арбитража од 1985 година, како и Законот за стопанските комори од 2011 и Правилникот на Постојаниот избран суд – Арбитража при Стопанската комора на РМ од 2011 г.

2. Значењето на арбитражата е несомнено огромно и претставува еден од најефикасните методи за решавање на споровите помеѓу државите, односно и другите колективитети и правните лица на различните држави. Странките можат да договорат надлежност на Арбитражниот суд при Арбитражата за решавање на спорови за права со кои странките слободно располагаат и за кои со закон не е пропишана исклучива надлежност на судовите на Република Македонија. Пред арбитражниот суд на Арбитражата можат да се решаваат спорови со и без меѓународен елемент.

3. Предностите на арбитражното решавање на споровите се состојат во: Искуството, професионалноста и стручноста на арбитражите; Ефикасноста во решавањето на споровите; Брзата, посовремена и поедноставна процедура; Доверливоста и тајноста на сите информации добиени во текот на постапката; Арбитражната одлука е конечна и извршна, без можност за поднесување жалба; и Судските трошоци (такси и тарифи) се значително помали.

ЛИТЕРАТУРА

Закон за меѓународна трговска арбитража на Република Македонија, „Службен Весник на РМ“, бр.39/2006

Закон за стопанските комори, „Службен Весник на РМ“, бр.17/2011

Правилник на Постојаниот избран суд – Арбитража при Стопанската комора на Македонија, Собрание на Стопанската комора на Македонија -20.04.2011

A.G. Aguilar - Article II (2) of the New York Convention and the Courts, Van den Berg AlbertJan - Improving the Efficiency of Arbitration Agreements and Awards: 40 Years of Application of the New York Convention, ICCA Congress Series no. 9, 1999;

N.Blackaby, C.Parastides, A.Redfern, M.Hunterin - Red fern and Hunter on International Arbitration, Fifth Edition; Oxford, 2009;

B.Milislavjević - Međunarodno javno pravo; Pravni fakultet; Beograd, 2011;

²³³ Собрание на Стопанската комора на Македонија – *Правилник на Постојаниот избран суд – Арбитража при Стопанската комора на Македонија*; 20. 04. 2011

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- M.Cukavac - Limiti ublažavanja zahteva forme arbitražnog sporazuma; Pravni život, br. 12/2000;
D.Premužić – Ugovor o arbitraži; Pravni fakultet u Zagrebu, Katedra za građansko procesno pravo; Zagreb, 2005;
E.Gaillard, J.Savage, F.Gaillard - Goldman on International Commercial Arbitration; The Hague, 1999;
A.Goldštajn, S.Triva - Međunarodna trgovačka arbitraža; Zagreb, 1987;
Хашка конвенција за мирно решавање на споровите -1907 година;
M. Sesar – Praktikum arbitražnog prava; Pravni fakultet – Split, Katedra građanskog procesnog prava; Split, 2011;
N.Jelić – Arbitraža u međunarodnom pravu; Institut za pravo i finansije; Beograd, 2010;
J.Perović - Ugovor o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži; Beograd, 1998;
Т.Дескоски - Форма на спогодбата за меѓународна трговска арбитража во правниот систем на Република Македонија; Европско право број 1-2/2012;
Trajković Miodrag - Međunarodno arbitražno pravo; Beograd, 2000;
M.Крстаноски, Р.Речкоски, „Основи на право“, Охрид, 2005
M.Крстаноски, „Право на договорите во меѓународниот промет“, Охрид, 2007
Р.Речкоски, „Граѓанско право“, Охрид, 2011
Р.Речкоски, „Облигационо право“, Охрид, 2011

ANALYSIS OF THE BULGARIAN CANNING ENTERPRISES' REVENUES

Rositsa Ivanova, Ph.D

UNWE, Sofia, Republic of Bulgaria Rosi_Ivanova@abv.bg

Abstract: Canning industry is a traditional sector of the Bulgarian economy. Products offered by the leading canning enterprises are sold in all supermarket chains in the country. The industry plays an important role in the Bulgarian export sector. Products are successfully sold in the European Union member states, Russia, the former Soviet republics, the USA, Canada, Israel, Australia, New Zealand, South Africa, etc.

The importance of the issue about industrial enterprises' revenue and financial results, as absolute financial indicators, is based on the fact that by their nature they are elements of the key business indicators system for analysis and evaluation of financial results, business efficiency and financial stability. Based on the information about the amounts and dynamics of revenue and financial results, the management may make proper and substantiated decisions for the enterprises' development, for their market and financial stability in short- and mid-term aspect. However, profit is an indicator that is not sufficient to measure the business efficiency. It needs to be compared with another indicator, for example, costs, revenue, assets, equity, and in this way the amount of profit corresponding to BGN 1 of input resources can be defined.

Profitability calculated on the basis of revenue has direct effect on the formation and dynamics of other key business indicators showing the business efficiency. Revenue profitability is a direct factor affecting the changes occurring both in the total asset profitability and in the profitability of the entire capital invested by the industrial enterprises.

This study highlights the revenue of leading enterprises operating in the Bulgarian canning industry for the last three years.

The subject matter of the study is the methodology for analysis of these enterprises' revenue. The amount and dynamics of revenue and financial results of ten leading enterprises from the canning industry are analyzed and evaluated. On the basis of the information about the book profit and the total amounts of enterprises' revenue, profitability is analyzed on the basis of revenue. The information obtained is used to evaluate the deviations of enterprises' revenue profitability from the average revenue-based profitability of the reporting enterprises in the industry.

The study is aimed at analyzing and evaluating, on the basis of the empirical data about revenue and financial results, the position of the enterprises from this industry of the country, according to the revenue-based profitability.

Keywords: analysis, profit, revenue, methodology, profitability

1. INTRODUCTION

The issue of revenue and financial results of leading Bulgarian canning enterprises is topical due to the fact that sales in the sector play an important role in the total commodity turnover of the country. Bulgaria takes a leading position in the export of canned cherries, and the export of fresh and primarily processed cherries and sour cherries in 2015 significantly exceeds the export in 2014. This is mainly due to the export of temporarily canned cherries, and our country is one of the major and important world producers in this sector. Data of the Bulgarian Institute of Statistics show that the amount of products produced in the canning industry and the net revenue from sale of products in this sector have drastically increased in 2014 and 2015. The production amount of canned vegetables and fruit, tomato paste, mayonnaise, etc. has also increased. We can see decrease in the production amount of frozen vegetables, ketchups and mustard. The range structure of the products offered by the canning industry in the country is very interesting. Canned vegetables (except vinegar and acetic acid) have the biggest relative share in the product range of vegetables, followed by frozen, processed (with vinegar or acetic acid) and dried vegetables, and canned potatoes take the lowest relative share.²³⁴ Tomatoes, pepper and aubergine have the biggest relative share in terms of specific types of products. Shell fruit, peanuts, different types of nuts and seeds have the biggest relative share in the product group of fruit. Then come canned fruit in the form of jams and marmalades, frozen and dried fruit.

²³⁴ Reported by the Bulgarian union of processors of fruit and vegetables

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

2. ANALYSIS OF REVENUE

Table 1 summarizes information about the revenue of the top ten canning enterprises during the last three years. The information in the table is used to analyze and evaluate the amount and dynamics of revenue both of different enterprises, and of total revenue of all enterprises.

Table 1. Enterprises' revenue

Enterprises	2013 year		2014 year		2015 year		Amendment, hil.lv.	
	hil.lv.	%	hil.lv.	%	hil.lv.	%	2014/2013	2015/2014
1	48598	19,44	43974	17,25	40418	15,20	-4624	-3556
2	35928	14,37	33719	13,23	39286	14,77	-2209	5567
3	22229	8,89	25539	10,02	29457	11,08	3310	3918
4	24878	9,95	27782	10,90	28245	10,62	2904	463
5	27019	10,81	29493	11,57	27761	10,44	2474	-1732
6	24330	9,73	26455	10,38	26418	9,93	2125	-37
7	18203	7,28	18934	7,43	22808	8,58	731	3874
8	16570	6,63	18045	7,08	19053	7,17	1475	1008
9	19735	7,89	18440	7,23	18297	6,88	-1295	-143
10	12514	5,01	12526	4,91	14171	5,33	12	1645
Total	250004	100,00	254907	100,00	265914	100,00	4903	11007

Source: Agriculture and Business. Specialized Journal, August 2016

In the above table we can see that enterprises' revenue have increased with BGN 4903 thousand in 2014 in comparison to 2013. The third, fourth, fifth and sixth enterprise show the highest increase of revenue. At the same time, the decrease of the first, second and ninth enterprise's revenue has adverse effect on the change of the total amount of revenue.

In 2015, in comparison to 2014, the increase of the revenue of the second, third, seventh and tenth enterprise has positive effect on the total change of all enterprises' revenue. Here, we should mention that the revenue of the leading enterprise in this sector of the Bulgarian economy has significantly decreased. Furthermore, the revenue of the fifth, sixth and ninth enterprise also decreases. The revenue dynamics of the leading canning enterprises in the country are summarized on figure 1. The deviation of separate enterprises' revenue from the average revenue of all monitored enterprises is very interesting. Such deviations for 2015 are presented on figure 2. Thus, we can see the dispersion of the enterprises' revenue around the average revenue for the period under review.

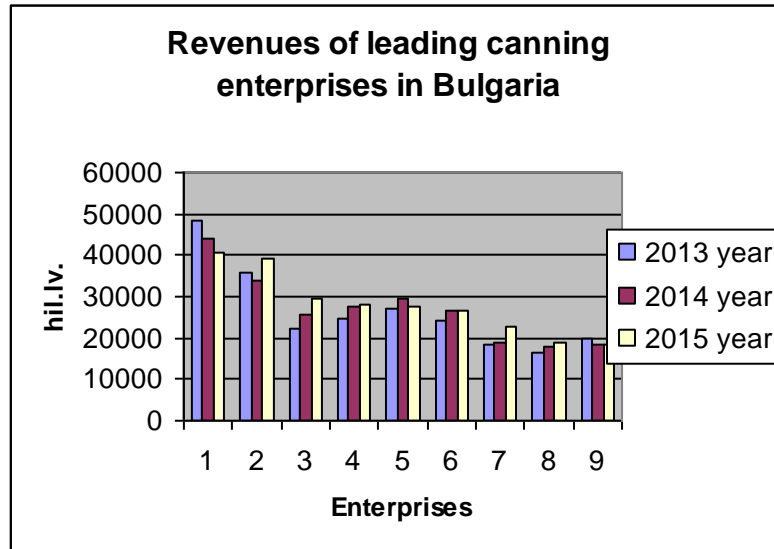

Figure 1

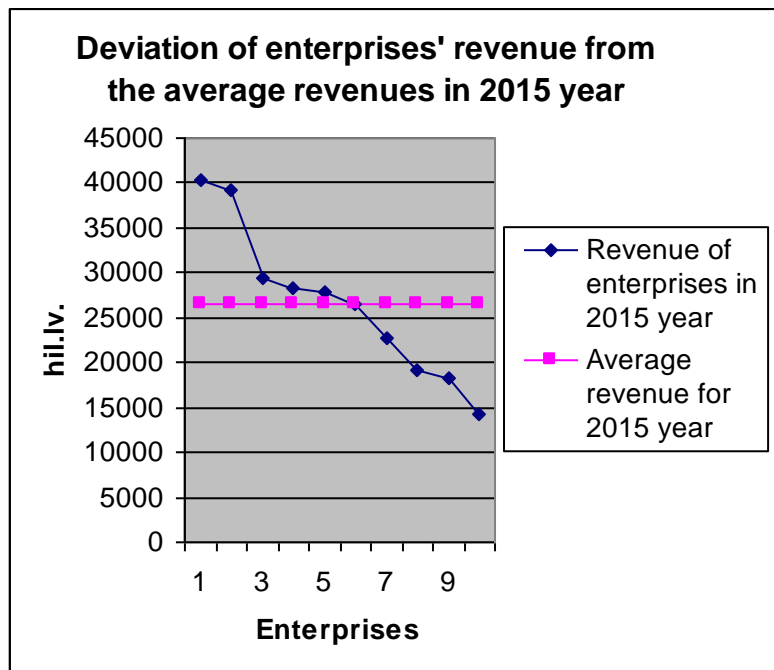

Figure 2

Table 2 summarizes information about the book (net) profit of the top ten canning enterprises.

Table 2. Book profit

Enterprises	2013 year		2014 year		2015 year		Amendment, hil.lv.	
	hil.lv.	%	hil.lv.	%	hil.lv.	%	2014/2013	2015/2014
1	803	4,22	1164	5,90	791	3,46	361	-373

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

2	7001	36,81	5301	26,86	8833	38,60	-1700	3532
3	2238	11,77	2978	15,09	1346	5,88	740	-1632
4	1490	7,83	1800	9,12	1795	7,84	310	-5
5	174	0,91	679	3,44	2024	8,84	505	1345
6	1903	10,01	2161	10,95	2236	9,77	258	75
7	378	1,99	458	2,32	602	2,63	80	144
8	2439	12,82	2919	14,79	3368	14,72	480	449
9	636	3,34	1287	6,52	859	3,75	651	-428
10	1957	10,29	987	5,00	1032	4,51	-970	45
Total	19019	100,00	19734	100,00	22886	100,00	715	3152

Source: Agriculture and Business. Specialized Journal, August 2016

In the above table we can see that the book profit of the second and third enterprise has decreased in 2014 in comparison to 2013. The third, ninth, fifth and eighth enterprise show the biggest increase of the book profit. In comparison to 2014, the biggest increase of the book profit in 2015 is achieved by the second and the fifth enterprise. We can see that the second enterprise overcomes the crises as a result of its reorganization. According to the market demand, the enterprise's management starts to produce new products to take free market niches. As a result of such managerial decision, the changes in the range of sold products have positive effect. Due to the general impact of the increased amount of sales and the changes in the range of sold products, the book profit of the enterprise shows an increase of BGN 3532 thousand in 2015 in comparison to 2014. The book profit of the first, third and tenth enterprise has decreased. Here, the changes in the capital structure as a result of the used short-term borrowing for financing the business of these enterprises have negative effect. Both the external users of the information from the enterprises' financial statements, and the financial management and the capital owners, are rather interested in the indicator showing the revenue-based net profitability. The value of this indicator is calculated as a percentage ratio of the book profit and the amount of enterprise's revenue. Based on the information in tables 1 and 2, the revenue-based profitability of enterprises for the period in question is calculated. This information is summarized in table 3.

Table 3. Revenue-based profitability, %

Enterprises	2013 year	2014 year	2015 year	Amendment, hil.lv.	
				2014/2013	2015/2014
1	1,65	2,65	1,96	0,99	-0,69
2	19,49	15,72	22,48	-3,77	6,76
3	10,07	11,66	4,57	1,59	-7,09
4	5,99	6,48	6,36	0,49	-0,12
5	0,64	2,30	7,29	1,66	4,99
6	7,82	8,17	8,46	0,35	0,30
7	2,08	2,42	2,64	0,34	0,22
8	14,72	16,18	17,68	1,46	1,50
9	3,22	6,98	4,69	3,76	-2,28
10	15,64	7,88	7,28	-7,76	-0,60
Total	7,61	7,74	8,61	0,13	0,86

In this table, we can see that according to the indicator of revenue-based profitability, enterprises rank as follows. In 2013, revenue profitability of the second, tenth, eighth and third enterprise is most important. In

2014, the trend remains the same; however we can see a decrease of the revenue profitability of the second enterprise, and a significant decrease of this indicator for the tenth enterprise. In terms of all other enterprises, the revenue-based profitability in 2014 has increased in comparison to 2013.

The trend of decrease of revenue profitability of the tenth enterprise can be seen in 2015 too. For the second enterprise, revenue profitability in 2015 has increased in comparison to 2014, which is due to the increase of the book profit. We can also see a trend to stable values of revenue-based profitability of the eighth enterprise, and the value of this indicator in 2014 has increased in comparison to 2013, and in 2015 in comparison to 2014. The values of revenue profitability of the first, fourth, fifth, seventh and ninth enterprise for the entire period in question, are relatively low.

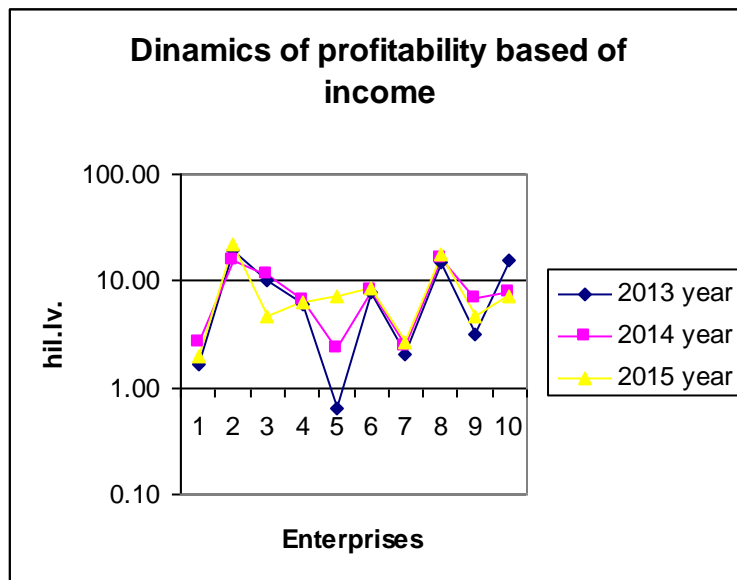

Figure 2

3. CONCLUSION

Using the information about revenue and expenses contained in the profit and loss account of industrial enterprises, we can calculate the revenue effectiveness ratio. Its value is calculated as a ratio of total amount of expenses, including income tax expenses, to the amount of enterprise's revenue. This indicator is directly related to the revenue-based profitability.

With the help of the revenue-based profitability, we can analyze and evaluate changes occurring in the work-load, respectively, in the absorptiveness, of the fixed assets (increase or decrease of effectiveness due to the use of these means of the enterprise), in the work-load or in the turnover ratio of short-term assets (increase or decrease of their turnover rate). Furthermore, with the help of revenue-based profitability, we can analyze the changes in the effectiveness of use of equity, fixed capital, share capital, long-term borrowings, as well as the increase or decrease of own working capital and short-term borrowing turnover rate. These are factors that affect the dynamics of profitability defined on the basis of assets, capital and fixed capital.

REFERENCES

- [1] Agriculture and Business. Specialized Journal, August 2016, Bulgaria, p.26-29

ANALITICAL REVIEW OF NATIONAL PUBLIC HEALTH SYSTEM IN USA

Igor Tanturovski PhD

State Commission for Prevention of Corruption – Skopje, Republic of Macedonia
itanturovski@yahoo.com

Abstract: The public health system in the US is considered very developed, but at least is a unique and very special. Its specificity on the other hand makes it very interesting from a scientific point of view to continuously send and analyze. It is based on market model and compared with other large health systems have advantages and disadvantages that will be analyzed. From here many countries are trying to introduce innovations implemented by the national health system of the United States and to avoid all those negative phenomena that occur as a side effect.

Keywords: National system, Public health, budget, health services, Medicaid, Medicare.

АНАЛИТИЧКИ ОСВРТ НА НАЦИОНАЛНИОТ СИСТЕМ НА ЈАВНО ЗДРАВСТВО НА САД

Д-р Игор Тангуровски

Државна комисија за спречување на корупцијата – Скопје, Република Македонија
itanturovski@yahoo.com

Абстракт: Системот на јавно здравство во САД се смета за многу развиен, но тој во најмала рака е единствен и многу специфичен. Неговата специфичност од друга страна го прави многу интересен од научна гледна точка постојано да се прати и да се анализира. Се базира на пазарниот модел и споредбено со другите здравствени системи има големи предности но и недостатоци кои ќе бидат анализирани. Од тука голем број држави се трудат да ги воведат новините кои ги спроведува националниот здравствен систем на САД но и да се избегнат сите оние негативни појави кои се јавуваат како нус ефект.

Клучни зборови: Национален систем, Јавно здравство, буџет, здравствени услуги, Медикаид, Медикаеар.

ВОВЕД

Во повеќето земји во светот здравствената заштита е значаен сегмент од целокупниот социјален живот. Покрај фактот дека третманот на пациентите е основна задача на здравствена заштита, денес се придава сè поголемо значење на организацијата и финансирањето на здравствената заштита, односно кому тие средства да се доделат во системот на здравствена заштита и како тие да се распределат и користат.

Формите на организирање и финансирање на здравствените системи во теорија и практика познати се како:

- Бизмарков модел на задолжително здравствено осигурување,
- пазарен модел,
- Beveridge - модел на национални здравствени услуги, и
- комбиниран модел.

Не постои единствен модел на финансирање на здравствената заштита, кој може да ги исполни сите барања на современото општество. Тоа се многу динамични и специфични предизвици за секоја земја, така што секој здравствен систем има свои историски корени. Во повеќето развиени земји, основните карактеристики на националните здравствени системи постојат долго време и на некој начин се дел од националниот и социјалниот идентитет (традиционално познат како национална здравствена услуга во Велика Британија или општествен систем на здравствено осигурување во Германија). Во овие земји во тек се разговори за можните реформски насоки на здравствениот систем, кои се повеќе со површински карактер, наместо со длабок и коренит пристап.²³⁵

Затоа, во понатамошниот текст, покрај претходно споменатите теоретски експликации на финансирањето на здравството, ќе биде анализиран и основниот модел на организација и

²³⁵ Prof. dr. sc. Branimir Marković, mr. sc. Slavko Vukić: Modeli organizacije i financiranja zdravstva u odabranim zemljama svijeta, UDK 614.2: 339.9 Pregledni članak

финансирањето на здравствената заштита, во САД. Се разбира, се поаѓа од претпоставката дека секоја земја има свои специфичности, па овој систем кој по многу нешта е специфичен одделно се анализира.

1. ПРЕГЛЕД НА ОДДЕЛНИ ИСКУСТВА ОД НАЦИОНАЛНИОТ ЗДРАВСТВЕН СИСТЕМ НА САД

Системот на здравствена заштита во САД се смета за многу развиен, но тој во најмала рака е единствен и многу специфичен. Се базира на пазарниот модел и споредбено со другите здравствени системи има големи предности но и недостатоци кои ќе бидат разгледани подолу. Системот на јавно здравствено осигурување има неколку здравствени планови²³⁶:

- Medicaid, програма наменета за оние граѓани со ниски приходи
- Медикаид за итни случаи (Emergency medicaid), за оние кои немаат легален статус или немаат доволно приходи да се квалификуваат за Медикаид програмата.
- Фамилијарна здравствена заштита (Family health care), програма слична на Медикаид и наменета за неосигурани лица од 19-65 години кои имаат повисоки приходи.
- Medicare, програма наменета за постарите лица од 65 години.
- Дополнително здравство за деца (Child health plus), програма за деца и млади до 19 години.
- Програма за пренатална грижа (Prenatal care assistance program), која опфаќа претпородилни прегледи, трошоците за породување во болница и прегледи на мајката и бебето во првите два месеци после породувањето.

2. СИСТЕМОТ НА ПЛАЌАЊЕ ВО САД

Од средината на 1960-тите години, платниот систем за здравствена заштита во САД нема големи промени. Улогата на давателот на услуги постепено се префрли од формирач на цената (price setter) во прифаќач на цените (price taker) на услугите. Улогата на федералната влада доживеа промени од мал партиципиент пред 1960-тите години во најсилен актер во поставување и дефинирање на платните системи.²³⁷

Откако Владата започнува поригорозно да ги контролира своите трошоци, платните системи еволуирале од “плаќање по сметка” (charge based) во “плаќање врз основа на трошоците” (cost-based) па во “рамен систем на плаќање” (flat-fee), кој потоа довел до “капитација”. Владата, се разбира, не е единствен плаќач, но промените во владините исплати влијаат на другите плаќачи.

Во системите “плаќање по сметка” и во “плаќање врз основа на трошоците”, давателот на услуги игра голема улога во утврдувањето на цените. Во “рамниот систем на плаќање” и “капитацијата”, давателот на услуги претпоставува поголем финансиски ризик, додека плаќачот на тие услуги потенцијално врши поголема контрола врз трошоците.²³⁸

Во овој случај главен проблем е што има менување на трошоците (cost-shifting), до степен во кој делот од надоместокот за еден сет услуги не е покриен од плаќачите, а давателите на услуги се во можност да ги префрлат тие трошоци на други плаќачи. Ова резултираше со драматично зголемување на трошоците во приватниот сектор за речиси 500 проценти во периодот од 1980 до средината на 1990-тите години. Како резултат на тоа, работодавачите и осигурителните компании сè повеќе се вклучуваа во управувањето со заштитата (managing care).

Следниве четири групи фактори имаат најголемо учество во придвижување на реформите во сите здравствени системи:

1. Растот на трошоците за здравствена заштита
2. Раст на очекувањата од здравствените системи

²³⁶ Поимот "здравствен план" како термин го користат здравствените организации за одржување на здравјето (Health maintenance organizations-НМО), додека комерцијалните осигурителни компании го користат терминот "здравствено осигурување". Здравствените планови, се базирани на претплата и се однесуваат на медицинска нега која ја нудат НМОs. Овие планови се слични на при-пејд планови. При-пејд здравствени планови обично плаќаат за фиксен број на услуги (на пример, \$ 300 во превентивна здравствена заштита, одреден број денови на хоспитална грижа или грижа во квалификувана медицинска установа, фиксен број здравствени посети дома, итн.)

²³⁷ М-р Игор Тантуровски, Импликации на финансиското менаџирање во јавното здравство – Случајот на Република Македонија – Докторска дисертација, Скопје 2014, стр.260

²³⁸ Ibid, стр.261

3. Ограничените финансиски можности на државата за покривање на трошоците на здравствената заштита
4. Зголемувањето на скептицизмот кон конвенционалните пристапи во здравството

2.1 Пораст на трошоците за здравствена заштита

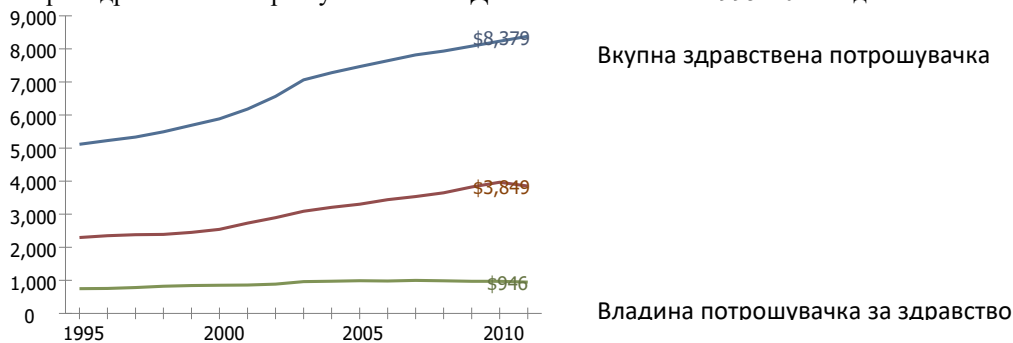
Многу фактори доведоа до пораст на трошоците за здравствена заштита во текот на изминатите неколку децении. Иако просечниот животен век на населението е речиси непроменет во текот на овој временски период, цената на одржувањето на здравјето на луѓето е драматично променета.

Основен момент во новата ера на финансирањето на здравствената заштита во САД е воведувањето на Medicare и Medicaid во средината на 60-тите години од минатиот век, за време на Џонсоновата администрација. Овие програми се дизајнирани за да се гарантира здравствената заштита за најранливите категории население: за сиромашните и постарите лица. За жал, она што многу луѓе не успеаја да го препознаат, е дека овие програми се исто така поттик за два меѓусебно поврзани проблеми кои се појавува и опстојуваат подолг временски период. Зголемените трошоци се далеку од оние кои биле предвидени и очекувањата дека пристапот до повисоко ниво прифатлива здравствена заштита е законско право на овие категории од населението.

2.2 Преглед на американските трошоци-расходи за здравствена заштита

САД трошат повеќе на здравствена заштита од било која друга земја во светот. Трошоците за здравствена заштита во САД имаат побрзо темпо на пораст од трошоците за останатите јавни потреби во економијата од 1960-тите. Во 1960 година, вкупната вредност на потрошувачката за здравствена заштита била 4,7% од бруто домашниот производ (БДП). Меѓу 1960 и 1999 година, реално по глава на жител здравствените трошоци го надминале растот на БДП за околу 2,4% годишно.²³⁹ Во 1965 година, кога била донесена програмата Medicare, националното здравствено трошење било 42.3 милијарди \$, т.е. 5,9% од БДП. До 2007 година, националната здравствена потрошувачка изнесувала 2,2 трилиони долари, што претставува 16,2% од БДП или 7.421 \$ по лице.²⁴⁰ До 2017 година, овие трошоци се очекува да достигнат \$ 4.3 трилиони (13,101 \$ по човек) и 20% од БДП.²⁴¹

Графикон бр.1 Здравствена потрошувачка во САД по глава на жител 1995-2011 година

Извор: National Health Accounts database, WHO

Како што може да се види од графиконот бр.1 здравствената потрошувачка по глава на жител во САД во 2011 година изнесува 8.379\$. Владината потрошувачка за здравство е 3.849\$, потрошувачката од џеб на осигурениците изнесува 946\$, а остатокот го покриваат осигурителните фондови.

Графикон бр.2 Поделба на федералниот буџет на САД во 2013 година

²³⁹ Reinhardt UE, Hussey PS, Anderson GF. U.S. health care spending in an international context. Health Aff (Millwood). 2004; p.10-25.

²⁴⁰ Hartman M, Martin A, McDonnell P, Catlin A, National Health Expenditure Accounts Team. National health spending in 2007: slower drug spending contributes to lowest rate of overall growth since 1998. Health Aff (Millwood). 2009; p.61.

²⁴¹ Centers for Medicare & Medicaid Services. Office of the Actuary, National Health Statistics Group. National Health Expenditure Projections 2007-2017. Accessed at www.cms.hhs.gov/NationalHealthExpendData/Downloads/proj2007.pdf on 7 August 2008.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

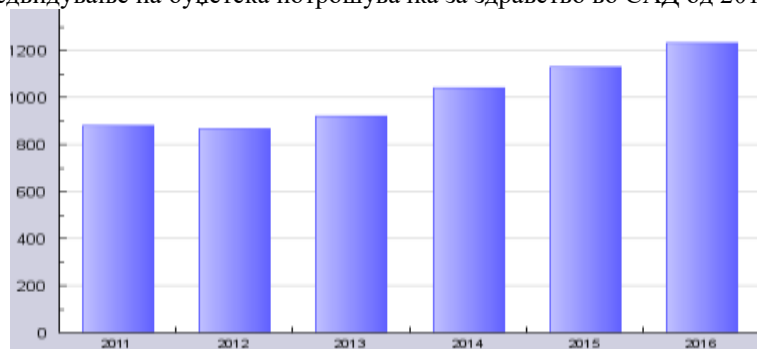

Извор: http://www.usgovernmentspending.com/federal_budget_detail_fy12bs12013n_1012131415#usgs302

Главните компоненти на американските трошоци за здравствена заштита се: делот што е наменет за болниците (31%), за лекарски и клинички услуги (21%), лекови (10%), и други трошења (25%).²⁴² Потрошувачката на лековите на рецепт се зголеми од 5,8% во 2005 година на 8,5% во 2006, а вкупната вредност на потрошувачката достигнала \$216,7 милијарди. Конгресната буџетска канцеларија (CBO Congress Budget Office) проектира дека без какви било промени во федералниот закон, вкупната вредност на потрошувачката за здравствена заштита би достигнала 25% од БДП во 2025 година, 30% од 2035, и дури 49% во 2082.²⁴³

Високите трошоци за здравствена заштита водат до повисоки премии за работодавците и вработените, зголемени трошоци за јавни програми, побавен раст на реалните плати и поголеми трошоци од дебот на поединци. Зголемувањето на премиите за здравствено осигурување значи дека поголем број Американци ќе немаат здравствено осигурување.²⁴⁴

Графикон бр.3 Предвидување на буџетска потрошувачка за здравство во САД од 2011 – 2016г.

Извор: http://www.usgovernmentspending.com/federal_budget_detail_fy12bs12013n_1012131415#usgs302

Една неодамнешна студија реализирана од страна на Фондацијата “Роберт Вуд Џонсон” констатира дека поголем дел од растот на бројот на неосигурените е последица на зголемените трошоци. Фондацијата, истакнува дека “вкупните премии за работодавачот се зголемени од шест до осум пати побрзо од платите, во зависност од тоа дали е одбрана индивидуална или семејна покриеност”.²⁴⁵ Студијата покажала дека “околу 20,7 милиони работници биле неосигурени во средината на 1990-тите години. Една деценија подоцна, биле 26.900.000, што претставува зголемување од околу 6 милиони.”²⁴⁶

²⁴² Centers for Medicare & Medicaid Services. Office of the Actuary, National Health Statistics Group. National Health Expenditure Data, Historical. The Nation's Health Dollar, 2007 www.cms.hhs.gov/NationalHealthExpendData/downloads/PieChartSourcesExpenditures2007.pdf

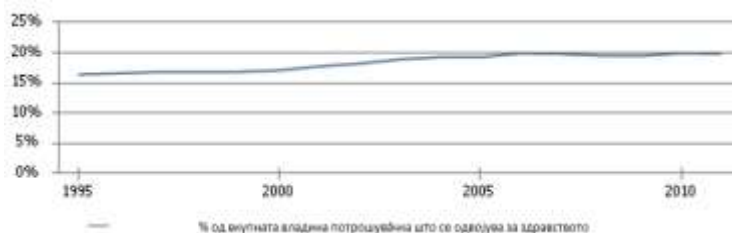
²⁴³ Congressional Budget Office. The Long-Term Outlook for Health Care Spending. November 2007. Accessed at www.cbo.gov/ftpdocs/87xx/doc8758/11-13-LT-Health.pdf on 28 August 2008.

²⁴⁴ National Health Accounts database, World Health Organization

²⁴⁵ <http://www.rwjf.org/en/research-publications.html>

²⁴⁶ State Health Access Data Assistance Center (SHADAC), University of Minnesota School of Public Health. At the Brink: Trends in America's Uninsured. A State-by-State Analysis. Robert Wood Johnson Foundation, March 2009. www.rwjf.org/files/research/20090324ctuwp.pdf p.24

Графикон бр.4 Тренд на државните/владините ресурси на САД алоцирани во здравството 1995-2010 год.

Извор: National Health Accounts database, WHO

Високата цена на здравствената заштита е особено алармантна имајќи предвид дека таа не е во корелација со подобрените здравствени резултати. Меѓународни споредби на одредени здравствени индикатори (очекуваното траење на животот при раѓањето, смртност на новороденчињата, како и смртни случаи на 100.000 за болести на респираторниот систем и за дијабетес) укажуваат дека здравјето на луѓето во САД не е подобро отколку во повеќето други индустриски земји и покрај повисокото ниво на трошоци.²⁴⁷

2.3 САД во споредба со другите индустриски развиени земји

Дури и по приспособувањето за повисоките нивоа на приход по глава на жител, САД на здравствена заштита трошат 1.645 \$ по глава на жител повеќе од другите индустријализирани земји.²⁴⁸ Податоците за 2005 година од Организацијата за економска соработка и развој (ОЕЦД) за 30 земји членки покажуваат дека САД трошат 15,3% од својот БДП за здравствена заштита, додека другите индустријализирани земји трошат 8-11%, односно во просек околу 9,0%. И покрај многу поголеми трошоци, обемот на здравствените услуги (на пример, лекарски и болнички посети) кој се користи од страна на американските жители е приближно сличен со тој во другите земји на ОЕЦД.²⁴⁹

Како развиена земја, САД можат да посветат поголем дел од нивниот национален доход за здравствена заштита во споредба со многу други земји. Сепак, и покрај високите трошоци, истражувањата од страна на Фондот “Комонвел” во врска со искуствата за примарната здравствена заштита на пациентот открија дека Американскиот здравствен систем е рангиран како последен во поглед на безбедноста на пациентите, ефикасноста и правичноста. Од 51 индикатори за квалитетот на здравствената заштита, САД биле рангирани на прво место само според шест индикатори, вклучувајќи ја ефикасноста на негата, но биле последни или помеѓу последните според 27 индикатори.²⁵⁰

2.4 Плаќањата од сопствен џеб

Физичките лица во САД плаќаат 13,2% од сите трошоци за здравствена заштита од сопствениот џеб.²⁵¹ Зголемувањето на трошоците создаде финансиски оптоварувања за лицата кои мора да ги плаќаат трошоците за здравствена заштита од од џеб, што резултира со намален пристап до здравствена заштита, и зголемување на бројот на неосигурените лица. Зголемувањето на трошоците за здравствена заштита, исто така, придонесе за зголемување на личните долгови и банкротства.²⁵² Во

²⁴⁷ Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD Health Data 2008, www.oecd.org/document/16/0,2340,en_2649_37407_2085200_1_1_1_37407,00.html

²⁴⁸ Angrisano C, Farrell D, Kocher B, et al. 2007, Accounting for the Cost of Health Care in the United States. San Francisco: McKinsey Global Institute; p.63

²⁴⁹ Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD Health Data 2008. www.oecd.org/document/16/0,2340,en_2649_37407_2085200_1_1_1_37407,00.html

²⁵⁰ Davis K, Schoen C, Schoenbaum SC, et al. Mirror, Mirror on the Wall: An Update on the Quality of American Health Care Through the Patient's Lens. The Commonwealth Fund. April 2006. www.cmf.org/publications/publications_show.htm?doc_id=364436 on 9 August

2009. Детална компаративна анализа на здравствената заштита во САД и 12 во други развиени земји е дадена во трудот, *Achieving a High Performance Health Care System with Universal Access: What the United States Can Learn from Other*.

²⁵¹ [http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The U.S. Health Care System Compared with Other Countries](http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The%20U.S.%20Health%20Care%20System%20Compared%20with%20Other%20Countries)

²⁵² Merlis M, Gould D, and Mahato B. Rising out-of-pocket spending on medical care: a growing strain on family budgets. The Commonwealth Fund (pub. No. 887), Feb. 2006

2001-2002 година, 1 од 6 семејства (27 милиони семејства) потрошиле 10% или повеќе од своите приходи (5% или повеќе, ако биле со ниски приходи) на медицински трошоци од својот џеб.²⁵³

Еден од одговорите за зголемувањето на трошоците за здравствена заштита е донесувањето здравствени планови на потрошувачите во кои поединецот зема поголема одговорност за плаќањата за здравствена заштита од џеб, а не на товар на работодавачот или владата.²⁵⁴ Зголемувањето на поделбата на трошоците е еден начин да се поттикнат пациентите да бидат повеќе свесни за трошоците и да ги користат здравствените услуги поразумно. За жал, за оние со скромни примања, поделбата на трошоците ја намали потребната медицинска грижа, како на пример земање лекови за хипертензија.²⁵⁵ Сепак, трошоците за плаќање од џеб во САД сè уште се повисоки во апсолутна смисла во споредба со другите земји. Разликите во барањата за cost-sharing и опфатените здравствени услуги во осигурителните планови се земаат предвид за голем дел од овие разлики меѓу земјите.²⁵⁶

2.5 Здравствена технологија

Никој не може да го негира придобивките од здравствената технологија, но трошоците поврзани со воведување на истата, станаа извонредно високи. Вкупните трошоци само во првата година од животот за предвремено родено бебе лесно може да надминат 1.000.000\$. Трансплантацијата на органи спаси многу животи но и тие значително се зголемија во број. Многумина мислат дека цената е таа која е ограничувачки фактор за трансплантација, иако и недостатокот на донатори го ограничува бројот на извршени трансплантации.

Користењето понапредни технологии и трошоците поврзани со нив имаат значително голема улога во работењето на здравствените установи. На пример, бројот на MRIs (магнетна резонанца) по глава на жител во САД далеку го надминува соодветниот број за која било друга земја во светот, како и бројките за CAT (компјутеризирана аксијална томографија) скенери, срцева катетеризација, лаборатории, итн. Од друга страна, САД станаа место на избор за луѓе од други држави кои немаат пристап до некои видови напредни здравствени технологии во нивните земји.

2.6 Зголемување на здравствените трошоци поради стареење на населението

Просечниот животен век на Американците се зголеми само малку во последните неколку децении. Сепак во меѓувреме, возраста на населението значително се зголеми и постојат повеќе постари Американци од кога било досега. Всушност, до средината на 1990-тите години, возрастната група од 85 и повеќе е најбрзо растечки сегмент од населението. Во контекст на претходното, напоредно со стареењето на населението, се зголемуваат и трошоците за здравствена заштита. Водечките причини за смрт во почетокот на овој век беа ненадејни болести кои денес генерално можат да се излечат. Сегашните причини за смртност вклучуваат повеќе хронични, долготрајни и скапи болести, како што се срцевите болести и разни видови рак (Cancer). Така ако едно лице живее доволно долго, има добри шанси за подлегнување на хронична болест.

Комбинацијата на возраста и здравствената технологија ги зголемуваат трошоците и на други начини. Иако користа од таквите постапки е зголемувањето на човечкиот животен век, овие технологии се дополнителни трошоци во системот. Конечно, зголемената употреба на долгорочна нега, исто така, доведе до зголемени трошоци за здравствена заштита. Бидејќи семејствата поради работните обврски не можат да се грижат за старите родители, трошоците за долгорочна нега стануваат товар на општеството во целина.

2.7 Тековен систем на финансирање на медицинските услуги

Користејќи ги презентирани критериуми ќе се анализира тековниот систем за финансирање на здравствената заштита, како и сугестии за негово подобрување. Постојењето повеќе владини субвенции, директни и индиректни, меѓу кои и Medicare и Medicaid вршат опфат на најголемите субвенции на страната на побарувачката за здравствена заштита.

²⁵³ Schoen C, Doty MM, Collins SR, and Holmgren AL. Insured But Not Protected: How Many Adults Are Underinsured? Health Affairs Web Exclusive (June 14,2005):w5-289-302

²⁵⁴ Hsu J, Price M, Huang J, Brand R, Fung V, et al. Unintended Consequences of Caps on Medicare Drug Benefits. N Engl J Med. 2006;354(22):2385-6

²⁵⁵ Government Accountability Office. Public Payers Face Burden of Entitlement Program Growth, While All Payers Face Rising Prices and Increasing Use of Services: Testimony of A. Bruce Steinwald to the Subcommittee on Military Construction, Veterans Affairs, and Related Agencies, Committee on Appropriations, House of Representatives, Feb. 15, 2007 (GAO-07-497T) Accessed Aug. 1, 2007 at <http://www.gao.gov/htext/do7497t.html>.

²⁵⁶ <http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The U.S. Health Care System Compared with That in Other Countries>

2.7.1 Medicare

Medicare е програма која ги покрива медицинските трошоци за лица постари од 65 години. Настојувањата во поглед на оваа програма биле истата да ги опфати и лицата со хронични бубрежни болести. Бенефициите и цените за стари лица мора да се платат, вклучувајќи ги и месечните премии за лекарски услуги, партиципација за болнички услуги и тие се исти за сите стари лица без оглед на нивниот доход. Старите лица со повисок доход можат да си дозволат повеќе медицински услуги и да купат (покријат) нови услуги кои не се покриени со Medicare. Методот кој се користи за финансирање на Medicare резултирал со голем меѓугенерациски трансфер според староста. Делот од Medicare кој се однесува на неболнички услуги се финансира со месечните премии од стари лица, со што се покриваат 25% од трошоците на програмата. Medicare е финансиран главно од три извори: општите приходи 40% (general revenues), придонеси од плати 38% (payroll tax contributions), како и премии од корисниците 13% (beneficiary premiums), а останатите 9% од други извори.²⁵⁷

Medicare се соочува со два вида потреби. На краток рок, ако не се направат промени Medicare би можела банкротира. На долг рок, кога новите генерации ќе имаат право за користење на програмата ќе има потреба за додатни фондови за одржување на програмата. Предлозите за решавање на краткорочните проблеми, како што се намалените болнички и лекарски уплати, ќе бидат недоволни за обезбедување решение на долг рок. Колку е поголемо доцнењето во решавањето на проблемот, поголеми ќе бидат трошоците за секоја варијанта што нуди нивно решение и ќе бидат потребни повеќе даноци со што ќе се зголеми намалувањето на бенефициите.

Долгорочните проблеми на Medicare се зголемуваат поради неограничениот пристап кон здравствени услуги и нови скапи технологии за популацијата која старее, подолг век на живеење и помала стапка на наталитет. Решенијата на долг рок би требало да се реализираат во фази со што би ѝ им се овозможило на креаторите на политиката да изнајдат избалансирано решение.

Досега се давани голем број предлози со цел да се одржи Medicare. Меѓу понудените опции е и онаа варијанта за доходовно ориентирана програма. Ова може да се постигне на неколку начини. Од старите лица со повисоки примања да се побара да плаќаат поголеми премии отколку оние со пониски приходи или вредноста на бенефициите би можела да се намали со големината на доходот.

Друг пристап е промена на програмата на бенефиции на Medicare каде Владата го плаќа фиксниот долг на здравствениот план (овој предлог исто така би можел да биде доходовен и комбиниран со заштедите во здравството). Зголемувањето на медицинските трошоци може да се намали со промени на страната на понудата, како што е намалување на исплатите кон болниците и лекарите. Наталошните промени на страната на понудата би можеле да вклучат во Medicare програмата бенефиции со избор на здравствен план, така што плановите мора да се конкурентни (последниот пристап би можел да подразбира ваучер за ниски трошоци на здравствен план, каде што старите лица ги плаќаат додатните трошоци на поскапите планови).

Сепак настојувањето да се направи здравствениот систем поефикасен, нема да ги реши финансиските проблеми за одржување на Medicare на долг рок. Понатаму, намалувањето на бенефициите за стари лица ќе има обратен ефект на старите лица со ниски приходи. За да се направи системот Medicare поефикасен и балансиран (генерациски и преку редистрибуција од лицата со високи приходи кон лицата со ниски приходи), Medicare системот треба да вклучи два принципи: доходовно поврзани субвенции и дозвола на корисниците на Medicare програмата да го изберат здравствениот план. Од овие принципи за изедначено финансирање и ефикасни услуги се извлекува прашањето: Зошто Medicare и Medicaid треба да се споменуваат како различни системи? Зошто да не постои еден систем базиран на доходовни субвенции и избор на конкурентски планови. Одговорите на дел од овие прашања се содржани во програмата за “Прифатлива грижа” на Претседателот Обама, која сèуште не наидува на позитивни реакции од осигурениците.

2.7.1.1 Емпириски податоци од Medicare програмата

Medicare е програма што работи на принципот “*in kind*” субвенции за повозрасни лица т.е. субвенции во натура (делот А од Medicare програмата обезбедува болничко покривање на трошоците, додека делот Б е доброволна програма првенствено за лекарски услуги каде 75% од премиите ги субвенционира Владата). Бенефициите за повозрасни се слични, како и намалените цени што мора да ги платат за користење медицинска услуга. За да користат лекарска услуга пациентите мора да платат 50\$ дедуктивно (франшиза) и 20% партиципација. Ценовниот механизам бил дизајниран за обезбедување,

²⁵⁷ <http://kff.org/medicare/fact-sheet/medicare-spending-and-financing-fact-sheet>

финансиски пристап за медицински услуги или еднаков третман за исти здравствени потреби на повозрасните.

Колку повеќе побарувачката за медицински услуги меѓу повозрасните се разликува според доходот и пристапноста, толку сличната цена за сите како и за повозрасните би резултирала со поголеми разлики во користење на услугите. Воспоставување иста цена за повозрасните од сите доходовни групи ќе резултира со поголемо користење здравствени услуги, од ниско доходовните групи. Намалените цени претставуваат мало финансиско оптоварување за високо доходовната група.

Доколку Medicare се базирала на претпоставката дека ќе има еднаков третман за исти потреби, би се очекувало да има еднаков број посети на лекари според нивото на здравствени потреби. Без разлика на здравствениот статус, повозрасните лица од повисока доходовна група имаат повеќе лекарски посети, отколку лицата со помали приходи.

Базирајќи се на искуството на Medicare очигледно е дека со намалувањето, на слична цена за повозрасните луѓе нема да се постигне ниту еднаков финансиски пристап, ниту еднаков третман за исти потреби. Како што може да се претпостави Medicare е неефикасен пристап, бидејќи лицата со високи приходи користат повеќе услуги отколку оние со ниски приходи и според тоа услугите се поскапи. Ако субвенциите варираат во зависност од нивото на доходот, тогаш истите услуги би можеле да се обезбедат и кај лицата со ниски приходи по пониски вкупни трошоци.

2.7.2 Medicaid

Medicaid претставува програма наменета за сиромашни корисници на здравствени услуги. Улогата на Владата во основа е поделба на трошоците од програмата, која е одговорна за дефинирање соодветни барања и задоволување на здравствените потреби. Од државата се бара да ги покрие оние трошоци како што е помош за деца кои имаат потреба од соодветна грижа. Medicaid е финансиран преку даноците и федералната влада и државите ги делат трошоците. Секоја година, уделот во трошоците на федералната влада во Medicaid е околу 57%, што значи дека државата учествува со околу 43%.²⁵⁸

Политиката која се грижи за правата на лицата опфатени со Medicaid е дали овие корисници го намалиле нивното приватно осигурување бидејќи Medicaid станал способен за супституција на ниските трошоци. Давани се различни предлози со цел да се подобри ефикасноста и еднаквоста во Medicaid. Еден од пристапите е да се има унифициран стандард за пристап и второ, да се обезбедат субвенции на лицата со ниски приходи.

Пристапот има бројни предности. Бенефициите се упатени на оние со најниски приходи, со што има постепено намалување на бенефициите како што расте доходот, а со тоа се зголемува потстрекот за пораст на доходот. Финансирањето се базира на вкупниот данок од приход, со што се зголемуваат фондовите од оние со поголем доход. Но, сепак постојат и бројни проблеми во пристапот. Прв е политичкиот. Конституенти на истиот се лица со ниски приходи, млади и постари, со што нивното гласачко учество во однос на останатите е помало. За подобрување на услугите на здравствените институции кон пациентите на Medicaid и за да се зголеми ефикасноста, се започнало со договарања на капитална база (по глава на жител) со менаџерско раководени здравствени установи, со што давателите на услуги ќе мора да одговараат на потребите. Клучно за успех на Medicaid програмата е волјата на државата да го надградува квалитетот, крајниот резултат и задоволството на пациентите од услугите добиени во здравствените институции. Пристапот на заштита и квалитет на овие услуги полесно се набљудуваат во менаџерски систем отколку во систем по завршена услуга. Исто така, поголема е и ефикасноста на давателите на услуги.

Референци

1. Prof. dr. sc. Branimir Marković, mr. sc. Slavko Vukić: Modeli organizacije i financiranja zdravstva u odabranim zemljama svijeta, UDK 614.2: 339.9 Pregledni članak
2. М-р Игор Тантуровски, Импликации на финансиското менаџирање во јавното здравство
3. – Случајот на Република Македонија – Докторска дисертација, Скопје 2014
4. Reinhardt UE, Hussey PS, Anderson GF. U.S. health care spending in an international context. Health Aff (Millwood). 2004; p.10-25.
5. Hartman M, Martin A, McDonnell P, Catlin A, National Health Expenditure Accounts Team. National health spending in 2007: slower drug spending contributes to lowest rate of overall growth since 1998. Health Aff (Millwood). 2009; p.61.

²⁵⁸ Alison Mitchell, 2012, Medicaid Financing and Expenditures, Congressional Research Service, p.2

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

6. Centers for Medicare & Medicaid Services. Office of the Actuary, National Health Statistics Group. National Health Expenditure Projections 2007-2017. Accessed at www.cms.hhs.gov/NationalHealthExpendData/Downloads/proj2007.pdf on 7 August 2008.
7. Congressional Budget Office. The Long-Term Outlook for Health Care Spending. November 2007. Accessed at www.cbo.gov/ftpdocs/87xx/doc8758/11-13-LT-Health.pdf on 28 August 2008.
8. National Health Accounts database, World Health Organization
9. <http://www.rwjf.org/en/research-publications.html>
10. State Health Access Data Assistance Center (SHADAC), University of Minnesota School of Public Health. At the Brink: Trends in America's Uninsured. A State-by-State Analysis. Robert Wood Johnson Foundation, March 2009. www.rwjf.org/files/research/20090324ctuwp.pdf p.24
11. Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD Health Data 2008, www.oecd.org/document/16/0,2340,en_2649_37407_2085200_1_1_1_37407,00.html
12. Angrisano C, Farrell D, Kocher B, et al. 2007, Accounting for the Cost of Health Care in the United States. San Francisco: McKinsey Global Institute;p.63
13. Davis K, Schoen C, Schoenbaum SC, et al. Mirror, Mirror on the Wall: An Update on the Quality of American Health Care Through the Patient's Lens. The Commonwealth Fund. April 2006. www.cmwf.org/publications/publications_show.htm?doc_id=364436 on 9 August 2009.
14. [http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The U.S. Health Care System Compared with Other Countries](http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The%20U.S.%20Health%20Care%20System%20Compared%20with%20Other%20Countries)
15. Merlis M, Gould D, and Mahato B. Rising out-of-pocket spending on medical care: a growing strain on family budgets. The Commonwealth Fund (pub. No. 887), Feb. 2006
16. Schoen C, Doty MM, Collins SR, and Holmgren AL. Insured But Not Protected: How Many Adults Are Underinsured? Health Affairs Web Exclusive (June 14,2005):w5-289-302
17. Hsu J, Price M, Huang J, Brand R, Fung V, et al. Unintended Consequences of Caps on Medicare Drug Benefits. N Engl J Med. 2006;354(22):2385-6
18. Government Accountability Office. Public Payers Face Burden of Entitlement Program Growth, While All Payers Face Rising Prices and Increasing Use of Services: Testimony of A. Bruce Steinwald to the Subcommittee on Military Construction, Veterans Affairs, and Related Agencies, Committee on Appropriations, House of Representatives, Feb. 15, 2007 (GAO-07-497T) Accessed Aug. 1, 2007 at <http://www.gao.gov/htext/do7497t.html>.
19. [http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The U.S. Health Care System Compared with Thatin Other Countries](http://annals.org/article.aspx?articleid=738556#The%20U.S.%20Health%20Care%20System%20Compared%20with%20Thatin%20Other%20Countries)
20. Alison Mitchell, 2012, Medicaid Financing and Expenditures, Congressional Research Service, p.2

DEVELOPMENT OF PROTOCOLS FOR DUTIES OF THE NURSE IN INTENSIVE CARE UNITS AND EVALUATION THE EFFECTIVENESS OF THEM

Valentina Lalova

Medical University- Plovdiv, Bulgaria, Faculty of public health; Department "Nursing";
Plovdiv, Bulgaria suzy_lalova@yahoo.com

Gergana Petrova

Medical University- Plovdiv, Bulgaria, Faculty of public health; Department "Nursing";
Plovdiv, Bulgaria gkpg21@yahoo.com

Abstract: Emergency medical care is one of the fastest growing hospital industries, such as tracing the development process back in time, the results are clear and that is what we could learn for such a relatively short period of time.[1] Intensive care wards and clinics are willing to occupy an increasingly important place, as an essential part of medical institutions all over the world. This difficult process must ensure, that the objectives of the emergency medical care and their recovery will be effectively implemented in future.[2] Advances in treatment` methods in intensive care are dramatic. The process of effective and proper planning of nursing cares has been improved, as important changes had been made, including lower mortality, better communication with patients and their families, as well as improving the teamwork.[3] All that helps to improve the results in the healing process of patients in intensive care units. [4] The main goal is standardization of cares in most of the ICUs in Plovdiv. Other aim is to evaluate the opinion and desires of medical specialists to work with protocols, also the efficiency of usage and activities, which are carried out by nurses in intensive units. On other side we wanted to analyze and compare baselines awareness, motivation and attitude of the nurses to use protocols, and their expectations regarding to modern facilities, that can be provided into their work towards the development of new technologies. We also tried to analyze how protocols, which have been used as a factor in forming of professional skills and habits to the nonexperienced nurses, started to work in ICUs. Documentary and survey methods have been used, data was collected with the software package SPSS v. 17.0 and graphics have been made through the Microsoft Excel '97 programme. The object of the study were nurses from the University Hospital "St. George" KAIL /Intensive Care Unit/ in Plovdiv, who answered to questions from the developed for specific reasons survey. The usage of protocols is one of the successful methods for education and specialized training of nurses, who had no experience working in intensive care units. Usage of protocols requires constantly evolving staff, and the most important advantages of using protocols are efficiency, consistency and safety of the patients and medical staff. The results shows that the use of protocols improves patient outcomes and reduces the costs of the hospitals. Obstacle for their usage could be: lack of awareness, knowledge, average length of patients`stay in the clinics, ets. Protocols can contribute to the standardization of applied nursing cares in intensive care units, not only in Plovdiv, but in other cities in Bulgaria. They can initiate introduction of a new scientific approach, as being the connection between clinical practice and the latest scientific and technology achievements.

Keywords: protocols; efficiency; intensive units; nurses; standartization; cares;

РАЗРАБОТВАНЕ НА ПРОТОКОЛИ ЗА РАБОТАТА НА МЕДИЦИНСКИТЕ СЕСТРИ В ИНТЕНЗИВНО ОТДЕЛЕНИЕ И ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА ОТ ТЯХ.

Валентина Лалова

Медицински Университет- гр. Пловдив, България, Факултет по обществено здраве;
Катедра "Сестрински грижи" suzy_lalova@yahoo.com

Гергана Петрова

Медицински Университет- гр. Пловдив, България, Факултет по обществено здраве;
Катедра "Сестрински грижи" gkpg21@yahoo.com

Резюме: *Спешната медицинска помощ е един от най - бързо развиващите се болнични отрасли. [1] Напредъкът в терапевтичните способности в интензивните отделения е драматичен. [2] Процесът на ефективно и правилно планиране на сестринските грижи се подобрява, като настъпват важни промени, в това число по - ниска смъртност, по- добра комуникация с пациентите и семействата им, както и подобряване на работата в екип. [3] Всичко това подпомага повишаването на резултатите при оздравителния процес на пациентите в реанимация. [4]*

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Целта на настоящето проучване е стандартизиране на полаганите грижи в по - големите интензивни отделения в гр. Пловдив, като се направи оценка на мнението и желанието на медицинските специалисти да работят с протоколи, както и ефективността от използване и внедряването им за дейностите, извършвани от медицинските сестри.

За реализиране на целта си поставихме следните задачи:

- анализ и съпоставка на базовите показатели за информираност, мотивация и нагласа на реанимационните сестри да използват протоколи, както и техните очакванията относно модернизацията и улесненията, които могат да бъдат въведени в тяхната работа, спрямо развитието на новите технологии.
- анализира мястото на използваните протоколи за работа, като фактор за формиране на професионални умения и навици у ново постъпилите медицински сестри, работещи в интензивно отделение.

Материал и методи: Използвани са документален и анкетен метод, като данните са обработени с програмния пакет SPSS v. 17.0, а графиките посредством Microsoft Excel' 97. Обект на изследването са медицинските сестри от УМБАЛ „Св.Георги“ КАИЛ в гр. Пловдив. Изследването е проведено в периода 2013-2015г., посредством разработена за целта анкетна карта.

Резултати и обсъждане: Използването на протоколи е един от успешните методи за работа и специализирано обучение на медицинския персонал, който няма богат опит с работата в интензивни отделения. Работата по протоколи изисква постоянно развиващ се персонал, като най- важните предимства при използването им са ефикасност, последователност и безопасност на пациентите и персонала. Резултатите показват, че използването на протоколи подобрява оздравителния процес на пациентите и намалява разходите на болничното заведение. Пречки за използването им могат да бъдат: липсата на информираност, познания, средната продължителност на престоя на болните в клиниката и др.

Заклучение: Протоколите могат да допринесат за стандартизиране на прилаганите сестрински грижи в интензивните отделения не само в гр. Пловдив, но и в цяла България. Те могат да поставят началото на въвеждане на нов научен подход, като са постоянната връзка между практиката и новите научни постижения.

Ключови думи: протоколи; ефективност; стандартизиране; интензивно отделение; медицински сестри; грижи;

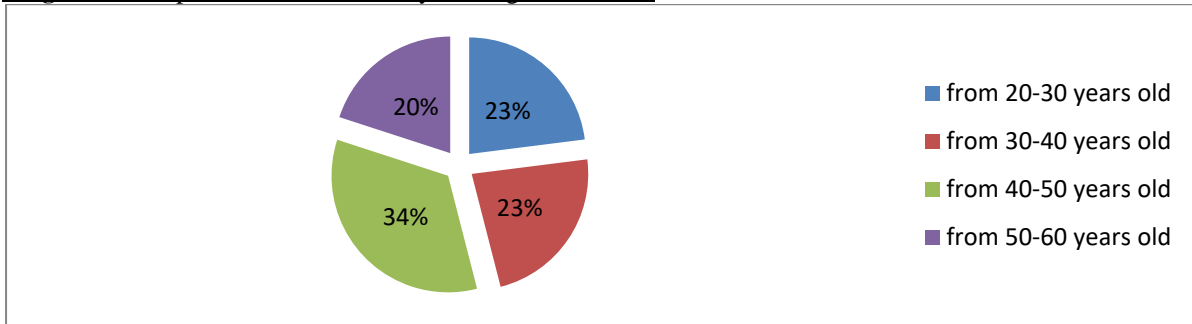
The first ICU (intensive care unit) was created in late 1950s as part of the specialty of emergency medical cares and gradually, rapidly begins its development.[1] This difficult process must ensure, that the objectives of the emergency medical care and their recovery will be effectively implemented in future.[2] Advances in treatment methods are dramatic, but the process of effective and proper planning of nursing cares was improved, as one of the important changes, including lower mortality of the patients, better communication with them and their families, as well as improving teamwork.[3] This helps to improve the results in the healing process of patients in intensive care units.[4]

Objectives of this study are standardization of cares in most of the largest ICUs in Plovdiv; evaluation of the opinion and desires of medical specialists to work with protocols; evaluation of the effectiveness and need to develop, use and implement protocols for activities carried by the nurse in intensive care unit. Also we wanted to analyze and compare baselines awareness, motivation and attitude of the nurses to use protocols during their daily obligations; to examine and compare the expectations of the nurses on modernizations, that can be used into their work, towards the development of new technologies.

Scientific methods, that have been used are: documentary method; questionnaire method; monitoring; psihodiagnostical method- "motivation and emotions"; statistical methods. The data have been analysed by using the software package SPSS v. 17.0 and graphics were prepared by using Microsoft Excel '97 programe. The object of the study were nurses from the University Hospital "St. George" KAIL /Intensive Care Unit/ in Plovdiv, who answered to questions from the developed for specific reference survey.

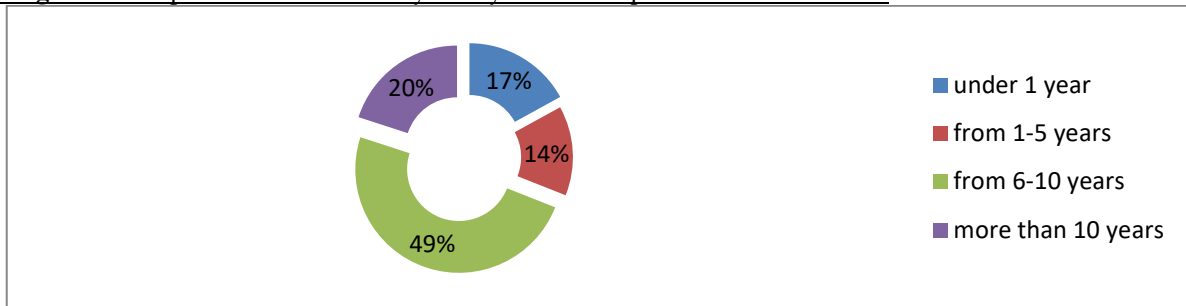
Results and discussion:

Diagram 1: Respondents are divided by their age as follows.

Respondents who belong to different age groups, were predominant -from 40 to 50 years and they represents 34% of the them. An equal number are from 20- 30 years old and also 30- 40 years, who represents 23% of the total number of nurses from the survey. The remaining 20% of respondents were between 50- 60 years old. Prevalence of nurses, who have a rich experience in intensive care units, contributes to the positive assessment of protocols and gives more rapid and effective development for young and nonexperienced in intensive care units specialists.

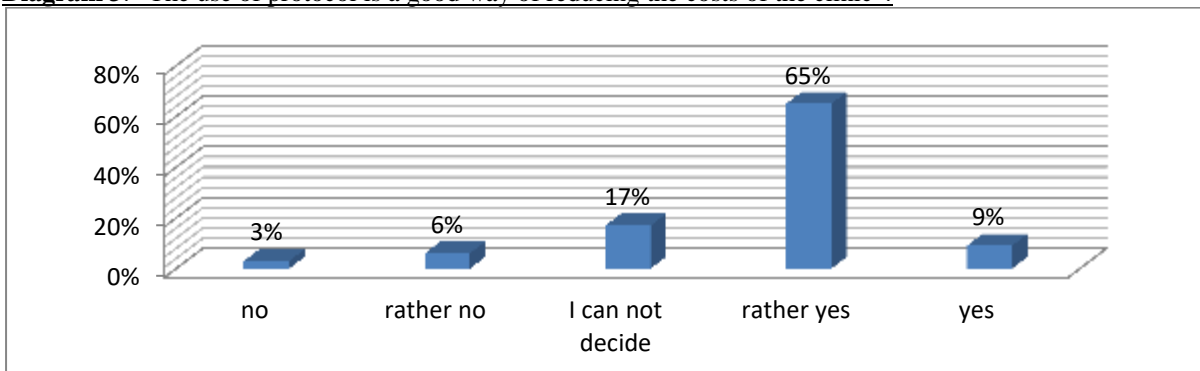
Diagram 2: Respondents are divided by their years of occupation as nurse in ICUs.

It was found a positive correlation between respondents and their attitudes to work with protocols. With the increase of their age, the proportion of persons willing to work with protocols also being increased, which is important for their application in future.

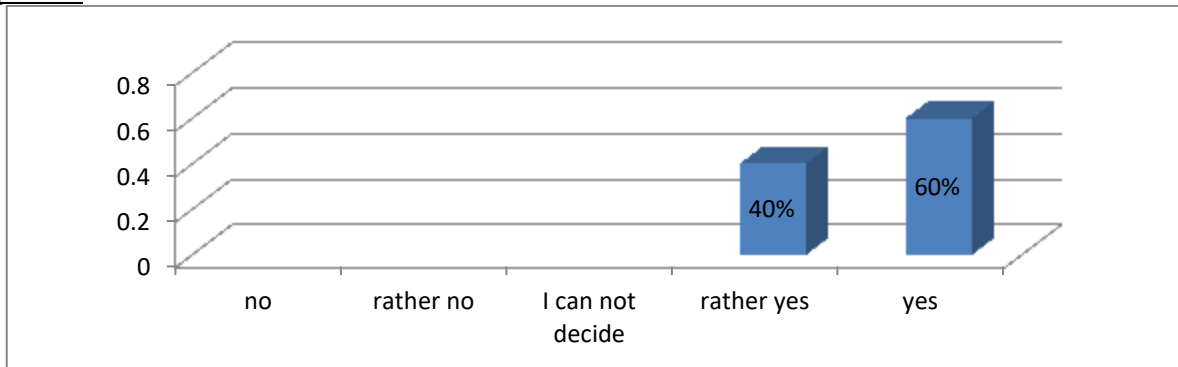
This survey shows that 65% of respondents believe that the use of protocol is a good way of reducing the costs of the clinic, and 9% of them responded with full consent of this claim. Among 6% of them, believe, that it is rather impossible and 3% gave completely negative response to the claim. Around 17% believe, that the question is not in their competence and can not decide.

Diagram 3: “The use of protocol is a good way of reducing the costs of the clinic”.

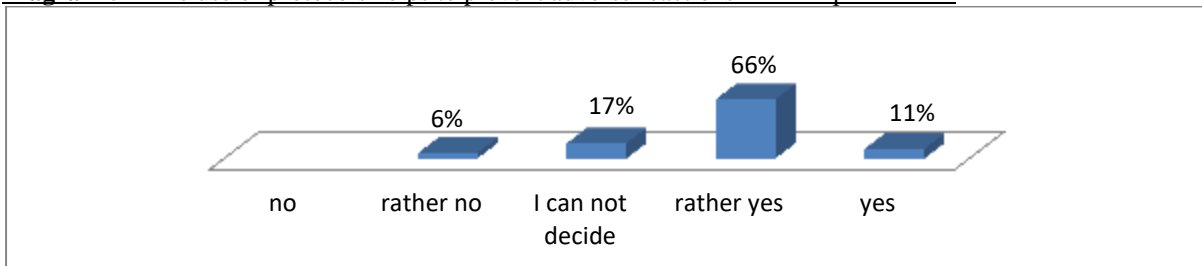
Compliance with the protocols, allows more rapid and efficient way of medical- diagnostic process, according to 60% of respondents and the remaining 40% have rather positive opinion.

Diagram 4: “Compliance with the protocols, allows more rapid and efficient way of medical-diagnostic process.”

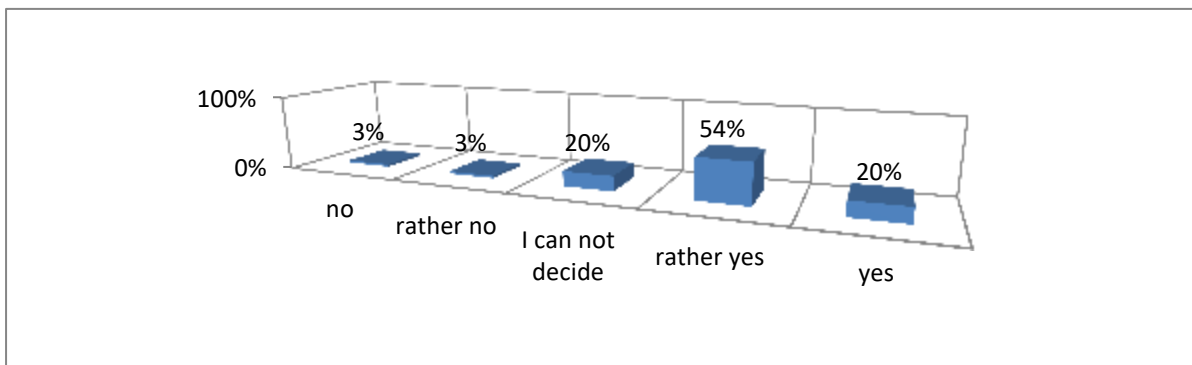
A high percent / 66 % / of the nurses working in intensive care units, believe that the use of protocols helps to prevent adverse reactions and complications. Other 11% were completely convinced. Around 6% believe that the protocols rather would not affect the process, and 17% can not decide.

Diagram 5: “The use of protocols helps to prevent adverse reactions and complications.”

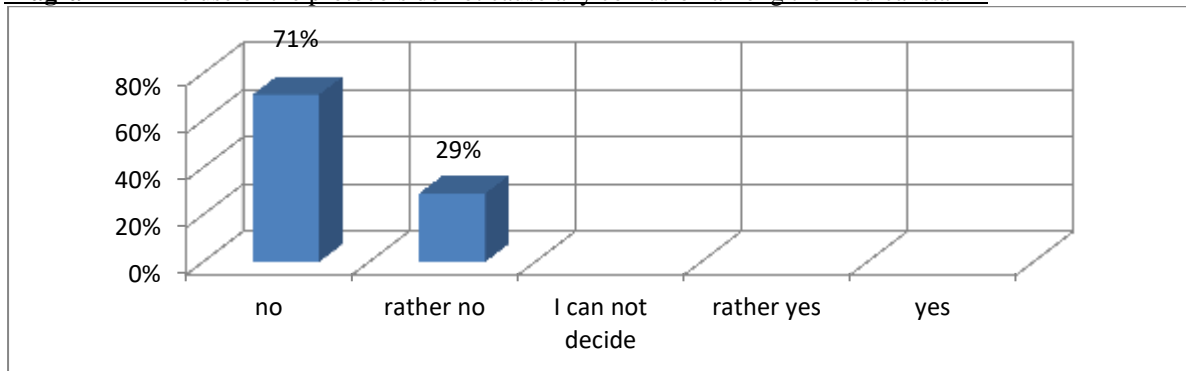
According to 54% of respondents, protocols can prevent mistakes in cares of the patients. More than 20% gave a positive response to that claim, the same number of respondents can not decide and other 3% give negative opinion on this matter.

Diagram 6: “Protocols can prevent any mistakes in cares of the patients.”

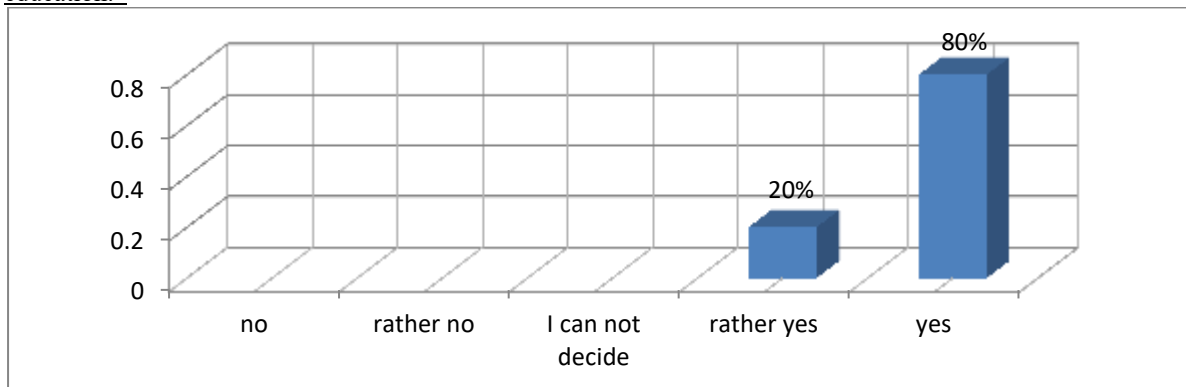
Convincing percentage of respondents / 71% / believe that the use of the protocols is not connected and do not cause any confusion among the medical staff, but rather is beneficial in fulfilling their daily duties.

Diagram 7: “The use of the protocols do not cause any confusion among the medical staff.”

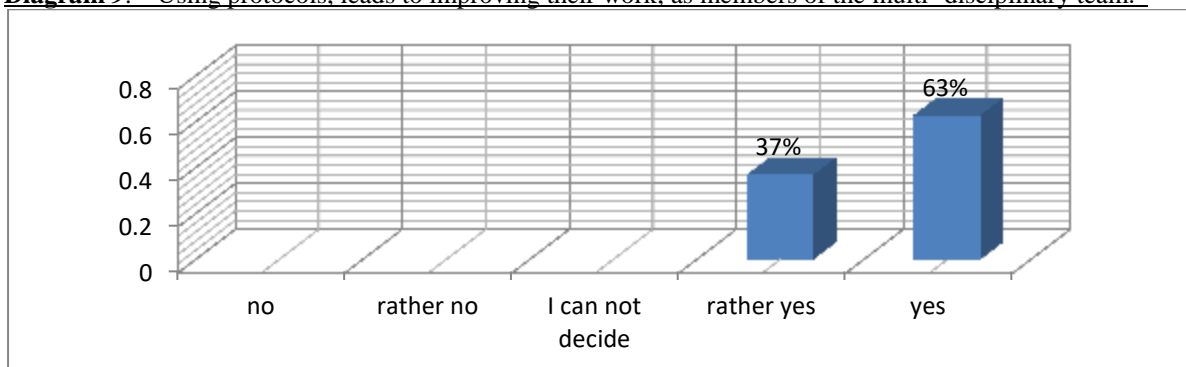
The use of protocols in intensive care is one of the successful working methods for training and education, which have been considered from 80% of respondents. The remaining 20% have a rather positive opinion on that matter.

Diagram 8: “The use of protocols in intensive care is one of the successful working methods for training and education.”

By using protocols, 63% of nurses believe that this leads to improving their work as members of the multi-disciplinary team. Around 37% rather support it.

Diagram 9: “Using protocols, leads to improving their work, as members of the multi- disciplinary team.”

Conclusions:

- Protocols can contribute to the standardization of applied nursing cares in intensive care units- not only in Plovdiv, but throughout Bulgaria.
- The available protocols can initiate introduction of a new scientific approach to the implementation of nursing cares, as they can be the connection between practice and latest scientific and technological achievements.
- Protocols support more efficiently the healing process of patients.

Better healing process is accomplished by optimizing the content and periodically evaluation of the desired results, connected with the good doctors' practices. Ultimately, there must be development of flexible frameworks for accepted standards of nursing cares, which will allow the staff to be audited, as well as improving the quality of their work.

REFERENCES

- ¹ Afessa B, Gajic O, Keegan MT, et al. Impact of introducing multiple evidence-based clinical practice protocols in a medical intensive care unit: a retrospective cohort study. *BMC Emerg Med* 2007;7:10.
- ² Arabi YM, Haddad S, Tamim HM, et al. Mortality reduction after implementing a clinical practice guidelines–based management protocol for severe traumatic brain injury. *J Crit Care* 2010;25:190-5.
- ³ Clayton TJ, Nelson RJ, Manara AR. Reduction in mortality from severe head injury following introduction of a protocol for intensive care management. *Br J Anaesth* 2004;93:761-7.
- ⁴ Hebert PC, Wells G, Blajchman MA, et al. A multicenter, randomized, controlled clinical trial of transfusion requirements in critical care. Transfusion Requirements in Critical Care Investigators, Canadian Critical Care Trials Group. *N Engl J Med* 1999;340:409-17.

**OFTALMOPATIA BILATERALIS AS UNUSUAL PRESENTATION OF A LONG
TERM LOCALIZED HODGKIN'S LYMPHOMA**

Irina Panovska-Stavridis

University Clinic of Hematology-Skopje, St. Cyril and Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia;
dr_irina@yahoo.com

Liljana Hadzi-Pecova

University Clinic of Hematology-Skopje, St. Cyril and Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia;

Zlate Stojanovski

University Clinic of Hematology-Skopje, St. Cyril and Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia;

Lujza Grueva

University Clinic of Cardiology-Skopje, Medical Faculty- Skopje, University" St. Cyril and
Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia

Slavco Tosev

University Clinic of Cardiology-Skopje, Medical Faculty- Skopje, University" St. Cyril and
Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia

Marija Popova-Labacevska

University Clinic of Hematology-Skopje, St. Cyril and Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia;

Lidija Cevreska

University Clinic of Hematology-Skopje, St. Cyril and Methodius"-Skopje, Republic of Macedonia

Abstract: Lymphomas predominantly affect the lymph nodes but can present at unusual sites, which are termed as extranodal lymphomas. Ocular adnexal involvement with lymphoma accounts for 1%–2% of non-Hodgkin lymphoma and 5%–15% of extranodal lymphoma. Ocular adnexa infiltration by Hodgkin lymphoma is usually a manifestation of advanced or relapsing disease. Up to date only few cases of Hodgkin lymphoma with the primary involvement of the retrobulbar muscles are reported.

Here, we report an unusual case of primary ocular Hodgkin lymphoma which was for a period of 10 years localized and miss diagnosed until the involvement of the peripheral lymph nodes with Hodgkin's disease. Our patient is 59-year-old male with ten-year history, from 2000 year of marked bilateral periorbital edema, bilateral conjunctival swelling, exophthalmos and diplopia. The initial ocular examination (orbital ultrasound examination and MRI) showed bilateral diffuse infiltrative lesions of retro-bulbar muscles, retro-bulbar tumor mass and exophthalmos. During the period of 10 years the patient was assigned as isolated ocular form of Morbus Graves or Oftalmopatia bilateralis and periodically treated with corticosteroids and orbital radiotherapy (2006), which resulted with short-term moderate improvement of periorbital edema.

In June 2011 he presented at our department with bilateral cervical lymphadenopathy, periorbital edema, conjunctival erythema and exophthalmos, complaining of night sweating and scratching. On examination he had bilateral cervical lymphadenopathy not fixed to overlying skin or to underlying structures. The largest lymph node measured 3 cm. Rest of the systemic examination was unremarkable except marked cardiac arrhythmia. Lymph node biopsy from the cervical mass revealed Hodgkin lymphoma-mixed cellular type. CT of the chest and abdomen showed enlarged mediastinal and abdominal lymph nodes. The patient was staged as stage IIIB and treated with systemic chemotherapy. He received 8 cycles of ABVD regimen and responded completely to treatment with resolution of all signs and symptoms. The periorbital edema disappeared completely after he first dose of the first cycle of ABVD.

In May 2012, the bilateral cervical lymph nodes and periorbital edema appeared again. The PET scan revealed moderate increased metabolic activity at the cervical and mediastinal lymph nodes and active retro-bulbar mass with increased activity in the bulbar muscles. No abnormal metabolic activity was noted in the rest of the body.

The patient received another 8 cycles of ABVD chemotherapy in combination with Rituximab. Control PET scan 3 months later showed complete resolution of the increased activity in comparison with the previous PET scan. The patient was in complete remission until February 2015 when he succumbed due to the acute hearth failure.

Experience from our case shows that diagnosis of the ocular lymphoma was made secondary after the achievement of complete remission and complete resolution of the retro-bulbar tumor mass after administration of the systemic chemotherapy. Although primary ocular Hodgkin lymphoma are very rare and difficult for

diagnosis, always, in all cases of orbital tumor mass a high degree of suspicions is mandatory and microsurgical approach to the orbit is advise to be essential diagnostic tool.

Keywords: Ocular Lymphoma, Hodgkin disease, PET scan

БИЛАТЕРАЛНАТА ОФТАЛМОПАТИЈА КАКО ИНЦИЈАЛНА ПРЕЗЕНТАЦИЈА НА ХОЦКИНОВАТА БОЛЕСТ

Ирина Пановска-Ставридис

Универзитетска Клиника за хематологија-Скопје, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија dr_irina@yahoo.com

Лилјана Хаџи-Пецова

Универзитетска Клиника за хематологија-Скопје, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Злате Стојановски

Универзитетска Клиника за хематологија-Скопје, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Марија Поповска-Лабачевска

Универзитетска Клиника за хематологија-Скопје, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Лујза Груева

Универзитетска Клиника за Кардиологија, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Славчо Тошев

Универзитетска Клиника за Кардиологија, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Лидија Чевреска

Универзитетска Клиника за хематологија-Скопје, Медицински факултет-Скопје, Универзитет Кирил и Методи“- Скопје, Република Македонија

Апстракт: Лимфомите најчесто се манифестираат во лимфните јазли, но понекогаш се јавуваат и на невообичаени локализации и тогаш се нарекуваат екстранодални лимфоми. Кај 1-2% од сите лимфоми и кај 5-15% од екстранодалните лимфоми со болеста се зафатени и окуларните аднекси. Лимфомска инфилтрацијата на окуларните аднекси кај Хоцкиновата болест е најчеста доцна манифестација на напредната или релапсна болест. До денес во литературата опишани се само неколку случаи на примарна презентација на Хоцкинова болест во ретробулбарните мускули.

Во нашата студија е прикажан пациент со примарна окуларна форма на Хоцкинова болест. Пациентот, маж на 60 години, во тек на 10 години имал локализирана окуларна форма на болеста која не била дијагностицирана до појавата на билатерална цервикална лимфаденопатија. Тој од 2000 година наваму страдал од билатерални периорбитални едеми, коњуктивални отоци, црвенило на склерите, егзофталмус и диплопии. Иницијалните испитувања (орбиталното ултрасонографско испитување, компјутеризиранта томографија и магнетната резонанца) покажале билатерална дифузна инфилтративна лезија во ретробулбарните мускули, ретробулбарна туморска маса и егзофталмус. Погрешно бил дијагностициран како окуларна форма на Гравесова болест или како билатерална офталмопатија. Во тек на 10 години бил повремено лекуван со кортикостероиди и радиотерапија на орбитите (2006) кои резултирале со краткотрајни умерени подобрувања на ретробулбарниот едем.

Во Јуни 2011 година пациентот беше упатен на нашата Клиника поради појава на обострана цервикална лимфаденопатија, периорбитални едеми, коњуктивален еритем и егзофталмус. Се жалеше и на зголемено ноќно потење и чешање по кожата. На физикален преглед имаше подвижна цервикална лимфаденопатија, а кожата над неа беше без промени. Најголемата жлезда беше со дијаметар од 3см. Останатиот наод по системи беше уреден, освен назначена срцева аритмија. Патохистолошкиот наод од биопсијата на цервикалната жлезда беше во прилог на Хоцкинова болест, подтип мешана целуларност. Компјутеризираната томографија на градниот кош и абдоменот покажа зголемени медијастинални и абдоминални лимфни јазли. Пациентот беше дијагностициран како III Б стадиум на Хоцкинова болест и

лекуван со системска хемотерапија по ABVD протокол. Прими 8 циклуси и беше постигната комплетна ремисија. Периорбиталните едеми се повлекоа по првата доза од првиот циклус. Во Мај 2012 повторно му се појавија цервикалните лимфни јазли и периорбиталниот едем. беше направен ПЕТ скен на кој беше евидентирана зголемена метаболна активност. беше дијагностициран рецидив на основната болест и пациентот прими уште 8 циклуси хемотерапија по ABVD протоколот во комбинација со моноклоналното анитетело Rituximab. Три месеци по завршувањето на терапијата беше направен контролен ПЕТ скен кој потврди комплетна ремисија на основната болест. Пациентот остана во комплетна ремисија до 02.2015 кога изненадно почина од акутна срцева слабост.

Кај нашиот случај окуларниот лимфом беше дијагностициран индиректно, бидејќи дојде до комплетна резолуција на окуларните симптоми по спроведувањето на системската хемотерапија. Нашето искуство укажува дека примарните окуларни Хоџкинови лимфоми, иако се многу ретки и тешки за дијагноза, тие секогаш треба да се имаат во предвид при појава на ретробулбарна туморска маса. Најдобра дијагностичка алатка за нив преставува микрохирушкиот пристап до орбитата.

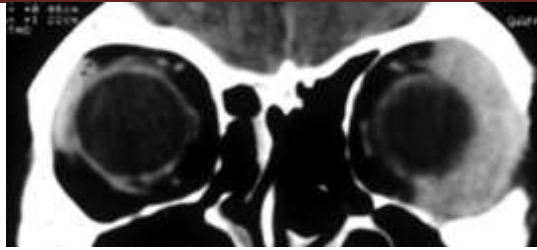
Клучни зборови: Окуларен лимфом, Хоџкинова болест, ПЕТ скен

1. ВОВЕД

Лимфомите претставуваат хистолошки хетерогена група на неоплазми кои потекнуваат од клетките на имуниот систем. Првенствено, тие се поделени на Хоџкинови и не-Хоџкинови лимфоми, кои понатаму широко се делат во бројни специфични ентитети. Основна карактеристика на овие заболување е зголемувањето и пролиферацијата на лимфните јазли или секундарното лимфоидно ткиво. Понекогаш лимфомите може да се манифестираат и на невообичаени локализации во телото, односно неопластичната пролиферација се јавува на места во организмот каде вообичаено не се среќаваат лимфни јазли или лимфно ткиво. Овие лимфоми се нарекуваат екстранодални лимфоми. Екстранодалните лимфоми се најчестите малигни болести на окуларните аднекси, односно на коњуктивата, лакрималните жлезди, лакрималното кесе, очните капаци, орбиталното меко ткиво и екстраокуларните мускули. Окуларните аднекси лимфоми сочинуваат 1-2% од сите лимфоми или 5-15% од екстранодалните лимфоми. Хоџкиновиот лимфом/болест многу ретко ги зафаќа окуларните аднекси и најчесто преставува доцна манифестација на напредната или релапсна болест. Во нашата студија е прикажан пациент со примарна окуларна форма на Хоџкинова болест, која во тек на 10 години се манифестирала како локализирана окуларна форма. Таа не била правилно дијагностицирана се до појавата на билатерална цервикална лимфаденопатија. Кај нашиот пациент окуларниот лимфом беше дијагностициран индиректно, бидејќи дојде до комплетна резолуција на окуларните симптоми по спроведувањето на системската хемотерапија. Искуството од овој случај укажува дека основно во дијагностиката и третманот на овие ретки болести е мултидисциплинарниот тимски пристап.

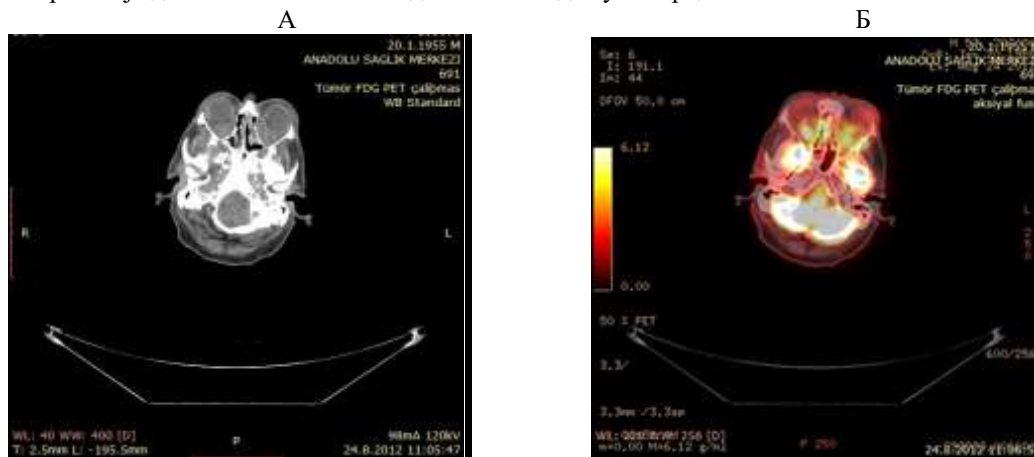
2. ПРИКАЗ НА СЛУЧАЈ

Пациентот, маж, на возраст од 55 год, за прв пат се јави на нашата Клиника во Јули 2011 година. Се жалеше зголемени лимфни јазли на вратот, ноќно потење и чешање по кожата. На физикален преглед имаше подвижна цервикална лимфаденопатија без промени на кожата во истата регија. Најголемата жлезда беше со дијаметар од 3 см. Пациентот имаше и периорбитални едеми, коњуктивален еритем, егзофталмус и срцева аритмија. Останатиот наод по системи беше уреден. Анамнестички болеста датирала 10 години наназад кога за прв пат приметил оток на очните капаци кој постепено се зголемувал и дошло до појава на егзофталмус. Тогаш му била направена серија на испитувања: орбитално ултрасонографско испитување, компјутеризирана томографија (Слика 1) и магнетна резонанца на орбитите и евалуација на тироидната функција. Резултатите покажале билатерална дифузна инфилтративна лезија во ретробулбарните мускули, ретробулбарна туморска маса и егзофталмус. Погрешно бил дијагностициран како окуларна форма на Гравесова болест или билатерална офталмопатија. По бројни консултации со офталмолози, ендокринолози и пулмолареолози (пациентот страдал и од белодробна астма) бил поставен на терапија со кортикостероиди и периорбиталните едеми се изгубиле. Меѓутоа, при секој обид за намалување на дозите на кортикостероидите повторно се јавувале. Во 2006 година спроведена му е и радиотерапија со LINAK 15MV, преку две полиња, десет фракции со тотална доза од 20GY. Орбиталниот оток по радиотерапијата се изгубил, но во период од 15 месеци повторно се појавил. Тогаш пациентот е поставен на кортикостероидна терапија, на која повремено бил до приемот на нашата Клиника. Имено, при секој обид за прекин, ретробулбарниот едем повторно се јавувал.

Слика 1: Компјутеризирана томографија на глава со наод за ретробулбарна туморска маса

Кај пациентот беше направена биопсија на цервикален лимфен јазел, а патохистолошкиот наод беше во прилог на Хоџкинова болест, подтип мешана целуларност. Компјутеризираната томографија на градниот кош и абдоменот покажа зголемени медијастинални и абдоминални лимфни јазли, без знаци за инфилтрација на срцевиот мускул. Резултатот од биопсијата на коскената срцевина беше уреден. Пациентот беше дијагностициран како III Б стадиум на Хоџкинова болест и лекуван со системска хемотерапија по ABVD протокол. Прими 8 циклуси по неа и беше постигната комплетна ремисија. Периорбиталните едеми се повлекоа по првата доза од првиот циклус на ABVD. Во Мај 2012 повторно му се јавија зголемени цервикални лимфни јазли и периорбитални едеми. Беше направен ПЕТ скен кој покажа зголемена метаболна активност во истите регии. (Слика 2А и 2Б). Беше дијагностициран рецидив на основната болест и пациентот прими уште 8 циклуси хемотерапија по ABVD протоколот во комбинација со моноклоналното анитетело Rituximab. Три месеци по завршувањето на терапијата беше направен контролен ПЕТ скен кој потврди комплетна ремисија на основната болест. Пациентот остана во комплетна ремисија до 02.2015 кога изненадно почина од акутна срцева слабост.

Слика 2: ПЕТ скен наод со ретробулбарна билатерална туморска маса со висока FDG PET активност

3. ДИСКУСИЈА

Хоџкиновиот лимфом/болест многу ретко ги зафаќа окуларните аднекси и најчесто преставува доцна манифестација на напредната или релапсна болест. Диференцијалната дијагноза на ретробулбарната орбитална лезија е многу тешка и комплексна. Причина за окуларните туморски маси може да биде спектар од лимфопрлиферативни болести. Хистологијата, стадиумот и примарната локализација се најзначајните променливи параметри од овие болести кои влијаат на природниот тек и исходот од лекувањето на болеста. Поради тоа мандаторна дијагностичка постапка е микрохирушка интервенција. До денес во литературата опишани се само неколку случаи на примарна презентација на Хоџкинова болест во ретробулбараните мускули. Во нашата студија е прикажан пациент со примарна окуларна форма на Хоџкинова болест, која во тек на 10 години се манифестирала како локализирана окуларна форма. Таа не била правилно дијагностицирана се до појавата на билатералната цервикална лимфаденопатија. Направени биле бројни радиолошки иследувања, но за жал не е направена микрохирушка интервенција која би овозможила патохистолошка евалуација на туморската маса. Имено, иако лимфомите имаат карактеристична локализација во орбитата која може да им помогне на искусните радиолози правилно да се ориентираат кон дијагнозата, сепак прецизната дијагностика се базира на патохистолошка евалуација.

4. ЗАКЛУЧОК

Кај нашиот случај окуларниот лимфом беше дијагностициран индиректно, бидејќи дојде до комплетна резолуција на окуларните симптоми по спроведувањето на системската хемотерапија. Иако примарните окуларни Хоџкинови лимфоми се многу ретки и тешки за дијагноза, сепак при појава на ретробулбарна туморска маса и тие треба да се имаат во предвид. Најдобар дијагностички пристап претставува микрохирушката биоптична процедура. Основно при дијагностиката и третманот на овие ретки болести е примената на мултидисциплинарниот тимски пристап.

РЕФЕРЕНЦИ

1. Ponzoni M, Govi S, Licata G, et al. A Reappraisal of the Diagnostic and Therapeutic Management of Uncommon Histologies of Primary Ocular Adnexal Lymphoma. *The Oncologist* 2013;18:876–884
2. Barr CC, Joondeph HC. Retinal periphlebitis as the initial clinical finding in a patient with Hodgkin's disease. *Retina* 1984;3:253–7.
3. Farmer JP, Lamba M, Lamba WR et al. Lymphoproliferative lesions of the lacrimal gland: Clinicopathological, immunohistochemical and molecular genetic analysis. *Can J Ophthalmol* 2005; 40:151–160.
4. Coupland SE, Foss HD, Hidayat AA et al. Extranodal marginal zone B cell lymphomas of the uvea: An analysis of 13 cases. *J Pathol* 2002;197:333–340.
5. Cohen V (2009) Treatment options for ocular adnexal lymphoma. *Clin Ophthalmol* 3:689–692
6. Rey-Porca C, Pérez-Encinas M, González F (2008) Orbital lymphomas: presentation of nine cases. *Arch Soc Esp Ophthalmol* 83:95–103
7. Akansel G, Hendrix L, Erickson BA, et al. MRI patterns in orbital malignant lymphoma and atypical lymphocytic infiltrates. *Eur J Radiol* 2005; 53:175–181
8. McKelvie PA, McNab A, Francis IC et al. Ocular adnexal lymphoproliferative disease: A series of 73 cases. *Clin Experiment Ophthalmol* 2001;29:387–393.
9. Bardenstein D. Ocular adnexal lymphoma: classification, clinical disease, and molecular biology. *Ophthalmol Clin North* 2005;18:187–197
10. Sjo LD, Ralfkiaer E, Prause JU, et al. Increasing incidence of ophthalmic lymphoma in Denmark from 1980 to 2005. *Invest Ophthalmol Vis Sci* 2008; 49:3283–3288
11. McKelvie PA. Ocular adnexal lymphomas: a review. *Adv Anat Pathol* 2010; 17:251–261

EVALUATION OF THE DIABETIC FOOT – WHY, WHEN AND HOW?

Slavcho Toshev

University St. Cyril and Methodius, Medical faculty, Clinic of Cardiology, Skopje, Macedonia
slatos@yahoo.com

Lujza Grueva

University St. Cyril and Methodius, Medical faculty, Clinic of Cardiology, Skopje, Macedonia

Daniela Chaparovska

University St. Cyril and Methodius, Medical faculty, Clinic of Toxicology Skopje, Macedonia

Irina Panovska

University St. Cyril and Methodius, Medical faculty, Clinic of Haematology

Abstract: The diabetic foot syndrome consists of a heterogeneous group of pathological conditions caused by diabetes such as: somatic and autonomous neuropathy, diabetic micro and macroangiopathy, structural injuries of the bones and their lesions, wounds (ulcers) and skin lesions of the foot, as well as various combinations of all of the aforementioned symptoms. Treatment of the ulcers of the diabetic foot is the leading cause for hospital admittance in these patients. Amputations in diabetes ill patients are 25 times more often compared to others, and 85% of them begin with foot ulcers. The peripheral neuropathy and arterial disease are the most common reasons for diabetic foot occurrence. Early detection in these patients through programmed clinical examinations, control of vascular status with doppler and duplex sonography, detection of reduced and lost protective sensibility with 10 gram Semmes – Weinstein 5,07 monofilament, assessment of the vibratory sensitivity with biothesiometer or vibrating tuning fork, enabling categorization, and risk stratification for diabetic foot. Patients that step inadequately, had previous amputations or there is suspicion of congenital deformities of the feet should undergo tests such as podoscopy, podometry, which will detect parts of the foot that are under the biggest pressure, and are potential areas for future ulcers. These techniques are useful in determining which insoles should be used to compensate the appropriate malformation. All these parameters enable categorization and diagnosing patients with low, medium, high or very high risk for foot ulcers. Based on this stratification, with protocol is conducted adequate prevention and therapy. There are brochures that inform patients about the type of the disease, the harm of the disease, possible complications and ways to prevent them. Experiences in Canada and Australia have confirmed that routine examinations and risk stratification reduce the number of amputations in the period of 10 years for about 50%. Considering that this preventive program in Macedonia is not routinely conducted, there are actions that need to be implemented in order to manage this program and improve the status of the patients with diabetic foot who till now have lost precious time from one to other clinic before appropriate diagnostic and therapy is made. Program that covers the forming of a center for diabetic foot, creating a database of patients with diabetic foot, compulsory preventive examinations, risk categorization for foot ulcers, education of patients and printing leaflets and brochures for informing, with the goal to reduce the forming of ulcers and amputations in the diabetic foot, which would contribute this category of patients to live a long life with no complications and handicap.

Keywords: diabetic foot, evaluation, foot ulcer, risk stratification

ЕВАЛУАЦИЈА НА ДИЈАБЕТИЧНО СТАПАЛО – ЗОШТО, КОГА И КАКО?

Славчо Тошев

Универзитет Свети Кирил и Методиј, Медицински факултет, Клиника за кардиологија, Скопје,
Македонија slatos@yahoo.com

Лујза Груева

Универзитет Свети Кирил и Методиј, Медицински факултет, Клиника за кардиологија, Скопје,
Македонија

Даниела Чапаровска

Универзитет Свети Кирил и Методиј, Медицински факултет, Клиника за токсикологија,
Скопје, Македонија **Ирина Пановска**

Универзитет Свети Кирил и Методиј, Медицински факултет, Клиника за хематологија, Скопје,
Македонија

Резиме: Синдромот на дијабетичното стапало опфаќа хетерогена група на патолошки состојби кои се предизвикани од шеќерната болест, а тоа се; соматската и автономна невропатија, дијабетична микро и макроангиопатија, структурни повреди на коските и нивни лезии, рани (улцери) и кожни лезии на стапалата, како и различни комбинации на сето претходно спомнато. Лекувањето на улцерите на дијабетичното стапало е водечка причина за прием во болница на овие пациенти. Ампултациите кај болните од шеќерна болест се 25 пати почестити отколку кај останатите, а 85% од нив започнуваат со улцери на стапалата. Периферната невропатија и артериската болест се најчести причини за настанување на дијабетичното стапало. Раната детекција на овие пациенти се врши преку програмираните клинички прегледи, контрола на васкуларниот статус со доплер и дуплекс сонографијата, детекцијата на редуцираниот и изгубен протективен сензибилитет со 10 грамски Semmes-Weinstein 5,07 монофиламент, како и проценката на вибраторната осетливост со биостезиометарот или звучната вилушка овозможува категоризација и ризик стратификација на дијабетичното стапало. Кај пациентите кои лошо газат, имале претходни ампултации или постои сомнение за вродени деформитети на стапалата треба да се направи подоскопија/подометрија, кои ќе ни ги детектираат деловите на стапалото кои трпат поголем притисок, односно се потенцијални места каде може да се очекува јавување на улцери. Овие техники се корисни и во детектирањето какви влошки треба да се користат за да се компензира соодветната малформација. Сите овие добиени параметри овозможуваат да се изврши категоризација, односно ризик стратификација за јавување на улцерите на дијабетичното стапало. Оваа категоризација ни овозможува да ги детектираме пациентите со низок, среден, висок и многу висок ризик за јавување на улцери на стапалото. Врз основа на оваа стратификацијата кај пациентите по протокол се спроведува соодветна превенција и лекување. Изработени се соодветни флаери кои ги информираат пациентите за видот на болеста, опасностите од неа, можните компликации и начините како тие да се превенираат. Искуствата во Канада и Австралија имаат потврдено дека редовните контролни прегледи и ризик категоризацијата овозможуваат да се редуцираат ампултациите во период од 10 години за 50%. Имајќи во предвид дека оваа превентивна програма во Македонија рутински не се спроведува дадени се предлог мерки кои треба да се имплементираат за неа да ја спроведеме. Со тоа ќе се подобри статусот на болните со дијабетично стапало кои сега лутаат од клиника до клиника и губат драгоцено време пред да се направи соодветна дијагностика и терапија. Програма опфаќа формирање на центар за дијабетично стапало, креирање на соодветна база на болните со дијабетично стапало, задолжителни превентивни прегледи, ризик категоризација за јавување на улцери на стапалото, редовна едукација на пациентите и печатење на соодветни флаери и брошури за информирање, се со цел значајно да го намали јавувањето на улцерите и ампултациите кај дијабетичното стапало со што би придонесле оваа категорија на пациенти да живеат долго време без компликации и телесен хендикеп.

Клучни зборови: дијабетично стапало, евалуација, рани на стапалата, ризик стратификација

1. ВОВЕД

Синдромот на дијабетично стапало опфаќа хетерогена група на патолошки состојби кои се предизвикани од шеќерната болест, а тоа се;

- Соматска и автономна невропатија
- Дијабетична микро и макроангиопатија
- Структурни промени на коски и нивни лезии
- Рани (улцери) и кожни лезии на стапалото
- Различни комбинации на сето претходно спомнато

Во зависност од тоа дали доминира невропатијата или артериската исхемија дијабетичното стапало може да биде; невропатско, исхемично и невро-исхемично¹.

2. ЕПИДЕМИОЛОГИЈА

Статистиката покажува дека секој петти заболен од шеќерна болест во текот на животот ќе се лекува од дијабетично стапало, а најчестите компликации (17% од вкупниот број на дијабетичари) претставуваат улцерите на стапалото².

Лекувањето на раните на стапалата е водечка причина за прием во болница на оваа категорија на пациенти³.

Најголем број на ампултации (85%) започнуваат со улцери на стапалата⁴.

Ампултациите кај болни од шеќерна болест се 25 пати почести одколку кај останатите, а петгодишното преживување по нив се движи до 50%⁵.

Кај нас (во Македонија) заради не постоење на центар за дијабетично стапало оваа група на пациенти лута од клиника до клиника (Ендокринологија, Васкуларна хирургија, Кардиологија, Ортопедија и др) со што ефикасноста во дијагностиката и лекувањето е значително намалена.

3.РИЗИК ФАКТОРИ

Ризик фактори за јавување на рани (улцери) на стапалата кај болните со шеќерна болест се; присутна периферна артериска болест, периферна невропатија, претходни улцери и ампутации, присуство на задебелена кожа (калус), деформирани зглобови, ослабен вид и мобилност кои резултираат со паѓање и повреди, машки пол.

Ризик фактори за јавување на периферната артериска болест се; пушење, хипертензија и хиперлипидемија

4.КЛИНИЧКА СЛИКА

Улцерот на дијабетичното стапало вообичаено е болен и најчесто има присутна инфекција (едема, еритема, гној) и непријатен мирис

Невроисхемичните улцери најчесто се јавуваат на ивиците (маргините), а невропатскиот улцер најчесто е присутен на плантарната страна на стапалото.

Невропатското стапало е топло, со сува кожа, сочуван пулс, дилатирани вени, редуцирана сензибилност и присутен калус околу улцерот

Невроисхемичното стапало е ладно, розево, со атрофична кожа и отсутни пулсеви. Стапалото можеда биде болно, со или без мал калус.

Како посебен ентитет се издвојува Charcot стапалото кое е последица на невроартропатски процес кој се одликува со; остеопороза, акутно виспаление и деструкција на архитектурата на стапалото, чести мали фрактури кои се случуваат при вообичаени активности и несоодветни зараснувања на истите. Оваа невроартропатија е ургентна состојба и треба да се третира од мултидисциплинарен тим.

5.ЕВАЛУАЦИЈА НА ДИЈАБЕТИЧНОТО СТАПАЛО

Евалуацијата на дијабетичното стапало треба да одговори на следниве прашања;

- Дали постои периферна невропатија?
- Дали постои периферна артериска болест?
- Дали постојат деформитети или претходни ампутации на стапалото?
- Дали постои инфекција?
- Дали пациентот соодветно гази и користи адекватни обувки?
- Дали постојат рани (улцери) на стапалото?

Евалуацијата започнува со земање на анамнеза пред се за должината на траењето на шеќерната болест, за навиката посебно дали пациентот пуши, дали има хипертензија, хиперлипидемија, како и дали чувствува болки во нозете при одење, дали има пецкање и жештина во нив.

Клинички преглед се состои од инспекција на нозете каде се регистрира квалитетот на кожата, присутната влакнатост, топлината на екстремитетот, присутните деформитети, улцери и инфекции. Потоа се палпира пулсот на a.tibialis post, a dorsalis pedis, a poplitea i a femoralis communis билатерално. Следно е контрола на движењето за да се види како оди и дали гази правилно. Контролата на обувки е составен дел од овој преглед, а се проверува дали тие се комотни, какво е газењето во нив и дали се направени од соодветни материјали кои не се многу крути.

Со клиничкиот преглед кој не треба да биде временски лимитиран и неговата должина треба да зависи од клиничкиот наод, при што сите забележани промени треба да бидат нотирани, одговараме на прашањата дали постојат деформитети, улцери и инфекција на стапалото, како и какви обувки користи пациентот. Истотака врз основа на квалитетот на кожата, палпација на пулсот, тегобите на кои би се жалел пациентот пред се болка при одење и чувство на печење и жарење во нозете може да се постави сомневање за присутна периферна артериска болест, периферна невропатија или мешана клиничка слика каде се присутни обете промени.

При првиот рутински преглед, а посебно кај оние пациенти кај кои постои сомневање за присуство на периферна артериска болест се изведува доплер сонографска проценка на атериите на нозете преку одредување на педо/брахијалниот индекс со што се одредува и степенот на артериската циркулаторна инсуфициенција; блага, средна тешка, критична исхемија на ногата. Подетални информации за артериската инсуфициенција може да се добијат со дуплекс сонографијата.Кај пациентите кои имаат

тешка или критична форма на исхемија треба да се направи ангиографија која е неопходна пред реваскуларизациона процедура.

Пациентите кои лошо газат, имале претходни ампутации или постои сомнение за вродени деформитети на стапалата треба да се направи подоскопија/подометрија, кои ќе ни ги детектираат деловите на стапалото кои трпат поголем притисок, односно се потенцијални места каде може да се очекува јавување на улцери. Овие техники се корисни и во детектирањето какви влошки треба да се користат за да се компензира соодветната малформација.

Во рутинската контрола еднаш годишно се проверува дали постои сензорна невропатија, бидејќи нејзиното присуство води до губење на протективниот сензибилитет. За нејзина евалуација се користи 10 грамски Semmes - Weinstein 5,07 монофиламент кој се аплицира на типични места на стапалото, како и биостезиометарот се кој се детектира прагот на вибраторната осетливост. Алтернативно вибраторната осетливост може да се тестира и со вибраторна вилушка – 128 kHz. Пациентите со тешки форми на оштетување на нервната спроводливост се кандидати за EMG (електромиографија)

После извршениот преглед неопходно е да се изврши ризик категоризација (стратификација) на пациентите кои имаат шеќерна болест, односно нотира дали се присутни, невропатијата, периферната артериска болест, деформитети на стапалото и претходни улцери или ампутации, од што зависи и честотата на наредните превентивни прегледи, како и шансите да се јават улцери на стапалото⁶. Оваа категоризација најчесто се прави по препораката на Интернационалната работна група за дијабетично стапало⁷.

Ризик категоризација на Интернационалната работна група за дијабетично стапало (IWGDF Risk classification)

0 – нема периферна невропатија (низок ризик)	- контрола 1 годишно
1 – периферна невропатија или отсатен пулс (зголемен ризик)	- контрола на 3-6 месеци
2 – периферна невропатија со периферна артериска болест и/или деформитет на стапалото (висок ризик)	- контрола 1-3 месеци
3 – Периферна невропатија и анамнеза за улцер на стапалото или претходна ампутација на долните екстремитети (многу висок ризик)	- контрола 1-3 месеци

По извршената ризик категоризација пациентите добиваат соодветни информации и инструкции за начинот на живот, користење на медикаменти, едукација за соодветни обувки, како и фреквенцијата на контролните прегледи. Од ризик категоризацијата зависи и лекувањето кое е стандардизирано во зависност од категоријата.⁸

Искуствата од Канада и Австралија каде се имплементирани програми за информирање за болеста, рана детекција, ризик категоризација и лекување по соодветни протоколи ја намалила бројката на ампутирани екстремитети во десет годишен период за 50%⁹.

Заради сето ова превенцијата, раната дијагноза, ризик категоризацијата и ефикасното лекување би требало да представуваат заложба и приоритет на секој здравствен систем¹⁰.

7. ПРЕДЛОГ МЕРКИ ЗА РЕДУКЦИЈА НА УЛЦЕРИТЕ И АМПУТАЦИИ КАЈ ДИЈАБЕТИЧНОТО СТАПАЛО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

За редукација на јавувањето на улцерите кај дијабетичното стапало, нивната прогресија до гангрена и намалување на примената на најрадикалната терапевска мерка ампутација неопходни се следниве мерки;

- Создавање на Центар за дијабетично стапало, институција во која ќе работат специјалисти од повеќе профили пред се; дијабетолози, специјалисти за васкуларна медицина (ангиолози), хирурзи (васкуларни и ортопеди), рентген дијагностичари, педикири и др. (ваквa институцијата засега не постои)
- Креирање на дата база на пациентите со дијабетично стапало (делумно постои)
- Задолжителни превентивни прегледи на стапалото кај сите пациенти со шеќерна болест еднаш годишно (делумно се изведуваат)
- Ризик стратификација и проценка на ризик за јавување на улцери на дијабетичното стапало (рутински не се изведува)
- Почести контроли на оние кои имаат среден, висок и многу висок ризик (сега, рутински не се изведува)
- Редовна едукација на сите пациенти со шеќерна болест за дијабетичното стапало, со посебен осврт на оние кои имаат зголемен ризик (се изведува делумно, најчесто кампањски)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Печатење на флаери и брошури за дијабетичното стапало, начинот на пресметувањето на ризикот, информирање за бенефитот од редовните контроли кои би се делеле во сите центри за дијабетес.

Целта на овие мерки е значајно да го редуцираме ризикот од јавување на улцерите на стапалото, нивното правилно третирање, како и редукција на бројот на ампутациите, со што би се придонесло оваа категорија на пациенти долго време да живеат без компликации и телесен хендикеп.

ЛИТЕРАТУРА

1. International Working group on the Diabetic foot: Consensus document on the diabetic foot, Philadelphia, 2005
2. International Working Group on the Diabetic foot: Guidance on the prevention of foot ulcers in at - risk patients with diabetes, Amsterdam 2015
3. American Diabetes Association: Consensus Development Conference on Diabetic Foot Wound Care Diabetes Care, 1999; 22:1354
4. International Working group on the Diabetic foot: International Consensus on the Diabetic foot and practical guidelines on the management and prevention of the diabetic foot, 2011
5. Davis WA, Norman P, Bruce DG, Davis TM: Predictors, consequences and costs of diabetes related lower extremity amputation complications type 2 diabetes: The Fremantle Diabetes Study. Diabetologica 2006; 49(11):2634-41
6. Boulton AJM, Armstrong DG, Albert SF, Frukberg RG: Comprehensive foot examination and risk assessment: A report of the task force of the foot care inters group of the American Diabetes Association, with endorsement by American Association of Clinical Endocrinologist Diabetes Care 2008; 31(8):1679-85
7. International Working Group on the Diabetic foot: Prevention and Management of foot problems in Diabetes: A summary Guidance for daily practice, Amsterdam 2015
8. American Diabetes Association: Standards of medical care in diabetes -2010 Diabetes Care 2010;33 (Supplement 1):S38-S9
9. Government of Western Australia, Department of Health: Model of Care for the High Risk Diabetic Foot pp. 55, Perth, 2010
10. Reiber G, Raugi GJ. Preventing foot ulcers and amputation in diabetes Lancet 2005;366 (9498):1676-7

ON INTEGRATION - ACTUAL QUESTIONS, CHALLENGES AND TENDENCIES

Silvia Tzvetkova, Ph.D

Faculty "Public Health", Medical University–Pleven, Bulgaria

stcvet@abv.bg

Vihra Stoyanova

Specialty "Social Services", Medical College– Medical University-Pleven, Bulgaria

Petkana Hristova, Ph.D

Faculty "Pharmacy", Medical University– Pleven, Bulgaria

Zoya Museva

Specialty Nurse, „Social Cares“ Faculty, Medical University-Pleven, Bulgaria

Abstract: Integration processes are implemented in time governmental decisions taken in compliance with the numerous international and European documents certified by Bulgaria. The beginning of these processes was set up by the implementation of National Plan for Intergation in 2001. Till 2020 the process of de-institutionalization should be accomplished stage by stage, thus all institutions with special status which for decades targeted disabled children and elder people will be closed down.

A questionnaire has been done among a total of 144 persons who are employees in Institution for Kids' Medical and Social Cares, Secondary Vocational School in Electronics and Chemical Technologies, Primary School, Consulting Rooms at Nurseries and United Children Institutions. The questionnaire is anonymous and voluntary, it comprises 19 questions, 8 of them are demographic. In this material, part the questions are commented and con-nections between the results are searched.

This survey found some challenges and tendencies that successfully can determine practical activities for the better and deep knowledge of the nature and problems connected with the disabled persons' integration: 1. Education qualification is in a positive moderate correlation with the proper definition of the "Disability" concept. Significant correlation is being found between the definition and the acquired specialty. 2. Job location is in important correlation with the presence of disabled persons, with the direct contact with them and the information awareness of integration processes. 3. Employess in the sphere of medical and social cares demonstrate higher social awareness and better information awareness of the disabilities' diversity and specific nature than the employees in the education system and the medical consulting rooms localized there. 4. The questioned persons need a better knowledge of the strong (poten-tial) abilities and the weak sides of the disabled persons, of the requirements on the connections with their families, on the conditions of social realization and professional integrity in society. The necessity of better information awareness on integration nature and integrity has been stated also.

Key words: disabled persons, integrity, de-institutionalization, healthcare and pedagogical specialists

ЗА ИНТЕГРАЦИЯТА – АКТУАЛНИ ВЪПРОСИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ТЕНДЕНЦИИ

Силвия Цветкова

Факултет „Обществено здраве“, Медицински университет-Плевен, България, stcvet@abv.bg

Вихра Стоянова

специалност „социални дейности“, Медицински колеж-Плевен, България

Петкана Христова

Факултет „Фармация“, Медицински университет-Плевен, България,

Зоя Мусева

специалност „медицинска сестра“, Факултет „Здравни грижи“, Медицински университет-Плевен, България

Резюме: Интеграционните процеси са разгърнати във времето правителствени решения, продиктувани от редица сертифицирани от България международни и европейки документи. Началото на тези процеси бе отбелязано с Изпълнението на Националния план за интеграция през 2001 г. До 2020 г. ще бъде

завършена поетапно деинституционализацията, с което ще бъдат закрити всички институции със специален статут, обхващащи десетилетия наред деца и възрастни с увреждания.

Проведена е анкета сред общо 144 лица, работещи в Дом за медико-социални грижи за деца (ДМСГД), Професионална гимназия по електроника и химични технологии (ПГЕХТ), начално училище (НУ), кабинети в детски ясли (ДЯ) и обединени детски заведения (ОДЗ). Анкетата е анонимна и доброволна, съдържа 19 въпроса, 8 от които демографски. В материала са коментирани част от въпросите и са потърсени връзки между резултатите.

Проучването установи някои предизвикателства и тенденции, които успешно могат да детерминират практически действия относно по-доброто и задълбоченото познание за същността и проблематиката, свързани с интеграцията на лицата с увреждания: 1. Образователният ценз е в положителна умерена корелация с правилното дефиниране на понятието „увреждане“. Значителна връзка се открива между дефинирането и придобитата специалност; 2. Местоработата е в значителна корелация с наличието на лица с увреждания, непосредствения контакт с тях и информираността за интеграционните процеси. 3. Работещите в сферата медико-социалните грижи демонстрират по-висока социална осведоменост и по-висока информираност за разнообразието и специфичността на уврежданията, в сравнение с работещите в системата на образованието и локализираните там медицинските кабинети; 4. Анкетираниите се нуждаят от по-задълбочени познания за силните (потенциалните) възможности и слабите страни на лицата с увреждания, за изискванията относно връзките с техните семейства, условията за социалната реализация и професионалната включеност в обществото. Установи се потребността и от по-добрата информираност за същността на интеграцията и приобщаването.

Ключови думи: лица с увреждания, интеграция, деинституционализация, здравни и педагогически специалисти

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на 60-те години световната общественост, специалисти, родители, международните организации на и за инвалиди издигат една нова концепция - интеграция [4,5].

В страната ни са приети и действат редица закони, правилници и наредби, които имат отношение към лицата с увреждания: Закон за социално подпомагане и Правилник за неговото прилагане; Закон за интеграция на хората с увреждания и Правилник за неговото прилагане; Закон за здравето; Закон за закрила на детето и Правилник за прилагането му; Закон за лечебните заведения; Закон за здравното осигуряване; Закон за семейните помощи за деца; Закон за народната просвета и Правилник за неговото прилагане; Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца; Наредба за обучението на деца и ученици със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания и др.

През 1995 г. в България се приема специализиран Закон за защитата, рехабилитация и социалната интеграция на инвалидите. Темата за интеграция бе нормативно поставена през 1996 г. с приемането на Стратегията на ЕС за хората с увреждания [6]. Интеграцията е своеобразен феномен, който се наблюдава между личността и групата [5].

Социалната интеграция е процес на сближаване между социума и лицата с увреждания - един продължителен процес, който преминава през различни етапи и обхваща целия живот на човека с трайни увреждания.

Социалната интеграция като резултат се свързва с активна вграденост на индивид или група хора с увреждания във всички сфери в обществения живот, при отсъствие на пряка или косвена дискриминация [5].

Клиничният модел на грижата за деца и младежи с увреждания, до настъпване на промяната, обхваща следните институции:

- Помощни училища
- Оздравителни училища
- Болнични училища
- Логопедични училища
- Училища за деца с увреден слух
- Училища за деца със зрителни увреждания
- Домове за медико-социални грижи за деца (ДМСГД)
- Социално-учебни професионални заведения (СУПЗ)
- Рехабилитационни центрове и др.

Едни от все още съществуващите проблемни области са свързани с раждането на увредено дете – в много общества се възприема като трагедия, с чувството на вина, срам, обреченост; неразбиране или охвърляне от обществото; липса на житейска перспектива; административни трудности и пр.

Съществуващите към момента алтернативни форми на грижа за деца със специални нужди са:

- Детски ясли, в които са настанени деца със специални нужди;
- Детски градини (ДГ, ОДЗ) с интегрирани деца;
- Основни и средни училища, в които се обучават деца със специални нужди
- Дневни центрове за деца и младежи с умствена изостаналост
- Дневни центрове за деца от 0-3 г. (към съществуващите ДМСГД)
- Центрове за социална интеграция и рехабилитация
- Центрове за настаняване от семеен тип
- Центрове за подкрепа на личностното развитие
- Центрове за специална образователна подкрепа

Алтернативните форми на грижа позволяват на децата със специални нужди да растат в нормалната си среда – подобно на семейната, като интегрираните групи, паралелки и новите центрове за личностно развитие и образователна подкрепа осъществяват условията за тяхната социализация и приемане [1].

Всяко дете е уникално и трябва да му се предостави възможност да се развива и участва в социалния живот по достижим за него начин. Безспорно, детето с увреждания е различно [9]. Фокусираният върху личността подход поставя акцента не върху дефицитите и ограниченията, а върху потенциала на детето, който може да се стимулира и развива.

Специфичните нужди на децата с увреждания са: превенция (ранна диагностика, медицински услуги, консултиране, финансови/помощни средства и консумативи), социални и образователни подпомагащи мероприятия [4].

Според Wehman и др. [10,8] учениците със специфични нарушения на ученето съставляват най-голямата група от учениците със специфично развитие в масовите училища, които обаче, не попадат в групата на интегрираните (деца със специални образователни потребности).

Съгласно Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България”, деинституционализацията е процес на замяна на институционалната грижа за деца с грижа в семейна или близка до семейната среда в общността и на предотвратяване на настаняванията на деца в институциите, създаване на нови възможности за децата и семействата да получат подкрепа в общността [3]. Изоставянето, животът в институционални условия, промяната на местообитанието, се разглеждат като психотравматични събития за децата без родители [7]. Новата визия за институционалната грижа е свързана с превенция на изоставянето, настаняване в новите социални услуги – в близост до населеното място на раждане на детето, създаване на условия (вкл. и битови) близки до семейните.

2. ПРОУЧВАНЕ

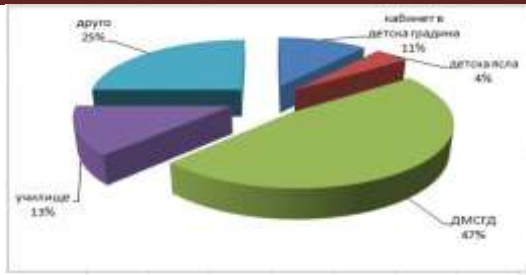
Обект и методи

Проведена е анкета сред общо 144 лица, работещи в Дом за медико-социални грижи за деца (ДМСГД), Професионална гимназия по електроника и химични технологии (ПГЕХТ), начално училище (НУ), кабинети в детски ясли (ДЯ) и обединени детски заведения (ОДЗ). Анкетата е анонимна и доброволна, съдържа 19 въпроса, 8 от които демографски. Данните са обработени с Excel и StatGraf.

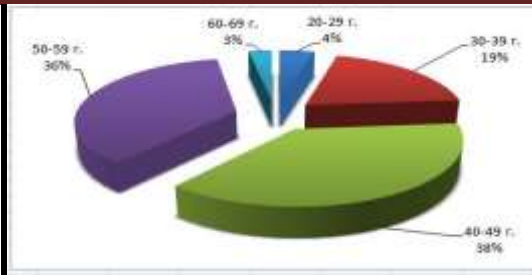
Анализи и коментари

Анкетираните лица, работещи в Домове за медико-социални грижи за деца като медицински персонал (ДМСГД) са 68 (47%), останалите 76 (53%) са лица, които работят в сферата на образованието и социалните дейности, включително в здравен кабинет в детска ясла и детска градина (фиг.1).

Преобладават лицата, които попадат във възрастовите групи 40-49 г. и 50-59 г. (фиг.2). 122 лица (84.8%) са с висше образование.

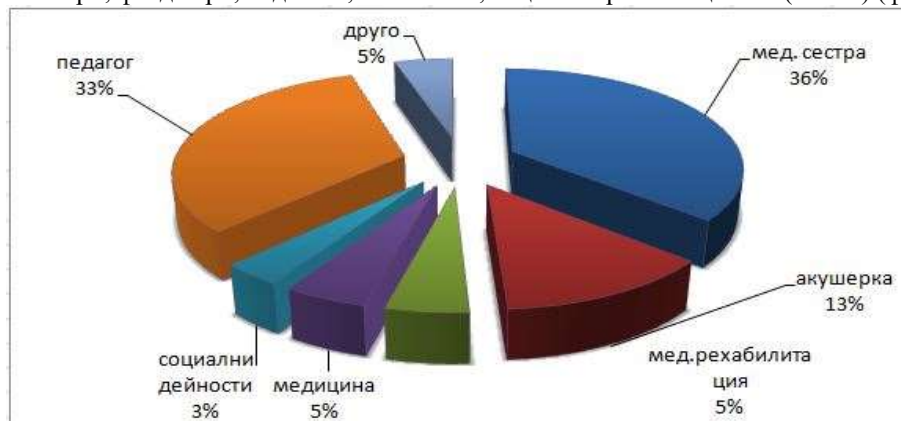

Фигура 1. Разпределение на анкетираните според местоработата

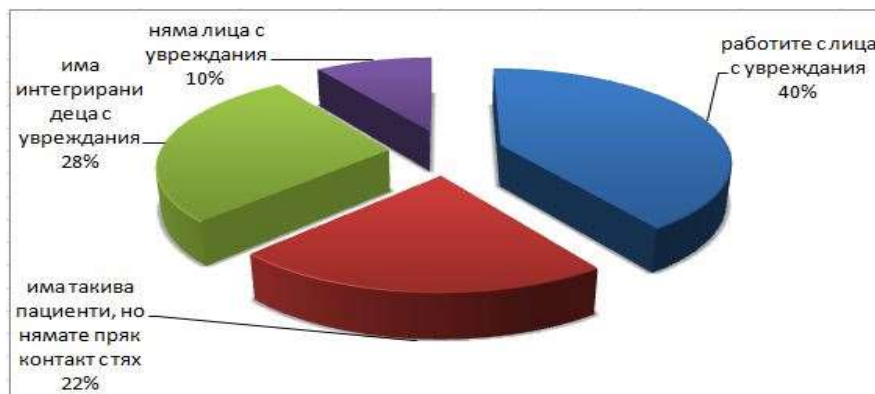
Фигура 2. Разпределение на анкетираните според възрастовата група

Здравният персонал (редова мед. сестра, акушерка, старша сестра и главна сестра) е общо 56 човека (37.9%), персоналът с административни функции – 12 (8.3%), 10 рехабилитатори (6.9%) и други специалисти - лекари, фелдшери, педагози, психолози, социални работници - 66 (45.9%) (фиг.3).

Фигура 3. Разпределение според придобитата специалност

Фигура 4 илюстрира посоченото от анкетираните доколко в работата си взаимодействат с деца с увреждания. Персоналът, който пряко работи с такива деца (в системата на здравеопазването и в системата на образованието) е 58 (40.3%), който има косвен контакт – 72 (50%). Останалите 14 (9.7%) от анкетираните споделят, че в звеното, в което работят, няма такива случаи.

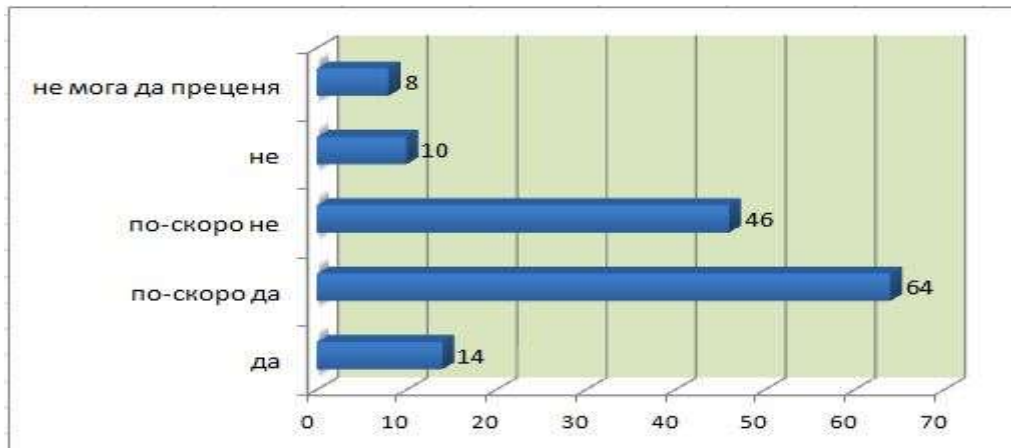

Фигура 4. Разпределение на отговорите на въпроса за пряк или косвен контакт с лица с увреждания на работното място

Фигура 5. Разпределение на отговорите на въпроса „Какво разбирате под увреждане“ (в брой)

Както се вижда от фиг. 5, 102 анкетирани (70.8%) са посочили, че под понятието увреждане разбират „вродено или придобито нарушение на развитието“, което е един много добър резултат относно адекватното тълкуване на същността на явлениято, проявимо чрез множество симптоми и синдромокомплекси.

Фигура 6. Разпределение на отговорите на въпроса „Променила ли се е днес нагласата на обществото към лицата с увреждания“

След обработката на резултатите от анкетата, се установи, че анкетираните не са единодушни в мнението си относно промяната на нагласите в социалната среда спрямо лицата с увреждания – 56 (38.9%) са отговорили в отрицателния, а 78 (54.2%) – в положителния регистър на отговорите. Осем (5.6%) са се въздържали от мнение (фиг. 6).

На въпроса дали са запознати с интеграцията в България 44 (31%) са отговорили категорично „да“, 74 (52.1%) с „донякъде“ и 24 (16.9%) – с „не“. Оказва се, че 69% нямат добра информираност за тези сложни и всеобхватни процеси, свързани с промяната на социалната сетивност към различните, валидно за тези от анкетираните, които не са в пряка професионална ангажираност със случаи на проблемно развитие.

3. ИЗВОДИ ОТ ПРОУЧВАНЕТО

- Възрастта и придобитото образование са в умерена корелация ($r=0.48$, $p=0.001$)
- Местоработата и наличието на контакт с лица с увреждания са в значителна корелационна зависимост ($r=0.71$, $p=0.0001$). В пряк контакт са работещите в ДМСГД, последвани от педагогическите специалисти. Общо 58 (40.3%) работят с деца с увреждания.

- Специалността е в положителна значителна корелация с дефиниране на понятието „увреждане“ ($r=0.64$, $p=0.0001$). Специалистите, които са в пряк или косвен контакт с децата с нарушения, са посочили точно определението.
- Образованието е в умерена корелационна връзка със познанията за интеграционните процеси ($r=0.31$, $p=0.002$).
- Информираността относно промяната в нагласите на обществото към хората с увреждания е в положителна корелация с дефиниране на понятието „увреждане“ ($r=0.33$, $p=0.005$).
- Респондентите най-често подкрепят твърденията: Придържам се към поведение, свързано с разбиране и добронамереност към хората с увреждания (76./53.5%); Различieto трудно се възприема от повечето хора (44/31%); Днес по-скоро се говори повече и се прави по-малко за пълната интеграция (72/50.7%); Разбирам добре трудностите, пред които са изправени хората с нарушено развитие и техните близки (68/47.9%).
- Най-често посочваните проблеми, според анкетираните, са: Интегриране (62/43.7%); Осигурен достъп до обществени места (62/43.7%); Финансова независимост (54/38%); Разбиране от околните (50/35.2%); Социална помощ (48/33.8%).
- Резултатите очертават като слабо звено доброто познаване на същността и специфичността на клиничната симптоматика, идентифицирано чрез отворения въпрос анкетираните да посочат четири увреждания, за които имат изчерпателна информация.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Понастоящем с особено социална „чувствителност“ са въпросите, свързани с финансовите трудности, социалната включеност, трудовата заетост, осигуряването на здравни и рехабилитационни услуги, достатъчност на специализираната педагогическа и психологическа помощ за деца, подрастващи и възрастни с увреждания. Изключителни трудни за родителите се явяват грижите през целия живот за децата с тежки и множествени увреждания.

Тенденциите относно интеграцията подробно са разписани в Националната програма за гарантиране на правата на децата с увреждания 2015 – 2017 г. [3].

- Гарантиране на равен достъп на децата със специални образователни потребности до качествено образование и подготовка
- Ранна превенция и диагностика, осигуряване на комплексна медицинска и социална рехабилитация
- Превенция на изоставянето и насърчаване на отглеждането на дете с увреждане в семейството
- Развитие на социални услуги за деца с увреждания и техните семейства, изграждане на достъпна архитектурна среда
- Повишаване на професионалния капацитет и оптимизиране на човешките ресурси в системата за закрила на детето
- Промяна на нагласите на обществото към децата с увреждания (Формиране на положителни нагласи към приобщаващо образование у екипите в училищата и детските градини, у деца и ученици с и без увреждания и техните родители, широката общественост). Изразена в дейности:
 - ✓ Разработване на комуникационна стратегия на национално и регионално ниво за привличане на медиите като партньори в процеса на промяна на нагласите на обществото към децата с увреждания;
 - ✓ Реализиране на информационни кампании за информиране, консултиране и подкрепа на родители на деца със специални образователни потребности.

На фона на конкретизираните тенденции и насоки, предизвикателствата остават свързани с практическото им приложение и нуждата от ясно структурирани критерии, отчитащи ефективността им.

Всяко дете, независимо от неговата специфика, има право да се обучава и участва в обществения живот [2], ако са осигурени всички предпоставки и условия за това.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Доклад за дейността на Държавна агенция за закрила на детето, С., 2014
- [2] Достъпът до услуги на деца, страдащи от детска церебрална парализа, Фондация „Помощ за благотворителността в България”, 2009
- [3] Национална програма за гарантиране на правата на децата с увреждания 2015 – 2017, с.7-10
- [4] Лефтерова, Д., Проблеми на специалното образование, Пд., 2002
- [5] Радулов, Вл., Децата със специални педагогически нужди в училището и обществото, Б., 1996

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [6] Стоева, Б., В. Костадинова, Хората с увреждания и техните права в Европейския съюз. България и нейните „невидими“ граждани, С., 2004
- [7] Boschan, P. J., Childhood and Trauma, American Journal of Psychoanalysis, 2008, 68, p.24–32
- [8] Gearheart, B., Learning Disabilities, Educational Strategies, USA, 1991
- [9] Henley, M., R. Ramsey, R. Algozzine, Characteristics of and Strategies for Teaching students with Mild Disabilities, UK, 2002, p. 43
- [10] Wehman, P., Exceptional Individuals in School, Community, and Work, NY, 2001, p. 181-187

ALGORITHM OF FUNCTIONAL RECOVERY AFTER ALOPLASTICA OF THE HIP JOINT

Hristo Georgiev Atanasov, PhD

South-West University "Neofit Rilski", Faculty of Public health, health care and sport
Department "Kinesitherapy", Blagoevgrad ,Bulgaria hristo_ga@abv.bg

Abstract: Due to the aging of the population and the increasing of the life expectancy, the disease arthritis is increasing in numbers, leading to growth in the incidence of endoprosthesis worldwide. Arthroplasty is the ultimate solution for the debilitating diseases of the hip joint when medication fails. The fracture of the hip joint is also one of the main indications for performing arthroplasty. Patients with advanced arthritis are a large burden on the health system. Osteoarthritis of the hip is one of the most common diseases of the locomotor system. The cost of medication, rehabilitation, physical therapy and hospitalization can be huge. Often these costs do not include the reduced disability and the absence from work. On the other hand arthroplasty of the hip joint effectively alleviates pain and improves function and quality of life of patients with advanced arthritis. In building the correct algorithm for patients after total hip aloplastika is important the individual approach in compliance with the instructions of the treating doctor- orthopedist. The things that matter are the age, the etiology, the used surgical access, the fixture etc. Physiotherapist must be aware of the danger of possible complications such as fracture of the femur, peripheral nerve damage and paralysis, disloktsiya of the endoprosthesis and others. Several studies have shown that wound physiotherapy is no reason for problems with endoprosthesis and leading significance have surgical factors. The progress of physiotherapy through wounds postoperative period also depends on the way of attaching the prosthesis and surgical applications access. Well designed methodology of physical therapy is aimed at preventing complications and restoring not only the volume of the movements of the hip, but the overall function of the lower leg and accelerate the recovery of the patients to independent living. Best results are achieved with the beginning of physiotherapy before surgery, but in most of the cases this does realized for one or another reason. The main method for the construction of the algorithms for functional recovery after arthroplasty of the hip joint is optimizing the functional capacity and the education of the patients. Adequate physiotherapy, based on the instructions of the orthopedist and functional diagnostics of individual physical capacity leads to improved quality of life in patients after hip aloplastika. The criteria for assessing the condition of the patients after hip replacement endoprosthesis, regardless of the type of prosthesis are: determining the stability of the prosthesis, subjective sensation of pain, functional capacity (range of motion in the hip and strength of the treated muscles).

Keywords: Osteoarthritis of the hip joint, arthroplasty, algorithm of functional recovery physiotherapy

Since the aging of the population and the increase of the average lifespan, there is an increase in incidence of the arthritis, and that leads to growth in the frequency of endoprosthesis in the world. Arthroplasty is a final solution to debilitating diseases of the hip joint when the medication treatment is unsuccessful. The most common reason for debilitating is the arthritis disease but as a no small part are defined other born with or acquired diseases. There is a significant number of patients with a destruction of the joint following a rheumatoid arthritis and rheumatoid diseases, osteonecrosis, malignancies or infections. The fracture of the joint is also one of the main indications for performing arthroplasty. In a big part of the operated patients a significant improvement in the function of the affected joint is achieved. Since the big benefits for the patients today hip joint arthroplasty is the most commonly performed orthopedic intervention. Not by chance it was named "operation of the twentieth century".[1] The procedure is one of the most cost-effective orthopedic interventions and can lead to lowering the amount of spending of the patients.[2] The analysis value-efficiency shows us how the value of the given intervention is compared to the value of the alternative treatment based on price, quality and lifespan. The increasing expenses for treatment are compared to the increasing results which are measured according to the pathology, expended year life, saved human life. The final grade is presented as expenditure for a single accomplished result. According to the European Commission the frequency of the hip joint arthroplasties in the most developed European countries is more than 150 out of 100 000 residents. In Europe alone more than 600 000 hip joint arthroplasties are performed each year. [3] In 2012, in Bulgaria the number of the implanted primary hip joint arthroplasties is 4509 as their number is increasing significantly in recent years. There are significant differences between the countries. The possible reasons are the different health insurance systems, level of socioeconomic development and the mindset of the patients.

It is concluded, that many of the patients who benefit from hip joint endoprosthesis are informed of the benefit of this surgery. Their general knowledge and their social status define their willingness to undergo the

surgery. If the medicines, the changes in the daily activities and the use of walking aids are not adequate and they don't help resolving the symptoms, they might and should think about changing the hip joint.

The hip joint change is safe and effective procedure which could relieve the pain of the patient, increase the joint movement and help him return smoothly to his normal everyday activities. The successes in hip joint endoprosthesis lead to extending of the indications for performing the intervention as well as rejuvenating the average age of the operated patients. The expenses for medicaments, rehabilitation, physical treatment and hospitalization can be huge. Often in those expenses the reduced working capacity and the absence from work are not included. On the other hand, the hip joint arthroplasty combined with the substantial role of the physiotherapy relieve the pain effectively and improve the function and the quality of life of the patients with advanced arthrosis.

The total hip joint arthroplasty is an option for almost every patient with hip joint disease, which causes chronic discomfort and significant functional disorder. Of course, we should not overlook the fact that the total hip joint arthroplasty is a big surgical procedure and is connected to a significant number of complications, mortality rate is around 1%. Therefore, the selection of the patient requires detailed general health exam and assessment of the severity of the accompanying systemic diseases. The contraindications for arthroplasty are relatively small. As an absolute contraindication is accepted the presence of active joint infection or other area. There are a number of comorbid conditions which are relatively contraindicated for arthroplasty such as: advanced forms of chronic renal insufficiency, liver or cardiovascular insufficiency. One of the most frequently used classification for assessment of the general condition of the patients and perioperative risk before surgery in the world, is the classification of the American Society of Anesthesiologists.[4] The latter is a universal tool for assessment of the preoperative functional status of the patient, the risk of complications of non-orthopedic nature during the surgery and after that, the morbidity and the mortality, the duration and the cost of hospitalization. According his index, regardless of the improvement of the surgical techniques, the risk for the human life might be exceptionally high and it cannot justify the performing of the arthroplasty.

The implementation of the hip joint arthroplasty in most of the cases is connected with progressive pathologic changes in non-contractile and contractile structures, as well as with a significant limitation of the mobility and the mental comfort of the patients. The specific pain in the area of the groin in hip joint arthrosis leads to muscle hypotrophy and imbalance, reduced range of movement, contractures and limited mobility. These problems remain after the endoprosthesis, which determines the substantial role of the physiotherapy. In building the correct algorithm in patients after total hip joint arthroplasty is the individual approach with observing the instructions and contradictions of the treating orthopedist. There is significance in data about age, etiology, used surgical access, the means of attachment, accompanying diseases and so on. The algorithm of functional recovery after hip joint arthroplasty goes through 5 phases [7]:

1. Phase I - Protective phase– from the day of the surgery up until leaving the hospital facility (0-1 week)
2. Phase II – Transitional Phase (Guided by home or rehab therapist) Weeks 1 – 3
3. Phase III – Outpatient Early Phase (Weeks 3-6, guided by outpatient physical therapist)
4. Phase IV – Outpatient Intermediate Phase (Weeks 6-12, guided by outpatient physical therapist)
5. Phase V – Return to High Level Activity (3+ months)

The ideal result after hip joint arthroplasty with endoprosthesis is removing the pain and recovering the normal range of movement in the concerned hip joint. Which is of a particular importance in improving the walking of the patient and smooth recovery of his quality of life. In rehabilitation programs with patients after total hip joint endoprosthesis is included walking, which basically is recovery of the correct way of walking, rhythm, speed and smoothness of movement.

The Physiotherapist should have the consideration the danger of possible complications as: Femur fracture, peripheral nerve damage and paralysis, dislocation of the endoprosthesis, etc. Numerous researches are showing that the early physiotherapy is not reason for problems with the endoprosthesis and leading significance has the surgical factors. The progress of the physiotherapy during the early postoperative period depends not only on the method of the affixing of the endoprosthesis but also on the applied surgery access. There are researches concerning the surgery access (frontal, lateral, rear, mini invasive or standard) which are showing that there is no difference according to the primary physical exercise, walking with crutches and the functional results. [5] Which means that the size of the section is not one of the leading indicators of early and more intensive physiotherapy. It is important the individual approach to the patient in order the less painful and more efficient recovery of the musculature according to the surgery access and movement. There are two differentiated types of pain after endoprosthesis: neuropathic and inflammatory. The postoperative reduction of

the pain can be achieved by using medicines but it is needed restricted usage because there is a risk of excessive sedation, which prevents the recovery of the movement abilities of the patients as fast as possible. The patient has been trained to distinguish the type of the pain, to follow it and limit the movement activities leading to the onset of the pain. The pain indicates if the exercising is adequately. Effective way to reduce the pain level is the cryotherapy- gel applying for about 10 (20) minutes. [6] The positive effect is proven- the reduction of the postoperative edema, muscle tension and the reduced usage of analgesics after endoprosthesis. The postoperative intraarticular hematoma is reduced by swollen, lymphatic massage and drainage, combined with the application of the medication for prevention of the complications from respiratory and cardiovascular system. It is necessary to start with inhaling exercises separately or combined with upper limbs ankle joints. Active isotonic movements for ankles, wrist and elbow joints are included firstly. The purpose is overcome of the muscular imbalance, recovery of the possible range of motion and control over compensatory mechanisms to improve the opportunity for balance.

Well constructed methodology of physiotherapy is pointed towards preventing complications and the recovering not only to the range of movement in the hip but the overall the function of the lower leg and accelerating the patients to the normal way of living. Starting with physiotherapy before the operation can give the best results but in the most cases this is not happening because one or another reason. In the early stages of the degenerative changes is important the education of the patients for the essence of the disease which had led to endoprosthesis, for the risky factors such as: stressful and extended physical encumbers, immobilization, overweight, food with zero nutritional value, hereditary defects, etc. Paramount in the early postoperative phase is the individual approach and the patient should be trained properly. The physiotherapeutic techniques are pointing towards the muscle relaxing with raised muscle tone and stimulating all these with decreased muscle tone. The recovery of the muscle activity with the early motion function (early burden and walking), also the gradually inclusion of the active exercising freely against the manual resistance. In the beginning the adduction and rotation in the hip endoprosthesis is reduced. The crossing of the lower limbs as well. The burdening of the operated lower limb is individual. The recommendations of the treating orthopedist must be observed. The training of the patients in the self-service and everyday activities - walking, sitting and standing up, climbing a stairs up and down, dressing and undressing, getting in and out the car, etc. have the priority. Some patients are recommended the first weeks after the surgery to reduce the stairs climbing because of the torsion forces. Gradually the set of exercises is expanded (active against resistance, isometric muscle contractions). Gradually the motion of the patient goes over the burdening with an aid. And when the equilibrium and coordination capabilities of the patient are recovered he goes over to walking without any aids. Priority is restoring the capability of the patient to walk correctly again which is connected with restoring of the muscle functionality and the capacity of the motion in the endoprosthesis joint. As an indicators about it are used: stride length, duration of the supporting phase, length of the gait cycle and its phases, speed, rhythm response of the footprint, etc. (The Timed Up And Go test). The implementation of full activation of the muscles is an ongoing process. The proprioception is improved by incorporating exercises in a closed kinematic chain from burdened position. The patients are taught towards everyday physical activity with the needed endurance and the adapting of the physiotherapy to the specific conditions and preferences. The functional recovery of the full independence of the patient in the everyday activities and the professional life after endoprosthesis onto the hip joint is the best way to test if the chosen physiotherapy was properly conducted.

A primary method in building of algorithm about the functional recovery after arthroplasty of the hip joint is the optimisation of the functional capacity and patient's education. The adequate physiotherapy is based on the instructions of the orthopedist and the functional diagnostics of the individual physical capacity is leading to improvement of the life quality of the patients after hip alloplastics. Individual instructions and recommendations are given about what kind of exercises should be implemented so the patients can recover and maintain their condition after the hip endoprosthesis.

References:

- [1] Henrik Palm et al ,A new algorithm for hip fracture surgery. (2012)
- [2] Meghan E. Daigle et al ,The cost-effectiveness of total joint arthroplasty : a systematic review of published literature. (2012)
- [3] Berend M , Indication of primery hip arthroplasty in Surgical Tretment of hip arthritis (2009)
- [4] Morgan & Mikhail Clinical Anesthesiology Chapter 18 & Preoperative Assessment q Premedication & Perioperative Documentation ; LANGE (2013)
- [5] Ogonada L et al , A minimal-incision technique in total hip arthroplasty does not improve early postoperative outcomes. A prospective, randomized ,controlled trail. (2005)

- [6] Saito N et al, Continuous local cooling for pain relief following total hip arthroplasty. (2004)
[7] Specht, R Rehabilitation Protocol : Total Hip Arthroplasty (THA)

COXARTHROSIS AS UNDERLYING DISEASE IN PATIENTS WITH PHYSIOTHERAPY AFTER ALLOPLASTICA OF THE HIP JOINT FRACTURE

Hristo Georgiev Atanasov, PhD

South-West University "Neofit Rilski", Faculty of Public health, health care and sport
Department "Kinesitherapy, Blagoevgrad ,Bulgaria hristo_ga@abv.bg

Abstract: Coxarthrosis is a chronic disease of the musculoskeletal system with characteristic changes, which start from the cartilages, and later affects the bones and the capsule-related ligaments apparatus of the joint. Its main clinical signs - pain, contractures of muscles, limits of the motion, limping are the cause for the building of individual algorithm for functional recovery compared to patients with alloplastica of the hip joint where there was no coxarthrosis as an underlying disease. The most frequent contractures in coxarthrosis are flexion, adductor and external rotator. The recovery of the joint function after the surgery depends in parts from the reasons for the damage. Arthroplasty is a final decision for debilitating diseases of the hip joint when medication fails. The most common cause of endoprosthesis is arthritic disease but there is a significant proportion of patients suffering from other congenital or acquired diseases. There is a considerable number of patients with joint destruction due to rheumatoid arthritis and rheumatic diseases, osteonecrosis, or neoplasia infection. Fracture of the joint is also one of the main indications for performing arthroplasty. The vast majority of operated patients achieved significant and sustainable improvement in the function of the affected joint. Patients with advanced arthrosis are a large burden on the health system. The cost of medication, rehabilitation, physical therapy and hospitalization can be huge. Often these costs do not include the reduced disability and the absence from work. On the other hand arthroplasty of the hip joint effectively alleviates pain and improves function and quality of life of patients with advanced arthrosis. Hip joint arthroplasty has two main goals: pain relief and improvement in the joint function. Today it is one of the most commonly performed orthopedic surgeries with over 1 million hip arthroplasty implanted worldwide annually. The methods of physiotherapy aim prevention of complications and restoration not only the volume of the movements of the hip, but the overall function of the lower limb and the acceleration of the return of the patient to independent living, as he/she had before the fracture. The main method for the construction of the algorithms for functional recovery after arthroplasty of the hip joint is optimizing the functional capacity and the education of the patients. Adequate physiotherapy, based on the instructions of the orthopedist and functional diagnostics of individual physical capacity leads to improved quality of life in patients after hip aloplastika. Improving muscle imbalance is due to this algorithm physiotherapy. It in turn leads to good results in the subsequent phases of physiotherapy, which is important to reduce the time of the disability of the patient

Keywords: coxarthrosis, hip joint, arthroplasty, individual algorithm, physiotherapy

Coxarthrosis is a degenerative disease of the hip joint. Osteoarthritis (arthrosis deformans, osteoarthritis) include degenerative –productive changes in the joints and it involves the premature wear and degeneration of the elements forming the joint. The hyaline cartilage that covers articular surfaces is a subject of degenerative abrasion and, as a result, bone surfaces of the joint begin to rub against each other. In the course of the disease, there are changes in the bone epiphyses and the inflammation of the synovial membrane of the capsule, which in turn causes the damage of the structures and functions of the joint. It also leads to the increase of pain symptoms, (because hyaline Cartilage does not contain nerves and the underlying bone do) reduction in every-day life activity and the significant deterioration of the quality of life.

The hip joint is particularly susceptible to this kind of degeneration. This is closely related to the lifestyle of modern man, especially in the developed countries, where, along with the progress of civilization, the natural physical activity decreases steadily. Osteoarthritis of the hip, also known as a degenerative –deforming disease of the hip joints (arthrosis deformans coxae) or, more commonly, coxarthrosis (coxarthrosis), may affect one or both hip joints. Its occurrence varies in different countries, for example, in Sweden it affects 2% of the population, while in Finland the number of incidences reaches 15%. . In Poland, around 8 million people suffers from the degenerative changes, the 40% of which involve the hip joints diseases. Coxarthrosis affects the vast majority of women (they constitute 2/3 of of the Europeans over 55 years of age diagnosed with coxarthrosis). The disease is also more common among physical workers. Etiologically two basic forms of changes can be distinguished that lead to coxarthrosis. The primary (or idiopathic) accounts for approximately 48% of all cases of this disease. This group includes patients in whose case, despite of conducting the precise medical documentation and performing clinical and radiological examination, the agent causing the disease cannot be clearly identified and its cause

remains unknown. The indirect factors that can affect the formation of osteoarthritis of the hip include the wrong lifestyle, the environment impact and the genetic predisposition. Studies have shown a correlation between the occurrence of coxarthrosis and a chromosome 16p, as well as the relationship between the 6 gene Co19A1 localized on chromosome and the occurrence of coxarthrosis of the hip joint among women. This gene is associated with the abnormality of the cartilage structure. Secondary coxarthrosis, on the other hand, accounts for 52 % of all cases of the degenerative diseases of the hip joint. It is a result of congenital or acquired defects, such as, for example, the congenital hip dysplasia, hypoplasia of the acetabulum, congenital or acquired hip dislocation, coxa vara or coxa valga, Perthes disease, joint damage after the inflammatory, purulent, infectious, tuberculous or traumatic process, (for example, after a fracture of the femoral neck or trochanter of the femur, dislocation of the hip), hemophilia, underactive thyroid gland, diabetes, metabolic disorders or gout arthritis. The causes of secondary coxarthrosis are also related to the changes in blood supply of the head and neck of the femur, as well as the properties of the blood. In addition to the disturbances in the structure and mechanics of the joint, the risk of the occurrence of the degenerative changes in the hip joint is increased by the metabolic and hormonal disorders, smoking, unhealthy eating habits and obesity. Endocrinologic and metabolic disorders also define bigger correlation between coxarthrosis and females. This is connected with the influence of certain hormones, particularly estrogens, on the bone tissue metabolism in postmenopausal women. The correlation between obesity and the occurrence of the degenerative disease of the hip joint is also more frequently observed in women than in men. Obesity can have both a direct and indirect impact on the development of degenerative changes in the hip joints. A direct impact is associated with an increased load to which the hip joints are exposed, which, in turn, can lead to the mechanical damage. Indirect effects of obesity on the degenerative disease of the hip joints are, on the other hand, connected with the adverse impacts of metabolic changes on the condition of the structures forming the joint (mainly the cartilage). Due to the hypercholesterolemia which usually occurs with obesity, the composition of synovial fluid may be subject to change and may appear the disorders of the nutrition of the subchondral bone layer. Both the obesity and a significant overweight, as well as the occurrence of diabetes, have a considerable impact on the faster development of coxarthrosis.

The symptom most frequently reported by patients in clinical examination is pain, often mistakenly felt in the knee joint (Anatomy of the obturator nerve). In most cases a weakening and a numbness of the affected limb, as well as a sense of fatigue, are underestimated by the patient, and only in case of pain with different intensity and duration in the diseased hip he seek medical attention. In the initial stage of the disease, the pain sensation occurs only when the load is exerted on the limb, and it is located in the groin area, radiating to the knee joint or lumbar section of the spine. However, over time, the symptoms aggravate and start to occur during rest. The limitation of the mobility of the joint is observed. There is a flexion contracture of the hip. It leads to the functional shortening of the limbs, difficulty in movement, limp and performing daily activities. The patient is trying to avoid the movement of the limb affected by degenerative process, which may result in the atrophy of the thigh and buttock muscles (gluteal musculature) over time. Contractures are almost unavoidable component of the clinic of arthrosis in its late stage. Danielson has established flexion contracture in 75% of the cases, - inside rotary at 27%, adductor - at 22% and abductor - at 0.8 percent. The walk of the person affected by these contractures, determined by the symptoms of pain in the hip is difficult. Patient start to avoids physical burdening the parts affected by the degenerative process by performing rotary movements of the hip and violates his gait begins to limp (gentle gait). This kind of walk, however, leads to the formation of a valgus knee and the positioning of the lower leg in the external rotation. Even more difficult situation may occur in case of a person whose both hip joints are affected by degenerative process - due to the crossing of legs, a patient experiences even greater problems with his mobility. As a result of all this changes, the support surface is reduced, as a result of which the kind of walk violates and preservation of equilibrium in space in locomotor act, which is a prerequisite for the falling and subsequent fracture. On each little doubt about degenerative changes in the hip joint, it is necessary to use X-radiation. A special attention is drawn to the form and structure of the acetabulum, the shape of the articular surfaces forming the joint, the degree of the bone density, the depth of the acetabulum, etc. The radiographic picture of the hip joint affected by degenerative process shows the narrowing of the joint space, the excessive density of the bone structure, the radiolucency called cysts which are opposite located on the femoral head and acetabular roof, acetabula edges of the boundary of the acetabulum; deformation of the femoral head is described as a "sponge-like" and observed shortening and extending femoral neck is taken as radiology sign to determine the extent of the disease (Rating Scale Kellgren-Lawrence). Compared to the degree of degenerative changes in arthrosis and the block syndrome, clinical studies show that they not associated mutually. On the other hand, significant progress of degenerative changes visible on X-ray are not always equivalent to the proportionate symptoms of pain. This depends mainly on the degree of inflammation of the articular capsule and inflammation of the synovial membrane. Coxarthrosis includes not only pathological

changes in the joint, visible radiographically, but also changes in its engine apparatus. [1] Muscular contractures are the reason about the construction of individual physiotherapy program after endoprosthesis of hip joint. When a patient traumatize his hip after a fall he get fracture of some bone elements.

Hip fracture is a common injury affecting older women with accompanying "diminution" of the bones (osteoporosis). About 8 in 10 people who fracture a hip are women. The average age is 80 years. A hip fracture can be intracapsular (fracture line is within the joint capsule) or extracapsular (fracture line is outside the joint capsule). The hip fracture can be displaced or non-displaced. Arthroplasty is a final decision about debilitating disease of the hip joint when medication fails. The most common cause of endoprosthesis is arthritic disease but the majority of patients also suffer from other congenital or acquired diseases. There are a significant number of patients with destruction of the joint, because of rheumatoid arthritis and rheumatic disease, osteonecrosis, neoplasia or infection. Fracture of the joint is also one of the main indications for arthroplasty's performance. Majority of operated patients achieve significant and sustainable improvement of function in the affected joint. The recovery rate of joint function after surgery depends in part on the reason for the damage. Patients with progression of severe osteoarthritis constitute a large burden for the health-care system of a individual country. The cost for medication, rehabilitation, physical therapy and hospitalization can be huge. Often in these costs are not calculated the reduced disability and absence from work. On the other hand, arthroplasty of the hip joint effectively relieves pain and improves the function and quality of life of patients with severe progression of arthrosis. Hip arthroplasty has two main goals: pain relief and improvement in joint function. Today it is one of the most commonly executed orthopedic surgeries with over 1million hip arthroplasty implanted worldwide annually. Methods of physical therapy are directed at prevention of complications and restoration not only at the volume of movements of the hip joint, but also at all the functions of the lower limb and a kind of acceleration that allows patient return to his/her independent life before the fracture.

Physiotherapy rehabilitation includes 4 main components, concerning patients after hip arthroplasty with accompanied arthrosis: therapeutic exercise, self-training, proper gait training and recommendations and instructions for carrying out activities of daily life. [2] The approach of physiotherapy in patients after hip joint endoprosthesis complies with degree of manifestation of coxarthrosis. It is important to have individual designed program for the physiotherapy. What works with one patient will not necessarily work with another and there is no matter that both suffer from muscle contractures of the hip. The construction of proper algorithm in patients after total hip arthroplasty is the individual approach in compliance with the instructions and contraindications of the treating orthopedist. Significance have data about age, etiology, used surgical access, the fixture, the accompanying medical disorders, etc. Perfect score after hip arthroplasty with endoprosthesis is eliminating pain and restoring normal range of motion in the affected hip joint [3] Which is essential in order to improve the patient's gait and smooth recovery of his quality of life. In rehabilitation programs in patients after total hip replacement endoprosthesis includes walking, which practically consists in restoring proper gait, rhythm, speed and fluidity of movement. Physical therapy techniques are aimed at relaxing the muscles with increased muscle tone and stimulate those with lowered. Recovery of muscle activity with wound motor function (early burdens and walking), and with the gradual inclusion of active exercises against free and manual resistance. It aims to overcome muscle imbalance, to recover possible constructional volume movement and and volume mastering of compensatory equilibrium improvement opportunities. The burden of surged low limb is individual. People need to respect current recommendations of the orthopedist. . Educating patients in the self-service and activities of everyday life have a priority - walking, sitting and standing, climbing up and down the stairs, dressing and undressing, entering and exiting the car, etc. Functional recovery of full independence of the patient's daily activities and professional life after endoprosthesis of the hip joint is the best test properly conducted physiotherapy. The improvement of muscular disbalance is due to this algorithm that includes physiotherapy. It in its turn leads to good results in the subsequent phases of physiotherapy, which is important to reduce the time of disability of the patient.

References:

- [1] Kim C et al , Association of hip pain with radiographic evidence of hip osteoarthritis : diagnostic test study. (2015)
- [2] Dauty N et al , Physical training in rehabilitation programs before and after total hip and knee arthroplasty (2007)
- [3] Mattia M, Discharge gait speed and independence of patients provides a challenges for rehabilitation after total joint arthroplasty: an observational study (2016)

ASPECTS OF THE RESTORATION OF HARD DENTAL TEXTURE WITH VENEERS

Svetozar Yankov

College of Medicine at the Medical University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria Yankov_69@abv.bg

Svetoslav Slavov

College of Medicine at the Medical University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The advanced medical procedures and preparation methods and minimum reduction of dental hard texture have promoted „ceramic veneer technique”. The beauty, the aesthetics and the naturalness are concepts that are perceived differently by each individual. Therefore, it is essential to study each patient case carefully and individually. Dentist and dental technician should encourage their patients to express their expectations and desires prior to the treatment. Ultimately, dentist and dental technician will decide whether they are realistic and can be met by the proposed treatment. The following important criteria must be observed by the dental technician: form (style and smile design); function; shade (individual for each patient); integration into the natural oral and facial environment (harmonious appearance).

The purpose of this article is to familiarize the audience with opportunities for restoration of hard dental tissues with veneers. This article aims the following: brief introduction of the technology, determination of advantages and disadvantages arising from veneer technique. The outcomes and recommendations that were made are referred to improving of the aesthetic balance which is gentle way for function restoring. This balance restores also the form and aesthetics of the teeth as the awareness of the patient for possible treatment outcome, as well as directing patients to dentist specialized units and teams.

Keywords: veneers technique, aesthetics, positives and negatives

АСПЕКТИ ПРИ РЕСТАВРИРАНЕ НА ТВЪРДИТЕ ЗЪБНИ ТЪКАНИ С ФАСЕТИ

Светозар Янков

Медицински университет, Медицински колеж-Пловдив
Пловдив, Yankov_69@abv.bg

Светослав Славов

Медицински университет, Медицински колеж-Пловдив
Пловдив

Резюме: Усъвършенстваните лечебни процедури и подготвителни методи, както и минималната редуция на твърдата зъбна тъкан, популяризираха облицовъчната (фасетната) техника. Красотата, естетиката и натуралното се възприемат по различен начин от всеки отделен пациент. От изключителна важност е всеки конкретен случай да се анализира внимателно и индивидуално.

Ключови думи: фасетна техника, естетика, предимства и недостатъци, технологии.

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието „фасета” е превод от английската дума „veneering” –което означава техника на „тънко покритие на лоши характеристики“. Индикациите за изработване на фасети са следните:

- Реконструкция след травма
- Възстановяване при големи кариозни дефекти
- Коригиране на зъби в неправилна позиция
- Покриване на силно оцветени твърди зъбни тъкани
- Възстановяване на функцията – след фрактура, абразия
- Желание за по-добра естетика

Фасетите са най-елегантния и щадящ начин за възстановяване функцията, формата и естетиката на зъбите. Подчертана е важността на съвместната работа между стоматолога и зъботехника, на съвместното планиране на клиничната и зъботехническа работа. Само по този начин може да се постигне оптимален и дълготраен ефект. Това от своя страна има голяма стойност за конкретният пациент и неговото самочуствие. Човек разбира, че тук става въпрос за естетика, минимална инвазия, щадене на зъбна тъкан, функционалност и биологична поносимост. Трябва да се надскочи закостенялата концепция на лечение с изцяло обвивна коронка. На преден план трябва да бъдат изведени дългосрочното планиране, превенцията, запазване на колкото може повече твърда зъбна тъкан. Колкото повече зъбна субстанция се запазва, толкова повече възможности за реставрация се откриват пред пациента за в бъдеще. При тази технология се работи с крайно малка дебелина на фасетата- 0,2 мм - 1 мм. Тези параметри са ориентировъчни, понеже фасети се изработват не само на фронталните зъби, но и на страничните (дъвкателни) [1]. Стоматологът и зъботехникът трябва да насърчават пациентите, да изразяват очакванията и желанията си още преди лечението. Именно зъботехникът е този, който трябва да следи за важни критерии като: форма (стил и дизайн на усмивката); функция; нюанс (индивидуален за всеки пациент); хармония с естествената орална среда [2]. Всички пациенти желаят да имат красиви усмивки, като с това да постигнат и повишено самочуствие. Екипът от специалист по дентална медицина и зъботехникът решават дали тези очаквания са реалистични и как биха могли да бъдат изпълнени в хода на лечението [1],[3],[4].

ЦЕЛ

Запознаване на широката аудитория с възможностите за реставрация на твърдите зъбни тъкани с фасети. Произтичащите от тази цел задачи са следните:

- Синтезирано представяне на технологиите
- Формулиране на предимства и недостатъци, произхождащи от технологиите за изработване на фасети

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Най-общо технологиите за изработване на фасети се свеждат до следните три вида:

- Чиста керамика (синтеровъчна послойна техника) – при тази техника отделните пънчета се дублират и след това се нанася керамика върху огнеупорната маса. Последната се отстранява накрая с алуминиев окис.

- Пресовано-синтерована керамика (Empress 2) – първоначално се моделира носеща обвивка от восък и след като се изпари восъка се пресова с литиево-дисиликатна стъклокерамика. Следва нанасяне на съответната флуор-апатитна стъклокерамика.

- Пресована керамика (техника на оцветяване Empress) – при тази техника фасетите се моделират изцяло след като се изпари восъка се пресова с левцитна керамика, обработка се допълнително и се инфилтрира с определените цветове [1].

Всяка една от технологиите за изработването на керамични фасети притежава конкретни предимства и недостатъци. Обобщеното им представяне формулираме по следния начин:

ПРЕДИМСТВА НА ФАСЕТНАТА ТЕХНИКА

- Редуцирано изпиляване на твърдите зъбни тъкани
- Отлична естетика
- Много добра здравина при отсъствие на метална основа
- Биосъвместимост спрямо меките тъкани
- Отлична маргинална адаптация
- Износване идентично с това на зъбния емайл

НЕДОСТАТЪЦИ НА ФАСЕТНАТА ТЕХНИКА

- Използване на скъпи технологии и апаратура
- Висока себестойност на конструкциите. Икономическият ни статус не позволява лечение точно с тези конструкции при всички възрастови категории, макар да са на лице необходимите индикации.

- Изисква се висококвалифициран екип за целият ход на изработване на фасетните конструкции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводите и препоръките, които бяха направени са насочени главно към:

- Подобряване на естетичния баланс
- Щадящ начин за възстановяване на функцията, формата и естетиката на зъбите
- Информираност на пациента за възможен изход от лечението
- Насочване на пациентите от стоматолозите към тясно специализирани звена и екипи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] "Quintessenz", Ойро Дентал ООД, 2002г.,бр.2
- [2] Special Edition IPS Design Veneers
- [3] Хр.Кисов, "Керамични фасети. Клиничен и лабораторен протокол"
- [4] www.ivoclarvivadent.us
- [5] www.sundentallabs.com/uk/ipsempress.aspx

**SERIOUS GAMES – INNOVATIVE APPROACH FOR SCREENING AND
REHABILITATION OF COGNITIVE IMPAIRMENT**

Antonia Yaneva

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Medical Informatics, Biostatistics & Elearning, Faculty of Public Health, yaneva.antonya@gmail.com

Nonka Mateva

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Medical Informatics, Biostatistics & Elearning, Faculty of Public Health, nonka.mateva@abv.bg

Abstract: Information and communication technologies (ICT) provide innovative ways of prevention, treatment and assessment of patients with dementia. Interventions based on ICT can provide non-invasive, patient-centred and cost-effective solutions to detect early cognitive and functional decline in patients with cognitive impairment. The article discusses some key features of serious games and describes the potential benefits of using computer games platform and opportunities to assess its effectiveness as a diagnostic and therapeutic method in patients with cognitive impairment and Alzheimer's disease. The aim of this report is also to represent the pilot projects experiencing the use of game technology for cognitive screening and rehabilitation.

Keywords: serious games, cognitive assessment, cognitive rehabilitation, dementia, mild cognitive impairment

INTRODUCTION

A key challenge for Europe and developed countries on other continents is aging of the population and the social, health and economic consequences. The European Commission has funded a number of projects related to this issue in the 7th Framework Programme for Research and its successor Horizon 2020. In 2011 the Commission launched the first European Innovation Partnership on Active Ageing and Healthy (EIP-AHA). [1] This is a pilot initiative to promote innovation that brings together all stakeholders at European, national and regional levels from different policy areas to tackle social challenges and to involve all levels of the innovation chain. In the center of the Strategic Plan for the implementation of this partnership are: prevention, screening and early diagnosis; Care and treatment; Active aging and independent living.

Some of the activities taken to achieve these objectives are related to develop solutions based on ICT that can help older people to remain active, independent and mobile longer. In connection with the implementation of these actions several working groups were formed and the study of "serious games" was in focus of the group "Prevention of functional decline and frailty." Special attention is paid to cognitive impairment and translation of ICT "serious games" in screening these disorders.[2] As a result of this initiative in 2015 it was realized platform based on serious games - SMART Aging Serious Games Platform. The main goal of the platform is to support an early diagnosis of Mild Cognitive Impairment in persons between 50 and 80 years old. SMART Aging is based on traditional tests to assess cognitive functions and realized through a strong collaboration between neurologists, neuropsychologists and game developers. The platform is in validation phase to provide evidence of the efficacy and usefulness of the Smart Aging system in clinical practice.[3]

In recent years, computer games become very popular and replace traditional games not only as a means of entertainment but also as a means of education, training and improvement of various skills. Many of the early studies on the effects of computer games have focused mainly on their negative impact, and in particular to games with violence. On the one hand, these games are associated with increasing aggression, aggressive behavior and way of thinking and with antisocial lifestyle. On the other hand, computer games are associated with problems such as addiction, inability to regulate the time spent playng games, social exclusion etc.

Despite these negative aspects, the games have many positive effects. Initially the subject of an interest became games designed for entertainment that have the potential to be useful in training. This interest soon grew into development of training programs based on games (games - based learning) and design of games for learning purposes. Modern theories of effective training prove that this process is most effective in an active environment through experience based on solving problems in certain situations and with immediate feedback. This is so called Edutainment Games or education & entertainment games. "Serious games" and games of persuasion used in health, politics, communications, marketing, politics and education also have become very popular.

DEFINITION

The definition of the term "serious games" isn't unequivocal. It depends on who uses it and in what context. Firstly this concept sounds contradictory because the games are associated with entertainment that precluded the possibility to be perceived as something serious. Secondly, the gaming itself and the games have developed as tools for training and in most cases, players perceive the game pretty seriously.

The idea of using games or game technologies for purposes other than mere entertainment, originated from the book *Serious Games* by Clark C. Abt (1975). When he introduces the subject of his book, he states: "We are concerned with serious games in the sense that these games have an explicit and carefully thought-out educational purpose and are not intended to be played primarily for amusement." (Abt 1975, p.9) According to him, the educational goal is not necessarily to be a part of the design of the game, and may be incorporated in the context of the game, or be embedded inside it. Later, Ben Sawyer gave another definition of serious games to "any meaningful use of computerized game/game industry resources whose chief mission is not entertainment".[4] Serious games use not only game elements in a serious context, but something more - the experience gained during the game can help to achieve real-world goals. According to the general opinion of researchers in the field of Serious Games, the primary objective is to increase the motivation of the player to pursue a real-world goal via gaming experience. Other effects that can be achieved are increasing knowledge on a particular problem, attitudes and relations, cognitive ability, physical ability, health or mental status of the user (McCallum, 2012).

GAMES FOR HEALTH

Serious games are widely used in healthcare, occupying a special place in the world of computer games - Games for health. These games are developed for patients as well as for health professionals. When it comes to the patients, these games have preventive, diagnostic, therapeutic or information purposes. For health professionals, serious games can help to enhance their competence in a safe environment.[5]. In recent years Serious Games have been developed for patients with diabetes, for overweight people and for those suffering from asthma. They are applied in the field of rehabilitation, such as neuropsychologic and chronic disease, and in patients after stroke[6]. These games are applied in adults with physical and mental disorders as well as in children with autism spectrum disorder. [7]. One of the advantages of computer games is that they allow personalized approach taking into account the individual characteristics of the players. [8]

Today, there are a growing number of games for cognitive training, exercise and social skills that aimed to reduce symptoms of different types of cognitive disorders, such as mild cognitive impairment (MCI), Alzheimer's disease and Related Disorders (ADRD). However, the games associated with dementia have not been well studied. Faced with new challenges in aging population researchers undertake experiments with serious games as a training platform to help delay or alleviate the condition of people with cognitive impairment.[9]Dementia is characterized by problems with memory, impairment in thinking, communication, orientation and difficulties to perform everyday tasks.[10]

CLASSIFICATION

The classification of Games for dementia is made based on functional disorders and on the objective.[11][12] There are three categories of games:

- Games, for cognitive training, which can lead to an improvement of memory and attention
- Physical games or exergames that promote physical activity. Physical activities have positive effect on patients with Alzheimer's disease such as improvements in gait or balance of the body or in the conscious motor control.
- Games that have a positive effect on social and emotional functions such as improvement in mood and depression reduction.

Each of these game categories serves different purposes. Depending on the purpose games separate into games for informational, therapeutic and preventive purposes. Games from the first group provide information needed to assess the condition and to diagnose. These games apply standard neuropsychological tests to assess such as MoCa (Montreal Cognitive Assessment) and MMSE (Mini - Mental State Examination) in the digital environment. The second group includes games incorporated mechanisms for improvement of cognitive function. The third group of serious games has the potential to predict the beginning of dementia before the patient be officially diagnosed.[13]

SERIOUS GAMES FOR COGNITIVE ASSESSMENT AND COGNITIVE REHABILITATION

Cognitive rehabilitation is designed to solve those problems that are most common in patients with dementia or Alzheimer's disease. This type of rehabilitation allows patients with cognitive impairments to reach their optimum level of health. The subject is to identify the goals and skills of the patient and to direct interventions for development of specific skills.

Serious games are mainly apply for cognitive training and cognitive screening. Games for cognitive training aimed to stimulate cognitive abilities of a player through cognitive tasks. Games for screening assess the behavior of the player during the execution of the tasks. Although, it is difficult to determine the causal relationship between cognitive functions and activities that stimulate these function, many studies have shown that video games for cognitive training give an indication of a positive effect on the functions of memory, attention, emotional state and as well as delay the cognitive decline.[13][14][8] [15][16][17]

The development of ICT and especially the "serious games" leads to increased opportunities for neuropsychological assessment in clinical practice because they have characteristics that give them an advantage over the traditional methods. Traditionally, western medical treatment has been focused on an expert matching the symptoms of an individual with a diagnosis. Interventions were performed based on population statistics, generalized information, and treating symptoms in isolation, not because of a desire to ignore the individual, but because of lack of evidence on how individuals respond to interventions.[18] Serious games allow a personalized approach taking into account the strengths and weaknesses of the player.

Another feature of these games is that they show increased motivation to the diagnostic and therapeutic process due to the attractive game components. It is known also that the motivation plays a key role in the rehabilitation process thus serious gaming may lead to better results from the recovery process.

Flexibility and timely feedback are another essential characteristic of Serious Games. Flexibility refers to the ability of the game to increase the difficulty of the tasks automatically depending on the progress of the user. So do not perform tasks that are too easy or too difficult and the user automatically receives feedback or progress report in motivating ways.[19]

Having emphasized all these advantages it should be noted that these games have the potential that has not been fully studied and have to be checked and validated. When the computerized test for cognitive assessment or rehabilitation is applied a new problem need to be solved - the lack of motivation. Thus, finding a suitable tool for assessing game acceptance is a key challenge.[15]

CONCLUSION

The design and implementation of information and communication technologies in healthcare is a complex process that requires close collaboration between the computer specialists and health professionals. It is important to note that the developing of serious game to this group of patients requires an interdisciplinary approach to the possibilities of modeling cognitive impairment in a virtual environment and methods for its response. ICT can play a key role in assessing the mental status of patients with Alzheimer's disease and related disorders, both in terms of earlier and more accurate diagnosis and in monitoring the development of the disease. This systematic review shows that serious games can be a very useful tool for professionals who are involved in care of patients with cognitive impairment.

REFERENCES

- [1] E. Commission, C. Staff, and W. Paper, "The Pilot European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing (AHA) First experiences on governance and processes," pp. 1–22, 2011.
- [2] H. Ageing, "European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing ACTION GROUP A3 RENOVATED ACTION PLAN 2016-2018," 2016.
- [3] S. Pazzi, V. Falleri, S. Puricelli, A. von Barnekow, D. T. Pardell, S. Grau, E. Cavallini, S. Bottiroli, C. Zucchella, and C. Tassorelli, "A Serious Games platform for early diagnosis of mild cognitive impairments," *Games Heal. 2014*, pp. 110–113, 2014.
- [4] J. J. Breuer and G. Bente, "Why so serious? On the relation of serious games and learning," *Eludamos. J. Comput. Game Cult.*, vol. 4, no. 1, pp. 7–24, 2010.
- [5] M. Graafland, M. F. Vollebergh, S. M. Lagarde, M. Van Haperen, W. A. Bemelman, and M. P. Schijven, "A serious game can be a valid method to train clinical decision-making in surgery," *World J. Surg.*, vol. 38, no. 12, pp. 3056–3062, 2014.
- [6] V. Wattanasoontorn, I. Boada, R. García, and M. Sbert, "Serious games for health," *Entertain. Comput.*, vol. 4, no. 4, pp. 231–247, 2013.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [7] E. M. Whyte, J. M. Smyth, and K. S. Scherf, "Designing Serious Game Interventions for Individuals with Autism," *J. Autism Dev. Disord.*, vol. 45, no. 12, pp. 3820–3831, 2015.
- [8] T. Tong, M. Chignell, and T. Sieminowski, "Case Study: A Serious Game for Neurorehabilitation Assessment," *Procedia Comput. Sci.*, vol. 69, pp. 125–131, 2015.
- [9] S. McCallum and C. Boletsis, "Dementia games: A literature review of dementia-related serious games," *Lect. Notes Comput. Sci. (including Subser. Lect. Notes Artif. Intell. Lect. Notes Bioinformatics)*, vol. 8101 LNCS, no. Mci, pp. 15–27, 2013.
- [10] *МКБ – 10, Психични и поведенчески разстройства.* София, 1998.
- [11] S. McCallum and C. Boletsis, "A Taxonomy of Serious Games for Dementia," *Games Heal.*, pp. 219–232, 2013.
- [12] B. Sawyer, "Graphically Speaking," pp. 83–85, 2008.
- [13] S. Kazmi, H. Ugail, V. Lesk, and I. Palmer, "Interactive digital serious games for the assessment, rehabilitation, and prediction of dementia," *Int. J. Comput. Games Technol.*, vol. 2014, 2014.
- [14] T. Tong and M. Chignell, "Developing a serious game for cognitive assessment," *Proc. Second Int. Symp. Chinese CHI - Chinese CHI '14*, no. October 2016, pp. 70–79, 2014.
- [15] T. Tong, V. Guana, A. Jovanovic, F. Tran, G. Mozafari, M. Chignell, and E. Stroulia, "Rapid Deployment and Evaluation of Mobile Serious Games: A Cognitive Assessment Case Study," *Procedia Comput. Sci.*, vol. 69, pp. 96–103, 2015.
- [16] K. I. Molina, N. A. Ricci, S. A. de Moraes, and M. R. Perracini, "Virtual reality using games for improving physical functioning in older adults: a systematic review.," *J. Neuroeng. Rehabil.*, vol. 11, no. 1, p. 156, 2014.
- [17] C. Zucchella, E. Sinforiani, C. Tassorelli, E. Cavallini, D. Tost-Pardell, S. Grau, S. Pazzi, S. Puricelli, S. Bernini, S. Bottiroli, T. Vecchi, G. Sandrini, and G. Nappi, "Serious games for screening pre-dementia conditions: From virtuality to reality? a pilot project," *Funct. Neurol.*, vol. 29, no. 3, pp. 153–158, 2014.
- [18] S. McCallum, "Gamification and Serious Games for Personalized Health."
- [19] M. Peliot, C. Le Marc, S. Richir, C. Schmidt, and J.-P. Mathieu, "Handbook of research on serious games as educational, business and research tools, Vols. I & II.," *Handb. Res. serious games as Educ. Bus. Res. tools, Vols. I II.*, vol. I, 2012.

**PERSPECTIVES FOR APPLICATIONS OF NANOTECHNOLOGY AND
NANOMATERIALS IN MEDICINE**

Vaso Taleski
Milka Zdravkovska
Liljana Simjanovska

Faculty of Medical Sciences, University „Goce Delchev“ - Sthip, Republic of Macedonia
vaso.taleski@ugd.edu.mk

Abstract: Nanotechnology is a new science that comprise several science fields (chemistry, biology, physics, material science and engineering) conducted devices or materials that have at least one dimension undersize of 100 nm. Nanomaterials are chemically or physically different to their macro-scale counterparts and may have unique health and environmental impacts. Nanoparticles can be synthesized by reactions in solid state (breaking the larger materials) and chemical methods (wet chemical synthesis).

Extremely small size enables nanoparticles to enter the human body through usual or unusual routes, pass through cell membranes, or cross the blood-brain barrier.

At present, potential use of nanotechnology in a range of applications at any stage in food industry: production, processing, packaging, labelling, transporting, tracing, keeping the quality of food product and extend the product shelf-life, leading to less food waste, water filtration, removal of undesirable tastes, flavors or allergens from food products.

Applications of nanotechnology and nanomaterials in medicine (Nanomedicine) based on Nano (bio) sensors enables rapid and sensitive detection of pathogenic bacteria and trace levels of viruses in small sample volumes, at lower costs. Early detection of pathogens enables accurate and prompt treatment.

Sensors to detect biofilm formation by bacteria on surfaces are developing.

Multi-drug resistant microorganisms (MDR) are one of the most serious and increasing global, public health threat. New strategies urgently needed to combat MDR, includes nanomaterials as very promising approach.

Metal nanomaterials (silver, gold, copper, titanium, zinc, magnesium, cadmium, and alumina) possess unique antimicrobial activities.

Researchers are developing:

- Method to release insulin from sponge-like matrix and Nano-capsules, when the glucose level rise
- Nano-particles to be taken orally (pills), could pass the intestines into the bloodstream
- Sensors to detect bacterial biofilms on surfaces
- Nano-particles to defeat viruses by delivering an enzyme that prevents their reproduction in the patients bloodstream
- Gelatin nanoparticles can be used to deliver drugs to damaged brain tissue
- Nanoparticles to deliver vaccine, allowing the vaccine a stronger immune response

Risks of nanotechnology are still unknown and unpredictable.

Keywords: applications, nanomedicine, nanoparticles, nanotechnology

1. INTRODUCTION

Nanotechnology, subsumes knowledge of several scientific fields (chemistry, biology, physics, material science and engineering), operates with (nano) devices or (nano) materials that have dimensions between 1 to 100 nm and presents one of the most challenging and promising science of the 21st century.

Application of nanotechnology to medicine is called nanomedicine. Major goal of nanomedicine is to improve, significantly, individual and global health, comprising three molecular technologies (Jokanovic, 2012):

- Nano materials and devices for advanced diagnostics and biosensors, targeted drug delivery, smart drugs and antimicrobials;
- Use of molecular medicine via genomics, proteomics and artificial engineered microbes;
- Medical nano robots that will allow rapid pathogen diagnosis and eradication, chromosome replacement and individual cell surgery *in vivo*.

2. HISTORY

First beginnings of use of nanoparticles date from 2000 years ago when Greeks and Romans used sulfide nanocrystals to dye hair. About 1000 years ago (Middle Ages), gold nanoparticles of different sizes were used to produce different colors in stained glass windows.

First concept, of nanotechnology connected with “There’s Plenty of Room at the Bottom”, written by Richard Feynman (1959), predicting possibility in the future to manipulate atoms and molecules, where different physical phenomenon's exist (gravity loses impact and importance, while surface tension and Van der Waals constants has more importance). He received the Nobel Prize in physics in 1965. He also wrote following books: *Unbounding the Future* (1991), and more recent technical book *Nanosystems: Molecular Machinery, Manufacturing, and Computation* (1992).

Term nanotechnology was introduced in 1974, by Norio Taniguchi, professor of Tokyo University of Science.

American engineer Eric Drexler is best known for popularizing the potential of molecular nanotechnology. He unknowingly used a related term in his 1986 book “Engines of Creation”, to describe what later became known as molecular nanotechnology.

First book about nanomedicine was published in 1999.

Further development of nanotechnology and nanoscience was enabled by developing of Scanning tunneling microscope (STM) in 1981 by Gerd Binnig and Heinrich Rohrer (at IBM Zürich). They received the Nobel Prize in Physics in 1986.

Great progress was enabled by development of fullerene (a molecule of carbon, 0, 7 nm in diameter), in the form of a hollow sphere, ellipsoid, tube, and many other shapes. Carbon nanotubes are manufactured as single wall or multiwall carbon nanotubes. Potential applications of fullerene is due ability to incorporate cations, as a carriers of radioactive materials or drugs for targeted therapy of malignant diseases of bones and soft tissues. Nanotubes can easily penetrate membranes such as cell walls, looks like miniature needles, at the cellular level.

3. APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY

Products and methods of nanotechnology are applicable in: Manufacturing and Materials, Environment, Energy and Electronics, Information technology, Food industry and Medicine. Numerous companies are specializing in the production of new forms of nano-sized materials. Nanotechnologies are projected by 2020 to impact at least \$3 trillion across the global economy. Worldwide may require at least 6 million workers to support nano-industry.

At the present, use of nanotechnology in food industry includes: production, processing, packaging, labelling, transporting, tracing, keeping the quality of food product and extend the product shelf-life, leading to less food waste, water filtration, removal of undesirable tastes, flavors or allergens from food products (Bata-Vidács, 2013, Duncan, 2011).

4. NANOMEDICINE

Researchers have demonstrated that: gelatin nanoparticles can be used to deliver drugs to damaged brain tissue, nanoparticles to deliver vaccine, allowing the vaccine a stronger immune response.

Nano robots could actually be programmed to repair specific diseased cells, functioning in a similar way to antibodies in our natural healing processes.

Researchers are developing:

- a method to release insulin from sponge-like matrix and nano capsules, when the glucose level rises
- a nanoparticles to be taken orally (pills), could pass the intestines into the bloodstream
- Sensors to detect bacterial biofilm formation on surfaces
- Nano particle to defeat viruses by delivering an enzyme that prevents their reproduction in the patient’s bloodstream
- Carriers of radioactive materials or drugs for targeted therapy of malignant diseases of bones and soft tissues.

Nanotechnology may provide rapid and sensitive detection of pathogenic bacteria and trace levels of viruses in small sample volumes, at lower costs than current in-use technologies. Early detection enables accurate and prompt treatment. Test for detection of: *E. coli O157:H7*, *S. aureus*, *S. typhimurium*, *C. jejuni*, *E. cloacae*, *B. subtilis*, *L. monocytogenes* and yeast (*Saccharomyces cerevisiae*) are developed.

Antibiotics have been one of the greatest success stories in medicine. But there is growing concern that the drugs usefulness is coming to an end. In 2015, in Europe more than 25,000 people died of bacterial infections that were resistant to antibiotics. Resistance to antibiotics poses a "Major global threat" to public health, says a report by the World Health Organization (WHO). The world is heading towards a post-antibiotic era in which many common infections will no longer have a cure. Some authorities consider microbial resistance as an apocalypse talking that: A terrible future could be on the horizon, which rips one of the greatest tools of medicine out of the hands of doctors.

Also, bacteria can adhere and produce biofilms on dental implants, catheters, artificial hips, prosthesis, contact lens, wounds and lungs.

The treatment options with respect to MDR (multi drug resistant bacteria): *Acinetobacter baumannii*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Klebsiella pneumoniae*, *Escherichia coli*, *Proteus mirabilis*, *Staphylococcus aureus* (MRSA) are very limited. Major challenges for scientists and highest priorities of modern medicine and biotechnology has become developing of novel alternative methods.

Nanostructures used in Anti-infectious therapy (Belkemyshv, 2013):

- Zinc Oxide Nanoparticles
- Silver Nanoparticles
- Magnetite Nanoparticles such as Fe₃O₄
- Synthesis of Fe₃O₄ Nanoparticles
- Functionalized Magnetite Nanoparticles
- Antimicrobial Nanoshuttles
- Antimicrobial Nano-modified Surfaces (Anti-adherent Nano-surfaces)

Metal nanomaterials (silver, gold, copper, titanium, zinc, magnesium, cadmium, and alumina) possess advantage of unique antimicrobial activities. Some studies established that silver ions has strongest bactericidal effect, cooper and gold weaker one (Sondi, 2004). Inside the human body ionic silver quickly combines with chloride to form an insoluble compound called silver chloride which is far less reactive than metallic silver nanoparticles. Ionic silver cannot survive inside the human body because blood serum is rich in sodium and potassium chloride that quickly forming silver chloride. Only metallic silver nanoparticles can survive inside the body because they are unaffected by chloride ions (Santos, 2013).

One of the earliest nanomedicine applications was the use of nanocrystalline silver which is as an antimicrobial agent for the treatment of wounds and burn dressing that is coated with nanocapsules containing antibiotics.

15 new EU research projects are devoted on antimicrobial resistance. Following three projects, nanotechnology-based are funded by the EU Seventh Framework Program (FP7):

- *PneumoNP* (Nano therapeutics to treat pneumonia infections)
- *FORMAMP* (Innovative Nano formulation of antimicrobial peptides to treat bacterial infectious diseases)
- NAREB (Nano therapeutics for antibiotic resistant emerging bacterial pathogens)

5. CONCERNS (BENEFITS VS RISKS)

Rapid emergence of nanotech applications in consumer products has raised a number of ethical and societal concerns ranging from possible health risks of using or consuming nano enabled products, to their effects on the environment, intellectual property rights governing them, and the new challenges they may raise.

The developments in food nanotechnology are comparable to those of genetically modified foods, another area that has been controversial, with many consumers being suspicious of the technology involved.

In a scientific paper published in March 2015, academic concern was expressed: Silver nanoparticles are a continuous source of ions that could be toxic for aquatic organisms that are swimming around or in the sediment. It will end up in the food chain (EFSA, 2011).

4. CONCLUSION

Nanotechnology and nanoparticles has a great potential for use in various fields with great challenge and perspective for use in medicine.

Major goal of nanomedicine to improve health and lives globally, by improving diagnostics and treatments of patients suffering from a range of disorders overcoming some of the difficulties experienced by usual medical approaches.

Nanomedicine can play an important role in ensuring enough of the drug enters the body, stays in the body for long periods and is targeted specifically to the areas that need treatment. AT the same time use of nanotechnology must be safe for the patients.

It is possible, by studying and identifying individual molecules, to diagnose disease in time to improve the prognosis for the patient.

5. REFERENCES

- ... Guidance on the risk assessment of the application of nanoscience and nanotechnologies in the food and feed chain. Scientific opinion. EFSA Authority. EFSA Journal, 2011, 9 (5): 2140.
- Bata-Vidács I, Adányi, Beczner NJ, Farkas J, SzékácsA. Nanotechnology and Microbial Food Safety. Microbial pathogens and strategies for combating them: science, technology and education (A. Méndez-Vilas, Ed.) © FORMATEX 2013.
- Belkemyshv VI, Makhonin II. Nanomaterials and Coatings with Antimicrobial Properties. Nanoscience and nanotechnologies. Nanoscience and Nanotechnologies. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), 2013.
- Duncan V. T. Applications of nanotechnology in food packaging and food safety: Barrier materials, antimicrobials and sensors. Journal of Colloid and Interface Science, 2011 Nov 1; 363(1):1-24.
- Jokanovic V. Nanomedicina, najveći izazov 21 veka. DATA STATUS, Beograd, 2012.
- Santos CL, Albuquerque AJR, Sampaio FC, Keyson D. Nanomaterials with Antimicrobial Properties: Applications in Health Sciences. Microbial pathogens and strategies for combating them: science, technology and education (A. Méndez-Vilas, Ed.) © FORMATEX 2013.
- Sondi I, Salopek-Sondi B. Silver nanoparticles as antimicrobial agent: a case study on *E. coli* as a model for Gram-negative bacteria. Journal of Colloid and Interface Science 275 (2004) 177–182.

**OPINION OF EMPLOYEES FROM MEDICAL UNIVERSITY OF PLOVDIV ON
ASSURANCE OF OCCUPATIONAL SAFETY AND JOB SATISFACTION –
PRELIMINARY RESULTS**

Rositsa Dimova, PhD

Medical University of Plovdiv, Faculty of Public Health, Dept. Healthcare Management and Health Economics, Bulgaria ros_dimova@yahoo.com

Mariya Pavlova

Medical University of Plovdiv, Expert on Health and Safety at Work, Bulgaria maria_med@abv.bg

INTRODUCTION

The constitutional right to work of every employee is tied to the right of safety and healthy work. The general legal framework in this area for EU Member States determines European and national regulations. Council Directive 89/391/EEC sets forth the employer's obligation to examine employees' attitudes towards the work environment and the factors that are harmful to health and safety (1,2). Work environment includes the physical, chemical, biological, organizational, social, socio-psychological factors surrounding a person and his workplace, while the harmful factors affecting health and safety are physical, chemical, biological, psychological, organizational or other agents or impacts with negative or hazardous effects on the health and safety of employees (3,4). Improvement of the working conditions is a complicated and lengthy process requiring implementation of up-to-date theoretical models for quality supervision and management, occupational safety included, by applying E. Deming's PDCA Cycle of continuous improvement (Plan-Do-Check-Act). Based on Deming's cycle, a model for continuous improvement of the working environment at the Medical University (MU) in Plovdiv can be proposed by giving answers to the following questions: What changes could be made to improve work results? How are we to know that the changes have resulted in improvement? and What do we expect to achieve?

The **aim** of this paper is to investigate the opinion of employees from the Medical University on the provision of safety working conditions and their job satisfaction.

MATERIALS AND METHODS

A cross-sectional survey in eight different units of the Medical University was used. The survey was conducted in the period December 2015 – March 2016 at MU, Plovdiv.

Our own original tool was developed to explore different aspects of employees' satisfaction with the working environment and organization of the labour process. The questionnaire contained 22 specific questions in five main panels: "management of occupational safety and health"; "inter-personal communication"; "satisfaction with the organization of work"; "teamwork and leadership" and "risk factors of work environment" as well as socio-demographic characteristics of the respondents. The answers to the questions were measured on a 5-point scale from "strongly disagree" to "strongly agree".

The internal consistency of the questionnaire was assessed by Cronbach's alpha coefficient (Cronbach's Alpha). A descriptive statistical method was used - frequency analyses, statistical hypothesis testing. For comparison of results in two-dimensional distributions the criterion χ^2 was applied.

In assessing reliability, a split-half-reliability model was used and Spearman-Brown coefficient (r_{sb}) was calculated for each item. Wilcoxon Signed Ranks Test was used to compare two related samples (in this case the results from two points of measurement).

The adopted significance level of the null hypothesis was $P < 0.05$. The data were processed using the specialized statistical product SPSS (version 17).

RESULTS

Out of all 1054 questionnaires, 619 (58.73%) validly completed ones were returned. The analysis of the results was based on 619 validly completed questionnaires. The average age of respondents was 48 ± 11 (min. 23; max. 69), and the other demographic factors are presented in Table 1.

Table 1. Demographic characteristics of respondents

Characteristics		n	%
Gender	Male	159	25.7%
	Female	460	74.3%
Education	Elementary	9	1.4
	Secondary	165	26.5
	College	61	9.9
	Higher	384	62.0

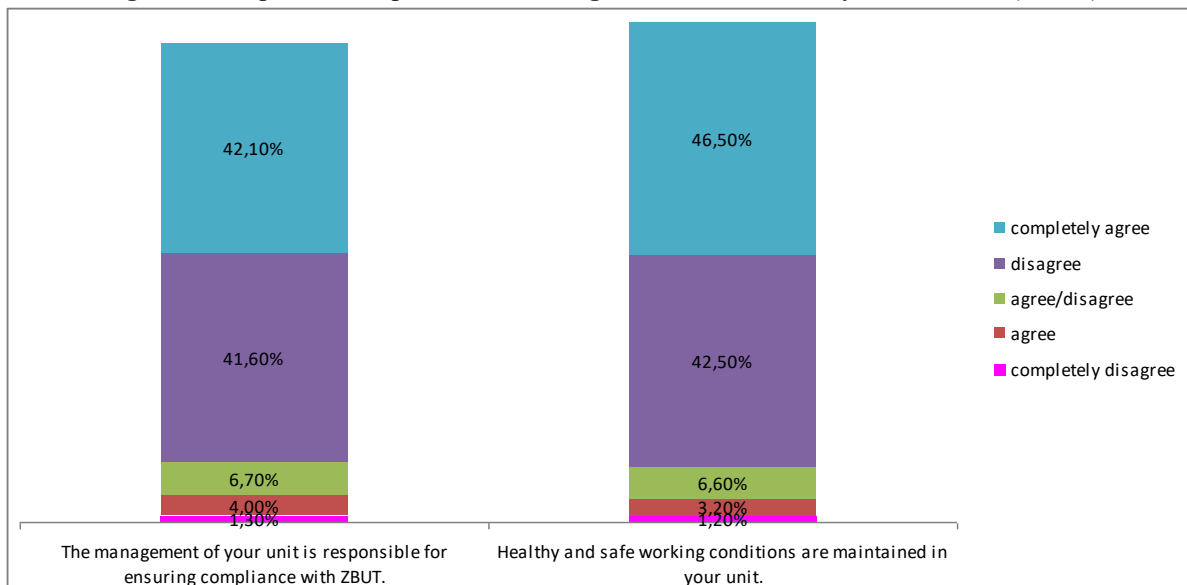
Validity and reliability assessment of questionnaire

To assess the reliability and validity of the designed tool, a pilot study was conducted among 20 persons, nine (45.0%) men and 11 women (55.0%) aged between 27 and 68 (mean age 48.58 ± 11.60). Following a preliminary instruction, the participants were asked to complete the questionnaire twice within two weeks. When answering the questionnaire for a second time, the participants had no access to the first copy they had completed. The resulting high values for r_{sb} (> 0.6) and the values for Cronbach's α for the entire panel (0.749) show that the questionnaire had a very good reliability.

Employee's opinion of the factors work environment, psychological climate and satisfaction

Most of the employees (80.0%) showed significant confidence in ISO 9001 - Quality management in ensuring occupational safety and health at workplaces (Fig.1).

Figure 1. Respondents' opinion on securing the Health and Safety at Work Act (ZBUT)

The majority of respondents were satisfied (completely satisfied or satisfied) with the inter-personal communication between staff and supervisor. The prevailing part of respondents were more satisfied with the organization of work – working hours, beginning and end of the work day and the intensity of work (Table 2).

Table 2. Respondents' opinion on internal communication as part of health and safety management at work

	completely disagree		disagree		agree/disagree		agree		completely agree	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1. When there is a problem/ flaw related to the health and safety of employees, it is discussed openly in close cooperation with a supervisor.	10	(1.6)	24	(3.9)	46	(7.4)	262	(42.4)	276	(44.7)
2. Every employee can make suggestions for improvement of the working conditions in their unit.	14	(2.3)	35	(5.7)	51	(8.3)	253	(41.0)	264	(42.8)
3. When changes have been made to improve working conditions, you receive feedback from management about how effective they are.	10	(1.6)	58	(9.4)	88	(14.3)	266	(43.3)	193	(31.4)
4. In the case of a problem/ flaw alert, it is perceived that criticism is directed towards the person, not the causes of the problem.	68	(11.0)	185	(29.9)	102	(16.5)	191	(30.9)	72	(11.7)

Where people are supportive and respectful to each other, and not being afraid of discussing openly the actions of officers of higher hierarchical level in the organization, they are more likely to have a democratic style of leadership ($P=0.000$). In addition, when such leadership style was put into practice, employees more often received feedback about their job performance ($P=0.000$). On the list of risk factors, respondents indicated firstly: work with chemical agents and powder -182 (29.4%), followed by work involving mental strain - 176 (28.4%), and work with biological agents - 153 (24.7%). Respondents evaluated the management style in the workplace as: democratic (40.0%), consulting (19.0%), liberal (11.0%) and authoritarian (7.0%), and a quarter were unable to define it. In resolving conflicts in the workplace, most often the management resort to consultative style and cooperation (45.0%) and compromise (34.0%), and least often avoidance (9.0%) and adaptation (12.0%).

DISCUSSION

Although job satisfaction in university teachers has received increasing attention worldwide, the relevant research is still under represented in Bulgaria. However, few investigations pertaining to the factors associated with job satisfaction among Bulgarian university teachers have been conducted (5,6,7).

The present research investigated the provision of safety working conditions and job satisfaction among university teachers in the Medical University of Plovdiv as well as explored its associated factors. The medical university teachers of our study indicate that improving the perceived organizational support and provision of occupational safety may increase the level of job satisfaction for university teachers.

Empirical studies in Bulgaria also showed that interpersonal relationships are one of the most important factors in quality management aiming to achieve a high level of academic teaching and were related to teachers' job satisfaction (8,9). Davidkov's results obtained in a survey of university teachers are similar to the results in this survey, which reveal that the level of satisfaction with the relationship with the supervisor is the highest, followed by freedom (autonomy), which can be explained by the implementation of a democratic management style (8,9).

The risks increasing the stressogenicity of the environment are: presence of hidden conflicts and the inadequate resolution of conflicts. On the other hand, effective leadership occurs when there is an effective team and a high degree of job satisfaction (10). Our results revealed that employees who can receive support at work facilitate conflict resolution. Another study revealed that turnover intention, occupational stress and chronic disease all had negative impacts on job satisfaction, whereas perceived organizational support and psychological capital were positively associated with job satisfaction among the university teachers (11). Usop A, Askandar D and co-

authors have revealed that employees who are satisfied with their job are more likely to be creative, innovative and initiate the breakthroughs that can increase their job performance (12). A research conducted in an Australian university showed that of all the staff members, academic staff who engaged in both teaching and research had the highest psychological distress and lowest job satisfaction, indicating that high work load may be the cause of work stress (13).

CONCLUSION

In conclusion, our preliminary findings revealed that university teachers in the Medical University enjoyed a satisfactory level of job satisfaction and good interpersonal communication relationship between employees and supervisors. In addition it will be carried out analysis, which will establish an association between demographic and working characteristics, the frequency of absence from work due to sickness of the employees and their job satisfaction. Therefore, attention should be focused on modifying these factors with the purpose of increasing job satisfaction among university teachers.

REFERENCE

1. Psychosocial factors at work and their relation to health, Ed.: Kalimo R, Batawi M, Cooper C, WHO, Geneva, 1987.
2. Закон за осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд.
3. Психологични аспекти на условията на труд в организациите, Сборник материали от кръгла маса, София, 2005, изд. Темпора ЕООД.
4. Стефанова М, Харалампиев К, Томова Т, Калфова Е и др. Доклад за резултатите от национално изследване на условията на труд в България, София, 2012.
5. Ценова Б. Организационни корелати на бърнаут,
6. Ценова Б, Професионален стрес и психично здраве при учители, Психология, 1996, 4146-72.
7. Ж. Христов, Епидемиология на стреса при лекари и учители в периода на преход, Докторска дисертация, София, 2004.
8. Цв. Давидков, Мотивация за отлични резултати, Качество на висшето образование в България 2009, Сборник доклади, изд. Русенски университет „Ангел Кънчев”, ISSN 1314-0051
9. Давидков, Ц. Национална и организационни култури. С., Изд. СУ, 2009
10. Попова С, Социално-етични измерения на здравния мениджмънт, изд. ПъблишСайСет-Еко, 2004, 1-140.
11. Pan B, Shen X, Liu L, Yang Y and Wang Lie. Factors associated with job satisfaction among university teachers in Northeastern region of China: a cross-sectional study. *Int J Environ Res Public Health*, 2015, 12, 12761-12775.
12. Usop, A.M.; Askandar, D.K.; Langguyuan-Kadtong, M. Work performance and job satisfaction among teachers. *Int. J. Humanit. Soc. Sci.* 2013, 3, 245–252.
13. Winefield, A.H.; Jarrett, R.J. Occupational stress in university staff. *Int. J. Stress Manag.* 2001, 8, 285–298.

THE ART OF COMMUNICATION IN RESOLVING CONFLICTS IN THE PROCESS OF EDUCATION AND TRAINING OF HEALTH CARE SPECIALISTS

Petya Kasnakova, PhD

Medical University, Medical College – Plovdiv, R. Bulgaria, kasnakova_76@abv.bg

Abstract: Good communication between medical professionals, the patient and his/her family is the basis of professional competence established in the health care practice with specific behavioral models. The communication between the medical team and the patient is a process of interaction, influence, attention, mutual understanding, respect for the personality in the whole process of treatment. Conversation as a training situation of verbal communication between the trainee-health specialist and the patient is of vital importance for the progress of the clinical training. The respect for and satisfaction of the needs of the patient in the process of training of health specialists is a major objective and a moral responsibility in taking adequate and efficient health care /the provision of adequate and efficient medical services/. Even though the development communication skills is targeted in various courses (Medical Psychology, Ethics and Deontology, Medical Sociology, etc.), examples of poor communication in the form of various conflicts in the Health care system are common, both between medical specialists themselves, and between them and the patients. This calls for a more serious tackling of the issue at different stages of the training of health care specialists. Without efficient communication and resolved conflicts, the efforts of the health professional will not have the desired and necessary effect, since it is in the process of communication that relations of mutual understanding and partnership are established.

Key words: communication, resolving conflicts, health care specialists

ИЗКУСТВОТО НА КОМУНИКАЦИЯТА ПРИ РЕШАВАНЕ НА КОНФЛИКТИ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ НА СПЕЦИАЛИСТИТЕ ПО ЗДРАВНИ ГРИЖИ

Петя Каснакова, дм

Медицински Университет, Медицински Колеж – Пловдив, Р. България, kasnakova_76@abv.bg

Резюме: Добрата комуникация между медицинските специалисти, пациента и неговите близки е в основата на професионалната компетентност, утвърдена със специфични за здравната практика поведенчески модели. Общуването на медицинския екип с пациента е процес на взаимодействие, влияние, отношение на внимание, взаимно разбиране, зачитане на личността в цялостната лечебна дейност. Разговорът като учебна ситуация на вербална комуникация между обучаващият се здравен специалист и пациента е с изключително значение за хода на клиничната практика. Уважаването и удовлетворяването на потребностите на пациента в процеса на обучение на здравните специалисти е основна цел и морална отговорност на полагането на ефективни здравни грижи. Въпреки, че комуникативните умения са застъпени в различни учебни дисциплини (Медицинска психология, Етика и деонтология, Медицинска социология и др.), примерите за не добра комуникация под формата на различни видове конфликти в здравната система са често срещано явление както между самите медицински специалисти, така и между тях и пациентите, което налага едно по-сериозно отношение към темата в различните етапи на обучение. Без ефективно общуване и неразрешени конфликти усилията на здравния професионалист няма да имат необходимия ефект, защото в комуникативния процес се изграждат отношения на взаимно разбиране и партньорство.

Ключови думи: комуникация, решаване на конфликти, специалисти по здравни грижи

ВЪВЕДЕНИЕ

Промените в системата на здравеопазването и обучението поставят нови и нелеки предизвикателства пред заетите в него, свързани с изисквания за повишаване качеството на здравните услуги. Качествените здравни грижи са основа за успеха на всяко лечение, на всяка манипулация и медицинска намеса.

В основата си медицинската професия е „комуникативна“ професия от типа човек/човек. Огромното значение на комуникацията в медицината се определя от необходимостта от хуманно

отношение към пациента. Комуникацията с болния и особено с неговите близки е задължение на медицинския специалист по здравни грижи, което е от голямо значение за психическото здраве на пациента. Подходът, развит от Майкъл Балинт в комуникация "болен - медицински персонал", се е превърнал в основен елемент от професионалното изграждане на медицинския персонал[1]. Сигурността, че си при тези, които ще положат грижи, ще осигурят успокоение и имат професионалната компетентност да се справят с болестта.

Силно заложен в професията е социалният елемент, за да бъде упражнявана е необходимо да се притежават теоретични познания и практически умения по комуникативност. Взаимоотношенията болен - медицински персонал поставят много значими проблеми в медицинската практика и медицинската деонтология. Причината за това произтича от сложния характер на човешкото поведение и необходимостта то да се анализира в неговата психологична, междуличностна и социална същност. Никакви технически средства не могат да поемат ролята на здравните специалисти, които чрез ежедневно си общуване, наблюдение и взаимодействие се стремят да разберат поведението и преживяванията на човека при здраве и болест. Затова медицинската помощ трябва да включва не само професионална компетентност, но и ефективно професионално общуване, основано на личната грижа към човека, изразяваща се в отношение на внимание, съчувствие, емоционална топлина, зачитане и подкрепа [1,2].

Според К. Нийл (2004), отношението на медицинските специалисти се оформя от възможности, доверие, уважение и близост. Както във всяко човешко взаимодействие, отношението медицински специалист – пациент се базира на цел и конкретни нужди. То се основава на нуждите на пациента от грижи, помощ и конкретни съвети - т.е. тези отношения имат терапевтична стойност [3].

Уважението към личността на пациента е важен елемент от професионалното общуване на специалиста по здравни грижи в процеса на лечение. Тук се включва цялата емоционална подкрепа, която медицинския персонал, включен в лечението, оказва на пациента и на неговите роднини и близки. Професионалната подкрепа не се основава на прибързани отговори, а дава на пациента възможност за осмисляне на собственото му лечение. Професионалният медицински екип следва да работи в условия на открита и честна комуникация, както и на съвместно намиране на решение с пациентите (и евентуално техните роднини) с оглед на целите на терапията. Освен професионализъм, задължителни предпоставки при комуникацията в лечебните заведения са спазване на респект към човешкото достойнство, съчувствие на болния.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Здравната грижа включва не само професионална помощ, но и лична грижа към човека, изразена в загриженост, съчувствие, внимание, емоционална топлина, подкрепа, като цяло развиване на емпатия.

Други автори - Ц. Воденичаров, С. Попова, П. Балканска, М. Александрова, И. Стамболова, Е. Димитрова, К. Шарпан, определят комуникативните способности на медицинските специалисти като част от стандартите на добрите здравни грижи.

Така например, М.Димитрова и съавтори определят като значителен проблем за ефективността на професионалните комуникации при медицински сестри недостатъчното време, което те отделят за разговор с пациентите.

Е.Димитрова в проучване със студенти-медицински сестри, установява, че анкетираните посочват комуникативните умения на второ място след дисциплинираност [3].

С.Попова и сътрудници подчертават необходимостта в обучението на здравните специалисти да присъства и обучение в изграждане на умения за комуникация, които ще позволят на лекаря, медицинската сестра и другите специалисти:[4]

✓ Да демонстрират безпристрастно отношение към пациентите независимо от пол, раса, възраст, социален и икономически статус, образование, култура, сексуални предпочитания и схващания за живота;

✓ Да се справят със собствените си емоции, норми и ценности, провокирани от комуникацията с пациента като: еротични чувства, раздразнителност, антипатия и др; да съхраняват ефективни отношения с пациентите и тогава, когато те отхвърлят изследването или лечението;

✓ Да изслушват желанията и оплакванията на пациента; да бъдат отзивчиви към потребностите, очакванията, нормите и ценностите, които ангажират пациента; да ги съобразяват в своите изследвания, консултации и лечение;

✓ Да може да предават информацията тактично и съчувствено, с думи, които са разбираеми за пациента;

✓ Да показват заинтересованост към пациента и неговата среда; да осъзнават възможните отражения на болестта върху членовете на семейството и средата, в която ще живее пациентът;

✓ Да може да откриват чувствата на неудовлетвореност на пациентите, да ги обсъждат и да търсят най-доброто за пациентите решение.

Необходима е промяна в моделите на поведение. Тази промяна може да започне при обучението на специалистите по здравни грижи и поставяне на акцент към психологията на общуване в часовете по Медицинска психология, Етика и деонтология, Медицинска социология, СИП по комуникация в здравните грижи и при провеждане на Клинична практика.

Овлабяването и прилагането на средствата на комуникацията в практиката изисква задълбочени познания от обучаващите се медицински специалисти.

Общуването е феномен, който характеризира психичната същност на обединението на хората. То представлява целенасочен обмен на информация, мисли, идеи, позиции, емоции, оценки между хората, в процеса на съвместната им дейност. Осъществява се посредством езика и други знакови системи. В общуването се проявява отношението на хората един към друг в процеса на съвместната дейност (Йолов, Градев, 1986). Общуването е включено в практическото взаимодействие между хората (труд, учене и т.н.) и обезпечават планирането и организирането ѝ. Общуването е предпоставка за съвместната дейност между хората и едновременно с това и резултат от нея. Важна характеристика на общуването е тази, че всеки негов участник участва активно в този процес, т.е. като субект с присъстващите му характерологични особености, качества на личността. Условие за успешното общуване се явява умението на човека да съпреживява на другите хората – да приема чуждата болка и радост като свои. Затова медицинският специалист се нуждае от психологична култура и умения за професионално отношение към болния и неговите близки.

Конфликтът е потенциално присъщ на човешките отношения. Той представлява особено състояние на противоречие, борба или напрежение между най-малко две зависими една от друга страни, което настъпва, когато има реална или възприемана заплаха, или съществува различие в желанията, мислите, отношенията, чувствата, поведението на тези страни.

Изследванията сочат, че неефективната комуникация е най-големият източник на конфликти в трудовата среда. Нерядко конструктивната критика може да се възприеме като лична атака и точно затова много хора се въздържат да казват отрицателни неща, за да избегнат „неприятни инциденти“. М. Раим цитира някои примери на конфликтни поведения: намеса, съперничество, вербални обиди, напрежение, фрустрация, досаждане.

Практиката показва, че неудовлетворителната комуникация често води до конфликти. Социалното взаимодействие, т.е. общуването е непротиворечиво, когато е уравновесено. Л. Агеева, 2010, определя пет основни баланса, нарушаването на които води до конфликт:

– баланс на ролите, отнася се до психологическия статус на партньорите по общуване. Ако партньорът приема отредената му роля, конфликт не възниква;

– баланс на взаимозависимостта, свързан е с баланса на решенията и действията при взаимодействието на хората и социалните групи. Счита се, че е необходимо да се поддържа комфортен баланс на свободата и зависимостта един от друг;

– баланс на взаимните услуги, в хода на съвместна дейност хората оказват един на друг безкористни взаимни услуги. Човек съзнателно или несъзнателно фиксира оказваните услуги. Ако някой оказва повече услуги от друг, или другата страна не отвърща със същото настъпва разбалансиране, водеща до нарушение на хармонията във взаимоотношенията и пред по-сериозен дисбаланс до конфликт;

– баланс на вредата, свързан е с чувството за отмъстителност;

– баланс на самооценка и външната оценка. Особено интензивно процес на взаимно оценяване протича във взаимоотношенията началник – подчинен.

Проблемът за конфликтите, разглеждан предимно от социалната психология, не остава затворен само в рамките на малката група. Конфликти присъстват във всеки тип взаимоотношения в това число и тези между големите социални групи [5,6,7].

В научната литературата няма единна дефиниция на понятието конфликт. Едно от най-пълните определения принадлежи на Л. Андреева: “Конфликтите възникват, когато от човека се иска да се ангажира в дейност, която е несъвместима с неговите потребности или интереси, когато той има поведенческо предпочитание, чието удовлетворяване е несъвместимо с предпочитанията на другата страна, когато съществува ограничено количество от силно желан ресурс (пари, пространство,

възможности за работа и т.н.), при различия в нагласите, ценностите, уменията и целите” (цитат по И. Атанасова)[8].

Целта на конфликта е свързана с промяната, която трябва да се извърши за да се притежава някаква ценност. Всички конфликти са опит да се постигне или да се попречи на дадена промяна. Конфликтът не винаги води до промяна и не всяка промяна предизвиква конфликт. Но когато има конфликт, за да се разбере по-добре, трябва да се търси връзка с някаква промяна. Какво трябва да се промени, кой трябва да я извърши, каква трябва да бъде цената, кой трябва да плати цената на промяната, кога и как тя трябва да бъде платена - това са основните направления на конфликтното взаимодействие и цели за постигане. Всеки конфликт възниква, защото някой желае промяна, на която някой друг се противопоставя.

Тенденции в развитието на конфликта:

- Взаимно примирение на страните (избягване). Същото предполага игнориране на конфликтната ситуация, даване на вид, че тя не съществува и не предприемане на никакви стъпки по нейното изменение.

- Приспособяване към опонента. То най-често се осъществява чрез правене на отстъпки пред него, понякога стигащи дори до капитулация. Въпросните отстъпки могат да демонстрират добра воля и да служат за позитивен модел на другата страна. Не рядко те са преломен момент в напрегнатите ситуации към по-добро. Главната цел в приспособителната стратегия е да се съхранят силите и средствата за по-благоприятен момент. Тази стратегия е възможно най-приемливия изход от конфликта за една от страните в случаите, когато баланса на силите не е в нейна полза.

- Съгласуване на интересите и позициите на конфликтующите страни на нова основа (компромис). Понякога той е единствено възможния и най-добър мирен вариант за разрешаване на проблемите. Чрез него всяка от страните получава по нещо вместо да продължава конфронтацията и да загуби всичко. Препоръчително е компромисът да бъде в равна мяра, тъй като неудовлетворените в пълна степен интереси на страните крият риск за възобновяване на конфликта в по-остра форма.

- Съперничество. В редица случаи, то не само е допустимо, но и необходимо за развитието и прогреса. Не рядко, обаче съперничеството води до:

- впрягане на всички налични сили до границата на изтощение;

- не нормализация, а влошаване на отношенията с непосредствения опонент и с хора дори нямащи отношение към конфликта;

- пораждане на изкушение за победа на всяка цена (дори чрез използването на нечестни и жестоки методи) и т.н.

Употребата на сила е най-бързият тактически способ за разрешаване на конфликти, но същевременно и най-неефективния от стратегическа гледна точка. За да съхрани своето превъзходство победилата страна трябва постоянно да изразходва допълнителни материални, интелектуални, военни и други ресурси [9].

- Сътрудничество. Отличава се от останалите форми за разрешаване на конфликтите по стремежа да се постигне възможно най-пълно удовлетворяване на собствените и на опонента интереси. Често се разглежда като желан, но нереален вариант за завършване на конфликтите. За разлика от компромиса, при него е необходим преход от отстояване на собствената позиция към търсене на съвместимост на интересите. Сътрудничеството е единствения изход от конфликта, който позволява едновременно достигане на желания резултат и ненарушаване на отношенията между страните[10].

В процеса на обучение, студентите по здравни грижи се оформят като микрообщество, в което водят съвместен живот – общуват, учат, практикуват и създават контакти, усвояват нравствени еталони на поведение. Едни от тях са доброжелателни, помагат на колегите си, уважават техните интереси, а други не зачитат желанията на останалите, налагат своето мнение и често създават конфликти.

Решаването на конфликта се характеризира със своите особености и закономерности. За конфликтите между двама души или група, колкото и странно да е наглед, съществуват един и същи механизми за развитие, за взаимодействие на страните и възможности за неговото решаване[11]. Точно за това е добре решаването на конфликта да бъде неотменна част от обучението и образованието на бъдещите специалисти още в най-ранен етап на обучението.

За да се стигне до решаването на проблем, който поражда конфликтната ситуация, трябва да се премине през няколко етапа на договаряне между засегнатите страни:

1. Успокояване

2. Обръщане внимание на засегнатите страни

3. Изясняване на проблема
4. Спазряване, одобряване
5. Предотвратяване
6. Потвърждаване(положително оценяване на постигнатото съгласие)

Необходимо е да се премине през всичките етапи на преговаряне – най-напред успокояване, след това изслушване взаимно, за да разбере гледната точка на другия. След като се формулира достатъчно ясно проблема, в етапа на спазряването се намира приемливо решение.

Усвояването на професионалната компетентност от специалистите по здравни грижи, както и провеждане на ефективно общуване в процеса на обучение в реални клинични условия с оглед на предоставяне на качествени здравни грижи е основна цел на обучението. Здравните грижи се провеждат чрез непрекъснат комуникативен процес, чрез който се обменя информация за състоянието на пациента и неговите близки, разясняват се проблеми от органичен, психически и социален аспект.

Основните аспекти при общуването, удовлетворяващо и двете страни на комуникацията са:

- Ефективно говорене;
- Активно слушане;
- Справяне с критики;
- Справяне с конфликти;
- Обратна връзка.

В медицинската практика, наситена с висока степен на стресови фактори и дефицит на време, се наблюдава недостатъчно ефикасно прилагане и владене на техниките на ефективно говорене, активно слушане и обратна връзка с пациентите в комуникативния процес[12].

В свое проучване, Е. Райкова и М. Семерджиева, 2009 установяват, че основната причина за възникването на конфликти в здравната организация от управленско естество са неправилно разпределените отговорности; относно факторите от личностен характер има неадекватно завишена самооценка на медицинските кадри, а причините от социален характер се изразяват в обиди на личностна основа [13].

Обучението на специалистите по здравни грижи е необходимо да се фокусира в изграждането у студентите на правилно и ефективно поведение на общуване, което включва умения за адаптивен зрителен контакт и невербална комуникация с пациентите и техните близки, окуражаването им, контрол над собствените емоции, осигуряване на достатъчно време и концентрация върху говорещия, способност за справяне с критики и решаване на конфликти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В специализираната литература могат да бъдат намерени още доста смислени пакети от практически действащи правила. Въпрос на лично усърдие и желание за самоусъвършенстване от страна на медицинския специалист е процесът на непрекъснато обогатяване на професионалните знания да не спира. Вече споменахме – този процес започва с първите лекции в Медицинския университет и продължава до последния ден, в който бива упражнявана професията [14,15].

Професионалното образование има за цел да формира в бъдещите специалисти знания и умения с цел осигуряване най-високо ниво на обслужване на потребителите на здравни услуги [16].

Проблемът с комуникативните възможности на специалистите по здравни грижи е реалност, тъй като в досегашните модели на обучение се поставяха акценти върху овладяването на добра техническа подготовка на медицинските кадри.

Образованието и обучението на специалистите по здравни грижи е подложено на периодични промени във връзка с изискванията на Европейския съюз за единно признаване на дипломи и квалификации [17].

Клиничната практика се осъществява в реални клинични условия и контактите на студентите с пациенти са по-интензивни [18]. Подготовката им трябва да бъде ориентирана към разкриване на компонентите и особеностите на процеса на междуличностно общуване, различни форми и средства за позитивно взаимодействие между партньорите в комуникацията. Запознаване с някои често срещани феномени в комуникацията между хората – прояви на субективност, типове бариери в общуването, влиянието на индивидуалните различия и др. Чрез практически упражнения, казуси и игрови ситуации се стимулира овладяването на умения и конкретни техники за диалогично общуване и за изграждане на отношения на доверие и позитивно възприемане в процеса на общуване. Освен на вербалната комуникация специално внимание се обръща и на влиянието на езика на тялото и ролята на невербалната комуникация за постигане на по-добро общуване между здравен специалист и пациент.

Това налага преразглеждане ролята на преподавателя и на наставниците от клиничните бази на студентите да преодолеят дефицитите в теоретичното и практическо обучение относно съществуването на ефективно общуване с цел изграждане на висококвалифицирани специалисти.

Ако искаме да повишим качеството на живота си, преди всичко трябва да признаем съществуването на конфликтите, да оценим тяхната важност, особено в кризисни периоди и да се заемем с тяхната профилактика, един от пътищата, за което е повишаването на конфликтната грамотност.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Балканска П. За умението да общуваме с пациента. Сестринско дело, 41, (3) 2009:26-30
- [2] Попов Т., Ж. Христов, П. Балканска и др. Медицинска педагогика, Габрово, изд. "ЕКСПРЕС", 2010
- [3] Димитрова Е., Я. Цветанова, Н. Тодорова. Пациентите за комуникативните умения на обгрижващите ги медицински сестри в болничната помощ. Сестринско дело, 41, (3) 2009:15-18
- [4] Попова С., Н. Кръстева, К. Юркова. Комуникационни умения и автономни функции на сестринството. Пловдив, Гриф, 2001
- [5] Лисина, М., И. Димитров. Общуване и самопознание. София, 1982
- [6] Марков Кр. Конфликтология. Издателски комплекс при НВУ „Васил Левски“. Велико Търново, 2013
- [7] Стоянов, В. Организационна психология. Онлайн, 2005 (06.2016)
- [8] Атанасова, И. Конфликти. Одит на човешките ресурси. Психология он лайн, (май, 2016)
- [9] Сандев, Г. Конфликт. Дефиниране, характеристики и динамика. ШУ "Епископ Константин Преславски", (май, 2016)
- [10] Агеева, Л. Конфликтология: краткий теоретический курс. У. 2010
- [11] Аргайл, М., М. Хендерсън. Анатомия на човешките отношения, Наука и изкуство, София, 1989:316-321
- [12] Балканска, П., Ж. Христов, Професионално общуване и комуникативна компетентност, В: Медицинска педагогика, ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2010:203
- [13] Райкова Е., М. Семерджиева. Конфликтите в здравната организация. Управление и образование. Том V (1) 2009:193
- [14] Тачева В. Комуникативни умения в медицинската практика. Изд. „Стено“, Варна, 2014
- [15] Тоцева Я. Педагогическата реторика и педагогическата комуникация. Реторика и комуникация. Онлайн. Брой 1, 2011
- [16] Хаджиделева Д. Комуникации в акушерските грижи. Дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“, София, 2014
- [17] Борисов, В., С. Попова, Л. Георгиева и др. Промоция на здравето. София, 1998:117.
- [18] Neal K. Nurse-patient relationship, 2004

GAMING ACTIVITY OF PUPILS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN ORDINARY EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Rayna Stoycheva, PhD

SWU „Neofit Rilski“ – Blagoevgrad, Bulgaria stoicheva_r@swu.bg

Abstract: The school is the second most important social environment of the child after the family. The article emphasizes the need to consider and implement different strategies and alternatives for the right of access to quality education for children with special educational needs (SEN). Inclusive environment provides opportunities for socialization and social development of children with SEN. The child creates relationships with peers, develop social skills, adopt new values and attitudes. Communication is key for all relationships, and the lack of speech can hinder the way children interact with their peers and caregivers. Social skills needed for peer relationships are not always taught, and children with special needs do not always pick up these skills on their own. Understanding emotions is important for an individual and for learning how to interact in peer groups. Social Interaction Skills are skills that facilitate any positive social interaction, such as starting and maintaining a conversation, complementing others and resolving conflict.

The game is the main activity of the child and in this regard the participation of pupils with SEN in the games held in ordinary school is their right. Often in the course of the game action is needed children with SEN to be supported by resource teacher, pupil teacher or a classmate. The game offers active interaction between children and thus accumulate knowledge and experience of what is right and what is not properly digested perceptions and beliefs and attitude towards the realities in the world and to himself. The child always needs a stimulus, actually just as with us adults. We are happy when recognized what we've done and in this sense we find it appropriate to emphasize that the emphasis on even the smallest positive aspirations and actions of all pupils is an incentive to larger positive manifestation of it. The increase in positive interactions between teacher and pupils and between pupils and purposeful reduction of antipathy in the ongoing games are a prerequisite for developing training and education.

Keywords: game, children with SEN, social skills, communication

ИГРОВАТА ДЕЙНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ В ОБЩАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

Райна Стойчева

ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, България stoicheva_r@swu.bg

Резюме: Училището е втората по значимост социална среда на детето след семейството. Предвид че голяма част от децата със СОП се обучават в масовото училище, е от особено значение те да бъдат включвани от педагозите във всички дейности, които се провеждат в обикновения клас. Общата образователна среда им предоставя възможности за социализация и социално развитие. Детето е активно, ако не се страхува от атмосферата в класната стая, от създадените отношения в нея, ако се чувства прието и разбрано, когато избира и формира своя позиция, гледна точка и я споделя с останалите. Предоставя му се възможност да създава взаимоотношения с връстници, развива социалните си умения, усвоява нови ценности и нагласи.

Играта е основна дейност на децата и в тази връзка участието на учениците със СОП в игрите, провеждани в масовото училище е тяхно право. Често в процеса на игровата дейност е необходимо тези деца да бъдат подпомагани от ресурсния учител, началния педагог или от свой съученик. Играта предлага активно взаимодействие между децата, като по този начин натрупват знания и опит за това кое е правилно и кое не е правилно, усвояват разбираня и убеждения, както и отношение към даденостите в света и към самия себе си. Детето винаги се нуждае от стимул, всъщност точно както е и при нас възрастните. Всички се радваме, когато се признава стореното от нас и в този смисъл намираме за подходящо да подчертаем, че акцентирането дори върху най-малките положителни стремежи и действия на всеки ученик е стимул към по-големи положителни прояви у него. Увеличаването на позитивните взаимодействия между учителя и учениците и между самите ученици и целесъобразното намаляване на антипатията в провежданите игри са предпоставка за развиващо обучение и възпитание.

Ключови думи: игра, деца със СОП, общуване, социални умения

В нашата страна през последните десет години все повече се налага необходимостта от обмисляне и прилагане на различни стратегии и алтернативи за правото на достъп до високо качество на образование на децата със специални образователни потребности (СОП). Практиката отразява сложния двустранен процес на съвместното им обучение с връстниците в норма в общата класна стая. Необходимо е адекватното участие на всички заинтересовани в образователната среда - учители, родители, ученици и създаване на оптимални условия за съвместно обучение и подкрепяща среда, за формиране на положителни и разнообразни социални връзки, основани на взаимно разбиране и взаимодействие между участниците.

В психолого-педагогическата литература се отдава особено значение на влиянието и характера на взаимоотношенията с връстници и възрастни върху самочувствието и настроението на детето, което е от особено значение и за децата със СОП. Отбелязва се и зависимостта на формирането на личността от положителната оценка на другите. А. Петровски /1986/ посочва, че човек става личност в обществото на другите и всичко натрупано в личността е възникнало благодарение на **общуването**. По този начин детето определя ориентири за своето поведение и сверява това, което прави, с онова, което околните очакват от него.

Децата със СОП имат различни степени на затруднения, които изискват различни нива на подкрепа. Добрите взаимоотношения в микросредата на масовото училище са важна предпоставка за превенция и корекция на негативно поведение. Междучелностните отношения в ученическата общност, стилът на взаимоотношения между учителя и учениците са от особено значение за изграждане на ценностни отношения.

Обогатяването на педагогическия процес се осъществява чрез различни игрови дейности и форми на организирано и преднамерено въздействие чрез прилагане на разнообразни игри. Съобразно спецификата си всяка от разновидностите на играта (сюжетно-ролева, драматизация, строително-конструктивна, игра с правила, подвижни игри и пр.) допринася с нещо уникално по отношение на развитието на детето. Редица психолози и педагози (Дж. Съли, В. Щерн, Л. С. Виготски, Д. Б. Елконин, Ж. Пиаже, А. Люблинска и др.) подчертават особената роля на играта и я дефинират като основна и своеобразна дейност на детето, посредством която то активно отразява заобикалящия го свят. Колкото по-активно детето участва в живота, толкова повече го опознава, толкова по – разнообразни, по-правилни и по-съдържателни стават игрите му. В параграф на Конвенцията за правата на детето (приета 1989 г. от ООН) се декларира, че децата са фундамент на бъдещето и играта е неотделима част от тях. Изтъква се, че те са играли и играят във всички култури и през всички времена и представлява основна потребност, каквито са храната, здравето, образованието. Играта обединява мисълта и действието и помага на децата да се развиват във физическо, интелектуално, емоционално и социално отношение. Необходимо е да отбележим, че за интегрираните в масовото училище деца със СОП е от особено значение да бъдат включвани във всички игрови дейности, провеждани в училищния клас.

Характерна особеност за децата със специални потребности е, че създаването на собствен замисъл в процеса на играта е доста опростен, като степента на елементарност е правопрпорционална на дълбочината на нарушенията в развитието. По време на игра се проявяват в разгърнат вид психичните особености и при внимателно наблюдение от страна на педагога, ще се открият преки пътища за работа с конкретното дете, тъй като се предоставя благоприятна възможност да го опознае по-добре в личностен план. В играта децата изпълняват много отговорно поетите ангажменти и проявяват сериозно отношение, осигурява се активно участие на всеки ученик, независимо от неговите индивидуални особености и образователни потребности.

Учебната среда предоставя възможности за социализация и социално развитие на детето със СОП, което е водещ мотив за провеждане на изследване в две общообразователни училища, с цел установяване условията, степента и мотивацията на участие на „различните“ ученици от начален етап на основната образователна степен в игровите дейности на общия клас. Като основни методи на изследване използвахме наблюдението и анкетата. Приложихме ги в XI ОУ „Хр. Ботев“ и VIII СУ „Арсений Костенцев“, гр. Благоевград, където анкетирахме учители и възпитатели на ученици от начален етап на основната образователна степен. Анкетната карта е отворена и се състои от десет въпроса, с три подотговора като предоставяме възможност за допълване на отговор от изследваното лице. На първия въпрос „Обучавали ли сте до момента ученик със СОП?“ прави впечатление, че по-голямата част (67 %) от анкетиранияте педагози са имали в своя клас такова дете и са запознати в определена степен с особеностите и образователните им потребности. Вторият въпрос - „Стимулирате ли общуването между учениците в норма и ученика със СОП и по какъв начин?“. Голям процент (77 %) от изследваните лица са посочили, че стимулират общуването между съучениците най-често чрез различни игри, в които

децата активно участват, провеждани основно в урочната дейност по математика, български език и литература, физическо възпитание и музика. Резултатите сочат, че дидактичните игри са най-широко използвани в образователния процес, защото са тясно свързани с учебната програма и подпомагат усвояването на учебния материал от учениците. В тази връзка би било добре, освен използването на игри за улесняване овладяването на учебния материал от учениците да се прилагат и такива с възпитателна цел, които да провокират активно общуване между съучениците, да стимулират прояви на разбиране и толерантно отношение между тях на базата на опознаването. За тази цел намираме подходяща играта „Портрет на свой съученик“, където всяко дете изтегля листче с номер което определя групирането по двойки. Всеки рисува портрет на съученика си по маса, след което взаимно си задават по няколко въпроса, предварително уточнени и записани от учителя. Въпросите целят опознаване между партньорите по маса: „Какво обичаш да правиш през свободното си време?“; „Кой е любимият ти цвят...., храна...., игра, филм...., книга...., приказан герой....?“; „Какво харесваш в другарчето си по маса?“; „По какво искаш да приличаш на него?“. В тази игра на опознаване новообразуваните двойки трябва да открият, чрез зададените въпроси приликите помежду си. В края на играта се съобщават откритите прилики. Друга подобна игра е „Игра с карти“, където участниците са в две или повече групи. Играта цели съотборниците да се запознаят с личностните характеристики на всеки един от тях. Върху картите са написани въпроси, един от играчите в групата изтегля карта, прочита наум въпроса и пита свой съотборник, който след като отговори на свой ред избира нова карта и т.н. Въпросите могат да бъдат следните: „Кажи нещо за себе си.., за някой близък човек,... за приятел...?“; „Каква е ваканцията на мечтите ти?“; „Кой е последният филм, който си гледал?“; „Коя е последната приказка, която си прочел?“ и т.н. Непосредствено преди да бъдат приложени подобни игри е хубаво да се проведе беседа с учениците относно значимостта от опознаване на съучениците си, защото можем да открием сред тях нови приятели, да научим нещо ново за себе си по този начин, да открием общи интереси, да обогатим знанията си и да развием уменията си за общуване. Важно е да се подчертае, че всеки приятел е богатство, който носи нещо ценно у себе си. Необходимо е учениците да бъдат стимулирани към възприемане, разбиране и проява на позитивно отношение към другия. Развитието на толерантност и позитивна нагласа у децата спрямо своите „различни“ връстници може да се случи в учебна среда, където няма деление между тях, породено от произход, социално-икономически статус, етнос, религия, здравословно състояние и пр.

Т. Пейн /2003/ посочва, че за развитието на социалните и емоционалните умения у децата е подходящо да се разменят ролята, като например между родител и дете, учител и ученик, дете със СОП с дете в норма и пр. Авторката посочва като първа стъпка и необходимо условие проявяването на доверие между партньорите в играта. С влизането в ролята на другия се очаква да се постигне съпричастност и емоционална подкрепа. Т. Пейн отбелязва, че игрите които стимулират социално развитие у децата са тези, които предоставят възможност за споделяне между децата, изразяване на чувства и емоции, както и предоставяне на възможност да се учат и работят в сътрудничество. Много подходяща в този смисъл е играта „Да пишем с тяло“ - децата изписват на земята някаква дума, но най-добре дума, която предизвиква позитивни мисли, като всяко дете показва с помощта на тялото си по една буква от думата / думите.

Учителите, участвали в изследването посочват, че по време на игра отношението към детето със СОП е дружелюбно, приятелско, а усилията им са насочени към социализация на учениците със СОП в масовия клас, но признават че понякога търсят съдействие и компетентна помощ от ресурсния учител или психолога в училището. Част от учителите отбелязват, че трудностите, които учениците със СОП срещат по време на игра са свързани с невъзможност да осъзнаят и разберат правилата на играта, поради което често е необходима помощ от педагог или от съученик. Често по време на игра тези ученици се уморяват и отегчават по-бързо от останалите, поради което отказват да играят. В такива моменти не бива да бъдат принуждавани да се включат отново или пък да бъдат критикувани, че нарушават игровата дейност. В подобни ситуации е по-добре ученикът със СОП да бъде оставен да наблюдава известно време играта от страни. Понякога след кратко отсъствие от играта като участник, в ролята на наблюдател, отново решава да участва. Необходимо е в такива моменти съучениците му да проявяват разбиране и толерантност и своевременно да се тушират прояви на негативизъм и недоволство, породени от „странностите му“. Хубаво би било да учим децата да приемат различията с усмивка и разбиране, без излишно напрежение и внасяне на негативизъм в обстановката.

Р. Зайонк и негови колеги посочват, че когато се усмихваме, лицевите ни мускули се свиват, намалявайки притока на кръв към близките кръвоносни съдове, като по този начин се охлажда кръвта, която понижава температурата на мозъка, стимулирайки производството на серотонин, който е важен за

емоционалният живот на човека с влиянието върху телесната температура, храносмилането и съня. Повишените нива на серотонин се свързват с намаляване на агресивността и импулсивността. Р. Зайонк научно доказва положителните резултати от усмивката и когато казваме на децата „да се усмихват и всичко ще изглежда прекрасно, сме абсолютно прави, защото се оказва, че наистина дребните неща могат да променят живота“ [7]. В този смисъл, когато децата играят с усмивка и положително настроение, се елиминира негативизмът и се създава атмосфера на другарство.

На шести въпрос от анкетата „С каква цел използвате игрите?“ се изисква свободен отговор. Повече от половината анкетирани посочват че използват играта с цел привличане на интереса и вниманието на учениците, повишаване на мотивацията за участие в учебния процес и улесняване усвояването на новия учебен материал. Четирима от запитаните допълват, че използват игровия метод с практическа насоченост за прилагане на знанията и уменията, които децата са овладели, а често и за разговорване от натрупано напрежение. Необходимо е да се отчете напредъкът (колкото и малък да е) на всеки един ученик, да се реализира общуване на ниво равноправни партньорски отношения, което ще допринесе за взаимен обмен на знания и умения при решаването на различни познавателни задачи. Когато игровата дейност е подходящо организирана, се подпомага процесът на общуване между участниците, а освен това мобилизира известни резерви от потенциалните възможности на учениците със СОП, а и не само на тях. Конкретни действия и задачи първоначално може да затрудняват детето със СОП в процеса на играта, но в следствие с помощ от съученик или учител при продължително упражняване ще развие в определена степен нежните знания и умения и ще бъде в състояние да се справя, дори без помощ. Не бива да се забравя, че тези ученици разполагат с потенциал, който могат да развият на базата на широките възможности за компенсиране на едни свойства с други като им позволяват да развият определени способности след упорита и целенасочена дейност.

При голяма част от учениците със специални потребности степента на мотивация за участие в игрова дейност е слаба в сравнение с учениците в норма. Затрудненията в осъществяването на определени социални функции произтичат от недостатъци във възприемането на „знаково“ наситената среда, каквато е социалната (семејство, училище, клас и т.н.), като ориентацията им в социума показва редица отклонения поради трудности в отразяването на обемна и сложна информация за средата. Интелектуалната недостатъчност води до трудности в социалните отношения, изразени в неразбиране на емоционалните реакции на заобикалящите го, грешки в атрибуцията, невъзможност за разбиране на шегата, лъжата, метафората, неразбиране на мотивите, които стоят зад определено действие и пр.

На базата на наблюденията ни и въз основа на анкетното проучване установяваме, че голяма част от изследваните ученици със СОП вземат участие в игрите само, когато изявят доброволно желание, т.е. те понякога пропускат възможности за игра, поради нежелание за участие. Първата характеристика на играта, която Й. Хьойзинха, Д. Елконин и др. посочват е именно *свободата* - играта е въпрос на **собствен избор**, тя е антипод на принудата и е преди всичко едно свободно действие. Не бива да се игнорира, обаче целенасочената *мотивация* от учителя за активно и доброволно участие на децата в игровата дейност. В този смисъл считаме за удачно да приведем два примера от различни автори, които описват как под формата на игра децата променят своето отношение и поведение. Д. Б. Елконин /1984/ описва по какъв начин е мотивирал своите дъщери да изядат традиционното „дошло им до гуша мляко с грис“, като им предлага да играят на „Детска градина“. Той в ролята на учителка, а момичетата - възпитанички от детската градина. Изпълнявали в игрови план всичко, което се прави в забавачницата. „Учителката“ им предложила същото това мляко с грис, което предложила по-рано, но сега като възпитанички от детската градина момичетата яли без никакви протести и дори демонстрирали удоволствие. Аналогичен е и примерът, описан от Х. Шьонфелдер /1990/, в който при един експеримент изискването да се стои мирно е било включено в игра: „Видяхте пак почтената стража стои на пост пред паметника като вкаменена. Можете ли и вие да стоите така?“. В тази игрова ситуация малките деца стояли тихо и неподвижно многократно по-дълго време от обикновено. Целта е постигната, защото зад изпълнението на дейностите от децата е стоял **мотив**. Без мотивация не е възможна концентрация, воля, а така също и учене. Когато детето не желае да се включва в определена дейност на него му липсват мотиви за участие, то няма причина „да се движи“, няма подтик за усилие в една или друга област. Мотивацията е движеща сила, която стои зад всяко действие на детето, като чрез този психически процес се активизира целева насоченост на неговото поведение.

В психологическата литература мотивацията по отношение на дейността може да се разделя на външна (носител на стимулите е социалната среда - награди, поощрения, наказания, избягване на неприятности или други външни стимули) и вътрешна (основава се на саморегулацията на личността - проява на интерес към процеса и резултата на дейността, чувство за собствена компетентност и

самоутвърждаване и др.). Външната и вътрешната мотивация изменят характера на поведението, но когато у детето е налице вътрешна мотивация се увеличава спонтанността на мисловната дейност, което е предпоставка за напредък в умственото развитие. В тази връзка предлагаме следните начини за повишаване степента на мотивация при учениците със СОП за активно участие в игрите на масовия клас:

- адаптиране на играта към ученика със СОП;
- отчитане интересите на ученика със СОП;
- подпомагане, при необходимост от приятел или съученик, с когото са в добри отношения;
- създаване на позитивна емоционална атмосфера в общия клас;
- поощряване за всеки постигнат успех по време на играта.

Ежедневното активно участие в игрите на класа е от изключително значение, защото по този начин се предоставят възможности за социално учене, изразяващо се в усвояване на нови социални форми на поведение на основата на междуличностни взаимодействия. Имитационното учене възниква в ситуации, в които партньорът е източник на информация, чрез имитация и подражание детето има възможност да усвоява нови модели на поведение и да развива своите личностни качества. В тази връзка много е важно учебната средата да бъде хармонична, сплотена, добронамерена, да провокира прояви на толерантност и разбиране, което ще подпомогне процеса на социализация и ще допринесе за изграждане на система от норми и ценности.

Изводите от проведения педагогически експеримент са следните:

- Голям процент от педагозите в масовото училище са обучавали или обучават в класа си ученици със СОП и са запознати в определена степен с характерните им особености и с трудностите, които срещат по време на обучение;
- Началните педагози се стремят да включват учениците със СОП в ежедневните дейности на класа. Срещат затруднения по отношение мотивацията им за участие и в определени случаи изпитват нужда от помощ от специалист;
- Най-широко използвани в учебно-възпитателния процес са дидактичните, подвижните и сюжетно-ролевите игри, предвид възрастовите особености на учениците. Игрите намират място в учебните предмети по математика, български език и литература, физическо възпитание и музика;
- Началните педагози използват играта с цел развитие концентрацията на внимание и улесняване усвояването на учебния материал от учениците по различните учебни предмети.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Глеман, М., Т. Варга. Вероятност в играх и развлечениях. М., Просвещение, 1979
- [2] Елконин, Д. Психология на играта. С., 1984
- [3] Иванов, И. Интеркултурно образование. Изд. Аксиос, Шумен, 1999
- [4] Карагъзов, И., А. Гърбачева. Основи на дефектологията. Изд. Абагар, Велико Търново, 1995
- [5] Петровский, А. В. Психология и время. Спб.: Питер, 2007
- [6] Терзийска, П. Децата със специални образователни потребности в общата образователна среда. Благоевград, 2012
- [7] Шапиро, Л. Как да възпитаваме дете с висок емоционален коефициент. С., 1999
- [8] Шьонфелдер, Х. Как да помогнем при ученето. С., 1990

**RISK BEHAVIOUR FACTORS AMONG STUDENTS AT THE AGE OF 14 – 18
YEARS IN RUSSE REGION**

Nikola Sabev, Ph. D.

Bulgaria, “Angel Kanchev” Russe university, Faculty of public health and health cares
nikola_sabeff@abv.bg

Abstract: Within the period of recent years there has been a steep in the negative tendencies in the health demographic indices of the population of the Republic of Bulgaria. The bearers of the main significance on health related mortality are chronic non contagion diseases, including illnesses of the blood circulation organs, tumors, illnesses of the respiratory and digesting systems as well as traumatism. The situation is similar in other European countries as well as all over the world, which makes many national and international organizations to search for methods to overcome this increasing medical social problem. Due to the broadening of the epidemic parameters of the chronic non contagion diseases, their negative influence on the modern social economic development is increasing. Phenomena like misery, massive urbanization, globalization and aging of the population are important factors which bring to the further spreading of this epidemic. There has been observed an increase in the frequency of the spreading of risk factors concerning younger people from lower age categories. The majority of the health systems especially in the developing countries are not ready enough to react immediately and effectively to the increasing health needs of the population to cope with the consequences of the chronic non contagion diseases. The implementation of individual treatment or purely medical approaches for a positive affect on the current situation of the growth and importance of the upper mentioned diseases, are proved to be not so effective. On the base of different and multiple research works, it has been proved that there have been general risk factors, associated with the predominant part of the chronic diseases, which is mainly provoked by the lifestyle. Other risk factors are not eliminated – biological, psycho-social and environment factors. But the expectations of the greater part of the society are that the decline of the behavior factors – smoking, more consumption of alcohol, hypodinamia, irrational diet, high degree of psycho social stress, will diminish the suffering and mortality from the basic classes of chronic non contagion diseases and effectively will lower their strength for the individuals and their populations. Similar result will be possible with the implementation of prophylactic programs with the participation of big range of social groups, structures and organizations as well as of the whole population under the methodological instructions and control of the health professionals.

Keywords: risk factors, smoking, alcohol, psychoactive substances, health determiners.

**ПОВЕДЕНЧЕСКИ ФАКТОРИ НА РИСКА СРЕД УЧЕНИЦИ НА ВЪЗРАСТ 14-18
Г. В ОБЛАСТ РУСЕ**

Никола Събев, д.м.

Република България, Русенски университет „Ангел Кънчев“, Факултет „обществено здраве и здравни грижи“, nikola_sabeff@abv.bg

Резюме: През последните години се наблюдава задълбочаване на негативните тенденции в здравно-демографските показатели на населението в Република България. Носители на основната тежест сред болестно-свързаната смъртност са хроничните неинфекциозни заболявания, включващи основно болести на органите на кръвообращението, злокачествени новообразувания, болести на дихателната и храносмилателната система и травматизъм. Подобна е ситуацията и в други европейски страни, както и по света, което ангажира редица национални и международни структури с преодоляването на този нарастващ се медико-социален проблем. Нарастването до епидемични параметри на хроничните неинфекциозни заболявания увеличава тяхното негативно влияние върху съвременното социално-икономическо развитие. Явления като бедност, масова урбанизация, глобализация и застаряване на населението са важни фактори, допринасящи за допълнителното разпространение на тази епидемия. Налице е и нарастване на честотата на разпространение на рисковите фактори, свързано с обхващане на все повече млади хора от по-ниски възрастови категории. Болшинството здравни системи, особено в страните в преход, не са достатъчно подготвени да отговорят своевременно и ефективно на нарастващите здравни потребности на населението по отношение на преодоляване на последиците от хроничните неинфекциозни заболявания. Прилагането на самостоятелни лечебни или чисто медицински

подходи за положително повлияване на възникналата ситуация, свързана с разрастването и значението на изброените класове болести се оказват с недостатъчна ефективност. На базата на разностранни и многобройни проучвания се счита за доказано, че са налице общи фактори на риска, асоциирани с преобладаващата част от хроничните болести, които се свързват основно с начина на живот. Не се отричат безспорно и останалите рискови фактори - биологични, психосоциални и фактори на околната среда, но очакването на по-голямата част от обществото е, че ограничаването на поведенческите фактори на риска – тютюнопушене, злоупотреба с алкохол, хиподинамия, нерационално хранене, високо ниво на изпитван психосоциален стрес, би намалило заболяемостта и смъртността от основните класове хронични неинфекциозни болести и значимо би снизило тяхната тежест за индивидите и техните популации. Подобен резултат би бил възможен чрез внедряване на профилактични програми с включване на широки обществени слоеве, структури и организации, както и на цялото население, безспорно под методическото ръководство и контрол на здравните професионалисти.

Ключови думи: рискови фактори, тютюнопушене, алкохол, психоактивни субстанции, здравни детерминанти

1. УВОД

Основните здравни детерминанти са представени от комплексното действие на различни фактори: наследственост, околна среда, състояние на медицинските и здравни служби, начин на живот. В последните години относителната тежест на поведенческите фактори нараства и има водещо значение при определяне на здравния статус на населението. Този факт придобива още по-голяма важност сред децата и подрастващите, особено в ученическа възраст.

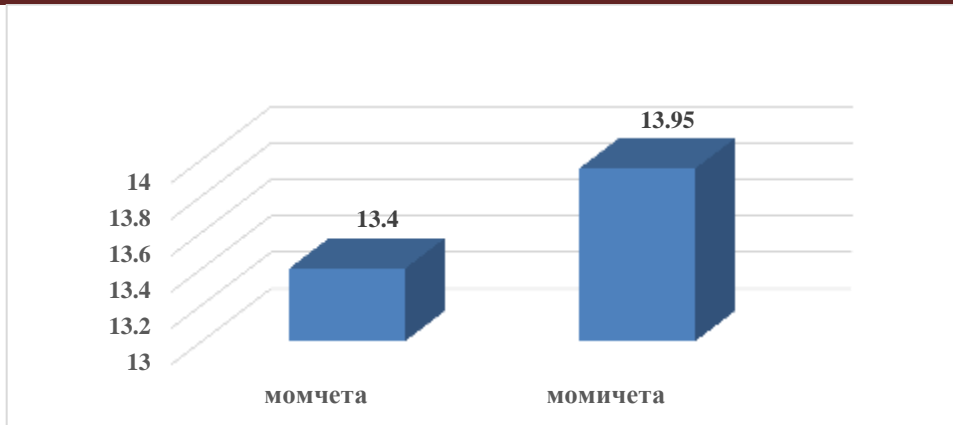
Целта на представеното проучване е да покаже честотата на някои поведенчески рискови фактори, връзката им с пола и възрастта на респондентите, както и зависимостите между тях.

Структурата на анкетните карти за интервюиране на изследваните е на модулен принцип, съобразно характера на изследваната тема. Това се обуславя от изискването за постепенно навлизане в темата от страна на респондента, за да не се предизвика снижаване на вниманието и интереса в хода на интервюто. В структурата на въпросниците са включени следните 4 модула: Част 1 – тютюнопушене; Част 2 – употреба на алкохол; Част 3 – употреба на психоактивни вещества; Част 4 – лични данни. Съдържанието на включените в отделните модули въпроси е съобразено с препоръчваните от Протокола на СИНДИ примерни въпросници, с оглед осигуряване на максимална по степен съпоставимост на получените данни с тези на други участващи в програмата. Почти всички въпроси са от затворен тип, изискващи само един отговор. Няколко са изключенията, даващи възможност за два и повече отговора. Средната дължина на скалата за отговори е с 4-5 варианта на отговор.

Набиране на данни и статистическа обработка на информацията. Анкетата е проведена сред 7908 ученика на възраст 14-18 навършени години в учебните заведения на област Русе, което представлява почти 100% обхващане на този възрастов диапазон. Събраната първична информация е проверена, кодирана и въведена в компютърна база данни. Първичната групировка се реализира с максимална детайлност. Информацията от изследването е обработена с помощта на специализиран пакет SPSS/for Windows.

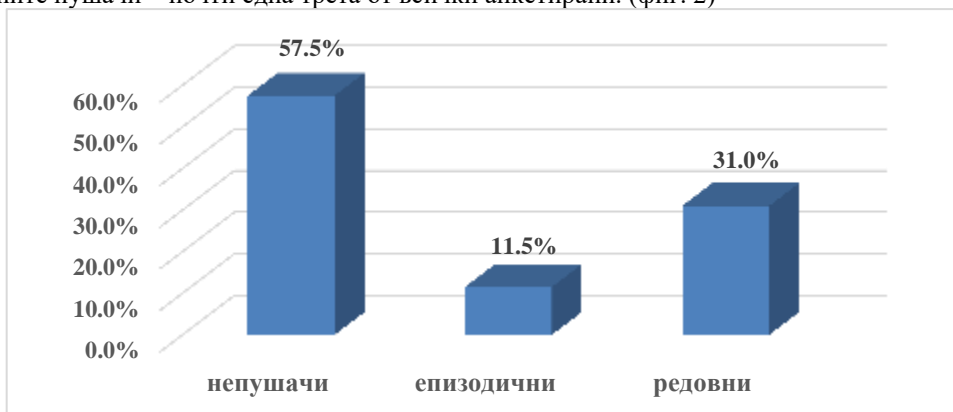
2. РЕЗУЛТАТИ

Един от често срещаните и бързо разпространяващи се фактори на риска е свързан с тютюнопушенето. Проучването показва ниска възраст на пропушване при двата пола, като „стартът“ на момичетата е малко по-късен в сравнение с момчетата (почти на 14 г. срещу 13 г. и 4 мес. при момчетата). (фиг. 1)

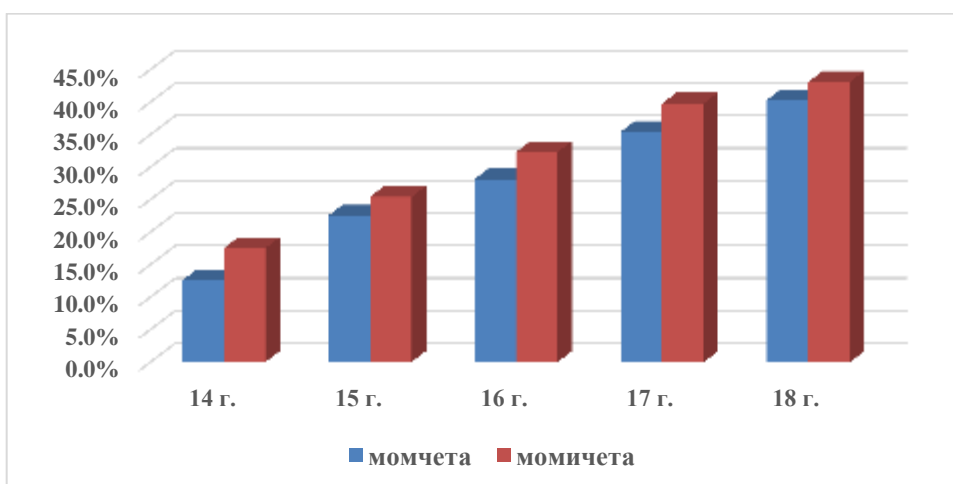
фиг. 1

Разпространението на пушенето е представено в три категории – непушачи, епизодични пушачи (пушещи, но не ежедневно) и редовни пушачи (ежедневно пушещи). Намери се висока честота на редовните пушачи – почти една трета от всички анкетирани. (фиг. 2)

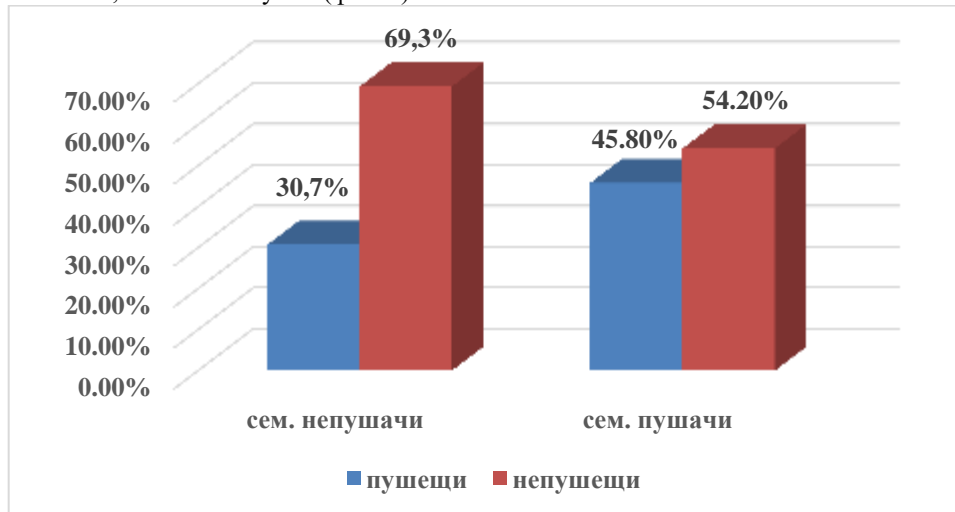
фиг. 2

Забелязва се трайна и значима тенденция за нарастване на относителния дял на редовните пушачи с нарастване възрастта на изследваните лица при двата пола. Това явление е по-силно изразено при момичетата. (фиг. 3)

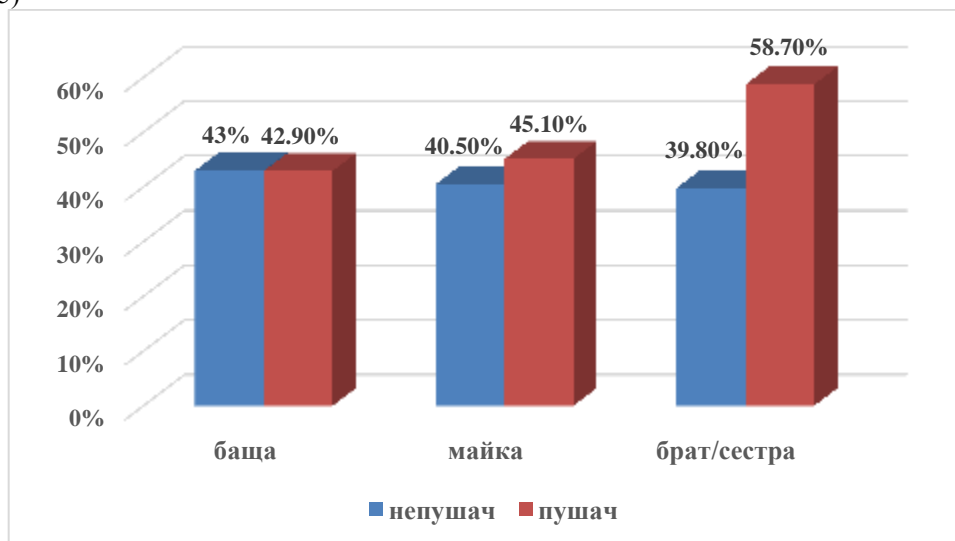
фиг. 3

Проучването показва зависимост между тютюнопушенето и семейната среда. В семейства на непушачи относителният дял на пушещите деца е статистически значимо по-нисък в сравнение с техния дял в семейства, в които се пуши. (фиг. 4)

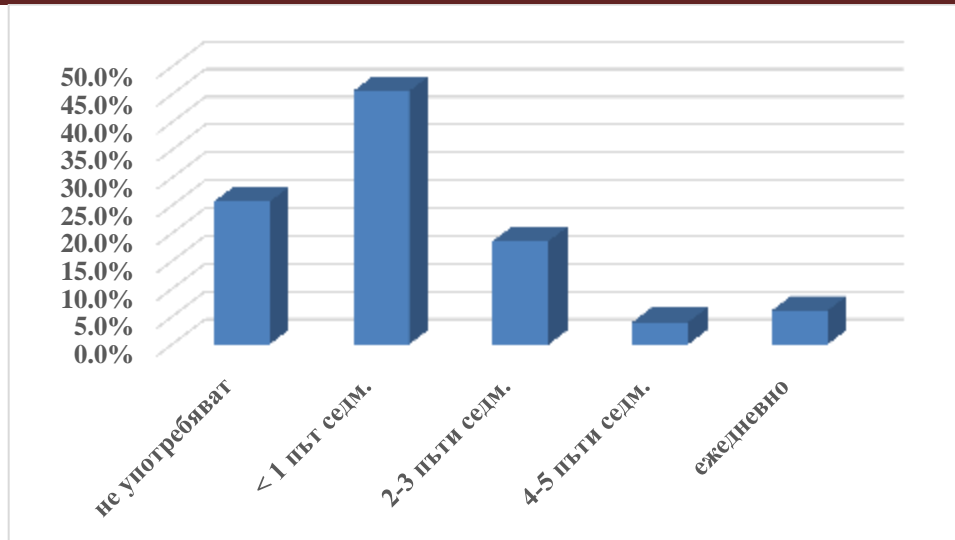
фиг. 4

Направено бе и сравнение за влиянието на отделните членове на семейството върху изявата на този рисков фактор у респондентите. Оказа се, че с най-голямо влияние е наличието на брат или сестра пушачи, следвано от майка-пушач, докато при пушещ баща не се намери връзка с пушенето у децата. (фиг. 5)

фиг. 5

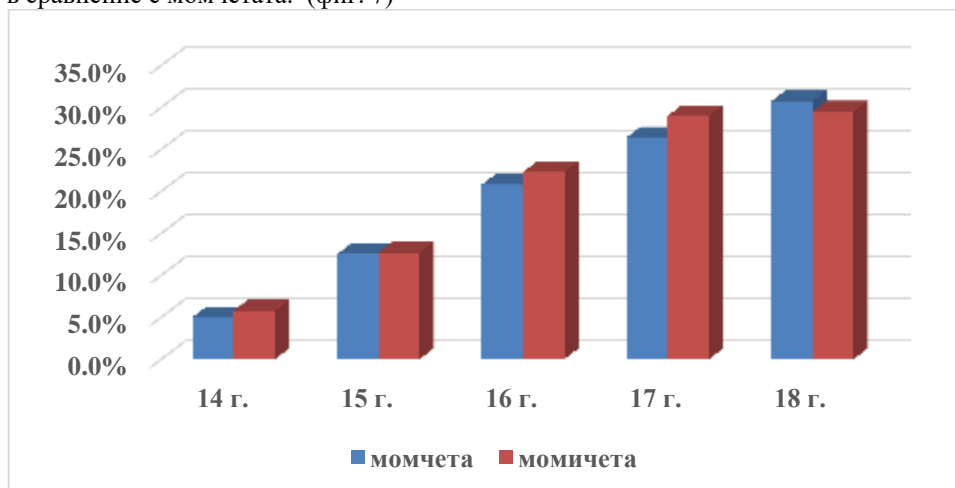
Изследвана бе седмичната честота на прием на алкохол сред учениците. Проучването показва, че само $\frac{1}{4}$ от анкетираните не употребяват алкохол. С най-висок относителен дял са рядко пиещите – под 1 път седмично, следвани от тези, които пият 2-3 пъти седмично. (фиг. 6)

фиг. 6

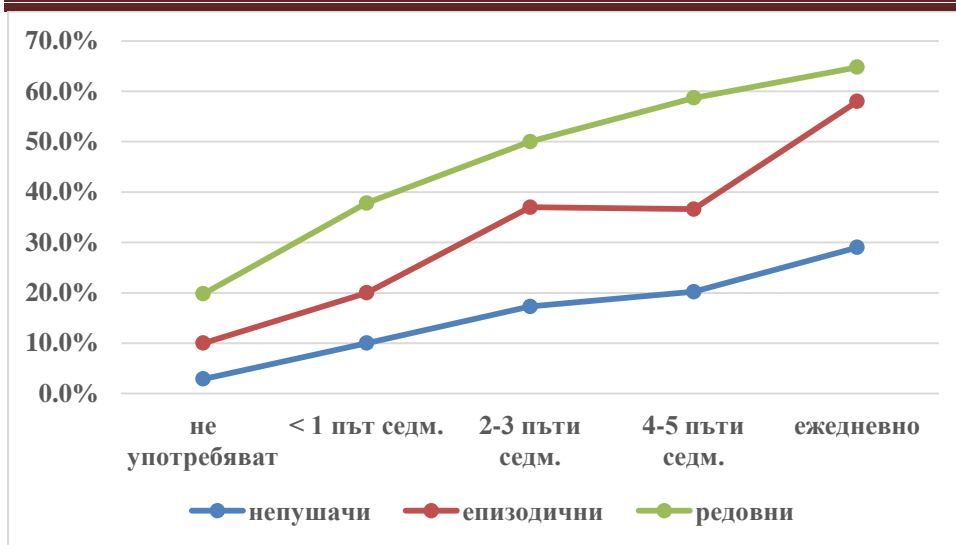
По този показател се намери разлика у двата пола. При момчетата се забелязва трайна тенденция за нарастване на седмичната честота на употреба на алкохол с нарастване на възрастта, особено за категорията >5 пъти седмично при спадане на относителния дял на непиещите. При момичетата също намалява относителният дял на непиещите с нарастване на възрастта, но дялът на тези, които пият >5 пъти седмично се запазва относително постоянен, като дори спада в последната възрастова категория. Показателят установи същата зависимост от семейната среда както при тютюнопушенето. В семейства, в които се пие, относителният дял на пиещите деца е значимо по-висок.

Проучването показва, че 21,4% от анкетираните лица от двата пола са употребявали наркотични вещества. С нарастване на възрастта на респондентите, нараства и относителният дял на употребявалите психоактивни субстанции, като при момчетата в последната възрастова категория този показател е по-нисък в сравнение с момчетата. (фиг. 7)

фиг. 7

Интерес представлява изследването на разпределението на употребяващите психоактивни субстанции във връзка с тютюнопушенето и седмичната кратност на алкохолна консумация. Установи се, че с нарастване на честотата на седмичния прием на алкохол, нараства и относителният дял на употребяващите наркотици в трите категории – непушачи, епизодични и редовни пушачи, като най-силно тази тенденция е изразена при редовните пушачи. (фиг. 8)

фиг. 8

3. ИЗВОДИ

Представеното проучване показва тревожни резултати, свързани с употребата на тютюневи изделия, алкохол и психоактивни субстанции. Ниска е възрастта на пропушване, висок е относителният дял на редовните пушачи, както и на често и ежедневно пиещите. Висока е честотата на употреба на наркотици, която нараства с възрастта на изследваните лица. Тези данни, съпоставени с влошаващите се здравни и демографски показатели следва да бъдат сериозен сигнал към отговорните институции и към цялата общественост за засилване на здравно-промотивните възпитателни дейности, насочени най-вече към изключително крехката и чувствителна възрастова категория – тази на децата и подрастващите в училищна възраст.

**TRAINING IN CLINICAL IMMUNOLOGY AS A NECESSITY IN BACHELOR
CURRICULUM OF MEDICAL LABORATORY ASSISTANT**

Rumyana Lokova

Medical Faculty, Trakia University, Stara Zagora, Laboratory of Clinical Immunology, University Hospital "Prof. Dr. St. Kirkovich"- Stara Zagora rumqnalokova@abv.bg

Pavlina Teneva

Medical College - Trakia University, Stara Zagora pl.teneva@abv.bg
Republic of Bulgaria

Krasimira Halacheva

Medical Faculty, Trakia University, Stara Zagora, Laboratory of Clinical Immunology, University Hospital "Prof. Dr. St. Kirkovich" khalacheva@mf.uni-sz.bg,

Abstract: In the process of learning, students need to acquire not only knowledge and skills but also to form certain qualities, important for the professional activities. In various diagnostic laboratories, one of which is the Laboratory of Clinical Immunology are created conditions for a proper model and style of work. Work in immunological laboratory requires specific knowledge and practical skills that are acquired through specialized theoretical and practical training of students only in the course of Clinical Immunology.

Aims: opinion survey of students in "Medical laboratory" about the need of training in Clinical Immunology.

Materials and Methods: An opinion poll among students of specialty "Medical laboratory" with applied method - Direct group inquiry in strict compliance with the principles of voluntary and anonymity.

Results: The results show that students appreciate and find the knowledge gained from free electives Clinical Immunology useful, but insufficient because of the short duration of training. The majority of students recommended improving training to increase the number of hours of Clinical Immunology.

Conclusions: It is appropriate that the opening of the discussion adjustment of curriculum for the specialty "Medical laboratory" with a view to introduce the discipline immunology in the unified state requirements.

Keywords: immunology, curriculum, laboratory technicians.

INTRODUCTION

In line with European strategies for development of the labor market in the European Union, current and future medical professionals should be prepared to implement innovation in their professional activity. To meet the growing demands of the market of medical services they need to be motivated to continuously acquire new knowledge and skills. For this aim, training of students must use a variety of methods, forms and means. They must create conditions to build proper models and style of work in different diagnostic laboratories, one of which is the Laboratory of Clinical Immunology. In the training process, it must be learned not only knowledge and skills but also to be formed certain qualities important for professional activities.

Quality and availability of modern diagnostic and scientific methods in the field of clinical immunology are continuously increasing with the advent of new technologies, the use of digital processing and memorizing information. Work in immunological laboratory requires specific knowledge and practical skills that are acquired through specialized theoretical and practical training of students in Clinical Immunology. This requires largely enrichment and improvement of theoretical and practical knowledge of medical technicians.

Laboratory of Clinical Immunology at the University Hospital "Prof. Dr. Stoyan Kirkovich" Stara Zagora meets the requirements of the Medical Standard in Clinical Immunology (1) and is the basis for practical training, practical training and internship of students from professional direction which is "Health care" to a degree of professional Bachelor on specialty "Medical laboratory" (2).

Modern lines of training of this kind specialists include organizing and conducting educational and educational process according to one state requirements in Bulgaria and European requirements based on experience and traditions of medical education in the country in implementation of health education medical standards.

According to the Ordinance on uniform state requirements for acquiring higher education in the specialty "Medical laboratory" of professional direction "Health care" to a degree "professional bachelor", adopted by Decree № 238 /26.09.2008 the Council of Ministers of Republic of Bulgaria, the course Immunology is not provided (3).

In connection with this, in 2012. Medical College, Stara Zagora was revealed free electives (SID) Clinical Immunology. Our goal was to develop a curriculum Clinical Immunology as elective course. Based on this

program to be proposed to the inclusion of clinical immunology, as a mandatory course in the curriculum for "Medical laboratory assistant".

Course content Clinical Immunology:

COURSE

The lectures provided by the curriculum are divided into the following topics:

- Immunity - definition, types and shapes. Nonspecific and specific immunity. Immune system - organs of the immune system. Cells of the immune system - ontogenesis of blood cells. Key populations and subpopulations of lymphocytes - T, B lymphocytes and NK cells. Immune response. Primary and secondary immune response.
- Antigens - structure, types, alloantigens - blood group antigens ABO system, Rh system autoantigens. Antibodies - structure, classes and function. Mechanism of action of the antibodies.
- immunodiagnostics. The antigen-antibody reactions. Use of the antigen-antibody reaction in the immunodetection. Immunological methods.
- immunopathology and clinical immunology - Diagnosis immunodeficiencies - primary and secondary (AIDS), autoimmune and allergic diseases.

practicals

- Methods for the Study of humoral immunity: determination of immunoglobulins, complement, acute phase a protein, cytokines, monoclonal immunoglobulins and cryoglobulins - immunodiffusion, immunoelectrophoresis, immunofixation, nephelometry, turbidimetry, enzyme immunoassay
- Methods for the determination of autoantibodies: ANA, ANA-typing, rheumatoid factor, anti-antibodies kardiolipinovi - immunofluorescence microscopy, nephelometry, turbidimetry, enzyme immunoassay (ELISA, Immunoblot)
- Methods for the study of cellular immunity: immunophenotyping, phagocytosis, oxygen blast
- Methods for separating blood cells - principles of separation with Ficoll and fluorescence activated cell sorter
- Procedures for measuring lymphocyte activation - microscopic, flow cytometric, radioimmunoassay

The course of Clinical Immunology aims to provide knowledge and practical skills in the field of medical immunology. To utilize mandatory minimum knowledge of basic and clinical immunology with emphasis on the laboratory immunology and immunodiagnostics. To acquire practical skills to perform basic immunological analyzes. Discuss the principles of organization and tasks of the laboratory of clinical immunology. The program is consistent with the need for basic knowledge in immunology and clinical immunology professional bachelors of specialty medical laboratory and the acquisition of practical skills to prepare for work in immunological laboratories. After successfully completing the course, students should have knowledge about the basic principles and mechanisms of action of the immune system in normal and pathological, to know the basic principles of immunodetection and organization of the immunological laboratory.

In light of these facts we aim: 1) study the opinion of students trained in SID Clinical Immunology on the need for training 2) preparing a reasoned proposal for the introduction of clinical immunology, as a compulsory subject in the curriculum of "Medical laboratory. "

MATERIALS AND METHODS

An opinion poll among 32 students from specialty "Medical laboratory assistant" with applied method - Direct group inquiry in strict compliance with the principles of voluntary and anonymous. When processing data used mathematical and statistical methods enabling real evaluation of the data.

RESULTS AND DISCUSSION

After completion of the course Clinical Immunology students express their opinion on whether conducted training available to them level. 91% of respondents answered positively to the question, and only 9% think that training was not accessible level. (Fig. 1)

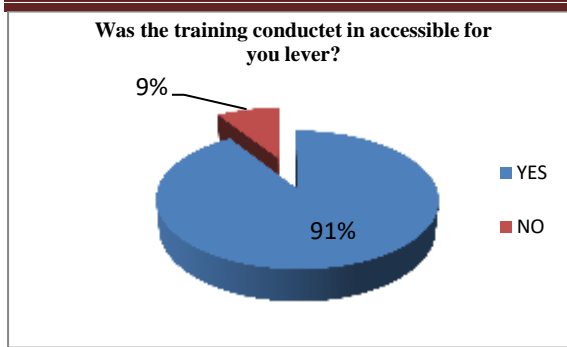

Fig.1 Accessible level of training

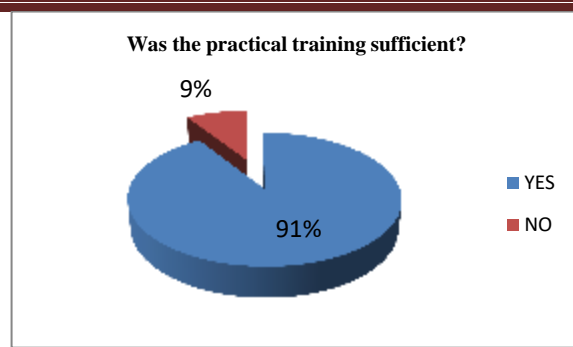

Fig.2 Practical training

A significant number of surveyed students (91%) believe that the practical focus during the course was sufficient (Fig. 2). Practical training has a number of specific features and advantages, the use of which leads to build important skills and techniques. Through practical activities students need gradual, consistent and available to form professional skills and habits, commitment to the profession and responsibility to human health.

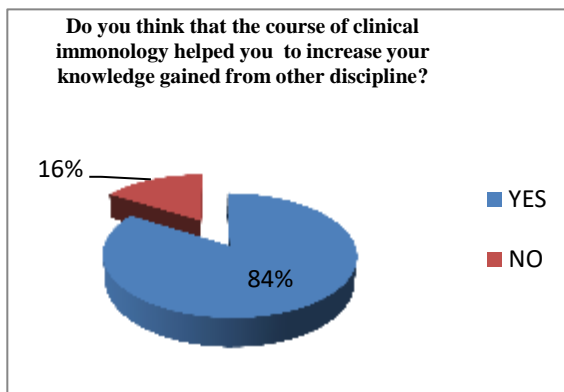

Fig.4 Benefit from the knowledge gained

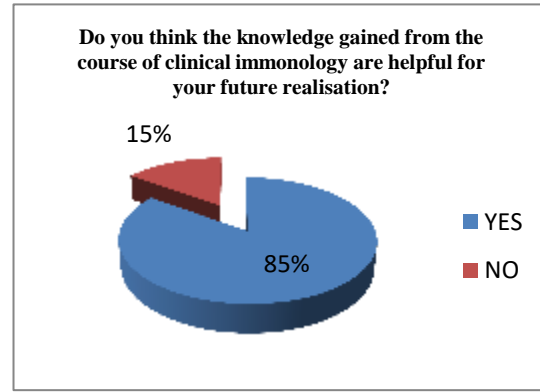

Fig.3 Increasing the knowledge gained from other disciplines for future realization

By responding to the third and fourth question emphatically expressed the opinion of the majority of students. They state that the course of Clinical Immunology has helped them to increase their knowledge acquired from other disciplines and this knowledge will be useful for their future realization (Figure 3 and Figure 4).

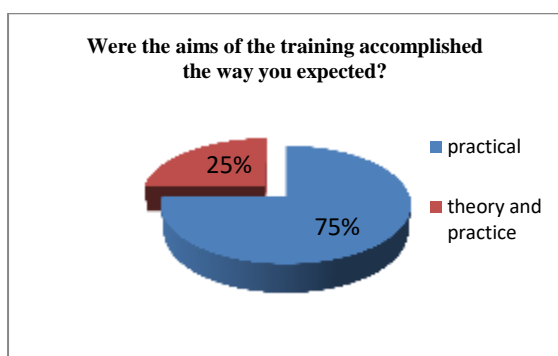

Fig.5 Accomplishing the aims of immunology training

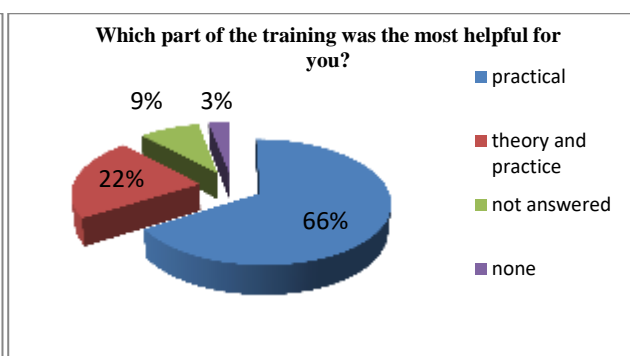

Fig.6 Benefit from the training in clinical immunology

Therefore as no surprise and the answer to the fifth question, which according to the expectations of students on achieving the objectives of training in Clinical Immunology justified by the majority of respondents 75% (Fig. 5). Guarantee the quality of students' education is the application of knowledge - theoretical and practical skills in educational and practical bases. So improve the professional competence of future medical technicians and

ensure implementation in a real working environment. That is not surprising and answer seven. 66% of students responded that the practice has been most useful to them, while 22% believe the theory as part of their training has been useful (Figure 6).

It is noteworthy that the majority of students (62%) the duration of the course as insufficient (Figure 7). According to the curriculum are provided: - forms of lecture-handling workload of 20 hours - 10 hours of lectures and 10 hours exercises - forms of extracurricular work - for self-monitoring and izpita- 5:00.

Logical consequence of the previous question is emphatically expressed by the interviewed students desire for greater workload of training in Clinical Immunology. The opinion of students that need extra hours of theory and more practice Clinical Immunology (Fig. 8).

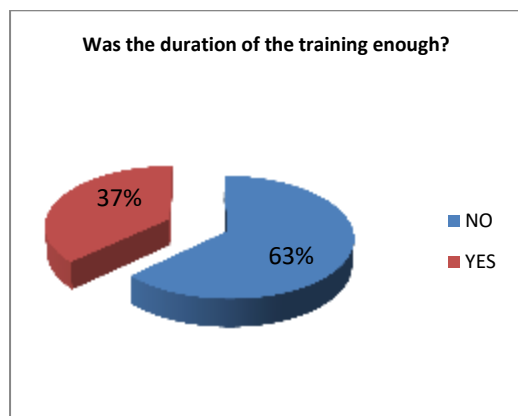

Fig.7 Duration of training in clinical immunology

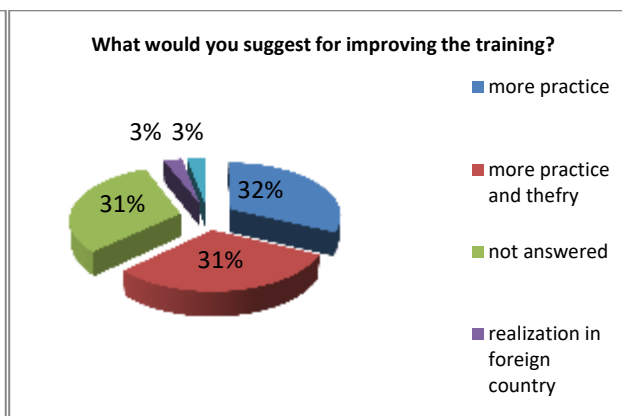

Fig.8 Suggestions for improving the training in clinical immunology

CONCLUSION

On the basis of the findings of the inquiry can draw the following conclusions:

- Specialized theoretical and practical training in Clinical Immunology is not provided in the curriculum for the specialty "Medical laboratory assistant" and is not performed in any of the other subjects. Without training in clinical immunology laboratory medical graduates remain inadequately prepared for clinical practice regarding immunodetection.
- It is appropriate for opening a discussion adjustment of curricula for specialty "Medical laboratory assistant" with a view to introducing the course "Clinical Immunology" In a state requirements for acquiring higher education in "Medical laboratory assistant" of professional field "Health Care" a degree "Professional Bachelor" (3).

REFERENCES

- 1) Ministry of Healthcare, Bulgaria. Decree № 44 of 26.08.2010g. to promote the medical standard "Clinical Immunology" SG. No. 68 of 31.08. 2010.
- 2) Ministry of Healthcare, Bulgaria. Order № RD-01-168 of 11.06. 2012., Pursuant to Art. 89a of the Hospitals Act in conjunction with Art. 33 para. 7 and art. 1, item 1 of Decree №18 from 20. 06. 2005. criteria, indicators and methodology for accreditation of medical institutions and decision of the Accreditation Council (protocol 4.15. 05. 2012).
- 3) The Council of Ministers of Bulgaria. Decree № 238 /26.09.2008 Prom. SG. No. 87 of 26. 09. 2008.

**TRAINING IN PATHOLOGY IN MEDICAL UNIVERSITY – PLOVDIV
THROUGH THE EYES OF THE STUDENTS – 30 YEARS OF EVOLUTION OR
STAGNATION?**

Iliya Bivolarski

Department of General and clinical pathology and forensic medicine, Medical University – Plovdiv
iliya_bivolarski@abv.bg,

Desislava Bozhkova

Department of General and clinical pathology and forensic medicine, Medical University – Plovdiv
desislava_lapteva@abv.bg

Vanina Mihaylova

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv
Department of Preventive Medicine, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv
vanina_delfi@abv.bg

Abstract: In the Department of Pathology at the Medical University – Plovdiv the student opinion on the quality of the training in the discipline is traditionally investigated. This feedback serves for reevaluation of the educational teaching and introduction of new useful methods and tools for training. Within the current pedagogical and psychological studies in the mid-80s of last century, with increasing pace in the foreground appears the communication phenomenon between teacher and student occupying a central place in researches in this field. A survey among 153 students was conducted at that time in MU – Plovdiv looking for an answer to the question "What is the main measure of the quality of education?". The results confirmed the leading role of the teacher. The largest number of students appreciated the qualities of teachers of professional, moral and ethical character. The autopsy is a major teaching method in teaching pathology. In recent years, worldwide there is a reduction of direct sectional observation and substitution with eautopsy. Two-thirds of respondents found the exercises entertaining and awaking interest in the discipline and lectures - logically built and well illustrated. The majority of students (over 72% of all respondents and 84% of excellent students) took into account the benefits of drawing in notebook protocols. After nearly 30 years (2014) was performed a similar detailed survey among 573 students at MU – Plovdiv, covering many aspects of training in pathology. Regarding the practical exercises was registered considerable progress. The majority of respondents believed that practical exercises provide answers to many questions (56.60%), followed by those who noted that they learn interesting and useful things (56.60%) and that the exercises pass imperceptibly (12%). There was no change in the attitude of students towards drawing and coloring of microscopic images. This practical priyom aims to engage their involuntary memory in memorizing images. At the same time students considered as a useful source of information school boards and posters created on the same principle. This dichotomy of students attitudes retain the right of the teacher to choose, as a leader in the learning process. The comparison between the answers of respondents from both surveys about the key components of training in pathology in MU – Plovdiv showed identical results on some aspects of teaching and dynamics in students opinion in relation to other elements of the discipline.

Keywords: training in pathology, practical exercises in pathology, lectures in pathology, textbooks of pathology.

**ОБУЧЕНИЕТО ПО ПАТОЛОГИЯ В МУ-ПЛОВДИВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА
СТУДЕНТА – 30 ГОДИНИ ЕВОЛЮЦИЯ ИЛИ СТАГНАЦИЯ?**

Илия Биволарски

Катедра по Обща и клинична патология и съдебна медицина, МФ, МУ-Пловдив, България
iliya_bivolarski@abv.bg

Десислава Божкова

Катедра по Обща и клинична патология и съдебна медицина, МФ, МУ-Пловдив, България
desislava_lapteva@abv.bg

Ванина Михайлова

Катедра по Управление на здравните грижи, ФОЗ, МУ-Пловдив, България
Катедра по Превантивна медицина, ФОЗ, МУ-София, България vanina_delfi@abv.bg

Резюме: В Катедрата по патология в МУ-Пловдив традиционно се проучва студентското мнение относно качеството на обучение по дисциплината. Тази обратна връзка служи за преоценка на учебно-преподавателската дейност и въвеждане на нови полезни методи и средства при обучението. В рамките на актуалните педагогически и психологически проучвания към средата на 80-те години на миналия век, с нарастващ темп на преден план се появява комуникационния феномен между преподавател-студент, заемащ централно място сред научните изследвания в тази сфера. Анкетно проучване сред 153 студента, проведено по това време в МУ-Пловдив търси отговор на въпроса „Кое е основното мерило за качеството на обучението?”. Резултатите потвърждават водещата роля на преподавателя. Най-голям е броят на студентите, които ценят качества на преподавателите от професионален и морално-етичен характер. Аутопсията десетилетия е основен учебен метод в обучението по патология. През последните години в световен мащаб се наблюдава редуциране на прякото секционно наблюдение и заместването му с eautopsy. Две трети от респондентите намират упражненията за занимателни и събуждащи интереса към дисциплината, а лекциите – логично построени и добре онагледени. Болшинството от студентите (над 72% от всички респонденти и 84% от отличниците) отчитат ползата от рисуването в протоколните тетрадки. След почти 30 години (2014г.) е проведено подобно детайлно анкетно проучване сред 573 студента в МУ в Пловдив, обхващащо множество аспекти на обучението по патология. Относно провеждането на практическите упражнения понастоящем се отчита значителен прогрес. Преобладаващата част от респондентите смятат, че практическите упражнения дават отговори на много въпроси (56,60%), следвани от тези, които отбелязват, че научават интересни и полезни неща (56,60%) и упражненията минават неусетно (12%). Липсва промяна в отношението на студентите към рисуването и оцветяването на микроскопските образи. Този практически прием цели да ангажира неволевата им памет при запаметяването на образите. В същото време студентите преценят като полезен информационен източник учебните табла и постери, създадени на същия принцип. Това раздвояване на нагласите на студентите запазва правото на избор на преподавателя, като водещ в процеса на обучение. Сравняването на отговорите на респондентите от двете анкетни проучвания относно основните компоненти от обучението по патология в МУ-Пловдив показва идентични резултати за някои аспекти на преподаването и динамика в студентското мнение спрямо други елементи от обучението по дисциплината.

Ключови думи: обучение по патология, практически упражнения по патология, лекции по патология, учебни помагала по патология.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Катедрата по патология в МУ-Пловдив традиционно се проучва студентското мнение относно качеството на обучение по дисциплината. Тази обратна връзка служи за преоценка на учебно-преподавателската дейност и въвеждане на нови полезни методи и средства при обучението.

В рамките на актуалните педагого-психологически проучвания към средата на 80-те години на миналия век с нарастващ темп на преден план се появява комуникационния феномен между преподавател-студент, заемащ централно място сред научните изследвания в тази сфера [1].

Аутопсията от векове е важна част от медицинското образование. Тя осмисля знанията и практическите умения на студентите по медицина, спомага за развитие на уважение, съчувствие и състрадание към пациентите. Участието в аутопсията не може да бъде заменено пълноценно от виртуални секционни наблюдения, поради изключване на тактилноста, обонянието и слуха, което ограничава цялостното сетивно възприятие на студента [7].

В световен мащаб през последните няколко години се забелязва тенденция към редуциране на текстовите описания в учебниците по патология, за сметка на визуалните средства. Личният контакт между преподаватели и студенти намалява и се заменя с електронни форми на дистанционно обучение. Личността на преподавателя моделира възпитаниците му не само професионално, но което е особено важно за хуманитарните дисциплини – и морално.

ЦЕЛ: Сравняване на две анкетни проучвания на студентското мнение, проведени през 1985 и 2014 год., с анализ на резултатите в контекста на промените в обучението по патология в МУ-Пловдив за 30-годишен период.

2. МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Участници в проучването са две групи студенти, обучавани в Катедрата по Обща и Клинична патология, МУ-Пловдив. Първата група се състои от 153 студента, анкетирани през 1985 година. Втората група обхваща 573 студента, анкетирани през 2014 година. Анкетата е доброволна и анонимна.

Обект на изследване са: мнения, оценки и потребности по дисциплината „Обща и клинична патология“ на студентите, обучавани в едноименната Катедра на МУ-Пловдив през 1985 и 2014 г.

Предмет на изследване са количествени и качествени характеристики на: мотивацията на студентите в МУ-Пловдив, техният успех и интерес към патологията, оценка на нейната значимост и приложение, мнението им за учебните помагала, лекционния курс и учебно-практическите занятия на Катедрата.

Въпросите от анкетните карти са тематично групирани с цел получаване на комплексна информация относно основните компоненти от обучението по патология в МУ-Пловдив. Подборът на резултативните признаци цели получаване на информация за:

I. Профил на обучаемия студент по отношение на неговата мотивация, цели и натрупаните до този момент знания; проблемите при обучението му, неговата удовлетвореност и преценка за мястото на патологията в медицинското образование.

II. Качество на обучението – практически упражнения, лекции, учебници, учебни помагала, интернет базирано обучение, компютъризация на обучението (учебни компакт-дискове), извънаудиторни форми (кръжок), тестове и семинарии, изпити, в сравнение с други дисциплини.

III. Възприемане на класическите методи и средства на обучение – музейни препарати, микроскопскибирки, демонстрация на аутопсия.

3. РЕЗУЛТАТИ

Мнения за ползата от наблюдаването на аутопсии

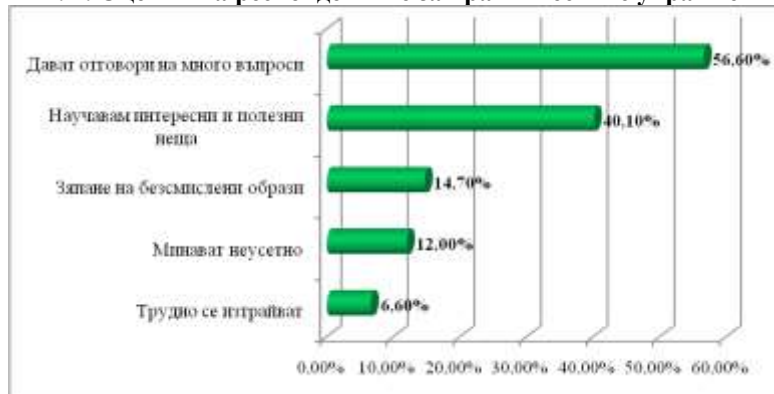
В проведената през 80-те години анкета в Катедрата 57% от студентите, най-вече отличниците, отчитат ползата от демонстрацията на некропични материали, 29% от студентите са отговорили отрицателно, а 14,5% от студентите не могат да преценят.

През 2014 г. по-голямата част от студентите намират аутопсията за задължителен елемент в тяхното обучение (64,50%) и смятат, че тя ще е необходима и за бъдещата им практика (24,20%). За съжаление, повече от 1/3 (38,10%) от тях нямат възможността да присъстват на обдукция по време на своето обучение по патология.

В проведената през 80-те години анкета в Катедрата две трети от анкетираните считат, че упражненията са занимателни и будят интерес към патологичната анатомия, а останалите са на противоположно становище. Отличните студенти имат подчертано критично отношение към лекциите и упражненията (36% от тях не ги намират за достатъчно интересни).

Относно провеждането на учебно-практическите занятия през 2014 г. се отчита значителен прогрес. Преобладаващата част от респондентите смятат, че практическите упражнения дават отговори на много въпроси (56,60%), следвани от тези, които отбелязват, че научават интересни и полезни неща (40,10%) и упражненията минават неусетно (12%). Негативните оценки варират от 6,6% (упражненията трудно се изтрайват) до 14,70% - преминават в „зяпане“ на безсмислени образи (фиг. 1).

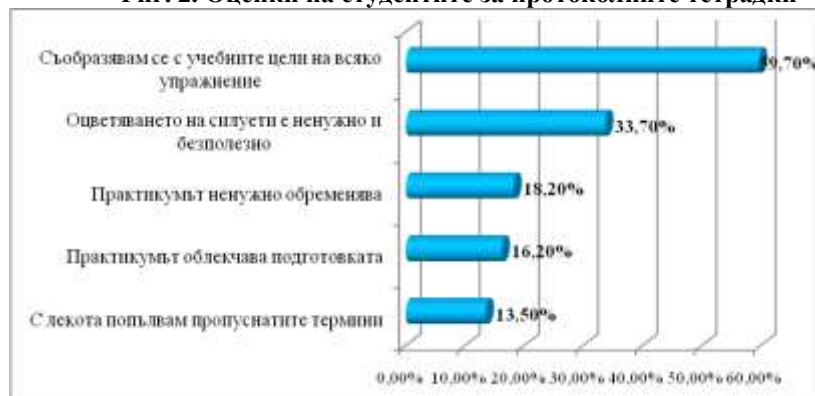
Фиг. 1. Оценки на респондентите за практическите упражнения

В проведената през 80-те години анкета в Катедрата болшинството студенти (72,06% от всички анкетирани и 84,6% от отличниците) отчитат ползата от рисуването на патологичните процеси в протоколните тетрадки, но само 56,1% намират за целесъобразно използването за тази цел на подготовените от Катедрата хистологични схеми.

През 2014г. една трета от анкетираните смятат за ненужно и излишно оцветяването на микроскопски силуети (Фиг. 2).

Фиг. 2. Оценки на студентите за протоколните тетрадки

Динамиката в мненията на двете анкетирани групи по отношение на основните педагогически средства в обучението по патология показва повишаване на интереса на студентите към аутопсиите и практическите занятия и негативна тенденция спрямо рисуването като педагогически похват (Фиг. 3).

Фиг. 3. Динамика в студентското мнение

Табл. 1. Средни оценки (от 0 до 6) за потребността от различни видове учебни помагала (по групи респонденти)

Нужда от допълнителни учебни помагала	Групи участници (Mean ± SE)				χ^2 (p)
	Медици ОП	Медици КП	ДМ	Контроли	
Терминологичен речник	3,78 ± 0,144	3,62 ± 0,185	4,64 ± 0,191	3,25 ± 0,148	106,634 (p<0.01)
Сборник с тестове (повече тестови въпроси)	3,99 ± 0,160	4,15 ± 0,196	4,83 ± 0,212	3,36 ± 0,146	85,062 (p<0.01)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

"Джобен" учебник	4,13 ± 0,148	4,55 ± 0,147	4,42 ± 0,223	4,11 ± 0,135	5,316 (p>0.05)
Издание на лекционния курс	4,71 ± 0,124	4,97 ± 0,128	5,28 ± 0,142	4,63 ± 0,122	10,914 (p<0.05)
Диагностичен атлас	4,52 ± 0,120	4,82 ± 0,129	4,76 ± 0,167	5,08 ± 0,107	23,481 (p<0.01)
Допълнителна информация	3,84 ± 0,123	4,06 ± 0,157	3,86 ± 0,225	3,85 ± 0,132	51,607 (p<0.01)
Сборник с учебни таблици и информация	4,10 ± 0,126	4,05 ± 0,170	4,34 ± 0,188	3,57 ± 0,125	85,129 (p<0.01)
Учебни клиничко - морфологични наблюдения (казуси)	4,68 ± 0,105	4,62 ± 0,147	4,43 ± 0,196	4,05 ± 0,127	125,037 (p<0.01)

По отношение на потребността от различни видове учебни помагала най-висока оценка получава издание на **лекционния курс**, следвано от **джобен учебник** (Табл. 1). При контролната група (практикуващи млади лекари) най-ниска оценка получават нуждата от **казуси** и **терминологичен речник**. Това е обяснимо, предвид вече постигнатите от тях теоретични познания и практически умения.

4. ОБСЪЖДАНЕ

Мнения за ползата от наблюдаването на аутопсии

През 80-те години на миналия век обдукции в Катедрата са извършвани ежедневно. Всички студентски групи тогава са присъствали многократно на аутопсии и са наблюдавали патологични промени на висцерирани органи, демонстрирани по време на лекции и практически упражнения.

Сравнително незначителна част от студентите днес имат възможността да присъстват на обдукция по време на своето обучение по патология. Този дефицит е компенсиран, макар и частично с разглеждането на тематични казуси по време на практическите упражнения.

Пред същия проблем са поставени медицинските университети Европа и Русия [2]. Машабно анкетно проучване в Обединеното кралство (23/28 медицински училища) прецени аутопсията като образователно средство, което все по-трудно може да се види [3]. Студентите считат, че макар и стресираща, аутопсията е полезен метод в медицинското образование и практика и за обществото като цяло [4]. За целите на обучението липсата на аутопсии поради масовото „освобождение“ от обдукция на труповете на починали в болницата, може да бъде компенсирано чрез присъствие на съдебно-медицински аутопсии [5] и наблюдение на виртуални аутопсии [6].

Втората по критичност тема в студентските анкети са затрудненията им при подготовката за **учебно-практическите занятия**. Ранното изучаване на патологията, преди клиничните дисциплини, води до лавинообразно натрупване на термини. Това, съчетано с липсата на клинични представи за болестите, създава сериозни затруднения при подготовката на студентите. Недостатъчната координация на учебната програма с други дисциплини касае и хистологията, която студентите смятат, че са забравили.

Рисуването на наблюдаваните микроскопски картини или оцветяването на техни силуети в протоколните тетрадки се приема от 2/3 от студентите от двете анкетирани групи. Това означава, че няма промяна в отношението на студентите към този практически прийом, който ангажира неволната им памет при запаметяването на образите. В същото време всички студенти единодушно преценят като полезен информационен източник учебните табла и постери, създадени на същия принцип. Това раздвояване на нагласите им запазва правото на избор на преподавателя, като водещ в процеса на обучение.

През 2014 г. нараства броят на студентите, които отчитат необходимостта от присъствие на аутопсии. Това може да се обясни с редуцирания брой обдукции през последните години. Повишеният интерес към упражненията на същата група се дължи и на отличното материално-техническо обезпечаване на учебния процес с многобройни аудио-визуални средства. Те са вероятна причина и за намаления интерес към рисуването. През 1985 г. в подготовката си за изпита студентите са разполагали с крайно ограничен набор от макро- и микроскопски образи. Този дефицит те са могли да компенсират единствено чрез рисунки в протоколните тетрадки.

Резултатите от анкетно проучване на обучението по патологична анатомия във МУ-Пловдив, проведено през 1985 г., потвърждават водещата роля на преподавателя. Най-голям е броят на

студентите, които ценят качества на преподавателите от професионален и морално-етичен характер, като „широта и задълбоченост на знанията”, „тактичност и вежливост”, „умение да се създава спокойна обстановка”, „принципност и справедливост, „уважение и възискателност”, „обективност при оценяването”. Две трети от респондентите намират упражненията за занимателни и събуждащи интереса към дисциплината, а лекциите – логично построени и добре онагледени. Болшинството от студентите (над 72% от всички респонденти и 84% от отличниците) отчитат ползата от рисуването в протоколните тетрадки. Положителна оценка е дадена и на използването по време на занятията на лъжливо надписани хистологични препарати [8].

За подобряване на практическите умения на студентите по дисциплината е нужно да се осигури активно участие в обдукции, наблюдение на спешна интраоперативна хистологична консултация, първично оформяне на биопсични материали, наблюдение на работните процеси в лабораторията, разчитане на некропсични, биопсични и цитологични материали. Анкетното проучване на студентското мнение показва одобрението на студентите за педагогическите иновации, критичността им към някои от традиционните методи (оцветяване на хистологични силуети), възискателността им към качеството на преподаване и готовността им за активно включване в обучението. Наложителна е системна педагогическата подготовка на преподавателите, съобразена със спецификата на патологията, с въвеждане на форми за самооценка и обратна връзка със студентите. Създаденият от нас медицински Интернет-портал (zdrave-bg.eu), с педагогическа насоченост към патологията, е полезен при извънаудиторната подготовка на студенти от различни медицински специалности и за учащи със специфични образователни потребности. Видеоматериалите са по-удачна форма на обучение. Те са „приятелски” настроени към потребителя и задържат вниманието по-дълго от учебните статии.

Проведеното проучване дава основание да се приеме очертаването на **стандарт за материална обезпеченост на учебния процес**: самостоятелен учебен корпус с индивидуални зали за студентските групи, секционна зала с възможност за видеонаблюдение от залите за УПЗ, по един учебен бинокуларен микроскоп и индивидуална микроскопска сбирка за всеки студент, мрежови компютър за всяко работно място с интернет и достъп до университетски сървър, по една учебна зала с многоглав микроскоп за по-малките студентски групи или монитор за синхронен контрол на микроскопирането на студентите, технически устройства за презентирание на обучителни материали и препаратите за всяко УПЗ или компютър с мултимедиен проектор към асистентското място за представяне на еталонния микроскопски образ, работни тетрадки с обучителни компакт-дискове, комплекти с добре илюстрирани тематични казуси за семинарните и секционни УПЗ, улеснен достъп до музейните органи експонати, мулажи с най-честата органи патология, обучителни табла и постери в учебния корпус.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Използването на всеки метод на обучение поотделно не може да удовлетвори всички участници в учебния процес. Предизвикателството за преподавателите е да постигнат баланс и сами да намерят стила, който е най-подходящ за техните студенти в конкретната университетска среда.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Б. Анави, Ст. Костянев, Личността на асистента (анкетно проучване), XIII-та научно-методична конференция по въпросите на обучението и възпитанието във ВУЗ, Пловдив, 1985.
- [2] Л. Д. Зыкова, Должна ли умереть аутопсия?, Сибирское медицинское обозрение, Медицина и здравоохранение, vol. 1, pp. 30, 2004.
- [3] K. Mattick, R. Marshall, J. Bligh, Tissue pathology in undergraduate medical education: atrophy or evolution?, J Pathol., Aug, vol. 203(4), pp. 871-6, 2004.
- [4] B. Ioan, M. Neagu, I. Manoilescu et al., Utility of autopsy in medical education - students' opinions and attitudes, Rev Med Chir Soc Med Nat Iasi., Jul-Sep, vol. 118(3), pp. 801-7, 2014.
- [5] М. Балтов, Съдебномедицински аспекти на самоубийствата в Пловдивска област за периода 2000-2009 г., (дисертация) СНС по съдебна медицина при МУ – Пловдив, 2013.
- [6] G.A. Talmon, D. Czarnecki, K. Bernal, The eAutopsy: an effective virtual tool for exposing medical students to the postmortem examination, Am J Clin Pathol. Nov, vol. 142[5], pp. 594-600, 2014.
- [7] A.R. Bamber, T.A. Quince, The value of postmortem experience in undergraduate medical education: current perspectives, Adv Med Educ Pract. Mar 11; vol. 6, pp. 159-70, 2015.
- [8] X. Миленков, И. Василев, Б. Анави и др., Анкетно проучване на обучението по патологична анатомия във ВМИ – Пловдив, Научно-практическа конференция „Проблеми на клиничната патология”, Варна, 1985.

THE EDUCATIONAL FUNCTION OF CULTURAL COMMUNITY CENTER

Dinko Gospodinov, PhD

Sofia University "St.Kl.Ohridski", Republic Bulgaria d.gospodinov@fp.uni-sofia.bg

Abstract: This report is dedicated to the educational function in the activity of Cultural Community Centers (Chitalishta) in the period from the mid-nineteenth century until 1945. The first Cultural Community Center (CCC) arised in the towns of Svishtov, Lom and Shumen in 1856. In a relatively short period of time their example, found followers and led to the creation of CCC in a number of other towns. Most often initiators of CCC creation were teachers, they were also the most active CCC figures and this tendency continued even after 1878. Over time, the community centers became an important cultural and educational factor that influenced the cultural life of the population. The report clarifies the essence of the educational function of CCC during the considered period and tracks the dynamics of its development.

Before the Liberation, many CCC initially emerged as public libraries. Gradually they expanded their field of work, which included a wide range of educational activities, literacy training for adults, establishing Sunday schools and more. The rapid socio-economic development of Bulgaria in the early twentieth century caused demand for scientific knowledge among a large part of the population and CCC became their main propagator and distributor. The CCC carried out various activities, intended to spread popular scientific knowledge in the fields of economic life, agriculture, personal and public hygiene and health, development of science and technology, history, culture and others. This new interest in scientific knowledge led to the emergence of national universities in some CCC in major cities. These organizations' support for students from poor families proved very important, especially at the end of the nineteenth century and during the twentieth century's wars, as it enabled many young adults to continue their education despite financial obstacles. The ethnographic work performed by some CCC launched the creation of local history and natural science museums.

Keywords: Chitaliste, educational function of Chitalishte, educational activities at Chitalishte

ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ФУНКЦИЯ НА ЧИТАЛИЩАТА (1878-1944 г.)

Динко Господинов

СУ „Св.Климент Охридски“, Република България d.gospodinov@fp.uni-sofia.bg

Резюме: Докладът е посветен на образователната функция в дейността на народните читалища в периода от 1878 до 1944 г. Първите читалища възникват в градовете Свищов, Лом и Шумен през 1856 г. За сравнително кратък период от време техният пример се оказва заразителен, намира последователи и това води до създаването на читалища и в редица други градове. Най-често инициатори за създаването на читалищата са учителите, те са и най-активните читалищни дейци, което се запазва не само в периода преди Освобождението, но и след него. С течение на времето читалищата се превръщат във важен културно-просветен фактор, който оказва влияние върху духовния живот на населението. В доклада се изяснява същността на образователната функция на читалищата през разглеждания период и се проследява динамиката в нейното развитие. Преди Освобождението много читалища възникват първоначално като обществени библиотеки. С течение на времето те разширяват своята дейност, която включва широк набор от просветни мероприятия, ограмотяване на възрастни, създаване на неделни училища и др. Бързото социално-икономическо развитие на страната в началото на XX век предизвиква потребност от научни знания сред широки слоеве от населението и читалищата се превръщат в техен основен пропагандатор и разпространител. Те осъществяват разнообразни дейности по разпространяването на популярни научни знания в областта на стопанския живот, земеделието, личната и обществена хигиена и здравеопазване, развитието на науката и техниката, историята, културата и др. Този интерес към научните знания води до възникването на народни университети в някои от читалищата в големите градове. Важно значение особено в периода към края на XIX и на войните през XX век има подпомагането от страна на читалищата на ученици от бедни семейства, за да могат да продължат образованието си. Извършваната от някои читалища краеведческа дейност поставя началото на музейното дело в някои градове, като се създават исторически и природо-научни музеи.

Ключови думи: читалища, образователна функция на читалищата, образователни дейности на читалищата

В процеса на своето историческо развитие читалищата са се утвърдили като важен културно-просветен фактор. Те са допринесли изключително много за развитието на просветното дело в периода преди Освобождението. След Освобождението читалищното дело се развива бързо и за кратък период от време броят на читалищата се увеличава неколкократно. Извършваните от читалищата дейности също се променят съобразно новите социално-икономически условия, но и сега образователните дейности от различен характер запазват своето водещо значение.

Я. Хлеббаров определя читалищата като: „Българското народно читалище е преди всичко сдружение от люде, които са си поставили високоблагородната задача да работят за духовното и материалното благополучие на своите членове и на обществото”.²⁵⁹ Според едно от съвременните определения читалищата се определят по следния начин: „Читалищата са традиционна българска културна организация, която се заражда през Възраждането, преминава през всички обществени промени, съхранена е и се развива според потребностите на различните времеви периоди и общности в страната. Читалищата са обществена организация, която е отворена за всички членове на общността и се характеризира с общодостъпността на дейността си.”²⁶⁰

Първите читалища възникват през 1856 г. в градовете Свищов, Лом и Шумен. След тях се създават читалищата в Хасково – 1858, г., Сливен, Стара Загора и Казанлък – 1860 г., Букурещ, Габрово, Карлово и Тулча – 1861 г., Пазарджик и Ямбол – 1862 г., Панагюрище – 1865 г., Русе – 1866 г., Пирдоп и Кюстендил – 1869 г., Плевен – 1870 г. и др. През 1866 г. Т. Икономов и П.Р.Славейков започват да издават в Цариград списание „Читалище”. Показателен за развитието на читалищното дело след Освобождението е броят на читалищата. По данни на Н. Кондарев в периода от 1887 до 1900 г. са създадени 249 нови читалища, от 1901 до 1910 г. – 295 читалища, от 1911 до 1920 г. – 189 читалища, периодът на най-бурното развитие е от 1921 до 1930 г. – 1928 читалища. През 1939 г. броят на читалищата достига 2998.²⁶¹

Изключително важно значение за развитието на читалищното дело има приетият през 1927 г. Закон за народните читалища. Законът запазва автономията на читалищата, като те същевременно получават статута на юридически лица. Освен това се осигурява финансиране на читалищата от страна на държавата, техните приходи се освобождават от данъци и такси. Извършва се оземляване на читалищата с 50 дка обработваема земеделска земя от държавния земен фонд, която се предоставя на всяко от тях. Създава се и фонд за строеж на читалищни сгради. Съгласно чл.15 на закона всяка община е била длъжна да осигури безплатно подходящо място за строеж на читалищна сграда и да съдейства за нейното построяване. В резултат на това, ако през 1936 г. 308 читалища са разполагали със собствени сгради, то през 1944 г. те са вече 530. От съществуващите през 1936 г. 2898 читалища 2000 притежават собствени имоти, а само стойността на притежаваната земеделска земя е за над 43 млн лв.²⁶²

Приетият през 1941 г. нов Закон за народните читалища ограничава читалищната автономия. Въвежда се изискването в селища с под 20 000 д. население да съществува само едно читалище. Създава се и ограничение по отношение на закупуването книги за читалищните библиотеки. Съобразно чл.8 на закона това може да става само по списък изготвен от Върховния читалищен съюз, а с правилника за прилагане на закона от 1942 г. списъкът се одобрява и от министерството на просвещението.

Един от най-големите изследователи на историята на читалищното дело у нас – Н. Кондарев посочва три основни фактора за възникването на читалищата в периода на Възраждането:²⁶³ икономическото развитие на занаятите, търговията и земеделието; субективен (занаятчий, интелигенция); външни влияния.

В изследването върху ролята на читалищата за развитието на местните общности в селските райони са изведени три механизма на възникването на читалищата:²⁶⁴

- създаване от група съмишленици;

²⁵⁹ Хлеббаров, Я. Нашето народно читалище. -25 години в служба на народната просвета и култура. С.,1937,с.16.

²⁶⁰ Читалището като средище за развитието на общностите в селските райони, с.4.

²⁶¹ Хлеббаров, Я. Нашето народно читалище.С.,1937,с.61.

²⁶² Младенова, М. Ячо Хлеббаров .С.,1994 с.109-110.

²⁶³ Кондарев, Н. Читалищата в България.С.,1939, с. 7.

²⁶⁴ Читалището като средище за развитие на общностите в селските райони, с.8

- създаване около библиотека, като обединение за четене за да се регламентира формата за ползване на общия фонд и най-вече да се култивират потребности и навици за четене сред широк кръг от граждани;
- създаване около неделни училища за да се грамотност на изпадналите от училище.

Ст. Чилингиров описва по следния начин дейността на читалищата в ранния период на тяхното възникване преди Освобождението: „Потулена стая в частна къща или обществена българска сграда, полици с натрупани и неподвързани книги, вестници и списания, няколко стола, пейки покрай стените и непокрита маса в средата на стаята. До масата седи учител – обикновено основател и стълб на читалището. Той чете току що получен вестник и тълкува не само всяка фраза, но и всяка дума, заглавие. Присъстващите със скръстени по турски върху пейките нозе слушат и от време на време правят запитвания или допълват по своему тълкуванията на четенето”²⁶⁵ Специално следва да се отбележи, че в повечето случаи инициативата за създаване на читалища идва от учителите, което се отразява благоприятно върху тяхната просветна дейност.

Още с възникването на първите читалища целите, които си поставят техните първооснователи са ориентирани основно към просветна дейност. Например целите, които си поставя Габровското читалище (основано през 1861 г) са:

- а/ да доставя на читателската публика средства за прочитане;
- б/ да подпомага българската книжнина;
- в/ да улеснява сиромасите ученици и въобще да разпространява образованието между народа в областта.²⁶⁶

Подобни са и целите на горнооряховското читалище:

1. Да подпомага бедни деца в пари и книги.
2. Да подпомага разпространяването на българската книга, като насърчава народните наши учени мъже с парични помощи, които да списват и превеждат различни учебни ... и полезни книги, които ще могат да се доставят с по-умерена една цена, щото всеки знаещ да чете българин да може да си купи.
3. Да насърчава младите в четенето на книги и вестници.²⁶⁷

Читалищата са извършвали изключително разнообразна дейност, което се е отразявало и върху техните функции, основните от които са образователната и културната. През разглеждания период образователната функция е включвала широк набор от дейности, които са се променяли съобразно съществуващите политически, социално-икономически и културни условия. Първата и основна дейност, с която са положени основите на много читалища най-вече през Възраждането е *библиотечната* и тя запазва значението си и до наши дни. Често читалищата са възниквали около групи от ученолюбиви хора (учители, търговци, занаятчии), които дарявали свои книги за обща употреба. Така например възниква библиотеката на свищовското читалище през 1856 г. с дарение на личната библиотека на Ем. Васкидович, чийто пример бива последван и от други родолюбиви българи. В някои случаи книгите са се ползвали отначало само от членовете на читалището, но постепенно с увеличаването както броят на книгите, така и на читателите читалищните библиотеки придобиват характера на обществени библиотеки.

След Освобождението библиотеките запазват своето значение и значително разширяват своята дейност. С чл.11 на Закона за народните читалища от 1927 г. се въвежда изискването половината приходи на читалищата да се отделят за закупуване на книги. А с чл.10 се въвежда задължителното изискване читалищата да поддържат отделни безплатни читални за възрастни и за деца.

В условията на висока неграмотност сред населението преди Освобождението и в първите десетилетия след него читалищата са имали значима просветна роля най-вече сред възрастните. През този период една от най-разпространените форми на просветна дейност остава т.н. *публично четене* (обозначава се още и като групово четене, четене пред аудитория). Тази форма възниква още със създаването на първите читалища и се запазва за сравнително продължителен период от време. Основните причини за това са високата неграмотност сред населението, особено селското, което е представлявало и преобладаващата част от населението на страната, дефицитът от книги и вестници, които се съчетават с нарастваща потребност от знания. Публичното четене е представлявало събиране на група слушатели, на които се чете книга или вестник, което се съчетавало с възможност за задаване на въпроси и коментари от страна на слушателите и съответно на обяснения от страна на четеца. Често

²⁶⁵ Кондарев, Н. Читалищата в България. С.,1939, с. 29-30.

²⁶⁶ пак там, с.33.

²⁶⁷ Кондарев, Н. Читалищата в България. С.,1939, с.29-30.

четенето прераствало в дискусия. Най-често в ролята на четци встъпвали учителите. Тематиката на публичните четения е била широка и варирала според интересите на слушателите – политика, общество, история, наука, занаяти и др.

Друга форма на просветна дейност е била *беседата*. Според В. Александров тя е нямала строго научни задачи, както и точно определен начин на нейното изнасяне, осъществявала се е с участието на слушателите.²⁶⁸

Най-масовата форма на читалищна просветна дейност през разглеждания период е *сказката*. В. Александров отбелязва, че при сказката темата е по-задълбочена, отколкото при беседата, изложението е популярно, изнася се без да се търси участието на слушателите.²⁶⁹ Тематиката на сказките е била много широка и в тях са се засягали най-разнообразни проблеми, интересоващи конкретната слушателска аудитория. Най-често сказките са били изнасяни вечер, в празнични и в почивни дни. Например Н. Кондарев посочва, че читалището в с. Жеравна е провеждало сказки почти всяка неделя, като най-дейно участие в тях са вземали учителите.²⁷⁰ Ямболското читалище „Съгласие” през 1908 г. също е организирило еженеделни сказки.²⁷¹ Читалище „Пробуда” в Бургас през 1935 г. провежда сказки за творчеството на Д. Чинтулов, П.Р. Славейков и Д. Дебелянов.²⁷² Показателно за използването на сказката е, че според отчет на Върховния читалищен съюз през периода 1935-1936 г. в читалищата, членове на съюза са били изнесени 11 644 сказки.²⁷³

Според Х. Илиев широкото разпространение на сказката в читалищната дейност се дължи на „липсата на радио и телевизия, бедното съдържание на местните библиотеки, невисоката грамотност сред населението са превръщали сказките във вълнуващ източник на знание за света, науката и човека”.²⁷⁴

Реферат. В. Александров посочва, че тази форма на работа се използва с цел да се разработи по-обстойно определена тема, което и придава известна научна стойност. Същевременно тя трябва да се изнесе популярно, за да бъде разбираема за слушателите.²⁷⁵

Лекцията също се е използвала в читалищната просветна дейност. Нейното прилагане постепенно се увеличава след началото на ХХ в. Намирала е приложение най-вече в дейността на читалищата в големите градове, които са разполагали с по-образована слушателска аудитория и с възможност за привличане на по-ерудирани лектори.

Народен университет. Навлиза в читалищната дейност в началото на ХХ в, като най-голямо разпространение намира през 20-те и 30-те години. Използва се предимно от читалищата в големите градове, като по-ограничено приложение намира в дейността на селските читалища. Според В. Александров народните университети включват кръг от беседи, сказки или реферати по различни теми.²⁷⁶ По-скоро може да се каже, че тази дейност е включвала тематичен кръг от лекции. В по-редки случаи е имало диференциране на лекциите във факултети. Основното затруднение при народните университети е било свързано с осигуряването на достатъчно компетентни лектори. Прави впечатление, че в дейността на много от тези народни университети са участвали като лектори едни от най-изтъкнатите наши учени и дейци на изкуството през този период.

Тематиката в дейността на народните университети също е много разнообразна. Тя е била ориентирана както към обществена и научна проблематика, така и към проблеми, свързани с трудовата дейност на населението. Например народният университет към читалището в с.Попово, тогавашната Борисовградска околия организира през 1938 г. сказки по следната проблематика:²⁷⁷

- 1.Гори и оземляване
- 2.По-добро овощарство
- 3.Кооперациите днес и в бъдеще
- 4.Пчеларство

²⁶⁸ Александров, В. Форми на читалищна дейност. С.,1946, с.4

²⁶⁹ пак там, с.13

²⁷⁰ Кондарев, Н. Читалищата в България. С.,1939.

²⁷¹ Проблеми на Възраждането в югоизточна България. Карнобат, 2004, с.218.

²⁷² пак там, с.215

²⁷³ Кондарев, Н. Читалищата в България. С.,1939, с.131.

²⁷⁴ Илиев, Х. Читалищен буквар. С.,2000, с.55.

²⁷⁵ Александров, В. Форми на читалищна дейност. С., 1946, с.4.

²⁷⁶ пак там, с.13

²⁷⁷ Кондарев, Н. Читалищата в България. С.1939,с.90.

Народният университет към читалище „Деятелност” в Бургас провежда през 1930 г. лекции по следната проблематика: „Индивидуални и социални чувства у българите”, „Какво е дал българският народ за другите народи”, „Произход на литературната критика” и др.²⁷⁸

Народният университет към читалище „Съгласие” в гр. Ямбол започва своята дейност през 1912 г. с две лекции на Антон Страшимиров. През 1920 г. се провежда цикъл лекции на проф. И. Шишманов на тема кризата в младото поколение, на А. Страшимиров на тема: „Българска народна психология”, „Характеристики на българската интелигенция”, „Защо закъсня българското Възраждане?”. През 1925 г. тематичният цикъл е за творчеството на Л. Толстой, а известният художник Ж. Папазов води лекциите по циклите „От романтизъм към импресионизъм” и „Личности и школи в съвременното изкуство”. Сред лекторите на този народен университет са видни наши учени като професорите Ас. Златаров, А. Балабанов, К. Гълъбов, Д. Михалчев, М. Арнаудов, Сп. Казанджиев, П. Цонев, писателите Елин Пелин, Н. Райнов, Р. Алексиев, поетите Д. Полянов, Г. Милев и др.²⁷⁹

Неделни училища. Провеждали са се в първите години след Освобождението като постепенно към края на века губят своето значение. Тяхната цел е била огромяване на възрастното население, като основните участници са били преди всичко различни занаятчии.

Курсове. Най-често са били по чужди езици, литература, история и др. В периода непосредствено след Освобождението са били провеждани и общообразователни курсове. Сравнително рядко са били провеждани курсове за подготовка по определени професии. Например през 1897 г. читалище „Деятелност” в гр. Бургас организира търговски курсове, които се оказват твърде успешни и впоследствие прерастват в търговско училище.²⁸⁰

Освен посоченото по-горе образователната функция на народните читалища е включвала и още много дейности, като кръжоци, честване на бележити дати, организиране на изложби и др. Краеведческата дейност, осъществявана в много читалища поставя основите на музейното дело в редица населени места. В литературата има доста случаи, в които читалищни сборки или музеи се превръщат в общински музеи.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Александров, В. Форми на читалищна дейност. С., 1946. Върховен читалищен съюз.
- [2] Илиев, Х. Читалищен буквар. С., 2000. Фондация „Читалище”.
- [3] Кондарев, Н. Читалищата в България. С., 1939. Българска книжнина.
- [4] Младенова, М. Ячо Хлеббаров. С., 1994. График-Амат.
- [5] Пиръов, Г. Читалището и народната просвета. В: -25 години в служба на родната просвета и култура. Сборник. С., 1937. Върховен читалищен съюз.
- [6] Проблеми на Възраждането в Югоизточна България. Карнобат, 2004. Книгоиздателство Зограф.
- [7] Самодумов, Т. Народните читалища в миналото и сега. С., 1946. Върховен читалищен съюз.
- [8] Устав на В.Търновското читалище „Надежда”. В. Търново, 1896.
- [9] Хлеббаров, Я. Нашето народно читалище. В: -25 години в служба на родната просвета и култура. Сборник. С., 1937. Върховен читалищен съюз.
- [10] Читалището като средище за развитие на общностите в селските райони. Национална селска мрежа, 2014. - www.nsm.bg/sites/default/files/Doklad_TRG%207_28_11_2014.pdf
- [11] 90 години в културна служба на народа. Сборник. С., 1946. Върховен читалище съюз.

²⁷⁸ Проблеми на Възраждането в югоизточна България. Карнобат, 2004, с.213.
²⁷⁹ пак там, с. 218
²⁸⁰ пак там, с.212

**CHOICE OF CONTENTS OF LITERATURE IN PRIMARY AND SECONDARY
EDUCATION EDUCATION – AN IMPORTANT ELEMENT AND PARADIGM IN
THE EDUCATIONAL CURRICULUM**

Violeta Dimova, Ph.D

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia
violeta.dimova@ugd.edu.mk

Snezana Kirova M.A.

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia
snezana.kirova@ugd.edu.mk

Mahmut Celik, Ph.D

Faculty of Philology, University „Goce Delchev“ – Stip, Republic of Macedonia
mahmut.celik@ugd.edu.mk

Abstract: When we talk about developmental processes in education it is obvious that the emphasis is placed first on introducing some new techniques, strategies, information and computer technology, which is good, but on the other hand, all this is just a function of cognitive processes in the development of a child/student. This can be seen in the positive campaign about learning and about how important knowledge is through advertisements in the media and especially according to the motto: *Knowledge is force, knowledge is power!* Somehow it seems that emotional and elements of upbringing are neglected, although some will say that the very word *education* "means" upbringing. For us this is a bit questionable, as we are of the opinion that firstly the curricula and the selection of their content play an important role in creating modern teaching, and then come the manners and methods by which the teaching of Macedonian language and literature is realized.

Keywords: Contents, literature, education, process

**ИЗБОРОТ НА СОДРЖИНИТЕ ПО ЛИТЕРАТУРА ВО ОСНОВНОТО И ВО
СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ВАЖЕН ЕЛЕМЕНТ И ПАРАДИГМА ВО
ВОСПИТНО- ОБРАЗОВНИОТ КУРИКУЛУМ**

Проф. д-р Виолета Димова

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија
violeta.dimova@ugd.edu.mk

М-р Снежана Кирова, виш лектор

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија
snezana.kirova@ugd.edu.mk

Проф. д-р Махмут Челик

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија
mahmut.celik@ugd.edu.mk

Апстракт: Кога се зборува за развојните процеси во образованието, очигледно е дека акцентот се става прво на воведувањето некои нови техники, стратегии, информатичко - компјутерски технологии, што е добро, но од друга страна, сето ова е само во функција на когнитивните процеси во развојот на детето/ученикот. Тоа го гледаме и од позитивната кампања во врска со учењето и колку е важно знаењето преку рекламите во медиумите и особено преку мотото, како што е: *Знаењето е сила, знаењето е моќ!* Некако се чини дека емотивните/воспитните елементи се запоставуваат, иако некои ќе речат дека самиот збор – образование го „подразбира“ воспитанието. За мене ова е малку дискутабилно, бидејќи сметам дека прво наставните програми и изборот на нивните содржини играат важна улога во креирањето на современа настава, а потоа и начините, методите со кои се реализира наставата по македонски јазик и литература.

Клучни зборови: Содржини, литература, образование, процес

1. КАКО СЕ ОРГАНИЗИРАНИ СОДРЖИНИТЕ ПО ЛИТЕРАТУРА ВО НАСТАВНАТА ПРОГРАМА?

За да одговориме на прашањето за изборот на содржините по литература, најпрво треба, да се разгледаат Наставните програми по македонски јазик за основното и Наставните програми по македонски јазик и литература за средното образование, како официјални документи на Бирото за развој на образованието, при Министерството за образование и наука на РМ. Она што веднаш може да се забележи е тоа дека во насловот на наставната програма за основното образование отсуствува зборот *литература*, што имплицира „информација“ дека се изучува само јазикот, но не и литературата, иако според концептот, Програмата за VI одделение во деветгодишното основно образование содржи посебен дел, наречен *Литература и лектура*. Во секој случај, можеме да зборуваме за тоа дека во предметната настава во основното образование се предвидуваат часови на кои наставникот, заедно со учениците треба да реализира поголем број **образовни** цели, односно цели кои се однесуваат пред сè на стекнување знаења во врска со литературната уметност, односно со теоријата на литературата и литературно-теориските поими, како на пример: Да ги разбира разликите меѓу литературните родови; да ги препознава литературните родови по надворешните карактеристики; да ја согледа спецификата на драмскиот текст во однос на епиката и лириката; да преобрази драмски извадок во раскажувачка форма; да ги препознава дијалозите и монологите во извадоци од драмски текст; да учествува во дискусии како комуникациски дијалог; да ја воочува разликата меѓу дијалогот во творба и дијалогот во комуникацијата; да ги препознава видовите лирски песни според мотивите; да коментира преплетување на мотивите во лирските творби; да твори лирски творби на дадени (или самостојно одбрани) мотиви; да ги усвои стилските фигури; да ги препознава и посочува во текстови; да умее да дава сопствени примери; да ги открива лирските и епските елементи во творбите; да го дефинира овој вид поетска творба.

Ситуацијата пак во средното образование е малку поинаква. Од наставната програма може да се види дека на литературата ѝ е „зададена огромна задача“, а тоа е дека само во I година, низ пресек на еден огромен временски простор, учениците треба да се здобијат со многу податоци, информации, што ќе рече „знаења“, што може да се види од поставените цели, како на пример: Да умее да ги дефинира белезите на Хомеровиот еп врз соодветни фрагменти од „Илијада“ и „Одисеја“ и да ги забележува заедничките белези на овој еп со „Гигамеш“; да ја разбере дефиницијата на старогрчката драма и нејзината поделба на видови; да го разбере митолошкото политичкото и општественото значење на старогрчката трагедија; да ги знае основните параболи, мудри изреки; да направи споредба на евангелија од Новиот завет и да ги пронајде заедничките мотиви кои се раскажани на различен начин. Во учебникот за I година, според наставната програма, застапени се литературните текстови: „Рубаи“, извадоци од Махабхарата, Рамајана, песни од најстарата кинеска и јапонска литература, текстови со најважните старогрчки митови (Грејвс, Китевски, Шваб), како и претставници на староримската литература, средновековната/старословенска литература. Своите систематизирани знаења за словенската писменост, ученикот треба да ги постави во западноевропски средновековен контекст пред сè од аспект на литературата, потоа да знае основни податоци за животот на Кирил и Методиј итн. итн.

Иако, тенденциите на современото образование се во насока на здобивање вештини/способности може да се забележи, и од општите и од посебните цели, предвидени со наставната програма дека акцентот е ставен на **усвојување, запознавање, разбирање, правење разлика** итн. Секако дека за **да умееме**, треба прво **да знаеме**, но овде се поставуваат повеќе прашања од чиј одговор зависи дали ќе знаеме и умееме да воспоставиме систем во кој знаењата и способностите ќе се испреплетуваат, така што ќе се создаде парадигма составена од образовни и воспитни цели, кои треба да се реализираат низ образовниот процес во кој на воспитниот дел од овој процес нема да се гледа единствено како на етичка компонента, туку и како на можност за развој на естетскиот, социолошкиот и интелектуалниот сензибилитет, што е неразделен дел од целиот образовен курикулум, односно како дел од *curriculum vitae*, каде што на ученикот ќе се гледа како на субјект кој умее да мисли и да дејствува самостојно во рамките и на училишната заедница и во општеството воопшто.

Прашањата на кои научните и стручните работници на полето на образованието треба да одговорат се следните: **што? кому? зошто? кој? со што?** и, секако на централното прашање **КАКО?** На прашањето **што** – одговорот е: содржините на предметот македонски јазик и литература; на **кому** – учениците; **зошто** – за да се реализираат образовните, воспитните и функционалните цели на наставниот час и на наставата воопшто, **кој** – наставникот и **со што** – наставните средства. Сите овие прашања се синтетизирани и насочени кон изнаоѓање на начините, патиштата, формите, средствата и

принципите преку кои ќе се реализираат содржините на наставната програма, односно кон пронаоѓање на одговор на прашањето **КАКО?** Не дека досега не се барале одговорите на овие прашања и не дека методичката наука нема одговорено соодветно и квалитетно, туку дека со постојаните промени, реформи и нови барања од образованието воопшто, се менуваат и се бараат постојано нови и нови одговори. Исто така треба да бидеме свесни за тоа дека утилитаристичките цели, што се поставуваат денес, како што е *Образованието е сила, образованието е моќ*, не се доволни за мотивирање на новите генерации да „го засакаат“ учењето. Што е потребно, конечно да се случи тоа? Ќе се обидеме да дадеме неколку одговори, како нашевидување за решавање на проблемот, а тоа се:

1. Спирално конципирање на содржините по литература и нивно меѓусебно поврзување;
2. Избор на конкретни автори и нивните литературни дела во програмата за VI одделение и во програмата за I година на средното образование, со цел учениците да се здобиваат со кумулативни знаења и способности за спознавање на литературата, но пред сè за себеспознавање низ процесот на литературното воспитание и образование¹, како можност и цел за емоционално описменување;
3. Ослободување на наставните програми од литероцентризмот, што значи „градење на естетички концепции исклучиво врз основа на книжевното искуство, без опфаќање на сите видови уметности“ (ЈБ, Естетика, 2008: 7).
4. Воведување содржини во наставните програми кои ќе ја поттикнуваат емоционалната интелигенција и ќе придонесат за емоционално описменување на учениците.

¹ При проучувањето на содржините по литература, се задржуваме на Наставната програма по македонски јазик за VI одд. во основното образование (деветолетка), поради тоа што во шесто одделение започнува предметната настава, кога во рамките на предметот Македонски јазик, учениците би требало поподробно да се запознаваат со литературата од теориски и историски аспект. Исто така, за нашиот предмет на интерес беше важно да ја разгледаме и Наставната програма по македонски јазик и литература за I година на средното гимназиско образование, за да укажеме на спиралното програмирање на наставата по македонски јазик и литература и, особено на потребата за поврзување на содржините од основното и од средното образование, на начин кој би значел утврдување, проширување и дополнување на стекнатите знаења и особено вештини од основното со средното образование.

¹ Овде можеме да додадеме дека треба истото да се направи и со содржините по литература за VII одд. и II година, VIII одд. и III година, IX одд. и IV година на средното образование.

2. ЗА ЕМОЦИОНАЛНАТА ПИСМЕНОСТ И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Уште одамна се зборува дека висината на коефициентот на интелигенција (IQ) покажува само за тоа колкав коефициент на интелигенција ќе постигнете на тестовите по IQ и дека со успехот и задоволството во животот нема баш некоја врска. Поради тоа се појавува нова мерка – емоционалната интелигенција (EQ). Едноставно кажано, емоционалната интелигенција (EQ) е способност за препознавање на чувствата, нивното јасно идентификување, разбирање, способност за контролирање и користење за изразување на мислите. Само по себе е разбирливо колкава улога имаат чувствата во носењето со секојдневните ситуации, комуницирањето со други особи и најважно, колкава улога имаат тие во донесувањето одлуки, кои секако се надградба на когнитивната интелигенција (IQ). Па така, во иднина, кога ќе се определуваат општите цели во наставните програми, сметаме дека тие би требало да се дополнат со цели кои се однесуваат на развојот на индивидуалните способности на детето/ученикот. Ќе наведеме само некои од целите, што би требало да се додадат во наставните програми, а „ги позајмуваме“ од неколку битни компоненти што се карактеристични за емоционалната интелигенција. Тоа се следниве:

1. Самосвест – способност за „читање“ на сопствените емоции воопшто и при интерпретацијата на даден литературен текст;
2. Индивидуално донесување одлуки – проучување на сопствените постапки и познавање на последиците;
3. Управување со чувствата – спознавање на основата на определени чувства;
4. Емпатија – разбирање на туѓите чувства и почитување на разликите во мислењето;
5. Комуникација – да се разговара за чувствата со разбирање и да се биде добар слушател;
6. Самооткривање – разбирање на потребата за отвореност и доверба – да се научи кога и како да се зборува за своите чувства;
7. Проникливост – препознавање на моделите во личниот и во животот на другите луѓе;
8. Самоприфаќање – да умее да ги прифати своите маани, но и да умее да ги цени своите доблести;

9. Лична одговорност – да презема одговорност и да умее да ги препознае последиците на индивидуалните одлуки;
10. Самоувереност – да умее да ги изложи своите грижи и чувства без лутина и пасивност;
11. Групна динамика – да спознае кога треба да следи, а кога да биде водач;
12. Да се оспособи за решавање конфликти и да прави компромиси.

Сакаме овде да нагласиме дека делот *Литература*, во наставните програми за основното и за средното образование не треба да се занемарува, не само поради фактот што со определените цели претставува предмет на проучување, а со тоа и стекнување определени знаења за неа, туку пред сè поради тоа што сметаме дека литературата е оној наставен предмет преку кој можеме да дојдеме до остварување на естетска комуникација и интеракција со светот на делото и светот на детето/ученикот, а од друга страна најмногу нè доближува до целта за постигнување емоционална писменост и развивање на емоционалната интелигенција, или интелигенција со срце.

3. УЛОГАТА НА ЛИТЕРАТУРАТА ЗА РАЗВОЈОТ НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА – ИНТЕЛИГЕНЦИЈА СО СРЦЕ

Писателите директно или индиректно влијаат врз читателите, со оглед на нивниот избор на наративната постапка, правењето заплет, на употребата на интертекстуалноста, на изборот и креирањето на ликовите, литературните средства, јазикот и версот. Литературата за деца и млади која е посебна, и по своето место и по својата функција како дел од литературната уметност, е незаменлив инструмент во функција на естетскиот развој на детето/ученикот, односно во формирањето свест за убавото, како и во формирањето позитивни модели на размислување и однесување. Таа претставува специфичен медиум за комуникација, базирана на способноста на нејзиниот реципиент за активно учество во чувствата и впечатоците (способност за емпатија), како и неговата верба во одредени принципи или идеи, кои го доведуваат до чувството на припадност на заедницата. Знаеме дека функциите на уметничкото дело, без оглед на формата или жанрот се потврда и сведоштво за имагинативниот свет на човекот. Токму поради своите изразни способности и моќ да влијаат врз поведението на реципиентите, уметничките дела ја задржале хуманистичката димензија на комуникацијата, а ова пак од своја страна ја потврдува нашата теза дека предметот *Литература*, е најблиску до целта што треба да си ја поставиме денеска, а тоа е дека преку соодветен избор на теми и мотиви, што значи внимателно избрани содржини во наставните програми, но и добро осмислени методи, ќе ја поттикнеме емоционалната интелигенција. Ова исто така значи дека наставниците треба повторно да ја најдат својата традиционална улога и членовите на заедниците да почнат повеќе да учествуваат во работата на училиштето.

Според Гоулман (Goleman) емоционалната интелигенција ја сочинуваат некогнитивните способности, компетенции и вештини кои влијаат на способноста на индивидуата да се носи со барањата и притисоците на околината. Емоционалната интелигенција делумно се стекнува генетски, но значаен дел низ процесот на учењето. Таа претставува систем од повеќе способности – способност за саморазбирање, самоконтрола, самоувереност, способност за емпатија. Емоционалната интелигенција не е спротивна, туку само комплементарна способност во однос на рационалната интелигенција. Накусо дефинирана, емоционалната интелигенција е способност да се забележат емоциите, да им се пријде и да се предизвикаат, за да помогнат на процесот на мислењето. Во суштина, емоционалната интелигенција ја опишува способноста за ефикасно одржување на врската меѓу емоциите и мислењето, да се употребат емоциите за да се олесни расудувањето и интелигентно да се расудува за емоциите. (Salovey i Mayer, 203)

Во оваа смисла, моќта на комуникацијата зависи од способноста да ги репродуцираме сопствените мисли и чувства кај другите. Тоа, пренесено на нашиот предмет на обработка за улогата на естетиката на комуникацијата низ призмата на содржините по литература во наставните програми и изборот на авторите и литературните текстови, ќе значи создавање вистински „линк“ помеѓу соодветниот текст и читателот/ученикот, како еден вид повратна врска за меѓусебна интеракција и за градење на емоционалната писменост, како дел од „општата писменост“ (= на способност за читање на пишаната уметничка литература). За пренесување на знаењето, за решавање на проблемите со другите, за градење на задоволувачки врски – накратко, за постигнување емоционална писменост, неопходно е комуникацијата да се одвива во двете насоки: читател – дело и автор – читател. Во книгата на д-р Клод Стајнер *„Емоционална писменост – интелигенција со срце“* се среќаваме со два клучни концепти: *концептот за его состојби*, особено за внатрешното „природно Дете“, кое е изворот на нашиот емоционален живот; и *концептот за „контакти“* (= на изразување внимание, давање комплименти). Ако го прифатиме тврдењето дека во секоја „нормална“ личност постојат три дела или три посебни

начини на однесување: **Возрасен, Родител и Дете**, („его состојби“), тогаш ВОЗРАСНИОТ е рационалниот „човечки компјутер“, РОДИТЕЛОТ се состои од еден збир на заштитни ставови во врска со луѓето, а ДЕТЕТО е креативниот и емоционалниот дел од личноста. (К. Стајнер, 2006: XXIX). Мнозина веруваат, и уште исто толкумина се согласуваат дека токму „делот“ кој се однесува на ДЕТЕТО во човековата личност е „заслужен“ за создавање дела со вистински уметнички вредности, кои најуспешно умеат да создадат естетска комуникација, не само со читателот – дете, туку и со читателите од различни возрасти и социјални групи. Токму затоа, сметаме дека литературата, а особено онаа литература што ја нарекуваме литература за деца и младина, а е вградена во наставните програми по македонски јазик и литература, може да послужи како поттик за хуманистичка и социјална интеракција и комуникација меѓу децата и воопшто меѓу луѓето.

4. НАМЕСТО ЗАКЛУЧОК

Освен обуките на наставниците за остварување на воспитната компонента на образовниот курикулум, сметаме дека неопходна е и обука за прифаќање на еден кај нас, нов концепт за емоционално описменување и поттикнување на развојот на емоционалната интелигенција, не само кај учениците од помала возраст, туку низ целиот систем на образование. Воведувањето на емоционалната писменост ја проширува нашата визија за задачите на самите училишта, поради што тие стануваат поексплицитно општествено средство за гржа за тоа децата да ги научат овие животни лекции, што би претставувало враќање на класичната улога на образованието. Таквата поширока улога бара, покрај сите специфичности на наставната програма, користење прилика, како внатре во наставата, така и надвор од неа, да им се помогне на учениците, моментите на својата лична криза да ги претворат во лекции за емоционални способности. Таквата програма дава најдобри резултати, кога постои координација помеѓу лекциите научени во училиштето и она што им се случува на децата дома.

Само на овој начин и преку соодветните содржини по македонски/мајчин јазик и литература во наставните програми, ќе ги постигнеме оние воспитни цели кои ќе ја одиграат вистинската улога на образованиот систем - да биде место, каде што нашите деца, освен научните/образовните, ќе ги совладуваат и животните лекции.

ЛИТЕРАТУРА

- Борев, Ј. (2008). *Естетика*, (превод од руски Тосева Л.), Скопје, Македонска реч.
- Виготски, Л. (1975). *Психологија уметности*, Београд, Нолит.
- Goleman, Daniel (1997). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. (preveo s engleskog Bilčić, D.), Zagreb, Mozaik knjiga.
- Димова, В. (2007). *Литературното дело и рецепиентот*, Скопје, Македонска реч.
- Димова, Виолета (2012) *Естетиката на комуникацијата и литературата за деца*, Скопје, Македонска реч.
- Николић, Милија (1988) *Методика наставе српскохрватског језика и књижевности*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стајнер, К. (2006) *Емоционална писменост: интелигенција со срце*, Скопје, Магор.
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Emocionalna_inteligencija
- <http://bro.gov.mk/docs/Nastavni%20programi%20VI%20odd.pdf>
- <http://bro.gov.mk/?q=gimnazisko-obrazovanie-nastavni-programi>

**REAL, IDEAL AND OUGHT SELF-CONCEPTS IN RELATION TO MEANING IN
LIFE, REALITY AND SELF-DETACHMENT**

Margarita Bakracheva, Ph.D

IPHS - BAS, Republic of Bulgaria m.bakracheva@abv.bg

Manol Manolov

„St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Turnovo, Republic of Bulgaria

manolov.manolov@gmail.com

Abstract: This project is based on the self-discrepancy theory and the different self-concepts people construe and maintain – the Real Self, the Ideal Self and the Ought Self (how people perceive themselves, what are their ideal concepts about themselves and the perceived expectations of others to them). The authors have studied the relation of these concepts to the presence of meaning in life and search for meaning in life and the conscious behavior aimed at reality and self-detachment. Self-concepts are categorized by three experts who have grouped words and expressions generated by the volunteers as free associations. Meaning in life and self and reality-detachment scales have been administered as well. The results reveal that people feel easier to describe their Real Self compared to the descriptions of their ideal or the standard they experience they ought to meet. For the Real Self the leading category of self-descriptions is in relation to the others and interactions with them (caring, kind, polite), whereas for the Ideal Self and the Ought Self the leading category of descriptions is self-assertive (strong-minded, ambitious). The obvious congruence between the Ideal Self and the Ought Self is focused on assertiveness and the related characteristics, which outline what people strive after and what they consider socially desirable or acceptable “norm”. Presence of meaning in life is higher for the self-assertive descriptions compared to the self-negative descriptions and descriptions focused on social interactions. The search for meaning is determined by the social interactions orientation and self-descriptions based on relations and communication with others compared to self-assertive descriptions. Almost half of the respondents declared they have found meaning in life and respectively, are passive in the search for meaning, followed by people that have no meaning and are passive in search for meaning, those who have found meaning in life, however proceed the search for meaning and last the group of people who have no meaning but are active in search for meaning. Higher conscious reality detachment is accounted for people without presence of meaning in life and low search for meaning. Lack of presence of meaning and active search for meaning also stimulates people to pursue reality and self-detachment as coping strategy compared to the group of people who have meaning in life. In summary, people are rather coherent in their self concepts, however in reality pay more attention to interactions with others, striving to be and perceiving they ought to be more self-assertive. The self categorizations are related to the presence and search for meaning in life and indirectly, with self and reality detachment. The outlined trends deserve further exploration. The free associations can be used for design of categories of self-descriptions that are more focused and can be ranged in future studies.

Keywords: Real, Ideal and Ought Self, self-discrepancy, meaning in life, reality and self-detachment

**ПРЕДСТАВИ ЗА РЕАЛЕН, ИДЕАЛЕН И ОЧАКВАН АЗ И ВРЪЗКА СЪС
ЖИЗНЕНИЯ СМИСЪЛ И ДЕРЕАЛИЗАЦИЯТА**

доц. Маргарита Бакрачева, д-р

ИИНЧ-БАН, Република България, m.bakracheva@abv.bg

Манол Манолов

ВТУ Св. Св. Кирил и Методий, Република България, manolov.manolov@gmail.com

Резюме: Представеното изследване почива на теорията за несъответствията и различните представи, които хората поддържат за себе си – Реален Аз, Идеален Аз и Очакван Аз (как се възприема човек, какъв би искал да бъде и възприеманите очаквания на другите). Потърсена е връзката между тези представи и намерения и търсения смисъл в живота и съзнателно търсената дереализация. Представите за себе си са групирани на базата на свободно генерирани от изследваните лица думи и изрази. Използвани са скали за оценка на смисъла в живота и степента на съзнателна дереализация. Резултатите за 190 изследвани лица разкриват, че хората по-лесно описват начина, по който виждат своя Реален Аз в сравнение с определенията за своя идеал или стандарта, който трябва да покриват. В описанието на Реалния Аз водещо място заемат описанията, които хората дават за себе си във връзка с другите (загрижен, мил),

докато за Идеалния и Очаквания Аз водещата категория описания са себеутвърждаващи (решителен, амбициозен). Между Идеалния и Очаквания Аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Наличието на смисъл е по-високо при използваните себеутвърдителни описания и насочените към другите в сравнение с личните негативни самоопределения. Търсенето на смисъл се определя в по-висока степен от ориентацията към социалните интеракции и личните самоопределения по отношение на взаимоотношенията с другите, отколкото от насочеността към себеутвърждаване. Почти половината от изследваните лица посочват, че са намерили смисъл в живота и съответно са пасивни по отношение на търсенето на такъв, следвани от тези, които не са намерили и не търсят смисъл в живота, тези, които са намерили смисъл, но продължават да търсят такъв и тези, които нямат, но търсят активно смисъл. По-високо търсене на бягство от реалността се наблюдава при лицата с ниска степен на намерен смисъл в живота и ниска активност в търсенето на смисъл. Липсата на смисъл и високата активност в търсенето също кара хората по-често да се откъсват умишлено от реалността в сравнение с тези, които са намерили смисъл. Липсата на смисъл е фактор, който провокира хората да търсят такъв тип бягство. Психическата дереализация е най-силно изразена при лицата, които нямат смисъл и не са активни в търсенето на смисъл.

Ключови думи: реален, идеален и очакван аз, несъответствия на аз-концепциите, жизнен смисъл, дереализация

КОНЦЕПТУАЛИЗИРАНЕ НА НЕСЪОТВЕТСТВИЯТА В АЗ-А

Теорията за несъответствията на Аз-а описва липсата на съгласуваност между представата на индивидите за това какви са, какви искат да бъдат и какви смятат, че другите очакват от тях да бъдат. Така се разграничават три вида представи, които човек поддържа за себе си: какъв съм Аз (Реален Аз); какъв бих искал да бъда (Идеален Аз) и какъв трябва да бъда според очакванията на другите (Очакван Аз). Несъответствия могат да възникват между всяка от тези три вида представи, което поражда различни по интензивност и продължителност афекти [1]. Най-общо при несъответствие между Реален и Идеален Аз провокираните емоции са разочарование и неудовлетвореност от себе си, а при несъответствие между Реален Аз и Очакван Аз се преживяват срам и объркване, защото хората не са удовлетворили очакванията на другите. Несъответствие възниква когато има разминаване между оценката за себе си и Реалния Аз и Идеалния Аз – ориентация, която в известна степен е локализирана в бъдещето и представата какъв иска да бъде човек. Високата степен на несъответствие води до изживяване на негативни емоции като неудовлетвореност, разочарование, тъга. Според данни от изследвания това е свързано като цяло и с по-ниска самооценка [2]. Описани са различни възможни несъответствия и свързаните с тях емоции, както и значението на степента на несъответствие от периода на изживяване.

Сред многото резултати се изтъква, че по-силното разминаване между това, което човек мисли, че е, и това, което мисли, че трябва да бъде, е свързано с по-висока склонност към отлагане на изпълнението на задачите [3]. Възможно обяснение има във връзка с преживявания и търсения смисъл. Когато човек не влага личен смисъл в задачите, които трябва да изпълнява, те са част от Очаквания Аз. Разминаването между Реалния и Очаквания Аз поставя индивида под натиск и създава негативен емоционален тон. Възможен начин за справяне е избягване на поведението, налагано от Очаквания Аз, като се отлага изпълнението на свързаните с това задачи. Алтернативният подход към това несъответствие е да бъде извършвана дейност, в която индивидът не влага личен смисъл, което е свързано с усилия, а при успешно изпълнение би донесло облекчение, но не и удовлетвореност. Тогава също може да бъде предпочетена стратегията на отлагане на изпълнението на задачите. В този смисъл системното отлагане представлява функция на смисловия дефицит в дейността на индивида, т.е. липсата на смисъл в действията, задачите и целите води до вътрешно отдръпване от тях, което намира израз в многократното отлагане на изпълнението им.

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Замисълът на изследването е да потърсим какви са представите на хората за това какви са, желанието им образ и възприеманите очаквания на другите за това какви трябва да бъдат; връзката между Аз-концепциите и съответствието (несъответствието) между тях и намерения и търсен смисъл в живота и съзнателно търсенето бягство от себе си и средата. Потърсили сме влиянието на водещите (посочени на първо място) категории, описващия Реалния, Идеалния и Очаквания Аз върху смисъла в живота и търсенето на смисъл в живота, както и влиянието на възможните комбинации между намерен смисъл в

живота и търсене на смисъл в живота върху степента на съзнателно търсено откъсване от себе си и средата като бягство от проблемите (дереализация).

За смисъла в живота е използван въпросникът MLQ, който измерва двата аспекта на смисъла - наличие и търсене с 10 айтема и 7-степенна Ликертова скала за отговор. Скалата за наличие на смисъл оценява доколко респондентите определят живота си като смислен. Скалата за търсене на смисъл оценява степента на полагани усилия за намирането на смисъл [4]. Стойностите на Алфа на Кронбах са .862 за наличие на смисъл и .841 за търсене на смисъл, а скалите имат отрицателна корелация помежду си – (-.311; .000). Степента на търсено и осъзнато откъсване от средата е измерена с авторски въпросник [5]. Той дава възможност за установяване на степента на дереализация - откъсване от себе си психически и физически и откъсване от средата.

За представите за Аз-а е използван методът на свободно генериране на думи / изрази, като изследваните лица бяха помолени да напишат в свободна форма 5 думи или изрази, които описват *Какви са* (чертите или характеристиките, които мислят, че притежават); *Какви искат да бъдат* (чертите или характеристиките, които искат да имат, за да бъдат идеални); *Какви смятат, че "трябва да бъдат" според очакванията на другите* (чертите или характеристиките, които вярват, че другите очакват от тях да имат). За оценка на самоописанията са използвани 3 експерта за отнасяне на думите (изразите) към категории. Като първа стъпка бяха изведени всички отговори и направен честотен анализ. Втората стъпка беше тримата експерта да определят думите, които са синонимични със степен на съгласуваност 81%. След обединяването на използваните генерирани думи по сходство третата стъпка беше отнасяне на думите по категории. Смесовата натовареност на думите доведе до експертно определяне на следните категории самоописания:

1. Лични себенаочени (доказващ се, решителен и т.н.)
2. Лични насочени към другите (обичлив, загрижен и т.н.)
3. Социално значими (умен, успешен и т.н.)
4. Социално повърхностни определения (жена, пич и т.н.)
5. Лични негативни определения (мързелив, нагъл и т.н.)

Изследвани са 190 лица, 31% мъже и 69% жени на възраст 12 – над 40 г. (11% 12-18 г., 19% 19-25 г., 25% 26-30 г., 27% 31-40 г. и 18% над 40 г.).

Използвани са честотен анализ, кръстосани таблици, еднофакторен дисперсионен анализ.

РЕЗУЛТАТИ

Получени отговори по категории

За категорията Реален Аз са получени 1044, за Идеален Аз 807, а за Очакван Аз – 724 отговора. Отговорите са силно разпръснати и обхващат огромна палитра думи, изрази, дори поговорки. Броят отговори показва, че хората по-лесно могат да определят какви са от това какви биха искали или трябва да бъдат. С честота над 10 пъти са използвани определенията, илюстрирани на фиг. 1.

Фигура 1. Най-често използвани самоописания за трите Аз-концепции

Съответствия между Азовете

Анализът за съответствие между категориите на Аз-а е направен с Multiple Response и честотен анализ. Целта е да бъде изведена матрицата на несъответствията на Аз-а и установено дали е налице обща причина, която може да се разглежда като модел на личностно несъответствие, обвързано с резултативната променлива намерени смисъл в живота и процесното измерение търсене на смисъл в живота.

Таблица 1. Проценти на категориите описания за трите Аз-концепции

	Реален Аз	Идеален Аз	Очакван Аз
лични себеутвърдителни	24,8%	34,5%	27,2%
лични насочени към другите	40,4%	22,3%	22,6%
социални повърхностни	10,0%	13,5%	2,5%
социални интеракции	7,4%	2,8%	12,0%
лични негативни	10,3%	3,9%	4,3%
непопълнено	7,1%	23,0%	31,3%

От честотата на начина, по който се определят изследваните лица е видно, че Реалното Аз се определя основно посредством характеристики, които са *Лични, насочени към другите* и на второ място от *Лични себеутвърдителни*. При определянето на Идеалното и Очакваното Аз, позицията е обратна – водещи са себеутвърдителните и след това насочените към другите характеристики. Наблюдава се и съвсем естествено двойно по-рядко използване на негативни самоописания при Идеалния и Очаквания спрямо Реалния Аз. Логично за Очаквания Аз е и че е по-високо значението на социалните интеракции и факта, че почти отсъстват социално повърхностни характеристики. От непопълнените отговори може да бъде заключено, че изследваните лица срещат по-голяма трудност в определянето на своето Идеално и Очакано Аз.

В табл. 2 и 3 това е потвърдено и в съответствията и несъответствията между Реален и Идеален Аз ($\chi^2 = 62,217; ,000$) и и между Идеален и Очакван Аз ($\chi^2 = 643,568; ,000$). Реален и Очакван Аз прекрива разпределението на Реален и Идеален Аз, затова не е илюстрирано.

Таблица 2. Кръстосана таблица на честотата в категориите самоопределения за Реален и Идеален Аз

Реален Аз	Идеален Аз					
	лични себеутв.	лични насоч. към	социални повърхн.	социал. интеракции	лични негатив.	непопълнено

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

		другите				
лични себеутвърдителни	95	51	30	6	11	45
лични насочени към другите	143	102	45	10	11	73
социални повърхностни	27	21	21	3	5	18
социални интеракции	20	14	11	5	3	17
лични негативни	27	12	16	3	4	36
непопълнено	15	12	5	0	3	30

Най-голям брой отговори има в насочените към другите характеристики на Реалния Аз и себеутвърдителните на Идеалния Аз, следвани от съвпадение на значението на описанията, свързани с взаимодействия с другите. Третата по честота група съвпадения са в себеутвърдителните характеристики и за Реалния, и за Идеалния образ за себе си.

Таблица 3. Кръстосана таблица на честотата в категории самоопределения за Идеален и Очакван Аз

Идеален Аз	Очакван Аз					
	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
лични себеутвърдителни	145	85	6	39	14	38
лични насочени към другите	65	83	2	31	6	25
социални повърхностни	31	26	12	29	7	22
социални интеракции	4	12	0	8	1	2
лични негативни	7	6	4	2	10	8
непопълнено	6	2	0	5	3	202

Между Идеалния и Очаквания Аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Останалите съвпадения са между категориите себеописания насочени към взаимодействията с другите и насочени към себедоказване. Интересен момент е съпадението между личната и външната норма.

ВРЪЗКА СЪС СМИСЪЛА В ЖИВОТА / ТЪРСЕНЕТО НА СМИСЪЛ В ЖИВОТА

Съответствието / несъответствието в Аз-концепциите няма значима връзка със смисъла в живота. Еднофакторният дисперсионен анализ показва, че водещото самоописание за Реалния аз (първото посочено) оказва влияние върху наличието на смисъл ($F=2,462; .035$) и върху търсенето на смисъл ($F=3,025; .012$) (табл. 4).

Таблица 4. Влияние на ориентацията в самоопределенията за Реалния Аз върху смисъла в живота

Зависима променлива	(I) Реален Аз	(J) Реален Аз	Разлика в средните ст-ти (I-J)	значимост
Наличие на смисъл	лични себеутвърдителни	лични негативни	4,67857*	,022
		непопълнено	7,53571*	,033
	лични насочени към другите	лични негативни	5,11786*	,010
		непопълнено	7,97500*	,023
Търсене на смисъл	лични себеутвърдителни	социални интеракции	-5,46841*	,026
	лични насочени към другите	социални повърхностни	5,14674*	,007

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

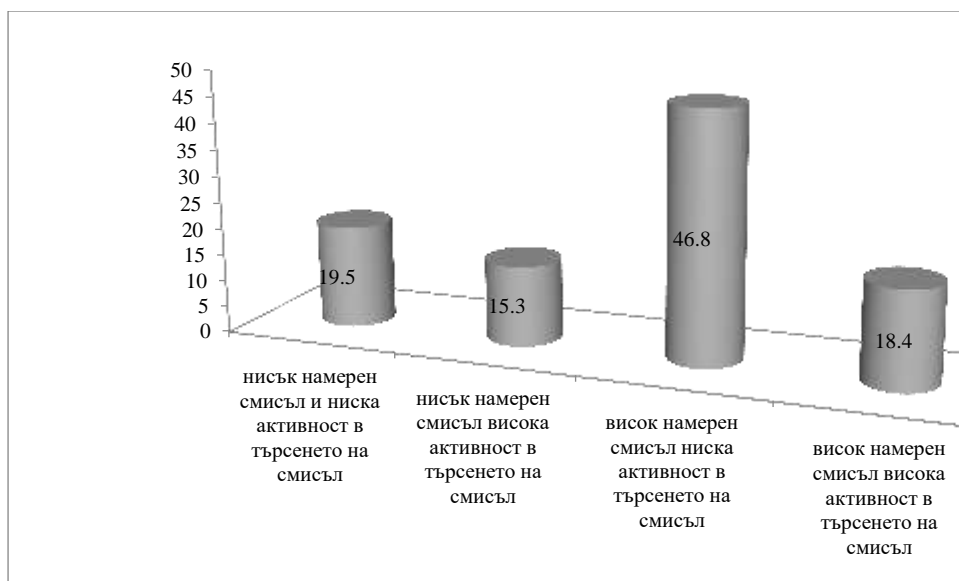
Наличието на смисъл е по-високо при използваните себеутвърдителни описания и насочените към другите в сравнение с личните негативни самоопределения. Търсенето на смисъл се определя в по-висока степен от ориентацията към социалните интеракции и личните самоопределения по отношение на взаимоотношенията с другите, отколкото от насочеността към себеутвърждаване. Водещата категория за Идеален Аз не оказва влияние върху наличието и търсенето на смисъл в живота. Такова се отбелязва за Очаквания Аз по отношение на наличието на смисъл смисъла ($F=2.556; .029$).

Таблица 5. Влияние на ориентацията в самоопределенията за Очаквания Аз върху смисъла в живота

Зависима променлива	(I) Очакван Аз	(J) Очакван Аз	Разлика в средните ст-ти (I-J)	значимост
Наличие на смисъл	Социални интеракции	Лични себенасочени	-,99879*	,031
		Лични насочени към другите	-1,34917*	,005

За самоопределенията в категорията Очакван аз социалните интеракции имат по-слабо значение в сравнение с личните себеутвърдителни категории и характеристиките на насоченост към другите за наличието на смисъл.

Съответствието / липсата на съответствие между категориите на Аз-а и самите категории не са свързани и със степента на осъзнато търсено откъсване от себе си и средата. Такова влияние обаче се отбелязва за комбинациите на намерен и търсен смисъл в живота. На фиг. 2 първо представяме процентното съотношение на лицата, попадащи в групите ниска/висока степен на намерен смисъл в живота и ниска/висока степен на активност в търсенето на жизнен смисъл.

Фигура 2. Процентно разпределение на групите с намерен/търсен жизнен смисъл

Почти половината от изследваните лица посочват, че са намерили смисъл в живота и съответно са пасивни по отношение на търсенето на такъв, следвани от тези, които не са намерили и не търсят смисъл в живота, тези, които са намерили смисъл, но продължават да търсят такъв и тези, които нямат, но търсят активно смисъл. Еднофакторният дисперсионен анализ показва значимо влияние на тези комбинации върху търсенето и осъзнавано бягство от реалността - дереализация спрямо средата ($F=6.068; .001$), физическата дереализация ($F=3,642; .014$) и психическата дереализация ($F= 3,803; .011$). В табл. 5 аббревиатурите са НСНА (нисък смисъл, ниска активност), НСВА (нисък смисъл, висока активност), ВСНА (висок смисъл, ниска активност) и ВСВА (висок смисъл, висока активност).

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Таблица 5. Влияние на жизнения смисъл върху търсенето бягство от реалността

зависима променлива	(I) смисъл	(J) смисъл	разлика в средните ст-ти	степен на значимост
Дереализация спрямо средата	НСНА	ВСНА	,58154*	,000
		ВСВА	,39807*	,034
	НСВА	ВСНА	,49603*	,004
Физическа дереализация	НСНА	ВСНА	,50066*	,002
Психическа дереализация	НСНА	ВСНА	,46819*	,002
		ВСВА	,40174*	,026

По-високо търсене на бягство от реалността се наблюдава при лицата с ниска степен на намерен смисъл в живота и ниска активност в търсенето на смисъл. Липсата на смисъл и високата активност в търсенето също кара хората по-често да се откъсват умишлено от реалността в сравнение с тези, които са намерили смисъл. Отново наличието, а не толкова активността в търсенето на смисъл, определя поведението, което води до физическа дереализация. Липсата на смисъл е фактор, който провокира хората да търсят такъв тип бягство. Психическата дереализация е най-силно изразена при лицата, които нямат смисъл и не са активни в търсенето на смисъл.

ДИСКУСИЯ

Като цяло самоопределенията за Реалния, Идеалния и Очаквания Аз са консисентни и свързани основно с лични характеристики на насочеността им в комуникацията с другите и света. Те по-лесно описват своя Реален аз в сравнение с определенията за своя идеал или стандарта, който трябва да покриват. В описанието на Реалния аз водещо място заемат определенията за себе си във връзка с другите (загрижен, мил), докато за Идеалния и Очаквания аз водещата категория описания са себеутвърждаващи (решителен, амбициозен). Между Идеалния и Очаквания аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Интересен момент е съвпадението между личната и външната норма. Обяснението може да бъде в това, че за това, което са, хората съдят до голяма степен от начина, по който общуват с другите и се самоопределят по този начин. Личните идеал и социалните норми, които се възприемат, са по-фокусирани върху самоопределянето на себе си като индивидуалност. Именно себеутвърдителните характеристики на Аз-а са тези, които водят до по-високо усещане за наличен смисъл в живота, докато ориентацията към социалните интеракции е свързана с по-високата активност в търсенето на смисъл. Намирането на смисъл води до намаляване на активността в търсенето на смисъл и косвено доближаването до Идеалния и Очаквания Аз, които са свързани основно с лични качества. Търсенето на смисъл е свързано с оглеждането в другите и характеристики, които хората използват в по-висока степен за образа на Реалния си Аз. От друга страна, липсата на смисъл, включително и при висока активност в търсенето, създават предпоставки за съзнателно бягство от реалността. Всички тези връзки и начина на себerefлексия, както и липсата на установена зависимост между несъответствията в аз-концепциите със смисъла в живота и съзнателната дереализация заслужава по-нататъшно проучване. Това изследване е първа стъпка и може да послужи за извеждане на отговори, които да бъдат ранжирани в следващи проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Higgins, E. T. (1989) Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319–340
- [2] Moretti, M. M., & Higgins, E. T. (1990). Relating self-discrepancy to self-esteem: The contribution of discrepancy beyond actual-self ratings. *Journal of Experimental Social Psychology*, 26, 108 – 123
- [3] Ferrari, J. R., M. Driscoll & J. F. Diaz-Morales (2007). Examining the self of chronic procrastinators: Actual, ought and undesired attributes. *Individual Differences Research*, 5, 115–123
- [4] Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53, 80-93

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

[5] Bakracheva, M. & M. Manolov (2016). Reality and self-detachment after long time spent on social networking in relation to meaning in life. *International Journal Knowledge, Scientific Papers Vol. 14.1*, 423-428, ISSN 1857-92

**“BABAM ÖĞRETMENDİ“THE STORY BY LÜTFÜ SEYFULLAH TELLS THE
IMPORTANCE AND TEACHINGS OF THE GRANDFATHER IN THE FAMILY**

Mahmut Celik, PhD

Faculty of Philology, University “GoceDelchev” - Stip, Republic of Macedonia
mahmut.celik@ugd.edu.mk

Alirami Ibraimi, M.Sc

Institute Of National History - Skopje, Republic of Macedonia
aliramiibraimi@hotmail.com

Imer Yusufi, M.Sc

Institute of National History - Skopje, Republic of Macedonia
omer_molo7@hotmail.com

Abstract: In this study: it is stressed on the importance of the grandfather in the family by getting the main idea from the book “ BabamOgretmendi” by LutfuSeyfullah. The introduction part of the story starts with greetings in the family, respect to the elderly and its importance. In the body part it is mentioned the educational wishes of grandfather to the grandson. The concluding section discusses the teaching-learning success between grandfather and grandson

The story talks about the first real teachers between grandparents-grandchildren and in the eyes of the grandchildren, grandfathers are the most patient and most valuable teachers filling the gaps left by the parents against child.

Keywords:Lütfü Seyfullah, stories, family, child, grandfather

**LÜTFÜ SEYFULLAH’IN “BABAM ÖĞRETMENDİ“ ADLI HİKÂYESİNDE
AİLEDE DEDENİN ÖNEMİ VE ÖĞRETİCİLİĞİ**

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK

Makedonya - İştıp “GotseDelçev” Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi
mahmut.celik@ugd.edu.mk

Mr. Alirami İBRAİMİ

Makedonya - Üsküp“ MiilliTarihEnstitüsü”
aliramiibraimi@hotmail.com

Mr. Imer YUSUFI

Makedonya - Üsküp“ MiilliTarihEnstitüsü”
omer_molo7@hotmail.com

Özet: Bu çalışmada; Lütfü Seyfullah’ın “Babam Öğretmendi” hikâyesinden hareketle aile bireylerinde önemi üzerinde durulmuştur. Hikâyenin giriş bölümü, ailedeki selamlaşma ve önemi, evin büyüklerine karşı sevgi ve güzel davranışlarla başlar. Gelişme bölümünde ise dedenin torununa karşı eğitim sevgisi ve öğretmenlik vazifesi. Bölümün son kısmında ise dedenin ve torununun arasındaki öğretme-öğrenme başarısından bahsetmektedir.

Hikâye, dede-torun arasındaki ilk ve gerçek öğretmenden bahsetmektedir. Dedelerin torunların gözünde en şefkatli, en sabırlı ve en değerli öğretmen olduğunu; anna-babaların çocuğuna karşı kalan boşlukları dolduran, öğretici dedelerden bahsedilmektedir.

Anahtar kelimeler: Lütfü Seyfullah, hikâye, aile, çocuk, dede

1. GİRİŞ

İnsanın dünyaya gelmesiyle birlikte yaşamdaki temel amacı yarına kalmaktır. İnsanlar mümkün olduğu kadar uzun süre hayatta kalmak ister, bunun için kaliteli yaşamı önemser. Bundan dolayı çocukları , torunları değer verdiği kişiler yarına kalsın ister. Bu çabası ise kendisinden sonra gelenlere değerlerini bırakmak ister. Değerler aynı zamanda öğretilir ve öğrenilebilir olgulardır. Günümüzde eğitim alanında da değerler eğitimi önemsenmekte, değerlerin çocuklara nasıl aktarılacağı konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Çalışmalar yalnız

eğitim yönünden değil de sevgi, saygı, dürüstlük, paylaşma, hoşgörü, şiddetten kaçınma yönünden de ele alınmaktadır. Böye çalışmalar bazı hikâyelerde ele alınmaktadır.

Hikâyeler konuları itibariyle önem kazanmaktadır. Hikâye okuyucuyu eğitmek ve belli bir mesaj vermektir. İbret alınacak ders esas olarak amaçlanmıştır. Bazı hikâyelerde, genel olarak aile arası güzel ilişkiler örnek alınmıştır. Dedeler genel hatlarıyla çocuğun dünyasında güzellikler çağrıştıran, onun ruhunda güzele ve iyiye karşı olumlu davranışlar geliştiren, hayal dünyasını zenginleştirmiştir. Hikâyede duygu ve düşünceler başarılı bir şekilde işlenmiştir. Çocukların hayata bakışı, hadiseler karşısındaki tavır ve davranışı, kutsal değerleri, anne, çocuk sevgisi, aile dayanışması ele alınmıştır.

“Babam Öğretmendi” hikâyesinde dedelerin dede-torun, öğretmen-öğrenci ilişkisi canlı bir şekilde aktarılmaktadır. Bu ilişkiyi ise şu şekilde açıklamak mümkündür: Dedeler çocukların gözünde değerli bir kitap, okudukça okuyası, kulak verdikçe dinleyesi gelen kişilerdir. Çocuklarda kalan boşlukları dedelerin doldurması, özenle işlenmiş danteladır.

2. AİLE VE ÖNEMİ

“Aile en eski ve en önemli sosyal gruplardan biridir. Varlığı ve anlamı biyolojik nedenlerle dayanmaktadır.” (Тоновски, 2000, s.307). Aile, insanı insan yapan, insanı değerli kılan, insana kimlik kazandıran bir birlikteliktir. Bir çatı altında kalma, birlikte yaşama, bir ortamı paylaşma, yoklukta birbirine sarılma, zenginliği ise abartmama, her ortamda hayatı sürdürmektir.

“Aile, evlilik ve kan bağına dayanan, karı koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birliktir. Karı, koca ve çocuklardan oluşan topluluktur.” (Türkçe Sözlük, 1998, s.50)

Osmanlıca Türkçe Sözlük'te aile şu şekilde tanımlanmıştır: “bir kimsenin karısı, akraba, ev halkı, aynı gaye için çalışan kimselerin hepsi: matbuat ailesi.” (Develioğlu, 1996, s.20)

-Aile demek kaneviçede işlenen dantela demektir. Renklerin çokluğu veya azlığı o dantelanın eksik olduğu demektir.

-Ailedemek, bireylerinin bir arada mutlu olması demektir.

-Aile insanın hayatındaki en değerli, en önemli, en paha biçilmez bir unsurudur.

- Aile içinde her şeyin en iyisini barındıran kelime, içinde kendimizi en rahat, en huzurlu hissettiğimiz ortam.

- “Aile bireyleri çok özel bir gruptur, bireyleri arasındaki ilişki yaşam var olduğu sürece vardı ve var olacaktır.”(Rot, 1988).

-Aile toplumun temel yapısı, bütünü, en önemli unsurlarından biridir.

-Ailelerin bir arada yaşaması, birlik ve bütünlük oluşturması, bireylerin dolayısıyla toplumun da huzur içinde yaşaması demektir.“Böylece ana babaların ön yargıları çocuklara saplantı haline gelir birtakım korkuların yerleşmesine yol açar.”(Alendy, 1974, s.151).

-Aile meyve ağacına benzer; anne ağacın kökleri, baba gövdesi, nine ve dede dalları, çocuklar ise o ağacın meyveleridir. Meyvenin olgun olması tamamen köklerden gelen besinlere bağlıdır. Eğer kökten gelen besinler güzel, saf, duru ve temizse meyvelerin de o kadar güzel ve olgun olması beklenir. Yani herşeyin temele bağlı olduğunu görmekteyiz.

3. AİLEDE SEVGİ VE SAYGI

Aile bireyleri çocukların doğal gelişimi ve sosyaleşmesi için çaba göstermektedir. (Тоновски, 2000, s.309). Aile en sadık ve en önemli temeldir. Ailede sevginin olması ve saygının olması çok önemlidir. Evet, sevgi belki karın doyurmaz, fakat sevgi her şeyin üstesinden gelebilir. Ailede sevgi, açıklığı, susuzluğu, yorgunluğunu unutturur; aile fertlerini tok ve canlı tutar. Sevginin hâkim olduğu bir ortamında hoş sohbetler gerçekleşir ve tüm dertler unutulur. Çocuğunu seven biranne-baba çocuğuna güven verir. Aynı şekilde annesini, babasını, kardeşini seven bir çocuk da ailede kuvvetli bir bağ ve güven oluşturur. Yani sevgi ailenin temelini oluşturan bir kavramdır. Çocuklarına güvenen ve güvenilen bir ailede çocuklarının yetişmeleri için en çok sevgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Sevginin olmadığı bir ailede çocuğun korkak olması bir gerçektir. Kimseye güvenemeyen biri olarak yetişirken, ailesinde sevgi olan çocuk insanlara güvenecek ve kendini her ortamda belli edecektir. Ayrıca ailede sevgi, ailede huzuru ve mutluluğu da sağlar. Sevgi olmayan ailede bireyler çöküntüye girer, mutsuz olurlar. Bu da aile halkını derinden yaralamaktadır. Ama unutmamak gerek ki, sevgi en başta kişiyi mutlu, huzurlu, sıhhatli bir birey olmamızı sağlar. Sevginin en tesirli olacağı ortam ise elbette aile ortamıdır. Bireyin en çok bulunduğu ortamdır aile. En çok sevincini, kederini yaşadığı yerdir. Bu yüzden aile sevgisi, önce kişiyi mutlu eder. Ailede ki bireyleri seven, onlara güvenen bir insan her zaman mutlu ve huzurlu olacaktır. Arkadaşlık ne kadar da samimi olursa olsun unutulmamalı ki geçicidir, ama aile her zaman kalıcıdır. Aile her ne olursa olsun her zaman daimidir, kalıcıdır. Aile hiçbir zaman aile bireylerinden birini arkasından yaralamaz, hatta onlara siper ve kalkan olmaktadır.

Aile yapıları birbirinden farklıdır. Anne ve baba aile bireylerinin en önemli kişileridir. Dede ve nineler de ailede önemlidir, onlarsız bi rhaya tdüşünülemez, hatta onlarsız evin tadı tuzu olmaz. Çocuklarla birlikte ailelerin neşe kaynağıdır.

4. AİLEDE DEDENİN ÖNEMİ VE EVİN ÖĞRETMENİ

Dede, ailenin çınar ağacı, büyüğü, evin tecrübelisi. Dede ismi Türkçe Sözlükte şu şekilde tanımlanmıştır: “(evlat için) babanın veya ananın babası, büyük baba, büyük babadan başlayarak geriye doğru atalardan her biri.” (Türkçe Sözlük, 1998, s.536)

Aile büyüklerinin şekilleri torunlarının sosyal, psikolojik ve kültürel gelişimde vazgeçilmez bir noktada bulunmaktadır. Çocuk gelişiminde anne-babaların mükemmel bir insan olmasına karşın dedeler her zaman kendi geleneklerini oluşturmaktadır. Yaşlıların torunlarıyla geçirdikleri kısacık hayat, onların kahramanları olmuştur. Bu küçük kahramanlar onların tecrübe bahçesi olmuştur. Bu küçük kahramanlar hata da yapsa onların gözünde her zaman kral ve kraliçe olarak kalmışlardır.

Çocuklar ne yaparsa yapsın dedeler onlar için sığınacak bir liman olmuş ve olmaya devam edeceklerdir. İşte bu büyük çınarlar çocukların sosyal, psikolojik ve kültürel yapısının gelişiminde çok büyük etkileri bulunmaktadır. Çocukların evdeki en iyi dostlarıdır dedeler. Bolca zamanları onların tecrübelerini torunlarına vermeleri hiç de zor olmasa gerek. Anne-babalarında bulamadıkları zamanı dedelerde bulmaktadırlar ve onların eğitiminde büyük rol oynarlar. Anne-babaların veremediklerini dedeler vermektedir. Dedelerin tecrübeleri, geniş zamanları olduğundan onları torunlarına vermekten çekinmezler. Onların geniş zamanlar torunlarının onlara daha yakın olmalarını sağlar. Dedeler hikâyeler-masallar anlatır, onlarla konuşur ve onları bir yetişkin gibi dinlemekten hiç yorulmazlar. Dedelerin böyle davranmaları torunlarının güzel ahlaklı yetişmesi, çevresiyle sağlıklı iletişim kurmasında lüzümlü olan davranışlardır. Bu davranışlar torunlarının eğitiminde de çok yardımcı olacak ve onları ileriye taşıyacaktır. Onların merhamet dolu kucakları ilerde çocukların da merhametli olmalarını sağlayacaktır.

5. LÜTFÜ SEYFULLAH'IN HAYATI VE ESERLERİ

Lütfü Seyfullah; Türk sineması, tiyatro oyuncusu, şair ve yazarı. Lütfü Seyfullah 1926 yılında Üsküp'ün “Dükkâncık” mahallesinde doğmuş ve çocukluk yıllarını bu mahallede geçirmiştir. (Hayber, 2011, s.125) İlkokula Sırpça başlayan yazar Makedonya'nın işgal edilmesinden sonra, düzenli bir eğitim görememektedir. Toplama kamplarına alınan yazar Çekoslovakya'dan Almanya'ya götürülür. Toplama kamplarında çeşitli işlerde çalıştırılır. Tiyatro sanatçısı olan Lütfü Seyfullah, yüzden fazla oyunda çeşitli tipleri canlandırdı, birçok filmde rol alıp çeşitli dizilerde görev yaptı.

“1946'dan 1950'ye dek “Bahriyeli Assubay Akademisi”ni tamamladı. Bu zaman içinde çocukluğundan beri ilgi duyduğu tiyatroyu seçip, birçok tiyatro oyunlarda oynadı. 1950 yılından sonra 40 yıl Üsküp Halklar Tiyatrosunda ve diğer tiyatrolarda profesyonel aktör ve rejisör olarak çalıştı.” (Seyfullah, 1996) Lütfü Seyfullah'ın tiyatro ve aktörlük sevgisi küçük yaşlarda başlamıştır. Tiyatrolarda canlandırdığı tipler onu yazmaya iter. Yazdığı oyunları, şiirleri ve kısa hikâyeleri Makedonya ve Kosova'daki çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanır. Katıldığı hikâye yarışmalarında ödüller alır. Lütfü Seyfullah'ın yayımladığı ilk kiptaplar tiyatro türündendir. Oyunlarından bazıları “Üsküp ve Priştine Türkçe Yayınları'nda” programa alınmış, bazıları ise Makedonca ve Arnavutça'ya çevrilmiş, bazıları ise çocuk dergilerinde yayımlanmıştır.

Emekliliğe ayrıldıktan sonra film çalışmalarına ağırlık verdi. Son yıllarında Feza Film ve TGRT yapımı filmlerle, televizyon dizilerinde rol aldı. 2005 yılında vefat etti

Eserleri: 1980 yılında “Okul Tiyatrosu”, 1983 yılında “Küçük Nasrettin”, 1984 yılında “Üç Arkadaş” ve 1989 yılında “Aynada Varsan Sahnede de Varsın” şiir kitapları yayımlandı. En son eserleri “Küçükler Şiirleri” ve “Küçük Balıkçı” kitaplarıdır.

6. LÜTFÜ SEYFULLAH'IN “BABAM ÖĞRETMENDİ” HİKÂYESİ

Bir çocuk doğduğu günden itibaren ailesinin gözetimi altındadır. Çocuğun tüm sorumluluğu anne-babadadır. Onlar çocukları için her türlü fedakarlığa hazırdırlar. Bundan dolayı çocuklar için anne, baba önemli yer tutmaktadır. Anne, babadan sonra dede ve babaannenin yeri de küçümsenmemektedir. “Çocuk büyüklere karşı, içinde bulunduğu gelişme dersine göre duygular besler.” (Alendy, 1974, s.24) Evdeki aile çocukların konuşmasından, saymasından, gelişmesinden, kendi kişiliğinin oluşmasına kadar sorumludur. Ailedeki ilişki ne kadar iyi olursa, o kadar çocuğun gelişimi, yaşamı da iyi olacaktır. Çocuklar anne-babadan eksik kalan sevgiyi dede ve babaannede bulmaktadır. Aynı evde yaşayan ailelerde bu avantajlar bulunmakta ve anne-babadan eksik kalanları evin büyükleri tarafından tamamlamakta. Günümüzde çalışmak durumunda olan anne-babalardan oluşan tüm eksiklikleri ailenin büyükleri tamamlamakta, onların yetişmesinde olumlu katkıları bulunmaktadır.

Aile, yaşamı biçimlendiren, düzene sokan, en iyi şekilde güzelleştiren insanlardır. Anne baba, çocukları için birer hayat hazinesidir. Bu hazine diğer hazineler gibi değil, faydalandıkça azalması gerekirken, bu hazine çoğalıyor. Bilginin sonu olmadığı gibi, anne- babadan, aileden öğrenilen tüm olumlu bilgilerin de sonu yoktur. Aile arasında söylenenler, konuşulanlar, güzel hareketler yapılırsa çocuklar için en güzel resim olur.

"Hoş geldin babacığım! Dedi Can'ın annesi.

Hoş bulduk yavrum! Gidiyor musun?

Evet babacığım.

Can'ın annesi. Yeliz'i, Filiz'i, Oya'yı ve Can'ı öperek:

Hoşça kalın çocuklar! Dedenizi iyi dinleyi!"(Seyfullah, 2010, s.14)

Aile arası münasebetlerinde en önemli olanı sevgi ve saygının yeridir. Bazı zamanlarda anne-babanın yaşlılık döneminde onlara gösterilen saygı, sevgi ve güzel davranıştır. Bu güzel davranışlar evdeki çocuklara bir örnek olarak yansımaktadır. Aile arası selamlaşmanın nasıl yapıldığını, nasıl yapılması gerektiğini, aradaki sıcaklığın ne derece samimi olduğunu çocuklara bir örnek olarak vermektedir. Aşağıda çocukların olduğu bir ortamda selamlaşmanın bir örneği:

"Hoş geldin babacığım! Dedi Can'ın annesi."

Hoş bulduk yavrum! Gidiyor musun?

Evet babacığım!"(Seyfullah, 2010, s.14)

Babanın kızına karşı aynı şekilde cevaplaması ve selam vermesi, çocuklara yakınlığın ne derece önemli olduğunu anlatmasıdır. "Babacığım ve yavrum" aradaki yakınlığı, samimiliği ve sevgiyi temsil eden sözcüktür. Bu kelimeler ise selamlaşmanın nasıl yapıldığını ve önemini anlatmaktadır. Dedenin eve girişinde torununa karşı sevgisini selamla vermekte, torunun da dedesine aynı şekilde karşılık vermesi, aralarında sevginin olduğunu anlatmaktadır.

"Dede iki torunuyla Can'ların evine girer.

Dede torunlarıyla birlikte: Günaydın Can!

Can, günaydın dedeciğim!"(Seyfullah, 2010, s.14)

Aile fertleri çocuğa isimlerini söyletmeye çalışır, ama genelde bunu anne ya da baba başarır. Böylece çocuğa ilk sözünü öğretmiş olurlar ve küçük şeylerle başlar öğretme faslı. Kazanabilecekleri en güzel, en faydalı ve öğüt verici sözleri onlardan duyarlar. Çocuklara kurallar koyarlar, kurallara karşı gelseler bile onlara herşeyin öğrenmeyle başladığını anlatmaya çalışırlar. En güzel şeyleri beraber öğrenirler. Vakitlerinin çoğunu beraber geçirmeye ve öğretmeye çalışırlar.

"Aferin sana! Ya yedi dört daha ne eder, peki?

Eeee onu bilmiyorum dedeciğim. Babam on bire dek saymayı öğretmedi bana!"(Seyfullah, 2010, s.14)

Anne-babanın eksik bıraktığı bilgileri dedelerin tamalamasıdır.

"Can bir köşeye çekilip kibrit çöpleriyle oynamaya koyulur..."

Dede Can'a bakarak: ne yapıyorsun sen?

Can, kibrit çöpleriyle hesap yapıyorum.

Vay, vay!... Demek hem saymayı hem de toplamayı öğrendin öyle mi?

Akşam babam öğretti! dedi Can."

Öyleyse, ben sana toplama üzerinde birkaç soru soracağım, ister misin?

Sor dedeciğim!

Üç, iki daha kaç eder?

Beş dedeciğim!

Bravo, ya beş, üç daha?

Sekiz dedeciğim!"(Seyfullah, 2010, s.14)

"Büyüklerin çocuklarla ilişkileri iki yönde kendini gösterir: Bağlılık ve karşıtlık." (Alendy, 1974, s.18) Dedenin soru sorması hem eksiklikleri tamamlaması, hem de aradaki diyalogun daha güzel geçmesine vesile olmasıdır. Can'ın da büyük bir hevesle cevaplaması ondaki güveni sağlamaktadır. Aile içinde geçen bu diyalog Can'ın babasından öğrendiklerini dedesinden de aynı şekilde öğrenmesidir. Çocuklar aileden öğrendiklerini önemser ve değerli kılar. Çocuk birşeyler öğrendikçe, kendine olan özgüvenini kazanır. Başka bir deyişle kendini bulur. Dolayısıyla aile çocukları için bir yol belirleyendir. Anne kendi sıkıntılarını saklayarak, çocuğu ile ilgilenen kadar profesyonel, baba da kendini hiçe sayıp aileye siper olabilecek kadar cesurdur.

7. SONUÇ

“Babam Öğretmendi” adlı hikâye gerçek hayattan alınmıştır. Aile içindeki temel ilkelerden biri saygının olduğu ve sağlıklı ilişkilerde saygının zorunlu olmadığını sevgi ile anlatılmıştır. Bizim kültürümüzde saygı aşağıdan yukarıya gösterilen bir davranış olarak algılanmıştır. Ailenin bütünlüğü sevgiden geçtiği, çocuğun anne-babaya, anne-babanın çocuğa, çocuğun dedeye, dedenin çocuğa gösterdiği sevgiden oluşmaktadır. Bir çocuğun dededen gördüğü koşulsuz ilgi ve sevgiden bahsedilmiş. Küçük yaştan itibaren çocuktaki öğrenme isteği, öğretmenlik vazifesi almış olan dedenin öğreticiliğidir. İlişki ile iletişim aynı şey olmadığı, aynı ailenin üyeri olanlar, kaçınılmaz bir ilişki içinde oldukları anlatılmış. Aile bireylerinin gerçek anlamda iletişim kuruyor olmaları çok önemli olduğunu, ailedeki konuşma ve kendini ifade etme hakkına saygı göstermeleri işlenmiştir.

Türk toplumunda dedeler kültürü oluşturan ve gelecek nesillere aktaran insan olduğunu. Her insan içinde bulunduğu kültürden beslendiğini, etkilendiğini, kültürüne katkıda bulunduğunu ve sonraki nesillere kültürünü taşıdığını. Dedeler çocukları için örnek alınacak kahraman olduğunu. Aile fertleri arasındaki sevgi ve saygı ağırlıklı ilişkilerini hikâyemizde görmekteyiz. Dedenin bilgili kişiliği, sevimli biri olması çocuklar için eğlenceli ve eğitici biri olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak hikâyemizde kültür aktarımı ve değerler açısından çok önemli bir yeri olduğunu; sevgi, saygı ve aşklaekilen tohumları görmekteyiz.

Hikâyede kullanılan dil sade ve anlaşılır bir şekilde verilmiştir.

KAYNAÇA

- [1]Alendy, Rene (1974). Problem Çocuklar. İstanbul: Kıtış Yayınları
- [2]Devellioğlu, Ferit. (1996). Osmanlıca-Türkçe Ansiklobedik Lugat. 13.Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- [3]Hayber, Abdülkadir. (2011). Makedonya ve Kosova Türkleri. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- [4]Rot, N. (1988). Socijalna interakcija. Beograd: Naucna knjiga
- [5]Seyfullah, Lütfü (2010, Aralık 20). Babam Öğretmendi, Yeni Balkan Gazetesi.
- [6]Seyfullah, Lütfü. (1996). Küçük Balıkçı. Üsküp: Birlik Yayınları.
- [7]Türk Dil Kurumu. (1998). Türkçe sözlük (genişletilmiş baskı). Ankara: TDK.
- [8]Тоноски, Ѓорѓи. (2000). Социологија. Скопје: „АУРОРА“

PHONETICAL CHARACTERISTICS OF OHRİD TURKİSH DIALECT

Aktan Ago, PhD

“Marko Cepenkov” Institute of Folklore, Skopje aktan_ago@yahoo.com

Abstract: Ohrid is an ancient city in the south east part of Macedonia that was built BC, and lays around the lake of Ohrid. Historically, at the ending of the XIV century, Ottoman imperia was expanded to the region (of south east) of Macedonia, and administrative center Monastir (nowadays known as Bitola) suspended under Ottoman dominancy. All the smaller cities and areas together with Monastir and Ohrid went under Ottoman rule at that time. This imperial expanding, at the beginning of the XV century, resulted in Karamanogul families around Konja (first cultural Center) to start permanently be settled in southern and western cities of Macedonia. This Karamanogulars families are part of the Macedonian population even nowadays. Due to this migration Turkish folklore, religion, language and traditions customs were adopted in this specific region, and even though the number of Turks in Ohrid is small, this custom are stile nourished.

The aim of this article is the phonetic analysis of the Ohrid –Turkish dialect. Specifics of this dialect is that out of all eight vowels only seven are permanently used. Vowel “ö” is abolished from used and its usage is misplaced with vowel “ü”. Most apparent modification in consonants is the modification of consonant “ğ”. This consonant is either abolished from used or replaced with other consonants, as the examples: bağ>bag, boğaz>bogaz vb. This are the main targets of this article but additionally some more phonetical characteristics will be presented.

The following phonetic changes may be perceived in the vowels: a>e: bahar>behar; ö>o: böyle>boyle; ı>i: çalgı>çalgi, kapı>kapi; than vowel change ü>i: güldü>güldi, türlü>türlü; i>e: inmek>enmek| hapology: alın>alnı; and other vowel characteristics.

In the consonant system of Ohrid-Turkish dialect all consonants are being used except consonant “ğ”. At the same time, under the influence of Slavic languages consonant “ts” is also recognized. This consonant can be find at the beginning, the middle and at the end of the Turkish words in this dialect. For example: tsigara, tsar, Militsa, milits etc. Consonant “ğ” is either abolished from used or misplaced with consonants “g” and “y” are used. For example: iğne>ine, sağlam>salam, ciğer>ciyer, yağmur>yagmur и др. In this Work (paper) we will give examples of the consonant characteristics, as they are: consonant changes, consonant dropping, geminate, metathesis, contraction, hapology, consonant prothesis.

Keywords: Ohrid Turkish dialect, vowels, consonants

OHRİ TÜRK AĞZININ FONETİK ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Aktan Ago

“Marko Çepenkov” Folklor Enstitüsü – Üsküp aktan_ago@yahoo.com

Özet: Makedonya’nın Güney-Batı bölgesinin Ohri Gölü etrafında M.Ö. kurulan en eski kentlerinden biri Ohri kentidir. Kimi kaynaklara göre 14 yüzyılın sekseninci yıllarında, Osmanlılar Manastır kentine dahil olmak üzere etrafında bulunan daha küçük şehirleri de kendi idaresi altına geçirmeye uygun bulur. Bu kentler arasında Ohri de bulunur. 15 yüzyılın ilk yarısından başlayarak Konya etrafında bulunan Karamanoğullar aileleri sürekli olarak Makedonya’nın Güney-batı şehirlerine yerleşerek bu bölgeyi de kendilerine mekân ederler. Burada yerleşen bu Türk halkı, kendi din, dil, örf ve adet, folklor ve geleneklerini bugüne kadar yaşatmışlardır. Günümüzde Ohir kentinde Türklerin sayısı düşük olmasına rağmen halk arasında kendi kültürel değerlerini, düşünce ve duygularını kendi ana dilinde ifade etmeye devam etmektedirler.

Bildirimizin ana konusu Ohri Türk ağzının fonem düzeni. Türkçe kökenli ve yabancı dillerden girmiş olan ve bu ağza kullanılan kelimelerde 8 sesli sestem yalnız “ö” sesi kaybolur ve bu sesin yeri “ü” sese bırakılır. Sessiz seslere (ünsüzlere) gelince yumuşak “ğ” sesi ya kaybolur ya da yerini diğer sessizlere bırakır. Örneğin: bağ>bag, boğaz>bogaz, iğne>ine vb.

Ünlülerde şu ses hadiseleri görülmektedir: ünlü değişmesi a>e: bahar>behar; ö>o: böyle>boyle, şöyle>şoyle; ı>i: çalgı>çalgi, kapı>kapi; yuvarlak vokallerin düz ünlüye dönüşmesi: ü>i: güldü>güldi, türlü>türlü; orta hece düşmesi: alın>alnı, ünlü türemesi, kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi: a>e: bahar>behar; ince ünlülerin kalınlaşması: i>ı: vakit>vakıt; geniş ünlülerin darlanması: ö>ü: ölü>üli, örnek>ürnek; dar ünlülerin genişlenmesi: i>e: in>en; bildirimizde içtüreme ve ses türeme gibi ve diğer ses olayları hakkında örnekler vermiş olacağız.

Ünsüzlerin özelliklerine gelince, Ohri ağzında "ğ" ünsüzü dışında öteki bütün ünsüzlere rastlanır. Aynı zamanda Slav dillerin etkisi altında bu ağzda "ts" harfi iki sestem oluşmaktadır (t+s). Bu harf kelimenin başında, ortasında ve sonunda görülmektedir. Örneğin: tsigara, tsar, Militsa, milits vb. "ğ" ünsüzü ya bütünlükle kullanımdan atılır ya da "g" veya "y" ünsüzüne dönüşür, örneğin: iğne>ine, sağlam>salam, ciğer>ciyer, yağmur>yagmur, dağ>dag vb. Bildirimizde ünsüzlerin kullanımını, ünsüz, yani önses, içses ve sonses değişmelerini, ünsüz düşmesi, ünsüz ikizleşmesi, ikiz ünsüzün tekleşmesi, ünsüz göçüşmesi, hece kaynaşması, hece yutulması, ünsüz türemesi gibi olayları metinde örneklerle göstermiş olacağız.

Anahtar kelime: Ohri Türk ağzı, ünlüler, ünsüzler

1. GİRİŞ

Bugün Makedonya Cumhuriyeti'nin güneybatısında ve UNESCO koruması altında bulunan Ohri şehri, doğal güzelliklerinden başka zengin tarihi bir geçmişe ve eserlere sahiptir. Tarihi geçmişi M.Ö. IV yüzyıla dayanarak ve bu tarih içerisinde birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bugün Ohri'de Hristiyanlık ve İslam medeni değerlerin bulunduğu bir şehirdir, hatta her döneme ait eserler yaşamaktadır. Ohri şehri ile Bizans, Bulgar, Sırp egemenliklerinden sonra Osmanlı idaresi altına geçmiştir. Osmanlı hakimiyeti esnasında milli, dinni ve çok dilli toplumlar iç içe yaşayarak kendi kültürel değerlerini geliştirip yüzyıllarca bugüne kadar geliştirmişlerdir. Türkler de kendi dilini, dinini, edebiyatını, örf ve adetlerini bugün de yaşatmaktadırlar.

2. ÜNLÜLERİN ÖZELLİKLERİ

Ohri Türk ağzında ünlü düzeni, diğer bölgelerdeki Türk ağzlarının ünlü düzeniyle pek ayrıntılı değildir.²⁸¹

Ohri ağzında ünlü türleri vardır. Araştırma yaptığımız bu bölgedeki ağzda en önemli özelliklerden biri onun ünlü düzen zenginliğidir. Konuşmalarda ve metinlerde tespit edilen temel ünlülerden başka, başlıca daha ünlü türleri şunlardır:

Temel **a** ünlünün oluşunda ses yarı soluk alma durumundadır. Sesin söylenişinde konuşma organları dinlenme durumuna çok yakındır. Dilin orta yerinde kabarması ile **a** fonemin teşkili için gerekli çınlama temin edilmiş olur. Bu durumda ağız içinde yayılmış haldedir. Bundan dolayı **a**'ya açık ve normal bir ses olduğunu söyleyebiliriz. Temel **a** ön, iç ve sonseste bulunur. Boğumlanması yazı dilinde **a** ünlüsü gibidir. Örneğin, önseste: ari<arı, alma<elma, ana vb.; içseste: yalan, bag<bağ, başak vb.; sonseste: tarla, araba, sana, yufka vb.

Uzun **â**, bu sesin telâffuzu temel **a**'dan biraz daha uzun söylenir. Ağız kanalının pek az daralması ile yumuşak damağın arkasında oluşan bir sestir. Bu ünlünün çıkış sırasında dudaklar yarı kapalı yolundadır. Uzun **â** ünlüsünü konuşan kimsenin konuşma özelliklerine bağlı etkisi altında kalmış bulunan ve temel boğumlanma niteliğini kaybetmiş olan bulanık **a** türüdür. Seyrek işidilir, daha çok kelimenin son hecesinde bulunur. Örneğin: amâ, yâr, pilâv vb.

Türkçe kelimelerde **ğ**, **h**, **k**, **y** ünsüzleriyle iç ve sonseste kimi ünsüzlerin önüne düşerek ya da bir ses değişmesiyle eriyip kendilerinden önce gelen **â** ünlüsü uzun söylenir. Uzun **â** ünlüsü böyle bir ses olayın sonucudur. Örneğin:

-**ğ**'nin düşmesiyle: âç<ağaç, â<ağa, âşa<aşağı, âri<ağrı vb.

-**k**'nin düşmesiyle: yapacâsın<yapacaksın, okuyacâsın<okuyacaksın vb.

-**h**'nin düşmesiyle: tâta<tahta, sâh<sahan, câil<cahil vb.

-**y**'nin düşmesiyle: orâ<oraya, burâ<buraya vb.

â, Türkçe ve yabancı kelimelerde ince **a**'yı belirtmek için bölgemizde kullandığımız bu **a** türü, gerekince kalınlaşma **a<e** değişimi ile oluşmuş bir ünlüdür. Sert ve yumuşak damağın ortasında oluşan bu **a** ünlüsüne göre daha önce meydana gelen dil hafifçe geriye çekilir ve ön kısmı bir parça kabarrır. Örneğin: aftâ<hafta, sât<saat, dikkât<dikkat, vâr<var vb.

e temel bir ünlüdür. Dilin durumuna göre ön geniş ünlüdür. Bu ünlünün boğumlanma noktası dilin ortasından kayarak öne doğru gider. **e** ünlüsü Ohri Türk ağzında en önemli özelliği olanlardan biri olarak göze çarpmaktadır. Bu konuda Kowalski ile Katona arasında bir fikir bağlantısı vardır. Kowalski zengin ünlüler arasında üç **e** fonemine önem vermektedir. Bunlardan biri temel **e** (gêz-, söylê-); temel **e**'den biraz daha uzun telâffuz edilen **e** (èlek, ècel, èleman) ve açık **â**, **e**'ler gibi uzun telâffuzu yoktur.

Kowalski'ye kıyasen Katona'da dört **e** fonemine rastlanmaktadır²⁸². Bunlardan **â** (açık), **e** temel, **è** (kısa kapalı) ve **e** (temel **è**'den daha kapalı), ki bunlar kelimelerin sadece birinci hecesinde görülmektedir. Katona'nın yaptığı

²⁸¹ Gülensoy, T., *Rumeli Ağzlarının Ses bilgisi Üzerine Bir Deneme*, TDK Araştırmaları Yıllığı "Belleten", Ankara, 1984, say. 90

²⁸² Ago, A., *Güneybatı Makedonya Türk Ağzları*, Yayınlanmamış Bilimsel Proje, M. C. Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Üsküp, 1998, say.61

araştırmalarda daha sık kapalı e'yle (ë) karşılaşmıştır. Örneğin: bilersën<bilersin; inanën<inanın, başëni>başını, pislëk<pislik vb.

Katona ve Kowalski'nin belirttiklerine göre Ohri ağızında beş çeşit e'nin var olduğunu yanısıra, Prof. Dr. Arif Ago'nun yönetiminde yapmış olduğu Güneybatı Makedonya Türk Ağızları Projesi'nde bu bölgede üç çeşit e fonemine sadece rastladıklarını ifade etmektedirler²⁸³. Bunlardan biri temel e, diğeri açık e>ä, bir de kapalı kısa e>ë'lerdir.

Temel e ünlüsünün bağmlanması yazı dilindeki e ünlüsüne benzer. Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: ebe, ev, efendi vb.; içseste: ekmek, yeni, çiçek vb.; sonseste: dede, evde vb.

Sürekli yumuşak ünsüzlerden, özellikle ğ ve y düşmesinden sonra görülen ünlü kaynaşması sonucundan e ünlünün uzun şekli ortaya çıkar. Bunun yanısıra düşen ünsüzler e'nin açılmasına neden oluyor. ğ'nin düşmesiyle: dërmen<değirmen, verecën<vereceğin, èer<eğer vb.

y'nin yumuşamasıyla: güvè<güvey vb.

ë ünlüsü temel e ünlüye göre biraz daha açık telaffuz edilir. Bunun yarı açık ë olduğunu söyleyebiliriz. Bu afiks -r ekinden önce gelen e'dir. Geniş zaman eylem çekiminin şahıs örneklerinden en iyi öğrenebiliriz. Örneğin: gezërèm<gezerim, söylërèm<söylerim, işlërèm<işlerim vb.

ı ünlüsü; ön, iç ve sonseste kullanılır. Yazı dilinde ı ünlüsü gibi boğumlanır. Örneğin: önseste: ırmak, ılık, ışık vb.; içseste: ırsız<hırsız, çılgın, bildır, tırnak, çarık vb.; sonseste: ari<arı, kari<karı, darı, ıssı vb.

Ön ve içseste ı ünlüsünün çok nadir kısa türüne de rastlanır. Örneğin: irak<ırak, brak<bırak, pras<pıras vb.

ì ünlüsü, ünsüz düşmesi ve iki ünlünün kaynaşması sonucundan oluşur. Örneğin: sîtmaç<sığirtmaç, sîr<sığır vb.

i ünlüsü; temel ünlü olarak ön, iç ve sonseste bulunur. Yazı dilindeki i sesinin boğumlanma özelliklerini taşımaktadır. Örneğin, önseste: ibrik, iki, ilk vb.; içseste: çiçek, kibrit, diken, dilek vb.; sonseste: geri, silgi, çizgi vb.

o ünlüsü yazı dilinde o ünlünün özelliklerini taşır. Yalnız önseste görülür. Örneğin: orman, ordu, orta, oda vb.

İkkiz ünsüz önünde o ünlüsünün yarı uzun çeşidi de kullanılır. İkinci ünsüz her zaman sürekli, yumuşak özellikte ünsüzlerden biri olur. Örneğin: bóyle<böyle, şöyle<şöyle vb.

ö ünlüsü kimi tek heceli kelimelerde bulunur. Örneğin: köy, göl, göz vb.

u ünlüsü, yazı dilinde kullanıldığı gibi, u ünlüsüne benzer ön, iç ve son seslerde bulunur. Örneğin, önseste: uzun, ufak, urgan vb.; içseste: bulut, cuma, çubuk, çuval vb.; sonseste: dolu, vurgu vb.

ğ ünsüzün düşmesiyle u ünlünün uzun û şekli ortaya çıkar, ön ve içseste görülür. Örneğin, önseste: ûr<uğur vb.; içseste: tûla<tuğla, bûday<buğday vb.;

ü ünlüsü yazı dilinde ü ünlünün özelliğini taşır. Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: üç, üst, üzüm vb.; içseste: bülbül, gül, bütün, yük, püskül vb.; sonseste: ütü vb.

û ünlüsü, ğ'den önce bulunan ü ünlüsü uzun söylenir. Örneğin: dûn<düğün, dûme<düğme vb.

UZUN ÜNLÜLER

Ohri Türk ağızında uzun ünlü türleri, normal ünlülerin boğumlanma süresinde daha uzun süren ünlülerdir. Uzun ünlüler şu sözcük ve yerlerde belirir:

a. Kimi Arapça ve Farsça ödünçlemelerde:

mâna, mâle<mahalle <Arap.

yâr < Fars.

b. Hece kaynaşması olayı ile: Ohri ağızında içseste ünlüler arasında bulunan **k, g, ğ, h, v, y** ünsüzleri eriyip kaybolmuşlar, kendi heceleri içinde bulunan ünlüler ile kaynaşarak onları uzun ünlüye döndürmüştür. Örneğin: dâ<daha, mârebe<muharebe, rât<rahat, mâbet<muhabet, çâr<çağır, dîl<değil vb.

c. Bir sözcüğün içinde veya sonunda bulunan **h, ğ, y, k** alıntılarda daha uzun söylenen ünlülere rastlanır: râmet<rahmet, meşûr<meşhur, mâlim<muallim vb.

d. Ünsüz düşmesi ile: dîl<değil, mâcir<muhacir, dâ<daha vb.

e. Ünlü düşmesi ile: ey<iyi, enmek<inmek vb.

İKİZ ÜNLÜLER

Ohri Türk ağızının özelliklerinden biri de aynı nefes baskısı altında telaffuz edilen iki ayrı vokalin birbiriyle birleşen ses olayı örnekleri bu ağızda “ğ”, “y”, “v” ve “h” seslerinin erimesiyle ikiz ünlüler meydana gelir. Örneğin: çeyz<çeyiz, kaat<kağıt, zeir<zehir, auç<avuç, dau<davul, souk<soğuk, kaun<kavun arı<ahır vb. Eşit ikiz ünlüler olarak da: buraa<buraya, oraa<oraya, neree<nereye vb.

²⁸³ Ago, A., *Güneybatı Makedonya Türk Ağızları*, Yayınlanmamış Bilimsel Proje, M. C. Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Üsküp, 1998, say.

ÜNLÜLERDE SES HADİSELERİ

Dil Benzeşmesinde Ünlü Uyumunun Bozulması

Dil benzeşme olayı Ohri Türk ağzında kullanılan Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerde ünlü uyumu kuralına bağlı kalmalarına rağmen kimi durumlarda bu kural dışı kalan örnekler de vardır.

Ünlü uyumun bozulma nedeni başlıca kimi ünsüzlerin yanındaki incelleme ve kalınlaşma etkisine neden olmasından gelir. Ünlü kalınlaşma olayı, yaptığımız bölge araştırma kelime kökenlerinde pek seyrek görüldüğü hale, ünlü incelleme olayı hükümlü olduğu farkına vardık. Ohri Türk ağzında incelleme etkisi yapan örnekler: aynı<aynı, altı<altı, ayrı<ayrı, bıçak<bıçak, çarşı<çarşı, uyki<uyku vb.

Uyum Değişmesi

Anadolu ve Rumeli ağızlarında olduğu gibi, Ohri Türk ağzında da bazı ünsüzler ünlü incelleme ve ünlü kalınlaşması yoluyla uyum bozulmasına sebep olurlar.²⁸⁴

İki veya daha çok heceli Türkçe ve yabancı bir kelime kökünde ünlülerin taamıyla kalınlaştırılıp veya incelleştirilerek kelimenin uyum değişmesine sebep olur. Ohri Türk ağzında tespit ettiğimiz bu değişimin bazı örnekleri şunlardır:

a>e: pare<para, parçe<parça, fayde<fayda, yonce<yonca, vb.

e>a: fekat<fakat, şefak<şafak, seba<sabah vb.

ı>i: ayri<ayrı, ayıp<ayıp, çair<çayır, kapi<kapı, yılan<yılan, saygi<saygı vb.

u>i: kuzi<kuzu, koyin<koyun, komşi<komşu, dogri<doğru, uyki<uyku vb.

Ohri Türk ağzında en çok göze batan ünlü değişmelerinden biri Makedonya'nın diğer Türk ağızlarında olduğu gibi kelimenin başında bulunan **ö>o** ünlüyle yer değişimine rastlanılan örneklerin sayısı oldukça çoktur. Bu değişimdeki fark **ö** geniş ince yuvarlak ünlü, geniş kalın yuvarlak ünlüye geçtiği sırada, kelimenin ikinci hecesindeki ince düz ünlü ise kendi özelliğini koruyarak uyum bozulmasına neden olur. Örneğin: boyle<böyle, şoyle<şöyle, o(y)le<öyle vb.

Makedonya'nın diğer Türk ağızlarında ise aynı kelime biçiminde olanlar başka değişikliğe uğrarlar; **ö>ü** boğumlama değişimleri telaffuz için daha uygundur, çünkü bu gibi örneklerde söz konusu kalınlık-incelik değil, genişlik-darlık oluyor. Böyle örneklerde büyük ünlü uyumu kuralı hüküm sürmektedir.²⁸⁵ Örneğin: büyle<böyle, üyle<öyle vb.

Kaydettiğimiz metinlerde **ö>ü** ünlü değişmesi Makedonya'nın güneybatı Türk ağızlarında olduğu gibi Kuzeybatı ağızlarında da aynı örneklerle rastlanmaktadır.²⁸⁶ Örneğin:

a. Kelimenin başında: oyle>öyle;

b. **b** ünsüzünden sonra: boyle>böyle;

c. **ş** ünsüzünden sonra: şoyle>şöyle;

d. **d** ünsüzünden sonra: dort>dört;

e. **p** ünsüzünden sonra: posteki>pösteği;

İnce yuvarlak geniş **ö** ünlüsü, ünsüzle biten tek heceli kelimelerde kendi özelliğini korumuştur. Örneğin: göl, köy, böl-, çöp, göz, gök, kör, söz, çöl, kök vb.

ö>ü: ülü<ölü, ürnek<örnek, günül<gönül vb.

ı>i-i: bıçki<bıçkı, issi<ıssı vb.

Kelimenin ilk hecesidir dar kalın ünlü **ı** düz dar ince ünlüye değişir. Örneğin: ikamak<yıkamak, dışari<dışarı, fıstık<fistik vb.

ı>i: irak<ırac, çalgi<çalgı, tatli<tatlı, ayıp<ayıp vb.

i>ı: beyın<beyin vb.

u>i: uyki<uyku, doli<dolu vb.

ü>u: cubbe<cübbe vb.

e>o: devlet<devlet vb.

o>u: pompa<pompa vb.

o>u ve u>ü: çocuk<çocuk, çöyçe<çocukcağız vb.

²⁸⁴ Caferoğlu, A., *Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri*, TDK Araştırmaları Yıllığı "Belleten", Ankara, 1964, say. 4

²⁸⁵ Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1975, say. 42

²⁸⁶ Koç, N., *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990 say. 481

Makedonya'nın batı ve güneybatı Türk ağızlarında olduğu gibi Ohri Türk ağzının diğer özelliklerinden biri de kelimelerin sonunda bulunan dar, yuvarlak kalın ve ince **u** ve **ü** ile geniş düz kalın **ı** ünlüleri dar, düz ince ünlüye dönme hadisesinde bol örneklerle rastlanır:

u>i: kuri<kuru, bori<boru, kuzi<kuzu vb.
ü>i: türki<türkü, türli<türlü vb.

Dudak Benzeşmesi

Ohri Türk ağzında Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerde dudak benzeşmesi görülen ünlü uyumun bir olayıdır. Bu olaya uyan kimi kelime köklerine rastlanılmaktadır:

- Yalnız birinci hecelerde yuvarlak ünlü bulunan çift heceli kelimelerin son hecelerindeki düz ve dudak benzeşmesinin gücünü artırır: soru soru<sora sora
- Yapım ve çekim ekleriyle genişirilmiş olan çok heceli bazı kelimelerin ikinci hece ünlülerin de yuvarlaklaştırıldığı olur: vurunlar<vuranlar vb.
- Ohri Türk ağzında ise, pek çok örneklerde görüldüğü gibi hiçbir hecede yuvarlak ünlü bulunmadığı halde kelimenin bir veya iki hecedeki ünlü yuvarlaklaştırıldığı görülür: cevap<cevap, furun<fırın, büber<biber vb.

Dudak Benzeşmemezliği

Dudak benzeşmesinin tersi, bir fonetik olayı olarak görülmekte ve aslında yuvarlak ünlü olan bazı Türkçe ve yabancı kelimelerde **b, d, m, p, r, s, t, y** ünsüzlerden osnra bulunan **o, u, ü** yuvarlak ünlüleri daraltarak **ı, i** (bazan **a**) olduğu görülür.²⁸⁷

bu>bi: çabık<çabuk, sabun<sabun vb.
mu>mi: çamır<çamur, amır<amur vb.
su>si: sis<sus vb.

Ünlü Değişmeleri

Ünlü değişmeleri diğer Türk ağızlarında olduğu gibi Ohri Türk ağzında da genellikle bütün ünlülerde görülmektedir. Bu değişmeler ya komşu hecelerde bulunan diğer ünlülerin veya yanlarında yer alan ünsüzlerin etkisi ile oluşmaktadır.²⁸⁸

İncelediğimiz metinlerde ve tespit ettiğimiz ünlü değişmeleri aşağıdaki sıralamaya göre belirtmeye çalışacağız:

A. Kalın ünlülerin incelmesi:

a>e: kirez<kiraz, sayfe<sayfa, parçe<parça vb.
ı>i: iyar<hiyar, kaşık<kaşık, kayış<kayış vb.
ı-ı>i-i: misir<mısır vb.
u>ü: mürat<murat, mütaç<muhtaç, mektüp<mektup vb.

B. İnce ünlülerin kalınlaşması:

e>a: kada<kadeh, acam<acemi vb.
i>ı: sınır<sinir, neçin<niçin vb.
ö>o: traktor<traktör, profesör<profesör vb.
ü>u: ruya<rüya, dünya<dünya, cuzdan<cüzdan, tunel<tünel vb.

C. Geniş ünlülerin daralması

a>i: sayıcak<sayacak vb.
a>ı: candırma<candarma vb.
e>i: şirit<şerit, bilizik<bilezik
o>u: buynuz<boynuz vb.
ö>ü: üp<öp, üvey<övey, üküz<öküz vb.

D. Dar ünlülerin genişlemesi:

ı>a: karanca<karınca vb.
i>e: zehir<zehir, en<in, ey<iyi, keremir<kiremit vb.
u>o: vapor<vapür, yonus<yunus, komar<kumar, bogday<buğday vb.

E. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması:

a>o: portokal<portakal, aco<amca vb.
ı>o: dayo<dayı vb.
ı-ı>u-u: furun<fırın vb.
i>ü: eldüven<eldiven, hüzmetkar<hizmetkar vb.

²⁸⁷ Ediskun, H., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1992, say. 77

²⁸⁸ Koç, N., *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990 say. 479

i>u: çukulata<çikolata vb.

Ünlü Düşmesi

Türk fonetik etkileri altında kelimelerin içinde kimi değişiklikler olmasından meydana gelir. Ohri Türk ağzında ünlü düşme Rumeli ve Anadolu ağızlarında da olduğu gibi genellikle vurgusuz olan orta hece ünlülerin kısaldığı ve bazen düşüşü görülür. Düşen ikinci ve bazen üçüncü hece daima açık hece olur. Ohri Türk ağzında önses düşmesi daha nadirdir, fakat iç ve sonseste daha fazla görülmektedir. Bu olayı, özellikle, bir ünlü ile biten ve akuzatif ekini almış olan kelimelerin koruyucusu **y** ünsüzünden sonraki ünlülerin düşmesiyle kenidni gösterir.²⁸⁹

a düşmesi: orda<orada, burda<burada, bura<buraya vb.

e düşmesi: nere<nereye, nerde<nerede, nerden<nereden, beri<beriye vb.

ı düşmesi: paray<para-yı, dışarda<dışarıda, pras<pıras, kât<kağıt vb.

Birleşik kelimelerde ayrıca ünlü-ünsüz çarpışması durumunda da ünlülerden biri düşer. Örneğin: ne-için<niçin, ne-asıl<nasıl, yalnayak<yalınayak, sabretmek<sabır etmek vb.

i düşmesi: içerde<içeride, deyver<deyiver, izyet<eziyet vb.

u düşmesi: buyrun<buyurun vb.

ü düşmesi: dün<düğün vb.

Orta Hece Düşmesi

Orta hece düşmesi, Ohri Türk ağzındaki kelimelerde de aşağıda verilen biçimlerde görülmektedir:

Bazı vücut organlarına ilişkin Türkçe adlarda orta hece düşme olayı görülür. Örneğin: agzi<ağzı,-ağız, beyni<beyin, alını<alın, burni<burnu, boyni<boynu vb.

Ünlü Türeme

Ünlü türemesi kelimenin büzülmesi, yani hacimce küçültmesi olduğu halde, ünlü türemesi aksine kelimenin genişlemesi de hacimce demek olur. Türkçede ancak kelimeler aslında ekler alarak genişleyebilir.²⁹⁰

Bilinen veya bilinmeyen fonetik sebeplerle, bazı kelimenin ön, iç ve son seslerinde ünlü türemesi ası verildiği birtakım olaylar meydana çıkar. Gramer açısından hiçbir yapı fonksiyonu bulunmayan bu fonetik olayın Ohri Türk ağzında başlıca şekilleri şunlardır:

A. Öntüreme

Türkçe kelimelerde önseste akıcı konsonantlar bulunmaz. Böyle olmakla beraber, Türkçenin bünyesinde bu tür ünsüzlerle başlayan yabancı akıcı ön sesleri gidermek için halk dilinde bir ünlü öntüremesi olur. Yani halk dilinde kelimenin başına çok defa bir dar ünlü getirilir. Akıcı öntüremeli yabancı kelimeler çoğalınca konuşma dilimiz bu özelliği kaybeder. Çünkü Makedonya Türk halkının konuşma diline Batı kaynaklardan başka Slav ulusların dillerinden de geçen örnekler çok ve olduğu gibi telaffuz edilmektedir.²⁹¹

Bölge ağızlarımızda **ı**, **s**, **ş** ile başlayan yabancı kökenli kelimelere genellikle **ı**, **i**, **u**, **ü** ünlüleri eklenerek söylenilmektedir. Örneğin:

ı-: Slav<Slav, ıstadyon<stadyon vb.

i-: işkembe<şkembe, İştıp<Ştip vb.

u-: Ustruga<Struga, Urum<Rum vb.

ü-: Üsküp<Skopye vb.

B. İçtüreme

Öntüremenin dışında Türkçenin hece yapısına aykırı olan yabancı kelimelerde telaffuzu kolaylaştırmak ve Türkçe anlama güç katmak üzere kelimenin içsesinde ünlü türeme olayı bölge ağızımızda da başlıca türleri şunlardır:²⁹²

B.1. İki ünsüzle başlayan tek heceli yabancı kelimeler: tiren<tren, gıram<gram, pılan<plan vb.

B.2. **a** türemesi: Alamanya<Almanya, taraktör<traktör vb.

ı türemesi: kısırak<kısırak vb.

i türemesi: tiren<tren, Beligrad<Belgrad vb.

e türemesi: çepeçevre<çepçevre, sapasağlam<sapsağlam vb.

C. Son türeme

Kelimenin sonunda bir ünlünün türemesi Türkçe yazı dilinde yok, fakat ağızlarda ise nadir olarak rastlanır. Örneğin: ertesigüne<ertesigün, yarındasına<yarındası vb.

İkiz Ünlüler

²⁸⁹ Korkmaz, Z., *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, say. 159

²⁹⁰ Gencan, T., *Dilbilgisi*, İstanbul, 1985, say. 44

²⁹¹ Koç, N., *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990 say. 481

²⁹² Caferoğlu, A., *Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri*, TDK Araştırmaları Yıllığı "Belleten", Ankara, 1964, say. 133

Aynı nefes baskısı altında boğumlanan tek bir ünlü değerinde olan bölge ağızımız örneklerinde: **ai, aa, oi, ua, uu, ii** gibi örnekleri rastlanır: ayle<aile, sat<saat, boile<böyle, şir<şiiir, şur<şuur vb.

Ünlü Çatışması

Ünlü ile biten bir kelimenin son sesi ile ünlü ile başlayan bir kelimenin ön sesinin yan yana gelmesi veya türetme ve ekleme durumlarında ve dilimize girmiş yabancı kelimelerde iki ünlünün karşılaşması olayıdır. Türkçe yan yana çift ünlülere elverişli bir dil olmadığından ünlü çatışmasını önlemek için ya ortaya bağlama görevi yüklenen bir koruyucu ünsüz getirilir yahut ünlülerden biri düşer.²⁹³

Ohri Türk ağızında ve yabancı kelimelerde veya Türkçe birleşik kelimelerde bu kural örnekleri vardır: neyse<ne+ise, oyle<ö+ile, boyle<bu+ile vb.

3. ÜNSÜZLERİN ÖZELLİKLERİ

Ohri Türk ağızında **ğ** ünsüzü dışında öteki bütün ünlülere rastlanır. Ayrıca Slav dillerinden bölge ağızımızda kullanılan kelimelerde bir birleşik harf, yani **ts** sesi ön ve soneslerde bulunur ve **t** ile **s** arası bir sestir. Bu sesle birlikte Ohri Türk ağızında 21 ünsüz bulunur. Bu ünsüzlerin arasında yazı dilinin **ğ** ünsüzü kelimelerde erimesiyle kullanıştan atılır. Örneğin: ine<iğne, salam<sağlam; **ğ** ünsüzü ya kendisinden önce gelen ünlüyle uzatılarak düşer ya da kendi yerini **v** ve **y** ünsüzlerin birine bırakır. Örneğin: kât<kağıt, sovk<soğuk, ciyer<ciğer vb.

Ohri Türk ağızında kullanılan ünsüzlerin özelliklerini örneklerle şöyle sergileyebiliriz:

- **b** ünsüzü: bu ünsüz Ohri Türk ağızında ön ve içseste bulunur. Kelimelerin sonseste kullanılmayan ünsüzlerden biridir. Örneğin, önseste: baba, balık, basamak, beyaz vb.; içseste: kambur, penbe, torba, mâbet, çoban, çiban vb.

- **c** ünsüzü: Bu ünsüz de kelime sonlarında bulunmaz. Ön ve içseste bulunur. Örneğin, önseste: cumaya, ceviz, cins, cümle, can vb.; içseste: ocak, sıcak, gonca, koca vb.

- **ç** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin: önseste: çardak, çanak, çapa, çeyrek vb.; iç seste: saçma, kaçak, içeri, keçi vb.; sonseste: borç, ilaç, ağaç, üç, genç vb.

- **d** ünsüzü: Ön ve içseste bulunur, sonseste bulunmaz. Örneğin: önseste: dokuz, devlet, demir, deniz vb.; içseste: dede, oda, düdük, hediye vb.

- **f** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin: önseste: fener, fazla, fayde vb.; içseste: yufka, misafir, çifçi vb.; sonseste: çarşaf, taraf, kılıf vb.

- **g** ünsüzü: Yeri her zaman ön ve iç seste bulunur. Son seste bulunmaz. Örneğin: önseste: gerdan, gün, gelin, gonca vb.; içseste: damga, gülge, burgi, yogurt, yorgun vb.

- **ts** ünsüzü: Bu ünsüz iki işaretten oluşmuştur. Yabancı kökenli kelimelerde ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin: önseste: tsigara, tsimer; Strumitsa, Militsiya vb.; sonseste: milits vb.

- **h** ünsüzü: Yazı dilinde ön, iç ve sonseste bulunur. Ohri Türk ağızında ise kimi kelimelerin yalnız önseste gelir. Örneğin: hafif, hafta, herif, hamam vb.

- **k** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: kümür, kaval, komşi, kılıç vb.; içseste: sokak, bakır, dikat, şaka, teke vb.; sonseste: kaşık, kabak, pamuk, burek vb.

- **l** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: lana, legen, leke vb.; içseste: gelin, alma, tatlı vb.; sonseste: gül, bel, göl, tembel vb.

- **m** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: mart, mabet, makaz, mektep vb.; içseste: komşi, pompa, kompir vb.; sonseste: salkım, adım, yetim vb.

- **n** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: nufus, namus, nalın vb.; içseste: inan, deniz, ayna vb.; sonseste: sen, tütün, dün vb.

- **p** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: para, paket, park, pis vb.; içseste: toprak, papaz, küpri, küpek vb.; sonseste: kitap, dolap, mektep, sap vb.

- **r** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: rende, reçel, rampa, renk vb.; içseste: kurt, Türk, kürk, kırk, korki vb.; sonseste: bakır, mısır, yeter vb.

- **s** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: sabın, sakız, söz, süs vb.; içseste: masal, masa, seksen vb.; sonseste: fes, ses, kümes, herkes vb.

- **t** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: tabak, torba, toz, tüfek vb.; içseste: satır, koltuk, payton vb.; sonseste: bulut, kagıt, barut vb.

- **v** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: vatan, vakıt, vergi, vezir vb.; içseste: tavşan, kavga, mavi vb.; sonseste: ev, av vb.

²⁹³ Korkmaz, Z., *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, say. 162

- **y** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: yer, yün, yara vb.; içseste: büyük, dayı, dayre vb.; sonseste: bey, tay, çay vb.
- **z** ünsüzü: Ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: zaman, zarf, zabıt vb.; içseste: pazar, güzel, teze, çizgi vb.; sonseste: biz, buz, üküz vb.
- **j** ünsüzü: Yabancı kökenli kelimelerin çok nadir ön, iç ve sonseste bulunur. Örneğin, önseste: jeton, jiklet vb.; içseste: müjde, Müjgân vb.; sonseste: plaj vb.

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Ohri Türk ağzında üç çeşit ünsüz değişimler olayı vardır.

Önses Ünsüz Değişimleri

Yazı dilinde olduğu gibi Ohri Türk ağzında da yumuşak ğ ünsüzü önseste bulunmaz. **h** ünsüzü ise **k**'dan değişme bir ünsüzü olarak, bunun örnekleri pek nadirdir. **j** ünsüzü de yalnız bir iki örnekte; yerini çoğu kez **c** ve **ç**'ye bırakmaktadır. Bunların dışında kalan bütün ünsüzler kullanılabilir; **f, l, m, n, r, ş, z** ünsüzleri ile kelimeler genellikle yabancı kaynaklı olduğu sayılır.²⁹⁴

Yabancı kaynaklı kelimelerin önseslerinde bulunan **l** ve **r** ünsüzlerin önlerine **a, e, ı, i, o, ü, u** ünlülerden birini aldığı ve dolayısıyla öntüreme olayını oluşturduğu ilgili bölümle ele alınarak örneklerle göstereceğiz:

r>l: revolver>lüver; **t>d**: tane>dane; **k>g**: kendi gengi, kırbaç>gırbaç (fakat tek heceli ve bazı iki heceli kelimelerde **k>g** değişme olayına rastlanmaz: köş, keyf, kim, kenar vb.); **p>b**: pınar>bnar; **d>t**: defter>tefter; **t>d**: tat>dat, testi>desti; **s>z**: zan'at>san'at; **g>k**: gurbet>kurbet; **f>p**: fasulye>pasul.

İçses Ünsüz Değişimleri

Ohri Türk ağzında içses çift ünsüz bulunan yerlerde içses ünsüz değişimlerden bol bol örneklerle rastlanır:

s>z: turistler>turizler; **ğ>y**: buğday>buyday; **v>f**: çavdar>çafdar; **g>k**: yadigar>yadikar; **z>s**: teskire>tezgere; **ç>ş**: gençler>genşler; **b>f**: otomobil>otomofil; **k>y**: mektep>meytep; **h>y**: cahil>cayil, ahali>eyali; **ğ>g**: kağıt>kagıt, düğün>dügün, bağla>bagla; **r>l**: zemberek>zembelek; **h>g**: bahşiş>bagşiş.

Sonses Ünsüz Değişimleri

z>s:koz>kos, biz>bis, beyaz>beyas, karpuz>karpuz; **s>z**: şahıs>şais; **n>m**: zaten>zatem; **t>k**: haydut>ayduk; **t>d**: kağıt>kagıt; **p>b**: dolap>dolab; **k>g**: bıçak>biçak vb.

Ünsüz Düşmesi

Kelime içinde (bir ünsüzden önce), kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile içseste **r, n, l, f** gibi akıcı ve sızıcı ünsüzler ile **y, g, ğ, k, h** gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolma olayıdır. Bu ünsüzlerin düşme oranları farklı olup, bazılarının örnekleri çok fazla ya da çok azdır.²⁹⁵

h düşmesi: bahçe>baçe, zahmet>zamet, ihtiyar>itiyar, hasta>asta, hafta>afta, kahve>kave, şüphe>şübe, sabah>seba vb.

v düşmesi: mevzu>mezu, tövbe>töbe, tavuk>tauk vb.

y düşmesi: teyze>teze, şöyle>şöle vb.

n düşmesi: inşallah>işalla vb.

l düşmesi: abla>aba vb.

r düşmesi: birçok>biçok, birşey>bişey, birtane>bidane vb.

s düşmesi: kırmışın>kırmışın vb.

z düşmesi: inanmazsınız>inanmasınız vb.

t düşmesi: dost>dos, çiftçi>çifçi, serbest>serbes vb.

Ünsüz İkizleşmesi

İçseste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünsüzlerinin etkisi altında kendi hece sınırlarını aşacak bir yeğinlikle boğumlanmaları sonucu olayıdır.²⁹⁶ Örneğin: yaşa>yaşşa, nasıl>nassıl, ışık>işşik, iki>ikki, yedi>yeddi vb.

İkiz Ünsüzün Tekleşmesi

Ohri Türk ağzında ikiz ünsüzün tekleşmesi Arapça ve Farsça kelimelerin yanında genişletilmiş eklerle bazı Türkçe kelimelerde de görülmektedir.

vv>v: evvel>evela, kuvvet>kuvet; **nn>n**: sunnet>sünet, cennet>cenet; **bb>b**: muhabbet>mabet; **kk>k**: dikkat>dikat; **mm>m**: merhammet>meramet, hammal>amal, temmuz>temuz; **ff>f**: affet>afet; **ll>l**: hıdırellez>hıdırls; **rr>r**: hürriyet>ürriyet, **zz>z**: müezzin>müezin vb.

²⁹⁴ Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1975, say. 54

²⁹⁵ Gülensoy, T., *Rumeli Ağzlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme*, TDK Araştırmaları Yıllığı "Belleten", Ankara, 1984, say. 127

²⁹⁶ Koç, N., *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990 say. 487

Ünsüz Göçüşmesi

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirme olayıdır. Örneğin: kibrit>kirbit, yalnız>yanlız, yanlış>yalnış, vb.

Hece Kaynaşması

Bu olaya ait örnekler Anadolu ve diğer Rumeli ağızlarında olduğu gibi Ohri Türk ağzında da örnekler boldur. Hece kaynaşması olayına sebep olan iki ünlü arasında kaybolan ünsüzleri **g, k, l, n, r, v, h, y** gibi düşme veya ünlüleşme özelliği taşıyanlardır.

Hece kaynaşması olayında da, ünsüz düşmesinde olduğu gibi kaybolan sesler, fonksiyonların yine uzunluk şeklinde kalan hecenin üstüne yüklerler; yani bu ünsüzler bazı fonetik olaylar sonucunda yavaş yavaş eriyip kaybolurlar ve iki görünümü kazanmasını sağlarlar.²⁹⁷

Örneğin: ne+yaptın>naptın, sığırtmaç>sırtmaç, değirmen>dermen, cehennem>cenem, mahalle>male, değil>dil, büyük anne>bikana vb.

Hece Yutulması

Bir kelimedeki ses bakımından yan yana bulunan ve seslerin boğumlanma nitelikleri bakımından birbirine eşit, benzeri ve aynı olan iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolması ve böylece söyleyişte tek hece görünümü verilmesi demek olan hece yutumu olayı Ohri Türk ağzında oldukça yaygın olmakla birlikte şu durumlarda kendilerini gösterirler: aşağıda>aşayya, iyi>ey, o kadar>oka, ne kadar>neka, ne yaptın>naptın vb.

Ünsüz Türemesi

Kelime ön, iç se son kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türeme olayıdır. Ohri Türk ağzında da her hangi bir yapı fonksiyonu bulunmayan ve boğumlanmada fazla emeği gerektiren **l, h, v, y, m** gibi parazit ünsüzler de görülür. Örneğin: kızla>kızlen, elbette>helbette, ahva>hayva, dua>duva, şair>şayir, belki>belkim, daima>dayima vb.

Göçüşme

Kelime içindeki komşu ve uzak seslerin yer değiştirme olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanan bu olay, daha çok **r** ve **l** akıcı ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde ve ağızlarda bulunur. Bu olay ses çıkışlarındaki boğumlama noktalarının, kolaydan zora doğru sıralanmasından başka bir şey değildir.²⁹⁸

4. SONUÇ

Osmanlı hakimiyeti döneminde Ohri kenti, Manastır vilayetinin bir kazası olduğundan dolayı, bu kentte Türk ağzının gelişmesi ve kendi ağız özelliklerini koruyabilmiştir. Aynı zamanda, Ohri Türk ağzının özelliklerinden birçoğu, Batı Rumeli ağızlarının özellikleriyle aynıdır. Batı Makedonya'da Türklerin Arnavut, Makedon, Ulah halklarıyla ortak bir yaşam sürdürdüklerinden dolayı, dillerinde karşılıklı etkileri açıkça görebilmekteyiz. Osmanlı idaresinin bu topraklardan çekilmesinden sonra ve anavatanda yapılan dil reformları esnasında Türkçeden birçok yabancı unsurların dışlanmasına neden oldu. Yapılan bu reformlardan hem Ohri Türk ağzı hem de diğer ağızlar uzak kalarak dillerini farklı şartlar altında bağımsız geliştirdiler.

Yukarıda yaptığımız incelemelerden görülüyor ki Türkiye Türkçesi ile Ohri Türk ağzında birçok ses farklılıkları vardır. Bu farklılıkları ünlü ve ünsüz sisteminde açıkça görülebiliriz. Makedonya'da var olan Türk ağızların kimileri yerli ve Türkiyeli dil bilimcileri tarafından araştırıldığına rağmen, birçok Türk ağzı halen incelenip gün ışığına çıkmasını özenle beklemektedir.

5. KAYNAKÇA

Ago Arif, *Güneybatı Makedonya Türk Ağızları*, Yayınlanmamış Bilimsel Proje, M. C. Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Üsküp, 1998

Ахмед О., *Морфосинтакса на турскиот говор во Охридско преспанскиот регион*, Докторска дисертација, одбранета на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“, Скопје, 2004

Saferoğlu Ahmed, *Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri*, TDK Araştırmaları Yıllığı “Belleten”, Ankara, 1964

Ediskun Haydar, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1992

Ergin Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1975

Gencan Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, İstanbul, 1975

Gülensoy Tüncel, *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı “Belleten”, Ankara, 1984

²⁹⁷ Hatiboğlu, V., *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1969, say. 42

²⁹⁸ Korkmaz, Z., *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, say. 24

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Hamza Yusuf, *Raptıştah Köyünde Konuşulan Türkçe Kelimelerde Mevcut Olan Fonetik Olayları ve Nitelikleri*, “Çevren” Bilim ve Kültür Dergisi, sayı 90-92, 1992
- Hatiboğlu Vecihe, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1969
- Kakuk S., *Le dialecte turc d’Ohrid en Macedonien*, AOH Tomus, XXVI, Budapest, 1972
- Koç Nurettin, *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990
- Korkmaz, Z., *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992
- Katona L., *Le dialecte turc de la Macedonie de l’oust*, TDAY, “Belleten”, Ankara, 1969
- Kowalski, T., *Osmanisc-türkische Volkslieder aus Mazedonien*, WZKM 33, 1926
- Снегаров Иван, *Град Охрид историски очерк*, Македонски преглед, IV – 1, 2, 3, СофиЯ, 1928
- Снегаров Иван, *Град Охрид*, СофиЯ, 1945
- Соколовски Методија, *Дервенциството во Охридскиот санџак во втората половина од XVI век*, „Годишен зборник на Филозовскиот факултет,, кн. XIX, Скопје, 1967
- Соколовски Методија, *Градското и селското население со специјални задолженија во дел на Охридскиот санџак во втората половина на XVI век,, Гласник на Институтот за национална историја, X – 2, 3, Скопје, 1966*
- Тошев Крум, *Струшки говор (Според некои материјали од XIX век)*, Институт за македонски јазик, Скопје, 1979
- Видоески Божидар, *Охридско-струшките говори – обид за класификација*, Прилози, Македонска академија на науките и уметностите YU ISSN 0350-1914, Скопје, 1984

LYRICS ELEMENTS IN THE EDİRNE FOLK SONGS WHICH ARE LOCATED IN THE TRT REPERTOIRE

Yavuz Köktan, PhD

Sakarya University- Republic of Turkey, ykoktan@sakarya.edu.tr

Abstract: The Folk Song Concept is each time a poetry which is composed with a melody or a folk poetry which is sung with a melody and the type have always lyrics and melody together.

That also many works are present shows that the music doesn't need every time lyrics. But the folk music songs have mostly lyrics. Because the social side of folk music is dominated. For this reason, the expression of social events, personal experiences, and emotions need more words.

Folk songs are a reflection of the people's way of life. To help the folk culture and the folklore it's important to determine which themes the people handled and which types and forms they used in each folk song.

In this study, are the folk songs of the region Edirne was analysed in traditionally folk culture terms and shapes. The TRT Notes repertoire was used to find folk songs belonging the region.

24 Folk songs in the TRT Repertoire was examined in this study. Many elements in the folk songs like colours, clothing, names of flowers and plants, death, birth, marriage etc. are studied. The folk songs are evaluated according to their shapes and verse counts.

The study tries also to determine which term used in which folk songs and with which meaning. This data of elements are also used to determine the lyric elements in the regional folk songs.

Keywords: Edirne, folk song, folklore, lyric element, repertoire

TRT REPERTUVARINDA YER ALAN EDİRNE TÜRKÜLERİNDE SÖZ UNSURU

Yrd. Doç. Dr. Yavuz KÖKTAN

Sakarya Üniversitesi- Türkiye Cumhuriyeti, ykoktan@sakarya.edu.tr

Özet: Her zaman bir ezgiye koşulmuş olan şiiirler veya ezgi ile söylenen halk şiiiri şeklinde tanımlanan türkü kavramı söz ile ezginin birlikte yer aldığı bir türdür.

Çok sayıda sözsüz eserin bulunması müziğin zaman zaman söze ihtiyaç duymadığını göstermektedir. Ancak özellikle halk müziği söz konusu olduğunda sözlü eserlere daha çok rastlanır. Çünkü halk müziğinin toplumsal tarafı ağır basmaktadır. Bu sebeple toplumsal olayların, ferdi yaşamışlıkların, duyguların anlatımında söze daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır.

Türküler, halkın yaşam biçiminin bir yansımasıdır. Halkın bir türküyü yaratırken hangi konuları işlediği, hangi tür ve biçimleri kullandığını tespit etmek halk kültürüne ve halk bilimine katkı sağlaması bakımından önemlidir. Bu çalışmada Edirne, yöresinin türküleri geleneksel halk kültürü unsurları ve şekil açısından incelenmiştir. Yöreyle ait türküler bulurken TRT nota arşivinden yararlanılmıştır.

Çalışmada TRT repertuvarında yer alan toplam 24 türkü incelenmiştir. Türkülerde renkler, sayılar, giyim kuşam, çiçek bitki adları, ölüm, doğum, evlilik vs. birçok unsur incelenmiştir. Türküler şekil açısından da ölçüleri ve mısra sayılarına göre değerlendirilmiştir.

Çalışma yapılırken hangi unsurun hangi türkülerde hangi anlamlarda geçtiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan veriler yorumlanmaya çalışılarak yöre türkülerindeki söz unsuru tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edirne, türkü, halk kültürü, söz unsuru, repertuvar

GİRİŞ

Türkçe söylenmiş şiiir anlamına gelen türkünün Türkî sözünden geldiği görüşü ittifakla kabul edilmiş bir görüştür. Türk kelimesine Arapça î ilgi ekinin getirilmesiyle vücut bulmuştur. Türk'e has anlamına gelen bu söz halk ağzında türkü şekline dönüşmüştür (Kaya 2004,147).

Türkü terimi ilk defa 15. yüzyılda Doğu Türkistan'da aruz vezniyle yazılmış ve özel bir ezgi ile söylenmiş ürünler için kullanılmıştır (Kudret 1980, 295; aktaran Kaya 2004,147). Hece vezni ile söylenmiş türkülerin Anadolu'daki ilk örneğini ise 16. yüzyılda buluruz ve Öksüz Dede'ye aittir.

Türkü, anonim Türk halk edebiyatında ezgiyle söylenen bir nazım türüdür. Ezgisiyle diğer türlerden ayrılır. Mani ve koşma şekliyle söylenen bir nazım, türkü ezgisiyle söylenirse türkü olur. (Kudret 1980, 295; aktaran Artun 2004,130) .

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Her mısralı kafiyeli üçer mısralı kıtalar ile gene kafiyeli ve iki beyitten müteşekkil ara nağmeleri olan ve çalınıp söylenen folklorik halk edebiyatı mahsullerine türkü denir (Uyguner 1955, 1042 aktaran Kaya 2004,147).

Büyük tarihi hadiseler karşısında halk kitlesinin sevinçlerini veya ümitsizliklerini; büyük şahsiyetler hakkındaki saygılarını veya nefretlerini; gençler arasında geçen hazin aşk hikâyelerini, milli hece vezni ölçü alan ve kalpleri fetheden mısralarla, derin bir muhteva içinde dile getiren edebi, aynı zamanda musiki bakımından ehemmiyete haiz olan bu kendine öz bestelerle söyleyen; dar manasıyla ise tarihi bir vesika mahiyeti gösteren Türk halk şiirinin en eski türlerinden biridir (Jansky 1977, 57-58; aktaran Kaya 2004,147).

Halkın ruh halini, derdini, neşesini, zevkini, dünya görüşünü, inancını, karşılaştığı olayları yansıtan; hece ölçüsüyle ve bir veya dört mısralı ana bölümlere çoğu defa bağlantıların getirilmesiyle söylenen; manzum ve ezgili anonim ürünlere türkü denir (Kaya 2004, 148)

Türkü kavramı ile ilgili daha onlarca farklı tanım yapmak mümkündür. Görüldüğü üzere yapılan bu tanımlardan hareketle biçim açısından belirli bir şekilde karşılaşmamaktayız.

Türkülerle ilgili yine pek çok sınıflandırma yapılmıştır. Bunlarda da türkünün şekil açısından ne kadar çok çeşide sahip olduğu görülmektedir. Doğan Kaya türküleri hece ölçüsü bakımından 5, 7, 8, 11, 15 heceli türküler; yapılarına göre ise ana metinleri 1, 2, 3, 4 mısralı ve bağlantıları 1-8'den daha fazla mısralı türküler diye yaklaşık 40 alt başlığa ayırarak incelemiştir. Yine konuları bakımından 23 ana başlık altında tasnif etmiştir (Kaya 2004, 7-8).

Görüldüğü üzere çeşitlilik konusunda türkülerle yaklaşacak başka bir nazım biçimi yoktur. Bu konuda Öcal Oğuz, “ bize göre türkü Türklere mahsus ezgiler olup, bir nazım şeklinin veya türünün adı değildir. Bir ezgi çeşidi olarak koşma da bir türküdür, ağıt da, ninni de, varsağı da semai de... Nasıl ki şarkı nihavend, uşşak, rast, hicaz gibi makam adlarına göre ezgilerinden dolayı ad alıyorsa türkü de almalıdır.” (Oğuz 2001, 16) diyerek konuyu daha farklı bir boyuta taşımıştır.

Çalışmamızda türkülerin şekil ve yapı özelliklerinden daha ziyade türkülerdeki renkler, sayılar, adlar, geçiş dönemleri(doğum-evlenme-ölüm) gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

Çalışmada tespit edilen unsurların hangi eserde geçtiği belirtilerek, tablolar halinde veriler sunulacaktır. Tablolarda eserin repertuvar numarası verilerek hangi eser olduğu belirtilecektir. türkünün repertuvar numarası () işaretleriyle gösterilecektir. Ayrıca türkülerden örnekler verilerek tespit edilen unsurların ne şekilde kullanıldığı da ortaya konulacaktır.

EDİRNE YÖRESİ TÜRKÜLERİNDE SÖZ UNSURU

Giyim Kuşam

Keten Gömlek (756)	Altın Bilezik (756)	Hatem Yüzük (756)	İpek püskül (1117)
-----------------------	------------------------	----------------------	-----------------------

Keten gömlek giyer (evlat aman) tenin pek nazik (aman yar aman)
Ak kolun sıkılmış (be yarım) altın bilezik (aman aman)
Eşine düşmemiş (evlat aman) kıza pek yazık (aman yar aman)

Görüldüğü üzere giyim kuşanma ve süslenmeye dair unsurlar dizelerde net bir şekilde ortaya konmuştur.

Akrabalık Adları

Anne (190)	Baba (190)	Kardeş (190, 548, 620)	Gelin (1290,1711, 2350)	Görümce (1290)
Eş (620, 756)	Dede (1389,1763)	Ana (1711, 2350)		

Babamın Bir Atı Olsa Binse De Gelse,
Annemin Yelkeni Olsa Açsa Da Gelse,
Kardeşlerim Yolları Bilsen De Gelse.

Ülkemizin pek çok bölgesinde bir kına türküsü olarak okunan eser de gelinin ailesine duyduğu özlemi görmektediriz.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Yer Adları

Köy (190,1711)	Edirne (1840,2350)	Bucak (1798)	Meriç (620, 1800)	İstanbul (1800)
Tepe (190)	Ev (190,2350)	Memleket (190)	Harman (420)	Çarşı (532)
Gülistan (532)	Has Bahçe (756)	Sırça Saray (756)	Ahırköy (927)	Derya (1117)
Bahçe (1119,1290)	Bağlar(Bayler) (620,1840)	Bakkal (1362)	Dayler(Dağlar) (1389)	Pınarbaşı (1648)
Taşlık (1711)	Yemen (1753)	Meydan (1840)	Meriç (1840)	Kale (1840)

Yer adlarına sayısal olarak bakıldığında neredeyse her türkü de yer adı olabilecek bir ifadenin geçtiği görülecektir.

Bitki Ve Çiçek Adları

Söğüt (823, 1798)	Gül (756,1174,1290 1648,1800,2350)	Sümbül (1840)	Çiçek (1119)	Börülce (1290)
Meşe (927)	Kavak (859)	Dut Fidanı (1290)	Yaprak (1119,1389)	Asma (1362)
Kızılcık (1711)	Çemen (1753)	Diken (1800)		

Bitki ve çiçek adları söz konusu olduğunda sevgiliye dair bir ifade ile karşılaşılabildiği gibi, Edirne yöresi türkülerinde çoğunlukla gerçek anlamında kullanıldığı görülecektir.

Hayvan Adları

Bülbül [3] (859,1648,1753)	Kuş [2] (190,1800)	At (190,455,756)	Şahin [1] (1800)	Vez (1290)	Koç 2350
-------------------------------	-----------------------	---------------------	---------------------	---------------	-------------

Bütün hayvanlar gerçek anlamı ile kullanılmıştır. Koç ise düğün geleneklerimiz arasında yer alan ve erkek tarafının kız tarafına özellikle kurban bayramında gönderdiği “gelin koçu” olarak geçmiştir

Renk Adları

Yeşil (1389)	Kırmızı (420,1174)	Al (1174)	Ak (756,1753)	Karaca (1362,1711)
Siyah (455,1119)	Beyaz (455,532,1798)	Kara (532,1119,1800)	Mor (1119)	

Ak sözcüğü yârin kolu, beyaz sevgilinin zülfü, kara yârin gözleri için kullanılabildiği gibi çeşitli nesne ve hayvanlara bağlı olarak da renk unsurunun kullanıldığı görülmektedir.

“Bizim bahçada bir çiçek var yaprağı morca” veya “Kırmızı gül al bayleyor Al yanağına tel bayleyor” dizelerinde yaprağın renginden, sevgilinin yanağının rengine pek çok unsurda renk unsurunun kullanıldığı görülecektir.

Eşya Adları

Terazi (532)	Sepet (1711)	Peçe (2350)	Mendil (1648,1711)
Çorap (1711)	Dingil (1711)	Aynalı tabaka (1711)	Şişe (927)

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Davul (1840)	Zurna (1840)	Yazma (1648)	Kazma (1648)
Harar (420)	Kubur (548)	Binek taşı (548)	Altın Bilezik (756)
Cevahir taşlı hatem yüzük (756)	Pencere (1117)	Tabak (1119)	İbrişim halı (1119)
Acem şalı (1119)	Küp (1389)	Mum (1389,1763)	Muska (1389,1763)
Kandil (1648)	Zil (1753)	Teneke (1763)	Gaz (1763)
Kargı (1840)	Kaşık (2350)	Keçe (2350)	

Edirne yöresi türkülerinde en zengin unsurların içinde eşya adlarını saymak gerekir. Davuldan zurnaya müzik aletlerinden, tabak, kaşık gibi mutfak aletlerine kadar pek çok unsura yer verilmiştir.

Yiyecek İçecek Adları

Kestane (532)	Kiraz (532)	Üzüm (859,1362)	Dut (1290)	Bulgur (1389)
Börülce (1290)	Buğday (420)	Kaymak (1119)	Bal (1119)	Kahve (1753)
Pirinç (532)	Turunç (532)	Un (1389,1763)	Nişasta (1389,1763)	Yağ (1840)

Pek çok yöre türkülerinde karşımıza çıkan çarşıdan aldım ifadesi ile başlayan türkülere Edirne yöresinde de rastlanmaktadır. Çarşıdan aldım kestane (kiraz, turunç vb.) yiyecek unsurları türküde karşımıza çıkmaktadır.

Özel Adlar

Edirne (620,1840,2350)	Kazibe (1763)	İslimye (823)	Ahırköy (927)
Meriç (620,1840)	Edirne'nin Köprüsü (1840)	İstanbul (1800)	Ayşe (532)
Hacıoğlu Mestan (620)	Ahırköy (927)	Can Alim (1119)	Yemen (1753)
Kazibe (1798)	Hasan Ağa (1840)		

Bir kısmı yer adı bir kısmı da şahıs adı olan özel adlar türkülerin olmazsa olmazları arasında sayılmaktadır.

Vücuda Dair Unsurlar

Yürek (420)	Ayak (1800)	Göz (548,859)	El (532, 859,1648, 1711, 1800)
Göz yaşı (548)	Baş (548)	Ten (756)	Kol (756)
Parmak (756)	Boyun (859)	Göz (859)	Dudak (1119)
Sinem (1119)	Yanak (1174)	Ben (1174)	Yüz (1362)
Topuk (1753)	Gerdan (1753)	Kakül (1800)	

Vücuda dair unsurlar çoğunlukla sevgili ile birlikte düşünülmüştür. Dudak derken sevgilinin şeker dudağı, yanak derken sevgilinin al yanağı anlatılmaya çalışılmıştır. "Al yanağında beni var" veya "Hani hanım

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

senin o güzel yüzün” dizelerinde olduğu gibi vücuda dair unsurlar sevgilinin güzelliğini anlatmak için kullanılmıştır.

İkileme

Döne Döne (1117)	Yana Yana (1117)	Yüksek yüksek (190)	Aşrı aşrı (190)
Kendi kendimi (823)	Boylu boyunca (1119)	Şak şak (1648)	Çıtı pıtı (1648)

Yüksek Yüksek Tepelere Ev Kurmasınlar,
Aşrı Aşrı Memlekete Kız Vermesinler dizelerinde görüldüğü üzere anlamı güçlendirebilmek için ikilemelere zaman zaman türkülerde yer verilmiştir.

Sayı Adları

Tek (2350)	Bir (548, 1763)	İki (859,2350)	Çift (548)	Üç (1840)
Dört (548)	Beş (620,1840)	Yedi (1798)	Yedi Bin (756)	

Pek çok yerde karşımıza çıkan sayılar türkülerde de sıkça karşımıza çıkar. Kimi yerde yönün sayısını ifade ederken, kimi yerde de atılların sayısını ifade etmek için kullanılmıştır.

Sevgiliye Dair Unsurlar

Güzel (455,823,927,1800)	Yar (455,756,823,859, 1174, 1290,1362, 1389,1648,1711,1763, 1840,1800)	Sevdiceğim (1840)	Ben (455)
Sevdiğim (420)	Dilber (455,927)	Kara Gözlüm (532)	Gerdan (455)
Annesinin bir tanesi (198)	Zülf_i siyahım (455)	Fidan boylum (532)	Mestane (532)
Ak samur saçlı (756)	Naz (823)	İki gözüm (859)	Şeker dudak (1119)
Al yanak (1174)	Ben (1174)	Gül (1290)	Güzel yüz (1362)
Süremeli yar (1362)	Yosma (1362)	Çıtı pıtı dilli (1648)	Ak topuk beyaz gerdan (1753)

Ülkemizin bütün yörelerinde olduğu gibi Edirne yöresi türkülerinde de en çok sevda türküleri bulunmaktadır. Sevgilinin boyundan, gözünün rengine; dudaklarının tatlılığından çıtı pıtı dilli oluşuna kadar pek çok sevgiliye dair unsur türkülerimizde yer almaktadır.

Gel kara gözlüm gel ağlaşalım
Fidan boylum helallaşalım

Kaçalım zülfü siyahım dilber
Gerdanda benleri siyahım dilber

Hitap

Ağam Paşam (1753)	Ağalar (548)	Can Alim (1119)	Kahramanım (1840)	Pehlivanım (1840)
----------------------	-----------------	--------------------	----------------------	----------------------

Deyim

Yüreğine dert olmak (1800)	Çağlayıp akmak (1840)	Hor görmek (190)	Kız vermek (190)	Malum olmak (190)
Meyil vermek (420)	Yüreği yanmak (420)	Güzele vurulmak (455)	Dört yanına bakmak (548)	İmdat olmak (548)
Tatlı can (548)	Baş kesmek (548)	Feleğin çemberinden	Aşk dolusu içmek (548)	Kelleyi torbaya koymak

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

		geçmek (548)		(548)
Baştan çıkarmak (620)	Yakıp kül eylemek (823)	Dengini bulamamak (823)	Öğüt vermek (823)	Sen salcı ben yolcu (859)
Boynuna dolamak (859)	Gönlü düşmek (1117)	Kül olmak (1117)	Karalar bağlamak (1119)	Kan ağlamak (1174)
Ağzı dili kurumak (1290)	Bir araya gelmek (1290)	Sözü geçmemek (1362)	Zülfü tellenmek (1362)	Yol vermek (1389)
Sılaya varmak (1389)	Yarı soldurmak (1648)	Seyrandan gelmek (1753)	El duymasın (1753)	Gözü olmak (1763)
Gülüp oynamak (1798)	Payını vermemek (1800)	Şen olmak (2350)		

Türküler bir dilin söz varlığına dair bilgileri de bünyelerinde barındırırlar. Edirne yöresi türkülerinde de zengin bir deyim içeriğiyle karşılaşmaktadır.

Püskül Pencireden Uçtu
Uçtu Da Deryaya Düştü
Benim Gönlüm Sana Düştü

Oynan Kızlar Döne Döne
Ben Kül Oldum Yana Yana

Püskül Pencireden Uçtu adlı türküde deyimlerin çok güzel bir şekilde kullanıldığı ve ifadeye büyük bir zenginlik kattığı görülmektedir.

Evlilik

Gelin (1290,1711,2350)	Kına (1711, 2350)	Eşikten atlamak (2350)	Gelin koçu (2350)	Duvak (2350)
Tel (2350)	Başlık (1711)	Başlıktan evlenemez (1711)	Oğlana varmak (1711)	Kız vermek (190)

Özellikle Kızlıcıklar Oldu mu ve Vurun Gelin Kınasın adlı türkülerde evlilik gelenekleri ile ilgili unsurlara rastlanmaktadır. Kına yakmadan başlık parasına, gelin kaynana ilişkisine kadar evlilik geleneği içerisinde yer alan unsurlar dizelerde karşımıza çıkmaktadır.

Yaylı gelir taşlıktan
Dingil çıktı başlıktan
Şu köyün oğlanları
Evlenemez başlıktan

Dizelerinde toplumumuzun geçmişteki en büyük sıkıntılarından biri olan başlık parasına değinildiği görülmektedir. Aynı şekilde

Tabakası aynalı,
Şu oğlana varmalı hey.
Oğlan pek güzel ama,
Anası olmamalı

dizelerinde de gelin kaynana ilişkisi çok güzel bir şekilde ifade edilmiştir.

İnanç İnanış

Muska (1389)	Muska yazdırmak (1763)	Allah (1389,1763)	Dede (1389,1763)	Dedelere mum (1389,1763)
--------------	------------------------	-------------------	------------------	--------------------------

İnanç inanişae dair unsurlar söz konusu olduğunda birbirine benzeyen iki türkü dikkati çekmektedir. Aman Dayler ve Küp İçinde Nişasta adlı türkülerde benzer hususlar görülmektedir. Özellikle dileklerin gerçekleşmesi için mum yakmak, muska yazdırmak gibi hususlar türkü sözlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Küp içinde unum var aman,
Allah'tan umudum var.

O yar benim olursa,
Dedelere mumum var.

Bu başlıkların dışında yelken, yaylı gibi ulaşım araçları, gece, gündüz, 7 sene gibi zaman bildiren unsurlar, kız,oğlan,mori gibi cinsiyete dair unsurlar, yaz, kış gibi mevsimle ilgili kavramlar, kemankeş, kol gibi mesleğe dair hususlar Edirne yöresi türküleri içerisinde az da olsa görülmektedir.

SONUÇ

TRT repertuarında yer alan Edirne yöresi türküleri incelendiğinde başlıklar halinde verilmeye çalışılan unsurların dışında yaylı, yelkenli gibi ulaşım araçları; kız, oğlan gibi cinsiyete dair unsurlar da az da olsa yer almaktadır. Ayrıca başlık oluşturamayan ancak türkülerde yer alan hasta, altın, sel,su, sabır vb. pek çok unsur da bulunmaktadır.

İnsanımızın yaşama biçimini yansıtan türkülerde, sevdasını, sevgisini, mutluluğunu, hüznünü kısacası hayatını bulabiliriz. Bunları anlatırken sevdası ön plana çıkmakta hayata dair pek çok unsuru sevdasına kavuşmak için kullanmaktadır.

Şekil açısından 7, 8 ve 11'li hece ölçüsü ile söylenmiş türkülerin yanında serbest ölçü ile yazılanlarına da rastlanmaktadır. Yine mısra sayısı bakımından beyitten, dörtlüğe, bende kadar farklı mısra sayılarıyla yazılmış olan türküler bulunmaktadır.

TRT repertuarında yer alan Edirne türkülerindeki söz unsuruna baktığımızda ise giyim kuşam, akraba adları, yer adları, çiçek ve bitki adları, inanç inanışla ilgili kavramlar, türkülere zenginlik katması açısından deyimler ve ikilemeler; hayvan adları, renk adları, yiyecek kategorisi, hitap unsuru, sayı adları, insana dair unsurlar, bunların dışında geçiş dönemlerinden biri olan evlilik gibi unsurlar Edirne türkülerinde yerini almıştır. TRT repertuarında yer alan 24 türkü üzerinde yapılan bu çalışmada 17 başlık oluşturulmuş ve pek çok unsur tespit edilmiştir. Yörenin repertuarda yer almayan diğer türküleri de dikkate alınırsa çok zengin bir söz unsurunun ortaya çıkacağı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Artun, Erman. (2004), "Türk Halk Edebiyatına Giriş", Kitabevi Yayınları, İstanbul.
Jansky, Herbert.(1977), "Türk Halk Şiiri", Dünya Edebiyatından Seçmeler I, İstanbul.
Kaya, Doğan. (2004), "Anonim Halk Şiiri", Akçağ Yayınları, Ankara.
Kudret, Cevdet. (1980), "Örneklerle Edebiyat Bilgileri I" İstanbul.
Oğuz, Öcal. (2001), "Türk Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam", Akçağ Yayınları, Ankara.
Uyguner, Muzaffer.(1955), "Türkü Üzerine", TFA, III(66), İstanbul.

**POEMS FROM THE YUGOSLAVIAN'S POET FETTAH RAUF THREE POETS IN
TURKEY:MEHMED ÂKİF-YAHYA KEMÂL-NECİP FAZIL**

Nazlı Rânâ Gürel Ph.D

Gazi University-Ankara, Republic of Turkey nrgurel@yahoo.com

Mahmut Çelik Ph.D

Goce DelcevUniversity – Stip, Republic of Macedonia mahmut.celik@ugd.edu.mk

Zeki Gürel Ph.D

Gazi University-Ankara, Republic of Turkey zekigurel@yahoo.com

Abstract: Yugoslavia a difacted country is a state found after The second world war. This state's citizn Rauf Fettah Efendi (1910-1963) was a poet and professor in Skopje.

Fettah Rauf, as a well-educated person taught at Medah Medrese which was located Skopje. He was imprisoned by the Tito's Regime and was forced to work in miners. After serving sentence he was appointed as an expert to study the ottoman documents in the state archives and died while working in his office.His grave is in Butel Cementery in Skopje.

Despite being a good poet Rauf Fettah Efendi's poems were not gathered and published in a book. We believe that political environment had an impact for the ban.

In our statement our issues are going to be poems written from the Yugoslavian's poet Fettah Rauf Efendi to citizens of Turkey scholars and poets Yahya Kemâl and Mehmed Âkif Ersoy

Keywords: Yugoslavia, Macedonia, Turkey, Fettah Rauf Efendi, Mehmed Âkif Ersoy, Yahya Kemâl Beyatlı, Mecip Fazıl Kısa Kürek, poems of Fettah Rauf Efendi

**YUGOSLAVYA VATANDAŞI FETTAH RAUF'UN ŞİİRLERİNDE
TÜRKİYELİ ÜÇ ŞAİR: MEHMED ÂKİF-YAHYA KEMÂL-NECİP FAZIL**

Yrd. Doç. Dr. Nazlı Rânâ GÜREL

Gazi Üniversitesi-Ankara, Türkiye Cumhuriyeti nrgurel@yahoo.com

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK

Gotse Delçev Üniversitesi-İştıp, Makedonya Cumhuriyeti mahmut.celik@ugd.edu.mk

Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL

Gazi Üniversitesi-Ankara, Türkiye Cumhuriyeti zekigurel@yahoo.com

Özet: Bugün için dağılmış olan Yugoslavya, II. Dünya Savaşından sonra kurulmuş bir devlettir. Bu devletin vatandaşlarından olan Fettah Rauf Efendi (1910–1963), Üsküplü bir şair ve müderris idi.

Fettah Rauf, iyi bir eğitim almış, Üsküp'te bulunan Meddah Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Tito zamanında tutuklanarak hapse atılmış ve taş ocaklarında çalıştırılmıştır. Cezasını çektikten sonra Makedonya Devlet Arşivinde Osmanlı Belgelerini okumak üzere uzman olarak görevlendirilmiş ve bu görevde iken de vefat etmiştir. Mezarı Üsküp'te Butel Mezarlığındadır.

Fettah Rauf Efendi, iyi bir şair olmasına rağmen maalesef şiirleri bugüne kadar bir kitap halinde toplanım yayımlanamamıştır. Bunda devrin siyasî ortamının yasaklarının etkisi olduğu kanaatindeyiz.

Biz bu bildirimizde, Yugoslavya vatandaşı bir Türk aydını, bilim adamı ve şairi olan Fettah Rauf Efendi'nin Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı olan Mehmed Âkif Ersoy, Yahya Kemâl Beyatlı ve Necip Fazıl Kısakürek için yazdığı şiirleri konu edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Makedonya, Türkiye, Fettah Rauf Efendi, Mehmed Âkif Ersoy, Yahya Kemâl Beyatlı, Mecip Fazıl Kısa Kürek, Fettah Rauf Efendi'nin Şiirler

1.GİRİŞ

XX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkan Balkanlarda; Makedonya'nın da içinde bulunduğu Yugoslavya, iki kez kurulmuş bir devlettir. Birincisinde, I. Dünya Savaşı sürecinde 1918'de Sırp Hırvat ve Sloven Krallığı olarak kurulmuştur. Yeni Kurulan bu devlet ancak on yıl sonra Kral Aleksandır'ın Yugoslavya Krallığını ilan etmesiyle Yugoslavya olarak tanınmıştır. İkincisinde de II. Dünya Savaşında Almanlara karşı verilen dört yıllık bir direniş mücadelesinin arkasından Sosyalist Federasyon olarak Yugoslavya kurulmuştur.

Dünyada 1990'lı yılların başında başlayan yeniden yapılanma sürecinde Yugoslavya da dağılmıştır.

Yugoslavya'nın Makedonya adıyla bilinen kısmında Yugoslavya Vatandaşı olarak dünyaya gelen (1910) ve yine Yugoslavya vatandaşı olarak vefat eden (1963) Abdül Fettah Rauf, Müslüman bir Türk aydını ve şairi olarak bilinir ve tanınır. Makedonya'da Türk-İslâm kültürüne, Türk düşüncesine Türkçeye, Türk edebiyatına ve insanlığa eserleriyle ve çalışmalarıyla hizmet etmiş bu şahsiyetle ilgili antoloji ve ansiklopedilerde bulunan sınırlı bilgiler şöyledir:

“Üsküp'te doğdu. İyi bir medrese öğrenimi gördü. Öğreniminin sonunda müderrisliğe yükseldi. İki dünya savaşı arasında Makedonya Türklerinin yetiştirdiği, sayıları çok az olan aydın ve ulemaandır.

İnançlarından taviz vermeye yanaşmadığından, 1945 yılında yeni kurulan Yugoslavya rejiminin gazabına uğradı. Dinî liderlikle suçlanıp yargılandı. Hapse atıldığı sırada illegal 'Yücel' Teşkilatı da ortaya çıkmıştı. 'Yücel' Teşkilatı içinde çalıştığına dair bir bulgu yoktur. Her nasıl olursa olsun, asıl amaç, Makedonya Türkleri arasında liderliğe yükslebilecek saygın kişilerin susturulması, bununla da halkın tamamen sindirilmesi idi.

1956 yılına kadar hapis yattı. Bir yıl da Bosna Hersek'te bulunan Doboy'da taş kırmaya gönderildi. Hapiste geçirdiği yıllar sağlığını bozmuş, onu bedenen çürütmüştü. Hapisten çıktıktan sonra da, sadece şekil değiştiren eziyetten yakayı kurtaramadı. Uzun zaman işsiz kaldı. Müezzinlik yapmasına bile izin verilmeyip mağdur edildi. Hayatının son yıllarında, Makedonya Devlet Arşivi'nde işe alındı.

1963 Üsküp yersarsıntısından önce Üsküp'te vefat etti.

İki dünya savaşı arasında başlayan şiir çalışmalarını ölümüne kadar sürdürdü. Hapishanede geçirdiği yıllarda bile şiiri terk etmedi. Hapisteyken kaleme aldığı seksen bin kadar mısraı ele geçirilip başına başka dertler açmasın diye, dostları tarafından imha edilip yakılmıştır. Türkü şahısların ellerinde kalmış üç yüz bin civarında mısrası bulunduğu söylenmektedir.

Dini, milli ve sosyal konulara ağırlık veren Abdül Fettah Rauf'un şiirlerinin büyük bir kısmını, ölümünden hemen sonra, öğrencilerinden Kemal Aruçi Vrapçište'ye götürmüştür. Bu şiirlerin bugün Muhammed Aruçi'nin elinde bulunması mümkündür. Şiirlerinin bir kısmını da, Zağreb Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'a yerleşen ve 1993 yılında ölen öğrencisi Bekir Sadak, Türkiye'ye göç eden şairin oğlu Rıdvan Rauf'tan, yayınlamak bahanesiyle almıştır. Ne yazık ki kimi örnekleri Üsküp'te yayımlanmakta olan El-Hikak dergisinde gün yüzünü gören şiirleri, şu ana kadar kitap haline getirilememiştir. (Engüllü, :139)

Çok enteresandır; Abdül Fettah Rauf'un şiirleri ve diğer yazıları Makedonya Türk Edebiyatı adıyla yayımlanan antoloji ve edebiyat tarihi kitaplarının çoğunda kendine bir yer bulamamıştır. Ancak son zamanlarda Fettah Rauf'un şiirlerine ilgi artmıştır. Önceki ve şimdiki durumun arka planında yaşanan siyasî gelişmelerin olduğu muhakkaktır.

Girişte verdiğimiz bu bilgilere bundan sonra yapacağımız tespitler için gerek vardı. Çünkü, Fettah Rauf'un Türkiyeli şairlerden Mehmed Âkif, Yahya Kemal ve Necip Fazıl'a duyduğu ilgi ve yakınlık bu özgeçmişin ve yaşamışlığın bir sonucu olsa gerektir.

2. BÜYÜK İSLÂM ŞAİRİ MEHMED ÂKİF ERSOY VE FETTAH RAUF

Yugoslavya Türklerinden olan Abdül Fettah Rauf'un, Türkiye Cumhuriyeti'nin millî Marşı olan İstiklal Marşı'nın yazarı Mehmed Âkif Ersoy'a karşı özel bir ilgi ve sevgisinin olduğunu görüyoruz. Özel evrakı arasında bulunarak Muhammed Aruçi tarafından eski yazıdan yeni yazıya aktarılarak El-Hilal dergisinde “Büyük İslâm Şairi Mehmed Âkif Ersoy” başlığıyla yayımlanan yazısında Abdül Fettah Rauf bakınız neler diyor Âkif için:

“Mehmed Âkif Bey'i pür siteşkâr bir hürmetle payansız sevdim. O'nun i'câzkâr kaleminden doğan derin ve ulvî duyguları, acı ve fecî' kaygıları, rengin ve zengin tabloları, canlı ve yeyecanlı tasvirleri, elemli ve ciğersöz derd-u mâlemleri, hepsini, hepsini, fakirden zengine, ferdlerden ma'şerlere, erkeklerden kadınlara, büyüklerden küçüklere, mes'ûdlardan bedbahtlara kadar tatlı ve acı, gülünç ve ağlatıcı her şiirini seve- seve, doya-doya okudum.

Her ne zaman ağlamak istersen, âlâm-ı İslâmın müessir eninlerinden solgun dudaklarından Âkif'in, büyük şâirin, bir şiirini okuyarak ağlarım. Her ne zaman âlem-i İslâmın her köşesini lebriz eden, açılmaz karanlıkların ye's-i engiz manzaralarından mütellim olarak kalbime kuvvet, kuvvetime rûh, rûhuma ümit, ümidime beyân, beyânıma belâgat arasam; Büyük İslâm Şairi'nin bir sânihasını terennüm ederek emekyâb olurum...

Safahat'ı açıyorum... Amân Yâ Rabbi!.. Safahat, o bir şiir mahşeri... Safahât, o bir kâinât aynası; o bir kitabe-i hayat... Âkif Bey yalnız bir şair değildir. O'nun asıl mezâlyây-ı fitriyesini, fikrî değerlerini inkilâpçı azm-u irfânında, tabii ve külfetsiz terânelerinde aramalıdır. Âkif Bey hayâlat-ı vâhiyyeden, emâni-i şehvâniyyeden, mubâlegât-ı acemiyyeden ilhâm alan şiiri kurtarmış bir Halâskâr-ı Edeb ve âhî-iKahramandır. Denilebilir ki, Âkif Bey yalnız kendi kalemiyle eski, yalancı şiir ve hayâl dünyası ile yeni yaban ve şehvet nazmını mağlup ederek, yepyeni şiir ve edeb çiğirleri açmış en büyük bir Fâtih'tir. Şuuru ile yaşamak

isteyenlere şiiri sevdiren, şiire menyâl ve meftûn olanları şuurâ davet eden bir Muslih-i Muvaffâk'tır. Hilkatı sever, ahlâkı daha çok sever, Hallâk'ı ise daha içinden sever mütefekkir bir şâir ve irfanlı bir nâzımdır. Hilkatı ahlâka, ahlâkı HALLÂK'a bağlar; fitrat kevhalarını süzerken FÂTİR'ını hiç unutmaz... Mütedeyyindir, mütefekkir, vekûrdur, hal'ktur, hassastır, belîğtir.. Her beyti bir sehl-i mümteni'dir. Hâme-i İktidârında en serkeş vezinler, en anûd ve anî kafiyeler, birmel'abe-i edebiye halinde râm ve munlaad olur. Âkşf'e en doğru sıfat, zaten fecr-i edebîsinin daha unfuvân-ı infilâkında verilen, "Büyük İslâm Şairliğidir."En haklı unvan dahi, yalnız "Büyük İslâm Şairi" demek değil, "En Büyük İslâm Şairi" demektir. Çünkü, Âkif Bey İslâmiyeti derin kalbinden sevmiş ve ancak onun elemi ile müteellim, surûru ile mütebehhic olmuştur. Yine, Âkif Bey Türk milletinin ve İslâm âleminin içtimâî, siyasî, dinî, ahlâkî her levhasını, her nevhasını, bi-hakkın haykırmaya zafer-yâb olan şâirdir. Büyüğü değil, en büyüğüdür... Şiirini içtimâileştiren, ahlâkileştiren Âkif Bey'dir. Sihri şiir, şiiri fikir, fikri de imân yapan O'dur; O'nun sehâr kalemi ve mâhir karîhasıdır...

Asırlardan beri Osmanlı Edebiyatı'nın nâsiye-i lâkaydine şiir nâmıyla yazılan kara yazıları Âkif Bey'in nezhil kalemi silmiş, hakkı hak bilmiş, vehim ve hayâl yerine hakikat, un ve şiddet yerine rahim ve rikkat, şirk ve şehvet yerine ahlâk ve Şeriat; acâib medihlere bedel millî ve İslâmî teşvik ve irşâd, hiciv ve rezâlet makamında hakîmâne intikad, ye's ve teselli yerine ümit verici azm-u imân teraneleri düzmüş, şehnâmeleri yazmış biricik şâirdir. O'nun Safahat'ı hem müstakil bir şiir dünyası, hem bir fikir mecmuası, hem de bir belâgat-ı mûcize defteridir. Âkif ise, bu kâinat kitabının en belîğ kâtibi, bu değerli şiirin yegâne şairi, bu ulvî fikirlerin irfanlı mütefekkiridir. Bana kalırsa Âkif, Safahat'ı yazmış; Safahat, Mehmed Âkif Bey'in nâmını İslâm hafızasına kazmıştır. Âkif Bey denilince Safahat; Safahat anılınca "Büyük İslâm Şairi" anlaşılır. Vasıf ve ta'luka hacet yoktur. Âkif Bey öldü, Safahat ölmeyecek... Büyük İslâm şairi dünyamızdan çekildi, büyük şiiri ise ebedidir..." (Rauf, 1989:14).

Mehmed Âkif Ersoy ve onun eşsiz eseri "Safahat" la ilgili olarak bu değerlendirmeleri yapan Abdül Fettah Rauf, Âkif'in ölümü üzerine de şu şiirini kaleme alıyor:

MEHMED ÂKİF BEY ÖLDÜ

Bir şair-i mülhem idi Âkif, o büyük zât
Âkif gibi üstâd-ı beyân geldi mi, heyhât
Âdâb, edebiyât ile zıd addedilirken
Feyzinle bunun zıddını sen eyledin ispât
Şi'r olmuş idi müşhir-i her fuş-u fezâhat
Şi'rinde edeb buldu edepsiz edebiyât
Bir münbit-i şer olmuş idi hâk-ı belâgat
Bir tohm-i edeb zerk ederek eyledin inbât
Türk şi'rini, fen nazmını, âdâb-ı beyânı
Âkif'le beraber alıyor âlem-i emvât
Mefkûre-i İslâmî belâgatla kulûba
Telkin edecek hâme bugün sustu mu heyhât.

30 Şevvâl 1355/13 Ocak 1937

Âkif'in ölümü üzerine düşüncelerini şiiri dışında nesirde de şöyle dile getiriyor:

"Şiirin yaşıyor, fakat sen öldün Büyük Şair...! Halefsiz selef...! Senin yarım asır hazîn-hazîn ağladığın İslâm âlemi bugün senin için için-için ağlıyor. Cenâb-ı Hak seni garîk-i rahmet eylesin... Fakat biz ne olalım..? Bizim derdimizi, eninimizi bizim dilimizden kim terennüm edecek..? Sana rahmet, sana şükran... Sana hasret, sana gufrâm... Büyük ve riyâsız İslâm Şairi Âkif Bey...! (Rauf, 1989.14).

Abdül Fettah Rauf'un Âkif için yazdıkları bunlarla da sınırlı değil. O, bir başka şiirinde "üstazım" dediği Âkif'i şöyle anlatıyor:

BÜYÜK ŞAİR MEHMED ÂKİF

Âkif denilince koca bir heykel-i irfân
Bir âbide, güyâ ki oyulmuş kayalardan
Kalbinde kudurmuş gibi volkan
Rûhunda köpürmüş gibi tûfân...

Her nâlesi bir sâikadır arş-ı Hudâ'ya;
Her âhı birer bârikadırarz-ı semâ'ya.
Seller gibi sahrâlara, dünyalara erzân;
Volkan gibi bir âteş-i sûzan-u ferûzan.

Eyler koca bir âbide-i şî'r-u şehâmet;
Bir ümmete bir rehber-i irfân-u hamâset.

Heyecan veriyor kalbe o uslûb-i selis'in;
Rûhlarda kasırğa yapıyor şî'r-i nefisin.
Mûnisti bütün hislere, mâtemlere mûnis;
Bir ma'kes-i rennân idi uslûb-i enisin.

Taht-ı edebî yüksek idi şâhikalardan;
İlhâmına fer almış idin bârikalardan.
Kalbinse ateşlenmiş idi sâikalardan;
Tab'ın yaratmıştı bütün hârikalardan.

Hep fecr-i bahar, ebr-i sehar, kaus-i kuzehler;
Elvânını sundu sana ey hâme-i sehâr.
Sen hilkatı hilkat gibi tasvir ediyordun;
Yetmez mi idi sanki ya o hilkat-ı cebbâr..?

Sen hâme-i tasvirini mehtâba batırdın;
Nurlarla yazıp fitratı şiiirinde yatırdın.
Her mâteme, her nâleye şebbâlini gerdin;
Âlemleri sen meşher-i eş'ârına serdin.

Ma'sumların elhânının şiiirinde duyurdun;
Sen ağladın, efgânını dünyaya duyurdun.
Mazlûmlara dil okdu o feryâd-ı mehîbin;
Rûhlarda bütün çağladı sen her ne buyurdun...

Bu şiiiri için Abdül Fettah Rauf, şöyle bir not düşüyor: “Tabir câiz ise, bu şiiirim zaten Âkif Bey’le beraber İslâm’ın bedbaht vaziyetine ağlayarak ışsksız kalan gözlerimden girye ortağımın ve üstazımın ebedî kayboluşuna karşı dökülmüş birkaç damla gözyaşı sâikasıyla yükselmiş bir takdis ve mehabet feryâdıdır.”

Abdül Fettah Rauf Efendi, yukarıda künyesinden bahsettiğimiz yazısının içine Mehmed Âkif Ersoy’un Safahat’ından iki de şiiir almıştır. Tercih ettiği bu iki şiiir önemlidir. Bunlardan ilki “Safahat Birinci Kitap”tan alınmıştır:

SAFAHAT
(Birinci Kitap)

Bana sor sevgili kari; sana ben söyleyeyim,
Ne hüviyette şu karşında duram eş'ârım;
Bir yığım söz ki, samîmiyyeri ancak hüneri;
Ne tasannu' bilirim, çünkü, ne san'atkârım.
Şî'r için “göz yaşı” derler, onu, bilmem, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsârım!
Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem;
Dili yok, kalbimin, ondan ne kadar bîzârım!
Oku, şâyed sana bir hisli yürek lâzımsa;
Oku, zirâ onu yazdım, iki söz yazdımsa

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Bu şiirinde Âkif, sanat anlayışı anlatılmaktadır. O, “sanat şahsî ve muhteremdir” veya “sanat sanat içindir” düsturuyla hareket edenler gibi düşünmediğini, sanat cemiyet/toplum içindir ve ancak Allah içindir anlayışıyla insanlığın dertleriyle dertlenen, milletinin feryadını yükselten bir samimî ses olma yolundadır. Abdül Fettah Rauf da sanat anlayışı itibariyle, dertleri itibariyle ve samimiyetiyle “üstazım” dediği Âkif gibidir. Onun için, yaşadığı dönemde Yugoslavya’daki bir Mehmed Âkif’i diyebiliriz. Tıpkı, Hindistan-Pakistan’daki Muhammed İkbal gibi...

Abdül Fettah Rauf’un Âkif’ten seçtiği ikinci şiir ise; İslâm Peygamberi Hazreti Muhammed’in doğumunu anlatan bir şiirdir:

BİR GECE

On dört asır evvel, yine böyle bir geceydi.
Kumdan, ayın ondördü bir çocuk çokıverdi!
Lâkin, o ne husrandı ki, hissetmedi gözler;
Kaç bin senedir, halbuki, bekleşmedelerdi!
Nerden görecekler? Göremezlerdi tabii;
Bir kere, zuhur ettiği çöl en sapa yerd;
Bir kere de, mâmûre-i dünyâ o zamanlar,
Buhranlar içindeydi, bugünden de beterd.
Sırtlanları geçmişti beşer yarıcılıkta;
Dişsiz mi bir insan, onu lardeşleri yerd!
Fevzâ bütün âfâkını sarmıştı zemînin,
Salgındı, bugün Şark’ı yıkan tefrika derdi.

Derken, büyümüş kırkına gelmişti ki Öksüz,
Başlarda gezen kanlı ayaklar suya erdi!
Bir nefhada insanlığı kurtardı o Ma’sum,
Bir hamlede kayserleri, kiserâları serdi!
Aczin ki ezilmekte bütün hakkı, dirikdi;
Zulmün ki, zevâl aklına gelmezdi, geberdi!
Âlemlere rahmetti, evet, şer’-i mubîni,
Şehbâliniadlı isteyenin yurduna gerdi.
Dünya neye sahipse, onun vergisidir hep;
Medyûn ona cem’iyyeti, medyun ona ferdi.
Nedyûndur o Mâsum’a bütün beşeriyet!..
Yâ Rab, bizi mahşerde bu ikrâr ile haşret.

Abdül Fettah Rauf Efendi’nin de şiirleri arasında İslâm Peygamberi Hazreti Muhammedi anlatanları vardır. Hatta bu şiirlerden biri Âkif’in şiiri gibi direk olarak Hazreti Muhammed’in doğumunu anlatmaktadır:

MEVLİD-İ PEYGAMBERÎ
DOĞDU FAHR-İ KÂİNAT

Geldi göklerden işaret, doğdu Fahr-i Kâinat!
Çaldılar tabl-i beşâret; doğdu Fahr-i Kâinat!
Şanlı bir yıldızdı geçmiş enbiyâdan her biri
Şimdi bu şems-i saâdet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Parladı mâh-ı nucûmu âsûmanın şevk ile
Verdi dünyaya şetâret; doğdu Fahr-i Kâinat!
Hâlelerden, lâlelerden serdiler vâliçeler;
Oldu bathâ beyt-i rahmet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Durdular saf saf melekler râh-ı teşrifinde hep;
Geldi bu Şâh-ı risâlet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Titredi Hâkanların eyvah, zulm-u şevketi
Kâinata saldı haşyet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Yattı putlar secdeye etti kudûmundan hicâb
Verdi dünyaya mehâbet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Geçti üstünden bû feyz-iefşân hukûkun bunca bil;
Parlıyor hâlâ o tal'at; doğdu Fahr-i Kâinat!

Gerçi bir ümmî idi, ammâ cihâna saldı feyz;
Gitti ilmiyle cehâlet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Mevlidiyle ökdü nekbeler, fekâketler bütün
Geldi irfân, gitti vahşet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Geldi mev'ûd-i cihân,âhır zaman Peygamberi;
Zîr-u bedre var letâfet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Yer semâvâtı, semâvât arzı tebrik ettiler;
Kâinata verdi hayret; doğdu Fahr-i Kâinat!

Kaysar-u Kısra'ları lertzân-ı dehşet eyledi;
Geldi Sultan-ı adâlet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Durdu târih-i beşer pîşinde bir an vecd ile;
Feth olup bir devr-i devlet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Çalkalanıp ummân-ı vahdet çok asırlardan beri;
Beklenen bir dürr-i ismet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Hazret-i Musâ ve İsa'nın mübeşşir olduğu;
Sarver-i hayl-i nubüvvet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Toprağıyla, yaprağıyla, ırmağıyla yeksadâ;
Dalgalandı savt-ı Hazret; doğdu Fahr-i Kâinat!
Coştular kuşlar, sabâlar yâd-u tes'id eyleyip;
Oldular demsâz-ı hürmet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Hikmet-i Mevlâ ile bir sâat-i mes'ûdede;
Neyr-i eflâk-ı hikmet; doğdu Fahr-i Kâinat!
Bin ne mutlu arz-ı iman eyleyen sâdıklara;
Küfreden idrâke lânet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Kim bunu tasdik ederse, feyziyâb olmuş demek;
Mülhide hüsrân-ı hasret; doğdu Fahr-i Kâinat!
Cümle Sıddîklerle Fârûklar O'nun mahsûludur
Gitti zillet, geldi izzet; doğdu Fahr-i Kâinat!

Mevlid-i pâk-ı Resuullaha ta'zîmen aman;
Merhamet, sen ki şefaât; doğdu Fahr-i Kâinat! (Rauf, 1989:16)

Her iki şair'in de şiirlerinde sadece konu benzerliği yoktur. Anlatış tarzlarına ve üsluplarına da dikkat ettiğimizde benzerlikleri görürüz. Hazreti Muhammed'in doğunu anlatmaları bir tesadüf değildir. Çünkü; Batı edebiyatının gelmiş-geçmiş en büyük edibi olarak gösterilen Johann Wolfgang Von Goethe (1749–1832)'nin, "Kaside-i Muhammedîye" başlıklı şiirini yazma gerekçesi olarak yaptığı şu tespit çok önemlidir: İnsanlık her şeyini Hz. Muhammed'e (s.a.v.) borçludur." (Gürel, 2016: 18)

Abdül Fettah Rauf'un Mehmed Âkif'e duyduğu muhabbette, Âkif'in baba tarafından Balkan çocuğu olmasının ve yine Âkif'in Anadolu ile birlikte bir vatan kabul ettiği Balkanlarda çeşitli vesilelerle bulunmuş

olması hatta Balkan açısını sadece hissetmekle kalmayıp hissettirmek amacıyla şiirlerine de yansıtması olmasının da rolü var mıdır? Âkif'in Balkan Savaşı sırasında kaleme aldığı "Çenk Şarkısı" başlıklı şiirinde;

Balkan'ı bildin mi hemşeri?

Sevgili ecdadının en son yeri!

Bir sıra isterdin çoktan beri

Şimdi tamam vakti, uğurlar ola

Diyerek Müslüman Türk genlerini cepheye uğurlayışı, bir Balkan çocuğu olarak Fettah Rauf'u etkilememiş ola bilir mi? (Gürel, 2016:10)

Mehmed Âkif Ersoy (1873- 1936)'un yaşadığı zaman dilimi, Müslüman-Türk milletinin yakın tarihinin en çalkantılı, en zor dönemlerinden biridir. Bu milletin Kurduğu en büyük ve en uzun ömürlü devletlerden olan Osmanlı'nın hazin yıkılışı ve yeni umutlarla kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti Mehmed Âkif Ersoy'un şahidi olduğu tarihî olgulardandır.

O, bu süreçte, yıkılmışlığın mahzunluğunda, diriliş kararlılığıyla hareket etmesini bilmiş, örnek ve önder bir şahsiyet, sanatkar ve dava adamı olarak bugün de gençliğin ufkunda yolunuzu aydınlatmaya devam ede gelen bir değerdir. Büyük millet olma vasfımızı, bize mahsus İslâmî ve millî hasletlerimizi destanlaştırdığı, zaman zaman da acımasızca eleştirdiği yazı ve şiirleri, vaazlarıyla o bir abide şahsiyettir. Kendini halka ve Hakk'a hizmete adanmış büyük sanatkarlar, milletlerin manevî mimarlarıdır. Onlar, birikimleri sayesinde mensubiyet şuuruyla bağlı oldukları milletlerin kültürel değerlerini sadece temsil etmekle kalmazlar, eserleriyle zamanın elinden tutarak aydınlık bir geleceğe yürüyüşün de öncü ve önderi olurlar. "Bugün de aynı iman ve katiyetle söylüyorum ki, millî ülküye tam bir bütünlükle yürüyen Türk milletinin büyük millet olduğunu medenî âlem az zamanda bir kere deha tanıyacaktı." İnançının sahipleri Âkif'in eserlerini okuyarak ruh tazelemelidirler. Çünkü kendini insanlığın ve milletin varlığına adanmış şair ve yazarların ortaya koydukları şaheserler, milletlerin mevcudiyetinin birer delilidir. (Gürel, 2013: 10)

Mehmed Âkif Ersoy için yaptığımız bu tespitler aynen Abdül Fettah Rauf Efendi'nin hayatı, eserleri ve mücadelesi için de geçerlidir. Meraklısını bu konularda tefekküre davet ediyor ve Abdül Fettah Rauf Efendi'nin şiirlerinde anlattığı Türkiyeli bir başka şaire geçiyoruz.

3. ABDÜL FETTAH RAUF VE NECİP FAZIL KISAKÜREK

"Büyük Doğu" hareketinin önderlerinden ideolog, şair-yazar Necip Fazıl Kısakürek, öncelikle davası ve sanat anlayışı bakımından Abdül Fettah Rauf Efendi'nin kendisine yakın bulacağı bir şahsiyettir. Fettah Rauf Efendi'nin "Necip Fazıl Kısakürek'e!" başlıklı şiirini önce şairin kendi elyazısıyla verecek sonra da yeni harflere aktararak dikkatlerinize sunacağız:

NECİP FAZIL KISAKÜREK'E!

Yedi ay mahpese düşdün ve mukadder mazlum
Ağladın kusr-ı siyâhında a şâir!.. Mahkûm

Yedi yıl Yusuf-ı Ke'nan gibi kaldım orada
Yedi ayla yedi yıl farkına bir bak arada

Ben de Yusuf gibi bi-cürm ü kabahatdım âh
Beni de mahbese atmış idi a'da-i Allah

Tek suçum varsa benim din ile iman idi
Yine sermaye-i sabrım O'na itmi'nân idi

Galiba Hak yolunun ilk konağı zindanmış
Cürüyen kasr-ı siyâhında bütün merdarmış

Orta insan arama saha-i zindânda heman
Ya erazil, ya beter ordu veya hak-gû sec'ân

Fettah Rauf Efendi'nin bu şiiri maalesef Makedonya'da hala yayınlanmış değildir. Bu şiirin orijinali Muhammed Aruçi'nin özel arşivindedir. Makedonya'da Necip Fazıl'la ilgili olarak yayınlanan tek şiir Nazlı Rânâ Gürel'in "Necip Fazıl'a" başlıklı şiiridir.

Bu şiirinde Fettah Rauf, Türkiye'de ve Türkiye Türk Edebiyatında olup bitenleri yakından takip ettiğini ima etmekle kalmıyor, İslâmcı bir şair olarak tanınan Necip Fazıl'a kendini benzetiyor, aynı kaderi paylaştıklarını söylerken "Sen yedi ay yattın, bense yedi sene hapis yattım diyor. Bu arada telmih/hatırlatma yaparak İslâm tarihindeki Hazreti Yusuf kıssasına dikkat çekiyor ve kendisini de Hazreti Yusuf gibi suçsuz bir şekilde mahkûm edildiğini belirtiyor. Edebî değeri kadar bedii tefekkür açısından da oldukça zengin bir şiir...

4. ABDÜL FETTAH RAUF VE YAHYA KEMÂL BEYATLI

1884'te Üsküp'te doğan ve 18 yaşında İstanbul'a göç eden, şiirlerinde ve yazılarında hem Türkiye'yi hem de Makedonya'yı yaşatan büyük Türk şairi ve düşünürdür Yahya Kemal Beyatlı.

Makedonya'nın özellikle de başkent Üsküp'ün Yahya Kemal'in hayatında ve sanatçı kişiliğinin oluşmasında özel bir yeri vardır. O, Üsküp Belediye başkanı İbrahim Naci Bey'in oğludur.

Makedonya'da Tito zamanından kalma psikolojik bir baskı ve yasak var Yahya Kemal'le ilgili. Ve yine o zaman anladım ki, Yahya Kemal burada sembol isimdir ve her ne yapılacaksa onun adı etrafında yapılmalıdır. Nazım Hikmet'in, Orhan Veli'nin, Sait Faik'in, Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın... kitapları Türkçe basılmış, okullarda lektür (bizdeki yüz temel uygulamasının benzeri) kitabı diye okutuluyor. Ama Üsküp'lü şair Yahya Kemal'in eserleri yok ortada. Ev yıkılmış, hatırası silinmiş, annesinin mezarı bile yok edilmiş. Hatta onun "Kaybolan Şehir" şiirini Üsküp Radyosunda okuyan biri neredeyse işinden oluyormuş (tabii ki bunlar dedikodu).

Araştırdıkça gördük ki, Makedonya'da Yahya Kemal bir mektep isim. Pek çok şairin yetişmesinde onun şiirlerinin etkisi var ve pek çok şair onun için şiirler yazmış.

Tito Yugoslavya'sında takibe uğrayan ve cezalandırılan Üsküplü şair ve müderris Fettah Efendi (1910-1963), "Yahya Kemal" başlıklı şiirinde şöyle diyor:

YAHYA KEMAL'E

Geçmiş şuaramız seni bizden alacaklar
Dünyayı tutan şiirine hayran kalacaklar

Divanını al koltuğuna tekke-i aşka
Gir şeyh-i edeb hepsi müridin olacak.

Baba-yı zamandın bütün erbab-ı zebana
Öldün ölümünle bütün öksüz kalacaklar

..... Kaldı edeb şimdiki şebaba hevesle
Uşşak-ı edeb rehberi nerden bulacaklar

Son şairi gitti aceb?.. İlk meclis-i irfan
Ukbada nasıl çevrene hepsi dolacaklar

Yahya!.. Bu hayatın bize bir devr-i edebdi
Mevtinle edeb bağları yandı, solacaklar (Gürel, 2003: 7)

Bu şiirden de anlaşılıyor ki, Yahya Kemal, Makedonya’da biliniyor ve okunuyor. Ölümü büyük bir kayıp olarak değerlendiriliyor. Hâlbuki bu mısraların yazarı da alenen eserlerinin okunmasında sıkıntılar olan biriydi. Son yıllarda yapılan yeni yayınlarda ancak Abdülfettah Rauf Efendi’nin adına ve eserlerinden örneklerle rastlayabiliyoruz.

5. SONUÇ

Tito zamanında Yugoslavya’da üstü örtülü de olsa Türkiye’ye ve Türkiye’deki edebiyata önyargıyla bir yaklaşım söz konusudur. Türkiye’den sadece belli bir ideolojiye mensup edebiyatçıların eserleri Makedonya Türk basınında yayınlanabilmiş ve ders kitaplarına girebilmiştir. Bu yasaklı isimler arasında Mehmed Âkif Ersoy, Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı ve Necip Fazıl Kısakürek de vardır. Bu isimler ve eserleri ancak 1990’lı yıllardan sonra Yugoslavya’da/Makedonya’da dergi ve gazetelerde kendilerine yer bulabilmişler ve Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı kitaplarına girebilmişlerdir.

Türkçeden başka Makedonca, Sırpça, Arapça ve Farsçaya da vakıf olan Fettah Rauf Efendi, mütefekkir bir şair olarak bazı şiirlerinde Makedonya dışındaki Türk edebiyatının şairlerini de anlatmıştır. Mehmed Âkif Ersoy, Yahya Kemal Beyatlı, Tevfik Fikret ve Necip Fazıl Kısakürek bunlardan bazılarıdır. (Gürel,) Ne var ki, Abdül Fettah Rauf, bu şairler için yazdığı şiirlerini sağlığında Yugoslavya’da yayımlatamamıştır.

Abdül Fettah Rauf’un bu üç şair dışında Türkiyeli pek çok edebî şahsiyetle ilgili şiirleri bulunmaktadır. Tevfik Fikret, Rıza Tevfik,... gibi. Biz şimdilik bildirimizde Âkif, Yahya Kemal ve Necip Fazıl’ı konu ettik. Âkif bahsinde ise biraz yoğunlaştık. Gönül istiyor ki bu tür edebî ilişkilerle ilgili çalışmaların sayısı arttırılsın ve yeni yetişen kuşaklara da örnek olsun.

6. KAYNAKÇA

[1] Abdülfettah Rauf “Mevlid-i Peygamberî: Doğdu Fahr-i Kâinat”, El-Hilal Dergisi, Üsküp-MAKEDONYA, Novembir 1989, Yıl: 3, Sayı: 16, s.16.

[2] A.Rauf “Büyük İslâm Şairi Mehmed Âkif Ersoy”, El-Hilal Dergisi, Üsküp-MAKEDONYA,1 Septembir 1989, Yıl: 3, Sayı: 15, s. 14.

[3] Ersoy, Mehmed Âkif, Safâhat, Yayına Hazırlayanlar: Yrd. Doç. Dr. Kamil Akarsu-Mustafa Yücel, Ankara 2010.

[4] Fettah Rauf “Mehmed Âkif Bey Öldü”, Köprü Dergisi, Üsküp-MAKEDONYA, Mayıs-Ağustos 2015, Y. 13, S. 62, s. İç kapak arkası.

[5] Goethe, Jahann Wolfgang, Doğu Batı Divanı “Garplı Müellif’in Şark Divanı”, Tercüme, Yorum ve Açıklamalar: Senail Özkan, 3. Baskı, İstanbul 2012.

[6] Gürel, Nazlı Râna “Kalkıyor tozlu zaman perdesi Her An Aradan”, Birlik Gazetesi, Üsküp-MAKEDONYA, 30 Aralık 2003.

[7] Gürel, Nazlı Rânâ “Necip Fazıl’a”, Dere Dergisi, Yukarıbanisa-MAKEDONYA, Kış 2005, Y.3, S.4, s.29

[8] Gürel, Zeki “Goethe’nin ‘Kaside-i Muhammediye’si”, El-Hilal Dergisi, Üsküp-MAKEDONYA, Haziran 2016, Sayı: 128, s.18–19.

[9] Gürel, Zeki “Balkanname-7: Balkan’ı Bildin mi Nedir Hemşeri?”, Yeni Balkan Gazetesi, Üsküp-MAKEDONYA, 14 Mart 2016, Y. 12, S. 601, s. 10.

[10] Gürel, Zeki “Makedonya Türk Edebiyatında ve Basınında Necip Fazıl”, Uluslar arası Necip Fazıl Sempozyumu, 23–25 Mayıs 2013, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, MARAŞ-TÜRKİYE (Yayımlanmamış uluslar arası bildiri).

[11] Gürel, Zeki “Kaybolan Şehir’de Yahya Kemal Tutu Elimden”, Bozgunda Bir Fetih Düşü Yahya Kemal Beyatlı Hece Dergisi Özel Sayısı, Ocak 2009, Yıl:13, Sayı:145, s.408–420.

[12] Gürel, Nazlı Rânâ-Zeki Gürel, Korkma Sönmez –Mehmed Âkif Ersoy-İstiklâl Marşı-Akiften Seçmeler, Bolu 2013.

TURKISH EDUCATION AND TEACHING IN BALCAN COUNTRIES

Necati Demir Ph.D

Gazi University-Ankara, Republic of Turkey necatidemir@gazi.edu.tr

Abstract: After the withdrawal of Ottoman Empire from Balkan countries, a great deal of Turkish people continued to live in Balkan countries such as Bulgaria, Albania, Kosovo, Macedonia, Romania, Bosnia-Herzegovina and Greece. Turks living in these countries were banned from learning and speaking Turkish. In time, these bans were lifted slowly. In recent years, the issue has advanced towards good from bad. Recently, Turkey Turkish has become more popular in Bulgaria, Albania, Kosovo, Macedonia, Romania, Bosnia-Herzegovina and Greece. Teaching of Turkish has been conducted in different ways and conditions by various foundations and charities. Actually, Teaching of Turkey Turkish is allowed in public schools under different names. Yunus Emre Institution has been active in such countries. Various other foundations are making contribution to teaching Turkey Turkish in Albania. In some cantons of Bosnia Herzegovina, Turkey Turkish is being taught as second foreign language. Kemal Atatürk College, which was founded in Mecidiye, Romania and started educational activities in 1995-1996, has the leading role in teaching Turkish. In Macedonia, Vizyon University whose only educational language is Turkey Turkish, continues its education activities. Opposed to all of these positive improvements, many serious problems in Teaching Turkish still exist in all Balkan countries. This study is to tell the ways to teach Turkish to Turkish people living in Balkan countries. Conditions of citizens of Balkan countries who wish to learn Turkish is also discussed.

Keywords: Turkish, Balkan countries, Teaching Turkey Turkish, Turkey Turkish Education

BALKAN ÜLKELERİNDE TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi-Ankara, Türkiye Cumhuriyeti necatidemir@gazi.edu.tr

Özet: Osmanlı Devleti, Balkanlar'dan çekildikten sonra çok sayıda Türk, Balkan ülkeleri olan Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan'ın sınırları içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Burada yaşayan Türklere uzun süre Türkçe eğitimi ve konuşması yasaklanmıştır. Zaman içerisinde bu yasaklar yavaş yavaş kalkmıştır. Son yıllarda konu biraz daha olumlu yöne gitmeye başlamıştır. Son yıllarda Balkan ülkeleri olan Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan'da Türkiye Türkçesi karşı ilgi sürekli artmaktadır. Türkiye Türkçesi öğretimi, pek çok kurum ve kuruluş, vakıf, dernek tarafından çok farklı şartlarda yürütülmektedir. Aslında hemen her ülkede Türkçe öğretimine resmî okullarında çeşitli adlar altında izin verilmiştir. Yunus Emre Enstitüsü Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya'da faaliyettedir. Arnavutluk'ta çeşitli vakıflar da Türkiye Türkçesi öğretimine katkıda bulunmaktadır. Bosna Hersek'te bazı kantonlarda Türkiye Türkçesi, ikinci yabancı dil olarak okutulmaktadır. Romanya'da Mecidiye'de kurulan ve 1995-1996 öğretim yılında faaliyete geçen Kemal Atatürk Koleji, Türkçe öğretiminin bayraktarlığını yapmaktadır. Makedonya'da sadece Türkiye Türkçesi ile eğitim öğretim yapan Vizyon Üniversitesi faaliyetlerini sürdürmektedir. Bütün olumlu gelişmelere rağmen bütün Balkan ülkelerinde Türkçe eğitimi ve öğretimi ile ilgili ciddi sorunlar bulunmaktadır.

Bu çalışmada Balkanlar'da yaşayan Türklere Türkçe eğitimi ve öğretiminin nasıl yapıldığını anlatmaktadır. Ayrıca Türkçe öğrenmek isteyen Balkan ülkeleri vatandaşlarının durumu incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Balkan ülkeleri, Türkiye Türkçesi öğretimi, Türkiye Türkçesi eğitimi

1. GİRİŞ:

Birleşmiş Milletler verilerine göre dünyada 165, TDK'ya göre 220 milyon insan ana dili olarak Türkçe konuşmaktadır. Türkçe en büyük ve yaygın dil olarak Çince, İngilizce, İspanyolca ve Hintçeden sonra beşinci sırada yer almaktadır. Fakat bizim hesaplamalarımıza göre dünyada yaklaşık 300 milyon konuşanı olan Türkçe üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye Türkçesi, Türkçenin en fazla konuşulan lehçesidir.

Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyetinin kalkınmasına ve uluslararası saygınlığının artmasına paralel olarak dünyanın hemen her ülkesinde –Orta ve Güney Afrika hariç- öğretilir ve araştırılır duruma gelmiştir. Dünyada, ortaöğretim düzeyinde Türkçe öğretilen ülkelerin sayısı 80'i aşmıştır. Üniversite seviyesinde ise seçmeli dersler ve Türkoloji kürsüleri vasıtasıyla 70'in üzerinde ülkede Türkçe öğretilmektedir. Son yıllarda

dünyanın dört bir yanında açılan Türkçe öğretimi kursları da büyük ilgi görmektedir (Şen, 2010, 240). Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde, çeşitli ülkelerde açılmış 36 dil ve kültür merkezi mevcuttur. Ayrıca 140'dan fazla ülkede açılan özel okullarda, Türkçe öğretimi yapılmaktadır.

Türkçe Öğretimi; 1990'lı yıllarda TİKA, T.C. Üniversiteleri ve T.C. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmekte iken günümüzde TİKA'nın yerini Yunus Emre Enstitüsü almıştır. Başta Gazi Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Manas Üniversitesi olmak üzere T.C. Üniversiteleri ve Milli Eğitim Bakanlığı dünyanın dört bir yanına öğretim elemanı ve öğretmen göndermeye, Türkçe öğretme çalışmalarına destek olmaya devam etmektedir. Bu geniş ağ Japonya'dan ABD'ye İngiltere'den Afrika'nın ortalarına kadar dünyanın dört bir yanına uzamaktadır (Şen, 2015, 10-12).

Yurt Dışında Türkiye Türkçesi öğretimi, pek çok kurum ve kuruluş, vakıf, dernek tarafından çok farklı şartlarda yürütülmektedir. Dünyada Türkiye Türkçesi öğretimini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1) Türkiye'de Türkiye Türkçesi eğitimi ve öğretimi; 2) Yurt dışındaki Türk çocuklarına Türkiye Türkçesi öğretimi; 3) Balkanlarda Osmanlı Dönemi'nden kalma Türklere Türkiye Türkçesi Öğretimi; 4) Asya'da Türk soylulara Türkiye Türkçesi Öğretimi; 5) Türkiye Türkçesinin yurt dışında yabancı dil olarak öğretilmesi,

Biz bunlardan sadece "Balkanlarda Osmanlı Dönemi'nden kalma Türklere Türkiye Türkçesi Öğretimi" üzerinde duracağız. Osmanlı Devleti'nin çekilmesinden sonra Balkan ülkelerinde kalan Türklerin sayısı yaklaşık 4 milyondur. Balkanlar'da; Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan, ... gibi ülkelerde hem Türklere hem de ülkenin diğer vatandaşlarına Türkçe öğretimi ve öğretimi yapılmaktadır.

1. ARNAVUTLUK'TA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

1. Ortaöğretim Seviyesinde Türkçe Öğretimi

Arnavutluk'ta açılmış bazı özel okullarda Türkçe dersi seçmeli olarak okutulmaktadır. Arnavutluk'ta din eğitimi veren okulların adı "medrese"dir. Bu okullarda Fen dersleri İngilizce, dinî dersler Türkçe ve Arapça, geriye kalan sosyal dersleri ise Arnavutça okutulmaktadır. Ayrıca Türkçe dersi seçmeli olarak da okutulmaktadır. Dolayısıyla medreselerde Türkçe eğitimi önemli bir durum arz etmektedir. Türkçe eğitimi verilen bazı medreseler: 1) Tiran Medresesi (H.MahmudDashi) 2005, 2) Elbasan Medresesi (Liria"-Cërrik) 1995, 3) Korça Medresesi (Medreseja "Korçës") 2009, 4) Berat Medresesi (Vexhi Buharaja) 2011, 5) Kavaje Medresesi (Erkek Bölümü) Hafız Ali Korça 1998, 6) Kavaje Kız Medresesi (Hafız Ali Korça) 2013, 7) İşkodra Hacı Şeyh Şamria Medresesi 1991.

2. Kurslarda Türkçe Öğretimi

3. Tiran Yunus Emre Türk Kültür Merkezi

Yunus Emre Enstitüsü Tiran Türk Kültür Merkezi 11 Aralık 2009 tarihinde açılmıştır. Merkezin amacı Türkiye'yi, Türk kültürel mirasını, dilini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, Türkiye'nin diğer ülkeler ile dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişi artırmak Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermektir. Merkezde sürekli Türkçe kursları düzenlenmektedir. Mayıs 2015 itibarıyla merkezdeki Türkçe kurslarında 8 grupta yaklaşık 100 Arnavut çeşitli düzeylerde öğrenim görmektedir. Öğrencilerin yarısından fazlası başlangıç seviyesindeki (A1-A2) kurslara devam etmektedir.

4. İşkodra Yunus Emre Türk Kültür Merkezi: İşkodra Yunus Emre Türk Kültür Merkezi İşkodra Şubesi TİKA'nın bu şehirde kurmuş olduğu "Türk – Arnavut Kültür Evi"nin enstitüye 2010 yılında devri ile bünyesine katılmış ve resmî açılışı 2012 yılı Ekim ayında gerçekleştirilmiştir. Bu şubede Türkçe kurslarında 2015 itibarıyla yaklaşık 100 Arnavut kursiyer öğrenim görmektedir.

5. Meridyen Kurs Merkezi: 2006'da Meridyen Kurs Merkezi (Qendra e Kurseve "Meridian") adıyla açılmıştır. Pek çok dilin öğretildiği bu kursta Türkçe kursları da düzenlenmektedir.

6. Alsar Vakfı Türkçe Kursu: 2006'da kurulmuştur. Vakfın faaliyetleri arasında Türkçe kursu da yer almaktadır.

7. UKBA Derneği: Genel merkezi İstanbul'da olan Uluslararası Kardeşlik ve Ahlâk Derneği, Arnavutluk'ta Türkçe kursları düzenlemektedir.

2. BOSNA-HERSEK'TE TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Bosna Hersek'te; Saraybosna, Mostar ve Foyntsa olmak üzere üç ayrı merkezde Türkçe öğretimi çalışmaları yürütülmektedir. Bunlar içerisinde Saraybosna Türk Kültür Merkezi önemli bir kurumdur.

1. Saraybosna Yunus Türk Kültür Merkezi: Bosna Hersek'te Türkçe öğretimi, Saraybosna Yunus Türk Kültür Merkezi tarafından planlanmaktadır. Saraybosna Yunus Emre Türk Kültür Merkezi, geniş bir kadro ile Boşnaklara Türkçe öğretmeye devam etmektedir.

Bosna Hersek Federasyonu ise on ayrı bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelere "kanton" denilmektedir. Kantonlar iç işlerinde bağımsız olarak hareket etmektedirler. Türkçe; Hersek Neretva, Bosna Podrinje ve Zenitsa Doboy

kantonlarında ilköğretimde ikinci, liselerde üçüncü seçmeli dil olarak okutulmaktadır. Bu derslerin izinleri Saraybosna Yunus Emre Türk Kültür Merkezi tarafınca kanton bakanlıklarından ayrı ayrı alınmaktadır. Üç kantonda öğrenciler Türkçeyi seçmeli dil olarak öğrenmektedir. Bu öğrencilerin yanı sıra Una-Sana, Tuzla, Zenitsa-Doboy, Bosna Podrinje, Merkez Bosna ve Saraybosna Kantonlarındaki okullarda ilköğretim ve lise öğrencilerine yönelik Türkçe kursları düzenlenmektedir. Bosna Hersek Federasyonundaki kantonlarda Türkçeyi ders veya kurs olarak alan öğrencilerin toplamı 5.000 civarındadır.

2009 yılında Yunus Emre Vakfı kanununa bağlı olarak kurulan Yunus Emre Enstitüsü, Türkiye'yi, kültürel mirasını, Türk dilini, kültürünü ve sanatını tanıtmayı, Türkiye'nin diğer ülkeler ile dostluğunu geliştirmeyi, kültürel alışverişini arttırmayı, bununla ilgili yurt içi ve yurt dışındaki bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmayı, Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermeyi amaçlamaktadır.

Yurt dışında faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü Türk Kültür Merkezlerinde Türkçe kursları düzenlenmekte, kültür sanat faaliyetleri organize edilmektedir. Kuruluşundan günümüze kadar Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinde 15.000 öğrenci Türkçe kurslarına katılmış ve Türkçe öğrenmiştir. Kültür merkezlerinin bulunduğu ülkelerde seminerler, konferanslar düzenlenmiş, Türk kültürünü tanıttı etkinlikler, defileler, sergiler ve konserler düzenlenmiştir.

Tamamlanan projelerin yanında Yunus Emre Enstitüsü "Türkçenin Sesi Radyosu"nu kurarak internet üzerinden bütün dünyaya Türkçe seslenmeye başlamıştır. Türkçenin Sesi Radyosu'nda Türkçe müziklerin yanı sıra söyleşilere ve dinleme metni olarak kullanılabilir Türkçe hikâyelere yer verilmektedir. Bununla beraber Yabancılar Türkçe Öğretimi konusunda öğretimi kolaylaştırmak amacıyla ders araç ve gereçleri tasarlanarak yurt dışındaki merkezlerle paylaşılmaktadır.

2. Yunus Emre Enstitüsü – "Tercihim Türkçe" Projesi: Bosna-Hersek devleti 1995'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması sonrasında iki etniteye bölünmüştür. Bunlar Bosna-Hersek Federasyonu (Boşnak-Hırvat Federasyonu) ve Sırp Cumhuriyeti'dir. Bosna-Hersek Federasyonu da kendi içinde Boşnak (5), Hırvat (3), karma (2) nüfus özelliklerine sahip toplam on (10) kanton yapısına sahiptir.

Bosna Hersek'te Türkçe çalışmaları Türk Temsil Heyet Başkanlığının okullarda açtığı Türkçe kurslarıyla başlamıştır. Daha sonra bu kurslar Yunus Emre Enstitüsü Saraybosna Türk Kültür Merkezine devredilmiştir. Türkçe öğretiminde kalıcılığın ve standardın sağlanması amacıyla 2011-2012 eğitim öğretim yılı itibarıyla Türkçenin Bosna Hersek devlet okullarında ikinci yabancı dil olarak yer alması çalışmalarına başlanmıştır.

Türkçenin Bosna Hersek devlet okullarında ikinci yabancı dil olarak yer alması ilk defa 2011-2012 eğitim öğretim yılında gerçekleşmiş ve üç kantondan (Zenica-Doboy, Hersek-Neretva, Bosna Pordinje) 1.048 öğrenci Türkçeyi ikinci yabancı dil olarak seçmiştir. 2012-2013 eğitim öğretim yılında yine üç kantonda 48 okulda 2.601 öğrenci Türkçeyi seçmiştir.

2013-2014 eğitim öğretim yılında Saraybosna ve Orta Bosna Kanton Eğitim Bakanlıklarıyla imzalanan protokoller neticesinde Türkçenin yer aldığı kanton sayısı beşe (5) öğrenci sayısı 68 okulda 4.885'e yükselmiştir. 2014-2015 eğitim öğretim yılında Yunus Emre Enstitüsü ve Tuzla Kantonu Eğitim Bakanlığı arasında protokol imzalanmış ve 97 okulda öğrenci sayısı 5.037'ye ulaşmıştır.

2015-2016 eğitim öğretim yılında Yunus Emre Enstitüsü ve Una Sana Kantonu Eğitim Bakanlığı arasında protokol imzalanmıştır. Bu eğitim öğretim yılında Türkçe seçen öğrenci sayısı 120 okulda 6.120 olmuştur.

2011-2012 eğitim öğretim yılında Türkçe seçen öğrenciler 2015-2016 eğitim öğretim yılı itibarıyla ilkokuldan mezun olmuşlardır. Bu öğrencilerden 221'i lisede Türkçe dersini seçmişlerdir.

Bosna Hersek devlet okullarında Türkçe öğretimini Bosna Hersek devlet üniversitelerinin Türkoloji Bölümlerinden mezun öğretmenler yapmaktadır. 2011-2012 eğitim öğretim yılında 12; 2012-2013 eğitim öğretim yılında 20; 2013-2014 eğitim öğretim yılında 37; 2014-2015 eğitim öğretim yılında 39 ve 2015-2016 eğitim öğretim yılında 44 Türkçe öğretmeni okullarda görev yapmıştır. Yabancılar Türkçe öğretimi konusunda öğretmen yeterliklerini artırmak amacıyla Yunus Emre Enstitüsü tarafından Türkçe öğretmenlerine yönelik Türkiye'de 2 ve Bosna Hersek'te 6 defa olmak üzere toplam 8 seminer düzenlenmiştir.

3. Seçmeli Ders Olarak Türkçenin Öğretilmesi Projesi: 2014-2015 eğitim-öğretim yılında Türkçe 6 Kantonda seçmeli yabancı dil olarak yer almıştır. Kantonlar şunlardır: Hersek-Neretva Kantonu, Zenica-Doboy Kantonu, Bosna-Podrinje Kantonu, Orta Bosna Kantonu, Saraybosna Kantonu, Tuzla Kantonu. 2014-2015 eğitim-öğretim yılı itibarıyla 76 devlet okulunda 5037 öğrenci seçmeli dil olarak Türkçe öğrenmiştir. Eğitim-öğretim 39 Bosna Hersekli öğretmen tarafından yürütülmüştür. Proje kapsamında 2015-2016 eğitim-öğretim döneminde Bosna Hersek Federasyonunda 7 kantonda 97 okulda 5.820 öğrenciye ulaşılmıştır. Hâlen öğretim bu şekilde devam etmektedir. (7. Kanton Una Sana Kantonudur). Türkçe öğrenerek liseden mezun olan öğrenciler Bosna Hersek'te faaliyet gösteren üniversitelerin Türkoloji veya Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerine devam etme imkânına sahiptir.

3. BULGARİSTAN'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

1992 nüfus sayımında Bulgaristan'da 800.052 Türkün yaşadığı belirlenmiştir. Bu rakam Bulgaristan nüfusunun %9,4 oranına denk gelmektedir. Ülkede Türkler güneyde (Kırcaali Bölgesi) ve kuzeydoğuda (Deliorman Bölgesi) yoğunlaşmıştır. Bulgaristan'ın güneydoğusunda yer alan Kırcaali Bölgesi'nde % 67.5 oranla Türkler, bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturur. Ülkenin kuzeydoğusundaki Deliorman bölgesinde ise Türkler nüfusun % 47.4'ünü oluşturmaktadır. Türklerin yoğun olarak yaşadığı diğer bölgeler de Slistra (% 33.5), Turgovishte (% 32.8), Shumen (%30.3), Dobric (%24.7), Burgas (% 13.8), Ruse (Rusçuk) (% 13.0), Haskova (% 11.4) ve Blagoevgrad'tır (%11.3). Türk nüfusunun yüksek olduğu bu yörelerde Türkçe eğitimi ve öğretimi de başlı başına büyük bir problemdir.

Nüfusunun önemli bir kısmı Türk olmasına rağmen Bulgaristan, Türkçe eğitimi konusunu çözebilmiş değildir. Türkçe eğitim konusunda Türk kökenli Bulgar vatandaşları dertlidir. 1989'da kurulan yeni hükümet önceki dönemlerin asimilasyon politikasını feshetmiş ve tüm vatandaşların kültürel ve medeni haklarını garanti ederek savunacağını ilan etmiştir. 1991-1992 yıllarında Türklerin yoğun olarak yaşadığı bazı bölgelerde haftalık ders programı dışında Türkçe derslerinin okutulmasına izin verilmiştir. 1994 yılında haftada 4 saat seçmeli Türkçe dersi konulmuştur.

Aslında Bulgaristan'da yaşayan Türklerin ana dili yani Türkçe eğitimi ve öğretimi görme hakkı bulunmaktadır. Bu, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin anayasal hakkıdır. Temmuz 1991 yılında yürürlüğe giren Bulgaristan'ın yeni Anayasasının 36. Maddesi şöyledir: "Ana dilleri Bulgarca olmayan vatandaşların, Bulgarca'yı zorunlu olarak öğrenmelerinin yanı sıra, kendi ana dilini de öğrenme ve kullanma hakları vardır". Yani yeni Bulgaristan Anayasası, azınlıklara kendi ana dillerinde öğrenme ve kullanma hakkı tanımıştır. Bulgaristan'da okuyan her öğrenci okuluna müracaatta bulunarak müfredat dışı anadilini öğrenebilir. Ancak anadili dersleri Türkçe, eğitimin müfredat dışı tutulmuş ve ders saatlerinin dışında bırakılmıştır (Bekir 2011).

Bulgar Hükümeti bir süre sonra kendi yaptığı anayasayı kendisi çiğnemeye başlamış, okullarda Türkçe dersi okutulmasını sürekli ertelemiştir. Bu durumu protesto etmek için Türk aileler çocuklarını okula göndermemiştir. Protesto karşısında olayın büyümemesi için Bulgar hükümeti Türkçe dersleri isteğe bağlı olarak okutulmaya başlamıştır. İlk aşamada Şubat 1992'de III-VIII. Sınıflara isteğe bağlı Türkçe dersi verilmiştir. 1993-1994 yılından itibaren I-VIII. Sınıflar arasında Türkçe dersi Bulgaristan'ın bazı okullarına açılmıştır. Bulgaristan hükümeti 1994'te Türkçe eğitimi ile ilgili bir kararname yayımlamıştır (5.9.1994 tarih ve 183 nolu). Kararımda Türkçe öğretiminin şartları şöyle belirlenmiştir: Madde 1. (1) Ana dili Bulgarca olmayan öğrenciler kendi ana dilini I. sınıftan VIII. sınıfa kadar öğretim plânı kapsamında Belediye okullarında serbest seçmeli ders olarak öğrenebilirler. (2) Ana dili eğitimi haftada 4 saat olmak üzere program (yükü) kapsamında yapılır. Madde 2. (1) Öğrenci, ana dilini okuyacağına dair istek beyanatında bulunur, kendi imzası veya yaşı küçük olduğundan, velisi tarafından imzalanmış dilekçeyle bildirir. Madde 3. Bulgarca'yı iyi bilmeyen çocuklar için, okula başlamazdan bir yıl önce, okul müdürü belediye yöneticileriyle ortak karara vararak çocuklara Bulgarca'yı öğretmek için hazırlık sınıfı oluşturulabilir. Madde 4. Ana dili eğitimi için gereken kitaplar, öğrenciler tarafından ödenmez. Gereken malî işler, öteki genel eğitim derslerine ait kitapların sağlanması yolu ve koşullarınca yapılır. Madde 5. Ana dili eğitimine ait gerekli masraf, belediye bütçesinden karşılanır (Resmi gazete S. 73, 09.09.1994).

1994 kararnamesinde ana dili eğitimi sınıflarda 4 saat olarak saptanmıştır. Bu durumda her öğrenci ana dilini okumaya başlarken dilekçe vermesi yeterli olacaktı. Okullar ise şöyle belirlenmiştir. Bulgaristan'da Türkçe Öğreten Eğitim Kurumları; 1) Belediye Okulları (İlköğretim Okulları) 1-8. Sınıf; 2) Devlet Okulları: Lise ve lise düzeyindeki okullar ve yüksek öğretim kurumları; 3) Özel Okullar.

Belediyelere bağlı ilköğretim okullarındaki Türkçe dersleri ana dili Türkçe olan öğrencilerin okuma ve yazma becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ancak ilköğretim okullarında Türkçe derslerinin açılması için yeterli sayıda öğrenci talebi, öğretmen ve bütçenin sağlanması gerekmektedir. Şumnu ve Kırcaali bölgeleri başta olmak üzere ülkede Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki ilköğretim okullarında Türkçe dersleri sorunlu da olsa açılabilir.

Lise düzeyinde, Bulgaristan'da bazı yabancı dil liselerinde Türkçe öğretilmektedir. Ayrıca T.C. Diyanet İşleri Başkanlığının desteği ile kurulmuş lise dengi Nüvvp okullarında da Türkçe öğretilmektedir. 2015 yılı itibarıyla Bulgaristan'da Rusçuk, Şumnu ve Mestanlı'da olmak üzere üç tane Nüvvp okulu bulunmaktadır.

Bulgaristan'da Türkçe öğretimi şartları 2001 yılında tekrar düzenlenmiştir. 28 Mayıs 2001 tarihinde Eğitim Bakanlığının 6 Nolu Genelgesinde ilköğretim ve liselerde okutulan dersler ve bu derslerin sayısı belirtilmiştir. Bu genelgeye göre okullarda okutulan dersler üçe ayrılmıştır: 1) Zorunlu okutulması gereken dersler; 2) Zorunlu seçmeli dersler (bunların arasına Türkçe dersleri de dâhil olmaktadır); 3) Seçmeli dersler. Çıkarılan bu genelge ile Bulgaristan'da Türkçe öğretimi daha da kötü bir hal almıştır. Önceki yıllarda 4 olan haftalık ders saatleri II.,

III. ve IV. sınıflarda 2 ders saatine, I., V., VI., VII. ve VIII. sınıflarda da 3 ders saatine düşürülmüştür (Bekir 2011).

Bu genelge ile Bulgaristan'da Türkçe dersleri seçmeli dersler statüsüne getirilmiştir. Anadil dersini zorunlu müfredata girme girişimi parlamento tarafından reddedilmiştir. Öğrenciler okullarda Türkçe dersleri görmek için her ders yılı başında okul müdürüne birer dilekçe vermek zorundadırlar.

Genelge ile Türkçe derslerini verecek öğretmenin denetimi de ele alınmıştır. Milli Eğitim Yasası'nda, okullardaki ana dili dersleri, Eğitim Bakanlığının kontrolü altında gerçekleştirilecektir maddesi getirilmiştir. Genelgenin uygulanması için Kırcaali, Burgas, Şumnu, Razgrad, Rusçuk, Dobriç ve Silistre gibi İl Eğitim Müdürlüklerinde anadili müfettişleri kadrosu açılmıştır. Ayrıca Eğitim Bakanlığında Türkçeden sorumlu bir müfettiş de tayin edilmiştir. Bu müfettişler, denetlemenin ve teftişin yanı sıra Türkçe öğretmenlerine rehberlik yapmak ve hizmetiçi eğitim kursları düzenlemek görevleri de üstlenmişlerdir. Böylece birçok Türkçe öğretmenimiz, gerek Türkiye'de, gerekse ülkemiz Bulgaristan'da hizmet içi kurslarına katılma imkânını bulmuşlardır (Bekir 2011). Bulgaristan'da 2010 yılında Eğitim Müdürlüklerindeki ana dili müfettişleri kadrosu kapatılmıştır. Yani Türkçe öğretmenlerine rehberlik edecek ve çalışmalarında destek olacak Türkçe müfettişi hiçbir ilde görevde bulunmamaktadır.

Bulgaristan'da Türkçe öğretiminin en büyük sorunlarından birisi de ders kitabı konusudur. Türkçe eğitim yasası çıkışında 1990'lı yıllarda komisyonlar kurulmuş, ders kitapları hazırlanmıştır. Ancak maddi sorunlar yüzünde Bulgaristan ders kitaplarını bastıramamıştır. Bu durum karşısında 11 ders kitabı 1992'de Türkiye'de basılıp Bulgaristan'a gönderilmiştir. 1992 yılından beri Bulgaristan'da aynı kitaplar okunmaktadır. 23 yıl değişik öğrenciler tarafından okunan kitapların kullanılabilirliği yok olmuştur. 20 yıl aradan sonra ilk kez 2013'te sadece 2, 3 ve 4. sınıfların Türkçe ders kitapları yenilenmiş, 2013-2014 eğitim-öğretim döneminden itibaren illere gönderilerek okullarda Türkçe dersini seçen öğrencilere dağıtımına başlanmıştır.

Önceleri bu ülkede Türkçe konuşmak suç teşkil etmekte iken 1990'dan sonra Sofya'da ön lisans düzeyinde İslam Enstitüsü faaliyete geçmiştir. Yine 1990'da Şumnu'da İmam Hatip Lisesi açılmıştır. 1991'de Rusçuk ve Mestanlı İmam Hatip liseleri diğerleri takip etmiştir. 1992'de Kırcaali Öğretmen Enstitüsü (1996'da Eğitim Fakültesi) ile Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsünde (1996'da Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü) Türkçe öğretmeni yetiştirecek sınıflar açılmıştır. Ancak bu bölümlerde ders verecek öğretim elamanı yetiştirilemediği için Türkçe eğitim-öğretim zorlukla devam etmektedir.

Ülkede Türkçe seçmeli ders olarak okutulmaktadır ve her yıl velilerin dilekçe vermeleri zorunlu hale getirilmiştir. İstatistiklere göre 1992'de 114 bin çocuk ana dili (Türkçe) dersine girerken, 2011'de bu rakam 7 bine düşmüştür. Bu düşüş, hiçbir halde açıklanabilir gibi değildir.

Ders kitapları basılamamakta, basılanlar da öğrencilere ulaştırılamamaktadır. Tek ders araç gereci olan ders kitabı da olmayınca Türkçe eğitimi iyice verimsizleşmektedir. Bulgaristan'da 1993 yılındaki çalışmalardan sonra 20 yıl aradan sonra 2012 yılında yeni bir ders kitabı basılmıştır. "Türkçe Yardımcı Ders Kitabı 4" ve "Türkçe Çalışma Defteri 4" adlı iki eserin beşer bin adet olarak basılmış ve öğrencilere dağıtılmıştır.

Kırcaali, Bulgaristan'da Türklerin en yoğun yaşadığı bölgelerden biridir. Bu bölgede doğal olarak ilköğretim düzeyinde ana dili Türkçe dersleri gören öğrenci sayısı çoktur. Dolayısıyla Türkçe öğretmeni yetiştirmek için üniversitelerdeki Türkçe bölümlerinin açılması açık olanların faal duruma getirilmesi önemlidir. Aksi halde yakın zamanda Türkçe dersi okutacak öğretmen kalmayacaktır.

Bekir'e göre (Bekir 2011) Bu şartlarda Kırcaali Eğitim Fakültesinde ayrı bir Türkçe bölümünün açılması, Türkoloji uzmanı (profesör, doçent veya bu alanda doktora yapmış uzmanlar) olmayışından imkânsız gibi görünmektedir. Fakülte yönetimiyle yapılan görüşmelerde Türkçe derslerinin yeniden açılıp devam etmesi ancak mevcut bölümlerde olabilir kanaatine varılmıştır. Mesela Sınıf Öğretmeliği Bölümü, Sınıf Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği Bölümüne dönüştürülebilir ve bu bölümün öğrencileri gördüğü derslerin yanı sıra Türkçe dersleri de görüp, sınıf öğretmeni olduğu gibi Türkçe öğretmeni de olabileceklerdir.

4. KOSOVA'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Kosova Cumhuriyetinin kurulması ile yeni kurulan bu devlette asli unsur olarak yer alan Kosovalı Türkler, birtakım haklara sahip olmuşlardır. Bu haklardan belki de en önemlisi 1951'den beri inşili çıkışlı bir süreçte cereyan eden Türk dilinde eğitim alabilme hakkının Kosova Cumhuriyetince de tanınması olmuştur. Buna göre Kosova'da Türkler; Türklerin yoğun olarak yaşadığı Priştine, Prizren, Mamuşa, Gilan, Dobriçan ve Mitroviça'da olmak üzere toplam 6 yerleşim yerinde Türkiye Türkçesi ile eğitim alabilmektedirler.

2010 – 2011 öğretim yılı itibarı ile bu yerleşim yerlerinde 11 ilköğretim okulunda Türk dilinde eğitim verilmektedir. Kosova Eğitim ve Bilim Bakanlığının verilerine göre kreşte 30, anaokulu seviyesinde 146, ilköğretim birinci kademe 1148, ilköğretim ikinci kademe 922, liselerde 823, lisans öğreniminde 217,

yüksek lisansta ise 35 öğrenci, Türk dilinde eğitimlerine devam etmektedirler Kosova'da zorunlu eğitim 5+4 şeklinde 9 yıldır.

5. MAKEDONYA'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Makedonya'da yaklaşık 80 bin Türk yaşamaktadır. Bu nüfusun yalnızca Üsküp ve Gostivar'daki sayısı 10 binin üzerindedir. Diğer illerde daha düşüktür. Nüfusun dağınık olması Türkçe eğitimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Türkçe eğitimi ve öğretimi, 1991 Makedonya Anayasasına göre Türklerin yasal haklarıdır. Bu ülkede ilköğretim ve ortaöğretimde "ana dilinde eğitim hakkı" kapsamında Türk soylu öğrenciler derslerini Türkçe olarak alabilmektedir. Hatta Türk öğrenciler derslerin tamamını Türkçe okuma hakları bulunmaktadır. Fakat öğretmen ve ders kitabı yetersizliğinden uygulanamamaktadır.

Makedonya'da Sınıf öğretmenleri Devlet Pedagoji Fakültesinde yetiştirilmektedir. Daha önce Devlet Pedagoji Fakültesinde Türkçe eğitimi varken bu fakültede günümüzde Makedonca eğitim vermektedir. Dolayısıyla Türkçe sınıf öğretmeni yetiştiren bir kurum yoktur. Türk öğretmenler Makedonca eğitim görüp, Türkçe ders anlatmaktadır. Ortaokul ve Lise Türkçe dersleri için Türkoloji mezunları herhangi bir ayrıma tabii tutulmaksızın Türkçe ya da Edebiyat öğretmeni olarak atanabilmektedir.

1. Makedonya'da ilkokul ve ortaokul seviyesinde Türkçe eğitimi yapan okullar: Üsküp Tefeyyüz İlköğretim Okulu, Üsküp, Yane Sandanski İlköğretim Okulu, Üsküp Petar Z. Penko İlköğretim Okulu, Koliçani Mustafa Kemal Atatürk İlköğretim Okulu, Gostivar Mustafa Kemal Atatürk İlköğretim Okulu, Vraptişte Çede Filipovski İlköğretim Okulu, Kalkandelen İstikbal İlköğretim Okulu, Kalkandelen Migeni İlköğretim Okulu, Resne Mite Bogoevski İlköğretim Okulu, Ohri Kardeşlik Birlik İlköğretim Okulu, Ustruga Miladin Kardeşler İlköğretim Okulu, Radoviş Krste Petkov Misirkov İlköğretim Okulu, Valandovo Yosip Broz Tito İlköğretim Okulu, Kırçova Sande Streyoski İlköğretim Okulu, Merkez Jupa Mustafa Kemal ATATÜRK İlköğretim Okulu, Kocacık Necati Zekiriya İlköğretim Okulu, Tsarev Dvor (Kozyak, Yukarı Bela, Trskva, Lavtsa) Miladin Kardeşler İlköğretim Okulu, Kanatlar Kiril ve Metodiy İlköğretim Okulu, Konçe Goçe Delçev İlköğretim Okulu, Lisiçani Mirçe Atsev İlköğretim Okulu, Buçim, Topolnitsa, Pırnalı Nikola Karev İlköğretim Okulu.

Türkçe eğitimdeki diğer olumsuzluk da Türkçe öğretmeni yetersizliğidir. Bütün bunlara rağmen Üsküp Tefeyyüz İlköğretim Okulu, Üsküp Koliçani Köyü Mustafa Kemal Atatürk İlköğretim Okulu, Debre Merkez Jupa Kocacık Necati Zekeriya İlköğretim Okulunda tamamen Türkçe eğitim öğretim yapılmaktadır. Resne'de Mite Bigoeski İlkokulunda Türkçe ve Arnavutça eğitim verilmektedir. Kırçova'da ders saatleri dışında öğrencilere Türkçe kursu verilmektedir.

Makedonya'da Türkçe derslerinin verildiği liseler: Üsküp Yosip Broz Tito Lisesi, Üsküp Tsvetan Dimov Meslek Lisesi, Kalkandelen Nikola Steyn Tıp Meslek Lisesi, Gostivar Belediye İktisat Lisesi, Gostivar Belediye Teknik Lisesi, Gostivar Belediye Lisesi ve Tıp Bölümü, Ustruga İbrahim Temo Lisesi, İştip Hamidiye Medresesi, Radoviş Kosta Susinov Lisesi, Resne Tsar Samoil Lisesi, Debre (Merkez Jupa) Zdravko Çoçkovski Düz Lise.

Ülkenin pek çok yöresinde bulunan pek çok okulda Türkçe, Arnavutça ve Makedonca eğitim yapılmaktadır. Türkçe eğitiminde öğretmen, kitap ve eğitim öğretim materyalleri konusunda pek çok sıkıntı bulunmaktadır. Okullarda Türkçe eğitimi ve öğretiminin yanında Makedonya Radyo – Televizyon kurumuna haftanın belirli günlerinde Türkçe yayın yapılmaktadır. Ülkede Türkçe dergi ve gazeteler yayımlanmaktadır. Ülkenin pek çok üniversitesinde Türkoloji bölümü bulunmakta, üniversite öğrencileri seçmeli Türkçe dersi alabilmektedir. Hatta Türkiye dışında Türkiye Türkçesi ile eğitim – öğretim yapan Uluslararası Vizyon Üniversitesi Makedonya'dadır.

6. ROMANYA'DA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ

Romanya'da Türkçe eğitimi ve öğretimi, iki ülkenin iyi ilişkileri çerçevesinde son derece olumlu seyretmektedir. Romen Milli İstatistik Enstitüsünün rakamlarına göre 2011 yılında 26.179 Türk, 18.143 Tatar yaşamaktadır. Bu nüfus dikkate alınarak Romanya'da 1990'dan beri Türkçe eğitimi ve öğretimi yapılmaktadır. Türk ve Tatar azınlığın talebiyle 1990'dan itibaren Dobruca'daki bazı Romen okullarında Türkçe dersleri başlamıştır.

Romanya'da Türkçe eğitiminin ikinci aşaması Türk – Romen ortaklığında Mecidiye'de kurulan ve 1995-1996 öğretim yılında faaliyete geçen Kemal Atatürk Koleji'dir. Binlerce öğrencisi bulunan bu okulda eğitim öğretim Türkçe yapılmaktadır. Ayrıca Türklerin yoğun olarak yaşadığı Köstence'deki BP.Haşdeu okullarında da Kemal Atatürk Kolejine benzer müfredat uygulanmaktadır.

Romanya'nın diğer bölgelerinde ise Romence eğitim öğretim yapılan okullarda okuyan Türk çocuklarına haftada 3 veya 4 saat Türkçe dersi verilmektedir.

1997'de çıkarılan 128 nolu eğitim kanununa göre Türkçe dersi her isteyen öğrenciye okutulması gerekmektedir. Dolayısıyla Türklerin bulunduğu Romen okullarında da Türkçe dersi verilmektedir. İstatistiklere göre 2007-2008 öğretim yılında 53 okulda 51 öğretmen tarafından 3603 öğrenciye Türkçe dersi verilmiştir (Stefan 2013, 26).

2003 ve 2004 yıllarında T.C. Milli Eğitim Bakanlığı ile Romanya Eğitim, Araştırma ve Gençlik Bakanlığı yetkilileri sık sık görüşmüş, eğitimde ortak hareket ederek müfredatlar hazırlamışlardır. Hazırlanan müfredatlar Türkiye'deki okullarda okutulan Türkçe dersi içeriğine çok yakındır. Ayrıca Romanya'da okutulan Türkçe ders kitapları Türkiye'den gitmektedir

Türkiye'nin bölgedeki ticaret hacminin artmasından dolayı Türkçe öğrenmeye ayrıca bir ilgi duyulmaya başlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Romanya'da yabancı dil merkezlerinde, özel okullarda, devlet okullarında, kültür merkezleri ve enstitülerde Türkçe dersleri verilmektedir. Ayrıca üç üniversitede Türkçe / Türk Dili ve Edebiyatı bölümü bulunmaktadır (Stefan 2013, 25).

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe öğretmek veya diğer dersleri Türkiye Türkçesi ile anlatmak üzere Romanya'ya 2010'da 3, 2011'de 4, 2012'de 1, 2013'te 1, 2014'te 4 olmak üzere 13 öğretmen göndermiştir.

7. YUNANİSTAN'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ

Yunanistan'da Türklerin çoğunlukta olduğu Batı Trakya'da konuşulmaktadır. Batı Trakya; Edirne'nin batısında kalmakta olup Yunanistan'ın Gümölcine, İskeçe, Dedeoğaç illerini kapsamaktadır.

Türkçe eğitimi ve öğretimi genel olarak Batı Trakya'da yapılmaktadır. Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlığın nüfusu 100 binin üzerindedir. Yunanistan, 1990 yılından sonra Kazakistan, Gürcistan, Ukrayna, Moldova ve Rusya'dan getirip Batı Trakya'ya yerleştirdiği Hristiyan azınlıklar da Türkçeden başka dil bilmemektedir.

Yunanistan, Türklerin dışında hiçbir azınlığı tanımamakta, Türkçeden başka dilde de eğitime izin vermemektedir. Türkiye ile yaptığı eğitim ve kültür anlaşmalarında Türkçe eğitimine izin vermiştir.

Türkçe, Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türklerin ana dilidir. Yunanistan, Türkçe eğitimi-öğretimi konusunda en sıkıntılı ülkelerin başında gelmektedir.

Yunanistan Milli Eğitim Bakanlığının Resmi Gazete'de de yayımlanan 61539/G2 sayılı kararıyla, 2006-2007 eğitim yılından itibaren İskeçe ve Gümölcine'de Türk öğrencilerin yoğun olarak devam ettiği beş devlet ortaokulunda Türk dilinin tercihli yabancı dil olarak öğretilmesi kararlaştırılmıştır (Kelağa Ahmet 2007, 989-990).

Türkçe ayrıca iki dilli eğitim veren 200'ün üzerindeki azınlık ilkokulu ile iki azınlık ortaokulu ve lisesinin yanı sıra iki medresede de Yunancanın yanında ikinci eğitim dilini oluşturmaktadır. Bölgede yaşayan Yunanlıların üçte birden fazlası da Türkçe bilmektedir ve bu durum Yunanlılar açısından da bir ayrıcalık sayılmaktadır. Türkçe, Yunanistan'da eğitimi verilen tek azınlık dilidir. Bu da Türkçenin Yunanistan'daki geleceği açısından olumlu bir durumdur (Kelağa Ahmet 2007, 977).

Okullar: Batı Trakya Türklerinin eğitiminde rol oynayan safhalar; Ana Okulları, İlkokullar, Ortaöğretim, Üniversiteler, Dikaça bölümleridir. "(DİKATSA: Yurtdışı Diplomalari Denklik Merkezi)"

1. Ana Okulları: Batı Trakya Türkleri Yüksek Tahsililer Derneği çatısı altında bazı müstakil anaokulları mevcuttur

2. İlkokullar: Halen Yunanistan'da 232 Türk ilkokulunda 7.500 civarında öğrenci öğrenim görmektedir. İlköğretim 9 yıl olmasına rağmen Türklere 6 yıl olarak uygulanmakta, devam etmek isteyenler sınavla orta öğretime alınmaktadır.

3. Ortaöğretim Kurumları: Türk azınlığa ait İskeçe Azınlık Lisesi ve Celal Bayar Lisesi olmak üzere 2 Türk lisesi mevcut olup 500 civarında öğrenci öğrenim görmektedir. 3 yıl ortaokul, 3 yıl lise eğitimi vermektedirler. İki Türk lisesine kontenjanla öğrenci alınmaktadır. Bununla birlikte Yunanistan yönetimi 2000 yılından itibaren uygulamayı bütün başvuruları kapsayacak şekilde genişletmiştir. Azınlık Ortaokullarında, Eski Yunanca, Yeni Yunanca, Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Dersleri Yunan öğretmenler tarafından Yunanca olarak okutulmaktadır. Fen Bilimleri Dersleri ile Türkçe Dersi ve Din Kültürü Dersi de Türkiye'den giden kontenjan öğretmenleri ve Batı Trakya Azınlığı mensubu öğretmenlerince okutulmaktadır. Liselerde ise Yunanistan'daki diğer liselerde uygulanan müfredat programının aynısı uygulanmaktadır (Komisyon 2006, 224).

4. Medreseler: Yoğunluklu olarak Arapça eğitim yapan ve ilkokuldan sonra beş yıl eğitim veren iki medrese mevcuttur.

5. Batı Trakya Türk Çocukları İçin Yunan Liseleri: 1983 Yılında Gümölcine ve İskeçe'de yalnız Türk öğrenciler için yeni tip devlet okulları açılmıştır. Bu okullarda yalnız Din ve Türk Dili ve Edebiyatı dersleri Türkçe, diğer tüm dersler ve Yunanca okutulmaktadır.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

6. Yükseköğretim: 1995 yılından önce Yunanistan üniversitelerine girebilen soydaş öğrenci sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. 1995'ten sonra Batı Trakya Türk öğrencilerine %5'lik kontenjan uygulamasına gidilmiştir.

7. Selanik Özel Pedagoji Akademisi (SÖPA): Yunan Hükümeti tarafından 1968 yılında Selanik'te kurulmuştur. Buraya medrese mezunu öğrenciler alınmaktadır. Okulda Türkçe olarak yalnızca Türk edebiyatı adı altında bir ders yapılmaktadır. SÖPA'dan mezun olan öğretmenlerin sayısı 300'ü bulmaktadır (Komisyon 2006, 225).

Azınlık ilkokullarında biri Türkçe eğitim programı için diğeri de Yunanca eğitim programı için olmak üzere en az bir Türk ve bir Yunanlı öğretmen görev yapmaktadır. İlkokullarda uygulanan eğitim programına göre derslerin bir kısmı Yunanca bir kısmı Türkçe okutulmaktadır. Türkçe dil dersi, Din Bilgisi, Matematik, Tabiat Bilgisi, Teknik derslerinin eğitim dili Türkçedir. Yunanca dil dersi, Çevre Bilgisi, Tarih, Vatandaşlık Bilgisi ve Coğrafya dersinin dili Yunancadır (Kelağa Ahmet 2007, 977).

Orta dereceli okullara gelince, biri Gümölcine diğeri İskeçe'de olmak üzere iki azınlık ortaokulu ve lisesi ile iki medresede de Türkçe ve Yunanca olmak üzere ikidilli eğitim verilmektedir. Azınlık ortaokulu ve liselerinde Türkçe dil ve edebiyat derslerinin yanı sıra fen dersleri de Türkçe okutulmaktadır. Tarih ve coğrafya gibi dersler ise Yunanca okutulmaktadır (Kelağa Ahmet 2007, 977).

Türkçe eğitim öğretim yapılan okullarda derslerin kitapları Türkiye'den Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından gönderilmektedir. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe öğretmek veya diğeri dersleri Türkiye Türkçesi ile anlatmak üzere Yunanistan'a (Batı Trakya'ya) 2010'da 7, 2011'de 1, 2012'de 3, 2013'te 2, 2014'te 3 olmak üzere 16 öğretmen göndermiştir.

Ayrıca son yıllarda Yunanistan'da Yunanlılar arasında Türkçe öğrenmek moda haline gelmiştir. 2010 yılında çeşitli boyutlarda yaklaşık 150 Türkçe kursu düzenlendiği belirtilmektedir. 2012 yılında 400 kişi Türkçe öğrenmek için Selanik Aristo Üniversitesine başvurmuş, bunlardan yalnızca 30 kişiye Türkçe kursu verilebilmiştir. Atina ve Selanik'te özel okullarda Türkçe kursları düzenlenmektedir.

Bütün olumsuzluklarla birlikte Türkiye'ye yakın olmasından dolayı Yunanistan'da yaşayan Türklerin avantajlı olduğu durumlar da vardır. Türkiye'de yayın yapan televizyon ve radyoların tamamına yakını Batı Trakya'da da izlenebilmektedir. Batı Trakya'da Türkçe gazete ve dergi de çıkmaktadır. Burada yaşayan Türkler sürekli Türkiye'ye gelip gittikleri için Türkçeyi unutmamaktadırlar.

8. SONUÇ

Osmanlı Devleti, Balkanlar'dan çekildikten sonra çok sayıda Türk, Balkan ülkeleri olan Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan'ın sınırları içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Günümüzde Balkan ülkelerinde yaklaşık 4 milyon Türk yaşamaktadır. Burada yaşayan Türklere uzun süre Türkçe eğitimi ve konuşması yasaklanmıştır. Zaman içerisinde bu yasaklar yavaş yavaş kalkmıştır. Son yıllarda konu biraz daha olumlu yöne gitmeye başlamıştır.

Farklı ülkelerde yaşayan Türkler, çocuklarının ana dili ile eğitim ve öğretim almasını istemektedir. Fakat hemen her ülkede Türkçe öğretiminde çeşitli boyutlarda sorunlar yaşanmaktadır.

Balkanlarda Türkçe eğitimi ve öğretimini genel olarak değerlendirecek olursa şu sonuçlara varabiliriz: Yunanistan ve Bulgaristan'da Türkçe eğitimi ve öğretimi konusunda ciddi sorunlar vardır. Bununla birlikte Kosova, Makedonya, Romanya gibi ülkelerde Türkiye Türkçesi öğretimi her gün biraz daha ilerlemektedir. Moldova içerisinde yer alan Gagauz Yeri'nde hala Rusça eğitim öğretim yapılması Türklük adına büyük sıkıntıdır. Komrat Devlet Üniversitesi de dâhil Gagauz Yeri'nde Türkiye Türkçesi öğretecek bir kurum bulunmaması büyü bir eksikliklerdir.

Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan gibi Balkan ülkelerinde Türkçe eğitimi ve öğretimi çok farklı şekillerde gerçekleştirilmektedir.

Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya, Yunanistan devletleri resmi okullarında Türkçe öğretimine farklı adlar altına izin vermektedir. Bu ülkelerden Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Makedonya, Moldova, Romanya'da Yunus Emre Enstitüsü Türk kültür merkezleri Türkçe eğitimi ve öğretimi yapmaktadır. Arnavutluk ve Bosna Hersek'te Türkiye'den hizmet götüren vakıflar da Türkçe öğretime yardımcı olmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Balkan ülkeleri arasında bir barış süreci devam etmektedir. Bu da uluslar arası ilişkilere olumlu yansımaktadır. Dolayısıyla Türkçe eğitimi ve öğretimi olumlu yönde seyretilmektedir.

9. KAYNAKLAR

[1] Balaban Adem (2014), Arnavutluk'ta Türkçe Öğretimi ve Arnavutların Türkçe Öğrenme Sebepleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7/33, s 625-624.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [2] Balkaç, Zerrin (1996), 2. Dünya Savaşı'dan Günümüze Batı Trakya Türklerinin (Yunanistan Türkleri) Sosyal ve Siyasi Durumları, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
- [3] Bekir, Harun (2011), Bulgaristan'da Türkçe eğitiminin günümüzdeki durumu, http://www.kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=239, (e.t. 12.12.2015).
- [4] Bulgaristan Cumhuriyeti Devlet Gazetesi (Resmî Gazete), Sayı 73, Tarih 09.09.1994, s. 3, Karar No: 183 Tarih 05.09.1994.
- [5] Çağlayan Bünyamin (2013). Arnavutluk'ta Türkçe Öğretimi, VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı, Ankara Bilkent Üniversitesi yayını.
- [6] Çavuşoğlu, Halim (1991), Batı Trakya Türklerinin Yasak Bölgedeki bir Yerleşim Birimi Pomaklar'la Meskun Şahin Nahiyesinin Sosyokültürel Yapısı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- [7] Demir, Necati (2014), Türkiye Dışında Türkçe Öğretimi, Dil Tarih Kültür ve Edebiyat Araştırmaları, Ankara: Edge Akademi yayınları.
- [8] Eker, Kemal (2001,) Batı Trakya Türklerinin Dünü Bugünü ve Yarını, Yüksek Lisans Tezi, Gebze- Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [9] Eren Halit (1989), Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- [10] Güngör, Şahin (1997), Batı Trakya Türklerinin Günümüzdeki Eğitim Öğretim Sorunları, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- [11] Kelağa Ahmet, İmraim (2005), Yunanistan'da (Batı Trakya'da) İkidilli Eğitim Veren Azınlık Okullarında Türkçe Ve Yunanca Öğrenim Gören Öğrencilerin Okuduğunu Anlama Ve Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [12] Kelağa Ahmet, İbrahim (2007), Yunanistan'da Batı Trakya'da Türk Azınlığın Anadili ve Eğitim Dillerinden Biri Olarak Türkçe, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS), 2007, Ankara.
- [13] Komisyon (2006), Yurt Dışı Eğitim Personeli Rehberi, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- [14] Kosturanov, Risto, "Gotse Delçev" Üniversitesi, Genel Sekreteri, İstip
- [15] M.C. Devlet İstatistik Kurumu 2002 sayımları arşivinden alınan resmi bilgiler, Üsküp
- [16] M.C. Resmi Gazetesi Eğitim ve Bilim Bakanlığı Say. 35/08, 05. 06. 2007, Üsküp
- [17] M.C. Resmi Gazetesi Yüksek Eğitim Kanununa Göre Say. 35/08, 103/8, 26/09, 83/9, 99/09, 115/10, 51/11 , 17/11, Üsküp
- [18] Maxim, M. (2005). Moldova- Doğu Avrupa'da Bir Devlet, İslam Ansiklopedisi, C. 30, Türk Diyanet Vakfı, s.236 -238.
- [19] MEB. (2010). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi ve Öğretmenliği Çalıştayı. Marmaris.
- [20] Özdamar Fazıl (2015), Yeni Pazar'da Türkçe Öğretimi: Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 15/1, Yaz 2015, s. 131-143.
- [21] Özlem Tan (1998) Batı Trakya'daki Türk Azınlıkların Sorunları ve Yönetime Katılmaları , Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- [22] Sözen, Z. (2002). Osmanlı Kültürünün Eflak ve Boğdan'ın Yaşamına Etkisi, Türkler Ansiklopedisi, C. 21, s. 21.
- [23] Stefan Cristina A. (2013), Roanya'da Türkçe Öğretimi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- [24] Şen, Ülker (2010), "Yurt Dışında Yaşayan Türk Çocuklarının Ana dili Eğitimine Yönelik Millî Eğitim Bakanlığı Bünyesinde Yapılan Çalışma ve Uygulamalar", Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, V.2, no. 3, December 2010, s. 239-253.
- [25] YEE (2012) I. Uluslararası Türkoloji Çalıştayı El Kitabı, Ankara: Yunus Emre Enstitüsü yayını.
- [26] Yüksel, Aykut (2001), Tarihsel Gelişimi İçerisinde Batı Trakya Türklerinin Sorunları ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

OPTIMIZATION OF SYSTEMS FOR MONITORING AND DISCLOSURE OF POPULATION IN RADIOACTIVE POLLUTION OF THE ENVIRONMENT

Nikolay Dolchinkov

"Vasil Levski" National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria, n_dolchinkov@abv.bg

Abstract: The discovery of radioactivity and its application in recent decades become a prerequisite for continuous concerns. All of our planet it is subjected to constant exposure natural and anthropogenic, terrestrial and cosmic sources of ionizing radiation i.e. located in conditions created by a natural and technogenic radioactive background. Ionizing radiation accompany life on the planet in its various manifestations at all stages of evolution. The development of the nuclear industry and conducting numerous tests throughout the planet put to a serious test humanity and its future. He use of nuclear weapons and its military stocks in warehouses causing huge blow to the existence safety of the people. Major accidents in nuclear power around the world on the agenda safe use of nuclear energy. An historical overview of the development of the National Automated System for continuous monitoring of radioactive gamma background (NASCMRGB) since its establishment in 1992. Shown is the main purpose of this system, the location of local stations (LMS) in Bulgaria, their equipment and used sensors. They are briefly sketched used communication circuits and software maintenance. The system contains 8 additional monitoring stations of various departments and ministries. Analyzing the existence and design of facilities located close to Bulgaria or planned construction of such to optimize the layout of LMS in the cross-border areas. Such objects are so far NPP "Blackwater" in Romania and about 30 km from Silistra, military base Deveselu about 40 km from Svishtov also in Romania and designed in Turkey NPP south of Resovo 20 kilometers from the border . The wind plays a major role in the spread of radioactive particles, so exploring its direction and speed over the last five years, I consider it necessary to launch new 3 LMS or redirect some of those available. In the construction of NPP "Belene" will need to release more LMS in its 30 kilometer area in order to enhance public safety and related infrastructure. Is shown and the way of control of border crossing points, inland customs and scrub plants, as well as the mode of transport of radioactive materials. In the current political environment is not negligible and human trafficking and materials in unauthorized places of the border with neighboring countries. Are presented and analyzed the measures Bulgaria takes to increase security measures that protect normal radioactive background and place and your task to prevent incidents and violations in the field of ionizing radiation. They were made and related conclusions to improve radiation safety and prevent accidents related to the use of radioactive materials. It is necessary to tighten control over migrants and refugees in the territory of Bulgaria or passing through it.

Keywords: safety control measures radioactive background

ОПТИМИЗИРАНЕ НА СИСТЕМИТЕ ЗА МОНИТОРИНГ И ОПОВЕСТЯВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРИ РАДИОАКТИВНО ЗАМЪРСЯВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА

Николай Долчинков

Национален военен университет "Васил Левски", гр. Велико Търново, България,
E-mail: n_dolchinkov@abv.bg

Резиме: Откриването на радиоактивността и нейното приложение в последните десетилетия става предпоставка за непрекъснати тревоги. Всичко на нашата планета е подложено на постоянно облъчване от природни и антропогенни, земни и космически източници на йонизиращи лъчения, т.е. намира се в условия, създавани от естествен природен и техногенен радиоактивен фон. Йонизиращите лъчения съпътстват живота на планетата в неговите различни проявления на всички етапи от еволюцията. Развитието на атомната промишленост и провеждането на множество изпитания в рамките на цялата планета поставят на сериозно изпитание човечеството и неговото бъдеще. Използването на ядрено оръжие и неговите запаси по военните складове нанася огромен удар по безопасното съществуване на хората. Големите аварии в АЕЦ по света поставят на дневен ред безопасността при използването на ядрената енергия. Направен е исторически преглед на развитието на Националната автоматизирана система за непрекъснат контрол на радиоактивния гама-фон (НАСНКРГФ) от нейното създаване през 1992 година. Показано е основното предназначение на тази система, разположението на локалните

мониторингови станции (ЛМС) на територията на България, тяхното оборудване и използваните сензори. Кратко са обрисувани използваните комуникационни схеми и софтуерно обслужване. Към системата са включени и допълнителни 8 мониторингови станции от различни ведомства и министерства. Анализирайки наличието и проектирането на обекти, разположени в близост до България или планирано построяване на такива следва да се оптимизира разположението на ЛМС в приграничните райони. Такива обекти засега са АЕЦ „Черна вода“ на територията на Румъния и на около 30 километра от Силистра, военната база Девеселу на около 40 километра от Свищов също на територията на Румъния и проектираната в Турция АЕЦ на юг от Резово на 20 километра от границата ни. Вятърът играе основна роля при разпространението на радиоактивни частици и затова изследвайки неговата посока и скорост през последните 5 години считам, че е необходимо пускането на нови 3 ЛМС или пренасочването на някои от наличните. При изграждане на АЕЦ „Белене“ също ще е необходимо пускане на още ЛМС в нейната 30 километрова зона с цел повишаване на безопасността на населението и прилежащата инфраструктура. Показан е и начинът на контрол на гранично контролно-пропускателните пунктове, вътрешните митници и заводите за скраб, както начинът на транспортниране на радиоактивни материали. В сегашната политическа обстановка не е за пренебрегване и незаконния трафик на хора и материали през нерегламентирани места на границата ни със съседните държави. Представени и анализирани са мерките, които България взема с цел повишаване мерките за сигурност, които опазват нормалния радиоактивен фон и и си поставят задача за недопускане на инциденти и нарушения в областта на йонизиращите лъчения. Направени са и съответните изводи, с цел повишаване на радиационната безопасност и недопускане на аварии, свързани с използвани радиоактивни материали. Необходимо е да се затегне контролът върху мигрантите и бежанците, намиращи се на територията на България или преминаващи през нея.

Ключови думи: безопасност, контрол, мерки, радиоактивен фон

1. УВОД

Едно от най-великите открития в новата история на човечеството е откриването на радиоактивността. Малко след откриването на рентгеновите лъчи през 1896 г. френският физик Анри Бекерел, като изучавал фосфоресциращите свойства на различни вещества започнал опит с калиев уранисулфат. Опитът се състоял в това, че след излагане на дневна светлина минералът, добре завит в непропускаща светлина черна хартия, е бил проверяван след известно време дали фосфоресцира. Силуетът на минерала се очертал под въздействието на силно лъчение с голяма проникваща способност върху фотоемулсията. Така е установено наличието на нови, наречени от Бекерел уранови лъчи, а явлението е наречено по-късно от Мария Кюри радиоактивност.

Това откритие бързо намира приложение и са създадени първите рентгенови апарати, довели до бурно развитие на диагностиката в медицината. В последствие в началото на XX век през размирените години, характеризирани с множество войни, усъвършенствани и модернизирани рентгеновите апарати довеждат до повишаване многократно точността на диагностичната дейност и позволяват спасяването на стотици живота.

В същото време се установява, че радиоактивните лъчи са и сериозен замърсител на околната среда с изключително силно въздействие върху жизнената и физиологическа дейност на живите организми, което варира от стимулиране до умъртвяване, в зависимост от погълнатата доза [1].

Известно е, че всичко на нашата планета е подложено на постоянно облъчване от природни и антропогенни, земни и космически източници на йонизиращи лъчения, т.е. намира се в условия, създавани от естествен природен и техногенен радиоактивен фон. Йонизиращите лъчения съпътстват живота на планетата в неговите различни проявления на всички етапи от еволюцията.

2. ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ИЗСЛЕДВАНЕ НА РАДИАЦИОННИЯ ФОН

През годините след Втората световна война в следствие развитието на атомната промишленост и особено усиленото изпитване на ядреното оръжие от САЩ, Русия (преди СССР), Франция, Великобритания, Китай и др. изниква с голяма острота въпросът за радиоактивното замърсяване на планетата. След надземен атомен взрив продуктите на атомното делене замърсяват атмосферата, сушата, водите, растенията, животните, хранителните продукти и др. Аналогично при подводен и подземен ядрен опит се замърсяват водата, приповърхностната земна кора, животните и растенията, които обитават тези слоеве.

Важността на проблемите възникнали в резултат на радиоактивното замърсяване налага появата на много нови науки, които се интересуват и изследват различните страни на същността на замърсяването с радионуклиди, появяват се и се развиват нови научни дисциплини и направления. Учените и експертите от много страни и неправителствени организации полагат неимоверни усилия за ограничаване на последствията от ядрените изпитания и аварии.

Още преди създаването на атомната бомба и възникването на атомната промишленост започва замърсяването на околната среда с радиоактивни вещества. Вредното въздействие на радиацията върху живите организми и човека, отначало не е било известно, като неговите откриватели са едни от първите пострадали. В зората на ядрената епоха, както при почти всички големи открития обществото не е разполагало с нужната информация за тази дейност, поради секретността на ядреното производство и не е било възможно да се оцени точно въздействието и размера на това замърсяване.

Понастоящем в редица страни са разработени модерни биотехнологии, при които с помощта на специални водорасли, се извлича и концентрира урана в тяхната биомаса и по този начин водите се очистват.

Първото сериозно замърсяване на околната среда и почвата, предизвикано от човешката дейност е това в Япония и датира от 6-9 август, 1945 година. Над японските градове Хиросима и Нагазаки, без особена военна необходимост американците хвърлят първите атомни бомби в историята на човечеството. Преди това в пустинята Невада е направен ядрен опит, за който почти няма информация в публичното пространство. Започва ерата на атомната надпревара, в която се включват и бившия СССР, Франция, Великобритания и др., а броя на ядрените държави днес е над 20.

Разбира се, замърсяването на околната среда и почвата с радиоактивни вещества се усилва и с възникването на атомната промишленост. Отначало това не е било известно, пък е липсвала достоверна информация за негативното въздействие на радиацията върху околната среда и човека, поради недостатъчните теоретични и теренни проучвания и секретността на производството, не е било възможно да се оцени точно размера на това замърсяване, екологическите и социалните щети причинявани от него.

Дълго време поради липса на информация се е считало, че то е сравнително ограничено, локално и не много опасно. По-късно се установява, че на различните етапи на производство на урановото гориво (открити или закрити рудници, хидрометалургично производство и концентрация на урана, очистване, обогатяване и др.) е възможно „обогатяване” на околната среда с радионуклиди на урана и особено с радон (радон-222). Отпадъците от големите хидрометалургичните заводи отначало са изхвърляни без пречистване и достатъчна допълнителна обработка в най-близките водни обекти и при напояване са замърсявали селскостопанските площи и растенията отглеждани върху тях. Едва преди около 50 години се препоръчва в замърсените с уран и други радиоактивни продукти води да се отглеждат специални култури, които могат да извличат и концентрират урана и да очистват водите, а косвено да предпазят и почвата, от радиоактивно замърсяване.

Разбира се в най-големи мащаби и с най-голяма интензивност е радиоактивното замърсяване на околната среда и почвата след аварията в Чернобил, Украйна (бивш Съветски съюз) на 26.04.1986 г., Тримайл айълън – САЩ - 1976 година; Фукушима, Япония – март 2011 г. и други по-малки ядрени аварии и катастрофи.

Локално замърсяване на околната среда и почвата е описано и в Испания през 1966г., в резултат на сблъскване във въздуха на самолет, носещ ядрено оръжие, със самолет - цистерна. Радиоактивните вещества от неексплодиралото ядрено устройство бяха разпръснати върху площ от няколко хиляди хектара. 990 тона почва беше изгребана и отнесена в гробници за радиоактивни вещества в Южна Каролина, САЩ. Тези и редица други известни и неизвестни случаи показват, че при сегашното въоръжение, въпреки голямата степен на сигурност, рискът от ядрено замърсяване на огромни територии реално съществува, дори и в относително мирно време и спокойни региони.

3. РАЗВИТИЕ НА НАЦИОНАЛНАТА АВТОМАТИЗИРАНА СИСТЕМА ЗА НЕПРЕКЪСНАТ КОНТРОЛ НА РАДИАЦИОННИЯ ГАМА-ФОН В БЪЛГАРИЯ

Съгласно действащото национално законодателство Министерството на околната среда и водите (МОСВ) е компетентният орган, който осъществява специализиран контрол на радиационното състояние на околната среда в България [2].

Радиометричните измервания в реални условия, пробонабиране и анализ се извършват от Изпълнителната агенция по околна среда (ИАОС) към МОСВ и Лабораториите за радиологичен контрол

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

в Регионалните инспекции по околна среда и води (РИОСВ) в Бургас, Варна, Враца, Монтана, Плевен, Пловдив и Ст. Загора [3], [4].

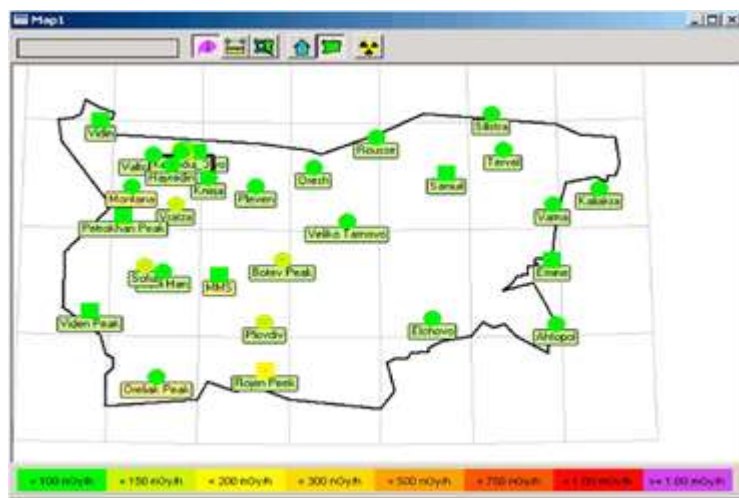
Късното оповестяване на Чернобилската авария и последствията от нея довеждат до необходимостта от непрекъснато следене на радиационния фон и обмена на данни между страните, както от Европа, така и от целия свят. Изграждането на Национална автоматизирана система за непрекъснат контрол на радиационния гама – фон в Република България (BULRaMo) започва през 1992 г. от немската фирма “Normann” – GmbH. През 1997 г. е пусната в експлоатация в изпълнение на Наредба за изграждане, експлоатация и развитие на Националната автоматизирана система за непрекъснат контрол на радиационния гама-фон в Република България - ПМС № 434/19.11.1997г. Отговорното ведомство за изграждане и поддържане на системата е МОСВ чрез ИАОС, с финансови средства по програма PHARE.

Основното предназначение на тази национална система за радиационен контрол работеща в реално време е:

- Непрекъснато следене и наблюдение на нивото на радиационния гама-фон на територията на цялата страна и съхраняването на получената информация в национална база данни.
- Ранно оповестяване в случай на завишаване на нивото на радиационния гама-фон в следствие на авария с радиационно замърсяване на околната среда или конфликт с използването на ядрено оръжие.
- Подаване на оперативна информация на съответните държавни органи, отговарящи за радиационната обстановка в България.
- Подаване на оперативна информация към Европейската система за обмен на радиологични данни (EURDEP) и агенцията за използване на ядрената енергия за мирни цели (МАГАТЕ) [5].

През 1997 г. стартира работата на Националната автоматизирана система за непрекъснат контрол на радиационния гама-фон (БУЛРАМО).

През 1999г. са пуснати окончателно всички 26 Локални мониторингови станции (ЛМС) на територията на България и включени в системата (фиг. 1).

Фигура 1: Разположение на ЛМС в България

През 1999г. към БУЛРАМО е интегрирана и Автоматизираната информационна система за външен радиационен контрол на АЕЦ „Козлодуй“, с което се разширява обхвата на наблюдение на радиационния гама-фон с още 8 ЛМС в района на АЕЦ „Козлодуй“.

През същата година софтуера на ЦС успешно е ъпгрейдван за да може да работи под Microsoft Windows 2000 Server и Microsoft SQL 2000 Server.

В 2001г. стартира следгаранционното сервизно обслужване на БУЛРАМО, като фирма „ПРОСЕРВИЗ НТ“ ООД е изградила сервизна база за ремонт на практически почти всички компоненти на БУЛРАМО.

2003 г. Системата БУЛРАМО е интегрирана в Европейската платформа за обмен на радиологични данни - EURDEP . Като страна член на EURDEP, България е задължена да изпраща непрекъснат поток от данни за състоянието на радиационния фон, както и има право на достъп в реално

време до информацията от аналогични системи на страните членки на ЕС. Достъпът на България до EURDEP е от изключителна важност в случай на ядрена авария или ядрен конфликт.

От 2004 г. ИАОС стартира издаването на ежедневен бюлетин за радиационната обстановка в страната на интернет страницата си всеки ден без събота, неделя и празнични дни.

В 2005 г. Министерство на отбраната чрез Центъра за събиране, обработка и анализ на информация за ядрена, химическа и биологическа обстановка става потребител на оперативната информация на БУЛРАМО, като на негова територия е изграден Допълнителен мониторингов център.

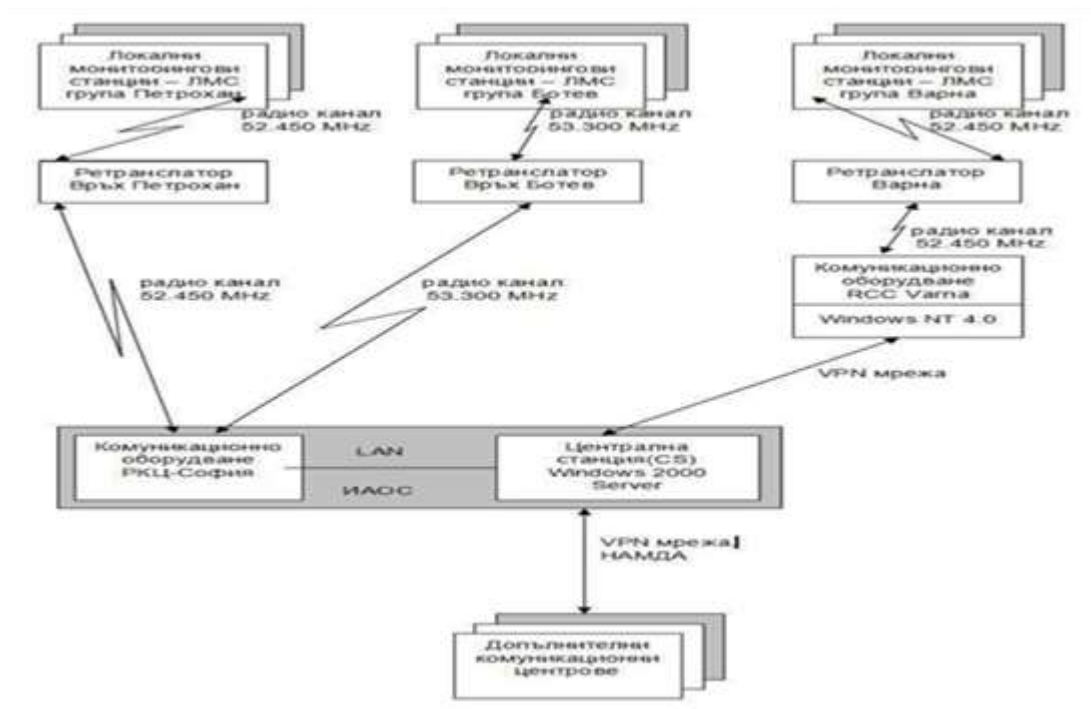
Същата година Министерство на здравеопазването чрез Националния медицински координационен център става потребител на оперативната информация на БУЛРАМО, но не изгражда Допълнителен мониторингов център.

Държавно предприятие „Радиоактивни отпадъци“ (ДП „РАО“) през 2008 г. изгражда Локална мониторингова станция за непрекъснат контрол на радиационния гама-фон в общината на с. Нови хан, поради повишения обществен интерес към нивото на радиоактивност, около съществуващото хранилище за радиоактивни отпадъци - Нови хан. Новоизградената станция е технически напълно съвместима с Централната станция на БУЛРАМО и чрез нейното интегриране, системата е разширена с нова станция, собственост на ДП „РАО“.

След аварията във Фукушима през 2011 г. системата БУЛРАМО преминава от ежедневно към ежечасно докладване към Европейската платформа за обмен на радиологични данни - EURDEP.

От 2013 г. ИАОС започва издаването на ежедневния бюлетин за радиационната обстановка в страната и в почивни и празнични дни.

Системата БУЛРАМО през 2013 г. - 2014 г. е обновена по проект на оперативна програма „Околна среда 2007-2013“. Обновени са всички измерителни сензори, комуникационни канали (фиг. 2), компютърно оборудване и специализирания софтуер обслужващ БУЛРАМО. Инсталирани са допълнително 16 спектрометрични гама-сонди [6].

Фигура 2: Комуникационна схема на системата БУЛРАМО

На страницата на ИАОС през миналата година освен ежедневния бюлетин се предоставя информация за последните 24 ч. в реално време чрез EURDEP widget от БУЛРАМО и системите от другите европейски страни.

Анализирайки наличието и проектирането на обекти, разположени в близост до България или планирано построяване на такива следва да се оптимизира разположението на ЛМС в приграничните райони. Такива обекти засега са АЕЦ „Черна вода“ на територията на Румъния и на около 30 километра от Силистра, военната база Девеселу на около 40 километра от Свищов също на територията на Румъния и проектираната в Турция АЕЦ на юг от Резово на 20 километра от границата ни.

Вятърът играе основна роля при разпространението на радиоактивни частици и затова изследвайки неговата посока и скорост през последните 5 години считам, че е необходимо пускането на нови 3 ЛМС или пренасочването на някои от наличните.

При изграждане на АЕЦ „Белене“ също ще е необходимо пускане на още ЛМС в нейната 30 километрова зона с цел повишаване на безопасността на населението и прилежащата инфраструктура.

Особено място в радиационната безопасност заемат и своевременното откриване на радиоактивни отпадъци и материали, попаднали по един или друг начин в околната среда. При приемане на скрап от железни, стоманени, медни или други метални отпадъци преработвателните предприятия проверяват пристигащите суровини със специални дозиметри. При наличието на радиоактивен източник получената изходна суровина се отцепва, щателно проверява и едва след отстраняване на причинителя за изменение на естествения фон, тя се подава за преработка. На страниците на ИАОС се появяват всички такива случаи.

4. ДРУГИ КАНАЛИ ЗА КОНТРОЛ НА РАДИОАКТИВНИЯ ФОН

Транспортирането и съхранението на радиоактивни материали, които представляват опасност за населението и околната среда, се извършва от специализирани фирми и при строго определени правила. Това се контролира от Агенцията за ядрено регулиране (АЯР) и се подчинява на Наредба за транспортиране на опасни материали.

Държавната граница на Република България се охранява от Гранична полиция, която е структура на МВР. Контролът за влизащи и излизащи пътници и товари се осъществява от Главна дирекция «Митници» към Министерството на финансите в определени Гранично контролно-пропускателни пунктове (ГКПП) по сухоземната, водната и въздушната ни граници. Там всички превозни средства, товари и пътници се подлагат на дозиметричен контрол, с цел установяване наличието на радиоактивни материали. В хода на извършвания контрол се проверява наличието на документи издадени от съответните компетентни държавни органи, които да легализират преноса на ядрения материал или радиоактивни източници, както и съответствието на посочените в документите условия за пренос.

Наличието на източници на йонизиращо лъчение се установява на ГКПП на базата на следните основни стъпки:

- откриване (детекция) на източник на йонизиращо лъчение;
- потвърждаване (верификация) наличието на източник;
- локализиране на източника;
- разпознаване (идентифициране) на радиоактивния изотоп, като също така своевременно се уведомяват компетентните органи – АЯР и МВР. Изпълнението на тези стъпки се извършва чрез използване на портативно, ръчно-преносимо, мобилно и стационарно оборудване за радиационен контролна ГКПП.

Ръчно-преносимото оборудване може да бъде:

- персонален радиационен детектор (пейджър), който се използва да подsigури радиационната безопасност на служителите, като им дава информация за нивата на радиация и по този начин им помага да стоят на безопасно разстояние от източника на радиация;
- радиационен дозиметър, който е предназначен да потвърди наличието и да локализира радиоактивен източник в рамките на вторична инспекция;
- уред за разпознаване на радиоактивен изотоп (УРПИ) ,който извършва разпознаването чрез анализ на характерни енергийни пикове в гама излъчването и сравнението им с предварително заредена библиотека от спектри.

Мобилното оборудване се състои от мобилна детекторна система, базирана в микробус. Използва се при провеждане на специализирани полицейски операции в граничната зона.

Стационарното оборудване се състои от радиационни портални монитори (РПМ), които са монтирани на ГКПП за да откриват присъствието на радиоактивен материал чрез вградените в конструкцията им детектори за гама лъчи и неутрони.

При подаване на алармен сигнал от порталните монитори се прилагат два вида процедури. На първо място това е така наречената стандартна оперативна процедура. Тя включва изпълнение на основни стъпки в резултат на което се взема решение дали обекта да се пропусне или е достигнат някой от критериите за задействане на втората процедура, а именно процедура за аварийно реагиране при разкриване на незаконен пренос на радиоактивни материали в зоните на ГКПП на България. Тази процедура е част от Националния аварийен план за аварийно реагиране.

Сериозен проблем представляват лицата пресичащи държавната ни граница не на ГКПП, а в произволно избрани нерегламентирани места. Това са така наречените мигранти, голяма част от които не бягат от война, а са икономически имигранти или потенциални терористи. Многомилионният човешки поток, придвижващ се от Африка и Азия към сърцето на Европа, представлява сериозно предизвикателство за лидерите на обединена Европа. Те са представители на други националности, култури и религии, които не са характерни за европейците и се на тази основа се стига до сериозни противоречия на религиозна, културна и други основи. Много често тези противоречия ескалират до неконтролируеми сблъсъци и намеса на съответните правителствени органи.

Основният канал на мигрантите заобикаляше България и минаваше през други държави – Гърция, Македония, Сърбия, Унгария и др. След затварянето на границите от някои държави потокът намаля, но потенциалните мигранти се намират в съседни на България страни – Турция и Гърция и те могат отново да поемат към Германия и други държави от централна Европа. Въпреки, че не сме атрактивни като дестинация за тези преселници, не сме застраховани от натиск като транзитен коридор [7]. Напоследък в медиите зачестиха репортажите, които показват безпроблемното преминаване на българо-турската граница, наличието на голям контингент мигранти и бежанци в центъра на София и залавянето им едва на българо-сръбската граница.

Сред с хората бягащи от войната има и такива, които са членове на «Ислямска държава» други терористични или екстремистки организации. На такива подготвени агенти попаднаха вече редица специализирани организации в европейските държави. Те използват за пренасяне на оръжие, експлозиви и други муниции и жени и деца. Няма никаква гаранция нито за България, нито за други европейски държави, че те не разполагат или пренасят и радиоактивни материали или ядрено гориво. Пропуск на нашата национална сигурност и европейската такава е, че не се проверяват за наличието както на оръжие, така и за радиоактивни материали. А това би довело до намаляване на вероятността от организирането и провеждането на терористични акции и операции и евентуалните човешки жертви.

5. ИЗВОДИ

1. Добре развита и организирана система за контрол на радиационния гама – фон, атмосферна радиоактивност, радиационно състояние на необработваеми почви и радиологични характеристики на води от повърхностни реки и водоеми в Република България и за информиране на населението при радиационни инциденти, която се нуждае от неколкоко допълване с цел по-добро функциониране;

2. Радиационният гама-фон, атмосферна радиоактивност, радиационно състояние на необработваеми почви и радиологични характеристики на води от повърхностни реки и водоеми в Република България е в границите на характерните за страната фоновы стойности. Необходимо е да се подобри отчитането на радиационното замърсяване на водите на река Дунав и Черно море;

3. Добре работеща система за превоз и съхранение на радиоактивни материали и съвременен контрол на ГКПП, вътрешните митнически пунктове и заводите за обработка на метален скраб;

4. Недостатъчен контрол по отношение наличието и пренасянето на радиоактивни материали от нелегално преминаващите и пребиваващите мигранти в България.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национален доклад за състоянието и опазването на околната среда в Р България през 2014 г. на ИАОС.

2. Годишен доклад на АЯР за 2014 г.

3. Тримесечен бюлетин за състоянието на околната среда за периода юли – септември 2015 г. на ИАОС.

4. Тримесечен бюлетин за състоянието на околната среда за периода октомври – декември 2015 г. на ИАОС.

5. Долчинков Н. Т., Развитие на националната автоматизирана система за непрекъснат контрол на радиационния гама-фон, Годишна научна конференция на НВУ, В.Гърново, 2016 г.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

6. Dolchinkov N.T. Historical overview and analysis of national automated system for continuous monitoring of gamma radiation, VIII научно-практического семинара Економічна безпека держави і науково-технологічні аспекти її забезпечення, Київ, 2016

7. Долчинков Н.Т., Радиационната безопасност на България в контекста на мигрантската криза, Годишна научна конференция на ВА „Г.С.Раковски“ май 2016 г.

**ISOLATION OF OIL FROM WHITE MUSTARD (*SINAPIS ALBA L.*) SEEDS BY
ULTRASOUND-ASSISTED EXTRACTION**

Martin Stojchevski

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R. Macedonia
martin.stojchevski16@gmail.com

Aleksandar Stavrov

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R.
Macedonia ace_stavrov@yahoo.com

Magdalena Petrovski

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R. Macedonia

Radoslav Grujic

Faculty of Technology, University of East Sarajevo – Zvornik, Republic of Srpska, BiH
radoslav.grujic@ues.rs.ba

Stefan Kuvendziev

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R. Macedonia
stefan@tmf.ukim.edu.mk

Mirko Marinkovski

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R. Macedonia
mirko@tmf.ukim.edu.mk

Kiril Lisichkov

Faculty of Technology and metallurgy, University “Ss. Cyril and Methodius” – Skopje, R. Macedonia
, klisickov@yahoo.com

Abstract: A broad spectrum of solid–liquid extraction techniques is used for isolation of the biological active compounds, for receiving natural products from plant material. For this purpose, different types of polar and non-polar extractive agents (solvents) are used. White mustard seeds are a natural material of which natural oil is extracted. Ultrasound-assisted extraction (UAE) of oil from white mustard (*sinapis alba l.*) seeds was studied, as well as the influence of two working parameters (extraction times and extraction temperature), while using of one polar (ethanol–96 %) and two non-polar solvents (petroleum ether–100 %, methylene chloride–100 %). Ultrasound extraction is performed for duration of 30, 60 and 90 min at 25, 30 and 35 °C, at a constant frequency of ultrasound pulses of 40 kHz, 240 W ultrasound power and module (ratio) between solvent and white mustard seeds (volume of solvent [ml]:seed weight [g] = 33.333:1). In *Statgraphics Centurion XVII*, software optimization is made to determine the influence of the working parameters on the size of the yield [%] of extracted oil. The extracted oil yield ranged within the interval 31.33–40.667 % when petroleum ether is used, 8.667–14.1 % for ethanol and 39.333–50.333 % when methylene chloride is used as solvent.

Keywords: ultrasound-assisted extraction, white mustard seeds, mustard oil, working parameters, optimization results.

**ИЗОЛАЦИЈА НА МАСЛО ОД СЕМЕ НА БЕЛ СИНАП (*SINAPIS ALBA L.*) СО
УЛТРАЗВУЧНА ЕКСТРАКЦИЈА**

Мартин Стојчевски

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.
Македонија **Александар Ставров**

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.
Македонија **Магдалена Петровски**

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.
Македонија **Радослав Грујиќ**

Технолошки факултет, Универзитет во Источно Сарајево – Зворник, Република Српска, БиХ

Стефан Кувенциев

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.

Македонија **Мирко Маринковски**

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.

Македонија **Кирил Лисичков**

Технолошко-металуршки факултет, Универзитет “Св. Кирил и Методиј” – Скопје, Р.

Македонија

Резиме: Широк спектар на цврсто–течни екстрактивни техники се користат за изолација на биолошко активни соединенија, за добивање на природни производи од растителен материјал. За таа цел, се користат различни видови на поларни и не-поларни екстрактивни средства (растворувачи). Семето од бел синап е природен материјал од кое може да се екстрахира природно масло. Екстракција на масло од семе на бел синап (*sinapis alba l.*) со помош на ултразвук била проучувана, како и влијанието на два работни параметри (време на екстракција и температура на екстракција), при користење на еден поларен (етанол–96 %) и два не-поларни растворувачи (петрол етер–100 %, метилен хлорид–100 %). Ултразвучната екстракција е изведувана во времетраење од 30, 60 и 90 min при температура од 25, 30 и 35 °C, при константна фреквенција на ултразвукот од 40 kHz, моќност на ултразвук од 240 W и модул (сооднос) помеѓу растворувач и синапово семе (волумен на растворувач [ml]:маса на семе [g] = 33.333:1). Направена е софтверска оптимизација на влијанието на работните параметри врз големината на принос [%] на екстрахирано масло во *Statgraphics Centurion XVII*. Приносот на екстрахирано масло се движи во интервал 31.33–40.667 % кога бил користен петрол етер, 8.667–14.1 % за етанол и 39.333–50.333 % кога бил користен метилен хлорид како растворувач.

Клучни зборови: ултразвучна екстракција, семе од бел синап, синапово масло, работни параметри, оптимизација на резултати.

1. ВОВЕД

Природна состојка (природен производ, англ. *natural product*) е хемиска компонента или супстанца произведена од жив организам во природата, што вообичаено има определена фармаколошка или биолошка активност и се користи како во производството на медицински производи, така и во дизајнот и во откривањето на нови лекови. Исто така, определени природни состојки имаат голема употреба и во козметичкото и во парфимериското производство, во прехранбената индустрија и во други комерцијални цели. Иако тие не претставуваат природни производи во смисла на горе наведената дефиниција, сепак претставуваат компоненти од интерес и нивната екстракција и изолација се одвива со одредени методи и процедури. Најголем дел на активни природни соединенија се компоненти од групата секундарни метаболити. Иако јаглехидратите, белковините и липидите претставуваат примарни метаболити, некои од овие соединенија можат да бидат фармаколошко и биолошко активни и да претставуваат компоненти од интерес за екстракција и изолација [1]. Исто така, во групата на биоактивни компоненти припаѓаат и одредени т.н., нутриенти кои содржат битни состојки за човековата исхрана и поседуваат биолошка активност [2].

Екстракција е постапка на извлекување на некои супстанции од цврсти или течни смеси врз база на нивната растворливост во растворувачи, во кои останатите составни делови на смесата не се растворуваат [3]. Најчесто се користи како операција за извлекување на компоненти од интерес од растителен материјал. Генерално гледано, со оглед дека природниот материјал е во цврста состојба и содржи цврсти нерастворени компоненти, ова претставува цврсто–течна екстракција. Целокупниот процес на цврсто–течна екстракција вклучува подготовка на материјалот кој подлежи на екстракција, одделување и обновување на растворувачот од екстрактот и сепарација и обновување на растворувачот за негова повторна употреба во екстракцијата [4].

2. СИНАП

Синапот припаѓа во *Brassicaceae* фамилијата и постојат различни видови на синап. Најмногу застапени се белиот и жолтиот синап кои веројатно потекнуваат од Медитеранскиот регион [5]. Белиот синап (*sinapis alba l.*) е годишно растение кое исто така е познато и како *Brassica alba* или *B.hirta* и денес е широко распространето низ целиот свет. Жолтите цветови од растението продуцираат влакнесто семе. Неговото семе може да се користи за добивање на сенф, масло, да се употребува во исхраната итн. Семето од синап е во форма на круг со дијаметар 1–1.5 mm, со боја која се движи од жолта до светло кафеава [6].

Семето од синап содржи голем процент на селениум и магнезиум. Исто така е богато со *B*-комплекс витамини како фолати, ниацин, тијамин, рибофлавин, особено содржи високи количества на ниацин и витамин *B3*. Одличен извор е на каротени, зеаксантини и лутеин (исто така наречени флавоноид и каретоноид антиоксиданти), фитонутриенти, витамини *A*, *C*, *K*. Семето содржи уникатна состојка наречена муцилажа, потоа сулфур итн. Синаповото масло е богато со различни масни киселини и хранливи материи и е едно од најкористените масла. Претставува добро антисептично средство и содржи големо количество на витамини *A* и *B* комплекси, *D*, *E*, *L*, *P*, *PP*, омега-3 и омега-6 масни киселини, бета-керотен и бета-ситостерол, гликозиди, фосфолипиди, синигрин. Маслото од синапово семе не претставува само силен хранлив продукт, туку и совршено средство со широк спектар на терапевтски ефекти.

3. УЛТРАЗВУЧНА ЕКСТРАКЦИЈА

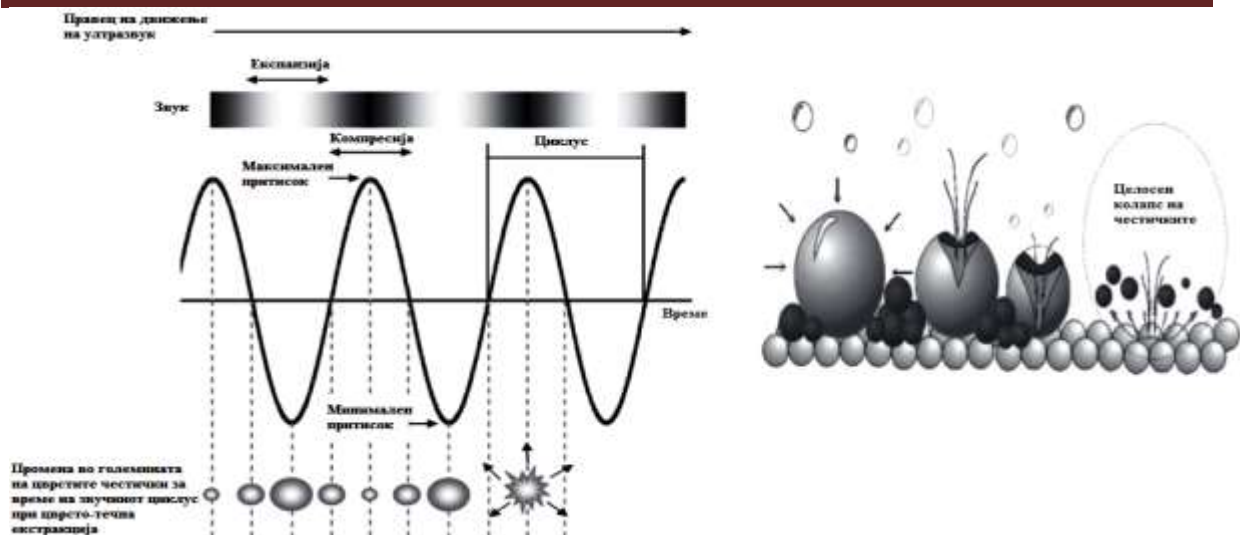
Звукот се пренесува преку медиум со поттикнување на вибрационо движење на молекулите кои се под негово дејство [7]. Ултразвукот е звук чија фреквенција е над горната граница за слушање на човековото уво која изнесува над 20 kHz [8], односно ултразвукот се состои од бранови должини со фреквенции помеѓу 18 kHz–100 MHz. Овој широк регион може да се подели на две дополнителни различни области: моќен ултразвук (20–100 kHz) и дијагностички ултразвук (1–10 MHz). Класификација се однесува на способноста за пренос на енергија во медиум при пониски фреквенции, со што се предизвикува кавитација [7]. Во последните неколку години, ултразвукот исто така се смета за потенцијален извор за подобрување на хемиската реактивност, односно ултразвучното зрачење е моќно средство за забрзување на различни чекори на аналитички процеси [9]. Вибрациите предизвикани од ултразвучните бранови обично се претставуваат како серија на вертикални линии, а растојанието меѓу нив го претставува интензитетот. Исто така вибрациите може да бидат претставени како синусен бран, кај кој интензитетот е во релација со амплитудата на бранот. Ултразвучното зрачење во течен медиум доведува до создавање на звучен притисок (P_a), кој се надоврзува на хидростатичкиот притисок (P_h) кој е присутен во течниот медиум. Звучниот притисок зависи од времето, во согласност со следниот израз:

$$P_a = P_A \sin 2ft$$

каде: f – фреквенција на бранот (> 16 kHz); t – време; P_A – максимален амплитуден притисок на бранот.

На местото каде што линиите се блиску една до друга, притисокот е повисок од нормалниот (т.н. регион на компресија), додека пак на местото каде линиите се далеку една од друга, притисокот е помал од нормалниот (т.н. регион на експанзија). Кога големиот негативен притисок (P_c) се пренесува низ течноста, каде $P_c = P_a - P_h$, растојанието меѓу молекулите може да го надмине критичното растојание R при што се формираат кавитациски меурчиња, каде $P_c = 2\sigma/R$, σ – површинска тензија. Почетокот на кавитацијата се намалува со зголемувањето на хидростатичкиот притисок [7].

Во случај на хетерогени средини постојат два типа на кавитациски колапси кои можат да влијаат на површината на цврстите материи [10]: кавитациски колапс на површина на цврсти честички и кавитациски колапс во близина на површината на цврстите честички. Се забележува дека ултразвучното зрачење може да предизвика раздвојување на честичките (односно нарушување), што резултира со намалување на големината на честичките и зголемување на површината на реакција. Алтернативно, кавитацискиот колапс кога се случува во средина која содржи течности кои не се мешаат помеѓу себе може да предизвика формирање на емулзија.

Слика 1. Движење на ултразвук низ цврсто–течна смеса (екстракција) и создавање на микрокавитација

4. ЦЕЛИ

Главна цел, е да се одреди како се менува приносот [%] на екстрахирано масло од семе на бел синап, со менување на времето и температурата при користење на ултразвучна екстрактивна техника и одреден растворувач, при останати утврдени константни работни параметри, како и софтверска оптимизација на добиените резултати во *Statgraphics Centurion XVII* и нивна дискусија.

5. ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ПОДАТОЦИ

За екстракција на различни органски поларни и не-поларни активни соединенија во форма на масло е користена ултразвучна екстракција. Ултразвучната екстракција е изведувана во ултразвучна бања со волумен од 20 L и моќност на генератор од 240 W, при користење на константна фреквенција на ултразвукот од 40 kHz. Сите истражувани експерименти се извршени на оваа фреквенција. Како променливи фактори (параметри) се применети три различни растворувачи, времиња и температури на ултразвучна екстракција. За таа цел како растворувачи се користени: петрол етер, метилен хлорид и етанол. Додека пак, секоја одделна екстракцијата е изведена со времетраење од 30, 60 или 90 min при температура од 25, 30 или 35 °C.

Кај сите експериментални постапки е користен исти модул (сооднос) помеѓу синаповото семе и растворувачот и тоа: маса на семе [g]:волумен на растворувач [ml] = 1:33.333. Физичките и хемиските карактеристики на добиеното масло, неговата потенцијална употреба и влијанието врз здравјето на луѓето и екосистемите нема да бидат обработени.

5.1. МАТЕРИЈАЛИ

Како природен материјал е користено иситнето семе од бел синап со дијаметар помал 0.5 mm. Истото е чувано во темно изолирано место на собна температура (≈ 20 °C), заштитено од надворешни влијаниа. Како растворувачи се користени:

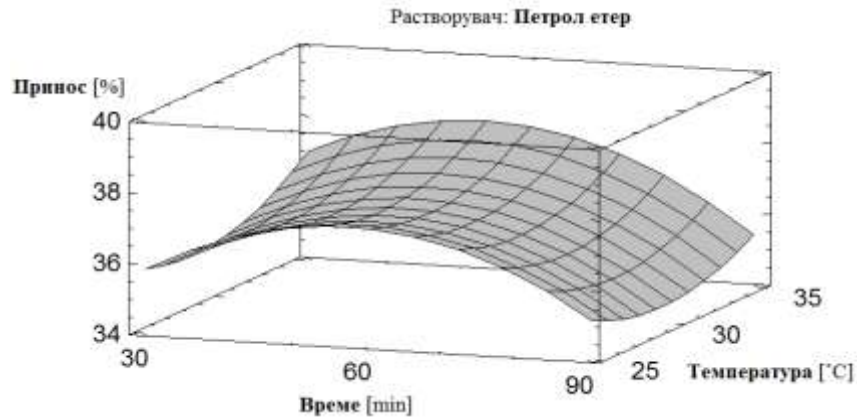
- петрол етер (≈ 100 %), со температурен интервал на вриење 42–62 °C;
- метилен хлорид (≈ 100 %), со температура на вриење од 39.6 °C;
- етанол (96 %), со температура на вриење од 78.4 °C.

Растворувачите се набавени од фармацевската компанија Алкалоид АД – Скопје. Сите апарати и уреди кои се користени во оваа истражувачка работа се сопственост на Технолошко–металуршкиот факултет, Скопје.

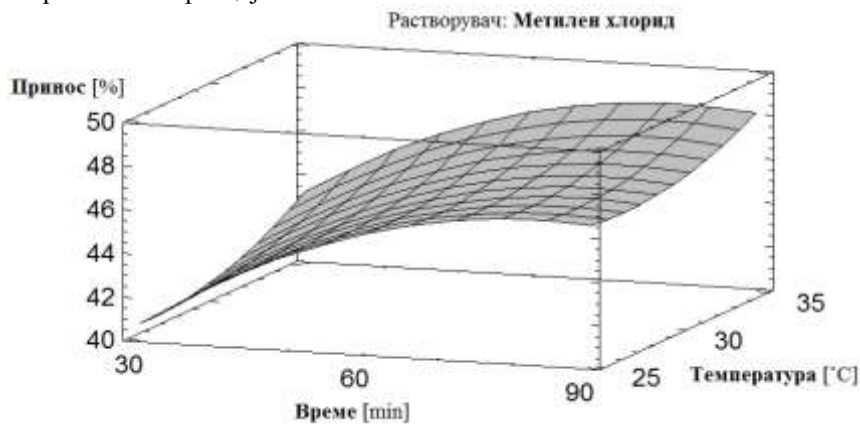
6. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Од добиените резултати може да се потврди дека најголемо количество, односно најголем принос на масло од синапово семе при екстракција со константна фреквенција на агитирање со ултразвук е добиена, кога е користен метилен хлорид. Додека пак, најмал принос на масло е добиено со користење на етанол како растворувач.

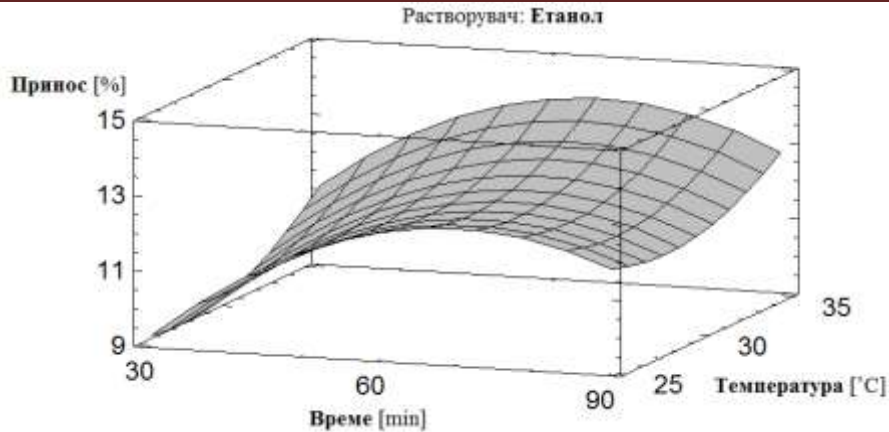
Како граници за прикажување на резултатите се земени најмалата и најголемата вредност на принос [%] на масло, кое е добиено при екстракција со разгледуваниот растворувач. На тој начин се овозможува подетално да се разгледаат промените на истиот со менување на температурата и времето на екстракција во граници од 25–35 °C и 30–90 min, соодветно. Најмалата и најголемата земена вредност на приносот за секој растворувач (интервал на оптимизација) се следниве: 31.33–40.667 % за петрол етер, 39.333–50.333 % за метилен хлорид и 8.667–14.1 % за етанол.

Слика 2. Промена на приносот при промена на времето и температурата кога е применет петрол етер
Оптимизацијата на добиените резултати добиени при користење на петрол етер како растворувач, покажува дека со зголемување на времето од 30 до 60 min се зголемува приносот на екстрахирано масло, додека пак од 60 до 90 min количеството на принос се намалува. Во однос на температурата, со зголемување на истата од 25 до 30 °C количеството на принос се намалува, а од 30 до 35 °C повторно се зголемува. Според извршената анализа може да се констатира дека најголем принос на екстрахирано масло од синапово семе при користење на петрол етер се добива кога ултразвучната екстракција се врши на температура ≈ 35 °C и времетраење ≈ 60 min. Но, за економска оправданост се препорачува да се кориси пократко време на екстракција.

Слика 3. Промена на приносот при промена на времето и температурата кога е применет метилен хлорид
Кога при ултразвучна екстракција на маслото се применува метилен хлорид како растворувач, зголемувањето на температурата и времето на екстракција значително влијаат врз зголемувањето на приносот. Така, со зголемување на температурата од 25 до 35 °C и времето на екстракција од 30 до 90 min речиси линеарно се зголемува и приносот на екстрахираното масло. Најголемо количество се добива при температура околу 35 °C и време на екстракција од 75 до 90 min. Доколку е неопходно да се применува метилен хлорид, тогаш препорачливо е екстракцијата да се изведува на пониска температура (≈ 30 °C) и пократко време на екстракција (≈ 60 min).

Слика 4. Промена на приносот при промена на времето и температурата кога е применет етанол. Промената на температурата и времето при ултразвучна екстракција на масло од синапово семе, кога како растворувач се користи етанол има поголемо влијание врз количеството на добиено масло, односно промената на приносот. Количеството на екстрахирано масло значително се зголемува со зголемување на температурата и времето на екстракција. Па така, најголем принос се добива на температура од 32–35 °C и време од 60 до 75 min. Но, ова значително зголемување сепак е во помал интервал. И доколку екстракцијата се изведува во вакви услови, за економска оправданост се препорачува да се применува пократко време на одвивање на истата.

7. ЗАКЛУЧОК

Во овој труд е определено влијанието на менуваните истражувани работните параметри врз процесот на екстракција на масло од семе од бел синап, при користење на ултразвучна екстракција, растворувач и утврдени константни други параметри, како и софтверска оптимизација на добиените резултати. Покрај извршената оптимизација на процесите на екстракција од технички аспект, за целосна инженерска анализа дадени се препорачливи совети за најоптимално техничко–економско искористување на процесите на екстракција. Од обработените податоци и добиените резултати може да се заклучи дека:

1. При ултразвучна екстракција на масло од семе на бел синап, со зголемување на температурата и времетраењето се зголемува и приносот [%] за сите три истражувани растворувачи. Но, зголемувањето на приносот се разликува по големина и интензитет, соодветно.
2. Покрај природата на растворувачот, исто така влијание има и времетраењето на екстракцијата, а најмало влијание има температурата.
3. Петрол етерот, а особено метилен хлоридот се доста погодени растворувачи за екстракција на масло од синапово семе, додека пак етанолот не е многу погоден.

РЕФЕРЕНЦИ

- [1] К. Лисичков, Сепарација на активни компоненти од лихенофлората со примена на суперкритична флуидна екстракција, Докторска дисертација, Технолошко-металуршки факултет, Скопје, 2002,
- [2] Н. К. Biesalski, L. O. Dragsted, I. Elmadfa, R. Grossklaus, M. Muller, D. Schrenk, P. Walter, P. Weber, Bioactive compounds: Definition and assessment of activity, Consensus Meeting I, Nutrition, 2009, 1–4.
- [3] М. Maksimović, Tehnološke operacije, Univerzitet u Banjoj Luci, Tehnološki fakultet, Banja Luka, 2007, 263.
- [4] T. Gamse, Extraction, Graz University of Technology, Department of Chemical Engineering and Environmental Technology, 2015, 20.
- [5] P. Di Mascio, L. F. Yamaguchi, Natural Products as Sources of Apices, Dyes and Cosmetics, University of São Paulo, Department of Fundamental Chemistry, Phytochemistry and Pharamcognosy, São Paulo, 2013, 8.
- [6] D. Balke, Rapid aqueous extraction of mucilage from whole white mustard seed, Food Research International 33, Toronto, 2000, 347.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [7] C. Bendicho, I. Lavilla, II/Extraction/Ultrasound Extractions, Universidad de Vigo, Facultad de Ciencias, Vigo, 2000, 1448–1454.
- [8] V. Chan, A. Perlas, Basics of Ultrasound Imaging 2, University of Toronto, Department of Anesthesia, Toronto, 2011, 13–19.
- [9] P. Dobiáš, P. Pavlíková, M. Adam, A. Eisner, B. Beňová, K. Ventura, Comparison of pressurized fluid and ultrasonic extraction methods for analysis of plant antioxidants and their antioxidant capacity, *Cent. Eur. J. Chem.*, 8, 2010, 87–95.
- [10] M. Brnčić, B. Tripalo, A. Penava, D. Karlović, D. Ježek, D. Vikić Topić, S. Karlović, T. Bosiljkov, Primjena ultrazvuka visokog intenziteta pri obradi hrane, *Hrvatski časopis za prehrambenu tehnologiju, biotehnologiju i nutricionizam*, 2012, 32–37.

LEAD AND CADMIUM IN APRICOTS AND PEACHES FROM AREAS OF VELES

Gorica Pavlovska, Ph.D
Vezirka Jankuloska, Msc
Viktorija Stamatovska, Ph.D

University St. Kliment Ohridski-Bitola, Faculty of Technology and Technical Sciences-Veles,
Republic of Macedonia gorica.pavlovska@uklo.edu.mk

Abstract: Lead (Pb) and cadmium (Cd) are heavy metals that even in very low concentrations are dangerous after human health. Heavy metals can be found mostly in soil around large industrial mills or soil along the highways. Plants that grow on such land have the ability to absorb the heavy metals from the soil. The ability of absorption depends on the type of the plant. We determined the concentration of Pb and Cd in two types of fruit: peaches and apricots. Fruits we have analyzed were planted in areas near Veles, where the soil is contaminated with lead and cadmium because of the thirty year working of the smelter for lead and zinc. The fruits that were analyzed were taken from three areas of Veles: Basino Selo, Rechani and Ivankovci. Two of them (Basino Selo and Rechani) are near the smelter and are contaminated while one of these areas (Ivankovci) is a non contaminated area. The concentration of Pb and Cd in apricots and peaches was determined by atomic emission spectrometry with inductively coupled plasma (ICP-AES). Analyses have shown that the concentration of Pb and Cd in both types of fruits is several times higher in the contaminated areas than in non contaminated area. A comparison between the obtained concentrations of Pb and Cd in the analyzed fruit and the allowed concentrations from the Regulation on food security of the Republic of Macedonia was obtained.

Keywords: lead, cadmium, apricot, peaches, analysis

ОЛОВО И КАДМИУМ ВО ПРАСКИ И КАЈСИИ ОД ВЕЛЕШКИОТ РЕГИОН

Проф. д-р Горица Павловска
Асс. м-р Везирка Јанкулоска
Доц. д-р Викторија Стаматовска

Универзитет Свети Климент Охридски-Битола, Технолошко-технички Факултет-Велес,
Република Македонија gorica.pavlovska@uklo.edu.mk

Резиме: Олово (Pb) и кадмиум (Cd) се тешки метали кои и во многу ниски концентрации се опасни за здравјето на човекот. Нив ги има најмногу во почвата околу големи индустријски комбинати или почвата покрај автопати. Растенијата кои растат на вакво земјиште имаат способност да ги апсорбираат тешките метали од почвата. Способноста за апсорпција зависи од видот на растението. Ние ја определевме концентрацијата на Pb и Cd во два вида овошје: праски и кајсии. Анализираниот овошје е од Велешкиот регион чија почва е контаминирана со олово и кадмиум поради тридецениското работење на Топилницата за олово и цинк. Анализираниот овошје е земено од три подрачја на велешкиот регион: Башино Село, Речани и Иванковци. Две од нив (Башино Село и Речани) се во близината на топилницата и се контаминирани, а едно (Иванковци) е неконтаминирано подрачје. Концентрацијата на Pb и Cd во кајсиите и праските, беше определена со атомска емисиона спектроскопија со индуктивно спрегната плазма (AES-ICP). Анализите покажаа дека концентрацијата на Pb и Cd во двата вида овошје е неколку пати повисока во контаминираниот подрачје, одколку во неконтаминираното подрачје. Извршена е споредба на добиените концентрации на Pb и Cd во анализираниот овошје со максимално дозволените концентрации на Pb и Cd според Правилникот за безбедност на храна на Република Македонија.

Клучни зборови: олово, кадмиум, праски, кајсии, анализи

1. ВОВЕД

Тешките метали се елементи со голема маса, кои во ниски концентрации имаат голема токсичност. Нивното присуство во животната средина е се поголемо поради зголемување на нивната употреба во индустриски, земјоделски, домашни и технолошки апликации [1]. Извори на тешки метали во животната средина се индустријата, земјоделството, медицината, домашните отпадни води, но најмногу рудниците, топилниците и леарниците [2]. Тешките метали се акумулираат во почвата, а од таму во растенијата кои

растат на неа и во водата [3-4]. Растенијата имаат различна способност за апсорпција на тешките метали од почвата на која растат [5-7].

Најсилни токсични својства имаат неорганските метални соединенија на тешките метали кои се лесно растворливи во вода, па можат преку крвотокот да дојдат до сите внатрешни органи. Тие најчесто се акумулираат во бубрезите, надбубрежната жлезда, црниот дроб и др [8]. Оловото и кадмиумот се едни од најтоксичните тешки метали. Оловото се акумулира во бубрезите, црниот дроб, мозокот и најмногу во коските, а кадмиумот во бубрезите и црниот дроб, каде останува и до 30 години. Најчувствителни на оловото се централниот нервен систем, бубрезите и имунолошкиот систем. Кадмиумот и неговите соединенија се канцерогени, може да предизвика оштетување на бубрезите и репродуктивниот систем, анемија [9] Само 2 mg Cd на 1 kg телесна маса може да предизвикаат смрт [10].

Олово и кадмиум во почвата од велешкиот регион се присутни во големи количини [11]. Велес е град во кој околу триесет години работеше Топилницата за олово и цинк. Денес оваа фабрика не работи, но почвата сеуште содржи високи концентрации на тешки метали, кои преку синцирот на исхрана доаѓаат во исхраната. Регионите што се поблиску до Топилницата се контаминирани затоа што содржат повисоки концентрации на олово и кадмиум во почвата, а подалечните се неконтаминирани. Башино село и Речани се во непосредна близина на Топилницата, а Иванковци е на големо растојание од неа. За да се види колкава е способноста за апсорпција на Pb и Cd во праски и кајсии земени се примероци од двете контаминирани подрачја (Башино Село и Речани) и од неконтаминираното подрачје Иванковци. Определувањето на олово и кадмиум во вода, овошје или зеленчук се врши со атомско апсорпциона спектроспија (AAS) или атомско емисиона спектроскопија (AES) [12-15]. AES има предност пред AAS, поради истовременото определување на елементите.

2. МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДИ

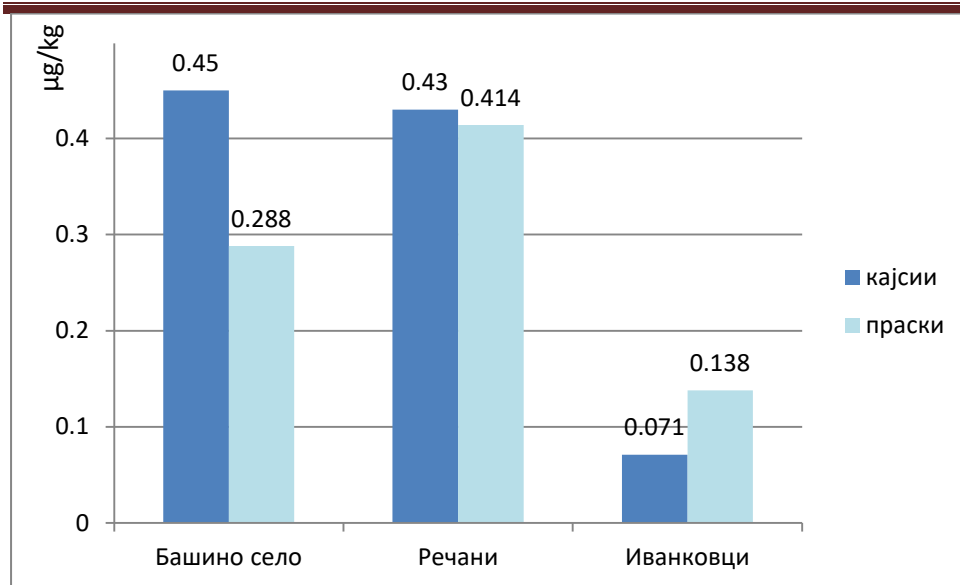
Кајсиите и праските се земени од две контаминирани подрачја (Башино село и Речани) и едно неконтаминирано подрачје (Иванковци) на велешкиот регион. Во анализираното овошје определен се Pb и Cd. Анализите се извршени со атомски емисионен спектрометар со индуктивно спрегната плазма – ICP OES Perkin Elmer Optima 2000 DV по метода МКС EN 14082:2010 [16]. Условите за работа на овој инструмент се дадени во Табела 1.

Табела 1. Услови за работа на ICP OES Perkin Elmer Optima 2000 DV

Гасови	аргон	485-825 kPa	1-25 L/min	
	азот	200-825 kPa	1-5 L/min	
Смолкнувачки гас (Shear gas)	Воздух или азот	415 kPa	25 L/min	
Разладно средство		200-500 kPa	4 L/min	15-25°C
Напојување	Optima 2000	200-240 V	50-60 Hz	
	Компјутер и принтер	115 V	60 Hz	
	Чилер	208/230 V	60 Hz	15 amp
Бранова должина	Олово	220,353 nm		
	Кадмиум	228,802 nm		

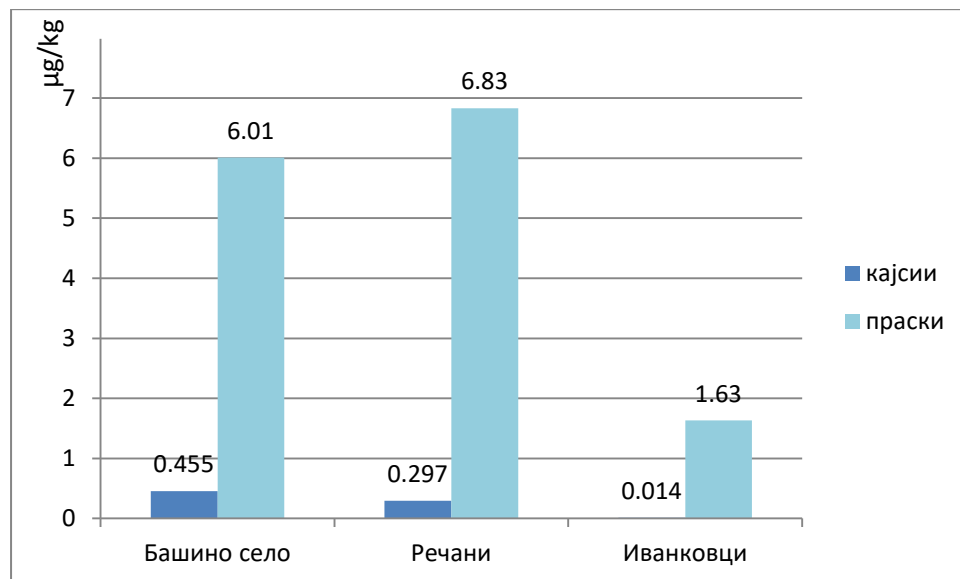
3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Од три различни области на велешкиот регион земени се за анализа кајсии и праски. Почвата во Башино село и Речани е контаминирана со Pb и Cd, а во Иванковци е неконтаминирана поради големата оддалеченост од Топилницата. Концентрацијата на Pb во анализираното овошје е дадена на Слика 1. Највисоки концентрации на Pb се измерени во кајсиите од Башино село. Праските од Башино село содржат помалку Pb отколку кајсиите од оваа област, но два пати повеќе од праските во Иванковци. Во кајсиите и праските од Речани концентрацијата на Pb не се разликува значително. Најниски концентрации на Pb се измерени во кајсиите и праските од Иванковци.

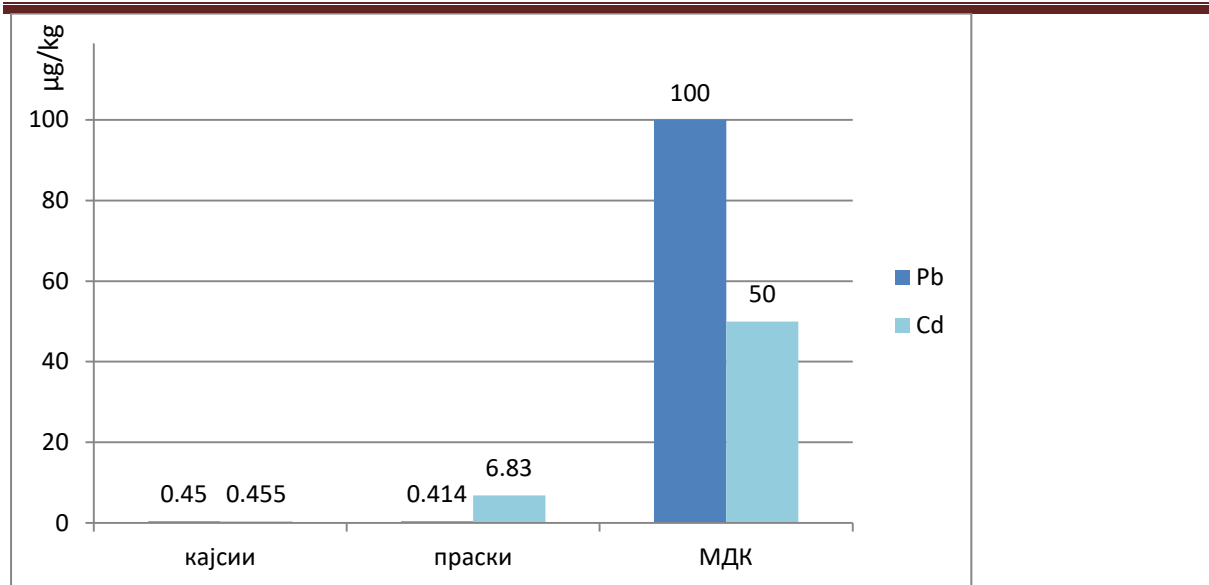
Слика 1. Pb во кајсии и праски од различни региони

Концентрацијата на Cd многу се разликува во двата вида на овошје (Слика 2). Праските од сите три области содржат 13 до 116 пати повеќе Cd од кајсиите од истите области. Концентрациите на Cd се неколку пати повисоки во праските и кајсиите од контаминираниите области Башино село и Речани, отколку во праските и кајсиите од Иванковци. Најниска концентрација на Cd е измерена во кајсиите од Иванковци.

Слика 2. Cd во кајсии и праски од различни региони

За да се види дали Pb и Cd во анализираното овошје е во дозволените граници, највисоките вредности на Pb и Cd определени во двата вида овошје се споредени со максимално дозволените граници (МДК) на Pb и Cd во овошје според законските прописи на Република Македонија [17]. Овие резултати се дадени на Слика 3. Максималните измерени концентрации на Pb во кајсиите и праските се повеќе од 200 пати помали од МДК. Анализираните кајсии содржат околу 100 пати помалку Cd од МДК. Во праските се измерени највисоки концентрации на Cd, но и тие се околу 7 пати пониски од МДК

Слика 3. Максимално измерени и максимално дозволени концентрации (МДК) на Pb и Cd во кајсии и праски

4. ЗАКЛУЧОК

Анализирани се кајсии и праски од три области на велешкиот регион. Примероци се земени од две контаминирани области, Башино село и Речани и една неконтаминирана Иванковци. Определени се Pb и Cd во сите примероци на овошје со AES-ICP.

Анализите покажуваат дека концентрациите на Pb и Cd во кајсиите и праските од контаминираниот регион Башино село и Речани се повисоки од концентрациите на Pb и Cd во неконтаминираниот Иванковци. Праските и кајсиите од иста област имаат слични концентрации на Pb. Концентрацијата на Cd е многу повисока кај праските отколку кај кајсиите во иста област. Ова значи дека праските и кајсиите апсорбираат Pb и Cd од контаминираната почва. Апсорпцијата на Pb е речиси иста за кајсиите и праските, а апсорпцијата на Cd е многу поголема кај праските отколку кај кајсиите.

Максимално измерените вредности за Pb и Cd се споредени со максимално дозволени концентрации на Pb и Cd пропишани со законските прописи на република Македонија. Споредбата покажа дека, кајсиите и праските содржат многу пониски концентрации на Pb и Cd од максимално дозволени. Тоа покажува дека апсорпцијата на Pb и Cd од кајсиите и праските е мала и кајсиите и праските од сите три области се безбедни за јадење.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. H. Bradl, *Heavy Metals in the Environment: Origin, Interaction and Remediation*, London: Academic Press, vol. 6, 2002.
- [2]. ZL. He, XE. Yang, PJ. Stoffella, Trace elements in agroecosystems and impacts on the environment, *Journal of Trace Elements in Medicine and Biology*, vol. 19, pp. 125-140, 2005.
- [3]. JP. Jadhav, DC. Kalyani, AA. Telke, SS. Phugare, SP. Govindwar, Evaluation of the efficacy of a bacterial consortium for the removal of color, reduction of heavy metals, and toxicity from textile dye effluent, *Bioresource Technology*, vol. 101, pp.165-173, 2010.
- [4]. P. Nagajyoti, K. Lee, T. Sreekanth, Heavy metals, occurrence and toxicity for plants: a review, *Environmental Chemistry Letters*, vol. 8, pp. 199-216, 2010.
- [5]. G. Pavlovska, D. Nikolovska-Nedelkoska, V. Jankuloska, A. Saveski, D. Damjanovski, Determination of Pb, Cd and Zn in vegetables in the area near Veles, *Scientific works of UFT Food science engineering and technology*, vol. 59, pp. 334-338, 2012.
- [6]. T. Milošević, M. Đurić, N. Milošević, Accumulation of Heavy Metals in Flowers of Fruit Species, *Water Air & Soil Pollution*, 225-2019, 2014.
- [7]. B. Fang, X. Zhu, High content of five heavy metals in four fruits: Evidence from a case study of Pujiang County, Zhejiang Province, China, *Food Control*, vol. 39, pp.62-67, 2014.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- [8]. P. Szczyzewski, J. Sienk, P. Niedzielski, T. Sobczyński, Research on Heavy Metals in Poland, Polish Journal of Environmental Studies, vol. 18, pp. 755-768, 2009.
- [9]. M. Waalkes, Cadmium carcinogenesis in review, Journal of Inorganic Biochemistry, vol. 79, pp. 241-244, 2000.
- [10]. S. Ünyayar, A. Çelik, F. Ö Çekiç, A. Gözel, Cadmium-induced Genotoxicity, Cytotoxicity and Lipid Peroxidation in Allium Sativum and Viciafaba, Mutagenesis, vol. 21, pp. 77-81, 2006.
- [11]. T. Stafilov, R. Šajn, Z. Pančevski, B.Boev, M. Frontasyeva, L. Strelkova, Geochemical atlas of Veles and the environs, Faculty of natural sciences and mathematics, Skopje, 2008.
- [12]. M. Hamurcu, M. Ozcan, N. Dersun, S. Gezgin, Mineral and heavy metal levels of some fruits grown at the roadsides, Food and chemical toxicology, vol. 48, pp.1767-1770, 2010.
- [13]. G. Pavlovska, T. Stafilov, K. Cundeva (2001), Preconcentration and separation of cadmium by cobalt(III) hexamethylenedithiocarbamate as a collector before its determination by atomic absorption spectrometry, Fresenius Journal of Analytical Chemistry, vol. 369, pp. 670-673, 2001.
- [14]. Ay U., K. Čundeva, G. Akçin, T. Stafilov, V. Paneva Zajkova, G. Pavlovska, Cobalt(III) hexamethylenedithio-carbamate as a new collector for flotation preconcentration of iron, nickel, lead and zinc prior to ETAAS, Analytical Letters, vol.37, pp. 695-710, 2004.
- [15]. G. Pavlovska, T. Stafilov, K. Cundeva, Determination of iron in drinking water after its flotation concentration by two new dithiocarbamate collectors, Journal of Environmental Science, Part A, vol. 0, pp. 1-7, 2015.
- [16]. Институт за стандардизација на република Македонија сертифициран по ISO 9001:2008, прехранбени производи-определување на елементи во трагови, МКС EN 14082:2010, 2010.
- [17]. Правилник за општите барања за безбедност на храната, Службен весник на РМ бр. 54/2002, 2002.

**MICROBIOLOGICAL ANALYSIS OF THE GUT CONTENT IN FISH FROM THE
FISHPOND OF „LUKOVO“**

Katerina Belichovska, Ph.D

Faculty of Agricultural Sciences and Food, St. Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of
Macedonia, kbelicovska@yahoo.com

Daniela Belichovska, Ph.D

Faculty of Environmental Resources Management, MIT University in Skopje,
Republic of Macedonia

Zlatko Pejkovski, Ph.D

Faculty of Agricultural Sciences and Food, St. Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of
Macedonia

Zora Uzunoska, Ph.D

Faculty of Technology and Technical Sciences - Nutrition, St. Kliment Ohridski University in Bitola,
Republic of Macedonia

Suzana Duraku, Ph.D

Ministry of Agriculture, Forestry and Water Economy in Debar, Republic of Macedonia

Abstract: Fishpond „Lukovo“ is located in the village of Lukovo, Struga. Rainbow trout (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum) has been grown in it. It is supplied with spring water. The fishpond has an area of 800 m². During the months of June, July and January microbiological testing of the gastrointestinal tract content of fish were carried out. Coliform bacteria and Escherichia coli were found in June and July. It is recommended more frequently cleaning the fish ponds and hygienic control of food safety.

Keywords: fish, digestive tract, microbiological analysis

**МИКРОБИОЛОШКА АНАЛИЗА НА СОДРЖИНАТА НА ДИГЕСТИВНИОТ ТРАКТ НА
РИБИТЕ ОД РИБНИКОТ „ЛУКОВО“**

Проф. д-р Катерина Беличовска

Факултет за земјоделски науки и храна, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје,
Република Македонија, kbelicovska@yahoo.com

Дод. д-р Даниела Беличовска

Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, МИТ Универзитет - Скопје,
Република Македонија

Проф. д-р Златко Пејковски

Факултет за земјоделски науки и храна, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ - Скопје,
Република Македонија

Проф. д-р Зора Узуноска

Технолошко-технички факултет - Нутриционизам, Универзитет „Св. Климент Охридски“ -
Битола, Република Македонија

Д-р Сузана Дураку

Министерство за земјоделство, шумарство и водостопанство - Дебар, Република Македонија

Резиме: Рибникот „Луково“ се наоѓа во селото Луково, Струга. Во него се одгледува виножитна пастрмка (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum). Се снабдува со изворска вода. Има површина од 800 m². Во текот на месеците јуни, јули и јануари извршени се микробиолошки испитувања на цревно-желудочната содржина на рибите. Во јуни и јули се најдени колиформни бактерии и Escherichia coli. Констатирано е дека е потребно почесто чистење на базените со риби и контрола на хигиенската исправност на храната.

Клучни зборови: риба, дигестивен тракт, микробиолошка анализа

1. ВОВЕД

Производството на риби во рибници во Република Македонија е воспоставено пред повеќе децении. За успехот во одгледувањето на рибите и за нивниот квалитет од огромно значење е квалитетот

на водата во рибниците. Од водата директно зависи здравјето на рибата, продуктивноста и профитабилноста на рибникот. Хемиските и микробиолошките особини, како и чистотата на водата се од примарно значење за одгледувањето на риба [3, 11, 10]. Кога загадувањето на водата ќе го надмине дозволеното ниво, може да се очекува неповолно влијание врз животот на водните организми и рибите. Тоа неповолно влијание е последица на недостиг на кислород или директното штетно влијание на одделните хемиски соединенија во водата. Морфолошките и биохемиските карактеристики на микроорганизмите во водата зависат од типот на водниот екосистем, локацијата, длабочините [3, 7, 8].

Од биолошки аспект, под чиста вода се подразбира онаа вода во која рибите можат нормално да живеат, да се хранат, да растат, да се размножуваат и воопшто да ги вршат сите биолошки процеси специфични за нив. Од физичко-хемиски аспект, исправната и биолошки чистата вода претставува најзначајна алка во синцирот на кружењето на материјата и енергијата во водените екосистеми. Секое пореметување на границите во кои треба да се движат најзначајните физичко-хемиски параметри на водата се одразува и врз живиот свет во неа, консеквентно и рибите, за кои водата е животна средина [6].

Примената на добра хигиенска пракса во производство на пастрмка во рибници подразбира грижа за обезбедување соодветни хигиено-санитарни услови кои ќе вршат заштита на здравјето на рибата и целосна заштита на здравјето на конзументите кои ќе ја користат произведената риба. Потребно е да се води целосна евиденција за преземените хигиено санитарни мерки во насока на заштита на здравјето на рибите и заштита на квалитетот на водата.

На бактериската флора во дигестивниот тракт на водните организми влијаат различни фактори, како што се особините на водата (температура, соленост, итн), сезонските варијации, исхраната, видовите на риба и анатомијата на гастроинтестиналниот тракт [2]. Микробиолошката екологија на гастроинтестиналниот тракт на различни слатководни и морски риби е интензивно испитувана во текот на последниве децении. Постојат докази дека дигестивниот тракт на рибата е комплексен екосистем, кој содржи голем број на микроорганизми [1]. *E. coli* била прво откриена во цревата на диви риби [4]. *E. coli* е бактерија која најчесто живее во цревата на луѓето, животните и рибите [5].

Непатогените *E. coli* може да предизвикаат болест ако се шират надвор од цревата, на пример во уринарниот тракт (каде што предизвикуваат инфекции на бубрезите) или во крвотокот. Некои видови на *E. coli* се патогени, што значи дека можат да предизвикаат болест во тенкото и во дебелото црево [9].

2. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДИ НА РАБОТА

Рибникот „Луково“ се наоѓа во селото Луково, Струга, изграден е од армиран бетон во 1986 година. Во рибникот се одгледува виножитна пастрмка (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum). Рибникот се обезбедува со изворска вода, која до самиот рибник се спроведува преку цевки. Исхраната на рибите се врши со пелетирана храна, а понекогаш за исхрана се користи леб. Извршени се микробиолошки испитувања на цревно-желудочната содржина на рибите, земани во текот на месеците јуни, јули и јануари. За одредување на микроорганизмите се користени стандардни методи и подлоги, и тоа: вкупниот број на бактерии на месопептонски агар (МПА); *Salmonella* на Бриљант зелен агар; *Staphylococcus* на Шарман подлога; *Proteus* и *Streptococcus* на SS подлога; клостридии и сулфиторедуктивни бактерии на сулфитен агар; мезофилни бактерии на МПА; *Escherichia coli* на ендо агар; за одредување на квасци користен е Sabouraud-ов агар; за мувли Czapek-ов агар; за одредување на контаминатори користен е скробно-амонијачен агар и Andrade индикатор.

3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Резултатите од испитувањето на цревно-желудочната содржина на рибите се прикажани во Табелите 1–3.

Табела 1. Микробиолошки испитувања на содржината на дигестивниот тракт, извршени на ден 25. јуни
Table 1. Microbiological analysis of gut content carried out on the 25th of June

Видови микроорганизми Types of microorganisms	Број најдени микроорганизми Number of found microorganisms
<i>Salmonella</i>	0
<i>Shigella</i>	0
Колиформни бактерии од фекално потекло Coliform bacteria of fecal origin	10

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Escherichia coli	5
Стафилококи од фекално потекло Staphilococci of fecal origin	6
Streptococcus pyogenes	0
Proteus	0
Pseudomonas aeruginosa	0
Цревни протозои Intestinal protozoa	0
Цревни хелминти Intestinal helminthes	0
Vibrioni	0
Алги кои предизвикуваат промени на мирисот на водата Algae that cause a change of water's smell	0
Аеробни мезофилни бактерии (во 100 ml вода) Aerobic mesophilic bacteria (in 100 ml water)	1.950
Вкупно колиформни бактерии Total coliform bacteria	10
Сулфиторедуктивни бактерии Sulfite-reducing bacteria	0
Ентеробактерии Enterobacteriaceae	0

Кај базените со пастрмка, според она што го покажуваат резултатите од микробиолошките анализи, има потреба од почесто чистење и поголемо внимание во врска со исправноста на храната, бидејќи во органите за варење се пронајдени колиформни бактерии и бактерии од видот Escherichia coli.

Табела 2. Микробиолошки испитувања на содржината на дигестивниот тракт извршени на ден 17. јули
 Table 2. Microbiological analysis of gut content carried out on the 17th of July

Видови микроорганизми Types of microorganisms	Број најдени микроорганизми Number of found microorganisms
Salmonella	0
Shigella	0
Колиформни бактерии од фекално потекло Coliform bacteria of fecal origin	8
Escherichia coli	10
Стафилококи од фекално потекло Staphilococci of fecal origin	6
Streptococcus pyogenes	0
Proteus	0
Pseudomonas aeruginosa	0
Цревни протозои Intestinal protozoa	2
Цревни хелминти Intestinal helminthes	0
Vibrioni	0
Алги кои предизвикуваат промени на мирисот на водата Algae that cause a change of water's smell	0
Аеробни мезофилни бактерии (во 100 ml вода) Aerobic mesophilic bacteria (in 100 ml water)	2.250
Вкупно колиформни бактерии Total coliform bacteria	11

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

Сульфиторедуктивни бактерии Sulfite-reducing bacteria	0
Ентеробактерии Enterobacteriaceae	0

Како во месец јуни така и во јули најдени се колиоформни бактерии и бактерии од видот *Escherichia coli*, односно не се преземени мерки за подобрување на состојбата. Уште еднаш му е укажано на производителот да превземе мерки за чистење на базените и користење на хигиенски исправна храна.

Табела 3. Микробиолошки испитувања на содржината на дигестивниот тракт извршени на ден 15. јануари (наредната година)

Table 3. Microbiological analysis of gut content carried out on the 15th of January (next year)

Видови микроорганизми Types of microorganisms	Број најдени микроорганизми Number of found microorganisms
<i>Salmonella</i>	0
<i>Shigella</i>	0
Колиформни бактерии од фекално потекло Coliform bacteria of fecal origin	0
<i>Escherichia coli</i>	0
Стафилококи од фекално потекло Staphylococci of fecal origin	0
<i>Streptococcus pyogenes</i>	0
<i>Proteus</i>	0
<i>Pseudomonas aeruginosa</i>	0
Цревни протозои Intestinal protozoa	0
Цревни хелминти Intestinal helminthes	0
Vibrioni	0
Алги кои предизвикуваат промени на мирисот на водата Algae that cause a change of water's smell	0
Аеробни мезофилни бактерии (во 100 ml вода) Aerobic mesophilic bacteria (in 100 ml water)	8.400
Вкупно колиформни бактерии Total coliform bacteria	2
Сульфиторедуктивни бактерии Sulfite-reducing bacteria	0
Ентеробактерии Enterobacteriaceae	0

Резултатите од микробиолошките анализи, извршени во јануари следната година покажуваат дека не се присутни бактерии од видот *Escherichia coli*, ниту фекални бактерии и други контаминатори во дигестивниот тракт на рибите, што значи се прифатил советот за употреба на хигиенски исправна храна и почесто чистење на базените.

4. ЗАКЛУЧОК

Врз основа на резултатите од истражувањата на содржината на дигестивниот тракт на рибите од рибникот „Луково“, може да се заклучи дека е потребно почесто чистење на базените со риби, бидејќи во содржината на дигестивниот тракт се пронајдени колиформни бактерии и бактерии од видот *Escherichia coli*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Denev, S., Staykov, Y., Moutafchieva, R., Beev, G., Microbial ecology of the gastrointestinal tract of fish and the potential application of probiotics and prebiotics in finfish aquaculture, *Int Aquat Res.*, 1: 1-29, 2009.
- [2] Floris, R., Manca, S., Fois, N., Microbial ecology of intestinal tract of gilthead sea bream (*Sparus aurata* Linnaeus, 1758) from two coastal lagoons of Sardinia (Italy), *TWB, Transit. Waters Bull.* 7, n. 2, 4-12, 2013.
- [3] Gorlenko, V.M., Dubinina, G. A., Kuznetsov, S. I., The ecology of aquatic micro organisms. Stuttgart, 252 pp., 1983.
- [4] Hanson, S., Austin, B., Austin, D.A., Bacterial fish pathogens. Diseases of farmed and wild fish. Springer-Praxis Publishing, Ltd., United Kingdom, 2008.
- [5] Lee, M. D., Marks, M. D., E. coli 0157:H7. Digestive Disease Myths Slideshow, 2009.
- [6] Наумовски, М., Беличовска, К., Аквакултура (скрипта), Факултет за земјоделаци науки и храна, Скопје., 2009.
- [7] Perez, L., The biochemical diversity of heterotrophic bacterial communities in high mountain lakes from Sierra Nevada Granada Spain. *Acta Hydrobiologica*: 137-148, 1987.
- [8] Rodina, A. G., Methods in aquatic microbiology. University Park Press, 461 pp, 1972.
- [9] Soliman, M. K., Khalil, R. H., Saad, T. T., El-Gamal M. H. L., Gebril, A. E., Isolation and Identification of *E. coli* from Cultured Freshwater Fish, *Journal of the Arabian Aquaculture Society*, vol. 5, No. 1, 19-43, 2010.
- [10] Стевановски, В., Христова, В., Технологија на преработка и конзервирање на риба. Универзитет Св. Климент Охридски, Битола, 360 pp., 2010.
- [11] Зибероски, Ј., Наумовски, М., Утицај кафезног узгоја риба на сапробитету микробиолошког стања воде. Савремена Пољопривреда, Вол. 1, Нови Сад., 1993.

SELECTION ON NONIONIC SURFACTANTS IN THE DECONTAMINATION SOLUTION

Nikolai Padarev PhD

Vasil Levski NMU – V. Tarnovo, Republic of Bulgaria nikolai_padarev@abv.bg

Abstract: Limited opportunities for adequate and timely protection of the population and the infrastructure required to increase the efficiency liquidation of consequences of chemical, radiological and biological agents. This report stems from the increased requirements to the characteristics of solutions for decontamination in terms of completeness of processing and environment protection. Surfactants are important component in decontamination solutions to improve the wetting power. It is appropriate to search for alternatives other than compositions containing surfactants. The surface activity of outdated solutions for special handling needs to be studied since they are directly related to the performance properties.

The absence of qualitative and quantitative characteristics of the performance properties of surfactants and detergent formulations for decontamination that could be used instead of basal detergent is a scientific problem addressed in this report. Surface activity is a qualitative criterion of veterinary and wetting ability of solutions for decontamination which is directly related to temperature variables.

The report includes research on surface activity of various formulations containing surfactants in order to achieve good wetting action of the solutions for special processing. Following the survey by graphical differentiation of the concentration depends on the surface tension. We use the supplied software product obtained values for surface activity of solutions for decontamination, which are the basis for qualitative and quantitative evaluation of the wetting power. When choosing a surfactant a variety of other factors must be considered. Studies conclude that specific surfactants need to be chosen for each specific site. According to the results of a comparative study of surfactants that can be used to solubilize PCE, some of them proved to be more efficient than others. Surfactants are typically used in conjunction with other surfactants and other products for CBRN decontamination. Surfactants can be used to aid in the removal of a wide range of contaminants.

ПОДБОР НА НЕЙОНОГЕННИ ПОВЪРХНОСТНО АКТИВНИ ВЕЩЕСТВА В РАЗТВОРИ ЗА ДЕКОНТАМИНАЦИЯ

Асистент д-р Николай Пъдарев

Национален военен университет “В. Левски” – В. Търново, Република България
nikolai_padarev@abv.bg

Резюме: Ограничените възможности за адекватна и своевременна защита на населението и инфраструктурата налагат да се повиши ефективността по ликвидирането на последствията от химически, радиационни и биологични събития. Актуалността на доклада произтича от повишените изисквания към характеристиките на разтворите за специална обработка по отношение на пълнотата на обработката и при опазването на околната среда. Повърхностно-активните вещества са важен компонент на дезактивиращите, дегазиращите и дезинфекциращите разтвори за повишаване на омокрящата им способност. Целесъобразно е търсенето на алтернативи за използването и на други композиции съдържащи повърхностно-активни вещества. Изследванията на повърхностната активност на разтворите за специална обработка са актуални поради факта, че са пряко свързани с експлоатационните им свойства.

Липсата на качествени и количествени характеристики за експлоатационните свойства на повърхностно-активни вещества и детергенти в състави за специална обработка, които биха могли да се използват вместо базов синтетичен продукт е научен проблем поставен за решаване чрез доклада. Повърхностната активност е качествен и количествен критерий за омокрящата способност на разтворите за специална обработка и е температурно зависима величина.

Доклада включва изследвания върху повърхностната активност на различни състави, съдържащи повърхностно-активни вещества с оглед постигане на добро омокрящо действие на разтворите за специална обработка. Вследствие от проведеното изследване чрез графично диференциране на концентрационната зависимост на повърхностното напрежение с помощта на приложен софтуерен продукт са получени числени стойности за повърхностната активност на разтвори за специална

обработка, които са основа за качествена и количествена оценка за омокрящата им способност. При избора на повърхностно активно вещество трябва да се отчитат различни фактори. От проучванията които са направени може да се заключи, че повърхностно активни вещества трябва да бъдат избрани за всеки конкретен обект, който ще се обработва. За да се намалят възможните селекции, при сравнение на повърхностно активни вещества, които могат да се използват, може да се подберат няколко, които са по-ефективни от други. Повърхностно активните вещества обикновено се използват в комбинация с други повърхностно активни вещества и вещества за деконтаминация. Повърхностно активни вещества могат да се използват за подпомагане при отстраняването на широк спектър от замърсители.

1. INTRODUCTION

Limited opportunities for adequate and timely protection of the population and the infrastructure required to increase the efficiency of liquidation of consequences of chemical, radiological and biological agents. Surfactants are important component in decontamination solutions to improve their wetting power. It is appropriate that other alternatives be found for the use of compositions containing surfactants.

2. MEASUREMENT METHODOLOGY AND RESEARCH OBJECT

The decontamination solutions, applicable to eliminate radioactive contamination, are mainly required to have enough wettability for the processed surfaces. Surface activity is quantitative and qualitative criterion of deactivation solution's wettability and it is also a temperature dependent value. It has been defined by Gibbs' absorption isotherm:

$$\alpha = -\frac{C}{RT} \left(\frac{\partial \sigma}{\partial C} \right)_A \quad (1)$$

where: α is surface adsorption concentration, mol/g; C – concentration of solution, mol/l; R – universal gas constant, J/mol.K, $R=8,31$ /mol.K; A – surface of processed area, m²; $g = \left(\frac{\partial \sigma}{\partial C} \right)_A$ – surface/ capillary/ activity.

The quantity $\left(\frac{\partial \sigma}{\partial C} \right)_A$ can have a different sign. For surfactants $\left(\frac{\partial \sigma}{\partial C} \right)_A$ it is minus, hence for surfactants $\alpha > 0$ the adsorption on the surface of the solution is positive.

To determine the surface activity of solutions for decontamination, we need to be familiar with the graphical and analytical type of the relation between surface tension and concentration, which is the first stage of the methodology. Analytically, the interdependence of surface tension and concentration can be formulated by regression equations using a software "Wolfram mathematic". [1, 2]

It is appropriate to use certain methods and trials for measuring surface tension in temperature dependence. Measurements of surface tension σ versus concentration C must be conducted a number of times until we reach the point at which the increase in C does not change σ at constant temperature. Measurements of surface tension is conducted in a dynamic method. The temperature of the solution samples is regulated indirectly by using heated water as coolant thermostat [1, 4].

The amounts of studied objects' surface activity are defined with graphic differentiation of $\sigma = f(C)$ correlation, applying computer platform [1, 4].

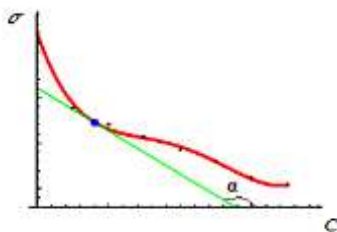

Fig. 1 Graphic chart defining surface activity of solutions.

Water solutions of surfactants are used for conducting deactivation. In the Bulgarian Army the composition DV-2 is in use, it contains alkylphenolpolyglycol ethers, sodium threepolyphosphate and sodium sulphate. The purpose of this study was to conduct comparative analysis between the wetting capability of water

solutions containing DV-2 and water solutions of non-ionic surfactants which may be used for decontamination in different temperature and concentration range.

Non-ionic surfactants have a lot of benefits and the preferred ones for decontamination [6, 7]. Their adsorption to a negatively charged interphase water / air reduces load surface and film thickness, i.e., conditions for electrostatic destabilization are created [8]. This requires their use with ionic surfactants, which allows more precise control of the surface load and film stability. The selection of surfactants is of practical use in mixtures as stabilizers of colloid-dispersed system. Environmentally speaking, surfactants must be biodegradable, non-toxic, and insensitive to temperature, pH and water hardness. Non-ionic surfactants have no electric charge, making them resistant to the use of hard water as a solvent. They are excellent removers of fats and could be used in the formulation for decontamination. Synergy between anionic surfactants and non-ionic surfactants is used in emulsifiers. The fact is that the hydrophilic properties improve with increasing temperature and worsen with non-ionic surfactants, conducive to a considerable extent the temperature range in which the emulsifier acts and remain constant. [9, 10].

3. RESULTS AND DISCUSSION

Objects of the research are water solutions DV-2 (alkylphenolpolyglycol ethers, sodium triethoxyphosphate and sodium sulphate), water solutions on Polyoxyethylene oleic acid ester ($CH_3(CH_2)_5-CH-CH_2-CH=CH(CH_2)_7COO$), Diethanolamide of coconut oil acids ($C_{(7+n)}H_{(15+2n)}NO_3$, $n = 5,7,9,11,13,15$), Ethoxylated (22EO) natural unsaturated alcohol C16-C18 ($C_{12}H_{25}(OCH_2)_nOH$).

The research has been conducted in a concentration range from three non-ionic surfactants in same concentration intervals (0 ÷ 0,35 %). Figure 2 is a chart of example correlation showing results of dependence $\sigma = f(c)$. Statistically processed data of correlations $\sigma = f(c)$ respectively for DV-2, Polyoxyethylene oleic acid ester, Diethanolamide of coconut oil acids, Ethoxylated (22EO) natural unsaturated alcohol C16-C18 at (2), (3) and (4) are given with regression equations in 20 °C temperature:

$$\sigma = 0,0728035 - 0,0240092C - 0,342106C^2 + 1,76384C^3 - 2,45455C^4 \quad (2)$$

$$\sigma = 0,0743255 - 0,202203C + 1,02675C^2 - 3,60133C^3 + 4,56606C^4 \quad (3)$$

$$\sigma = 0,0727516 - 0,249845C + 1,95208C^2 - 7,1351C^3 + 8,97424C^4 \quad (4)$$

where: σ - surface tension, N/m; C - concentration, %.

The coefficients of higher values at (3) and (4) are due to the sharp decrease in surface tension at low concentrations.

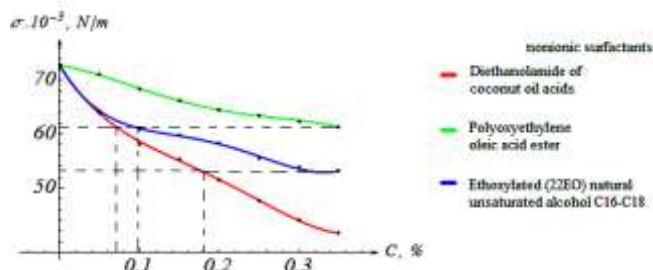

Fig. 2 Surface tension versus concentration of nonionic surfactants

The statistical treatment from the graphic interpretation shows that the surface tension of Diethanolamide of coconut oil acids has the lowest values in the concentration range of 0.1% to 0.35%. Polyoxyethylene oleic acid ester has no significant reduction of the surface tension in concentration range and more prolonged dissolution in water as compared to other surfactants in this experiment. Ethoxylated (22EO) natural unsaturated alcohol C16-C18 reduces the surface tension 2,5 times more than Polyoxyethylene oleic acid ester at 0,1 % ÷ 0,35 % concentration interval. Polyoxyethylene oleic acid ester reduces surface tension 0,8 times than Ethoxylated (22EO) natural unsaturated alcohol C16-C18.

Figure 3.3 shows the graphic example correlation showing results of dependence $\sigma = f(c)$ on DV-2 and Diethanolamide of coconut oil acids. It shows surface tension substances are similar in concentration range.

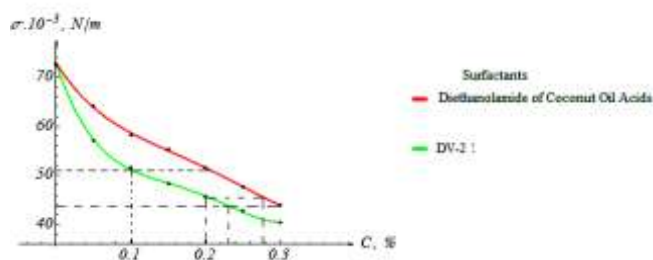

Fig. 3 Surface tension versus concentration of DV-2 and Diethanolamide of coconut oil acids.

If you use a DV-2 in concentration range 0,1 % and 0,2 % respectively, may be replaced with diethanolamine based fatty acids in concentration not less than 0.28%. Non-ionic surfactants are tested in a concentration range of 0 to 0.35%. The values obtained for surface activity are: Polyethylene ester of oleic acid (-8.3215), diethanolamine based fatty acids (-9.1274), ethoxylated unsaturated alcohols (-2.8606).

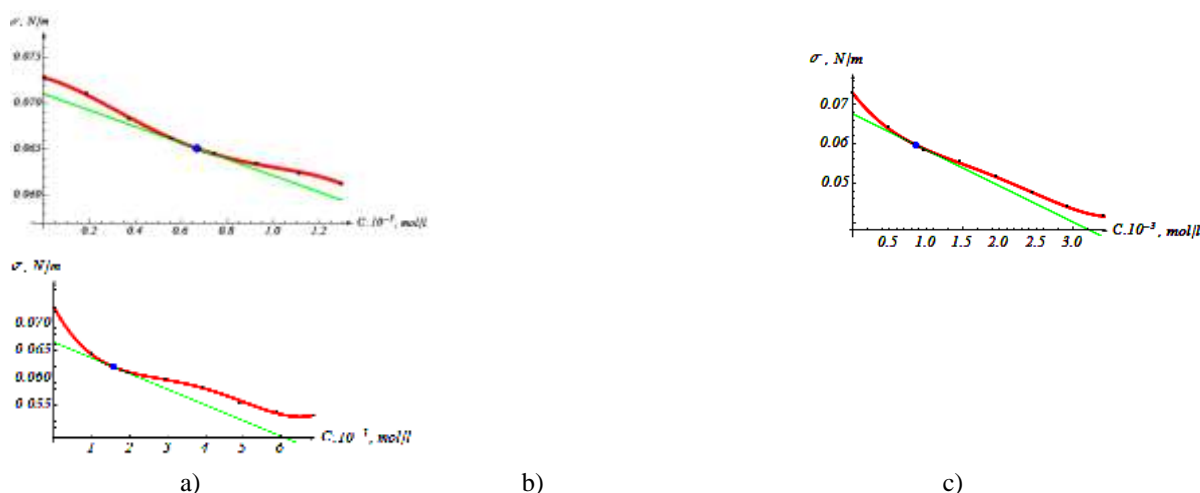

Fig. 4 Function $\sigma = f(c)$ applicable to graphically determine the surface activity a) Polyoxyethylene Oleic Acid Ester; b) Diethanolamide of Coconut Oil Acids; c) Ethoxylated (22EO) Natural Unsaturated Alcohol

CONCLUSION

By graphical differentiation of the concentration dependence of surface tension using the supplied software product obtained numerical values for surface activity of decontamination solutions, which are the basis for qualitative and quantitative evaluation of the wetting power.

1. It was found that for decontamination the most useful are aqueous solutions of detergents based on sodium salts of alkyl derivatives (10 ÷ 16 carbon atoms) benzenesulfonic acid with a concentration of 0,2% ÷ 0,35%. The above stated empiric correlations of surface tension and concentration can be applied after statistic processing of experimental results.
2. In solutions for special handling different substances may be used and compositions lowering surface tension after a preliminary quantitative and qualitative assessment of their wetting ability%.
3. The proposed empirical correlations of surface tension concentration after statistical processing of the experimental results are applicable to the conduct of special treatment

BIBLIOGRAPHY

- Peneva P. PhD., Padarev N., Surface Activity of Solutions for Eliminating Radioactive Contamination. International virtual journal for science, technics and innovations for the industry. Issue 4/2014. ISSN 1313-0226. 10-13. 2014.
- Wolfram, S. The mathematica book. Champaign, IL: Wolfram Media. 1999.
- Stubenrauch, C., J. Schlarmann, R. Strey, Phis. Chem. Phis., vol. 4. 2002.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

P. J. Peneva, N. I. Padarev, Surface Tension on Aqueous Solutions of Synthetic Detergents. 2012. ISSN 978-954-753-095-9. 148-151.

www.wolfram.com/mathematica/.01.06.÷20.10.2016.

Шершавина А. А., Физическая и коллоидная химия. Методы физико-химического анализа. 2005.

Adamson A. W., Physical Chemistry of Surfaces, IV ed. 1982.

Schick M. J., Nonionic Surfactants. Physical Chemistry. New York. 1986.

Jungermann E., Cationic Surfactants. New York. 1970.

Lucassen-Reynders E.H., Anionic Surfactants. Physical Chemistry of Surfactant Action. New York. 1981.

**IMPACT OF GENETICALLY MODIFIED FOOD (GMOs) ON THE TOURIST
ATTRACTIVENESS OF THE HOTELS - TERMS AND ACCESS TO THE GMO IN
HOTELS WITH 4 STARS IN OHRID**

Daniela Koteska Lozoska

Faculty for tourism and hospitality - Ohrid, Republic of Macedonia, daniela.k.l.ohrid@gmail.com

Abstract: The purpose of this paper is to set up an analysis of the actual conditions for development (maturation) of the idea of (non) use of genetically modified food in the hotel industry in the country. More specifically, it is about specifics of the process of managing hotels in the direction of direct insight knowledge of the frame with indicators of GMO food, negative and harmful impact thereof on human health, and the impact to the tourism industry and the attractiveness of the hotel. Despite the theoretical framework that will be implemented within the labor market, the same will be implemented and empirical research, in terms of analysis of four-star hotels in Ohrid, Republic of Macedonia who is seen as particularly important and tourist destination worldwide. Through the application of appropriate methodological framework will be drawn conclusions that are particularly important for principled explanation of the essence of causation that are related to the current conditions of management of hospitality and knowledge of the impact of GMO food, with special regard to the situation in Ohrid, Macedonia. Furthermore, due to the apparent situation in this area, the presence of a number of seminars, conferences and discussions with experts have positive significance to encourage awareness of the personnel involved in the operation of the respective hotel. Also, it is necessary to influence raising awareness among staff as well as among the guests at the hotel, about harmful effects of GM food on their health. Moreover, if the hotel within itself implements a menu which does not involve GMO foods, it should be used as a positive asset to the hotel and to promote the campaign to attract domestic and foreign tourists, stating that the hotel additionally besides offering nice and hospitable environment, also take care of their health.

The analysis of the hotel business in order to inspect the implementation of GMO food, is an issue that has an impact on the lifestyles of visitors (tourists). Consequently, the idea of development of modern management models through the strategic application of innovations in the field of nutrition, will allow laying a solid foundation of competitive business in the area of hospitality and tourism. The same applies especially to the Republic of Macedonia, a country that is located on a great geographic area with a climate and environmental conditions for tourism development. Additional efforts in the field of GMO food will reflect positively on the tourism campaign of the country, overall. Therefore, and based on research conducted framework, this paper will promote the idea of encouraging campaigns for greater awareness of hotel and restaurant businesses about GMO food in order to improve the existing conditions in the sector.

Through the application of qualitative and quantitative methodological framework, i.e. content analysis of theoretical aspects, review the prepared statements of the scope of this issue and comparative analysis capabilities against modern challenges, and the conducted empirical research, efforts will be made to get solid basis for the establishment of appropriate access to analyzing the impact and effects of the application of GMOs in the food in the hotel's business.

Keywords: genetically modified food, hotels, tourism, strategic approach

**ВЛИЈАНИЕТО НА ГЕНЕТСКИ МОДИФИЦИРАНА ХРАНА (ГМО) ВРЗ
ТУРИСТИЧКАТА АТРАКТИВНОСТ ВО ХОТЕЛИЕРСТВОТО – УСЛОВИТЕ И
ПРИСТАПОТ КОН ГМО ВО ХОТЕЛИТЕ СО 4 ЗВЕЗДИ ВО ГРАДОТ ОХРИД**

Даниела Котеска Лозаноска

Факултет за туризам и угостителство - Охрид, Република Македонија,
daniela.k.l.ohrid@gmail.com

Резиме: Целта на овој труд е да се постави анализа на реалните услови за развој (созревање) на идејата за (не)употреба на генетски модифицирана храна во хотелиерството во Република Македонија. Поконкретно, станува збор за специфичности на процесот на менаџирање на хотелите во насока на директен увид на познавањето на кадарот со индикаторите на ГМО храната, негативното и штетно влијание на истата по здравјето на луѓето, како и влијанието кон туризмот и атрактивноста на хотелот. Покрај теоретската рамка која што ќе биде приложена во рамките на трудот, во истиот ќе биде

имплементирано и емпириско истражување, од аспект на анализа на хотелите со четири ѕвезди во градот Охрид, Република Македонија кој важи за особено важна и истаканата туристичка дестинација ширум светот. Преку примена на соодветна методолошка рамка ќе бидат извлечени заклучоци кои што се особено значајни за принципелно објаснување на суштината на причинско-последичните односи кои што се поврзани со моменталните услови на менаџирање на хотелиерството и познавањето на влијанијата на ГМО храната, со посебен осврт на состојбата во градот Охрид, Република Македонија. Понатаму, како резултат на видливата состојба во овој домен, присуството на голем број на семинари, конференции како и разговори со стручни лица има позитивно значење за поттикнување на информираноста на кадарот кој е инволвиран во работата на соодветниот хотел. Исто така, потребно е да се влијае на подигнување на нивото на свесност, како помеѓу кадарот така и помеѓу гостите во хотелот, во врска со штетните дејствија на ГМО храната по нивното здравје. Притоа, доколку хотелот во своите рамки имплементира мени кое што не опфаќа ГМО храна, истото треба да се искористи како позитивна придобивка на хотелот и да се промовира во кампања за привлекување на домашни и странски туристи, со назнака дека хотелот, дополнително покрај со понудата на убав и гостопримлив амбиент се грижи и за нивното здравје.

Анализата на хотелскиот бизнис во насока на увид во примената на ГМО храна, претставува проблематика која што има влијание врз начинот на живот на посетителите (туристите). Следствено, идејата за развој на современи модели на управување преку стратешка примена на новитетите во доменот на исхрана, ќе овозможи поставување на солидна основа на конкурентен бизнис во подрачјето на хотелиерството и туризмот. Истото, особено се однесува на Република Македонија, земја која што се наоѓа на одлично географско подрачје, со соодветна клима и еколошки услови за развој на туризмот. Дополнителен ангажман во доменот на ГМО храната ќе се одрази позитивно врз туристичката кампања на земјата, целокупно. Токму затоа, а на основа на спроведена истражувачка рамка, овој труд ќе промовира идеја за поттикнување на кампањи за поголема свесност на хотелските и ресторански бизниси во врска со ГМО храната, со цел подобрување на постоечките услови во овој сектор.

Преку примена на квалитативна и квантитативна методолошка рамка, односно анализа на содржина на теоретски аспекти, осврт на изготвените извештаи од доменот на оваа проблематика и компаративна анализа на можностите наспроти современите предизвици, како и анализа на спроведено емпириско истражување, ќе се вложи напор да се добие солидна основа за воспоставување на соодветен пристап на анализа на влијанието и ефектите од примената на ГМО храната во хотелиерскиот бизнис.

Клучни зборови: генетскимодифицирана храна, хотелиерство, туризам, стратешки пристап

INTRODUCTION

The role which food plays in the tourism industry cannot be ignored. However, the literature has also led to believe that food risks are perceived to be higher abroad than at home and this could act as an impediment for the tourism industry. Though research on food as a tourism product has been growing in the literature, little has been said about genetically modified (GM) food intake by tourists.

Food tourism is quite simply the exploration of food as the purpose of travel. Food already ranks with climate, accommodation, and environment as being important to tourists. Food tourists are often attracted to the locally grown produce of a destination, which they see as deeply connecting them to its origins. Each destination becomes unique because of its offerings, which are appealing to the tourists who want to become part of the local community. Tourists today seek travel experiences based on local culture and identity, which revolve highly around food. A newer form of tourism, it is spreading widely across the globe as the food industry continues to explode through more restaurants, as well as a growing industry of chefs and other careers.

In this context, it is especially important to pay attention to the role of food in the hotel business, which can be used as an additional attraction for tourists. All this especially applies to the selection of food, or is there a possibility for preference for natural food from a healthy and clean environment, or the hotel is focused on the use of GMO food

This research developed a model to predict the impact of genetically modified food in the hotel industry, based on planned behavior among tourists and the caterers. The research aims to point the familiarity of the catering and hotel staff with genetically modified foods, its meaning and application, as well as professional staff familiarity with this area. This is particularly important to emphasize the positive and negative benefits in terms of tourism, in terms of the use of GMO food.

THE ROLE OF GENETICALLY MODIFIED FOOD IN THE AREA OF TOURISM

Food tourism is evolving, and is predicted to continue changing in the future. There are multiple possibilities for how it will end up, depending on the popularity of people living sustainable lifestyles versus those contributing to a faster depletion of natural resources. If the scale tips towards the part of humankind that is environmentally aware, then the future of tourism will lean toward one future. If the depletion of natural resources happens faster than anticipated, however, a complete collapse is more likely.

Besides the man, science will be a determinant of the future of food tourism. There is the possibility that food tourism will continue to seek out food grown naturally from the Earth at every destination. But the parallel future may be an elevated version of today's obsession with master chefs' artificially created cuisines. Scientists have been creating synthetic food for mankind in preparation as a solution for possible future food shortages. Unlike genetically modified organisms (GMO) that splice in traits from other species to create the food we see on the shelves of markets today, synthetic biology involves the creation of new organisms in a lab with their own full DNA. The technology used to do this is closely guarded to prevent an adverse reaction from the public. But in order for the planet, and food tourism, to flourish in the future, all possible outcomes must be explored and prepared. If synthetic food is the future, food tourism may focus more on the technology used to create these foods and the unique outcomes it might explore. Some may scour the planet still in search of natural food, as it becomes a rare and much desired delicacy. In fact, the pursuit of organic, natural food for tourism purposes may become reserved for the wealthy class and unattainable to the rest of the world. But just because synthetic food is undesirable to the world today, the burden of the predicting the future of how to feed the world in the face of depleted resources has been taken up responsibly by scientists through extensive, and reliable, scenario planning.²⁹⁹

The use of GMOs is one of the most controversial topics in discussions concerning the future of farming. For some people, generic engineering seems to represent a sort of "silver bullet" for most of the problems related to agriculture, such as the climate crisis and food security. At the same time, others see GMOs as a menace, a technology that does not maintain its promises, and that even represents a threat to humans and the natural environment.³⁰⁰

The most important question for the restaurant and hotel business is - if there genetically engineered (GMO) ingredients in the food that is eating? Moreover, it's hard to know for sure, because there are no requirements for clear GMO labels on food packages. That's why, there is need for a federal law to require real, clear GMO labels. It is the same with the tourists in the country. They need to know their rights of the food they consumed.

Tourists all deserve the right to know what's in their food, and that includes GMOs. Over 90% of Americans support the labeling of food with GMO ingredients, but currently there's no clear way to know if your food contains GMOs. But, the situation is not the same in Europe.

The most important thing that there should be known about GM foods is that they are unproven and unlabeled experiments. Mostly, people are the subject of these experiments. The technology holds incredible potential, but should be used with extreme caution and only with the absolute awareness and willingness of participants.

The question of genetically modified organisms is potentially the most important debate we face as a species. Furthermore, no one has the right to make this decision for someone else, so the hotel staff needs to respect their guest's right to make this decision for them.

Genetically modified foods have the potential to solve many of the world's hunger and malnutrition problems, and to help protect and preserve the environment by increasing yield and reducing reliance upon chemical pesticides and herbicides. Yet there are many challenges ahead for governments, especially in the areas of safety testing, regulation, international policy and food labelling. Many people feel that genetic engineering is the inevitable wave of the future and that we cannot afford to ignore a technology that has such enormous potential benefits. However, we must proceed with caution to avoid causing unintended harm to human health and the environment as a result of our enthusiasm for this powerful technology. That is, especially in the process of hotel managing and teaching staff about the GMO food positive and negative aspects.

²⁹⁹ Whitman, D. B. (2000). Genetically Modified Foods: Harmful or Helpful? CSA Discovery Guides, pg. 19

³⁰⁰ Giovannetti, M., Sbrana, C., & Turrini, A. (2005). The impact of genetically modified food on the tourism in the community. *Rivista di societa*, 98(3), 393-417.

EUROPEAN REGULATIONS FOR IMPORT AND CONSUMPTION OF GENETICALLY MODIFIED FOOD

The European Union chose to allow its member states to ban genetic modification in their respective societies. However, it is clear that the anti-GMO movement is gaining steam in some European countries, which aims to become the first EU nations to cut out the cultivation of genetically modified crops. Some of the governments of this countries start to create a host of new regulation law, for instance a brand new labeling system that will be used to identify products such as meat, fish, eggs, milk, and honey certified as GMO-free and livestock fed GMO-free food. Furthermore, the state officials of these countries thinks that this is the only way to ensure that families have access to safe and sustainably produced food and to preserve natural diversity and the competitiveness.³⁰¹

Such a radical reaction to the EU legislation generates a number of questions: Do GMOs actually pose a threat? And if so, should the EU provide more specific directives? Moreover, who will gain from the activities of the anti-GMO movement? A possible explanation for the current situation in the EU lies in its history – more specifically, in the history of European attitudes, policies and risk regulations developed after the Second World War in terms of GMO growth and import.

European regulatory policies have during the last 15 years of the 20th century become politicized and characterized by a suspicion of science, with a growing mistrust of government and industry. By contrast, the current US regulation of GMOs resembles the European regulatory style of the past with regulators working cooperatively with industry and supportive of technological innovation.

While growing GM food in Europe has been enriched with a set of new policies, importing them is an entirely different case. In fact, the EU was unable to fully agree on GMOs for import as food and feed since 2003. Using the template of the newly introduced law for using GMOs, the European Commission has recently proposed to change the policies regulating the way GMOs are approved for import. If a company wants to import GM foods, it needs to apply to the European Food Safety Authority (EFSA), which is responsible for assessing products for import. After a positive ruling, member states must approve the GMO in question by qualified majority. Some of the governments of the countries believe that this Commission proposal is a bad idea because it would be impossible to implement for Member States because of internal markets, it would be impossible to control. Member States anyway will face huge pressure from the US and other GMO exporting countries not to use this possibility to ban imports of GMOs. It's interesting to note that the proposal was also criticized by those who favor, in terms that really run against the principles of the internal market to have a patchwork of national bans on safe products. So it's just another license to ban very bad precedent also for science based regulation.³⁰²

According the above, where is Europe headed in terms of GMO growth and import? In the near future we will surely witness a host of in policies employed to assess the risk of introducing GMOs to European ecosystems and markets as Europe will have to negotiate its position in trading with the US, at the same time embracing public attitudes towards GMOs, which is still verging on negative.

EMPIRICAL RESEARCH OF THE ROLE OF GENETICALLY MODIFIED FOOD ON THE TOURIST ATTRACTIVENESS OF THE HOTELS - TERMS AND ACCESS TO THE GMO IN HOTELS WITH 4 STARS IN THE CITY OF OHRID

Republic of Macedonia, especially the city of Ohrid, is a particularly interesting area for analysis of the impact of genetically modified foods on the tourist attractiveness of a hotel. Some facts which are typical for this city and at the same time make it better of the rest of the region, is the received protection from UNESCO, in terms of its natural beauty and wealth. All this has affected the tourist attraction of the place and thus the economic benefit which in turn receives the city budget. Based on the above, knowing the specifics of tourism, in terms of quality food which is offered in a variety of hotels can be invaluable to further increase the number

³⁰¹ McCabe, H., & Butler, D. (2004). European Union tightens GMO regulations. Genetically modified organisms. London: GMS Consulting, pg. 34-39

³⁰² Dano, E. (2007): Potential socio-economic, cultural and ethical impacts of GMOs: prospects for socio-economic impact assessment in Europe. Third World Network. Berlin, pg. 116-119

of visitors - tourists. In fact, all this is particularly so if the hotel is concerned with the production of food with natural origin or fully organic food than the application of GMO foods.

The purpose of the conducted empirical research in this paper is to show that genetically modified foods need to be well known to the hotel staff, especially the restaurant staff in order to avoid using the same. If there is insufficient knowledge of this terminology by the employee staff, in this case it is necessary to organize additional training for promoting awareness of genetically modified foods and for its avoidance in use. All this is important because this hotel can be further promoted as environmentally friendly, which will contribute to attracting tourists who appreciate natural beauty and values, as well as a boon to eat healthy food.

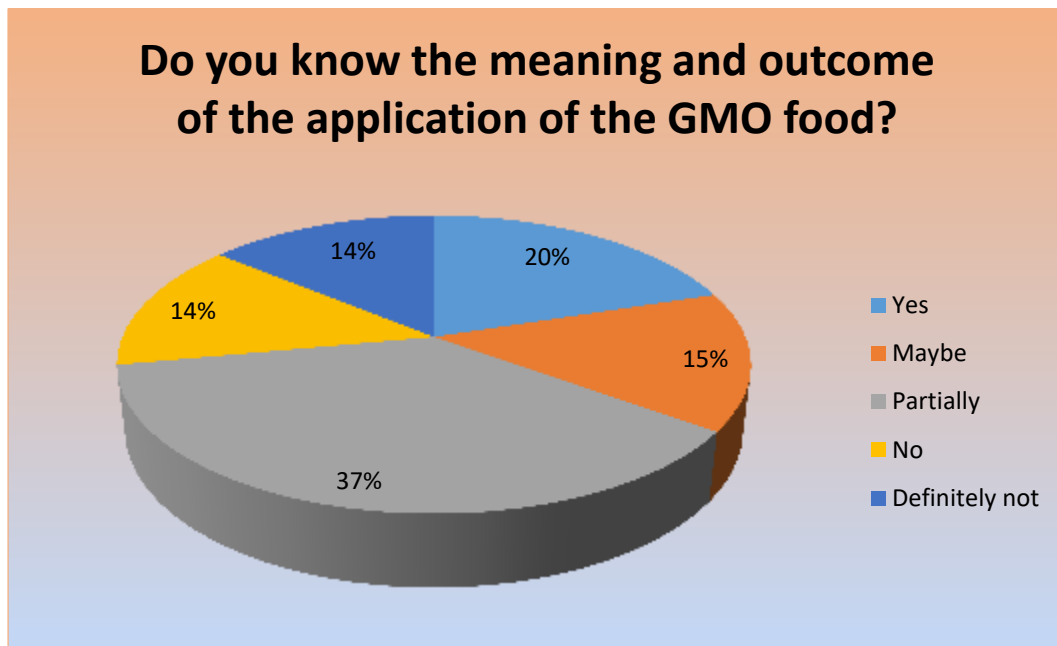
The survey covered a target group of six hotels with four stars, with 100 respondents. It is about the elite hotels on Ohrid Riviera (Hotel Bellevue, Hotel Millennium, Hotel Royal View, Hotel Sileks, Hotel Tino and Hotel Flamingo). The data is summarized based on the answers of the survey and are selected in order to demonstrate the special main hypothesis. In order not to burden the labor market, in answers to questions not included testing of variables and the demographic data, but the distribution is considered in relation to the total number of respondents.

Specific hypothesis which will be tested in this paper is: "If the staff of the hotel is thoroughly familiar with the specifics of GMO food, then expect to make a smart choice in serving the tourist, according to his preferences." The hypothesis is tested through answers the questions:

- Question number 15 Questionnaire 1: Do you know the meaning and outcome of the application of the GMO food?
- Questionnaire number 18 Questionnaire 1: Whether the GMO findings you will make a change in your menu to avoid these "GMO" products as raw material or takeout?

Based on the above issues, was obtained following statistical processing of answers:

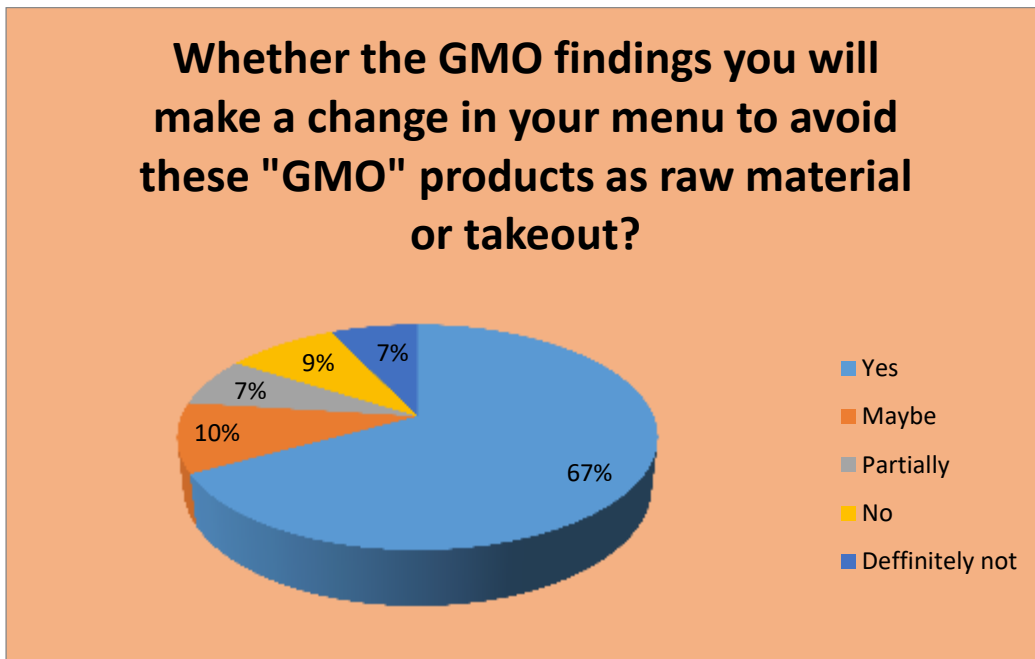
Figure 1: Do you know the meaning and outcome of the application of the GMO food?

Source: Author's own research

According to the available information, there is a high level of ignorance of the true meaning of GMO (category "yes" and "maybe" with a total rate of 35%), the highest percentage has the partial knowledge of the specifics of the GMO (category "partially: 37%) and negative response represented with 28% (categories "no" and "definitely not"). Consequently, there is need for further education of the staff of the hotels in order to create awareness about the negative aspects of the GMO food, which can be used as a positive benefit in the preparation and supply of food for tourists.

Figure 2: Whether the GMO findings you will make a change in your menu to avoid these "GMO" products as raw material or takeout?

Source: Author's own research

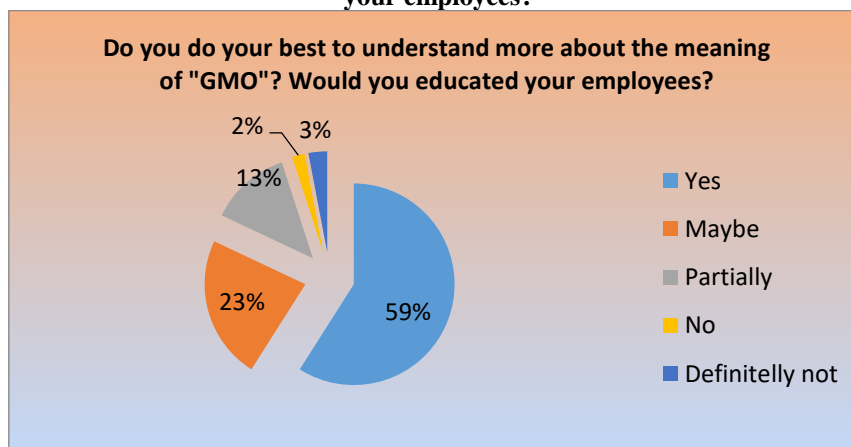
According to the available information, there is a high percentage of support of respondents in terms of changing the menu, not to be held GMO foods, with 77% (categories "yes" and "maybe"), with "partial" answer 7% of the respondents and a negative response have followed by 16% (categories "no" and "definitely not"). Based on the above, the hotel staff is ready to improve the real situation and offer healthy food without GMO product range, which will attract more tourists.

The general hypothesis of the paper states: "The more attentive to training of staff of the hotel to the merits of GM food by the experts, the more they can expect construction of a common strategy to promote the hotel in order to increase tourist attractiveness. The hypothesis is tested through answers the questions:

- Do you do your best to understand more about the meaning of "GMO"? Would you educated your employees?

Based on the above issues, was obtained following statistical processing of answers:

Figure 3: Do you do your best to understand more about the meaning of "GMO"? Would you educated your employees?

Source: Author's own research

According to the presented data in Figure 3 it is recognized that among business hotels there is a positive mood managers to further educate employees about GMO food. The support is set at 82% of the total number of respondents. Consequently, hotels in Ohrid are fully prepared for creating a further opportunity to encourage the tourist attractiveness of the hotels that will serve healthy food without the presence of GMO ingredients in it.

CONCLUSION

GMO food occupies a large part of the menu, such as at home and within the catering facilities (hotels and restaurants). It is important to point out that the legislation is highlighted in each country in terms of support or non-support of the presence of GMO products in society. The survey which was conducted in this paper refers to Macedonia, respectively the city of Ohrid. Consequently, the paper is presented in the European framework regulation, a path that Macedonia must tread. It also gives a clear description of the role and importance of GMO challenge tourist waters.

The end result of the research indicates that among the hotels with four stars in the city of Ohrid also a major tourist destination in the country, there is a positive mood for further education about GMO food, in terms of taking advantage of the benefits of discharge of GMO food from the use and concentration of healthy, organic food as a positive asset for attracting more tourists. Consequently, it is necessary to continuously monitor the country's legislation in this domain and to educate staff in order to keep abreast of all news, as the world of GMO and in the world of healthy food.

REFERENCES

- [1] Dano, E. (2007): Potential socio-economic, cultural and ethical impacts of GMOs: prospects for socio-economic impact assessment in Europe. Third World Network. Berlin, pg. 116-119
- [2] Giovannetti, M., Sbrana, C., & Turrini, A. (2005). The impact of genetically modified food on the tourism in the community. *Rivista di societa*, 98(3), 393-417.
- [3] McCabe, H., & Butler, D. (1999). European Union tightens GMO regulations. *Genetically modified organisms*. London: GMS Consulting
- [4] Whitman, D. B. (2000). *Genetically Modified Foods: Harmful or Helpful? CSA Discovery Guides*

HYDROPOWER PLANT AS FUTURE OF RENEWABLE SOURCE OF ENERGY

Ivana Stošić, M.Sc.

Faculty of Civil Construction Management of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Jasmina Perišić, M.Sc.

Faculty of Entrepreneurial Business of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Marina Milovanović, Ph.D.

Faculty of Entrepreneurial Business of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Gorica Ljubenov, Ph.D.

Faculty of Civil Construction Management of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Maja Vrbanac, M.Sc.

Faculty of Entrepreneurial Business of the UNION "Nikola Tesla" University, Belgrade, Serbia,

Miodrag Šmelcerović Ph.D.

High Medical School of Professional Studies "Hipokrat" Bujanovac, Republic of Serbia

Abstract: Ocean waves are an immense, unused source of energy. Since global attention is nowadays constantly being drawn to the fact that the level of CO₂ is rising, creating the so called "greenhouse effect", and influencing further climate changes, the focus on generating electricity from renewable sources forces itself as an important area of future research. The possibility to exploit the energy potential created by sea waves indisputably exists. Various researches conducted in the field of unused energy sources prove the necessity of seriously considering this potential of sea waves. The illustration of this point is noted in a recently performed estimation that up to 15 per cent of current UK electricity demand could be met by wave energy, and when this is combined with tidal stream generation, even up to 20 per cent of the UK demand for electrical power could be met. This paper introduces the readers to the topic of water power, as a natural source of renewable energy, investigating the possibility of using power of waves as one of the technically and ecologically appropriate solutions of exploiting this renewable natural source. It is a fact widely acknowledged that climate change and global warming are the number-one challenge of the contemporary world; practically every available research predicts that with the current rate of development the world is heading for at least 2, and even more likely 3-4, degrees warmer climate by the end of this century. As energy production and use account for two-thirds of global greenhouse-gas emissions, the energy industry is in a key role to cut emissions – while powering economic growth, boosting energy security and increasing energy access. In view of this, hydropower can make a major contribution to climate change mitigation. Not only is hydropower practically CO₂-free, thus eliminating its possible contribution to the greenhouse effect, but it is also both more efficient and flexible compared with existing fossil alternatives for base load and balancing power. Even though the world is aware of the potential of hydropower, and despite the fact that many wave energy devices are nowadays being investigated, most of these are currently at the research and development stage, with only a small range of devices having been tested at large scale, deployed in the oceans. Thus, one of the goals of this paper would be to present the technology used to turn the power of waves unto electric power, as well as the various types of turbines and devices which represent the latest technological achievements in this area. The goal of this paper is also to present the existing devices, their manner of functioning, and their efficiency and safety from the environmental aspect. It is also important to note that hydropower's own overall environmental impact is limited, thus making hydropower more benevolent to the environment than other energy sources that have been exploited so far.

Keywords: Sea waves, Turbines, Renewable energy sources, OCW Technology, High and low tide.

1. INTRODUCTION

For millions of years the Earth has managed to create all that it needs for the life on it to further develop. The process of evolution brought to the surface of the Earth creatures which, rather than merely surviving, strive for further development, seek beauty of life and aim at improving technology to support these tendencies. However, the development of technology has also led to the destruction of nature, and people, after many years, finally show understanding of the problem they have created and willingness to work on the solution of this problem. Global warming, one of the major problems nowadays, is actually detected in an increase in the average temperature of air and ocean water, this problem becoming particularly evident from the mid-20th century

onwards. From the beginning of the 20th century by the end of it, the temperature of the Earth's surface increased for $0.74 \pm 0,18$ C°. This increase in temperature is caused by an increased level of gases, "the greenhouse effect", these resulting from various human activities, such as burning of fossil fuel and destroying of forests.

For the past hundred years, the amount of carbon dioxide in the atmosphere increased for 25%. As this gas lets through the short-length waves of the Sun, and absorbs the long-waves radiation of the Earth, this leads to an increase in the temperature of the lower layers of the atmosphere, thus producing the so-called "greenhouse effect". Lately, carbon dioxide is not the sole cause of this effect, but is rather accompanied by various other gases which are emitted into the atmosphere [3] (the examples of such gases being chlorofluorocarbons of Freon, methane, nitrous oxide, ozone). As already noted, "the greenhouse effect" leads to a significant increase in the average temperature on the Earth. This further leads to an increased evaporation and an increased amount of rainfall and a probable change in the schedule of rainfall, all of these having a farther impact on agriculture. In addition, due to spreading of ocean and melting of ice, the level of the world's seas could rapidly increase (maybe even up to 100cm).

The effect created by these gases, both in the present and in the future, would differ from region to region. What is certain is that, even if the emission of the negative gases stops, the temperatures would still be increasing even after the year of 2100.

We are forced to ponder on the issues of ecology and our legacy for the future generation. The whole world is debating on climate changes and prospective measures to be taken in this regard. Some of the options available could be reducing emission of gases into the atmosphere, adopting measures to prevent further damages caused by warming, etc. But most importantly, all these actions are to be accompanied by geo-engineering, which would both take advantages of nature and treat nature in an ecologically appropriate manner at the same time. This is the reason that the renewable energy sources are being used more and more. These renewable energy sources are solar energy, the energy of wind, water, high and low tide, the energy of waves, geo-thermal energy, oxygen energy, as well as biomass.

2. THE POWER OF WAVES AS ENERGY SOURCES

The energy collected from water, i. e. its immense power, represents a source of pure and renewable energy. 71% of the earth surface consists of water. The World Energy Council (WEC) estimates that the electrical energy obtained from all the oceans would be twice the amount of the total amount of the currently produced electricity in the world.

The increased energy demand, as well as striving to reduce the emission of harmful gases into the atmosphere, encourages introducing new ways to obtain energy. The world's scientific circles direct towards renewable energy resources. The amount of energy obtained from oceans, through using the energy of waves, as well as the energy of high and low tide, is more than sufficient and can be obtained in a manner which is ecologically acceptable and economically viable [8].

2.1. Pelamis - Weave Power

Pelamis Wave Energy is a manufacturer of a unique system for generating electrical energy for renewable sources, ocean waves. Pelamis Wave Energy Converter is a result of long year's development of engineering of PWP. This was the world's first commercial machine for generating electrical energy into the network from offshore wave energy, and the first one to be used commercially. Pelamis Wave Energy Converter (Fig. 1a) is half-submerged structure consisting of joints and cylindrical parts mutually connected. Wave causes movement of these joints, and the resistance to this movement is created by hydraulic frames through which liquid floats under high pressure. This movement pushes the liquid not hydraulic engines which use this mechanic energy to work generators producing electrical power.

The energy collected is via a cable connecting the convertor with the shore is transmitted to the network. Several devices can be connected together and to the shore over a single cable which is laid at the sea bottom (Fig. 1b). The machines currently produced are 180m long, 4m in diameter and with 4 Power Conversion Modules per single machine. Each machine is marked at 750kW. The energy produced by Pelamis depends on choice of location. Depending on height of waves, the machines would produce per average 25-40% of the maximum capacity. For generating electrical power the waves of at least 1m in height are required, and for achieving the nominal strength the waves of 5-6m in height. Each machine can provide sufficient energy to satisfy the demand per electrical energy of approximately 500 households [4].

Figure 1. Pelamis machines

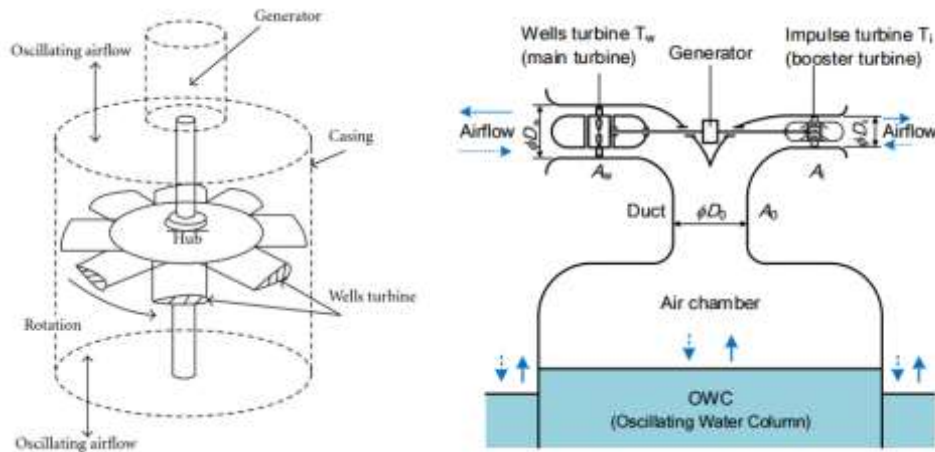
2.2. Oyster - Wave Power

Oyster Wave Energy Converter is a hydro-electric device developed by the energy company Aquamarine Power. The device for “capturing” the energy of waves is situated at the vicinity of the shore and it turns this energy into electrical one. The system consists of a mechanical “wing” tied by joint and connected to sea bottom up to approximately 10m of depth. Each wave moves buoyant flap, which sets in motion the piston under high pressure of water over pipelines on the shore, a turbine generates electricity. In November 2009, the first complete converter started producing energy when launched at European Nautica Energy Centre (EMEC) [2], [9].

2.3. Technological characteristics of OWC

The technology of using wave power to move turbines for obtaining electrical energy is quite “young” compared to wind generators or the turbines set to “collect” the power of water currents. The whole process is based on the Oscillating Water Column – OWC. The turbine moved by the air, pushed by water that enters through the opening at the lower part of the station submerged into water, is always rotated in the same direction, no matter the direction of air movement [1]. This manner of operating is possible since the blades of turbine are not fixed and can adjust in position to the air movement. In this manner, the maximum exploitation of each wave, i.e. each oscillation is achieved. The technology of Oscillating Water Column is connected with Wells Turbine and a highly functional system is obtained [1], [6].

The Wells turbine is a low-pressure air turbine that rotates continuously in one direction independent of the direction of the air flow (Fig. 2a). Unlike the conventional turbines, it is of symmetrical aero-dynamic airfoil, which implies that the angle at which air hits the blade is much higher. Its efficiency is lower than that of a turbine with constant air stream direction and asymmetric airfoil. One reason for the lower efficiency is that symmetric airfoils have a higher drag coefficient than asymmetric ones, even under optimal conditions. Also, in the Wells turbine, the symmetric airfoil runs partly under high angle of attack (i.e., low blade speed / air speed ratio), which occurs during the air velocity maxima of the oscillating flow. The efficiency of the Wells turbine in oscillating flow reaches values between 0.4 and 0.7 (Fig. 2b). By using this bidirectional turbine the necessity to correct the air flow with delicate and expensive air vent systems is avoided. This simple and yet high-quality device was developed by professor Alan Arthur Wells of Queen's University Belfast in the late 1970s [6].

a) graphic representation

b) schematic representation

Figure 2. Wells turbine

OWC system with the Wells turbines can be applied in different locations and different operating systems:

- By the shore
- As breakwater (installation is performed at the already existing breakwaters or the new ones are constructed with the Wells turbine)
- In the vicinity of the shore
- At the open sea

According to research on renewable energy, in ocean waves there is sufficient energy to allow the production of 3 billion watts of electric energy [5].

3. THE ENERGY OF SEA WAVES

Waves are created by effects of wind, and wind by effect of the Sun. The basic characteristics of waves are height and length. Time interval between the two amplitudes is proportionate to the second square root of the wave length. The wave energy is proportionate to the square of the wave height and inversely proportionate to the time interval between two amplitudes. The energy abruptly decrease with the depth, so at the depth of 20m it is approximately 20% of the energy, and at the depth of 50m approximately 25 of the energy. The strength of wave can be up to 10kW/m². For example, for the area of North Atlantic, at the open sea between Scotland and Ireland 50% of the time the energy of waves is 3.9kW/m² of higher. The strength of waves can be calculated per meter longitudinal at the sea surface [8].

Thus defined strength of waves changes with the speed of wind and depends on season and weather conditions. At the referred part of Atlantic 50% of the time during summer the strength is 10kW/m or higher, and in winter 95kW/m or higher. The length of the shore on all the five continents (without the Poles) is approximately 100 million meters, so if the calculation is made with an average strength of 10kW/m, the average annual strength of 1TW is obtained, i. e. the average energy of approximately 9000TWh, which is around 60% of nowadays produced electrical energy.

In deep water, where the depth of water is higher than half of the wavelength of the wave, the energy is calculated by using the following formula:

$$P = \frac{\rho g^2}{64\pi} H^2 T \approx \left(0,5 \frac{\text{kW}}{\text{m}^3 \text{s}}\right) H^2 T$$

where:

- P* – the wave energy flux per unit of wave-crest length [W/m],
- ρ* – the water density $\rho=1025 \text{ kg/m}^3$,
- g* – the acceleration by gravity $g=9,81 \text{ m/s}^2$,
- π* –mathematical constant $\pi=3.1415926\dots$,

H – height of waves [m],
 T – time period of waves [s].

For example, in deep water, the waves with the length of 3m and period of 8s would have the energy:

$$P \approx 0,5 \frac{kW}{m^3s} (3 \cdot m)^2 (8 \cdot s) \approx 36 \frac{kW}{m}$$

While during strong storms, the waves of the height of 15m and with the period of approximately 15s, would have the strength of approximately 1,7 MW/m. The picture 4.3.1 represents a map of the Earth with the average energy of waves.

It is certain that, due to more easy transmission of the energy to users on the shore, it would be more simple to exploit the energy at the proximity of the shore, even though the energy of waves at the open sea is much higher [2]. Usage of the energy of waves would be limited by factors of geography and economy, primarily caused by issues to transmit energy thus produced [7].

4. THE ENERGY OF HIGH AND LOW TIDE

Tide moves an immense amount of water twice per day, and if used, could give a lot of energy – taking the example of the Great Britain, that would be the approximate usage of energy of the country. Even though the electricity power supply is reliable and plentiful process, turning the energy into usable electricity is not an easy. Only about 20 locations in the world have been identified as possible tide-power plants (Fig. 3).

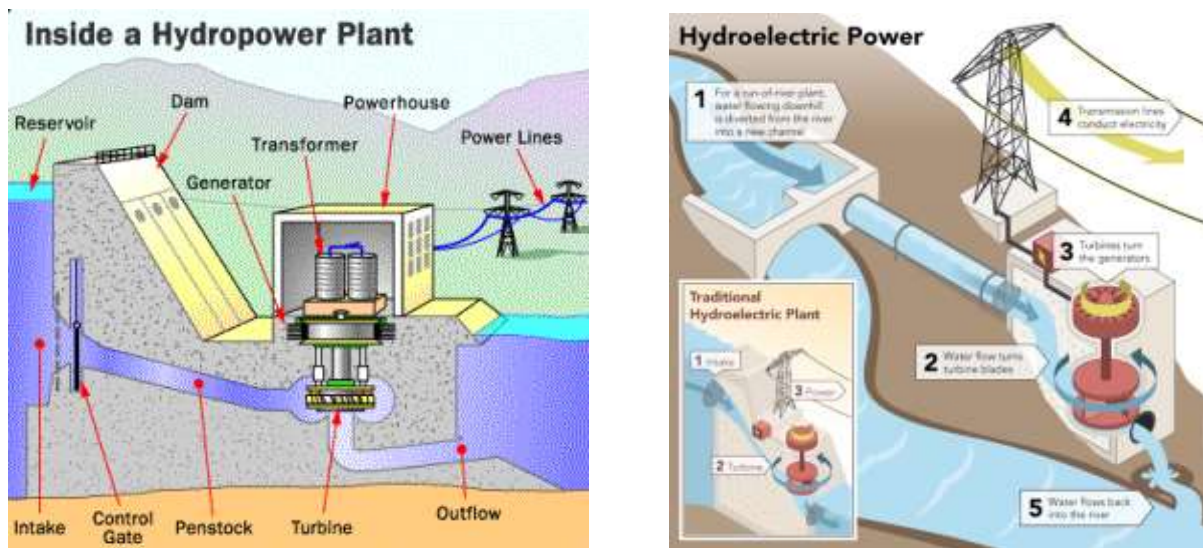

Figure 3. Collecting the energy of high and low tide, graphic representation

5. CONCLUSION

The capacity of deep water waves, ranging from 1 to 10 TW, is indisputably immense, but being such, this capacity could not practically be used all at once. It is estimated that it would be best not to use more than 2 TW of these resources. The locations with the highest potential for using the waves' energy is the West coast of Europe, the North coast of the Great Britain and the coasts of North and South America, as well as the coasts Australia and New Zealand. Taking into account that waves are highly predictable, the occurrence of waves caused by winds can be predicted five days in advance, while the currents, resulting from the high and low tide influenced by the Moon, can be known 100 years in advance.

The power of waves is an inexhaustible, as well as a pollution-free, way to obtain renewable energy. Currently, the full capacity of this natural power is still not entirely used, but the modern world started heading in the right

direction, as far as this kind of renewable energy is concerned. Taking into consideration that the immense potential of waves and the energy thus produced has still not been put into full service, there are indisputably plenty of opportunities for progress in this field.

REFERENCES

- [1] Cameron L, Doherty R, Henry A, Doherty K, Van't Hoff J, Kaye D, Naylor D, Bourdier S, Whittaker T, Design of the next generation of the Oyster wave energy converter, In3rd international conference on ocean energy, Vol. 6, pp. 1-12, 2010.
- [2] Miodrag Šmelcerović, Marijana Šmelcerović, KNOWLEDGE IN HEALTH, International Scientific Conference, Knowledge – who and what, 21- 24. 05. 2015. Bansko, Bulgaria, Plenar Lektura. Editor: Robert Dimitrovski
- [3] Soares CG, Garbatov Y, Sutulo S, Santos TA, editors, Maritime Engineering and Technology, CRC Press, 2012.
- [4] Heras-Saizarbitoria I, Zamanillo I, Laskurain I., Social acceptance of ocean wave energy: A case study of an OWC shoreline plant, Renewable and Sustainable Energy Reviews, Vol. 27, pp. 515-24, 2013.
- [5] Mubin D., Razvoj i implementacija za dobivanje energije plime i oseke, završni rad – diplomski inegralni studij, Veleučilište Velika Gorica, 2010.
- [6] Charlier, R.H., Justus, J.R., 1993, Ocean energies: environmental, economic and technological aspects of alternative power sources, Vol. 56, Elsevier, 1993.
- [7] Thakker A, Frawley P, Khaleeq HB, Bajee ES, Comparison of 0.6 m impulse and Wells turbines for wave energy conversion under similar conditions, InThe Eleventh International Offshore and Polar Engineering Conference, International Society of Offshore and Polar Engineers, 2001.
- [8] Wave Farms: Pelamis Wave Energy Converter, Wave Farm, Ceto Wave Power, General Books LLC, pp.24, 2010.
- [9] Whittaker TJ, Beattie W, Folley M, Boake C, Wright A, Osterried M, Heath T., The LIMPET wave power project—the first years of operation, Renewable Energy, 2004.

THE FUNCTION OF THE ECOLOGICAL EDUCATION IN THE PROTECTION AND IMPROVEMENT OF THE ENVIRONMENT

Lulzime Lutfiu Kadriu, Ph.D

Faculty of Philosophy-Pedagogy, "State University of Tetova"- Tetova, Republic of Macedonia

lulzimekadriu@live.com

Abstract: In many cases man thoughtlessly exploits the nature and to a certain extent misuses the technique and knowledge thus, by his actions, he disorders the conditions of his own existence. However it is a significant fact that man has realized the danger that threatens him in the last decades and this has led to an intensive development of the human ecology whose tendencies can be observed in the broader attempts for upbringing and education about the protection and improvement of the environment.

Considering pedagogy, it is very important that the human ecology, more than any other science, has developed the awareness for concert and the need for regulations of the attitude towards the nature. It is a pedagogical duty to spread that awareness according to the system of ecological education not only in schools but also in all spheres of the public life. The research of the problem issues for protection and improvement of the environment and the concern for practical implementation in preschool upbringing, primary and secondary education, probably can lead to the point where environment and education will find a place in the pedagogy. In that context a special attention can be paid to the question about the pedagogy as an educational science and to what extent it affirmed itself in setting up the goals, tasks and contents about protection, where we can find the essence of the problem for protecting and improving the environment etc. Taking into consideration the fact that the ecological crisis is the incitement for pedagogical discussion and desired initiatives in the pedagogical theory and practice, it is necessary for the education about the protection and improvement of the environment to become basis of the educational system which could shape the awareness that the environment is a whole and in mutual dependency and that it is a source of usage for the humans. This education can induce positive changes and advancement of life in the entire environment. Ecological education should be basis for the contemporary development of every country and people of all aged should be engaged, especially this refers to young generations. Thus it is very important to raise and educate the children from earliest age so that they can develop their ecological awareness more than older generations. The role of the ecological education is the students to get acquainted with the actions and the influence of the man on the environment by forms, activities and different dimensions of action. For this purpose students, in an adequate way, should understand the modern tendencies and opportunities of science, technique, technology, natural and social sciences as well as arts, for preservation and improvement of environment. Ecological education as a component the general educational action covers appropriation of the modern knowledge about ecological details, processes and phenomena which are connected with the environment, as well as forming habits, skills and positive attitudes connected with these processes and phenomena. This means that the function of the ecological education as a significant component of the education in terms of protection and improvement of the environment was, is and it is going to be of a great relevance and interest in the future.

Keywords: ecological education, protection and improvement, environment, function etc.

ФУНКЦИЈАТА НА ЕКОЛОШКОТО ВОСПИТАНИЕ ВО ЗАШТИТА И УНАПРЕДУВАЊЕ НА ЖИВОТНАТА ОКОЛИНА

Лулзиме Лутфиу Кадриу

Филозофски Факултет – Педагогија “ Државен Универзитет во Тетово “ – Тетово ,

Република Македонија lulzimekadriu@live.com

Резиме: Човекот често непромислено ја експлоатира природата и во извесна мера злоупотребуваќи ја техниката и знаењато па со свои постапки ги нарушува условите за сопствена егзистенција. Но сепак е значајно тоа што човекот ја свати опасноста што му се заканува во последните децении и затоа и дошло до интензивен развој на хуманата екологија чии тенденции се гледаат во пошироките обиди за воспитание и образование за заштита и унапредување на животната околина.

За педагогијата е особено важно што хуманата екологија повеќе од сите други науки ја развила свеста за заедништво и потреба за регулација на односот кон природата. Педагошка должност е таа

свест да се проширува по системот на еколошка едукација и тоа не само во училиштата туку во сите пори на општествениот живот. Со проучувањето на проблематиката за заштита и унапредување на животната средина и грижата за практично спроведување во предшколско воспитување, основно и средно образование, веројатно би се постигнало човековата околина и воспитувањето во неа да најдат место во педагогијата.

Во тој контекст посебен интерес заслужува прашањето колку педагогијата како наука за воспитувањето се афирмирала во поставување на цели, задачи и содржини за заштитата. Во што е суштината на проблемот за заштита и унапредување на животната околина и сл.

Имајќи го во предвид фактот дека еколошката криза е и поттик за педагошка дискусија и сакани иницијативи во педагошката теорија и пракса. Неопходно за воспитание за заштита и унапредување на околината да постане основа на едукативниот систем кој би можел да ја обликува свеста дека околината е целокупна и во меѓусебна зависност и дека таа за човекот е извор од корист. Таа воспитание би поттикнало позитивни промени и унапредување на животот во целата околина.

Еколошкото воспитание треба да биде основ на современиот развој на секоја земја и треба да бидат опфатени луѓе од сите возрасти, особено се мисли на младите генерации. Затоа е најважно да се огледуваат и образуваат за заштита на животната средина од најрана возраст да им се развие еколошката свест повеќе од старите генерации.

Еколошкото воспитание има за задача да ги запознае учениците со дејностите и влијанието на човекот врз животната средина низ форми, активности и различните димензи на делување. За оваа цел учениците на адекватен начин треба да ги сватат современите тенденции и можностите на науката, техниката, технологијата, природните, општествените науки како и уметностите за зачувување и унапредување на животната средина.

Еколошкото воспитание како составен дел на сеопфатната воспитно образовна дејност опфаќа усвојување на современите знаења за еколошките поединости, процеси и феномени кои се поврзани со животната средина како и формирање на навики, вештини и позитивни ставови поврзани со овие процеси и феномени. Значи, функцијата на еколошкото воспитание како значајна компонента на воспитанието во поглед на заштитата и унапредувањето на животната околина била, е и ќе биде и во иднина од големо значење и интерес .

Клучни зборови : еколошко воспитание, заштита и унапредување, животна околина, функција и др

1. ВОВЕД

Човекот како еден од живите суштества на планетата земја, не живее изолирано, туку е дел од тие кругови , и егзистира равноправно со сите членови кои се во неговото соседство . Средината во која тој живее заедно со сите животни и растенија, се вика животна средина. Кога односите во средината не се менуваат велиме дека е воспоставена еколошка рамнотежа . Се поставува прашање, зошто ние толку многу се интересираме за еколошките рамнотежи и за средината во која живееме ? Зошто сакаме да живееме во чиста средина . Свесни сме дека тоа секако има некаква врска со нашето здравје и нашиот опстанок, како човечки суштества.³⁰³

Потоа, во својот сегашен развој екологијата придобива и хуманитарни размери . Таа е поврзана и со педагогијата, доколку разумниот однос спрема природата треба да се воспитува. Во тој поглед како задачи на *еколошката педагогија* се учениците да стекнат етички вредности и ставови во однос на животната средина како и одговорност за својот живот и животот на другите.³⁰⁴

Денес се поголем е бројот на луѓето кои дошле до сознание дека судбината на целиот свет е во рацете на човекот и дека е долг и подарок за иднината да се заштити природата, а воедно да се почитуваат и природните законитости бидејќи се уште има надеж да се направи нешто и да се најде рамнотежа меѓу штетното и полезното вpletување во природата .

Тоа значи да се води сметка за нашето однесување, да мислиме еколошки свесно т.е. човекот треба да развива и еколошка свест со запознавање на природата .

³⁰³ Н.Томе, Екологија со Дефентологија, Универзитет “св.Климент Охридски” Битола:Киро Дандаров, (2001).

³⁰⁴ С.Миле, Еколошко воспитание–екологијата како наука, Воспитен Крстопат, Ноември, Год. I-30, бр.8, Скопје, с.31,(1996).

2. АКТУЕЛНИ БАРАЊА НА ЕКОЛОШКОТО ВОСПИТАНИЕ СО ОБЗИР НА ЗАШТИТА И УНАПРЕДУВАЊЕ НА ЖИВОТНАТА ОКОЛИНА

Еколошкото воспитание е релативно нова тема во педагогијата. Тоа е сврзано со степенот на цивилизираност на свеста. Без да се разгледува посебно, неговите проблеми секогаш го привлекуваат вниманието на воспитувачите. Со зголемено и подобро еколошко воспитание се настојува да се зголеми грижата и одговорноста на сите, на возрасните и на децата. Секој треба да биде запознат со патиштата и начинот за стабилизација на хармонијата помеѓу општеството и природата.³⁰⁵

Воспитната работа подразбира чести средби и разговори за природната вредност но и чести вреднувања на позитивни и негативни постапки во нив. Колку учениците почесто со тоа се среќаваат со тоа побргу ќе ги обликуваат еколошките ставови, кои зборуваат дека заштитата околу нас уште не е доследно поставена во воспитно образовниот систем ниту како принцип ниту како наставен предмет.

Денес особено важни еколошки проблеми се вода, храна и енергија, проблеми со бука, природни непогоди и сл. Бидејќи односот кон околината треба да е похуман тогаш во еколошкото образование во секое одделение од основното училиште треба да се настојува да се изградуваат општествено позитивни погледи и уверувања, ставови и односи кон еколошките прашања.

Основните еколошки запознавања и навики создадени во предшколско време се предуслов за понатамошна воспитна работа за основно училиште. Меѓутоа до поактивна положба на ученикот во воспитување не може да се дојде преку педагошка "наредба" за тоа се потребни одредени услови а нив ги пружа новиот план за основно воспитување кој посебно значење придава на индивидуализација на воспитно образовната работа.

Во продолжение ќе наведеме само некои од барањата кои би можело а и би требало да се реализираат преку еколошкото воспитание и образование во воспитно образовните институции, и истите ги сметме за значајни во заштитата и унапредувањето на животната околина. Тие барања се следниве:

- Поврзување на образовната и воспитната функција во содржините за екологија и заштита на животната средината.

- Детските градинки и школите не би требало да бидат единствени места во кои се остваруваат целите и задачите за екологија.

- Воспитно образовната работа да биде организирана и во посебни центри, задруги и културни центри, спортски и технички активности во просториите на месната заедница и сл.

- Воннаставната работа која би се изведувала да биде добра прилика учениците подобро да ги запознаат еколошко негативните услови за живот и работа како и мерките за спречување од негативниот однос кон околината.

- Без обзир кој ги организира активностите, училиштето да ги прифати тие облици на работа, да ја следи нивната реализација но и да ги вреднува практичните резултати. Така полесно непосредната околина ќе се направи хумана.

- Воспитувањето и образованието за заштита да се вклучи поинтензивно во работната програма во градинките и младинските организации - училиштето, во кои институции учениците сами создаваат услови за успешно воспитно делување.

- Училиштето да биде установа а воедно и еден од факторите од кој се очекува да делува позитивно за формирање еколошка свест кај учениците.

- Современото воспитување претпоставува дека сите општествени фактори делуваат позитивно и дека целото општество треба да биде силна воспитна заедница.³⁰⁶ Без разлика на тоа колкумина се залагаат за заштита на околината решението треба да се бара во хуманите општествени односи кои можат да ги отстранат причините за еколошката криза. Со други зборови нема прогрес на човештвото додека сите не го согледуваат во тоталитет. Светските друштвени определувања за намалување и отстранување на еколошките проблеми денес претежно се и сватени, но неопходно е и нивната практична примена.³⁰⁷

³⁰⁵ Л.Димитров ; С.Чернов; Г.Бишков; Ж.Атанасов ;,Теорија на воспитанието, Аскони Издат, Софија ,(1994).

³⁰⁶ Uzelac Vinka, Osnove ekoloskog odgoja, Skolske Novine , Zagreb,(1990).

³⁰⁷ Т. Muscacung, Ekoloska gibanja u svjetu i Jugoslaviji, u: Drustvo i ekoloska kriza, Sociolosko drustvo Hrvatske, Zagreb , , c.117-121, (1988).

Меѓутоа и покрај законодавно - правните прописи останува фактот дека уште не е дојдено до масовни примени во заштитата е унапредувањето на животната околина. Значи кон таа проблематика сеуште се пристапува кампањски и несистематски.³⁰⁸

2.1. ЦЕЛТА НА ЕКОЛОШКОТО ВОСПИТАНИЕ ВО УЧИЛИШТЕТО

Нужно е еколошкото воспитание и знаење да се интегрира не само во природните туку и во хуманистичките наставните предмети, а при тоа да не ги оптеретуваат ни учениците ни студентите туку тие предмети да станаат по занимливи за нив.

Кога би се вовела еколошката етика во образовните содржини тогаш нејзината цел би била:

1. Разбирање на меѓузависност на живите суштества и еколошките системи.
2. Разбирања на вниманието спрема природата
3. Обсир спрема потребите на идните генерации
4. Заштита на природата
5. Разбирање на односите помеѓу зачувување на екологијата и развојот

Поради ова секој наставник би морал самиот на себе да си го постави прашањето “Дали она што го подучува е во склад со еколошката етика”. Постојат и верувања дека еколошките проблеми можат да се решат со технолошката моќ, но нуклеарните и другите индустриски катастрофи покажуваат дека ни високите технологии не се секогаш безпрекорни па затоа се почести се апелите за човековото воспитување. Значи, дека и сите наставници а и сите нивни ученици се задолжително и еколози.³⁰⁹

3. НАСОКИ НА ЕКОЛОШКОТО ВОСПИТАНИЕ

Една чиста заштитена средина не е луксуз туку фундаменталната потреба за човекот. Односот на човекот кон природата се изразува во три основни насоки: утилитарно-практичен, научно-образовен и естетски.

3.1 Утилитарно - практичниот однос кон природата и поврзаноста со него е примарен и најобеман, затоа што е пројавен кај сите луѓе. Ваквиот однос се појавува уште од времето кога човештвото било во почетните историски степени на својот развој, кога непосредно и ги користело природните богатства. Овој однос е првенствено консумативен. Основниот стремеж бил да се придобијат средства за живот. Утилитарно-практичниот однос е нормален, ако со него не се предизвикаат намерни злоупотреби или такви од невнимание.

3.2. Научно-образовниот однос се појавил покасно. Благодарение на придобиените познавања станува возможно човекот да се инволвира во стимулирањето на животните функции. Благодарение на интелектуалната култура која постојано се обогатува а со тоа и способноста за творење на човекот, законите на природата се повеќе ги откриваат своите тајни. Ова ни овозможува разумно да се вклучиме во облагородувањето на природната средина.

3.3. Естетскиот однос се појавува уште во зората на историското човечко битие. Човекот бил восхитен од разнообразноста на боите и формите од ритамот и убавината на природните стихии, од прекрасната величественост на целокупната вселена. Естетскиот однос кон природата се развива заедно со нејзиното непосредно спознавање и рационално откривање. Човекот природата ја откривал исто така како извор на убавина и објект на уметничко пресоздавање. Ова се случувало заедно со проширувањето на неговата културна свест.

Еколошкото воспитание придобива се поголемо значење затоа што е ориентирано кон младите поколения да ја чуваат и негуваат неприкосновеноста и хигиената во нашиот општ дом, а тоа е природната и социјалната средина каде што живееме.³¹⁰ Атмосферата се повеќе е загадена со отровни

³⁰⁸ V. LAY, Praksa zastite zivotne sredine u Jugoslovenskom drustvu i protivrjecnosti interesa subjekta koji su u igri, u: Drustvo i ekoloska kriza, Sociolosko drustvo, Hrvatske, Zagreb, (1988).

³⁰⁹ Ратковиќ Милан, Образовање и промене, Београд, (1997).

³¹⁰ Л.Димитров; С.Чернов; Г.Бишков; Ж.Атанасов; Теорија на воспитанието, Аскони Издат, Софија, (1994).

гасови и испарувања, индустриските претпријатија и транспортните средства неконтролирано го загадуваат воздухот, особено во големите градски центри. Луѓето треба да превземат поактивна позиција. Кај младите да се воспитува чувството на одговорност кон животната средина.

4. ЗАКЛУЧОК

Еколошкото воспитание е од големо значање за опстанокот на човештвото, затоа со овој проблем денеска се занимаваат многу меѓународни организации, владини и невладини организации и др. Тоа се прави со цел да не се наруши и понатаму рамнотежата на релација човек-природа. Заради тоа, денеска во светот се организираат разни конференции, конгреси, симпозиуми, семинари, колоквиуми и други активности кои се обврзувачки за земјите во светот. Во сите овие документи се бара еколошка воспитание за сите луѓе.

Меѓународните норми и програми ќе можат да се реализираат успешно ако се преточуваат во националните програми, односно училишните програми на секоја земја, се разбира, според условите и потребите и ако при нивната реализација се вклучуваат сите: деца, учениците, студентите, нивните наставници и останатите. Постојењето на потребата за еколошкото воспитување во многу земји не може да се издвои посебно од процесот на предшколско и основношколство воспитување.

Поимот еколошко воспитување се констатира според некои концепции и постепено добива целост во вклучување на новиот однос кон населението и просторот во кој се живее и работи. Оние кои влијаеле и кои можаат уште да влијаат на реализацијата на еколошкото воспитување се воспитувачи и наставници. Од нив најмногу зависи каква положба и значање ќе добие еколошкото воспитување во детските градинки, основни и средни училишта.

Човекот не смее да ја уништува животната природа туку активно да ја штити и не само од разни штетници, туку и од самиот себеси. Секогашната еколошка криза во светот може да се решава само со темелна промена во начинот на мислењето на луѓето. Мотото на сите еколошки организации гласи: “Мисли глобално, делувај локално”. За неговото значење секој треба да размисли поединечно. Еколошкото воспитание е задача на денешниот ден но неговите резултати се проектирани за утрешните дни и години.

ЛИТЕРАТУРА

- Uzelac Vinka, Osnove ekoloskog odgoja, Skolske Novine, Zagreb, 1990.
- Н.Томе, Екологија со Дефентологија, Универзитет “св.Климент Охридски” Битола:Киро Дандаров, 2001.
- С.Миле, Еколошко воспитание–екологијата како наука, Воспитен Крстопат, Ноември, Год. I-30, бр.8, Скопје, 1996.
- Т. Muscacung, Ekoloska gibanja u svjetu i Jugoslaviji, u:Drustvo i ekoloska kriza, Sociolosko drustvo Hrvatske, Zagreb, 1988.
- V. LAY, Praksa zastite zivotne sredine u Jugoslovenskom drustvu i protivrjecnosti interesa subjekta koji su u igri, u: Drustvo i ekoloska kriza, Spociolosko drustvo, Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Л.Димитров; С.Чернов; Г.Бишков; Ж.Атанасов, Теорија на воспитанието, Аскони Издат, Софија, 1994.
- R. Supek, Ova jedina zemja, Zagreb, 1978.
- Ратковиќ Милан, Образовање и промене, Београд, 1997.
- Н.Gudjons, Pedagogija, Educa-Zagreb, 1993.
- Z. Amzi, Teoria e edukatës, Tetovë, 2006.
- <https://sq.wikipedia.org/wiki/Ekologjia>

**THE ROLE OF TRANSBOUNDARY PROTECTED AREAS IN PROTECTION AND
MANAGEMENT OF SHARED ECOSYSTEMS (OHRID -PRESPA CASE)**

Ardiana Mici

Fan S. Noli University – Korca, Albania ardianamici@yahoo.com

Abstract: Protected areas are known as a very important tool for the protection and the conservation of nature and until now they are spread out all over the world. The first role of them is to emphasize the protection of biodiversity, especially for those habitats, types and ecosystems of a very special importance and for those that are in danger. During the years they changed some times the approach which is reflected also in the new definitions and categories. Many of ecosystems of the world are divided from political borders and in these conditions they appear to be managed by different laws, rules and management structures. For that reason between countries which share such ecosystems, have been created and designated transboundary protected areas.

Border areas have a relatively short history in an official level even though their embryonic origins can nearly a century. They have started spontaneously in a local level as a need for cooperation with the neighbor across the border, and then they have included political institutions at different levels to consolidate the agreement between states. Worldwide, a large number of mainly aquatic ecosystems, such as rivers and lakes, are divided politically between two or more states. People living there have always been more isolated by development of their countries, especially in those regions with historic problems of cooperation and political misunderstanding.

Between Albania, Macedonia and Greece there are the Ohrid Lake and the Great and the Small Prespa separated by political boundaries. Due to the uniqueness of the lakes, the diversity of the landscape and wildlife on both sides of the border, previously have been established protected areas at a national level based on different categories. Cooperation between countries for joint management of the lakes started after 1995 and it is being formalized and consolidated in progress. Transboundary protected areas, created in the Ohrid, and Prespa region, are located along the so called former Iron Curtain which divided Europe for about fifty years during the Cold War and represents a case of very low cooperation in the past.

Through this kind of cooperation, divided ecosystems creates linkages between those countries basically in managements of the protected areas and managers that work directly in the field, but also between people living along the borders and their cultures. In the most effective cases these designations are supposed to bring economic benefits as well as social effects in communities that live in the peripheries of the countries involved. In today's conditions of globalization transboundary areas are consistent with the requirement for the removal of barriers between people and their cultures and they also contribute to open the way for nature which was and used without borders. To create, design and make functional such transboundaries protected areas is not an easy task. The goal of the this paper is to evaluate the cooperation between Balkan countries that share Ohrid and Prespa lakes through transboundary protected areas and other designations, especially in the context of joint conservation of the ecosystems and protection of the nature and culture in the area.

Keywords: *transboundary protected areas, management, ecosystems, nature, cooperation*

1. TRANSBOUNDARY PROTECTED AREAS IN THE WORLD AND THEIR EFFECTS

Cross-border areas have become the subject of discussion and study in the global context mainly during the XX century. Frequent changes of political borders between the countries after the wars, conflicts or the creation of independent states have created a situation of passing territories from one side to another side. In this way political border has divided arbitrarily the communication spaces, traditional markets and ecosystems. As borders between countries are mostly located politically regardless of ecological criteria, many ecosystems are governed unequally by laws and institutions. Each partner is a sovereign state with different legal systems and distinct cultural traditions.³¹¹ In this way, they have become the subject of different traditions, practices and management. This situation has raised the demand for a new approach to the management of their joint design based on ecosystem through cross-border protected areas.

Official cooperation between countries to establish cross-border areas does not have a long history although spontaneous strands can be traced nearly a century. One of the most interesting initiatives in Europe is Green

³¹¹ Lausche B.,(2011), Guidelines for Protected Areas Legislation. IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 81; IUCN, Gland, Switzerland, Pg. 292

Belt realized specifically after the political changes of 1990 by supporting the creation of transboundary protected areas along the former Iron Curtain.³¹² African countries that announced later independence faced great obstacles towards peace and sought ways to make people work together. After 1990, transboundary parks emerged in many countries as South Africa, Mozambique, Zimbabwe and Botswana.³¹³ In the regions of Asia and Latin America the creation of transboundary areas began later, but it has special importance because it included spaces with a more natural character, and a large area with biological diversity. The experience of many countries in the world has shown that transboundary co-operation can bring good benefits even in case of the presence of hostilities and conflicts.³¹⁴ In terms of today's global border areas are consistent with the requirement for removal of barriers between people and cultures and at the same time paving the way to contribute for the common nature.

The increase in number and their spread is an indication of success and benefits achieved in many of them. Most researchers accept that the creation of these areas improves cooperation mainly in terms of their management for protection and conservation, encourages friendship and brings local, national and economic benefits. So, Hamilton in 1996 has defined benefits that can bring their design. According to him there are a considerable number of reasons for which they are created and can generate benefits by listing 21 of these.³¹⁵ There were cases in which border areas did not function well and the benefits have been limited or unbalanced. If a country allows environmental degradation but the country next to it works hard to protect it, dispute and political problems may arise between them.³¹⁶ Hamilton in 1996 besides the benefits, he also identified factors that hinder cooperation between transboundary protected areas such as: different legislation; cultural and religious differences; differences in resources and commitment between countries; differences in economic levels and practices to balance the use and protection of resources etc.³¹⁷ In practices of enough protected areas it has been observed that some of the factors that are considered significant obstacles are not so significant, whereas the others have had more weight. Different circumstances can determine the cooperation between two or more countries.

2. EVOLUTION OF THE CONCEPT OF TRANSBOUNDARY PROTECTED AREAS

Protected areas are known as a very important tool for the protection and the conservation of nature and until now they are spread out all over the world. As a result of the evolution in time and the new approaches, the concepts and definitions have changed occasionally. The definition of Protected Area in 2008 focuses the importance of their long-term conservation and ecosystem services. Many water ecosystems are consistently divided between countries and almost all of the world's major lakes are transboundary. Transboundary protected areas are based on the same principle of protection of nature among neighboring countries. According to the definition accepted by IUCN, in the Guideline 2001, *is an area of land or sea that straddles one or more boundaries between states, subnational unites such as provinces and regions, autonomous areas and/or areas beyond the limits of national sovereignty or jurisdiction whose constituent part are especially dedicated the protection and maintenance of biological diversity and of natural and associated cultural recourses and*

³¹² Sandwith T., Shine C., Hamilton L., Shephard D., (2001), Transboundary Protected Areas for Peace and Co-Operation. IUCN., Gland, Switzerland, Cambridge, UK, Pg 12

³¹³ Pool C., (2006), "Transboundary Protected Areas as a Solution to Border Issues" *Nebraska Anthropologist*. Paper 23, Pg.44, available at: <http://digitalcommons.unl.edu/nebanthro/23>

³¹⁴ Sandwith T., Shine C., Hamilton L., Shephard D., (2001), Transboundary Protected Areas for Peace and Co-Operation. IUCN., Gland, Switzerland, Cambridge, UK, Pg. 12

³¹⁵ Lawrence S. H., (2001), International transboundary cooperation: Some best practice guidelines. At; Harmon, David. Crossing Boundaries in Park Management. Proceedings of the 11th Conference on Research and Resource Management in Parks and on Public Lands. Hancock, Michigan: The George Wright Society, Pg.206

³¹⁶ Pool C., (2006), "Transboundary Protected Areas as a Solution to Border Issues", *Nebraska Anthropologist*, Pg.43

³¹⁷ Sandwith T., Shine C., Hamilton L. and Sheppard D., (2001), Transboundary Protected Areas for Peace and Co-operation. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, Pg.14

*managed cooperatively through legal and other effective means.*³¹⁸ In 2015, in the new Guide prepared by IUCN for CBC another definition is given: *TPA is a clearly defined as geographical space that include protected areas that are ecologically connected across international boundaries and involve some forms of cooperation.*³¹⁹ In this new position it is gone beyond the limitations of transboundary conservation practices not only between protected areas, but also in adjacent areas with natural and cultural values. Here "space" means three dimensions, air, water, underwater if there is any etc. In this new approach, protection should be clearly defined for these intermediate spaces. Despite IUCN categories, the transborder areas receive international recognition even from global intergovernmental agreements, the convention and specific programs such as MAB UNESCO, World Heritage Convention, Ramsar Convention, etc. Several international organizations actively encourage governments to create such complex cross-border cooperation in order to strengthen friendship and reduce tensions.

3. TRANSBOUNDARY PROTECTED AREAS AROUND OHRID AND PRESAPA LAKE

Lakes of Ohrid and Prespa are quite popular at the international level about their values of the landscape, biodiversity and cultural heritage. From the perspective of geographical and geopolitical position, the areas of Ohrid - Prespa are situated along the European Green Belt, an area of an outstanding importance for natural, cultural and European heritage.³²⁰ For these reasons the surrounding territories in three Balkan states are announced fairly protected areas based not only on nature values but also on the rich cultural heritage and local traditions.

Protected areas in Macedonia started with the announcement of the Peristeri National Park in 1948, whereas, Galicica National Park was created to protect the terrestrial ecosystems between the two lakes in 1958. Lake Ohrid and Prespa are declared National Monuments in 1977. Ezeran's Lagoon, despite having a status as a strict reserve in national plan for the protection of water birds, it was declared a Ramsar site in 1995 together with the lake.³²¹ In 1979 the Macedonian part of Lake Ohrid was declared a world heritage based on natural values criteria (iii) whereas in 1980 the site included cultural and historical values based on criteria (i) and (iv). Appreciating that the site is not complete without the Albanian part of Lake Ohrid, UNESCO has initiated the extension of the project site with the Albanian side. In Greece the beginning of the territorial defense of Prespa belonged to 1974 when the area was classified as Prespa National Forest, and this label has changed several times after that.³²² There are also designated a Ramsar Site, in 1974, a *Nature 2000* site in 2009, and a "Special Protection Area", based on the Birds European Directive. In Albania, lake Ohrid and lake Prespa were declared as protected areas in 1999, respectively Prespa Park and protected landscape of Pogradec, according to the IUCN categories. In 2013 the banks of two Prespa with agricultural areas of wet marshes, temporary fresh water and carstic springs were announced Ramsar Site.³²³ On the Albanian side, slightly from the border there is the national park "Bredhi i Drenovës", and two reserves, that of Krastafilaku and Cangonji, of the category IV, as well as a significant number of monuments of nature and culture which are situated within the territory of protected areas and outside them.

In this space with a significant number of protected areas of great value, three concrete efforts have been realized to institutionalize co-operation between states. On February 2, 2000, the prime ministers of the three countries Albania, Greece and Macedonia declared the creation of Crossborder Park of Prespa in the territories around two Prespa lakes in three countries as one of the most important initiative of this kind in Southeast Europe. The second attempt is the declaration of a Transboundary Biosphere Reserve "Ohrid-Prespa" on 11 June 2014 with wider borders than Prespa Park under the auspices care of the UNESCO MAB program. Actually it is only limited to cross-border territories of Macedonia and Albania and it has an area of 446 244.52ha. Its geographical expansion crosses line of the of basin Lake Ohrid that includes the basin of two

³¹⁸ Vasiljević M., Zunckel K., McKinney M., Erg B., Schoon M., Rosen Michel T., (2015), *Transboundary Conservation: A systematic and integrated approach*. Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 23, Gland, Switzerland: IUCN. Pg.6

³¹⁹ *Ibid*, Pg.8

³²⁰ European Greenbelt <http://www.europeangreenbelt.org/initiative/origin.html>

³²¹ Faloutsos D, Constantianos V, Scoullou M, (2006), "Assessment of the Management of Shared Lake Basins in Southeastern Europe". A report within GEF IW:LEARN Activity D2. GWP-Med, Athens, Pg.38

³²² *Ibid*, Pg.38

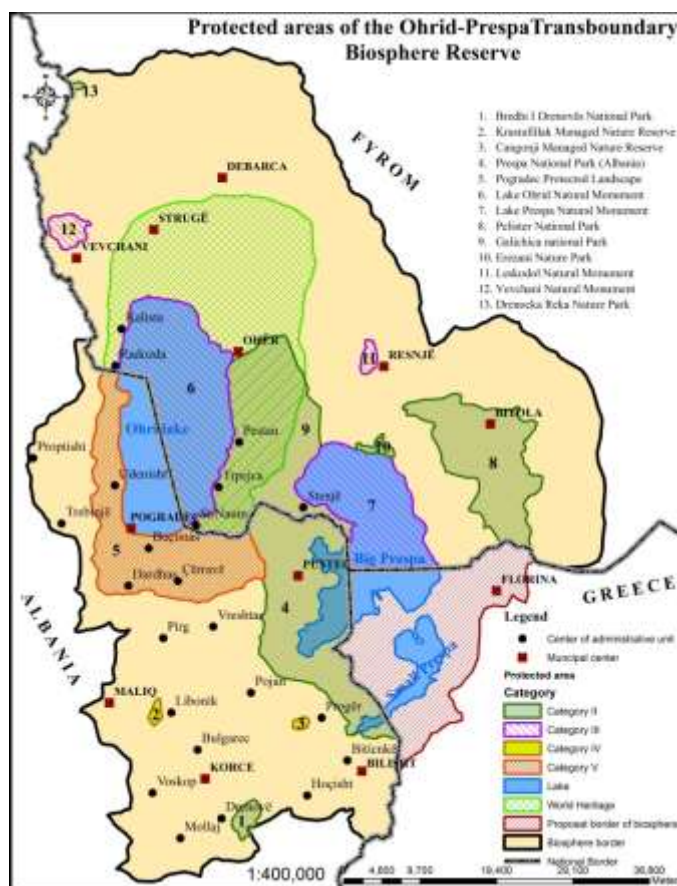
³²³ http://akzm.gov.al/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=78&Itemid=367&lang=en.

Prespa lakes along with their surrounding territories, the sinking part of the Black Drin River in Macedonia and the Devoll River in Albania. The landscape included in the Transboundary Reserve of "Ohrid-Prespa" Biosphere is a balanced combination between water bodies of Ohrid and Prespa lakes that occupy 13% of its mountainous and field landscape around them.³²⁴

The third concrete attempt is a project which is ongoing to extend the site of world heritage, "Natural and cultural values of the lake Ohrid" in the Albanian part of the lake. The finalization of this project will mark the creation of a mix and transboundary world heritage site with a common management structure in this region. Although Prespa lakes are declared Ramsar sites of international importance by the three countries, they do not represent a Transboundary Ramsar Site. Biosphere reserves constitute the largest area declared as a protected area in the cross-border context in the region and it is one of the most interesting designs selected in relation to the purpose, the political level and model involved in cross-border cooperation.

4. TRANSBOUNDARY COOPERATION FOR MANAGEMENT OF JOINT ECOSYSTEMS IN THE CROSS BORDER REGION OF OHRID-PRESPA

Cooperation about management of common natural resources between three Balkan countries, Albania, Greece and Macedonia despite political and ideological problems between them, constitute the basic motive of first negotiation between them paving the way for other issues. Albania-Macedonia cooperation for the management of the lakes and the surrounding territories has begun for the first time in 1956 when the countries established contacts about "Water management issues" and then they signed an agreement with Yugoslavia. Although it was created a joint committee, it remained ineffective since its first steps.³²⁵ Officially the cooperation between Macedonia and Albania started when they signed the Memorandum of Understanding on 29 November 1996. Under its frame, the countries committed themselves to the creation of a Bilateral Board to run and implement the Lake Ohrid Conservation Project as well as to cooperate in solving the environmental actual problems. With the signing the "Agreement on the protection and sustainable development of Lake Ohrid and its watersheds" on 06.17.2004, bilateral cooperation was further strengthened. The agreement was ratified by the parliaments of both countries in the years that followed and the management structures were formalized too; Ohrid Lake Watershed Committee and the Joint Secretariat. Trilateral Cross Border Cooperation about the Prespa Park took shape in 2002 with the establishment of the Coordination Committee of the Prespa Park. This managing structure functioned well by realizing regular meetings twice a year, but the unofficial status has limited the authority to take important decisions for three countries. After signing the agreement in 2010, the joint structures were revitalized. The fact that this agreement has not been ratified by the Greek authorities makes their status not fully official. Consequently, Lake Ohrid Agreement remains the most important achievement in terms of cross-

³²⁴ Transboundary Biosphere Reserve "Ohrid-Prespa" Nomination Form, Revised Version, 27.05.2014, Pg.10

³²⁵ Faloutsos D., Constantianos V., Scoullou M., (2006) "Assessment of the Management of Shared Lake Basins in Southeastern Europe". A report within GEF IW:LEARN Activity D2. GWP-Med, Athens

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
 16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

border cooperation because it has expressed the political will at the highest level and it has created a legal framework of cooperation. In 2014, the Committee of the watershed of Lake Ohrid together with the joint secretariat were chosen as governance and management structure of the Biosphere Reserve.³²⁶ Through this institutional line, two management structures that were created separately for both lakes will cooperate in the future as one.

Agreements between countries remain an important initiative which confirms the political will and legalize the management structures. But equally important remains the functioning of these structures and the achievement of cooperation in reality. It is also useful to assess the level of cooperation and progress made occasionally. To realize this it is used the model of five levels adapted from IUCN by Dorothy Zbicz to assess cooperation between internationally adjacent protected areas.³²⁷ Zbicz has established a rating system with 6 levels referring to the selected criteria to evaluate cooperation to its fully achievements. This rating system starts from level 0 to 5.³²⁸ As a rule, the border areas should reach at least level 1 in order to be recognized internationally as such. Level 0 means lack of communication and meetings of their representatives.

Levels of Cooperation	Characteristics
Level 0 : No cooperation	Staff from two protected areas (PA) never communicate or meet ; There is no sharing of information or cooperation on any specific issues
Level 1: Communication	There is some two-way communication between the PA's; Meetings/communication takes place at least once a year; Information is sometimes shared; Notification of actions which may affect the other PA will sometimes take place
Lever 2: Consultation	Communication is more frequent (at least three times a year); Cooperation occurs on at least two different activities; The two sides usually share information; Notification of actions affecting the adjoining PA usually occurs
Level 3: Collaboration	Communication is frequent (at least every two months); Meetings take place at least three times a year; The two PA's actively cooperate on at least four activities, sometimes coordinating their planning and consulting with the other PA before taking action
Level 4: Coordination of planning	The two PA's communicate often and coordinate actions in some areas, especially planning ; The two PA's work together on at least five activities, holding regular meetings and notifying each other in case of emergency; PA's usually coordinate their planning, often treating whole areas as one single ecological unit
Level 5: Full cooperation	Planning for the two PA's is fully integrated and if appropriate, ecosystem based, with implied joint decision making and common goals; Joint planning occurs and, if the two share an ecosystem, this planning usually treats the two PA's as a whole; Joint management sometimes occurs, with cooperation on at least six activities; A joint committee exists for advising on transboundary cooperation

Table 1: Levels of Cooperation and Characteristics between internationally adjacent protected areas (adapted by Zbicz, 1999,b)³²⁹

Starting from the number of agreements and the high level of representation of states in them it is clear that among the three countries there is a political will to cooperate in the joint management of ecosystems. They have established two structures of joint management respectively for the two lakes, Ohrid and Prespa. For Transboundary Prespa Park the process of cooperation is strengthening from year to year despite legal binding or non-binding agreements. This process is being supported and funded (in money or in kind) by international

³²⁶ Vasiljević M., Pezold T. (eds.), (2011), *Crossing Borders for Nature. European examples of transboundary conservation*. Gland, Switzerland and Belgrade, Serbia: IUCN Programme Office for South-Eastern Europe. Pg.19

³²⁷ Lausche B.,(2011), *Guidelines for Protected Areas Legislation*. IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 81; IUCN, Gland, Switzerland, Pg. 292

³²⁸ Sandwith T., Shine C., Hamilton L. and Sheppard D., (2001), *Transboundary Protected Areas for Peace and Co-operation*. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, Pg.34

³²⁹ *Ibid*, Pg 34

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

community like KFW, UNDP, GEF, National NGOs etc.³³⁰ Prespa Park Management Committee has worked well, accomplishing anticipated meetings twice a year. In terms of joint planning there have been some initiatives. Transboundary diagnostic analyze or the Prespa Lake was done in 2009, based on which the Strategic Action Plan in 2010 established a framework on agreed management actions to be implemented that addresses to the key transboundary concerns.³³¹ In December of 2011, Trilateral Tourism Strategy and Action Plan for the Prespa Lakes Basin 2012-2016 were created as a joint document Committee that will lead to undertake joint activities in the field of tourism.

Some of the protected areas included in this region have as their plan management and some not. There is no coordination between their plans even within the same country and in addition there is not a joint management plan for the whole biosphere. A positive initiative is the involvement of the management plan for the extension of the World Heritage Site of Ohrid in Management Plan of Protected Landscape of Pogradec as its additions is all inside it. Exchanging the information and scientific data between managers and between research institutes abroad is not a constant practice. During the implementation of joint projects in some cases there has been cooperation between experts and they share some information. The states usually notify activities which can have effects on the other side of the border. Joint activities are not planned and implemented at the initiative of their staff but such activities are encouraged and funded by projects and donors. With the creation of Biosphere two structures have not yet established institutional links. Lake Ohrid Watershed Committee should organize meetings twice a year, which in recent years has not worked regularly. Therefore this cross-border area is currently in level between the first and the second phase of cooperation, passing slowly from the stage of the communication in that of consultation. It is known that if a transboundary area is newly established authority may be limited to planning and visioning, not implementation.³³² But a support towards its rapid progress constitutes experiences, projects and joint managing resources set for each lake independently.

CONCLUSIONS

Developments during time show that environmental protection and the need for sustainable development remain today the main reasons for the design of protected areas, while the existence of the borders between ecosystems is the basic reason of the creation of their cross-border type. Referring to natural, cultural diversity, national and international sites, Biosphere Reserve is a design with a global importance. It represents a protected zone with a large area which carries natural and human resources to support sustainable development in the region balanced with protection. This transboundary area is governed by a form of shared governance known as transboundary governance, since various actors and structures are involved in the decision-making process. It is based in both formal and informal arrangements made between multiple actors from involved countries and it is built in a high level of authority such as government and ministries. Besides coordinating plans with each other it is important that they are combined with management plans and administrative units and where ecosystems are shared they must be ecosystem based.

Despite the high level of involvement, cooperation in low levels of managers and experts needs to be strengthened through formal or informal flexible communication. In this case issues must better be addressed at a very local scale between managers and practitioners. It would be necessary to add staff and to enlarge the equipment and logistical of permanent management structures. In order that this transboundary area to be active and functional, it is needed cooperation to be implemented at all levels of governance and management through monitoring and continuous evaluation.

REFERENCES

Rongxing Guo, (2005), Cross-border Resource management, Theory and practice, Elsevier, pg.6

³³⁰ Bogdanovic, Slavko; 2008, Technical assessment report, Prespa park coordination committee in transboundary ecosystem management. Consultant Report, Pg.45

³³¹ Prespa Lakes Basin; Strategic Action Programme, November 2010

³³² Vasiljević M., Zunckel K., McKinney M., Erg B., Schoon M., Rosen Michel T., (2015), Transboundary Conservation: A systematic and integrated approach. Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 23, Gland, Switzerland: IUCN.Pg. 45

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Pool C., (2006), "Transboundary Protected Areas as a Solution to Border Issues" *Nebraska Anthropologist*. Paper 23, pg.44, available at:<http://digitalcommons.unl.edu/nebanthro/23>
- Lawrence S. H., (2001), International transboundary cooperation: Some best practice guidelines. At; **Harmon, David. Crossing Boundaries in Park Management. Proceedings of the 11th Conference on Research and Resource Management in Parks and on Public Lands. Hancock, Michigan: The George Wright Society, Pg.206**
- Sandwith T., Shine C., Hamilton L. and Sheppard D., (2001), Transboundary Protected Areas for Peace and Cooperation. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, .xi + 111pp.Pg.7,12
- Cross-border territories: day-to-day Europe" Proceedings; European Conference, 8 and 9 Novembre 2007, Lille, France Mission opérationnelle transfrontalière, April 2008, Pg.69
- Vasiljević M., Zunckel K., McKinney M., Erg B., Schoon M., Rosen Michel T., (2015), Transboundary Conservation: A systematic and integrated approach. Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 23, Gland, Switzerland: IUCN. xii + 107 pp. Pg.6
- Këshilli i Evropës, (2006), Udhëzues praktik për bashkëpunimin ndërkufitar, Misioni Operativ Ndërkufitar, MOT,Pg. 12
- Dorothy C. Zbicz, Crossing international boundaries in park management-a survey of transboundary cooperation. At: **Harmon, David. Crossing Boundaries in Park Management: Proceedings of the 11th Conference on Research and Resource Management in Parks and on Public Lands. Hancock, Michigan: The George Wright Society, Pg.198**
- Karl H. G., Katharina D., Manuel O., Gunnar F., Werner K., (2014), Feasibility study World Heritage Green Belt; Final Report, Pg.53
- Faloutsos D, Constantianos V, Scoullou M, (2006), "Assessment of the Management of Shared Lake Basins in Southeastern Europe". A report within GEF IW:LEARN Activity D2. GWP-Med, Athens, Pg.38
- Transboundary Biosphere Reserve "Ohrid-Prespa" Nomination Form, Revised Version,27.05.2014,Pg. 10
- European Greenbelt <http://www.europeangreenbelt.org/initiative/origin.html>

CONDITION OF THE DYNAMIC HOMEOSTASIS AT COWS RAISED IN TWO TYPES OF BUILDINGS

Hristo Hristev

Agricultural University of Plovdiv hrh.1234@abv.bg

Angel Angelov

Agricultural University of Plovdiv a_atanasov_a@abv.bg

Abstract: A study has been conducted for the condition of the dynamic homeostasis at cows, Bulgarian black and colored cattle race. They have been bred, tied up, in two types of buildings during the summer. For this purpose, there have been used the physiological indicators: pulse and breathing frequency, body and skin temperature and ruminal movements. The following indexes have been applied: Tom's index – for ambience evaluation; Dmitriev's index – for adapting; Benezra's and Rauschenbach - Erokhin's – for temperature stability.

It has been established that Tom's index for both buildings varies between 66, 2 and 68, 3, at optimum values of 45 – 55. During the summer, body and skin temperatures of cows from both sheds vary within the range of the physiological rate. Skin temperature depends weakly on the building temperature ($r = 0,195$ and $r = 0,192$). The skin temperature depends moderately on the temperature ($r = 0,327$ and $r = 0,335$) and the relative moisture of the shed's ambience ($r = 0,388$ and $r = 0,397$).

Pulse and breathing frequency have positive high casual dependence on the temperature maintained in the buildings ($r = 0,698$ and $r = 0,712$) and ($r = 0,585$ and $r = 0,569$). Breathing frequency is in a high negative correlation with the relative moisture ($r = - 0,716$ and $r = - 0,731$).

Bulgarian black and colored cattle race, raised in two types of buildings during the summer, demonstrate good dynamic homeostasis.

Keywords: cattle, shed ambience, interior indicators, homeostasis.

СЪСТОЯНИЕ НА ДИНАМИЧНАТА ХОМЕОСТАЗА ПРИ КРАВИ ОТГЛЕЖДАНИ В ДВА ТИПА СГРАДИ

Христо Христев

Аграрен университет – Пловдив hrh.1234@abv.bg

Ангел Ангелов

Аграрен университет – Пловдив a_atanasov_a@abv.bg

Резюме: Изследвано е състоянието на динамичната хомеостаза при крави от порода Българско черно-шарено говедео, отглеждани вързано в два типа сгради през летен период. За целта са използвани физиологичните показатели честота на пулса и дишането, телесна и кожна температура и руменови движения. Приложени са и индексите на: Том за оценка на средата; Дмитриев за адаптивност; Benezra и Раушенбах – Ерохин за температурна устойчивост.

Установено е, че индексът на Том се колебае между 66,2 и 68,3 за двете сгради при оптимални стойности 45 – 55. Телесната и кожната температури при кравите от двата типа обори през лятото се колебаят в рамките на физиологичната норма. Телесната температура е слабо зависима от температурата на сградите ($r = 0,195$ и $r = 0,192$), но кожната им температура е в умерена зависимост от температурата ($r = 0,327$ и $r = 0,335$) и относителната влажност на оборната среда ($r = 0,388$ и $r = 0,397$).

Пулсовата и дихателната честота показва положителна, висока причинна зависимост от температурата, поддържана в сградите ($r = 0,698$ и $r = 0,712$) и ($r = 0,585$ и $r = 0,569$), но спрямо относителната влажност дихателната честота е във висока, отрицателна корелативна връзка ($r = - 0,716$ и $r = - 0,731$).

Кравите от породата Българско черно-шарено говедео, отглеждани в двата типа сгради през лятото, демонстрират добра динамична хомеостаза.

Ключови думи: говедео, оборна среда, интериорни показатели, хомеостаза.

INTRODUCTION

Dynamics of ambience factors (temperature, moisture, sunshine, etc.) is a reason for change of the different physiological indicators at animals: body temperature and breathing (Selem et Adam, 1988; Rayak and Tveritin,

1983); metabolism (Bianca, 1959) and mineral exchange. As a result, the forage consumption is reduced, the rumen motor activity is changed (Morrison, 1983), the organism stability is affected (Hristev, 2007; Stefanova, Iliev, 2005), the productivity, etc.

Each of these indicators is used to characterize a particular system condition. Together they represent the animal interior (Evtimov and Konstantinov, 1968). Due to their easiness and objectiveness, the indicators are preferred by many researchers for the evaluation of adapting possibilities at all animals, including the cattle (Du Prees, 2000).

The variety of ambience factors leads to a necessity of examination of their influence on the organism condition. Changes of physiological parameters can be earliest signals for the influence of the outer stress factors.

As an integral value, the building temperature is dependent on the temperature of the inner surface of the building's ambient elements. The regulated difference between the inner temperature and the temperature of the inner surface of walls is 30C. Moisture dynamics in the buildings does not allow maintaining this difference (Enimaev, Andonov, 2000).

Optimum temperatures for cattle in the summer are 10-150C, with variations from 5 to 280C (Regulation № 44). Spasov and group (1975) present opinions of different authors for the period of 50 years – from 1924 to 1973. Most of them point out optimum temperatures from 5 (10) to 150C, and for maximum - from 20 to 250C.

The aim of the present development is to establish the level of the dynamic homeostasis at cows, raised tied up, in two types of buildings, in the summer. Several interior indicators and formulas have been used.

MATERIALS AND METHODS

Two types of buildings have been examined, each of them for 40 cows, Bulgarian black and colored cattle race, raised tied up. The buildings are made of metal supporting structure. The animals in both buildings are fed with same forages, served by tractors.

The metal supporting structure (walls and roof) of the first building is made of panels, Europanel type, 10 cm thick. The building has the following measurements: 12 m width, 4, 50 m height. The boxes are in two rows along the central passageway, 3 m wide. The passageway is also a feeding trough. The boxes' measurements are 170 cm to 130 cm. The manure ditch is 40 cm wide. It is covered with grating and it passes to a service passageway, 2, 80 m wide.

There is natural ventilation that is carried out by 8 wall and 30 roof windows with a total size of 42,6 m². The velocity of air movement is from 0,5 to 1,2 m/s. Light intensity from the light coefficient is 1:9. Artificial light is 22 lux/m² and is carried out by 15 pairs of neon tubes, each with power of 40 W.

Water troughs are used for the cattle, placed in the front part of every two neighbor boxes. The manure is cleaned manual, and the milking is performed with milk-cans.

The metal construction of the second building is encircled with galvanized sheet iron. There is two-meter space between the animals and the roof construction, except the space above the central passageway, which is filled with straw bales. They play role of a heat-insulating and hydroscopic material. The ventilation is carried out only by the windows and doors. The building measurements are 30/12/5 m. The boxes are in two rows on the longitudinal axis. Each box has measurements 170/120 cm. After the boxes there are manure gutters and maintaining passageway, 2 m wide. Food is set in a cement feeding troughs, 75 cm wide. The milking is performed with the help of a central dairy-main. Drinking water is provided in cup water troughs placed between every two neighbor boxes.

The temperature and the relative air moisture in and out of the building are measured three times with the psychro-meter of Asman. The hygienic evaluation of the temperature-moisture regime and the building air exchange are conducted according to the received methods in the zoo-hygiene (Netsov, Stoyanchev, 1999).

For ambience evaluation we have used Tom's index (1959) for evaluation of temperature and relative air moisture: index of temperature and moisture (ITM) = $0,8 \times t_0 + (H/100) \times (t_0 + 14,4) + 46,4$, where t_0 is the building temperature, 0C, H – the relative moisture in the building, %. The breathing and pulse frequency, the rectal temperature and the rumen movements have been recorded according to the received methods and sources of the propaedeutics (Ibrishimov, Lalov, 1984).

Except the inner indicators, for evaluation of cows' adaptability we have also used: Dmitriev's coefficient for adaptability: $KA = T_d/T_c + D_d/D_c$, where T_d is day, and T_c - morning body temperature; D_d - day и D_c –morning breathing frequency.

Index for temperature stability of Rauschenbach and Erokhin (1975): index of temperature stability (ITS) = $2(k \cdot t_2 - 10 \cdot dt + 30)$, where k is a coefficient of regression (in this case 0,6), t_2 -ambience temperature и dt-difference between the highest (day) and the lowest (morning) body temperature.

Index for temperature stability of Benezra (1954): $I = T/38,3 + D/23$, where T is the body temperature, and D –

breathing frequency.

The received results have been processed by the methods of variation statistics.

RESULTS AND DISCUSSION

Data in Table 1 show that in both buildings there is a temperature-moisture regime during the summer with high temperature and relative moisture. This is also proved by Tom's index (1959), which varies between 66, 2 and 68, 3 for both buildings. To maintain the optimum temperature from 8 to 150C its values should be between 45 and 55. According to Berman (2005), the recommended optimum temperatures should be 5-250C. In this case, the examined cows are in stress conditions.

Table 1

Average month temperatures and relative moisture in and out the building

Month	Temperature, 0C			Relative moisture, %		
	outside	inside		outside	inside	
		1	2		1	2
June	19,5	24,8	21,5	73	82	80
July	22,4	26	24	68	81,5	79,8
August	20,2	28	25	79	86	81
September	18,6	25	22	67	83	79

Notice: Building 1 – with „Euro-panel”
 2 – with sheet iron

For maintaining the optimum temperature and moisture in the buildings, there should be fresh air in capacity of 1 148 m³/h for each animal, total 45 900 m³/h. If we express this capacity through the intensity (rate frequency) of the air exchange, it means that the change from worked air to fresh air must be done after 24 and 26 revolutions per hour for the first and the second buildings, respectively. Premises temperature depends on the outer temperature ($r = 0,586$ and $r = 0,581$). Inner temperature and relative moisture also show high, but negative dependence ($r = -0,572$ and $r = -0,588$).

The formed temperature-moisture regime has effect on the examined physiological indicators (Table 2). The inner body temperature varies, but remains within the borders of the physiological norm (Petkov and others, 2000). The norm depends slightly on the ambience temperature ($r = 0,195$ и $r = 0,192$). It depends slightly, but negatively, on the relative air moisture ($r = -0,248$ и $r = -0,260$).

Skin temperature is in moderate causative dependence on the temperature ($r = 0,327$ и $r = 0,335$) and on the premises relative moisture ($r = 0,388$ и $r = 0,397$).

Table

2

Average interior indicators and dependences on the temperature and the relative air moisture

Interior indicator	1	2	Temperature, 0C		Relative moisture,%	
			(r =)		(r =)	
			1	2	1	2
Body temperature, 0C	37,9±0,22	38,1±0,37	0,195	0,192	-0,248	-0,260
Skin temperature, 0C	32±0,18	31,3±0,21	0,327	0,335	0,388	0,397
Pulse, beat/min	74,5±2,4	75,3±1,8	0,698	0,712	-0,059	-0,058
Breathing, number/min	21±3,3	19,5±1,7	0,585	0,569	-0,716	-0,731
Ruminal movements, number/5 min	9,7±1,2	10,2±0,8	-0,253	-0,292	-0,318	-0,343

The temperature in the buildings has considerable effect on the heart pulse and the breathing frequency. The relative air moisture is not a valid reason for a pulse change. On the other hand, breathing has high causative dependence on the air moisture ($r = -0,716$ и $r = -0,731$).

We have established similar dependences during an examination of cows, Bulgarian Rhodope cattle, made in the winter (Hristev et al., 2009). In contrast to us, Golubev and authors (Plyashtenko and Hohlova, 1976) report of

more frequent pulse and breathing at cows, raised in an ambience with temperature 24,50C and 92% relative moisture - 101 – 121 beats per minute and 33 – 60 breathing movements per minute. According to Semenyuta, (1972), the basic reason for this is the different velocity of air movement during the studies.

Table 3

Coefficient of adaptability at different temperatures in the sheds

Temperatur e,0C	Dmitriev		Benzra		Rauschenbach and Erokhin	
	1	2	1	2	1	2
15	1,32	1,24	1,9	1,84	38	36,8
20	1,45	1,37	1,96	1,93	40	37,2
25	1,58	1,30	2,10	2,08	44	43,8
30	1,71	1,53	2,23	2,14	45	51,0

Indexes of adaptability are given on Table 3. We can conclude that the cows from both sheds are well adaptable to the factors of techno-genic ambience. According to Tom's coefficient (1959), it is beyond the optimum borders. According to Morrison, this tolerance to the temperature-moisture regime is on account of the increased expenses in order to preserve the organism homeostasis.

CONCLUSIONS

1. Body and skin temperature of cows, Bulgarian black-colored cattle, raised in two types of sheds, vary in the borders of the physiologic norm. Their skin temperature depends weakly on the temperature ($r = 0,195$ and $r = 0,192$), while their skin temperature is in moderate dependence on the temperature ($r = 0,327$ $r = 0,335$), and the relative moisture of air in the buildings ($r = 0,388$ $r = 0,397$).

2. Pulse and breathing frequency are in positive and high causative dependence on the temperature maintained in the buildings ($r = 0,698$ and $r = 0,712$) and ($r = 0,585$ and $r = 0,569$). In relation to the relative moisture of air, breathing frequency is in high negative correlation ($r = - 0,716$ и $r = - 0,731$).

3. Cows, Bulgarian black-colored cattle, raised in two types of buildings in the summer, demonstrate good dynamic homeostasis.

REFERENCES

1. Спасов, М., Г. Грозев, Ив. Горанов, Ст. Злате, 1975, Вентилация и отопление в животновъдните ферми. Земиздат, С., 332.
2. Семенюта, А. Т., 1972, Гигиена содержания крупного рогатого скота. Москва, „Колос”, 192.
3. Selem, J. A., M. Adam, 1988, Thermal and cardiorespiratory responses of friesian cattle under Yemen climatic conditions, Assiut Vet. Med., v. 13, N 26, 205-215.
4. Раяк, М. Б., А. В. Тверитин, 1983, Совершенствование систем управления микроклиматом в животноводческих помещениях, Москва.
5. Bianca, W., 1959, Acclimatization of calves to hot dry temperature. J. Agric. Sci., 52, 297-304.
6. Berman, A., 2005. Estimates of heat stress relief needs for deary cows. J. Anim. Sc.,83, 1377-1384.
7. Morrison, S.,1983, Ruminant heat stress: effect on production and means of alleviation. J. Anim. Sc., 57, 1594-1600.
8. Христов Х., 2007, Естествена устойчивост при животните. Академично издателство на АУ Пловдив, 128.
9. Stefanova, С., М. Илев, 2005, Study on the adaptable possibilities from sheep of the milk population of the young animals. Balkan scientific conference “Breeding and cultural practices of the crops”, 2 June, Karnobat, Bulgaria, 593-597.
10. Евтимов Б., Г. Константинов, 1968, Интериор и продуктивност. Земиздат, София, 164.
11. Du Prees J. M., 2000, Onderstepoort. J. Vet. Res., 67, 263-271.
12. Ениманев Кр., К. Андонов, 2000, Модел за управление на качеството при проектиране ограждащите стени на селскостопанските сгради. Икономика и управление на селското стопанство, № 6, 33-39.
13. Tom, E. C., 1959, The discomfort index. Weatherwise, 12, 57-59.
14. Benzra, M. V., 1954, A flew index for measuring the adaptability of cattle to tropical conditions, Proc. J. Animal Sci., N 13, p. 1915.
15. Раушенбах, Ю. О., П. И. Ерохин, 1975, Тепло- и холодоустойчивость домашних животных, Изд. “Наука”, Новосибирск, 31-39.

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

16. Петков, Авр. и др., 2000, Физиология на животните, Ст. Загора.
 17. Hristev H., V. Nikolov, R. Ivanova, P. Bacalov, 2009, Possibilities of evaluation of the adapting capacity of cows of Bulgarian rhodope cattle breed by some interior characteristics. Proceedings IV Balkan conference of animal science "Balnimalcon 2009" 14-16 May, Stara Zagora, Bulgaria, 406-408.
 18. Нецов, Н., Т. Стоянчев, 1999, Зоохигиена. Земиздат, София, 343.
 19. Ибришимов, Н., Лалов Хр., Клинично лабораторни изследвания във ветеринарната медицина 1984, 314-317.
-